

Hindrek-Peeter Meri
**TAGASIVAATEID
VEEREVAST VAGUNIST**

HINDREK-PEETER MERI
Tagasivaateid veerevast vagunist

*Pühendan need mälestused oma sõpradele ja
endistele kolleegidele*

Hindrek-Peeter Meri

TAGASIVAATED VEEREVAST VAGUNIST

Toimetanud: Urve Buschmann, Toomas Kiho ja
Kristina Lepist
Kaanefoto: Mart Trummal
Fotod Hindrek Meri erakogust

Kirjastus "Ilmamaa", 2008
Vanemuise 19, 51014 Tartu
www.ilmamaa.ee

ISBN 9985-77-275-1

Trükitud OÜ Greif trükikojas
Kastani 38, 50410 Tartu

Saateks

Keskealisel, eriti aga noorel inimesel ei tule pähe mõtet hakata oma elust mälestusi kirja panema. Sel ajal elab ta olevikus ja tulevikumõtetes. Kuid mingis vanuses hakatakse ikka enam ja enam ka minevikku meenutama. Tärkab eriline huvi läbielatud sündmuste, toimunud muutuste, vanemate, omaste, sõprade, lähedaste ja kunagiste tuttavate vastu. Meenutused käivitavad justkui filmilindi, ole ainult meister ja pane kirja. Kuid see polegi nii lihtne. Sunnid ennast mõtetes aastakümneid tagasi minema, ent hinnangute andmisel oled ikka ja jälle mõjutatud olevikust. Sellele vaatamata on niisugune variant siiski usutavam nende kirjutistega võrreldes, mis üksnes asjaosalistelt kuuldule ja arhiivimaterjalidele toetuvad.

Tuhandetel inimestel oleks oma elust huvitavaid jutustusi kirja panna, kuid mitmesugustel põhjustel jäävad sellised kirjutised enamasti sündimata. See sunnibki mind oma eluteest jutustama. Kirjandusest kaugel seisva inimesena ei ole ma kunagi sellist tööd teha proovinud, pole sellele isegi mõelnud. Kogu praeguse ettevõtmise mõte on talletada tulevastele põlvedele veel mõned pildikesed eestlaste eluolust alates Teise maailmasõja eelaastatest.

Tagasi vaadates teen enesele etteheiteid, et ma noores eas rohkem ei huvitunud oma vanavanemate, isa-ema ja sugulaste elust, ajaloosündmustest ja tuhandetest muudest asjadest. Vanematele oleksin oma sellise huviga ütlema suurt rõõmu valmistanud. Samasugust mõtet on paljud minu sõbrad ja lähedased enda kohta

väljendanud. Ilmselt on see mingil moel üldine ja paratamatu nähtus. Loodan, et minu järeltulijatel tekib kunagi huvi ja uudishimu oma vanemate elukäigu ning ajaloosündmuste vastu, mis on üks väike killuke meie rahva läbikäidud teest. Sel juhul võib käesolevast loost neile ka veidike abi olla.

Südamliku tänu avaldan Urve Buschmannile ja Toomas Kihole, kes on mind abistanud käesoleva raamatu valmimisel nii keeleliste kui sisuliste nõuannetega.

LAPSEPÕLV

Vanematest

Minu isa Georg-Peeter Meri sündis 8. oktoobril 1900. aastal Peterburi kubermangu Uue-Laadoga maakonna Koltšanovo külas, kus vanaisa Otto (6.10.1861–9.01.1942) oli vesiveski rentnik.

Vanaema Julie-Marie (neiuna Kepper) sündis 17. septembril 1864. aastal Tartumaal Saarel paljulapselises perekonnas, tal oli 8 venda ja 2 õde. Üks vendadest, Heinrich, kes oli Peterburis aednik, võttis õe enda juurde, paigutas ta Peterhoffi saksa kooli ja ühte saksa perekonda kostiliseks. Seetõttu sai vanaema oma aja kohta suhteliselt hea hariduse: peale eesti keele valdas ta vabalt ka vene ja saksa keelt. Noorusaastatel oli ta Peterburis hinnatud guvernant (koduõpetajanna).

1905. aastal asus perekond elama Tallinna. 1915. aastal läks vanaisa vanaemast lahku, mida isa elas nähtavasti väga raskesti üle, sest ei käinud temaga läbi ega armastanud temast ka rääkida. Vanaisa on maetud Saaremaale Kärla kalmistule.

Isal oli kaks vanemat venda – Konstantin (Kostja) ja Peeter. Vend Peeter suri lapsena. Isast üksteist aastat vanema Konstantini pojast Arnoldist sai Nõukogude Liidu kangelane ja tõsimeelne kommunist.

Ema oli noarootslane, ürikute järgi oli tema üheks esiisaks 1750. aastal sündinud Peter Engmann. Vanaema Maria (neiuna Brant) elas aastatel 1862–1915 ja vanaisa Josef Engmann 1860–1908. Nad kolisid ülemöödunud sajandi lõpul Noarootsist Tallinna, kus neil oli kauplus Paldiski maanteel ning korralik üürimaja Raudtee (nüüd Tehnika) ja Väike-Ameerika tänava nurgal. Nende suurest perest suri kolm või neli last varakult, järele jäid meie

ema Alice-Brigitta (sündinud 27. augustil 1902), onu Egon ja tädi Selma.

Pärast vanemate surma müüs Egon nende maja maha, aga selle eest saadud raha kaotas Esimese maailmasõja ja revolutsiooni tõttu väärtuse. Seepärast kujunes ema lapsepõlv väga raskeks. Vaid tänu oma visadusele ja rootsi kogukonna abile suutis ta gümnaasiumi lõpetada. Suvevaheaegadeks saadeti ta Rootsi, et ta saaks kosuda ja head rootsi keelt õppida. Too Skrekarhyttani-nimeline talu, kus ta suvitas, on meie mõistes pigem väike mõis ja asub Rootsi ühes ilusamas piirkonnas Dalarnas. Minulgi õnnestus seal koos emaga 1979. aastal mõnda aega olla ja sealset toredat maa-elu tundma õppida. Ema sõbranna Elisabeth Helgren elas seal veel hiljaaegu.

Ema vanemad olid maetud Kalamaja kalmistule, mis nõukogude ajal hävitati. Ema oli sügavalt nõrдинud sellisest barbaarsusest, me viisime sinna temaga paaril korral lilli.

Oma esivanematest olen näinud üksnes isapoolset vanaema ehk amammat. Eestis elades pidas ta kostilisi. Tänu sellele käisid nende kodus või isegi elasid neil mitmed hiljem väljapaistnud inimesed, näiteks Mait Metsanurk, kes avaldasid olulist mõju minu isa vaadete kujunemisele, tema kirjandusliku maitse ja teadmishuvide arengule.

Amamma suri 18. aprillil 1958 ja on maetud Rahumäele.

Kahekümnenendatel aastatel asus ema sekretär-masinakirjutajana tööle ETA-sse. Seal nad isaga tutvusidki. Isa oli siis sõjakooli aspirant, aga juba 1919. aastast oli ta ajakirjandustöö kaudu seotud välisministeeriumi informatsioonibürooga Estur ning tegev ETA toimetuse liikme ja kirjasatjana. Samast ajast alates avaldati tema kirjutisi välispoliitistel teemadel ka "Timesis" ja "Manchester Guardianis".

Vanemad olid keelte peale andekad ning küllap nad pidasid ka silmas, et keeled aitavad elus läbi lüüa. Mõlemad valdasid vabalt rootsi, inglise, prantsuse, saksa ja vene keelt. Isa oli ehk tugevam grammatikas, kuid minu meelest oli ema häälamine täiuslikum.

Nad olid mõlemad väga ilusad inimesed. Isa oli ratsaväe lipnik, 192 cm pikk, ema jutu järgi "hästi istuvas mündris ja kõlisevate kannustega", tal olid lokkis juuksed ning hoolitsetud välimus, mis ühtegi daami, nende hulgas ka teda, ei olevat ükskõikseks jätnud. Tondilt Laiale tänavale, kus ETA siis asus, sõitis ta ratsahobusel, mis võis tolle aja linnapildis üsna tavaline olla. See oli ilmselt 1924. aastal, sest mäletan päris hästi isa jutustusi 1. detsembri sündmustest nii Tondi kasarmutes kui ka linnas. Ema oli tumedajuukseline, sooja ja rahuliku loomuga, rõõmsameelne ning optimistlik.

Isa-ema abiellusid 1926. aasta jõulureedel. Vend Lennart-Georg sündis 29. märtsil 1929. aastal Tallinnas. Isa oli siis välisministeeriumi informatsioonibüroo juhataja.

Meile Lennartiga oli isa *paps* ja ema *mamps*.

Minu esimesed eluaastad

Ma tulin ilmale Berliinis dr. Lehmanni kliinikus 21. veebruaril 1934. aastal. Nimeks sain Hindrek-Peeter oma vanaonude järgi, kellesse isa kogu oma elu suure soojuse ja armastusega suhtus. Lennart oli siis viiene ja hakkas mind hüüdma Ninniks, mis jäigi mulle peaaegu ainsaks nimeks, mida nii meie pere kui tutvuskond pikki aastaid kasutas.

Vanemate jutust tean, et minu sünd oleks peaaegu põhjustanud diplomaatilise skandaali Eesti ja Saksa riigi vahel. Lugu oli järgmine. Meie pere oli alles eelmisel aastal saabunud Prantsusmaalt. Isa oli lõpetanud Pariisi kõrgema poliitilise kooli ning määratud Berliini Eesti saatkonna nõunikuks. Saksamaal olid äsja võimule saanud natsid eesotsas Hitleriga. Natsism võitis poolehoidjaid ja levis suure kiirusega. Ema oli kliinikus oma põetajale-õe vestluste käigus suure vaimustusega meenutanud Prantsusmaad ja prantslasi. Veelgi enam, ta oli öelnud otsekoheselt, et talle ei meeldi

sugugi elada Saksamaal, kus õhkkond on sootuks teistsugune, nii et isegi laste mänguasjad kujutavad endast üksnes sõjariistu. Ema ei võinud aimatagi, et õde oli natsipartei ustav liige, kes nendest jutuajamistest jalamaid partei juhtkonnale ettekande kirjutas. See selgus alles siis, kui isa sai ametliku kutse ilmuda gestaaposse, kus talt nõuti selgitusi abikaasa ebalojaalsuse kohta. Isa jutu järgi oleks võidud see lugu üles puhuda, teda kuulutada ebasoovitavaks isikuks, *persona non grata*'ks, ja nõuda ta riigist lahkumist. Juhuslikult osutus tema ülekuulajaks keegi vanem, ilmselt veel keisririigi-aegne päris inimlik ametnik, kes pärast lühikest vestlust kirjutanud kaebekirjale midagi peale ja ütelnud, et loeme asja lõpetatuks.

Elasime saatkonna majas Hildebrandstrasse 5, üsna loomaaia naabruses, kus me pea iga päev ema või teenijaga jalutamas ja mängimas käisime. Mäletan sellest ajast päris palju üksikasju. Oletan, et mõningaid sündmusi juba alates teisest eluaastast.

Toiduainetega oli Hitleri-Saksamaal alati raskusi, isegi sõjaeelsetel aegadel. Saatkond sai liha, võid ja mune Eestist. Pakke avati ja toiduaineid jaotati köögis. Mäletan, kuidas ma endale kahe käega võid sisse ajasin, siis naerdi minu üle ja isa noomis mind selle eest veidike. Isale meeldis toiduvalmistamisega tegeleda ja ta oli oma kokandusoskustest heal arvamusel. Ta ajas liha läbi hakklihamasina ning tegi toorest lihast midagi kotletisarnast, justkui *boeuf à la tatar*'i, mis mulle juba siis hirmsasti maitses ja terveks eluks meelde jäi. Võiksin selliseid mälestusi lõputult heietada. Näiteks ühel talvisel päeval mängis saatkonna akende all leierkastimees. Viskasin talle paberi sees peenraha, mille ema oli mulle ulatanud, kuid vise oli ebatäpne ning valge paberinutsak kadus kohevasse lumme, kust leierkastimees seda isegi põhjalikult tuhnides leida ei suutnud. Olin kurb, kuid uut raha mulle ei antud, võib-olla rohkem münte lihtsalt ei olnud.

Meil oli teenija Meeta Saaliste, kes oli ka meie hoidja. Ta oli gümnaasiumi lõpetanud ning tuli meiega Saksamaale, et maailma näha ja saksa keelt õppida. Olime Lennartiga temasse päris armunud. Ühel suvel viisid vanemad meid venna ja tädi Meetaga Bad

Schandausse (Saksi Šveitsi) tädi "Suvasinki" (nimi on minu antud) pansionaati. Kolmekorruseline ilusa aiaga maja asus mäeveerul. Mulle meeldis seal kangesti neljarattaline käru-vanker, mille esimesed rattad olid pööratavad. See tundus mulle ülimalt täiuslik sõiduk olevat ja sellega mängimine oli niisama põnev kui aastaid hiljem mootorrataste ja autodega tegelemine. Käisime kolmekesi mägedes, kus teerajad viisid ühelt vaateplatvormilt teisele. Igas vaatekohas müüdi mitmes suuruses jalutuskeppe ning selle koha vaate ja nimetusega metallist plaadikesi, mis kahe väikse naelaga kinnitati kepi külge. Mida rohkem plaate oli, seda uhkem. Seda sain tunda, kui Lennartil oli neid lõpuks vähemalt kaks korda rohkem kui minul.

Ühe imeilusa suvepäeva varajasel hommikutunnil ärgates leidsin end üksiku ja mahajäetuna. Lennart ja Meeta-tädi olid kadunud. Aknad olid pärani lahti, sealt paistis helesinine taevastatitü-kikesi meenutavate valgete pilvekestega. Kardinal hõljusid õrnalt tuules. Aimasin halba, olin ühe hetkega aknalaul ja vaatasin alla tänavale, kus kaugemal paistis trammipeatus. Ehmatasin rängalt, sest mu pilk tabas hetke, mil seljakotiga Lennart ja tädi Meeta teiste inimeste hulgas trammi sisenesisid. Tundsin, et minuga käituti ülekohtuselt, ja sain aru, et see vandenõu oli neil aegsasti ette valmistatud. Nutsin masendusest. Panin riidesse, aga ei suutnud traksinööpe seljal kinni panna. Kahmasin siis püksid kaenlasse ja põrutasin otse pererahva juurde, kes parasjagu köögis koos teenijate ja aiatöolistega einestas. Tagantjärele saan aru, kuidas ma neid löbustasin, sest minu ilmumine pani kõiki rõkkavalt naerma. Kas selle põhjuseks oli minu hale väljanägemine või kõneviis, ei tea, sest ma ei oska hinnata, kui arusaadav minu saksa keel olla võis. Ühes olen aga surmkindel: tol ajal ei tundnud ma mingit raskust ennast väljendada või ebamugavust suhtlemisel, oli justkui iseenesestmõistetav, et kõik pidid minust aru saama. Võisin siis olla kolme ja poolene.

Samal aastal pandi mind lasteaeda. Tuleb meelde jõululaulude õppimine ja jõuluvanale oma soovidega kirja kirjutamine. Kõige

rohkem tahtsin tõukeratast, mille ka kingiks sain. Lasteaias oli kena pidu, kuusk säras küünaldes. Me kõik laulsime ja igaüks pidi jõuluvanale oma soovi ütleva. Kui minu kord kätte jõudis, nägin oma ema teiste vanemate keskel mulle julgustavalt naeratamas. Nüüd vanas eas usun, et ta pabistas minu pärast palju rohkem kui ma ise.

Berliinist on meelde jäänud raudteejaam, tumerohelised kandilised taksod, loomaaed, sealsed liivakastid ning limonaadi ja kakao müügikioskid. Tore ja armas oli Lennarti koolivend Tooni. Ühel päeval, kui me koos mängisime, ütlesin: "Tooni, me sõidame homme päriselt ära." Ta arvas, et teen nalja. Lennart ei olnud talle sellest rääkinud ja ta ei uskunud mind. Lennart vaikis. Tegin mänguasjade kapi lahti ja näitasin, et see oli tühi, kõik oli juba pakitud. Tooni hakkas südantlõhestavalt nutma. Järgmisel päeval oli ta koos isaga meid raudteejaamas saatmas. Rong hakkas liikuma, Tooni oli isa süles ning nuttis lakkamatult. Mul oli temast nii kahju, et hakkasin vist isegi nutma. See kõik oli justkui eile, mitte aga seitse aastakümnet tagasi. Millalgi kuuekümnendatel otsis Lennart Tooni üles ja leidis ta elusa ja tervena. Tooni käis koos abikaasaga meil Eestis külas ja elas siin nädala või kaks.

Kahjuks ei mäleta ma midagi 1936. aasta Berliini olümpiamängudest, kus osalesin kahe ja poole aastase pealtvaatajana. Meie pere olevat istunud sektoris, kus meie peade kohal lehvis sinimustvalge lipp. Isa oli nendel mängudel üheks Eesti-poolseks korraldajaks ehk, nagu siis nimetati, mängude atašeeks, mille eest ta sai tänutäheks hulga mälestusmedaleid ning uhkeid fotoalbumeid. Isa ja ema korraldasid saatkonnas Eesti võistkonnale vastuvõtu. Kaunis nahkköites külalisteraamat on säilinud tänapäevani, kuid kahjuks ilma nende lehtedeta, kus olid osalejate autogrammide. Ma rebisin need välja ja põletasin ära, kui isa 1952. aastal järjekordselt arreteeriti.

15. jaanuaril 1938 määrati isa Pariisi saatkonna nõunikuks ja me asusime elama Prantsusmaale. See neg oli suhteliselt lühike, kuna juba sama aasta 15. augustil määrati isa välisministeeriumi

väliskaubanduse osakonna direktoriks. Ometi mäletan sellest üpris palju.

Elasime saatkonnahoones. Lennart jätkas kooliteed, mina käisin lasteaias. Õppisin väga kiiresti prantsuse keelt rääkima. Pariisi saatkonnas töötas atašeena härra Kukk, Berliinis härra Kana ning see, et ma ajasin nende nimed pidevalt segamini, tegi suurtele paljule nalja. Härra Kukega olid mul sõbralikud suhted. Tal oli auto ning sageli sõidutas ta mind mõnikümme meetrit saatkonna majast eemale, millest ma tohutut rahuldust ja heameelt tundsin. Auto oli lahtine, kõrge, kahe uksega ja signaalpasunaga, mille kummist palli ka mina võisin vahel pigistada. Oletan, et tegemist võis olla Fordiga. Toredad mälestused on loomaaia. See oli minu meelest ka lõbustuspark, millena ta ongi rohkem meelde jäänud. Siin olid mul esimesed kokkupuuted loomadega. Ratsutasin poni seljas ja olin kade Lennartile, kes sai ka kaamelil ratsutada.

Ühel ilusal päikesepaistelisel päeval, kui olime omapead, sain rikkamaks uue kogemuse võrra: Lennart näitas, kuidas peeglisa saab "jätkut" mängida. Olime aknalaua ja lasksime päikest vastasmaja aknasse, suunates kiired kirjutuslaua taga istuvale vana-härrale, kes peatselt tõusis ja kardinal ette tõmbas. Olin pöörases vaimustuses, mida püüdsin hiljem ka isaga jagada. Paraku tegi isa meile mõlemale hoopis peapesu, sest vastasmajas oli mingi tähtsa riigi saatkond ja me olime ilmselt saadikut ennast häirinud.

Elu muutus palju huvitavamaks, kui isa ostis Renault' ja õppis autot juhtima. Isa märkmete põhjal oli see 1936. aasta mudel Viva Grand Sport. Esimesed sõidud tegime koos saatkonna autojuhi-majandusmehe härra Varikuga, hilisema Tartu linna täitevkomitee esimehega. Hiljem võtsime ette pikki ringreise ja käisime mõnel korral ka Atlandi rannikul suplemas.

Kuna elasime kesklinnas, käisime sageli Seine'i ääres jalutamas. Tol ajal kubises jõgi kaladest. Sildadel müüdi saiu kalade söötmiseks, mis oli minu jaoks põnev ajaviide. 14. juulil 1938 olime kogu perega õhtul Seine'i jõe ääres ja võtsime osa Prantsusmaa iseseisvuspäeva pidustustest. Jõgi lausa säras illumineeritud paatidest ja

laevadest. Seal nägin ka oma elu esimest ilutulestikku. Jalutuskäikudel oli mulle meelde jäänud ühes hoones olnud reisivagun, milles kunagi allkirjastati Esimese maailmasõja osapoolte vaherahulepe. Olen vanast peast mitmele prantslasele sellest mälestusest rääkinud, kuid keegi neist ei teadnud sellest midagi. Olin päris õnnetu: kas tõesti on see mälestus üksnes mu fantaasia vili? Kuid kord juhtusin televiisorist vaatama dokumentaalfilmi Pariisi okupeerimisest. Äkki nägin ühes kaadris tuttavat hoonet* metsapargis, aga juba järgmises kaadris lasksid natsid sama hoone ja legendaarse vaguni õhku. Tõepoolest, 11. novembril 1918. aastal allkirjastasid Antanti ja Saksamaa esindajad vaherahuleppe Pariisi lähedal Campiegne'i metsas salongvagunis. Ajalooallikate abil sain oma lapsepõlvemälestusele kinnituse.

Ühel 1938. a. augustipäeval asusime oma autoga teele Eesti suunas, kaasas meie koduõpetaja ja kasvataja *mademoiselle* Piegay. Auto oli avar, isegi prantslanna suur reisikorv mahtus istmete vahele. Kõik oli väga põnev. Sõit kulges sujuvalt. Piiripunktides ei pidanud keegi peale isa autost väljuma, piirivalvur tõstis tõkkepuu üles, andis tervituseks au ja sõit jätkus uues riigis. Meie teekond oli kavandatud osaliselt huvireisina, seepärast ei sõitnud me kõige lühemat teed pidi ja tegime rohkesti peatusi. Esimese öö veetsime Verdunis, kust on hästi mällu sööbinud Esimese maailmasõja ohvrite mälestuseks rajatud lõputud valgeid riste täis väljad. Järgmistel päevadel sõitsime läbi Metzi ja Trieri, sealt Moseli orgu pidi Koblenzi, Limburgi, Wartburgi ja Weimari kaudu Torgause. Siis kulges teekond Frankfurti Oderi ääres. Poola koridoris peatusime Chojnas. Hilisematest juttudest tean, et enne Pariisist ärasõitu oli emal tulnud isu hea seakarbonaadi ja hapukapsaste järele, mida Prantsusmaal nähtavasti ei olnud saada. Isa oli lubanud selle soovi Poolas täita ja pidas sõna. Seejärel suundusime Königsbergi kaudu Bad Kaente'i.

Leedu teed olid nendel aegadel nähtavasti ühed Euroopa viletsamad, tolmasid kohutavalt ja lõhkusid mitmel korral autokumme. Autoteenindust ei olnud, aga isa leidis juudi külast sepa, kes

sai kummiparandusega hakkama, ent küsis selle eest ennenägematult kõrget tasu. Leedus ööbisime Radviliskis, järgmised ööd veetsime Riias ja Viljandis ning sealt sõitsime Tartu kaudu Narva-Jõesu, kuhu meid venna ja prantslannaga jäeti mõneks ajaks suvitama pansionaati Virve.

Muidugi on need kohanimed võetud isa märkmetest, kuid päris kindlasti on mulle endale meelde jäänud Verdun, Königsberg, Leedu ja Narva-Jõesuu.

Sellega lõppes minu elu üks periood, varajane lapsepõlv. Isegi imestan, kui palju mälestusi mahub elu esimese nelja (tegelikult kahe) aasta sisse. Ema-isa jutu järgi olime sel ajal igal suvel Eestis käinud ning Elvas, Võsul ja Haapsalus suvitunud. Mäletan üksnes Haapsalu veidi ebameeldivalt ja teravalt lõhnavat mereranda, sealseid konarliku munakivisillutisega tänavaid ning uhke vedruvankriga voorimeest. Haapsallu jõudes sõitsime raudteejaamast voorimehega oma peatuskohta. Järgmisel päeval sõitis sama voorimees meist mööda ning tervitas suure aupaklikkusega, tõustes pukis püsti. Olin üliras vaimustuses. Jälgisin ärevalt ema reageeringut, sest mulle näis, et ta ei pannud teretust tähele. Rebisin ema käest, hüüdes: "Mamps, mamps, onu ju tervitas meid!" Ema üksnes muigas ning tuletas veel aastakümneid hiljem seda episoodi meelde. Selleks ajaks olin juba luksusautodega, rahvusvahelistes rongivagunites ning mugavatel aurikutel sõitnud ning seda enam paneb imestama, kui tohutus vaimustuses ma just Haapsalu voorimehest olin. Pehmed nahkpolstriga istmed, hobuse meeldiv lõhn, väärrikalt pukis istuv nahkmütsi ja piitsaga tüse voorimees ning linna üldises vaikus kõlavad helid: hobuse rautatud kapjade plaksatused munakivisillutisel ja vedruvankri sujuv õõsumine – see oli midagi erilist! Mõnda aega oli minu suurimaks unistuseks ka ise voorimeheks saada.

Veel Haapsalust. Mõned aastad tagasi saatis Lennart mulle arakirja 13. juuli 1937. a. "Lääne Elu" nr. 53 kirjutisest "Kes suvitavad Haapsalus?" alapealkirjaga: "Suvitushooajaks sissesõitnute nimekiri 9. juulist – 12. juulini s.a.". Päris pikas nimedereas

olid teiste seas ka Lennart ja Hindrek Meri, kes olid saabunud Berliinist ning peatusid Sadama 11. Seda oli tore lugeda ja teada saada, et olime just sellel ajal Haapsalus olnud.

Eesti Vabariik ja juunisündmused lapse silme läbi

1938. aasta augustikuu lõpus asusime elama Eestisse. Sõitsime Narva-Jõesuust, kus suvitasime, Nõmmele ja leidsime peavarju Lootuse puistest Tiitseri suvemajas. Koht sobis vanematele, sest vahetus naabruses Kaare tänaval kerkis meie peatselt valmiv elumaja. Siin õppisin tundma loodust ja Nõmme tol ajal üsna maa-lähedast elulaadi: oli esmatutvus kuivkäimlaga, tuli tegemist mesilaste ja kärbestega ning sellest ajast on meeltesse sööbinud männi- ja kanarbikulõhn. Tiitserite krundil oli koera haud ja selle tõttu sain teada, et on olemas ka surm, ehkki see seostus minu jaoks siis üksnes loomadega. Olin küll olnud Verduni hiigalkalmistul, aga see ei pannud mind niimoodi mõtlema elu ja surma peale nagu too surnud ja mahamaetud koer.

Lennart jätkas õpinguid Westholmi gümnaasiumis. Mina olin üsna iseseisev ja enesekindel poiss ega tundnud kunagi igavust. Oskasin üksi mängida, mulle meeldis mõtiskleda ja fantaseerida. Prantslannaga meil eriti südamlikku läbisaamist polnud, ta oli nõudlik, kamandas pesema-kammima, jälgis söögilauas istumist, nagu üks kasvataja minusugusega pidigi tegema, aga minus tekitas see protestivaimu. Kindlaid tunde meil ei olnud, keeleõpetus käis igapäevase suhtlemise kaudu, aga ma mäletan ka oma suureformaadilist kõvade kaantega prantsuse keele aabitsat.

Kui ema käis majandusasju ajamas, võttis ta mind sageli kaasa. Seepärast on mulle eriti hästi jäänud meelde Valdeku tänava Tulu

pood (samas kohas on ka praegu kauplus), kust telliti lupja, tsementi ja teisi ehitusmaterjale, mis sealt siis suure valge veoautoga kohale toodi. Valdeku tänaval Vabaduse puistee nurgal oli taksopeatust, mäletan, et isegi telefonikapp oli plangu küljes. Kord võtsime emaga sealt takso. Sõitsime ilmselt Harku karjääri trepiastmeid tellima. Tagantjärele tean, et auto pidi olema DKW, kuna sel oli ebatavaline käigukang, justkui ukse link armatuurilauas.

Mõnikord jättis ema mind krundile ehitusmeeste seltsi, võttis mul isegi riided seljast, et saaksin päikest. Need olid väga põnevad päevad. Tahtsin kangesti ehitajate moodi olla. Vististi segasin neid, sest peatselt anti mulle suur puupakk, kuhu sain lüüa naelu, kuigi oleksin tahtnud koos töömeestega krohvimate naelutada. Sellest ajast, kui haamer naelapea asemel näppu tabas ja sõrmeküüs hiljem tumedaks läks, tean ma, mida tähendab valu.

Töömehed olid aias kokku löönud kenad pingid ja söögilaua, kus nad einestasid. Söögipuudust tol ajal meie peres ei olnud, pealegi olin ma väga närb sööja. Seda enam paneb mind imestama, millise isuga ma koos töölistega nende võileibu sõin ja kohvikoores peale jõin. Just sealt on mulle kogu eluks meelde jäänud värske leiva ja suitsusingi ning kõige lihtsama teevarsti isuäratavad lõhnad ning maitse.

Majaehitus oli tähtis ja minu jaoks põnev ettevõtmine, mille tõttu ma iga päev midagi uut avastasin. Mäletan ehitusmaterjalide lõhnu alates takust ja tõrvast kuni mördi, lubja, värnitsa ja akna-kiitini välja. Kahju, et suurest peast muutuvad niisugused asjad ebaoluliseks. Majal polnud veel uksi-aknaid ees, kui sinna oli juba paigutatud Prantsusmaalt saabunud mööbel ja muu kraam. Ema palkas valvuri, kes oli ühe käega pikk mees, aga vist viinaveega. Koos mööbliga ilmusid meile rotid, ilmselt laevast. Ema kartis neid ja lubas valvurile iga püütud roti eest kaks krooni. Kuidas mees neid püüdis, seda ei teadnud keegi, kuid igal hommikul oli tal mõni loom ette näidata. Kaua see jama ei kestnud. Ema sai varsti aru, et teda petetakse: mees näitas ette varem püütud rotte, mille eest oli juba tasu kätte saanud.

Ehitusettevõtjat meil nähtavasti ei olnud või polnud ta piisavalt nõudlik, mistõttu ema tegeles ka järelevalvega. Meie töömees Oskar pidi pesuköögist enne põranda valamist liiva välja tassima. Ema: "Oskar, ma maksan teile iga ämbritäie eest, kuid teie tassite poolikuid ämbreid!" Oskar immutas mingi tõrvataolise ainega planku: "Oskar, kas te tõesti ei tea, et ka lauaservad tuleb värvida!" Mäletan, et mul oli Oskarist päris kahju. Plank püsis muide sajandi lõpuni, s.o. üle kuuekümneme aasta.

Maja krohvimise ajal tõmbasin naelaga vundamendisoklile: "NINNI", mis veel alles oli, kui me Venemaalt tagasi tulime.

Oli kuidas oli, kuid 1938. aasta jõulud peeti juba oma majas. Kuni tänaseni on selle aadressiks jäänud Kaare 13. See oli kena ja mugav kahekorruseline elamu ruumika keldri ja garaaži ning suure pööninguga. Majas oli kümme tuba, vannituba, köök ja sahv. Allkorrusel olid söögituba, isa kabinet, isa ja ema võõrastetoad. Avarast hallist viis trepp, mille otstes olid stiilsed vasklaternad, teisele korrusele. Seal asusid vanemate suure rõduga magamistuba, minu, Lennarti ja prantslanna toad, pesu- ja triikimisruum, teenijatuba ning vannituba. Viimane oli tolle aja kohta moodne ja luksuslik, madala sisseehitatud vanni ja bideega. Esimesel korrusel oli parkettpõrand, teisel heledates toonides värvitud põrandad. Keldris oli avar garaaž ja puhas keskkütteruum, kus isa, valge särk seljas, enne tööleminekut toimetas. Keskkütteahi tuli vaid puudega täita (kivisütt me ei kasutanud), kõige muu eest hoolitses juba automaatseade, mis reguleeris siibrit termomeetri näidule vastavalt. Maja püsis järgmise hommikuni soe. Ühes keldriruumis olid veinipudelid, ananassikonservid jms. Arvan, et isa kui diplomaat sai neid välismaalt soodsamalt osta.

Isa tegeles meiega igal võimalusel: me käisime jalutamas, Pirital suplemas, mõnikord ka kinos; filmidest on meelde jäänud näiteks "Lumivalgeke ja seitse põialpoissi". Tavaliselt oli isa juba kella viie paiku töölt tulnud, mis mulle nõukogude riigiametniku aastatel alati meelde tuli, sest ma ise jõudsin koju, kui tütar juba ammu magas.

Kui Nõmme gümnaasiumi (mis Vene ajal oli Tallinna 10. keskkool) uus hoone valmis sai, läksime terve perega Hiiule uurima, kas Lennart saaks Westholmist üle tulla. Mina ei tahtnud, nagu ikka, vennast maha jääda ning nõudsin ka enda vastuvõtmist. Tundsin tähti ja oskasin kümne piires arvutada; kuna ema oli mulle väikse kummipalli abil püüdnud selgeks teha, et Maa on ümarmargune, oli ka geograafiast algteadmised olemas. Asi läks tõsiseks. Direktor hakkas minuga millestki vestlema, aga kui sai teada minu vanuse – olin siis viie ja poolne – küsis, kas mul kiikhobune on. Saanud jaatava vastuse, soovitas ta mul veel ühe aasta kiikuda. Olude sunnil kujunes see aeg tunduvalt pikemaks ning tuli paraku ilma kiikhobuseta läbi ajada.

Ajapikku jäi mulle kodukrunt kitsaks ja ma hakkasin lähema ümbrusega tutvust tegema. Millises järjekorras ja kuidas see toimus, seda ei mäleta, kuid peatselt tundsin ennast perekonnas naabrite asjus kõige teadjamana. Ühel pool – Lootuse puisteel – elasid Johansood, pereisa oli Eesti Maapanga president. Väga sümpaatsed inimesed, nende peres oli kolm last: Ülo, Kaljo ja Liia. Ma täpselt ei tea, kuid arvan, et suviti elasid nad maal omas talus. Me ei puutunud eriti sageli kokku.

Johansoost järgmine oli doktor Lauri pere. Härra Laur oli kirklik tennisemängija ja temast mäletan üksnes seda, et ta armastas käia paljajalu ning sõitis ühe vana väikse tumedat värvi autoga. Tema abikaasa oli väga jutukas juuditari, kes õnnelombel elas üle sakslaste okupatsiooni ning oli hiljem sageli meie külaline. Nende poeg oli advokaat. Vanaprouat kartsid kõik ümbruskonna lapsed, sest ta oli ainus inimene, kes sekkus nende üleannetustesse.

Lähemateks naabriteks olid ka Kaja tänaval elavad insener Richard Ambrose ja tema abikaasa õe Purre pered. Richard Ambrose abikaasa oli lastearst, nende peres olid poeg Aare ja tütar Eda. Purre peres oli kolm poissi: Tiit, Peep ja 1940 sündinud Jaak. Mäletan, kui Jaak sünnitusmajast koju toodi ja ema teda rinnaga toitis. Kõik lapsed uudistasid seda. Nägin esmakordselt nii väikest last, pealegi veel ema rinda imemas. See tekitas nii mõnegi küsimuse,

millele sain vastused aastaid hiljem. Ambrosed olid ilmselt põlised nõmmekad, sest nende hoovipealne maja, kus elasid vanaisa ja vanaema, oli hästi vana. Vanaisa oli kuldsete kätega meister. Ta oskas minu arust kõike teha. Eriti vaimustasid mind aiakärud, mida oli mitmeks otstarbeks. Huvitav oli tema kõigi vajalike tööriistadega väike puutöökoda. Minu silmaring laienes tunduvalt, sest meie isa tegi oma kabinetis küll tähtsat kirjatööd, aga minu-sugust rüblikut see tegevus veel ei köitnud. Aare, Eda ja Tiit olid minust vanemad, kuid Lennartil olid omad koolivennad, tema nendega nii väga läbi ei käinud. Mina aga tundsin ennast nende pool kui kodus ning minusse suhtuti väga südamliselt. Prantslanna püüdis minu läbikäimist naabrilastega takistada, nimetades neid "tänavalasteks". Seepeale läksin härra Ambrose juurde ja küsisin otse: "Kas teie lapsed on tõesti tänavalapsed?"

Meie mängud, mängunurgad ja ronimise-männid tohututel, enamasti 3000–5000 ruutmeetri suurustel kruntidel on praegugi silme ees. Talvel käisime suusatamas ja kelgutamas Hiiu raba äärsel liivanõlvakul või Kaare tänava lõpus metsapargi kõlakoja mäe-veerul, mida praegu keegi meist "mägedeks" ei nimetaks. Vähemalt kahel korral käisime ümbruskonna lastega ka Mustamäe veerul, kord suuskadega, teine kord soome kelkudega. Suuremad poisid lasksid lasketiiru mäest alla, nii et kelgupalased löid lume alt välja-ulatuvatel munakividel sädemeid. Siis sain Ambrose lastelt teada, et selle tee ehitas nende isa. Koju jõudsin nii hilja, et oli juba pime. Trahviks saadeti mind kohe voodisse, ehkki meil oli parajasti suurejooneline külaliste vastuvõtt, mille puhul oli "Kuld Lõvist" isegi suur laar jäätist tellitud.

Kaare tänava üleaedseteks oli vene perekond Podolskid. Peres oli kaks venda, Lennartiga ühevanune Ljova ja minuealine Torsa (tegelikult Žorž ehk Georg). Poiste ema rabas äraelamiseks päevad otsa tööd teha. Ta kaevas oma krundilt liiva ja tegi segu, mida valas vormidesse. Nii sündisid seest õõnsad ehitusplokid, milliseid võib siin-seal Nõmmel müürides või seintes veel praegugi näha. Peale selle oli neil suur aiamaa ning peeti kanu. Vett võeti vintsiga

kaevust, mis minu arvates oli märksa põnevam kui lihtsalt mingi kraani keeramine. Nende isa oli tagasihoidlik postiametnik, aga see oli nõukogude võimu tulles küllaldaseks põhjuseks, et teda Siberisse saata.

See oli minu mänguseltskond, kellega omavahel hästi läbi saime.

Kui nimetada ka kirjanik Marta Sillaotsa, kes elas oma abikaasaga väikeses valges majakeses Valguse ja Kaja tänava nurgal, siis olen lugenud üles peaaegu kõik pered, kes elasid meie kvartalis, mida piirasid Kaare, Valguse, Kaja tänavad ja Lootuse puistee. Tore on, et kõigi nende tänavate nimetused on läbi igasuguste aegade muutmatul kujul säilinud, ehkki maju on ilmselt kaks korda rohkem ning krundid on tunduvalt ahenenud.

Sugulastest tundsin ema õde tädi Selmat, kes käis meil Stockholmist külas, ning ema venda onu Egonit ja tema tütart Hellevit, kes elasid Tallinnas. Isapoolsetest sugulastest teadsin ainult amamat, kelle pailaps ma olin.

Vanaema oli Tallinnas tuntud seltskonnadaam. Mäletan teda alati kübaraga, mida kaunistas õhuline must loor. Ta oli hea pere-naine ning küpsetas oivalisi kapsa- ja porgandipirukaid. Amamma püüdis eluga kaasas käia ja oli moodsa eesti keele austaja. Sageli parandas ta minu väljendusi, mida isa kui võrratult parem keele-tundja miskipärast väga harva tegi. Mäletan, et küsisin temalt kord kingade puhastamiseks viksi, mille peale sain märkuse: "Eesti keeles, kallid poisid, nii ei räägita: viks oli vanasti, kui kingi tuli väga kaua läikima hõõruda. Tänapäeval viksi ei ole, on kingakreem." Temaga oleks olnud huvitav vestelda, kuid kahjuks jäi see teiste tegemiste varju.

Kaare tänava ja Vabaduse puistee nurgal elas doktor Krulli perekond, kellega vanemad läbi käisid. Selles peres oli minust veidi vanem tütar, kelle juurde ema viis mind mõned korrad mängima, kui pidi ise kuhugi minema. Samas majas elas omal ajal Nikolai Karotamm ja hiljem Johannes Käbin. Pikka aega oli see valitsuse külalistemajaks ning oli võimatu isegi unes näha, et ma selles majas enam kui viie aastakümne pärast koos lähedaste ja sõpradega

oma kuuekümnendat sünnipäeva tähistan. Selle maja vastas üle Vabaduse puistee, vast 400 meetrit meie kodust, asus Vestide kauplus koos lihakarniga. Vestidel oli kaks minuvast või isegi nooremat poega, keda kõik ümbruskonna lapsed kartsid.

Mulle meeldis käia Vesti kaupluses, kus meil oli väike vihik ehk, nagu öeldi, "raamat", millesse kanti kõik ostud ja nende maksumus ning mingil ajal õiendas ema rahaarved. Selline süsteem võimaldas mul tänapäeva terminoloogiat kasutades sularahata osta. Mõnikord riskisin endale ka mõne kommi osta. Mäletan kommi-purkide rida riiulil, eriti meeldisid mulle koorekaramellikommid Tilk Piima. Selle kauplusega seoses meenub üks lugu. Ühel väga kuumal suvisel päeval olid Lennartil koolivennad külas. Ema palus mind minna poodi limonaadi ostma ning andis mulle kaasa suure korvi, mis mul aeg-ajalt mööda maad lohises. Sedapuhku (uskumatu, aga tõsi) limonaadi poes ei olnud. Kaupluseruumis oli väike ümmargune laud ja mõned toolid, mingid mehed istusid laua ümber, kus olid tumedad patentkorgiga pudelid nagu limonaadi-pudelidki, jõid ning ajasid juttu. See ei andnud mulle rahu, küsisin, mis siis nendes pudelites on. Vastati, et õlu. Selline vastus ei öelnud mulle midagi. Pärisin, mis vahe on sellel joogil ja limonaadil. Joojad naersid, et ega suurt vahet polegi. Seepeale laadisin korvi erineva kujuga pudeleid täis, lahkusin tähtsalt ja venitasin korvi ühtepuhku puhkepause tehes koju. Poisid olid terrassil ning kui ma õllepudelitega ilmusin, puhkes üldine naer. Emagi naeris kaasa. Sain aru, et õlu on midagi erilist ja et minust vanemad olid sellega juba tutvust teinud. Ei mäleta, kui palju seda märjukest joodi, kuid silme ees on, kuidas üksteist ülemeelikult vahujugadega pritsiti.

Kui olime omas majas juba mõnda aega elanud, valmis veel üks maja Lootuse puistee ja Kaare tänava nurgal. Selles avati ka kauplus, mis oli meile pealegi poole lähemal. Meie ema selles kaupluses ei käinud, vist poleks see olnud kena Vestide suhtes. Praegu neid aegu meenutades tundub, et ostjad ei suhelnud tol ajal mitte kauplusega nagu meie tänapäeval, vaid alati kaupluse pidajatega. Suhted olid inimestevahelised ning poeskäigul ei piirdunud ainult

ostudesse puutuvaga, vaid vesteldi väga erinevatel teemadel. Uut kauplust külastasin ainult mina ja sedagi rohkem uudishimust. Küsisin neilt, ega nad pankrotti ei lähe, kuna olin emalt niisugust juttu kuulnud. Teadsin, et see on midagi niisugust, mille tagajärjel poe ukseid suletakse. Lõbusam lugu oli siis, kui käisin kommi ostmas, kuid müüjal ei juhtunud olema ühesendist raha tagasi anda ning ta palus teine kord tulla. See ei meeldinud mulle sugugi. Järgmisel hommikul vara panin ennast riidesse, kammisin juuksed ja asusin poe poole tee. Arvan, et kella ma veel ei tundnud. Aeg oli tõesti varajane, kuid päike juba paistis. Kodused alles magasid, aga võis olla ka pühapäev. Oli kuidas oli, need pisiasjad mind ei seganud. Läksin enesekindlalt nõudma minule kuuluvat ühte senti, mille eest, teadsin, saab kaks "tilkpiima" kommi. Minu enesekindlust ei kõigutanud isegi poe suletud uks. Kloppisin tagauksele. Mõne aja pärast see avanes ja lävel seisis unine öösärgis poodnik, kellel kulus tükk aega minust arusaamiseks. Tore, et tol ajal inimesed ei osanud kergesti vihastuda. Peatselt asendus poeproua nõutu näoilme laia naeratusega, ta tõi poest kassasahtli ning me istusime hommikupäikese paistel kahekesi trepil ja otsisime sahtli-põhjust sendist münti, mille ka leidsime. Olin ülimalt rahul: ülesanne oli täidetud. Praegu seda lugu meenutades tahaksin teada saada, mida küll poeproua võis siis minust või meie perest arvata.

Mõnikord kõlas tänaval kellukesehelin, mis andis teada, et jäätisekäru on liikvel. Ärevus oli kohutav, tuli ruttu saada viis senti kelleltki, kes juhtus kodus olema, ja müüjale jooksupäik vastu tormata või talle järele lipata. Jäätist juhtusime saama mõned korrad aastas. Ei tundud veel külmlette ja külmikuid, mis on jäätisest tänapäeval teinud aastaringse maiuse. Sel ajal oli jäätis suurtes purkides, kust seda kulbiga krõbedatesse koonusekujulistesse vahvlistesse topiti. Küsisin tavaliselt viie sendi eest vaniljejäätist, millele lisati üks pall roosat vaarikajäätist. Jäätisepäevad olid pidupäevad. Võib-olla tuleks isegi kahetseda, et nüüd on jäätis kõige tavalisem magustoit, mille üle ei tunta nii suurt rõõmu kui vanasti. Ilmselt võib seda mõne muugi asja kohta öelda.

Olin väikesest peale imetlenud autosid, Nõmmel elades kiindusin ka bussidesse. Bussisõit oli vaat et mõnusamgi kui autosõit. Tänaeni on silme ees Viru väljaku ja Jannseni vahet sõitnud Mootori punased ja Kopluga ühendust pidanud sinised tõmbi kujuga autobussid. Teadsin, missuguseid helisid üks või teine buss tüübist olenevalt tekitas. Oli ka vanu kandilisi, vist ühe uksega busse, mille signaali heli "krõ-krõõ" võib nüüd ainult vanades filmides kuulda. Mäletan nende busside pehmeid istmeid, raamitud fotosid Tallinnast külgmiste akende kohal, juhi juures vahikäigu kohas vahetuvaid raamatulehtede moodi väikesi sildikesi järjekordse peatuse nimega, pikki alla-üles liikuvaid suunanäitajaid. On meelde jäänud puhtus ja korralik valgustus, bussijuhtide ja konduktorite asjalik käitumine ning nende vormiriietus, mille kuuerevääridel ja peakatetel oli peenike oranž kant.

Paar sõna ka Nõmme tolleaegsetest bussipeatustest: linna poolt tuleval suunal oli väike betoneeritud platvorm ning selle juures prügikast vanade piletite tarvis. Linna suunduval teepool olid korralikud akende ja suletavate ustega, alati piinlikult puhtad ootemajakesed, mis püsisid veel viiekümnendatel aastatel ning kadusid jäädavalt, kui Vabaduse puisteed esimest korda laiendati.

Meie turvalises Nõmme idüllis oli tunda, kui täiskasvanute omavahelisse suhtlemisse hakkasid tungima murelikud noodid. Ma tajusin muutunud meeleolu, kui juttudes kõlasid sellised uued sõnad nagu "venelased", "enamlased", "punased", "kommud", "baasid". Neis sõnades oli midagi salapärast ja arusaamatut, kuid ma ei pärinud vanematelt selgitusi ja omasugustega meil neist asjust juttu polnud. Ärevad rahvusvahelised sündmused mõjutasid üha enam ka meie perekonna elu. Ametikohustuste tõttu viibis isa palju välislähetustes, mitmesugustel läbirääkimistel Berliinis, Stockholmis, Moskvast jms. Teadsin, et maailmasõda oli alanud. Kohe tekkisid raskused suhkruga ja vist ka petrooliga. Meid see esialgu ei puudutanud: isa tõi taksoga koju suure koti suhkrut ja petrooli, me ei kasutanud.

1939. aasta septembris saatis isa meid emaga Soome, kuna ta prognoosis võrdlemisi täpselt eelseisvaid poliitilisi sündmusi. Ärasõidupäeval oli ilus ilm, taevast oli helesinine ja meri tumesinine. Isa viis meid sadamasse, kus tõusime aurikule Aegna. Lõunatasime laevas, ei tea, kas seda söögikohta siis restoraniks nimetati. Laual toodi suured portsjonid tanguputru, kannutäis piima ja tohutu võikuubik ning see oli kõik. Eestlaste toidulaud oligi enne sõda lihtne.

Soomes oldud ajast ma suurt ei mäleta. Elasin hotellis, korra käisime ka mingit üürikorterit vaatamas. Hotellis elas ka tuntud ajakirjaniku Harald Velneri perekond, kelle kahe tütreaga me Lennartiga mürasime ja mõnikord neid pikkadest patsidest sikutasime. Mulle tundub, et täiskasvanutel oli sageli juttu sõjast ja pommitamisest. Olime seal nädal või paar olnud, kui ema ümber otsustas ja me asusime sellesama Aegnaga tagasiteele. Mina tegin kapteniga tutvust ning olin suurema osa teekonnast tüüriratta juures ja kaptenisillal. Meeste omavaheline jutt käis kogu aja venelastest ja Vene allveelaevadest. Tallinnale lähenemisel andis kapten oma binokli korraks minu kätte, et saaksin allveelaevu vaadata. Kuna mul ei olnud aimugi, millised nad välja peavad nägema, otsisin neid visiti vee alt ja olin õnnetu, et ei näinud midagi. Jõudsimme ilusasti koju, kui isa oli veel tööl. Mäletan tema üllatunud nägu, kui ta meid kodus nägi, ja siis sai ta väga vihaseks. Neil oli emaga äge sõnavahetus, millist meie peres varem ei olnud kuulnud. Meelde on jäänud isa ütlus, et see oli viimane šanss, peatselt katkeb ühendus muu maailmaga, võivad alata arreteerimised. Hiljem olen ema käest küsinud, miks ta otsustas Soomest tagasi tulla. Ema jutu järgi olnud elu Soomes kallis ning raha olevat vähe olnud. Arvan, et emal hakkas lihtsalt igav ja ta eelistas hotellile oma kodu.

1939. aasta jõulud ja uusaasta möödusid laste jaoks endistviisi rahulikult. Meie peres olid jõulud alati eriliseks sündmuseks. Saksa- maalt oli kaasa võetud hulga jõulupuuehteid ja jõuluvana mask. Need olid ühes kastis, mis oli meile Lennartiga tähtis justkui vara- laegas. Kuusk oli alati laeni ja ladvas säras täht. Jõuluks tehti

maitsvaid toitusid, vähemalt ühel korral ka veri- ja tanguvorsti. Meie ema oli hea kokk, ent veel parem kondiiter, kelle "repertuaari" kuulusid nii tavalised kuklid-pirukad, pidulikumad kulebjaa-kad ja õunastruudlid, aga ka uhked kringlid ja tordid. Toitudest ma eriti ei hoolinud. Need jõulud on meelde jäänud aga just selle tõttu, et Lennart selgitas mulle: ära ole rumal, jõuluvana ei ole olemas, kõik kingitused teevad isa ja ema. Selle kinnituseks kutsus ta mind õue, kus maja nurgas olidki kingipakid ootel. Mingi segaduse see minus tekitas, kuid päriselt ma oma jõuluvana-usku veel ei kaotanud. Ega ma vanema venna juttu alati puhta kullana ka ei võtnud, seda enam, et ta oli juba Saksamaal, jõuluvana mask ees ja mingi kaabulott peas, mind lollitanud.

Seekord sain kingiks suusad. Olin Lennarti peale veidi kade, kuna tema sai peale suuskade veel tõelise väiksekaliibrilise dioptersihikuga sportpüssi ning mitu pakki padruneid. Isa ei lubanud tal laskma minna ja ütles, et kui aega saab, siis läheme kõik koos metsa püssi proovima. See proovimine jäigi tegemata. Varsti pärast järgmise aasta juunisündmusi saadeti meid teenijaga linna, et täita uue võimu käsku relvad ära anda. Püss oli mähitud teki sisse ja kui ma tõesti oskasin juba linnas orienteeruda, siis võis relvade kokkukogumise koht olla Tõnismäel Hariduse tänava nurgamajas.

1940. aasta talvel oli isa Eesti delegatsiooni juhina pikemat aega Saksamaal kaubanduslääbirääkimistel. Hilisematel aastatel on ta neist palju rääkinud, kuna alanud sõja ning inglaste blokaadi tõttu kujunesid need Eestile soodsaks. Saksamaa kindlustas oma tagalat ja vististi ei soovinud maailma ees avada Ribbentropi-Molotovi salakokkulepet.

Sel ajal oli minu kuues sünnipäev. Ärkasin valju muusika peale. Raadio mängis. Olin ema-isa laias voodis, voodi ette oli toodud suur põlevate küünaldega kringel ja kingitused. Isa oli saatnud kinke Saksamaalt. Voodi kõrval seisis ema ja Lennart, kes mind selle päeva puhul õnnitlesid. See oli mulle suur, meeldiv üllatus.

Ühel ilusal suvepäeval kaikus kogu vaikne Nõmme metsikust mootorite mürast nii maa peal kui taevas. Jooksime poistega

Hariduse puisteele, kust müra tuli. Kaare tänava nurgale oli juba hõll rahvast kogunenud, nägin perekond Ambroseid ja Purresid ning asusin koos nendega toimuvat jälgima. Pärnu poolt vooris Tallinna poole lõputu rodu sõjaväeautosid, tanke ja soomusautosid, traktorisarnased hiigelroomikud vedasid pikkade torudega suurtükke. Nägin esimest korda vene soldateid. Soojale ilmale vaatamata olid nad pikkades, maani ulatuvates hallides sinelites, peas hallid punaste viisnurkadega teravatipulised mütsid, jalas sääresidemetega saapad. Sõjaväelaste näod olid teistsugused kui meie inimestel, nende ilme oli sünge, otse hirmuäratav. Ka kokkutulnud nõmmelased, kes pingsalt kõike jälgisid, olid üsna mornid ja tõsised. Omavahel eriti ei vesteldud. Minuski oli mingi erutus, kuigi taipasin vähe, mis sünnib. Õhus möirgasid pidevalt madalalt lendavad, punaste viisnurkadega lennukid. Kogu Vabaduse puistee oli mattunud sinisesse suitsuvingu, siin-seal seisis venelaste rikkiläänud autod. Eriti on meelde jäänud tohutu pikkade torude ja suurte ratastega kahurid, mille tagaotsas istus sünge punaarmee-lane, pika täägiga püss käte vahel. Arvan, et see protsessioon kestis palju tunde, võib-olla isegi päevi – ei oska öelda. Kuid see oli minu ja ilmselt paljude eestlaste esimene kokkupuude meid okupeerinud punaväega. Tagantjärele tundub, et sellest ajast muutus elu palju tõsisemaks, isa-ema murelikkus kandus alateadlikult ka lastele.

Juunisündmusi ma ei mäleta. Meeles on vaid vanemate ja külaliste ärevad, ebakindlust väljendavad kõnelused. Siin-seal olevat olnud vargusi. Levisid mingid laulukesed varesest kui vagast linnukesest, aga see kõik jäi mulle arusaamatuks. Turul olevat keegi naine korutanud: "Raagus tulid, raagus lähevad", ning ta olevat kohe kinni võetud ja ära viidud. Juunisündmuste aegu käis Lootuse puistee üleaedne härra Johansoo meil külas. Nähtavasti oli nendel ärevatel päevadel vajadus mõtteid vahetada. Meelde on jäänud tema ühel ajal murelik ja samas ka lootusrikas jutt talu võimaliku saatusest. Toimuvat käsitati ajutisena. Külaline selgitas, et jahu olevat võimalik peita näiteks jõkke või järve. Koti külge pidi tekkima koorik, mis kaitseb selle sisu riknemise eest. Ma ei tea,

kas ta seda kava jõudis teoks teha. Aga ka nende pere küüditati järgmise aasta 14. juunil. Pereisa oli meie isaga ühes laagris ning suri juba esimesel talvel.

Täiskasvanutel olid nüüd omad mured, prantslanna läks kodumaale tagasi ja meil Lennartiga oli senisest rohkem võimalusi oma-päi tegutseda, mis tähendas ka koerustükke. Kuna püssi enam polnud, puuris Lennart kase- ja saarepuupakkudesse augud sisse ja lükkas neisse sportpüssi padrunid. Hiljem oli tore kuulda, kui kesk-küttehjus paugud käisid. Veel üks lugu. Mingil ajal tahtis ema hakata kanu pidama. Mõeldud-tehtud, sõitsime ühte haudejaama ning ostsime kümmekond leghorni tõugu kanatibu ja ühe kuke. Ehkki meil puudusid nii teadmised kui ka oskused, kasvasid kanad suureks, kaagutasid, kukk kires ja kõik sujus latusalt. Ühel kuumal suvisel päeval, kui kanadel oli kange joogijanu, jootis Lennart neile denaturaatpiiritust, millega priimuseid süüdati ning mille pudelisildil ilutsesid pealuu ja kaks ristis konti. Kanad jõid seda sinakat vedelikku üsna isukalt, iga nokatäie järel muudkui pead kuklasse ajades. Mõne aja pärast nägime sellist vaatepilti nagu multifilmis, kus kukk väärikalt kõige ees ja kanad hanereas tema järel ühelt küljelt teisele õõtsudes ja jalgu kõrgele tõstes ümber maja sammusid. Minu mäletamist mööda ei juhtunud õnneks midagi hullu, kõik kanad jäid ellu ja vanemad ei saanud sellest isegi teada.

Minul oli oma saladus. Isa ega ema kumbki ei suitsetanud ega tarbinud alkoholi. Seevastu mul oli juba varajases nooruses vastupandamatu huvi suitsetamise vastu. Mulle meeldis jälgida suitsetajaid, eriti kui keegi veel suitsurõngaid puhus. Võõrastetoas diivanilaual olid alati sigarid, suures plekk-karbis Cameli sigaretid ning tikud. Püüdsin minagi ühe sigareti teise järel süüdata, kuid ükski ei hakanud põlema, sest ma ei kujutanud enesele ette suitsu sissehingamist. Puhusin kogu jõust õhku sigarettidesse ja kui need ei mõelnudki hõõguma hakata, pidasin neid kõlbmatuteks ning viskasin diivani taha, et tuhatoos mind ei reedaks. Neid põlemata suitse pidi sinna hulganisti kogunema, sest mõni aeg hiljem, kui ema koristustöödega ametis oli, püüdis ta meeleheitlikult meenu-

te. Kes küll võisid olla selliste kommetega külalised. Mina vaiki-mine oli justkui piinlik ka. See oli minu esimene tutvus tubakaga.

Õige pea pärast juunipööret ilmusid meie majja punaste linti-ga onud, kes erinesid välimuselt tublisti nendest, keda olin varem näinud. Algas maja natsionaliseerimine: mõõdeti ja vaieldi ning keegi ei julgenud neile vastu hakata. Tuulekojad ja muud panipai-gad olid kõik radiaatoritega, seega köetavad ruumid ning läksid kirja kui kasulikud. Nii saadi 20–30 m² üle lubatava kuni 220 m² normi ja maja oligi läinud. Isa vormistati majahoidjaks. Õige pea tõi üks nendest ülevõtjatest talle ka esimese palga. Ei tea, kui palju seal raha olla võis, kuid siis nägin esmakordselt vene raha, üks ra-hatäht oli hall Lenini näolapiga tšervoonets. Siis hakkas meile voorima igasuguseid inimesi, kes soovisid tube näha. Mõned sis-setungijad ei häbenenud kedagi ning arutasid, kuhu magamistuba sisse seada või kuhu lapsed panna. Ühele perele meeldis väga, et keldris oli mahukas garaaž. Meil endil sel ajal enam autot ei ol-nud. Isa võttis abilise ja ajas ühe-kahe päevaga sissesõidu kaldtee kinni, võttis garaažiuksed eest, ehitas trepid ning paigaldas kitsa ukse. Oli vist isegi veidi pahandust, kuid üks sissepürgija läks tänu sellele paremaid jahimaid otsima. Selline jant käis pea aasta lõpu-ni. Kõik see näitab, et jõuvõtetega kehtestatud nõukogude korral olid omad kaasajooksikud, kes pidasid toimuvat loomulikuks ja himustasid külmavereliselt võõrast vara.

Isa võttis üht-teist ette ka majakraamiga. Tiibklaver vist müüdi maha, magamistoamööbel saadeti saksa ümberasujatega Saksa-maale, palju kohvreid lauahõbeda ja väärtuslikemate riietega saa-deti Rootsi diplomaatidega Stockholmi. Ema ei kahelnud kunagi selles, et need asjad on õigete inimeste käes ja säilivad. Ja näe imet, kolmkümmend aastat hiljem, kui avanes esimene võimalus Rootsi minna, sai ta oma asjad kätte välisministeeriumi pööningult, kus need puutumatu omanikku ootasid. Tagatipuks jätkus tal jul-gust, vaatamata Nõukogude tolli ääretule valvsusele ja läbinäge-likkusele, suurem osa nendest Eestisse tuua. Nagu hiljem selgus, oli Saksamaale saadetud kraam ilmselt sõjamõllus hävinenud.

Isa töötusjäämisest tean vaid hilisemate juttude ja dokumentide põhjal. Sajandivahetuse paiku õnnestus mul riigiarhiivis Eesti välisministeeriumi materjalide hulgas tutvuda oma isa toimikuga, milles oli huvitavaid andmeid. Materjalide hulgas olid Georg Meri märkmed teenistuse viimasest tööpäevast 24. juulist 1940:

kell 10.00 Patašnikov (ilmselt keegi Moskva funktsionäärdest – H. Meri märkus) *helistas minule, paludes saata laenulepete ära kirjad.*

kell 10.15 Juhtisin Patašnikovi tähelepanu sellele, et laenulepped P.-Am. Ühendriikidega, Britiga ja Rahvasteliiduga on avaldatud temale saadetud kogus "Eesti lepingud välisriikidega" k. 5 ja k. 6, teatades lehekülgede numbrid.

kell 10.40 Helistas Välisminister (Nigol Andresen – H. Meri märkus), küsides, kas Patašnikov mulle on helistanud lepingute tekstide asjus. Minu esimeste sõnade peale teatas ta katkestavalt: "Ärge segage, esitage mulle lahkumispalve."

Samal päeval, 24. juulil 1940 kirjutas isa: "Härra Välisministrile. Palun Teie sellekohase soovi kohaselt mind vabastada mu ametikohuste täitmisest Välisministeeriumi Väliskaubanduse Osakonna direktorina."

Järgneb käsk nr. 4056 27. juulist 1940: "Teadmiseks võtta Vabariigi Presidendi käskkiri nr. 190, 25. juulist 1940. a. "Vabastan teenistusest Välisministeeriumi alal Väliskaubanduse osakonna direktori Georg Meri, arvates 24. juulist 1940, omal palvel". Allkiri: Nigol Andresen. Välisminister."

See on lihtsalt näide, kuidas uus võim endistega arveid klaaris.

Ärevus kasvas iga päevaga. Kardeti valjusti rääkida. Olin isemaga linnas, kus kohtusime tuttavaga ja otse tänaval toimus pikem vestlus, millest kuulsin sageli sõna "arreteerimine". Järelikut toimusid sel ajal juba sagedased arreteerimised. See inimene oli hästi informeeritud trellitatud loomavagunitest ja inimeste Venemaale viimisest.

1940. aastal Eestiski sisseseatud nn. oktoobripühade aegu sõit-
ma kogu perega Riguldisse. Isa, kes tundis mõnevõrra Venemaa
sõjast, kartis, et vahetult enne pühi võivad toimuda arreteerimised.
Kõik rootsi sõitis korraga kaks bussi. Meie bussi konduktor oli mees-
rahvas. Väljas tuiskas. Selline lumesadu novembrikuu alguse
kohta peaks Eestis vist küllalt haruldane olema. Keegi sõitjatest ja-
gas soovitusi, kus peaksime maha minema. Peatusime võõras ko-
has keset metsa, ümberringi täielik pimedus, kõikjal sügav lumi.
Mõningase otsimise peale leidis isa mingi metsatee ning läbi lume
sumades jõudsim tühja kahekordse majani. Isal olid võtmed ja
me pidime selles majas peatuma. Maja oli kui tondiloss: kääksuv
puutrepp viis teisele korrusele, valgust andsid petroolilambid. Es-
makordselt kuulsin isalt väikese petroolilambi kohta väljendit
"tattnina", mis mulle palju nalja valmistas. Tundus, et siin ei oldud
ammu elatud, kõikjal olid ämblikuvõrgud, nurkades hiire- ning
rotilõksud.

Järgmisel päeval oli ilus päikesepaisteline ilm ja lumi hakkas
kiiresti sulama. Läksime jalgsi Riguldisse. Poest ostime muu vaja-
liku hulgas ka lambiklaasi. Jalutasime piki tasast liivaranda, kus
siin-seal mõni vana paat vedeles. Vist oli midagi märgata ka piiri-
valvest, kuna õige pea lahkusime rannast. Aastaid hiljem sain aru,
et Riguldisse sõidul oli ka teine eesmärk: sondeerida pinda ja vaa-
gida võimalusi Eestist lahkumiseks. Selleks vajalikke kontakte ei
õnnestunud luua.

1940. aasta jõule ja uut aastat tähistasime tagasihoidlikult
Nõmmel, kuigi majas olid juba ka võõrad. Peatselt pärast aasta-
vahetust (nii ma oletan) olime sunnitud oma majast lahkuma.

Saime kaks tuba ühiskorteris Koidu tänava sauna majas Pärnu
mnt. 96. See maja lammutati 1980. aastatel, kui uut viadukti raja-
ti. Kolisime suure veoautoga, suurem osa mööblist paigutati sauna
keldrisse. Viimase koormaga sõitsime koos Lennarti ja isaga juhi-
kabiinis, oli õhtune aeg ning juba pime. Minule meenus miskipä-
rast jõulupuuehete pappkast ja ma küsisin, kas see on kaasas. Ei
olnud. Lennart tormas autost välja, oli tükk aega ära ja tagasi

tulles ütles, et viis kasti meie naabrite Johansoode poole. See näitab, et ka meie, lapsed, pidasime tolle aja sündmusi mööduvaks nähtuseks. Sõitsime mööda Vabaduse puisteed. Ootamatult sööstis Valdeku ristmikul paremalt üle Vabaka regi, kaks punaarmee last peal. Autojuht pidurdas jäätunud teel järsult ning suur auto libises hooga vastu rege. Hobune viga ei saanud, kuid regi raksatas ja pilpad lendasid, ka sõdurid paiskusid suure kaarega teeäärseesse lumevalli. Peatusime korra, aga kuna sõdurid olid ise süüdi ja keegi eriti kannatada ei saanud, siis jätkasime rahulikult teed.

Siitpeale algas minu elus uus ajajärk uues keskkonnas ja uute sõprade seltsis. Esimeseks uueks sõbraks oli kojamehe poeg, kes mulle kogu maja, sealhulgas kõiki saunaruume, keldrit, pööningut ja pumbamaja tutvustas. See oli päris huvitav.

Elasime ühes korteris abielupaar Nagrodskiga, kellega saime suurepäraselt läbi. Nad olid poolakad, härra Nagrodski oli õppinud kondiiter ning töötas Stude juures. Saime aeg-ajalt temalt ka komme, tavaliselt plekktoosist ümmargusi nõõbitaolisi. Kord nurusime Lennartiga, et ta teeks meile kodus komme ja mõne aja pärast see sündiski. Keetsime kastrulis mingit segu, mis taldrikule tarduma pandi, nii saadi koorevenised.

Kord palus proua Nagrodski, et tooksin talle poest leiba ning andis selleks 20 kopikat. Vanemad kooliskäijad poisid tegid mulle selgeks, et 15 kopika eest saab täpselt niisama palju leiba kui 20 eest. Kokkuhoitud raha eest pidime klappima ühe pulgajäätise, mis nõukogude võimu tulekuga oli müügile ilmunud. Ega ma kaua kõhelnud, ostsingi 15 kopika eest leiba ja 5 kopikaga osalesin jäätiseostus. Koju jõudes oli mul tohutu piinlik ja häbi, kuna proua Nagrodski ja ema arutasid pikalt kaupmeeste ebaausust ja seda, et last ei saa siiski poodi saata. Kuulasin seda juttu, silmad maas. Sain aru, et poisid olid mind petnud, kuid julgust loo ülestunnistamiseks ei jätkunud.

Uues kohas oli elu päris huvitav. Vaikse Nõmme asemel oli nüüd linn oma võludega. Võisin laial aknalaual istudes tundide

õhtu lõpnevusega jälgida õhtust tänavapilti Pärnu maanteel. Otse ees oli trammidepoo, kuhu õhtul tuledesäras trammid öömajale sõitisid, paremat kätt raudtee ülesõidukoht raudteevalvuri majale. Tore oli vaadata tõkkepuude allalaskmist ja ülestõstmist ning möödakihutavaid ronge. Kaugemal oli näha, kuidas kitsarööpmeline raudtee rongid viadukti pidi laiarööpmelist raudteed ületasid.

Sellesse ajajärku kuuluvad minu esimesed tutvused linna vürtsipoodidega, mis erinevalt Nõmme omadest kõik petrooli järele lõhnasid, kuigi petrooli jaoks oli neis eraldi kapp. Ka piimasaaduste ja või müügikohad olid poodides tol ajal akvaariumitaoliseks klaasseintega ruumiks eraldatud. Lennartiga käisin mõned korrad Tõnismäel Kungla kinos, mis hävis sõja ajal. Üks esimesi tõsisemaid filme, mida nägin, oli "Torm", mis vapustas sedavõrd, et sööbis mällu kogu eluks. Tegin iseseisvalt tutvust ka trammisõiduga. Andsin järele kiusatusele ja hüppasin liikuvalt trammilt maha, kuid teadmatusest mitte sõidu-, vaid vastassuunas, ning jäin jalule vaid seetõttu, et tramm liikus aeglaselt. Sellest kogemusest piisas eluajaks.

Meie ligidal Pärnu maanteel elas ka onu Egon ja ma käisin vahel onutütar Helleviga mängimas. Olen teda ja tema peret Rootsisis külastanud. Tema käis esimest korda sünnimaal alles 50 aastat pärast seda, kui siit lapsena lahkus.

Mitmel korral käisid meie juures mingid mehed ning jutt käis Soome põgenemise võimalustest, räägiti suuskadest, regedest, valgetest maskeerimisriietest. Need inimesed olid kunagised piiritusevedajad, kes olid valmis raha nimel riskima ja meid üle lahe viima. Aasta eest oleks isal olnud piisavalt võimalusi kogu perega välismaale põgenemiseks, kuid riigiametnikuna ei pidanud ta seda eetilistel kaalutlustel võimalikuks. Nüüd kus iseseisev Eesti riik oli langenud olemast, ei kehtinud enam ka need piirangud. Kuid mingil põhjusel, võib-olla just meie, s.t. laste pärast, jäid need kavatsused teostamata.

Sel ajal oli juba pimendamise nõue, ei mäleta, kas pidev või ainult õppuste korras. Kord tuldi ütlema, et valgus pidavat akna

vahelt paistma. Lastele oli põnev, kui lennukitelt pea iga päev lendlehti loobiti, aga nende sisu võin nüüd üksnes aimata. Ühel päeval lõi rühm mehi trammidepoo väravate külge pika punase kanga, millel olid suured valged tähed. Isa ütles, et see pidavat loosung olema. Sellel ajal oli isal, kes töötas mingis ettevõttes tõlgina, vist veidi rohkem aega. Ta oli tihti kodus ning rääkis vahel põnevaid lugusid Vabadussõjast ning Venemaalt põgenemisest. Ikka sagedamini hakkasid isa-ema suust kõlama sõnad "arreteerimine", "äraviimine", "sõda" jt. Nende sõnadega koos mainiti juba konkreetseid nimesid. Tagantjärele võiks öelda, et mingi nähtamatu rõngas hakkas koomale tõmbuma.

Ühel ilusal suvisel päeval läksime ema ja vennaga Kadrioru noorteparki, mille hooned on veel praegugi alles. Seal oli basseini, jalgrattad, kiiged, võimlemisriistad ja palju lapsi mängimas. Pärast lühikest arstlikku kontrolli ja kaalumist võeti meid noortepargi liikmeteks ning anti välja pressitud nahast märgid, mis tuli paelaga kaela riputada. See tekitas põnevust ja pani ootama järgmist päeva, mil pidime sinna minema. Kodus võtsin oma märgi kaelast, riputasin aknakreemooni külge ja suikusin õnnelikku unne.

Hommik. Ärkan mingi kolina ja jutukõmina peale. Aknast paistab helesinine suvetaevas, aga toas näevad mu unised silmad tumedat teravatipulist silueti. Ajan ennast poolistukile ning näen, et see on lihast ja luust Vene sõdur, sinel seljas, punaväelase "täitorniga" müts peas, pika täägiga puss käte vahel päraga põrandale toetumas. Toas askeldavad võõrad mehed, põrandad on täis kapist väljatõmmatud asju, ema nutab ja püüab asju kohvrissi toppida, isa annab kolmele erariides võõrale üle mingeid pabereid... Ma ei taipu esialgu midagi, panen ennast rahulikult riidesse ja riputan oma noortepargi märgi kaela. Kuid siis läheb äkki väga kiireks ja meid sunnitakse mõne kohvri ja tekipambuga korterist lahkuma.

Ma ei mäleta täpselt, mitu püssimeest oli: üks oli toas, teine koridori ukse juures, kolmas all tänaval paraadukse juures, kus oli ka lahtine sõjaväe veoauto. Pakkimiseks anti aega 20 minutit, tegelikult kulus koos läbiotsimisega 40 minutit. Keegi meist ei jõudnud

siis sülle ega juua, ja ema oli sedavõrd endast väljas, et ei tahtnud üldse toidukraami kaasa võtta. Suures segaduses kadus raudtee, mistõttu meil ei olnud ka kopikatki raha. Mäletan, et ära-õppinud võtsid kaasa fotoaparaadi, fotoalbumid, isa metall-laeka dokumentidega, tema autasud ja jumal teab veel mida. Kõik see toimuda kella 5–6 paiku, sest tänavad olid veel päris tühjad. Auto kihutas suurel kiirusel ja ühte pööret tehes pidi peaaegu ümber minema. Lõpuks jõudsime mingi raudtee-ülesõidukohani, kus oli hulga püssimehi ja palju kõige erinevamas vanuses inimesi. Meid käsutati autolt maha ja tehti selgeks, et meie emaga peame minema paremale, isa vasemale. Jumalagajatuks aega ei antud... Mäletan, et kallistasime ja suudlesime isaga, ta lausus mingeid õpetussõnu, milliseid, ei mäleta. Olime ümbritsetud erariietes ja mundrites meestest, kes meid jõuga lahutasid ning edasiliikumise suunda osutasid. Ema sikutas kohvreid ning nuttis meeleheitest. Ma ei olnud kunagi varem teda selliselt nutmas näinud.

Läksime justkui mööda koridori rongi ja paemüüri vahel. Möödusime kinniste ustega loomavagunitest, mille aknaavade ees olid trellid. Läbi trellide paistsid kas kellegi suu või silmad, nina või otsaesine, vahel näpud, kuid mitte kogu nägu. Lärm oli suur, inimesed nutsid ja karjusid. Tuttavad hõiksid ema nimepidi, aga ema ei suutnud neile vastata. Viimaks tõmmati ühe vaguni uks lahti ja meid lükati koos pampudega sisse. Ma ei suutnud kõigest sellest midagi aru saada.

Oli 1941. aasta 14. juuni ja niimoodi algas uus ajajärk minu elus. Nüüd vist tean ka seda kohta, kus rongid seisis: inimesed nimetasid seda sadamaks, tegelikult oli see Tuukri tänava ja Merepuiestee ristmik.

Tagantjärele sellele võib-olla 100–150-meetrisele teekonnale mõeldes ei suuda ma tänaseni mõista, kuidas siin maa peal on võimalikud niisugused kontrastid: ühelt poolt helesinine pilvitu taevaskõrg ja särav varahommikune päikesepaiste, teiselt poolt tumedad trellitatud luukidega loomavagunid karjuvate ja nutvate, meeleheitele actud naiste ja lastega.

Ligi kuus aastakümnet hiljem saan teada Hilda Sabbo raamatust "Võimatu vaikida"*, et Balti rahvaste, sealhulgas Eesti rahva küüditamine oli kavandatud juba 20 kuud enne 14. juunit 1941. Seega ajal, kui need riigid olid iseseisvad ja nende kodanikud elasid pahaaimamatult oma igapäevast rahulikku elu.

11. oktoobril 1939 allkirjastas NSV Liidu julgeoleku rahvakomissari asetäitja Ivan Serov instruksiooni "Nõukogudevastase elemendi väljasaatmine Leedust, Lätist ja Eestist" operatsiooni läbiviimise korra.

Seda instruksiooni täideti 14. juunil 1941 täht-tähele. Illustratsiooniks toon vaid väljavõtte tolle dokumendi 5. peatükist: "Väljasaadetava perekonna lahutamine perekonnapeast":

Perekond transporditakse jaama koos, ühel transpordivahendil, ja alles pealelaadimisel paigutatakse perekonnapea eraldi, spetsiaalselt selleks ettenähtud vagunisse.

Perekonnapead tuleb juba äraviimisel hoiatada, et ta oma isiklikud asjad pakiks eraldi kohvrissi, kuna väljasaadetavate sanitaarne ülevaatus toimub meeste ja naistest ja lastest eraldi.

Nii see kõik toimus, väljaarvatud "sanitaarne ülevaatus", mis oli peibutuseks välja mõeldud. Selle eestlastele tol ajal arusaamatu sõnapaari taga oli sauna viimine, mis meis palju hämmastust tekitas, kuid aastaid hiljem oma totrusega isegi naerma ajas.

Need abinõud osutusid siiski ebapiisavaks. 16. mail 1941 (kiri nr. 1687/M) saatsid Beria (siseasjade rahvakomissaar) ja Merkulov (julgeoleku rahvakomissaar) Stalinile veel ühe dokumendi: "Abinõudest Leedu, Läti ja Eesti NSV puhastamiseks nõukogudevastasest, kuritegelikust ja sotsiaalselt ohtlikust elemendist"***.

Selles dokumendis loetletakse üksikasjalikult üles, keda tuleb arvata "ohtlikuks elemendiks" ja mida tuleb nendega teha ning kuhu saata. Julgeolekule ja miilitsale antakse õigus arreteerida

* Hilda Sabbo. "Võimatu vaikida". Tallinn: Ühiselu, 1996, lk. 610.

** "1941 god, v dvuh knigah". Nautšnõi redaktor V. P. Naumov. Kniga vtoraja. Moskva, 1998, str. 221.

ja konfiskeerida nende vara ning paigutada inimesed laagrite ja tahtajaga 5–8 aastat ning selle aja möödumisel saata nad kaugematesse piirkondadesse asumisele 20 aastaks. Pereliikmed ja nendega koos elavad inimesed tuli välja saata. Arreteeritud ja väljasaadetute toimikud kuulusid läbivaatamisele NKVD juures asuvates Erinõupidamistes (tol ajal otsustasid miljonite inimeste saatusi kohtute asemel nn. "kolmikud", milliste koosseisu kuulusid vastava piirkonna julgeolekuülem, miilitsaülem ja parteijuht). Erinõupidamiste otsused tuli vormistada pärast inimeste paigutamist laagritesse.

Nende abinõude läbiviimiseks kavandati komandeerida Leetu, Lätisse ja Eestisse julgeoleku rahvakomissar sm. Merkulov, tema asetäitja sm. Serov ja siseasjade rahvakomissari asetäitja sm. Abakumov.

Arreteerimiste ja küüditamiste operatsioon pidi olema lõpetatud kolme päeva jooksul.

Selline on lühikokkuvõte partei poolt kehtestatud abinõudest, mis mingil põhjusel täideti mõningase hilinemisega 14. juunil 1941. Nagu näha, oli see kõik Moskva poolt kavandatud ja kohalikel partei ja nõukogude võimu esindajatel oli ilmselt vähe võimalusi neis asjus kaasa rääkida.

Teekond teadmatusse. Sõja algus

Olin esimest korda loomavagunis. Vagunis olid naised-lapsed, peale nende ka mõni mees. Mõlemal pool vaguni otstes olid kahekoruselised lavatsid, millel polnud ei madratseid ega õlgi. Kohvrid ja pambud laoti vaguni keskele, nende kõrval oli mingi jube kaadervärk, kus kõik pidid oma loomulikke vajadusi rahuldama. Loomavaguni puhul on justkui sobimatu kasutada sõnu "aknad" või "uks", ent midagi täpsemat on ka raske leida. Akent asendavad

trellitatud luugikesed olid lahti vaid ühel küljel ja muidugi tahtsid kõik nende juures olla.

Rong seisis kaua, võib-olla kogu päeva ja öö, täpselt ei mäleta. Poevagunist sai osta süüa, kui raha oli. Emal õnnestus kelleltki 50 või 100 rubla laenata, selle eest saime osta leiba, saia ja limonaadi. Ma ei mäleta, et oleksime kas või kordki saanud sooja toitu, nagu Hilda Sabbo juba mainitud raamatu järgi olnud ette nähtud ning mitmetes ešelonides ka antud. Inimesi toodi kogu aeg juurde. Mõnel oli palju kohvreid, isegi sulgmadratseid ja majapidamistarbeid kaasas. Lõpuks hakkas rong liikuma, aga iga natukese aja tagant olid peatused. Igas peatuses seisis konvoisõdur 10–15 meetrit vagunist eemal, näoga meie poole, pika täägiga vintpüss saapanina juurde toetatud. Kogu tee valvas meid üks ja seesama hirmsa rõugearmilise näoga püssimees, kelle suust ei tulnud terve selle aja jooksul ühtegi sõna. Ühes jaamas (vist Kehras või Aegviidus) jäi meie vagun kaubaplatvormi kõrvale seisma. Platvormil seisis talumees hulga piimanõudega. Naised hakkasid meest kohe härdalt paluma, et see lastele piima annaks. Vanamees oli tükk aega kui kivilinenud ega saanud vist üldse aru, mis rong ja rahvas see on. Järsku tulid mehele pisarad silma, ta avas piimanõusid ja kutsus inimesi enda juurde. Algas sagimine. Kibekiiresti otsiti sobivaid nõusid. Meie vagunis oli kellelgi ämber, see läks käiku. Imekombel ei takistanud konvoeriija piima toomist. Mul on tunne, et kõigi vagunite inimesed ei jõudnud piima saada, sest rong hakkas varsti liikuma.

Viimast korda nägime Eestimaad Narvas. Raudteejaamas sõitis vagunist mööda hobusemees, ilusad põrandaleivad vankrile laotud. Siis ma veel ei teadnud, et paljudeks aastateks jääb see pilt mulle silmade ette kui unistus, millest suuremat olla ei saagi. Narva jõest ülesõit tundus juba siis piiriületuse ja kodumaaga hüvasti-jätuna, kuigi piir oli tol ajal kümnekond kilomeetrit ida pool. Rong liikus sillal väga aeglaselt. Äkki kõlas lask. Siis jäi kõik ime-likult vaikseks, näis, nagu hoiaksid inimesed hinge kinni. Levisid kuuldused, justkui oleks keegi püüdnud põgeneda, kuid peatselt juhtum unustati.

Narva Narva jõe ületamist lasus kõigil painav teadmatus, kuhu me jõuab ja mis saab edasi. Esimesed pildid Venemaast, mida ma trellitatud aknakese nägin, olid viltused telefonipostid puuladest kinnitatud määratud-mustade isolaatoritega; raudteevahil olevajunud majake, kooritud ja okslikust puulatist tehtud ning punaseks värvitud tõkkepuud; tee, mida tähistasid üksnes sügavad rattaroopad kuivanud poris.

Nädala pärast, 22. juunil, jõudsimme Vjatka jõe äärsesse Kotelnitš-linna. Päris kindlasti ei teadnud enamik rongi topitud eestlastest sellest linnast, jõest ega Venemaastki suurt midagi. Rong jäi seisma otse jõesadamas. Asjad laaditi välja ja kuhjati tohutusse viina. Õnneks oli ilus ilm. Meid rivistati üles ja viidi läbi linna ühte suurde koolimajja. Maja ümbritses auklik plank, aga väravate juures oli valve. Mulle tundub, et meid konvoeerinud sõjaväelased olid asendatud väiksemaarvulise miilitsasalgaga. Õige pea moodustus väike initsiatiivgrupp, kuhu kuulusime ka meie, ning käigu pealt valmis kava minna hüppesse. Hiilisime maja tagant läbi plangu ja olimegi linnas. Esimene uudis, mis meieni jõudis, oli: sõda on alanud. Mina ei osanud sellest midagi arvata, kuid täiskasvanud rõõmustasid peatse vabanemise lootuses. Kõhud olid tühjad, aga õnneks leidsime ühe söögikoha, mille lõhnad olid paraku harjumatud. Uuriti menüüd, millest päris täpselt aru ei saadud. Sõime mingit suppi "koninaga". Alles hiljem selgus, et vene keeles on peale sõna "лошадь", mida vene keele oskajad hästi teadsid, ka sõna "конь", mida vähem tunti – seega oli esimene lõunasöök Venemaal hobuselihasupp, mis oli muide päris söödav.

Ilmselt juba järgmisel päeval laaditi meid pargastele ja teekond jätkus mööda Vjatka jõge. Pargaste trümmides oli teravili, vilja ja laev vahel oli ruumi vast 1,5 meetrit, kuhu me pidime oma kohvrite ja pampudega ära mahtuma. Puksiir vedas kahte või kolme pargast. Laevad olid aurumootorite ja suurte vesiratastega. Minu jaoks oli see põnev, ma vahtisin kõike ammuli sui ega osanud edasise pärast eriti muretseda. Mäletan esimest ööd. Algul seadsime endid sisse trümmis teravilja peal, kuid seal hakkas väga palav ja

umbne. Kolisime üle tekile, ema laotas kaks voodilina otse plekile ning me heitsime magama. Mõne aja pärast ärkasime, sest hakkas külm. Jõe kohale oli laskunud udu, me olime päris märjad, linad olid roostesest plekist pruunid. Kolisime trümmi tagasi.

Ühel õhtupoolikul peatus meie karavan imeilusas jõekäärus. Pargastest eemaldus väike sõudepaat mõnede meestega ja veidi aja pärast süttis vastaskaldal suur kaunis lõkketuli. Oli jaanilau-päeva õhtu. Kõik kogunesid reelingu äärde ja hakkasid laulma. Laul kõlas selles ürgses vaikuses nii võimsalt, et seljal jooksid värinad. Jõekaldad, vesi ja mets tekitasid mingi erilise akustilise efekti. Laul, mis mulle igaveseks meelde sööbis, oli "Ma tahaksin kodus olla...". Täiskasvanud nutsid. Seda laulu olen hiljem mitmesuguses esituses kuulnud, kuid mitte kunagi sellisena, nagu siis.

Ei tea enam, mitu päeva meie teekond kestis, kuid mäletan ärevust, kui karavan mõnes järjekordses sadamakohas (pristanis) peatus ning osa peredele anti võimalus maale asuda. See toimus enam-vähem vabatahtlikkuse alusel, kuid keegi ei osanud võõral maal üht paika teisele eelistada. Sageli valiti sadamakoha ja ümbritseva looduse järgi. Loodus oli tõepoolest ilus, ümberringi valitses absoluutne vaikus, looklevas, kõrgete kallastega jõesängis voolas vesi peaaegu nähtamatult. Ümberringi laiusid metsad. Mäletan mõnede sadamakohtade nimesid: Malmöž, Uržum, Kilmez. Meie läksime koos mõne tuttavaga maale Malmöžis. Meid paigutati mingisse koolimajja. Olime suures saalis, mis peatselt nõõride ja linadega väiksemateks osadeks lahterdati. Sellest kohast mäletan kahte episoodi. Meiega koos oli abielupaar Univer. Härra Univeril olid kaasas õngeridvad ja ehkki ma ei teadnud siis õngitsemisest midagi, oli see minu jaoks põnev. Jõgi oli sealsamas. Käisin iga päev koos härra Univeriga jõe ääres, ligunesin kaldaäärses soojas vees, jälgisin tema õngitsemist ja olin vaimustuses, kui punane korgike aeg-ajalt vee alla vajus. Ühel päeval mu kalamehest sõpra enam ei olnud: ta oli ära viidud. See masendas mind ja ma hakkasin tõsiselt mõtlema inimestest, meid ümbritsevast maailmast ning selles varitsevatest ohtudest.

Minelt sain teada ka härra Univeri arreteerimise põhjuse. Ta oli saanud kohalikus teemajas. Kui akende alt oli kümnekond inimest mööda läinud, oli ta küsinud, kelle omad need on. Saanud teada, et kolhoosi kari, öelnud tema, et meil Eestis on keskmises talu ka parem ja suurem kari. Sellest piisas. Juba samal päeval võeti ta kinni, talle esitati süüdistus nõukogudevastases agitatsioonis ning ta mõisteti kümneks aastaks sunnitööle. Sealts mees enam tagasi ei tulnud, küll aga jõudis Eestisse tema abikaasa, kes meid Nõmmel korduvalt külastas.

Mäletan, et meiega oli ka perekond Õunapuu, kus oli palju lapsi, nende hulgas kaks peaaegu täiskasvanud poega. Poisid olid väge-täis ja tegid põgenemisplaane. Ühel päeval olidki nad läinud ja me ei kuulnud neist enam midagi. Tagantjärele tarkusega asja võttes oli see mõtlematu tegu, sest tol ajal oli meiesugustel Venemaal võimatu märkamatuult liikuda. Küllap nemadki laagrisse sattusid.

Üks eesti pere oli ennast sisse seadnud venelaste juures, kellel oli väike majake ja kena aed. Seal nägin rääkivat musta taldrikut. Minu imestus oli suur, ma ei saanud asjast aru ja ka teised meie inimesed nägid sellist asja esmakordselt. Meid vaadati siira kaas-rundega segatud imestusega: näe kui kultuuritud inimesed, ei tun-ne isegi raadiot!

Proua Joonits, kelle abikaasa oli vist kindral, oli minu vastu väga südamlük Ühel päeval läksime temaga koos lähedasse maa-poodi ja ta ostis mulle 20 kopika eest kihilise küpsise, ainukese, mille müüja veel leidis. See oli ka viimane vaba ostutehing. Kaup kadus poodidest, paljud kauplused suleti. Venemaal kehtestati kaardisüsteem: esmatarbekaupu sai tšekkide, talongide või kaarti-de eest, kuid väljasaadetutele neid ei antud, vähemasti mitte seal, kus meie elasime.

Tasapisi lahkusid inimesed Malmöžist ümberkaudsetesse kü-ladesse, kes läks metsatöödele, kes kolhoosi või sovhoosi. Ühel päeval asusime meiegi koos järjekordse rühmaga teele. Pakid-komp-sud ja lapsed pandi vankrile ning me liikusime uude kohta. Meie elukohaks sai Meleti küla. See oli hiiglasliku T-tähe kujuline suur

asula, kus oli kolhoosikeskus, metsapunkt, 4-klassiline algkool, külanõukogu ja vähemalt kaks väikest kauplust. Külaelanikud olid põhiliselt venelased, kuid oli ka palju marisid ja tatarlasi. Marid ja tatarlased erinesid venelastest nii näoplaanilt kui riietuselt. Nad kandsid alati, ka töö juures, rahvariideid ning isegi niinepuust viisud olid neil teistsuguse tegumoeaga. Otsest vaenu eri rahvuste vahel märgata ei olnud, kuid kolm kogukonda elas igaüks omaette ja nähtavasti eriti ei segunenud, kuna isegi lapsed ei mänginud koos.

Majad olid enamasti tihedasti üksteise kõrval. Eranditult kõigi majade kõrval olid võimsad väravad, mille postideks jämedad ümmargused palgid. Arvan, et väravate kõrgus võis olla umbes 2,5–3 meetrit, üleval oli ilmtingimata hiiglaslik rõhtpalk, mis tegi väravad veel massiivsemaks. Suurte väravate kõrval oli alati ka jalgvärv. Väravatest kuni naabermajani kulgev plank oli tavaliselt sama kõrge. Iseloomulik oli see, et niimoodi oli kindlustatud üksnes tänavapoolne fassaad, majatagune oli mõnel juhul ümbritsetud abihoonetega, mis võisid vahel vägagi toekad olla, aga edasi algas enamjaolt ilma piirdeta aiamaa. Jalgväravad olid alati kinni ning esmane suhtlemine käis tavaliselt mõne otsaakna kaudu, millele koputas kepiga nii almust paluv kerjus kui ka töökäsku edastav brigadir. Meleti küla majade järgi võin tagantjärele tarkusega oletada, et enne revolutsiooni ja kolhoosiaega elasid sealsed inimesed nähtavasti tunduvalt jõukamalt. Paljud majad olid isegi suuremad kui meie talumajad. Võimsad metsad ümberringi kahtlemata soodustasid selles piirkonnas suuremõõtmeliste hoonete rajamist.

Meid paigutati ühe kolhoosniku majja. Majas oli kaks tuba, esimesse asusime meie koos mitme perega. Magasime põrandal. Ühel päeval ärkasin selle peale, et päike paistis sisse ja oli palav. Kõik olid kuhugi läinud, süüa ei olnud midagi. See oli minu jaoks esimene musta masenduse päev meie uuel "kodumaal". Hiljem, kui kõik koju jõudsid, küsis ema minult, kas ma midagi kuulsin või nägin inimesi liikumas. Ma ei olnud midagi kuulnud ega kedagi näinud. Tuli välja, et perenaine oli nende äraoleku ajal lapse

...mud ja kõik panid imeks, et ilma arsti või ämmaemandata, ...dina kõrvalise abita. Minu jaoks olid need asjad veel täiesti ...d, nii et võin öelda: algas minu elukool Venemaal.

Esimene aasta võõral maal

Sellest samast korrast mäletan kuumust, kärkseid ja harjumatuid lõhnasid. Tõrjusin esialgu kõhutühjuse tunnet, kuna kõik, alates natskest hallikast vormileivast oli võõra, harjumatu maitsega. Kuid üsna pea kõlbas näljatunde vaigistamiseks iga vähegi söödav pala, ükskõik mis maitse sel oli.

Ilmad püsisid soojad, vihma justkui ei mäletagi. Ühel päeval läksime kõik metsapunkti, kus veerand tunniga anti esimene töövaljaõpe. Lageda taeva all oli hunnik kasepuust saetud kettaid, mis tuli kirvega "tšurkadeks" tükeldada, sangadega kastidesse visata ja suurde kuhilasse tassida. Norm oli röögatult suur. Töötegijad olid kindralite, ministrite ja kõrgete riigiametnike prouad, kellest suurem osa polnud eluski kirvest käes hoidnud. Mäletan neid naisi: neil olid õhukestes siidisukkades jalgade otsa seotud niinepuukoorest viisud, peas sallidest või rätikutest keeratud turbanid kaitseks lõömava päikese eest. Ei mingit tööriietust. Enamik nimedest on ununenud, meeles on perekond Kogermann: ema, tütar Eda, poeg Avo; üksik, lasteta ja äärmiselt lühinägelik proua Kann, kelle abikaasa oli vist riigikohtunik; pr. Joonitsast oli juba juttu, aga tema jäi elama naaberkülla. Oli üks väikese lapsega väga tragi ja hakkaja proua. Kogemata olid abikaasa habemenuga ja juukselõikusmasin sattunud tema kohvrissi ja tänu sellele sai temast kogu ümbruskonna tähtsaim inimene – ainus juuksur, ning see amet hoidis neil lapsega hinge sees.

Olen mõelnud, et meie, esimese küüditamise ohvrid, olime enamjaolt linnainimesed ning ei osanud kehalist tööd. Me tulime pea-

oluühiskonnast, mistõttu oli raske kohaneda uutes, viletsates tingimustes. Mehed ja isad eraldati peredest. Enamik meist ei teadnud, mis ees ootab, mida kujutab enesest Venemaa. Kõik võtsid esialgu väljasaatmist kui midagi ajutist. Kohe algas sõda, mis lõikas meid ära kodumaast. Sõja tingimustes süvenesid Venemaal juba Ježovi ajal väljakujunenud üldine usaldamatus ja kahtlustamine, spionaažimaania saavutas oma kõrgtaseme. Välismaalasi nähti esmakordselt, neid vaadati uudishimu, kartuse ja sageli yaenuga. See pärast oli sõjaeelsete väljasaadetute olukord hilisematega võrreldes mitmeti teistsugune. Eestis noil aastatel elanud inimestel on raske ette kujutada, et me röömustasime 1944. aastal koos venelastega selle üle, et Punaarmee ajas sakslased Eestist välja: me lootsime koju saada.

Meil tuli oma esimesest peatuspaigast lahkuda. Käisime emaga peavarju otsides majast majja, aga keegi ei tahtnud meid üürnikeks võtta. Lõpuks leidsime ühe üksiku vanamehe, kes nõustus. Vanamehe naine istus kohalikust poest viinapudeli varguse eest vangis, neli või viis poega olid kõik rindel.

Kolimiseks saime metsapunktist hobuse. Tassisime Lennartiga oma kaks kohvrikest ja tekipambu vankrile ning asusime teele küla teise serva uue eluaseme poole. Kumbki meist ei olnud iial ohje käes hoidnud. Lennart oli siis kaheteistkümnene, mina seitsmene. Alguses sujus kõik enam-vähem. Oli juba sügisene aeg, külatänav oli muutunud läbipääsmatuks, mitte lihtsalt pori-, vaid savimülkaks, kuhu igasugune jalanõu kinni jäi. Õige pea jäi meie hobusekronu seisma ega teinud kutsarist üldse välja. Mõne aja seisime, siis tegi hobune vist igavusest jälle mõned sammud. Nii kestis see mõnda aega, kuni setukas arvas paremaks porri küljeli heita. Viimaks tuli üks nooremapoolne mees ja hakkas hobusega valjusti kõnelema, justkui oleks tundnud hobuse keelt, ja kätega vehkima, ning näe imet: hobune ajas enese püsti ja jätkas rahulikult teekonda. Poole aasta pärast oskasin juba minagi seda keelt, sest just neid kolme- ja neljätähelisi roppe sõnu õpetasid külapoised mulle kõigepealt. Huvitav küll, kuid ilma nendeta Venemaa külas justkui ei

oleks toime, kui isegi hobune ainult nende peale jalad alla võtta. Hiljem visati nalja, et meie ministrite ja kindralite prouad rääkisid nagu kõik teisedki eluga toimetulemiseks hädavajalike sõimusõnavara. Kõik see meenus mulle, kui kuulsin järgmist Lino Baskini anekdooti. Stalin küsib kindral De Gaulle'ilt: "Kas teil prantsuse keeles on selliseid roppe sõnu nagu meie keeles?" "Ei, ei ole," vastab Prantsusmaa president. "Oi-oi, siis on teil küll raske riiki juhtida," tähendab Stalin.

Vanamehe maja oli ümarpalkidest, kahe või kolme toaga, suure väene ahjuga. Hoov oli põhjatult porine, kaks siga ja lehm andsid selleks oma osa. Loomade olemasolu viitas jõukusele teiste majapidamistega võrreldes. Lüpsikorruga sai peremees nii palju piima, et see mahtus lahedalt ära kolmeliitrilisse pudelisse ("tšetvertnoisse"), mis oli selles paigas nii igapäevaseks anumaks kui ka vedelikumööduks. Seisnud piimalt riisuti lusikaga koor ning koguti savipotti. Mõne aja möödudes tegi vanamees sellest võid. Koor pandi kitsasse puutorbikusse, mille sees varre otsa paigutatud puurattakest üles-alla liigutati. Võiterakesed koguti kokku, sulatati pannil ning kallati kaussi. Korruga saadi veidi üle 100 g sulatatud võid.

Selles Venemaa piirkonnas ei peetud vähemalt tol ajal vajalikuks niisugust asutust nagu käimla ja igaüks pidi ihuhäda korral leidlikkust üles näitama. Olen nende probleemidega elus palju kokku puutunud, aga esimene kord oli just selle vanamehe juures. Hoovis oleks ju ruumi jätkunud, kuid seal peremehetsesid nälginud sead, kes olid ilmselt valmis koos minu essuga ka mind ennast nahka pistma. Selle vältimiseks leiutasin oma mooduse: ronisin aia ülemisele latile, võtsin mõlema käega aiaposti ümbert kinni ja asusin asjale. Sead olid kohemaid platsis, ajasid end vastu planku tagumistele jalgadele, avasid justkui krokodillid oma hambulised lõuad ega lasknud ühtki kübet mööda pudeneda. Tundsin iga kord õudset hirmu, justkui olnuks tegu tõeliste kiskjatega.

Nende päevade mälestuses on veel üks sealse elu lahutamatu osa. Püsisid soojad sügisilmad ja ma kandsin ema kootud villaseid

püksikesi. Ühtäkki tundsin valulist sügelemist ja mida rohkem ma ennast kratsisin, seda hullemaks läks. Ema märkas minu abitust ja käskis püksid jalast võtta. Keeranud need tagurpidi, ta ahhetas: tumedates pükstes liikusid aeglaselt mingid hallikad, umbes poole sentimeetri pikkused putukad, keda ema nimetas riidetäideks. Kuulsin esimest korda sõna "täi" ja nägin neid elukaid esimest korda oma silmaga. Neid oli palju, pealegi olid pükstes ka justkui õmblusmasina tikkeread loendamatutest nõöpnõelapeasuurustest täimunadest. Edaspidi nad mind enam selliselt ei kohutanud, kuid nii suuri kui need esimesed, juhtus harva nägema. Ilmselt ei olnud ma veel jõudnud kõhnuda ning olin satikatele magusaks ninaesiseks, aga ma olen terve elu saanud tunda, et igasugused putukad eelistavad teistele inimestele mind, võib-olla mu 0-veregrupi tõttu.

Vanamees ja tema elamine olid üpris räpased. Kas oli põhjuseks see või miski muu, kuid enne talve tulekut kolisime uude kohta päris küla keskele, kus läheduses elas ka teisi eestlasi.

Uut kohta kutsuti "Anna juures". Anna oli meie perenaise nimi ja ega seal perekonnanimedest palju ei peetudki. Anna võis olla umbes kolmekümnene, ta mees oli rindel, minuvanune tütar käis koolis ja peres elasid veel mehe vanemad – babuška ja deduška, seega koos meiega seitse inimest. Maja oli päris suur ja koosnes kahest poolest, kuid kütte kokkuhoiu mõttes elasime kõik koos ühel poolel, kus oli kaks tuba ja lahmaka vene ahjuga köök. Majal olid suured kõrvalehitused: avar ait, loomalaut, lagunenenud õlgkatusega rehealune ning majast eemal aiamaal suitsusaun. See viimane on meeles, kuna käisin esmakordselt saunas. Mälestused ei ole just kõige paremad, kuna saun meenutas mingit püstkojasarnast ehitust, mille eesruum oli muldpõrandaga ja külm; suits ajas silmad kipitama ja pesemiseks polnud seepi ka.

Anna oli igati tubli perenaine. Maja oli alati puhas. Igal nädalal küüriti värvimata võimsatest plankudest köögipõrand keeva vee ja kaabitsaga lumivalgeks. Teistes tubades tehti seda harva, kuna nendes käidi vähe, seal põhiliselt magati. Anna tuba oli avar, kahe või isegi kolme aknakesega. Toas oli suur voodi, mida kau-

mad üksteise otsa laotud erineva suurusega padjad. Pesu ja riided olid pesusinega toonitatud. Vanakesed elasid köögis, vanaahjupealsel ja vanaema lavatsil. Lavatsid olid nii suured, et sinna oleks nähtavasti mahtunud oma kümmekond inimest. Seal meeldis ka minul olla, sest ülevalt sain hästi all toimuvat jälgida. Meie käsutuses oli väike tuba, kuhu pidime läbi Anna toa mine-ma. Voodit ega madratsit meil ei olnud, magasime kolmekesi põrandal. Juba esimesel ööl ärgates tundsin, et midagi liigub üle näo, käte, seejärel üle kogu keha. Hõõrusin end kätega: näppude all muutus märjaks ja ma tundsin vastikut lõhna. Hakkasin nutma. Teised ärkasid, oli pime, ei olnud tikke ega lampi. Ema sai kohe aru, et tegemist oli lutikatega. Õnneks harjub laps kiiresti ja edaspidi lutikad mind endast välja ei viinud. Peatselt sain teada ka, et köök kubiseb tarakanidest, kuid kuna nad inimest otseselt ei puudutanud, siis jäin ka mina nende suhtes ükskõikseks.

Kogu elutegevus koondus kööki, kus oli suur massiivne laud ja pingid piki seinu. Laua kohal rippus lamp, imekombel oli perenaisel esimesel sõjatalvel ka petrooli ja tikkusid. Põhiliselt kasutati lauda tavalisteks köögitöödeks ja söömiseks. Kuid selle laua taga käis ka üks eriline saunajärgne toiming, milleks lepiti naabrinaisega aegsasti kokku, üle tänava valjusti umbes nii hõigates: "Njuura, tule täna täisid otsima!" Ka vanaisa istus sageli laua äärde ja hakkas puust tihtkammiga oma habemest täisid välja kammima. Kammi iga liigutus pani laua lausa krõbisema, seejärel tapeti neid lihtsa küünepigistusega. Nende loomakestega puutusime ühel või teisel viisil kokku kogu Venemaal oldud aja. Imelik küll, et isegi puhtusearmastus ja puhtusepidamine ei päästnud söödikuist.

Elasime Anna juures 1941. a. sügisest kuni 1942. a. suveni. Anna oli suur rahmeldaja. Kõik käis jooksupäev, tööpäev algas kell 4-5 hommikul ja lõppes koduste toimetustega enne keskööd. Tema hommikused toimingud algasid vene ahjus tule süütamisega. Võimsad sületäied kuivi puid koldesse ja tunni-pooleteisega oli ahi kõetud ning tuhk ja söed hoolikalt ahju eesmistesse nurkadesse kokku tõmmatud. Kuni ahi küdes, valmistas ta ette mingi toidu,

enamjaolt olid need supid, kuhu tol ajal jätkus veel lihagi. Toiduvalmistamiseks oli sibulakujuline malmipott, mis kaeti raske malmipanniga ja asetati erilise hargi abil ahju kuuma tuha ja hõõguvate süte sisse. Rohkem söögivalmistamisega ei tegeldud, see valmis ise ja ootas sööjaid kas lõuna paiku või õhtul. Vahepeal jõudis ka kolhoosi brigadir ratsahobusel kohale kapata, pika kepiga aknale kloppida ning Annale päevatöökäsu kätte anda. See käis välkkii-relt, ilma mingi vastuvaidlemiseta. Seejärel tormas Anna jooksu-jalu, ämbrid ühes ja kaelkoogud teises käes, 100–200 meetrit eemal asuva jõe äärde vett tooma. Küla peatänav kulges jõe kallast pidi ning tänaväärsetes majades oli elu seotud jõega, kaeve tavaliselt ei olnudki. Mõnevõrra keerulisem oli lugu talvel, kui paks jää jõe kaanetas ning jõesse tuli raiuda mitte üksnes auk, vaid ka astmed alla vee juurde. Jää oli sedavõrd paks, et mulle tundus vesi kättesaamatus sügavuses olevat ning sellele ligipääs oli ohtlikult libe. Jõe kasutati igal aastaajal ja ilmast olenemata ka pesupesemiseks. Pesu kasteti vette ning materdati seda erilise lameda puust nuiaga, nii et ümbrus kaikus. Pestud pesu riputati kaelkookudele ja vin-nati koju. Üks pesi pesu ja teine võttis sealsamas joogivett.

Vesi toodud, loomad talitatud, saadeti laps pärast kerget einet kooli. Seejärel tõmbas Anna vildid uuesti jalga, heitis rätiku käigu-pealt pähe ning tormas terveks päevaks kolhoositööle. Kellaosuti võis juba kaheksale läheneda.

Esimene talv oli käre, külma kuni -50°C . Õues kaikusid võim-sad paugud, ei tea, kas tekitasid neid kasvavad puud või hoopis aiateibad. Silme ette on jäänud muinasjutulised pildid absoluut-selt puhtast päikesepaistel sätendavast lumest ja korstnatest ker-kivast heledavärvilisest suitsust, mis pilvitu sinise taeva taustal tuulevaikuses justkui võimas püstloodis jääpurikas paigal püsis. Lumehanged ulatusid katuseräästani ja moodustasid huvitavaid koopasarnaseid galeriisid. Lumi oli tuulte mõjul niivõrd tihene-nud, et hangedel võis käia ilma läbivajumist kartmata. Teed olid läbitavad ainult hobusaanidele ja neilgi tuli hangedest üles-alla sõita. Mõnel korral sain seda lõbu tunda. Sees võttis õõnsaks, kui

õhtul lumel sõidul hangeharjalt alla kihutas, kahe hange vahel olles ühe üksnes taevast.

Ühked olid postisaanid. Neile oli alati kolm hobust – “troika” – mis rakendatud, regi oli suur, hobused ilusad, vaskne kell looga kuljes tegi kõva lärmi. Postimehi oli alati kaks, nad olid väarikad, lambanahksetes kasukates, nagaanid vöö. Postisaan sõitis külast läbi vist kord või kaks nädalas ning vahel võeti peale ka reisijaid. Selline postiveotraditsioon ulatus kaugesse minevikku ja kunagi oli nii meilgi Eestis. Hobutransport oli tol ajal monopoolses sei-sundis ja sageli tehti sadade kilomeetrite pikkusi sõite. Voorimees oli siis tähtis elukutse. Kehtisid seadused, mis kohustasid kolhoo-se veondusega tegelema, küladel tuli voorimeestele öömaja anda ja hobuste eest hoolt kanda. Ka meie Anna pidi neid sageli ööma-jale võtma. Talvel olid hobusemehed soojalt riides: jalas kubeme-ni ulatuvad pehmed vildid, tavalise lambanahkse kasuka peal veel teine, suur ja üle pea ulatava kraega “tulup”. Kaasas oli neil toidu-kott, milles oli tavaliselt jäätunud leivatükk ja mõni keedukartul, mida siis tulepaistel sulatati; pererahva käest saadi tulist vett. Ma-gama heitsid mehed põrandale laotatud kasukatele ja asusid vara-hommikul pimedas uuesti teele.

Nagu juba nimetasin, sealkandis kempisu ei tundud, pissiti otse trepilt (“krõltso” pealt), talvel siis paljajalu lumel ja jääl. Sellega harjus ära. Tõsisema häda korral valisin Anna juures laudataguse rohutu lumehange ja seinavaahelise avara tuulevaikse koridori. Ühel päeval läksin sinna asjale, võtsin oma palitu seljast ja panin lauda klaasimata aknaavasse, aga pärast unustasin ja põrutasin joostes tuppa. Järgmisel päeval tuli Anna laudast, ühes käes mingi riidetükk, teises mõned nõöbid – kõik, mis sead olid minu lauda-aknale unustatud palitust järele jätnud. Sellest päevast peale pidin ilma palituta toime tulema.

Talvemütsina kandsin punaarmee-lase torni ja viisnurgaga pea-katet, mille üks heasüdamlik mammi mulle oli kinkinud. Ka mu heade eesti tanksaabastega juhtus äpardus. Ühel päeval pani keegi pererahvast nad ahju ette kuivama, nii nagu seda iga päev viiskude

ja viltidega tehti, ja nahksaapad kuivasid kivi-kõvaks, nii et sain neid vaevu-vaevu jalga.

Meie vastas üle tee asusid väike koolimaja, kauplus ja miilitsajaoskond. Ühel päeval saabus külla rändkino. Koolimajas pandi pingid ja kinoaparaat üles. Võtsin koha sisse otse aparaadi vastas ja hakkasin ootama, millal pilt nähtavale ilmub. Teised lapsed naersid minu üle, mind peeti metsast tulnuks, kuna ma ei teadnud, kust kinopilti vaadata tuleb. Neil oli ju õigus, sest rändkinos ei olnud ma tõepoolest kunagi olnud.

Oleksime pidanud vennaga mõlemad koolis käima, kuid meie vene keel oli veel vilets ja Lennarti kool oleks asunud kümnekonna kilomeetri kaugusel. Lennart püüdis mind õpetada, aga erilist usinust ma koduõpetuses paraku üles ei näidanud.

Külarahvas oli enamjaolt küll kirjaoskamatu ning harimatu, kuid valdavas enamuses heasüdamlik ja abivalmis, ent mitte helde, sest elati vaeselt. Anna ämm – babuška – oli hea inimene, halletses meid, eriti mind, ja püüdis mulle aeg-ajalt mõne kartuli või leivatükikese salaja pihku pista. Kui Anna juhtus seda nägema, oli riid majas. Nii mõnigi taat teadis tsaariajast Revelit või Riit, kuhu Esimese ilmasõja keerised olid neid viinud. Paraku olid nooremad teistsugused. Võimatu on aru saada, kust oli pärit nende juudi-vaenulikkus, kuid enamasti igaüks, kes rääkis mõnda võõrkeelt, oli nende jaoks kohe juut või fašist ning tihti asetati nende kahe vahele isegi võrdusmärk. Ka meie Lennartiga sattusime poiste viha alla. Ühel päeval läksime läbi küla metsapunkti, et vaadata, kas õnnestub midagi hamba alla saada. Järsku kargas kamp noorukeid meile kallale, meid löödi pikali ja Lennartile tõmmati nööri ümber. Mina karjusin nii kuidas jõudsin, minuga taheti samuti teha, kuid mõnel hakkas hale, kuna olin väike. Lennartit lohistati rõkkavate vaimustushüüete saatel ratsahobuse järel tükk maad mööda teed. Kogu see lugu kestis võib-olla mõned minutid, kuid seda, mida ma läbi elasin, rääkimata Lennartist endast, ei ole ma suuteline ka täiskasvanuna kirjeldama. Ma ei mäleta, millega ja kuidas see lugu lõppes, kuid meil õnnestus ellu jääda ja oma teekonda jätkata.

Meie vahel kokku leppimata ei rääkinud me sellest vahejuhtumist kellelegi, isegi emale mitte, ning ei ole ka hiljem seda meelde tuleanud. Edaspidi vältisime seda osa külast, liikusime läbi kõrge põõsastiku, aeg-ajalt peatudes ja kuulatades. Seesugust juudivihast saime ka järgmistel aastatel ühel või teisel moel tunda.

Olin sel ajal liiga noor, et võtta osa ema muredest, kes pidi meil kõigil hinge sees hoidma. Ta ei olnud siis veel neljakümnenegi. Lennart kui minust vanem oskas juba mingil määral ellujäämise probleemidele mõelda. Kolhoosi- ega metsapunktitöö ei toinud kedagi. Leninlik loosung: "Kes ei tee tööd, ei pea ka sööma!" oli ülim seadus. Kuid enamjaolt ei jagunud toitu ka nendele, kes tööd tegid. Väljasaadetutele ei antud leiva- ega söögitalonge, nagu neid anti evakueeritutele. Et ellu jääda, hakkasid eestlased mööda külasid ja maju käima, vahetades oma asju, enamasti mõnd käterätti või lina, toidu vastu. Vahel õnnestus nii veidi jahu või kartuleid saada. Sellega püüdis ka meie ema tegelda. Lennart võeti kaasa, mina pidin vahel mitmeks päevaks üksi koju jääma ja siis olenes minu elunatuke täielikult Anna või vanaema armust. Kõht oli tühi, vene keelt ma veel ei osanud, nutsin näljast ja hirmust.

Kuna meil vahetuskaupa polnud, tuli midagi muud välja mõelda. Kas idee tuli Lennartilt, seda ma ei tea, kuid tema joonistas korralikud mängukaardid. Ma ei kujuta ette, kust ta sai valget pappi ja värvipliiatseid, kuid kaardid olid justkui ehtsad. Ja siis see algas – kaartidega ennustamine, mis kindlustas esimese talve üleelamise. Hiljem kuulsin, et mitmed teisedki eestlased olid niimoodi teinud. Eranditult kõik mõistsid taolise tegevuse moraalityust ja seda teemat ei puudutatud hilisemates vestlustes, ka meie peres mitte. Kaardimooripraksist soodustas olukord, kus ühiskond oli justkui šokiseisundis. Mehed olid kõik rindel ja sinna võeti üha uusi aastakäike. Igal pool oli neid, kes olid saanud mõne pereliikme surmateate või kes omadest midagi ei teadnud, ümberringi oli nuttu ja halamist. Üha raskem oli igapäevase eluga toime tulla. Inimesed vajasid lohutust ja lootust, seepärast kujunes ennustamine justkui ühiskondlikuks tellimuseks, mida kahtlematult soodustas

ka harimatus. Mäletan, et kui kord läksime emaga läbi ühe küla, siis avanesid mõlemal pool teed aknad ja inimesed kutsusid teda hõigete ja käeviibetega sisse: "Tule minu juurde ennustama!" Juhuse tahtel läksid mõned ennustused ka täppi, mis suurendas ema kuulsust ja nõudlust tema teenuse järele. Ka meie Anna sai mehe surmateate. Maja oli sügavas leinas, pererahvas nuttis. Ema pidi ka Annale kaarte panema. Tuli perenaist kuidagi lohutada, mida ema tegigi, öeldes, et kaardid surma ei näita, kuid mingi tähtis teade või kiri on peatselt tulemas. Ma ei tea, kas Anna seda uskus või rahunes sellise ennustuse peale, kuid juba nädalapäevad hiljem saabus tõesti teade, et mees on elus ning haavatuna hospitalis. Ekslikud surmateated olid sagedased ja see andis lootust ka neile, kelle oodatud olid ammu teises ilmas. Peatselt saigi Anna kirja, et mees paraneb ning jõuab varsti koju, kuid on jäänud ilma ühest käest, nii et rindele teda enam ei saadeta. Elamine öeldi meile üles.

Uue peavarju leidsime mõnisada meetrit senisest eemal teisel pool teed. See oli külamaja kohta tõeliselt suur, samuti kahe omette korteriga, millest üks oli tühi. Kõrvalruumide põhjal võis oletada, et kunagi oli siin jõukalt elatud. Viljasalved ja vanad kirstud olid täiesti tühjad. Hobuseid ei olnud, kuid oli säilinud uhkete kaunistustega rakmeid. Meie saime ulualuse aidasarnase hoone teisel korrusel, kus sai elada üksnes soojal ajal. Alumisel korrusel oli jääkelder, mis kujutas endast umbes 2,5 x 2,5 meetri suurust ja ligi kahe meetri sügavust palkidega vooderdatud auku, mis kevadel täideti kinnitrambitud lumega. Redel jäeti sisse, nii oli auku ka lume taseme langedes võimalik külmhoonena kasutada. Oletan, et lumi püsis kuni hilissügiseni.

Elamine oli äärmiselt vaene: peale laudadest kokkulöödud laua ja pinkide ei olnud praktiliselt midagi. Anna majapidamisega võrreldes oli see suur viletsus ja vaesus. Kõik oli kõle, elutu, räämas, kuid võõraste pilkude eest hästi kaitstud. Perenaisel oli kaks last: minuvanune tütar ja umbes neljane poeg. Nende juures elas veel perenaise vend Pjotr, peremees oli rindel. Millest nad elasid, mida

teed olid, seda ma ei tea. Aiamaal olid mõned mesipuud, millega tegeles Pjotr, kuid ma ei tea, kas need kuulusid talle või kolhoosile.

Oma ja Lennart käisid alalõpmata mitmepäevastel rännakutel kogu mina veetsin aega omavanustega ringi hulkudes, millest oli osa just vene keele omandamisel. Ühel päeval tegi naabrirahvas, kes oli terve päeva kolhoosis tööl, mulle ettepaneku nende siga karjatada, vastutasuks lubati mulle igal õhtul süüa anda. Oma tööülesannetest sain ainult umbmääraselt aru. Alguses asi enam-vähem sujus, ehkki mul oli kõvasti tegemist, et siga teiste aiamaalt või koledasti kõrvetavatest ja üle pea ulatuvatest nõgesetihnikutest välja ajada. Kord tegid teised poisid mulle selgeks, et seal on kuumal päeval kõige parem oma kuuris olla, alles õhtu eel võiksin ta uuesti välja lasta. Nii ma tegini, ise mõnulesime kogu päeva jõe soojas vees. See hõlbuelu ei kestnud kaua, ei tea, kas oli siga juba silmnähtavalt lahjaks jäänud või keegi minu peale kaevanud, kuid elu esimene töökoht öeldi mulle üles.

Teise töö sain ilma mingi leppeta, puhtalt uudishimust. Oli kätte jõudnud heinaaeg. Siis ma ei teadnud, mida sõna "senokos" tähendab, aga selles oli midagi salapärast. Ühel päeval sättisin eniast brigadiri hobuvankri (nn. "tarantassi") pära peale teadmisega, et sõit läheb heinamaale. Sõitsime kaua, kuid see-eest sain teada, mis on heinamaa ja mida tähendab heinategu. Suure vahemaa tõttu õõhisid heinalised sealsamas telkides. Mulle meeldis kõik: heina mahe lõhn, kuhja tallamine, inimeste rõõmsad hõiked ja vaadistamine, millest ma veel vähe aru sain. Kõige toredam oli see, et mulle anti maitsvat suppi ja tubli viil leiba nagu tõelisele heinalisele. Käisin seal veel mitu korda ja sain alati süüa, ehkki minust ei võinud ju nimetamisväärselt abi olla.

Paaril korral käisin emaga ka lina kitkumas, aga see töö ei istunud mulle põrmugi. Ka leivatükike, mis õhtul selle eest anti, oli vaid kograks hammustada.

Ühel päeval tulid tüdrukud suures kambas ema juurde ja hakkasid läbisegi midagi ägedalt seletama, ise kätega minu peale osutades. Mäletan korduvat fraasi: "Ваш Генрих (selliselt tõlgiti minu

nimi) матерно говорит!" Meie emaga ei tundnud kumbki sõna "materno". Lapsed hakkasid emale kooris erinevaid sõnu üles lugema, seejuures painutati iga sõna järel üks näpp peopesa poole ja kui näppudest jäi puudu, alustati uut ringi. Mulle hakkas midagi koitma, sest sõnad, mida tüdrukud nii iseteadvalt deklameerisid, olid mulle vene poistega suhtlemisest hästi tuttavad, kuigi ma nende tähendust ei teadnud. Mulle tulid pisarad silma, sain aru, et midagi on viltu, kuid ema ainult silitas mu pead. Ka tüdrukud rahunesid maha. Nii ma vene keelt õppisin.

Meenub veel üks iseäralik seik. Külanaised ajasid emaga keset tänavat juttu. Seisin kõrval ja vaatasin töölt tulnud kolhoosinaisi, kes olid kõik paljajalu ja tööriietes. Keset magusat keskustelu kostis kõva solin ning pritsmeid lendas ümberringi. Keegi ei teinud teist nägugi, jutt jätkus endise hooga, ainult mina uurisin nõutult, kust see vesi tuleb, ning sain aru, et üks naine lihtsalt kusi püstijalu, ilma ühtegi liigutust tegemata või oma jutuvada katkestamata. Sellised need looduslapsed seal olid.

Kord nägin, kuidas ema perenaise ja ühe mehega, keda ma kunagi varem ei olnud näinud, hoovi peal elavalt vestles. Pärast jutustas ema meile, et see olevat majaperemees, kes on rindelt koju põgenenud, aga seda ei tohi mitte kellelegi rääkida. Sellest päevast peale oli kogu meie elul mingi saladuseloor.

Ühel augustipäeval kutsuti ema kohaliku miilitsa juurde, kes teatas, et on saanud käsu meid viivitamatult rajoonikeskusesse toimetada. Meid pandi gaasigeneraatoriga GAZ-veoautole ja anti kaks pätsi leiba kaasa. Autos oli kolm kas miilitsa- või julgeolekuvormis meest (tol ajal ei teinud ma neil vahet), autokasti põhjas vedeles kolm vintpüssi. Olime kõik kolmekesi kõva pinge all. Ema oli kindel, et meid viiakse mahalaskmisele, ja nuttis kogu tee kõva häälega.

Süvenev teadmatus tuleviku ees

Jõudsimme öhtupoolikul rajoonikeskusesse Malmözi. Auto sõitis alaväravate ette, aia sees oli minu mälu järgi NKVD kahekorruselise puithoone. Meid saatnud mehed aitasid meie vähesed asjad majja sisse viia, kuid voodiriiete pambu kohta öeldi, et seda nad kanda ei saa, kuna sellel on Hitleri haakristid, tassigu meie kui talistid seda ise. Tegemist oli isale Ameerikas indiaanlaste poolt kingitud villase seinavaibaga. See väga erksate värvidega indiaanisümbolikaga käsitsi kootud vaip on imekombel tänaseni alles. Vaibal on tõepoolest kaks suurt svastikat, aga nende haagid on saksa haakristidega võrreldes vastupidises suunas. Ema selgitused vaiba päritolu kohta saatjate suhtumist ei muutnud.

Peatselt viidi meid NKVD kohaliku juhi juurde, kes suureks üllatuseks meid väga lahke naeratusega vastu võttis ning päris aru ema nutuse näo kohta. Saanud vastuse, hakkas ta suure häälega naerma ja meid rahustama, et muretsemiseks ei ole vähimatki põhjust. Püssimehed olevat käinud lihtsalt oma igapäevast ülesannet täitmas, see tähendab desertööre püüdmast. Ülemus teatas, et on saanud korralduse meid kiires korras edasi toimetada, aga sihtkohta ei saavat ta meile öelda. Kuna sõit võib kaua kesta, siis varustatakse meid toiduga. Öhtul pannakse meid laevale ning muretseda ei ole vaja, kaasa antakse saatja, kes meie eest vastutab ja hoolt kannab. Ema meeleolu muutus jalamaid ning ta hakkas intensiivselt fantaseerima: "Poisid, nüüd sõidame koju! Punane Rist ja Rootsi kuningas on meid ometigi leidnud ja venelastelt välja nõudnud. Arvatavasti viiakse meid mingi neutraalse riigi kaudu Rootsi, selleks riigiks on tõenäoliselt Pärsia!" Niipea kui see luul oma jaoks sai, tuli sellest ka teistele eestlastele teatada. Ema saatiski proua Kogermannile postkaardi, teatades, et sõidame üle Perse (see oli ema arvates vajalik šifreerimine, sest "Pärsia" võis ju NKVD-le arusaadav olla) Rootsimaale. Isegi üle aasta kestnud elu Venemaal

ei olnud temas suutnud kustutada naiivseid lootusi vabasse maailma pääsemisest.

Oli juba pime, kui meid ühes pakkidega jälle autosse topiti, mis seekord oli sõiduauto EMKA, tolle aja luksusauto. NKVD ülemus hüppas liikuma hakanud auto astmelauale ning teatas valjusti, eleva paatosega: "Nüüd võin teile teatada, et te sõidate tegelikult meie pealinna Moskvasse! Head reisi, jumalaga!" Vaimustust, millega venelane suhtus oma riigi pealinna Moskvasse, mõistavad üksnes need, kes noil aastatel Venemaal juhtusid elama. Siis oli sellel linnal eriline aura, kuna seal olid vaid vähesed käinud ning nendele õnnelikele vaadati kui üliinimestele. Tähelepanuväärne oli see, et isegi NKVD-lane, kes laskis inimesi vahistada ning saatis neid sunnitöölaagritesse, oli vaid süsteemi kruvike, hirmust ajendatud käsutäitja, kellel võis olla ka teine, inimlike joontega nägu.

Auto viis meid jõesadamasse. Sadamahooned olid nendes paikades tavaliselt ujuvatel alustel, mistõttu laevad said veetaseme muutustest olenemata hõlpsasti silduda. Malmõzi sadamahoone oli kahekorruseline, ooteruumide ja kassadega ning vististi ka mingi ööbimisvõimalusega teisel korrusel. Meil tuli oodata laeva saabumist. Kõht oli tühi, nurusin süüa. Meile oli kaasa antud ka tükk ehtsat koorevõid ning leib ja või ei ole mulle kunagi nii hästi maitnenud kui siis. Viimati olin sellist toitu saanud rohkem kui aasta tagasi. See oli üks väheseid kordi, mil ma Venemaal koorevõid sain.

Laev oli valge ja igati kena rataslaev. Sõitsime vist mitu päeva, kuna veeseis oli madal ning me jäime korduvalt madalikele kinni. Lõpuks jõudsimme Vjatskaja-Poljanasse, Vjatka jõe Kaamasse suubumise kohas asuvasse rajoonikeskusse. Linn oli ühtlasi tähtis raudteesõlm, kus oli üks vähestest raudteesildadest, mis viis üle Volga suurima lisajõe Venemaa ida-läänesuunal. Linnas me ei käinud, kuna pidime Moskva rongi ootama.

Meid paigutati otse jõe kaldale. Ilm oli ilus ja päikesepaisteline, ümbrus meenutas aastaid hiljem nähtud Repini burlakkide maali tagaplaani. Maastik oli künklik, pinnaseks kivikõvaks kuivanud savi, rohelist oli vähe, domineeris pruunikashall värv. Ümber-

ringi oli tohutu rahvahulk, ent need inimesed sinelites ja luitunud sõdurimundrites sulandusid ümbritsevasse hallusse. Ainsaks erandiks olime meie oma mõnevõrra värvikama riietuse ja üpris ereda indiaani vaibaga. Olime just oma kompsudega koha ühe künka jalamil sisse võtnud, kui meie ümber hakkasid kogunema karkudega, jalutud või käteta, enamasti sidemetes haavatud, kes arvatavasti ootasid kojusaamist või invaliididekodudesse laialisaatmist. Neid oli tuhandeid. Meie arvasime, et nad vaatavad meid lihtsalt uudishimust. Rõngas meie ümber muutus aga üha tihedamaks ja tõmbus koomale, kuna tagumised surusid peale. Ümbrus ja õhk olid elektrit täis. Siis äkki astus üks vanem pikk haavatu sammu või kaks meie poole, sirutas välja oma ainsa allesjäänud käe, osutas meie vaiba haakristidele ning nõudis vihaselt, et need jalamaid kinni kaetaks, vastasel korral kistakse meid kõiki silmapilk tükkideks. Ta pööras pooleldi ümber oma taga seisvate haavatute poole, tegi käega laias kaares viipe ja karjus meile: "Vaadake neid!" Karkudel või kepi toel seisvate veritsevate sidemetega inimeste tohutu summ jõllitas meid surmvaikuses süngelt. See pilt on jäänud silme ette justkui stoppkaader mingist õudusfilmist. Tundsiime hirmu ja saime äkitselt olukorra tõsidusest aru. Ema hakkas vaipa kibekiiresti voodilinaga katma. Mõne aja seisis haavatud edasi ning sama märkamatuks, kui nad olid tulnud, läksid nad ka laiali.

Vene rahva viha vaenlase vastu oli nii suur, et seda ei suuda paljud minu eakaaslased, rääkimata väliseestlastest või noortest, endale ette kujutada. Igal juhul on see lapsepõlveepisood jätnud minusse sügava jälje ning võimaldanud nii mõndagi paljude teiste inimestega võrreldes õigemini mõista.

Jõudsimme oma saatjaga Moskvasse. Meid paigutati kesklinna Savoy hotelli, mis oli kena ja moodne, millest aga samas õhkus veidi tsariaja hõngu. Hiljem kandis see hotell Berliini nime. Saime omaette toa, kõik oli mugav ja puhas. Kõik see süvendas ema veendumust, et me pääsime peagi vabasse maailma. Meile anti toidutalungid, mille eest võisime kolm korda päevas hotelli restoranis

süüa. Õige pea saime aru, et hotell oli täiesti kinnine asutus. Iga kord, kui toast väljusime, avanes koridoris veel ühe toa uks, kust astus välja meesterahvas, kes ilmselt pidi meid kõikjal ja kogu aeg jälgima. Saime siiski päris vabalt linnas jalutada. Mäletan metroom, Moskva jõge, Gorki-nimelist kultuuriparki. Viimases demonstreeriti Moskva lahingutes sakslastelt võetud trofeesid, mida oli põnev vaadata. Moskva oli täielikult pimendatud, kõikjal majade katustel olid õhutõrjekahurid.

Olin meie hotelli restoranist suures vaimustuses: laudadel olid valged tärgeldatud linad, söögid toodi lauale uhketes tirinates ja hõbedastel või hõbetatud vaagnatel; toidud olid haruldaselt maitsvad. Kõik säras, alates kristallkroonlühtritest kuni vahatatud parketini. Ühes saalis niris purskkaev. Akende ees olid tihedad kardinaad, ei sisse ega välja polnud midagi näha. Meid teenindanud hallipäised kelnerid olid kõik oma ala professionaalid. Seljas olid neil elegantsed frakid, kaelas mustad kikilipsud. See oli ilmselt midagi revolutsioonieelsest Venemaast, mis oli püsinud hoolima-ta veerand sajandit kestnud nõukogude võimust. Hotell ja selle teenindus oli tohutuks kontrastiks võrreldes meie äsjase eluga. Ümberringi valitses nälg ja viletsus. Käis ju sõda ja rinne oli Moskvast umbes 400 km kaugusel Kalinini (Tver) lähistel.

Kohtumine isaga

Moskvas olime septembri alguses umbes kaks nädalat. Üksikasjad enam ei meenu, kuid ühel päeval teatati, et saame kokku isaga, kes on samuti Moskvast. Mina ei osanud sellele kuidagi reageerida, isegi mitte närveerida, kõik toimus justkui unes. Oli ilmselt juba päris hiline aeg, kui meile järele tuldi. Hotelli ees seisis EMKA. Vastu ootust kestis sõit Moskva pimedatel tänavatel vaid mõne

minuti. Auto tegi paar käänakut ja peatus mingi ukse ees. Meid paluti välja astuda ja suurest paraaduksest siseneda. Valgustatud vestibüülis sagis rohkesti nii era- kui ka vormiriietuses inimesi, meile ei pööranud keegi tähelepanu. Ilma mingite sekeldusteta juhutati meid koos saatjaga lubade kontrollijate vahelt läbi ning sõidutati liftiga üles.

Mäletan pikka koridori, mille mõlemal pool olid kabinetide uksed. Ühest uksest juhutati meid piklikku, üsna kitsasse tuppa. Ukse juures olid mingid istmed, kuhu meid istuma pandi. Hämara toa teises otsas kirjutuslaual oli ainus valgusti, roheline kupliga laualamp. Valitses täielik vaikus. Mõne aja pärast avanes kabineti uks ja ukseavas seisis meie isa, imelikult istuvad, õigemini rippuvad riided seljas, kahvatuhallil näol naeratus. Kallistasime ja suudlesime, isal-omal jooksid silmist pisarad. Lennarti kohta ei oska öelda, kuid mina olin peaaegu kogu selle kohtumise aja justkui hüpnoosis, tundetu otsekui puunott. Tunnistan, et mäletan jutustamisest väga vähe, vast üksikuid lauseid. Näiteks küsis ema, miks isal küüned lõikamata ja nii pikad on.

Hiljem ütles ema, et ta oli kuulnud lugusid piinamistest, kus küünte alla pannakse tikuväävlit ning see siis süüdatakse. Isa kõneles ka mingist võimalusest, et pääsime välismaale, kuid esialgu asume elama Moskvast lähedal villas. Millestki puudust meil ei tule tunda, õige pea vabaneb ta vanglast ning pere saab jälle kokku. Kogu üle tunni kestnud vestluse ajal istus kirjutuslaua taga erariietes mees, kes tegi meile vahetevahel mingeid märkusi. Arvan, et ta võis keelata sosistamist või võõrkeelte kasutamist (ema-isa olid harjunud omavahel inglise keeles rääkima, kui nad arvasid, et poisid ei pruugi kõike teada).

Kord küsis Lennart minult, kas ma mäletan seda meest, kes tol korral seal istus ning meid jälgima pidi, ning seda, et ta aeg-ajalt hetkeks toast väljas käis. Lennart oletas, et mees käis kõrvaltoas makilinti vahetamas. See on tõenäoline, kui arvestada tolle aja lindistamistehnika taset. Minul omakorda on kindel veendumus, et see inimene pidi olema eestlane. Kord sattusin riigiarhiivis

huvitavale dokumendile. Ühest toimikust* leidsin 1. järgu luuraja Karla Kännu iseloomustuse, mis oli ilmselt kogemata valesse kausta sattunud. Seda julgeolekumeest näidati mulle aastatel 1959–1962 tollaegses kohvik Moskvas, kus ta iga õhtu enamasti üksinda lauas istus, ilmselt jälgides oma alluvate tööd. Sellest iseloomustusest selgub muu kõrval, et ta oli julgeolekus juba 1940. aastast, sõjapäevil töötas Kuibõševi vanglas, kus peeti kinni ka eestlasi. Seejärel õppis 1942–1943 Moskva kõrgemas NKVD koolis, hiljem töötas Vologda oblasti julgeolekus ning sõja lõppedes juba Eestis. Tõendeid, et me just Karla Kännuga kohtusime, mul ei ole, aga tema ja meie Moskvas viibimise aeg langes kokku ning ega neil eestlastest julgeoleku kaadriohvitseri palju olla ei saanud.

Kui olime tund või poolteist omavahel vestelnud, ütles laua taga istuv mees, et aeg on läbi, jätke hüvasti. Jumalagajätmine ei olnud väga dramaatiline, kuna isa kinnitas, et kohtume lähipäevadel uuesti. Minu meelest andis isa minule ja vennale üle mõned saksa-keelsed raamatud. Esimesena vist viidi ära isa, seejärel sõidutati meid hotelli tagasi.

Nii oli minulgi võimalus viibida maailma ühes kõige hirmuäratavamas hoones tollaegse Dzeržinski väljaku ääres, rahvakeeli Lubjankas, mis oli tänava revolutsioonielne nimi. Seal asusid NKVD peakorter ja Nõukogude Liidu kesksisevangla.

Elasime edasi hotellis ja ootasime järgmist kohtumist.

Isaga kokkusaamine oli olnud kui unenägu. Olin siis nii suures ärevuses, et ma ei juurelnud selle üle, millega isa tegeleb või mis teda ees ootab. Mulle ei meenu ka, et me oleksime seda ema ja vennaga omavahel arutanud. Alles aastaid hiljem Eestis hakkas mul isa jutustustest mingi pilt kujunema, ent olin kõigi sündmuste asjaoludest teadlikult huvitumiseks ikkagi veel liiga noor. Püüan nüüd tookordse kohtumise tagamaid avada, tuginedes noorpõlves kuuldule ja uuemal ajal lisandunud teabele. Asja tuum seisnes selles, et isa valdas seitset keelt ning tal oli laialdane tutvus- ja sõpruskond

* ERA, f. 131, kd. 261, lk. 253.

välismaa diplomaatide seas, eeskätt Saksamaal. Venelastel ei saanud selliseid inimesi teadupoolest kuigi palju olla, kuna Nõukogude diplomaatide koorekiht oli sõjaeelsete aastate tapatalgute käigus hävitatud. Seda oli isa ülekuulamise käigus teada saanud. Tema jutu järgi oli uurija teda provotseerinud umbes järgmiste sõnadega: "Miks te diplomaadina Saksamaal töötades vältisite kontakte Nõukogude diplomaatidega, kuid lävisite aktiivselt lääneriikide diplomaatidega?" Isa olevat naernud ning vastanud, et see väide ei pea paika, ta tundis paljusid Nõukogude saatkonna töötajaid Berliinis ja suhtles ka nendega. Selle peale oli uurija väga irooniliselt käskinud tal konkreetseid isikuid nimetada. Isa alustanud loetelu saadikust endast (vist oli Bessonov). Uurija oli rõõmsalt hüüdnud: "Arusaadav, et te teda tundsite! Ta oli rahvavaenlane ja on maha lastud." Isa jätkanud teiste talle tuttavate ametiisikute loetlemist ning oli kõigi puhul sama kommentaari saanud: "Rahvavaenlane! Maha lastud!" Pilt oli selge. Nõukogude Venemaal toimuvatest arreteerimistest ja mahalaskmistest oli isa juba varem teadlik, nüüd sai see kinnitust.

Sverdlovski oblasti Erinõupidamise 28. veebruari 1942. aasta otsusega määrati isa koos paarikümne eestlasest ja lätlasest laagrikaaslasega mahalaskmisele, süüdistatuna lugematutes nõukogudevastastes kuritegudes, sealhulgas kavatsuses laagris mäss organiseerida. Surmaotsused olid vormistatud, kuid ülekuulamised ei lõppenud. 14. märtsil 1942 andis Beria asetäitja Merkulov korralduse toimetada Georg Meri juurdluse jätkamiseks Moskvasse. Ülekuulamistel Moskvas sai isa aru, et uurijaid huvitasid eeskätt Saksamaa küsimused, mitte temale ja ta laagrikaaslastele julgeoleku poolt fabriceeritud süüdistus – laagri mässu organiseerimine –, mis jäi ikka rohkem tagaplaanile. Isa kasutas selle ära, keeldudes seni vastuseid andmast, kuni kestavad absurdsed süüdistused laagri ülestõusu organiseerimises. Peale selle seadis ta Saksamaa kohta informatsiooni andmise tingimuseks kohtumise perekonnaga.

Alul tunti huvi Saksa riigilt saadud autasude vastu, siis järgneid küsimused kontaktidest teiste riikide diplomaatide ja riigi-

tegelastega. Lõpuks jõuti välja asja tuumani – kokkupuudeteni Ribbentropi bürooga, Rosenbergi ja teiste kesksete riigitegelastega. Ta kirjutas ülevaateid Saksa välisteenistuse poliitilistest suunistest, sageli ajaloolises kontekstis, Saksamaa huvidest läänes ja idas. Ma ei kahtle, et neid materjale loeti ka Kremlis. Peatusin sellel küsimusel, et paremini mõista järgmisi episoodide ja teha ka omapoolseid oletusi.

Mõni kuu enne sõja algust (jaanuar–aprill 1941) pidas Saksamaa välisministeerium kirjavahetust oma saadikutega Tallinnas (Frohwein), Moskvast (von der Schulenburg) ning NSVL Rahvakomissari Nõukogu esimehe esimese asetäitjaga (Võšinski) meie perekonna ümberasumiseks Saksamaale. Algatajaks oli isa sõber, Saksamaa välisministeeriumi Ida-Euroopa riikide osakonna juhataja dr. Karl Schnurre, kes oma mälestusteraamatus* kirjeldas üksikasjalikult oma kohtumist NSVL Rahvakomissari Nõukogu esimehe ja ühtlasi välisasjade rahvakomissari Molotoviga 1941. aastal. Kohtumise lõpul pöördunud Molotov tema poole, et kas tal on veel soove või küsimusi. Schnurrel oli kaks soovi. Teise soovina palus ta võimaldada Eesti diplomaadil Georg Meril, kellega ta on sõbralikult koostööd teinud ja kes oli Eesti valitsuskomisjoni esimees, koos perekonnaga Saksamaale ümber asuda. Molotov märkinud palve üles ja lubanud asja uurida lasta. Schnurre oli Saksamaa delegatsiooni juht Moskvast, kes pidas (1940–1941) Molotovi ja Mikojaniga läbirääkimisi kahe riigi majanduslepingu sõlmimise küsimustes. Lepingu allkirjastasid Schnurre ja Mikojan 1941. aasta veebruaris. 24. märtsil 1941 võtab NSVL välisasjade rahvakomissar Molotov vastu Saksa saadiku krahv von der Schulenburgi, kes teeb avalduse, et sai dr. Schnurrelt kirja, milles ta palub saadikut selgitada asjade käiku seoses Meri väljasõiduga Saksamaale. Molotov vastas, et omab seni selles küsimuses ebasoodsaid teateid, kuid lubas lõpliku vastuse anda lähipäevil. 25. aprillil

* Karl Schnurre. "Aus einem bewegten Leben. Heiteres und Ernstes". Bad Godesberg, 1986.

1941 saatis Võšinski dr. Schnurrele kirja, milles teatab, et tema palvega tegeleb NSVL Ülemnõukogu Presiidium. Rohkem pole õnnestunud asjade edasisest käigust teada saada. Sõja alguseni jäi vahem kui kaks kuud. Kahe riigi suhted halvenesid iga päevaga.

Mainitud taotlus võis minu arvates olla küllaldaseks põhjuseks, et isa toodi mahalaskmise asemel Moskvasse. Isa jutustuste järgi oli võimudel kavatsus kasutada teda läbirääkimistel Saksamaaga, mille eesmärgiks pidi olema leida võimalusi vaherahu sõlmimiseks. Sellise kava kallal käis töö sõja algusaastatel ilmselt intensiivselt. Ei saa välistada, et seda tehti surveavaldusena tulevastele liitlastele, kiirendamaks teise rinde avamist.

Isa isiklikus toimikus torkab silma NKVD II valitsuse ülemal kirjalikult NKVD Eriosakonna ülemale: "Seoses kavandatavate operatiivsete meetmetega, millised on sanktsioneeritud Rahvakomissari seltsimees Beria poolt, palun peatada NSVL NKVD juures asuva Erinõupidamise otsuse täideviimine Georg Meri suhtes." (Mõeldud oli surmaotsuse täideviimist.) Perioodiliselt pikendas seda otsust Beria asetäitja Merkulov. See kõik rõhutab kavandatud ettevõtmiste suurt riiklikku tähtsust. 29. juunil 1942 andis Merkulov korralduse lõpetada Georg Meri suhtes juurdlus nr. 1415 asjus (ülelõuuse organiseerimine laagris) ja Meri väljakutsumine (kongist) NKVD II valitsuse loata.

Ribbentropi büroo kohta seletusi andes (vastavad materjalid on säilinud juurdlustoimikus) peatus isa pikemalt selle büroo kaastöötajal, majandusgeograafi haridusega dr. Peter von Klestil, keda ta tundis juba 1933. aastast. Isa tegi olulist vahet professionaalsete, oma ala tundvate Saksa riigiametnike ja partei poolt ametisse pandud natside vahel, kellel puudusid oma mõtted ja seisukohad majanduslikes või poliitilistes küsimustes. Kleist kuulunud esimeste hulka. Kleist oli idaministeeriumi teenistuses ja suhtles vahetult selle juhtfiguuridega nagu Kaltenbrunner, Rosenberg, Ribbentrop ja Hitler. Peter Kleist etendas väljapaistvat osa Venemaa, Poola, Ukraina, Tšehhi ja Baltimaade küsimustes ning lõi sõjapäevil võimalused eestirootslaste ümberasumiseks Rootsi. Isa

hindas Peter Kleisti väga kõrgelt (see hinnang sisaldub ka ülekuulamise toimikus) ja kohtus Kleistiga regulaarselt iga paari kuu tagant, viimati märtsis 1940. Venemaa kirjalike allikate kohaselt oli Peter Kleist sõjapäevil siiski *SS-obersturmbanführer*'i aukraadis.* Ajaloolane Kaido Jaanson on 1980–1982 isaga peetud vestluste käsikirjalistes ülestähendustes samuti kirjutanud Georg Meri ja Peter Kleisti kontaktidest.

Miks ma sellel lool peatusin? Mõni aeg tagasi andis hea tuttav mulle lugeda 1952. aastal Uppsalas eesti keeles väljaantud raamatu "Mahamängitud võit", mille autor ei olnud keegi muu kui Peter von Kleist. Raamatu sissejuhatuses tutvustab ta ennast: "Mu elukutse on mind asetanud keset Berliini ja Moskva vahelisi piirvusi. Alates esimesest pinnakatsumisest Nõukogude Venemaal – pakti sõlmimiseks, milleks ma kui Ribbentropi staapi kuuluv Moskvasse lendasin, viis mind minu elukäik läbi idaministeeriumi, läbi raskete vastuolude idapoliitika meetodite ümber kuni Nõukogude viimaste rahukatseteni Stockholmi kaudu, missuguseid hiljuti üks ameerika poliitik nimetas "Teise maailmasõja poliitiliseks aatomipommiks". See oli mulle huvitav lugemine, mis tekitas mitmeid kummalisi mõtteid. Nimelt kirjeldab Kleist üksikasjaliselt sõdivate poolte vaheliste kontaktide loomist, milles tal oli juhtiv roll. Initsiatiivi ilmutas 1942. a. detsembris Stockholmis Nõukogude pool Nõukogude Liidu suursaadiku Kollontai ja Kremli emissari Dekanozovi (lasti maha koos Beriaga 1953) otsesel juhtimisel. Kontaktisikuks Nõukogude poole ja Kleisti vahel oli keegi Edgar Clauss, kes olnud pärit Ida-Euroopast, rääkinud viletsat saksa ja vene keelt. Kohtumised kestsid 1943. a. sügiseni. Kohtumisel 14. detsembril 1942 tegi Clauss järgmise avalduse: "Ma garanteerin teile: kui Saksamaa tõmbub 1939. a. piiridesse, võite kaheksa päeva pärast rahu saada." 1943. a. hakkas olukord rindel muutuma venelastele soodsamaks ning ühel kohtumisel lausus von der

* "1941 god, v dvuh knigah", nautšnoi redaktor V. P. Naumov. Kniga vtoraja. Moskva, 1988, str. 644.

Helmutenborg Kleistile: "... kasutada ära ka kõige ebamäärasemat võimalust – peatada Punaarmee kusagil piirjoonel Euroopa väravate ees". Olukord oli muutunud. 22. septembril helistas Kleistile Ribbentrop: "... kas Claussilt on uudiseid ja kas te lähiajal Rootsi sõidate? Lennake nii ruttu kui võimalik!" Kuid 28. septembri kohtumisel palus Clauss lugeda oma missiooni lõpetatuks.

Claussi isik on jäänud seni saladuseks. Teada on, et ta suri Stockholmis 1. aprillil 1946, samal päeval, kui ta pidi Rootsist Saksamaale viidama, kus teda ootas inglaste ülekuulamine.

Et selliseid läbirääkimisi peeti, sellele viitab üks dokument – julgeoleku ohvitseri P. Sudoplatovi tunnistus Beria protsessil 1953. aastal. Beria olevat talle andnud 1941. aasta juunis, sõja alguse esimesel nädalal ülesande mitteametlikus korras välja selgitada, millistel tingimustel on Saksamaa nõus lõpetama sõjategevuse Nõukogude Liidu vastu. Selleks pidi ta kohtuma Bulgaaria Moskva saadiku Stamenoviga, kellel olid sidemed sakslastega ja kes teda tundsid. Beria volitanud teda küsima, kas sakslasi rahuldaks, kui neile antakse üle Baltikum, Ukraina, Bessaraabia, Bukoviina ja Karjala maakitsus. Vestlus ei tohtinud jätta muljet, et see on valitsuse ettepanek. Kokkusaamine leidis aset Moskvast restoranis Aragvia.

Isa on maininud, et mida enam Punaarmee sõjarindel edu saavutas, seda ilmsemalt rauges uurijate huvi tema isiku vastu.

2. oktoobril 1944 asendati isale mõistetud surmaotsus 10-aastase laagrikaristusega, mis omakorda novembris 1945 tühistati, mille järel ta vangistusest vabanes. Vabastamisotsuses on viidatud tema vennapoja, Nõukogude Liidu kangelase Arnold Meri taotlusele onu vabastamiseks.

Ülaltoodud näen mingisuguseid läbi aja ja sündimuste põimuvaid seoseid, kuid väldin oletusi või järeldusi tegemast. Võib-olla paneb aeg asjad paika.

Isa jutustustest tean, et ta oli koos paljude teiste eestlastega juba 1918. aastal Moskvast tšekaa vanglas istunud. Nimelt lõpetas isa 1917. aastal kiitusega Tallinna reaalkooli ja kavatses jätkata õpin-

guid Peterburi mäeinstituudis. Ta sõitiski sinna ja peatus sugulaste pool, kuid elu oli sõjaaegses ja revolutsioonieelses pealinnas keeruliseks muutunud, linnas valitses nälg ja kaos, õpingutele oli võimatu isegi mõelda. Isal soovitati sõita Moskvasse, kus elu ning õppimisvõimalused pidavat tunduvalt paremad olema. Nii ta talitaski. Jõudnud hilisel ajal Moskvasse, polnud tal peatuskohta. Raudteejaama ei tohtinud jääda, aga linnas oli öösiti liikumiskeeld ja nii sattuski ta miilitsapatrulli kätte ja miilitsajaoskonda, mille kõik ruumid olid temasuguseid täis olnud. Hommikul kandis korrapidaja kõik jaoskonda toodud valvežurnaali, enne kui nad vabaks lasti. Kuulnud isa perekonna-, ees- ja isanime, nagu see Venemaal kombeks oli, sattus korrapidaja veidi segadusse ning hakkas oma žurnaali lehitsema, kuna nimi tunduvat talle tuttav. Ta leidiski sama perekonnanimega inimese, kes oli mõned päevad varem mingitel asjaoludel jaoskonda sattunud. Nüüd oli omakorda isa üllatus suur, sest tegemist oli tema venna Konstantiniga, kellest ta viimastel aegadel midagi ei teadnud. Venna alaline elukoht oli olnud jaoskonnast kümne minuti tee kaugusel. Nii kohtusid vennad suurel Venemaal raskel revolutsioonijal.

Isa ei loobunud õpinguplaanist, jätkas jõupingutusi Moskva kaubandusinstituuti astumiseks ja teenis samaaegselt elatist venna kaubandusfirmas. Ühel päeval, kui ta oli üksi kodus, tulid tšekistid venda arreteerima. Isa võeti pantvangina kaasa ja nii sattus ta 17-aastasena esmakordselt tšekaa vangikongi kas Lubjanka või siis Butõrka vanglas, mõlemad nimed jooksevad isa paberitest läbi. Kamber oli asunud keldrikorrusel ning vangid, umbes kakskümmend inimest, nende hulgas hiljem Eestis hästi tuntud ärimehi ja ühiskonnategelasi. Ka onu Kostja oli peatselt samas kongis. Mul ei meenu peale tulevase pangategelase Kivisilla ühtegi teist nime. Kõik kaasvangid olid umbes samadel asjaoludel kinni nabitud, keegi ei saanud õieti aru, mille eest. Mäletan ühte isa kirjeldust,

* "1941 god, v dvuh knigah", nautšnõi redaktor V. P. Naumov. Kniga vtoraja, Moskva, 1988, str. 487.

kuidas käituti arreteeritud anarhistidega, keda peetud uue režiimi kõige ohtlikemateks vaenlasteks. Neile ei võimaldatud isegi vangikongi, vaid nad paigutati trellitatud puuridesse, mis paiknesid keldrikoridorides üksteise peal. Kui kaua nad sedasi pidid olema, ei tea. Eestlasi ei piinatud. 6–8 nädala pärast nad vabastati.

Umbes nädalapäevad pärast kohtumist isaga teatati, et meid viiakse Moskvast ära, mujal pidi elu lihtsam ja parem olema ning küllap me siis ka isaga jälle kokku saame. Jutud olid umbmäärased, neist tekkis ohutunne ja ebakindlus. Nii lõppes meie unenäosarnane elu Moskvast.

Korjasime kokku kõik leivakannikad ja ema palus köögis need kuivikuteks teha. Et mul ei olnud midagi jalga panna, toodi mulle mingid viletsad jalavarjud. Ühel päeval tuli NKVD ohvitser meile järele ja sõidutas autoga raudteejaama. Teele anti kaasa sõjaaja kohta päris korralikku toitu. Meid viidi rongiga Kirovisse ja paigutati kolhoosnike maja (nii nimetati hotellilaadseid asutusi Venemaa provintsilinnades) keldrikorruse ca 10-inimese tuppa.

Algas järgmine peatükk meie perekonna elus.

Kuidas minust koolipoiss sai

Võis olla 1942. aasta septembrikuu keskpaik. Ilmad olid jahedad. Kirovi linn (kuni 1934. aastani Vjatka) oli hall, ilmetu, kõle. Valitses nälg. Elasime turu ligidal, kus ma igavusest mitu korda päevas käisin. Taipasin, et tuleks äri teha, midagi müüa, kuid mida? Kõik kohad olid kerjuseid, sõjainvaliid või sulisid täis. Meil ei olnud aimugi, et linnas elab eestlasi, et pea iga päev vanglas ja linna lähedal asuvates laagrites meie kaasmaalasi sureb või saadetakse sinna. Kõigest sellest kuulsime aastakümneid hiljem.

Juba nädala pärast saadeti meid linnast ära. Uueks elukohaks oli umbes kümne kilomeetri kaugusel Kirovist teisel pool Vjatka jõge asuv hiigelsuur Subotihha küla. Seal alustasin oma kooliteed. Minu vene keele oskus ei võinud veel eriti hea olla, kuid sain enam-vähem kõigest aru. Õpetajad, noored venelannad, suhtusid minusse eriti soojalt ja tähelepanelikult, muudkui kiitsid ja miskipärast seadsid teistele eeskujuks. Esimene koolipäev ei langenud minu puhul kokku tavapärase 1. septembriga, kuid sellele vaatamata ootas mind koju jõudes kena üllatus: kedagi kodus ei olnud, aga lauale oli pandud midagi söögipoolist ja Lennarti õnnitluskiri. Ega lapsele rõõmu tegemiseks polegi palju vaja, aga niisugused positiivsed emotsioonid võivad kogu eluks mällu jääda. Ilm oli imeilus ja päikesepaisteline, meel oli rõõmus.

Õpingud ei kulgenud siiski nii, kui oleks pidanud. Ümberringi valitses puudus, lapsed tulid näljastena kooli. Õpetajatel ei jäänud muud üle kui minna lastega tundide asemel kolhoosi juba koristatud põldudele ja otsida mõned mulda jäänud kartulimugulad, peedid või naerid, lisaks korjata mahapudenenud herneteri. Neist keedeti koolis sooja suppi ja söödi isuga. Külas paiknes rindelesaatmist ootav tankiväeosa. Lastel oli kohe selge, kus on väliköök ja millal on söögiajad. Öhtul kogunesime väliköögi juurde ja vaatasime vesiste suudega, kuidas sõdurid aplalt oma toitu neelasi. Vahetevahel pudenes väliköögi katlapõhjast ka näljastele lastele mõni lusikatais kartuli- või jahuputru – toidupala, mis maitseks kui maailma parim söök. Minul oli, mida näljasena meenutada: kuidas ma kodus süüa ei tahtnud ja toidulauas alati viimane olin. Kuidas ema oli kord ehmunud, et mul on põsepaistetus, aga lähemal uurimisel selgus, et käisin ringi nagu suslik, eelmise söögi korra toit põskedes...

Ema ja Lennart käisid ühtepuhku linnas, et üht-teist toidu vastu vahetada või lihtsalt midagi hamba alla saada. Üle Vjatka viis pontoonsild, kuid sügisese suurvee saabudes koristati see ära ning ainsaks võimaluseks jõge ületada jäi sõudepaat. Paadimehed kasutasid seda aega rahategemiseks. Ühel korral pidid ema ja Lennart

linnast paadiga tagasi tulema. Paati, millesse nad olid just astumas, trügis vahele napsitanud, suure seljakotiga mees ning saatuse tahtel pidid nad jääma järgmist ootama. Jõgi vahutas kiirest voolust ja kubises väiksematest jääpankadest. Paat jõudis mõnekümne meetri kaugusele kaldast, kui ilmselt seesama napsuvend hakkas ennast paadis nihutama. Kaikus naiste ja laste kisa, lamedapõhjaline lootsik kõikus mõned korrad, oli ühe hetkega kummuli ja kõik jäi jälle vaikselt... Ükski peanupp ei kerkinud veepinnale. Keegi ei rutanud appi, mis oleks ka mõttetu olnud. Järgmine paat jõudis õnnelikult teisele kaldale. Kõik olid hiirvaiksed, igaüks teadis, mida ka ülejäänud mõtlesid.

Minu esimene kooliaasta kestis umbes kuu aega. Ühel päeval tuldi ja öeldi: "Pange oma asjad kokku, teil tuleb kolida teise rajooni, Jaranski linna." Seal olevat palju parem ja odavam elu. Teekond oli raske. Meid viidi rongiga juba tuttavasse Kotelnitši linna. Panime oma pambud jaamaesisele perroonile ja ema jättis meid hetkeks üksi. Jälgisime parajasti saabuvat rongi ja inimesi ega pannud tähelegi, et kaks sulgi olid haaranud meie selja tagant kohvri ja püüdsid sellega jalga lasta. Lähedal olnud jaamakorraldaja valvas pilk ja välgkiire tegutsemine päästis meid, muidu oleksime kõigist oma asjadest ilma olnud. Ööbisime miilitsajaoskonnas. Öö läbi toodi sinna pätte ja vargapoisse ning ma vahtisin toimuvat, suu ammu. Hommikul kästi pakid vankri peale panna ja algas teekond umbes 140 kilomeetri kaugusele Jaranskisse. Muidugi olid need kilomeetrid võrratult pikemad kui tänapäeval. Oli hilissügis, ilmad külmad ja maa juba külmunud, kuid lund veel ei olnud. Rännak oli raske, sest hobune oli sedavõrd nõrguke, et tal käis isegi rühja vankri vedamine üle jõu. Emal tuli pidevalt hobusemehega sõlida, et ma võiksin kogu aja vankris olla. Ema, Lennart ja hobusemees kõndisid enamasti jalgsi. See vaevaline rännak näljastena ja poolkülmunud kehtis kaks või koguni kolm päeva. Teekonna lõpupoole algas esimene lumesadu. Maanteed, mida mööda me liikusime, kutsuti Katariina traktiks. Sillutis oli ilmselt juba tsaariaegne, tehtud puupakkudest, millest suur osa oli aja jooksul

kõdunenud, mistõttu vankrirattad sattusid alalõpmata ühest august teise. Mõlemal pool teed kasvasid suured puud. Liiklus oli väga hõre, päeva jooksul kohtasime vast 10–20 hobu- või härjaveokit ja tervel teekonnal ei näinud me vist ühtegi autot või muud mootorsõidukit.

Teine talv. Võitlus ellujäämise eest

Jõudsime Jaranskisse, samanimelise rajooni keskusse. Mari keeles tähendab “jara” ilusat, millest on tulnud nii linna kui jõe nimi, mida hellitavalt Jarankaks hüüti. Nõukogude entsüklopeedilises sõnaraamatus* on märksõna “jar” seletus, et see pärineb türgi keelest ja tähendab kõrget kaldajärsakut, mida uhub jõgi. See seletus sobiks linna nimelegi. Sama allikas märgib linna asutamise ajaks 1584. aasta ja lisab, et linnas on ka raudteejaam. Viimane fakt on mulle uudiseks, aga mis siin imestada: minu mälestusi lahutab tänapäevast ju enam kui pool sajandit. Esialgu kuulus Jaransk Kaasani kubermangu koosseisu, kuid oli alates 1780. aastast Vjatka asehalduri valitsemise all.

Vene entsüklopeedilise sõnaraamatu 1904. a. väljaanne** annab sajandivahetuse rahvaarvuks 4824 inimest ning toob ära palju muid huvitavaid andmeid. Näiteks et linnas oli 127 kivimaja, 532 puumaja, tütarlaste gümnaasium, vaimulik seminar ja kaks algkooli. Kunagi oli seal olnud 5–6 kirikut. Kahekümnendate aastate usuvastaste aktsioonide käigus mõned neist õhiti – ehitustelliste hankimiseks, nagu seda rahvale serveeriti, kuid teadjamad rääkisid, et ühtegi tellist sealt küll ei saadud.

* Nõukogude entsüklopeediline sõnaraamat, 1987, lk. 1586.

** Vene entsüklopeedilise sõnaraamatu 1904. aasta väljaanne XLI a, lk. 803.

Sõja ajal võis Jaransk olla umbes Viljandi-suurune. Linn asus jõe parempoolsel kõrgel kaldal. Üle jõe viis üksainuke puusild. Vasakul kaldal laiusid avarad luhad, mis kevadeti suurvee ajal veega täitusid ja tõelist merd meenutasid. Keskuse tänavatel oli mõnisada meetrit puuklotsidest sillutist, kuid üldiselt olid tänavad pinnas-kaitega ja porisel ajal raskesti läbitavad. Kõnniteed olid eranditult laudadest, mis sõja ajal olid kohati ilmselt ahjukütteks läinud. Raske öelda, millega linnarahvas tegeles, kuna kogu tööstus piirduis mõne ettevõttega: väike masinatehas ja meie mõistes meierei, vene keeles “molotšnoi zavod” (piimatehas), pisike pagaritöökoda, piiritusetehas ja viinavabrik. Peale nende oli linnas autobaas, haigla, kaks keskkooli, neli 4-klassilist algkooli, õpetajate seminar, kolhoosnike maja, masina-traktorijaam, kaks kauplust ja raamatupood, kust sai isegi marke osta. Õpetajate seminar asus tsaariaegse usuõpetuse seminari võimsates hoonetes, kuid sõja tõttu tegutses seminar ajutiselt mujal, vanad hooned olid antud Leningradist evakueeritud pedagoogilisele instituudile. Ametiasutustest oli muidugi keskseim NKVD kahekorruseline punasest tellisest hoone. Nagu igal pool mujal Venemaal, nii olid ka siin revolutsiooniliste nimedega tänavad: Karl Marxi, MOPR-i (lühend venekeelsest nimetusest *Meždunarodnaja organizatsija pomoštši bortsam revoliutsii*, mis meie keeli peaks tähendama Rahvusvaheline organisatsioon revolutsiooni eest võitlejate abistamiseks), Lenini, Hlaturini (tõolisliikumise tegelane 19. sajandi Venemaal, kes tsaarivalitsuse käsul hukati kui terrorist ja kurjategija) jne.

Jõudsime linna väga hilja, pimedas. Olin väsinud ega suutnud midagi märgata. Alguses elasime jällegi kolhoosnike majas ühes suures toas, kuhu oli topitud paarkümmend voodit. Ümberringi oli mustus, kõik haises, kogu värk oli hirmus. Olime täiesti näljas ja me olukord oli lootusetu. Minul ütles kõht üles ja ma jäin päris nõrgaks. Ema kutsus arsti, kes aga suhtus asja külmalt: küllap ta pidi iga päev palju hullemaga kokku puutuma. Ema veenis arsti, et mind haiglasse pandaks, sest ta lootis mind niimoodi näljast päästa ning arvestas ka seda, et ta saab ühe lapsega lihtsamalt hakkama.

Sattusingi lastehaiglas. Pea aeti paljaks, ihu pesti puhtaks ja süüa sai ka. Hommikueineks anti tükk leiba ja selle juurde isegi raasuke ehtsat võid, nii umbes sentimeeter korda sentimeeter, ning tee juurde kaks tükki suhkrut, millest ühe igal hommikul kõrvale panin. Elu oli päris roosiline, sest ega mul mingit tõsist tervisehäiret polnudki. Haiglas olin vist kümmekond päeva.

Vahepeal oli talv täies jõus päralt jõudnud. Emal oli õnnestunud oma laulatussõrmus leiva vastu vahetada, sellele järgnes ka kuldkest ning mõned päevad saime söönuks. Saime üle jõe linna sissesõidul toakese suurusega umbes 2 x 2 meetrit. See asus üsna mahajäetud piirkonnas, mida nimetati Monastõrkaks. Meie aadressiks oli Monastõrskaja 36. Vene keeles tähendab see kloostrit ja võib-olla oli seal kunagi mingi klooster olnudki. Jube oli, toas ei olnud ahju ega mingit muud küttekollet. Polnud elektrit, ei olnud ka lampi ega küünalt. Ainsaks soojaallikaks olid meie endi kehad. Aknast ei paistnud valgust, sest klaasid olid paksult jääs. Toas oli puuvoodi, mille põhjaks olid lauad, kuid umbes kolmandiku osas need puudusid. Oli ka üks väike lauake, kuid ei ühtegi tooli. Magasime riietes ja võtsime peale kõik, mis meil oli, surusime kehad üksteise vastu ja püüdsime magada. Mitu korda öö jooksul leidsin ennast põrandal, kuhu olin voodilaudade vahelt pudenenud. Kempstu majal ei olnud, tuli käia jäätunud trepil, ja kuna põied olid külmast haiged, siis tuli kõigil see teekond öö jooksul mitu korda ette võtta.

Emal püüdis saada pedagoogilisse instituuti võõrkeelte õpetajaks. Imekombel oli tal kaasas Pariisi õppeasutuse diplom, mida instituudis ei osanud keegi lugedagi. Töökohta ta siiski ei saanud, sest meil ei olnud ühtegi dokumenti. Selle vea parandamiseks soovitati minna NKVD passilauda. Emal võttis mind kaasa. Mäletan suurt inimesi puupüsti täis ruumi. Möödus palju aega, enne kui ema seinas oleva luugini jõudis ja ametnikule oma palve esitas. Reageeriti imekiiresti, suure kolinaga avanes kõrval olev rauduks ja vormiriietuses naisohvitser käratas: "Naiskodanik, tulge minu järel!" Emal käskis mul oodata. Ma ei tea, kui palju aega võis möö-

dunud olla, kui sama rauduks avanes ja mind viidi otse vangikongi, kus ema istus ja nuttis. Teda oli üle kuulatud, midagi, mis ta rääkis, ei usutud, isegi mitte seda, et tuleme Moskvast. Öeldi, et argu rääkigu muinasjutte, neid ei hakka niikuinii keegi uskuma, parem tunnistagu puhtsüdamlikult üles, kelle ülesandeid ta selles linnas täidab. Ühesõnaga spioon mis spioon ning jääb istuma. Mind lasti siiski välja. Emal andis mulle kaasa käekella, kuldketi ja mõned rublad, mis veel alles olid, saatis mind koju ja käskis koos vennaga teda oodata, küll ta lahti saab. Mäletan, et oli käre pakane, tuiskas vastu nägu, nutsin kogu tee. Kodus jutustasin Lennartile asjaloo, nagu oskasin. Jäime lihtsalt ootama, mis saab edasi. Meil ei olnud linnas ühtegi tuttavat. Ei mäleta, kui palju aega möödus, kuid vist järgmisel või ülejärgmisel päeval lasti ema siiski koju. Pass jäi muidugi saamata. Ega seda saagi imeks panna, sest kuulsin alles täiskasvanuna kuuekümnendatel, et tol ajal polnud Nõukogude Liidus enamikul maainimestest passe. Alles siis jõudis päralt Vladimir Majakovski luuletuse "Nõukogude pass" sügav mõte: need väljavalitud, kes passi said, pididki ju selle üle tänulikud ja uhked olema. Arusaamatuks jäi aga, miks koolis sisendati lastele, et pärisorjus justkui kaotati Venemaal juba 1861. aastal.

Emal õnnestus lõpuks instituuti tööle saada, kuigi ainult sööklasse kartulikoorigaks, kuid sel ajal oli see suur vedamine, meil oli rõõmu kui palju ja lootust edaspidi midagi hamba alla saada.

1942. a. detsembris püsis kõva pakane, möllasid lumetormid, ümberringi olid kõrged hanged. Ühel sellisel kottpimedal öhtul tulid ema juurest töölt kandekotiga, kus naabrimemmel laenatud savipotikeses olid mõned kartulikotletid. Teekond polnud eriti pikk, vast oma kolm kilomeetrit, kuid vinge tuule tõttu oli väga raske liikuda. Tuul oli teele hanged ajanud, puhus neile värsket lund peale ja nii nad aina kasvasid. Mul olid mingid viletsad saapakad jalas ja ega seljaski sooja riiet olnud. Lasin inimtühjal teel parajat sörki, ikka hangedest üles ja alla. Olin jõudnud päris "kodu" ligidale, kui äkitselt pikali prantsatasin. Sain haiget, kuid see oli kõrvaline, peaasi oli, et minu kanda kolksatas vastu lume

alt paljastunud jääd ja ma kuulsin, kuidas savipott purunes. See oli tohutu löök, olin ju ise poti vanamemmelts laenuks võtnud, see usaldati mulle ja nüüd olin ma seda usaldust pahasti kasutanud. Nutsin õudsest masendusest, sest teadsin, et see oli tema ainuke savipott. Mulle on tänaseni meelde jäänud, millise soojuse ja hellusega ta nõu minu kätte andis, otsekui oleks usaldanud kassipoja või mõne muu elusolendi. Ma ei mäleta, kuidas see lugu lõppes. Tean, et ma riielda ei saanud, kuid oma tegu heastada mul ka ei õnnestunud.

Elasime peaaegu täielikus isolatsioonis, ei olnud raadiot ega raadiotranslatsiooni, ajalehtedest rääkimata. Seepärast imestan, et me kalendris orienteerusime ja teadsime, et jõulud on käes. Vaatamata oma armetule olukorrale tähistasime jõuluõhtut. Väiksel lauakesel oli meie ainus majapidamishõõ – Eestist pärit liitrine piimapudel, millesse oli torgatud kuuseoks. Lennart oli mingi raamatu lehtedest lõiganud paberribad, millest punutud kett kuuseoksa kaunistas ja lõi isegi jõulutunde. Ema oli saanud osta pool liitrit piima, mis aeti naabrite juures mingis nõus keema. Haiglas kokkuhoitud suhkruga magusaks tehtud kuuma piima joomine oli suur nauding. Meenub, et sel õhtul oli meil toas ka mingi tatt-nina, mis elu valgemaks muutis.

Mõni päev hiljem jäi Lennart raskesti haigeks. Kraadiklaasi meil ei olnud, kuid mis sellest ka kasu oleks olnud. Tal oli kõrge palavik. Tuli arst, kes ta kohe reele talutas ja haiglasse viis. Diagnoos: tüüfus. Jäime emaga kahekesi, kuid ei mäleta enam, kui kauaks. Mõne päeva pärast jäi ka ema kõrgesse palavikku. Kuidagi inimeste abiga sain arsti kutsuda, diagnoos oli täpselt sama. Seekord laaditi reele ka kõik meie tekid ja riided ning ka mind võeti kaasa. Ema palus haiglas härdalt, et mind jäetaks haiglasse, sest üksinda oleksin võinud hukkuda. Emal oli väga kõrge palavik, ligi 42 °C, ta sonis juba. Minu kraadimine tulemusi ei andnud, ilma palavikuta oled terve ja ongi kõik. Riided ja tekid aeti täiahjust läbi, mõned asjad isegi kõrvetati ära, ei mäleta, kas minuga ka midagi ette võeti või mitte, kuid mind pandi koos asjadega uuesti reele ja

toimetati meie jõesse kambrisse tagasi. Pugesin tekkide vahele ja sinna ma jäin, ning ma ei tea, kui kaua ma seal võisin olla, kas paar päeva või mitmeid päevi. Ema töö juurest tuldi teda otsima ja leiti mind. Olin haletsusväärses olukorras. Mind viidi ema töökohta, kas mind enne pesti ja siis toideti või käis see vastupidises järjekorras, ei tea. Kuid mind viidi instituudi professorite sööklasse, nn. "professorskajasse". Söökla juhataja pidas ülevoolavaid selgituskõnesid minu elu päästmiseks. Sel päeval loobusid enamasti hallipäised soliidse väljanägemisega professorid üksteise järel oma lõunatoidust minu kasuks. Nad heitsid minule üksnes kaastundliku pilgu, andsid ettekandjale oma sinist värvi talongi ning lahkusid sõnatult sööklast. Kui ma olin hävitanud juba 6 või 7 portsu, mis koosnes kahest õhukesest praetud hobuseliavorsti viilust ning neljast või viiest väikesest praekartulitükikesest, pani üks professoritest selle heategevuse seisma, hoiatades, et see võib kurvalt lõppeda. Tal oli kahtlemata õigus. Söökla juhataja, tädi Natalja, võttis mu enda juurde, pesi mind ja hoolitses minu eest. Ta elas otse instituudi kõrval jõe kaldal kenas ühekorruselises majas, kus tal oli ühiskorteris üks keskmise suurusega tuba, milles elasid veel tema ema, väike paariaastane tütar ja nüüdsest peale ka mina. Magasin temaga ühes voodis ja tundsin ennast igati hästi. Niimoodi läks mul õnneks ellu jääda ja algas uus periood minu lapsepõlves.

Tänavapoisina elu avastamas

Vene keel ei teinud mulle enam raskusi ja mu sõnavara täienes iga päevaga. Samas majas elas mitu Leningradist evakueeritud perekonda, igas peres oli ka minuvanuseid või veidi vanemaid lapsi. Elu oli karm, igal perekonnal kuhjaga probleeme. Ilmselt mõjus see ka lastesse, mängimist ei olnud, naerdi ja kilgati harva. Enamasti kolasime kõikvõimalikes kohtades. Kõigepealt tutvusime

kirikutega. Oli põnev mööda pehkinud treppe tornidesse ronida ja sealt ülevalt ümbrust vaadelda. Linna suurim, kõige kõrgema ja saledama tornikiivriga kirik oli muudetud teraviljahoidlaks. Vaatamata üldisele näljale ei lubatud seda vilja kasutada ning transpordivahendite puudumisel ei saadud ka mujale vedada.

Meiesugustega ei olnud kellelgi aega tegelda, seepärast hulkusime sihitult ringi, astusime igasse mahajäetud hoonesse sisse, olime omateada kõigega kursis, kuid kunagi ei tulnud meil mõtet huligaanitseda või midagi lõhkuda. Mõnikord, kui kõhud juba päris tühjad olid, läksime parteisöökla akna taha ja jälgisime vesiste suudega, kuidas onud kotlette sõid. Kui ma sellest hiljem rääkisin, püüdsid mitmed parteitegelased mind veenda, et sellist asja ei saanud olla. Oli, ainult selle vahega, et provintsilinnas ei peetud vajalikuks siisugust vahetegemist varjata, nagu suurtes linnades tehti.

Küllap ma põhjustasin tädi Nataljale ja tema emale täiendavat muret ja vaeva. Neil ei olnud ju minu ees mingit kohustust, nad oleks võinud mind kohemaid lastekodusse anda, kuid ei teinud seda. Nende inimeste ees olengi jäänud igavesti võlglasteks ja emagi ei jõudnud neid vist nagu kord ja kohus kõige eest tänada. Juhtus ime, et minu hooldajal õnnestus kohalikest võimudelt toidutalongid välja kaubelda, kui ma õigesti mäletan, siis ka emale ja vennale. Väljasaadetutele neid ei antud, üksnes kohalikele ja evakueeritutele, ent imekombel õnnestus see asjaolu maha salata. Sõjapõgenikud ehk evakueeritud, nagu neid Venemaal kutsuti, moodustasid elanike hulgas omaette sotsiaalse struktuuri. Nad olid nõudlikumad, rõhutasid läbielatud, nagu pommitamisi, lahinguid, vara kaotusi ja pidasid tänu sellele endid kohalikest elanikest paremaks. Esialgu sellega lepitati, sest neile tunti kaasa. Kuid elu on elu, paratamatult halvenes ka suhtumine neisse, justkui oleksid nemad põhjustanud kohalike inimeste eluolu märgatava allakäigu. Vahel, kui omavaheline sõimlemine ägedaks läks, võis kuulda isegi sajatusi: "Sakslased peaksid siia kas või ainult ühe pommi viskama, siis saaksite ka teada, mis sõda on!"

Ühel talveõhtul, kui tulin koju, öeldi mulle, et läheksin kähku poodi, kus pidi lastetalongiga suhkrut antama. Sain ka mõne kopika raha, haarasin talongid ja tormasin kohale, kuid poe juures nägin mitmesajapealist järjekorda ja kaotasin lootuse suhkrut saada. (Sotsialistlik süsteem sisendas inimesele juba varajasest noorusest arusaama, et madala hinna ja defitsiitsuse tõttu asju, esemeid või toitu ei osteta, vaid saadakse.) Kuid ma ei olnud enam endine mõku, oskasin juba enda eest seista. Et olin veel päris lühikest kasvu, tegin mõned osavad pettemanöövrid ja olingi poes, peagi ka leti ees ning sain oma 200 grammi suhkrut kätte. Viisin suhkrut koju. Teadsin, et pererahval seda ei olnud, kuid nad keeldusid suhkrut võtmast, öeldes, et seda läheb vaja haigele vennale ja emale. Pererahvas pani suhkru väiksesse punasest riidest kotikesse, mille sai ilusasti nööriaga kinni tõmmata. See suhkrukotike rippus meil hiljem ahju küljes konksu otsas ja selle alumisi nurkasid ulatusin ma kikivarvastele tõustes mõnikord lutsutama.

Sellesse aega kuulub minu tutvus akadeemik Nikitini ja tema perekonnaga. Nad olid leningradlased, kes koos instituudiga Järvaskisse evakueerusid. See oli suurepärase perekond. Akadeemik, üks nendest, kes oli mulle oma lõuna loovutanud, oli metsateadlane ning hilisem Leningradi metsainstituudi rektor. Tema abikaasa Jekatarina Ivanovna oli oiuline perenaine, kes suhtus minusse nagu oma lapsesse. Nad kutsusid mind sageli enda poole külla ja kostitasid alati maitstvate paladega. Mulle tundus, et selles peres erilist puudust ei tundud. Mulle kingiti ehtne talvemüts ja mõningaid riideid, kuna ma olin oma räbalatest välja kärsvanud. Paaril korral valmistasid nad toitu, mida ma haiglasse viisin. See perekond on kahtlemata kõige intelligentsem vene perekond, keda ma kunagi olen kohanud. Akadeemik oskas minuga suhelda kui võrdsega, kuid kahjuks ei mäleta ma meie pikkadest vestlustest enam midagi. Mõned aastad pärast sõda olime emaga Leningradis ja kohtasime Nevski prospektil Nikitinite tütar. Mingid kontaktid meil säilisid, kuid nende arendamiseks olin liialt noor, aga teised perekonnaliikmed tundsid neid rohkem minu jutustuste kaudu.

1953. aastal kohtusime akadeemikuga veel korra, aga sellest juttustan hiljem.

Jaranskis oli teinegi akadeemiline leningradlaste perekond, kes oli alati abivalmis, kuid kahjuks ei mäleta ma isegi nende nimesid. Nemad aitasid meile leida ühe väikese 10 m² toakese, muretsesid lihtsa laua ja kaks taburetti, hiljem ka kaks raudvoodit, kolm puulusikat ja kolm savikausikest. Need olid ettevalmistused ajaks, kui ema ja Lennart haiglast välja saavad. Aga ehkki lähenes juba kevad, olid nad ikka veel seal.

Omaette vaatepilt oli kevadine jääminek, mida oli jõe ääres põnev mingi erilise äreva tundega jälgida. Sillale seati ööpäevane valve ja ööseks süüdati seal latern, mis oli linna ainuke välisvalgusti ja juba ise tõmbas uudishimulikke ligi. Jää läks, alguses praksudes ja murdudes, hiljem tohutu veekohina ja jääkamakate kokkupõrke kumedate kõmakate saatel. Sild jäi paika, ehkki värisest jääpankade löökidest puhuti kui haavaleht.

Talvekuud olid kuidagi märkamatult möödunud. Põhilise aja saatsin mööda tänaval, kooliskäimine ei tulnud nagu meeldegi, kuigi oleksin pidanud hakkama esimest klassi lõpetama. Aeg-ajalt käisin haiglas ema ja venda vaatamas. Nad olid nakkushaiglas ning mind ei lastud kunagi sisse, nägin neid ainult läbi akna. Isegi rääkida ei saanud, seletasime rohkem käte abil. Kõige hirmsam oli esimest korda näha ema, kui ta juba suutis voodist tõusta. See ei olnud minu ema, see ei olnud isegi inimese moodi olend: mulle vaatas otsa luu ja nahk, liikumatud silmad, kaugele ette ulatuvad hambad, juusteta pea, halli värvi nahk... See oli kohutav. Ma võisin aimata, et see nägu, mis ei olnud näo moodi, püüdis mulle naerutada. Lennartit ma sellisena ei mäleta, kuid küllap temagi Buchenwaldi lastega sarnanes. Nad olid mõlemad teise ilma minemas. Sellist teavet anti haiglast teistele, kes omavahel sellest ka rääkisid ja minu poole kaastundlikke pilke heitsid. Haiglates oli samuti nälg, ravimeid praktiliselt ei olnud, suremus oli suur. Haiglas käies nägin sageli regesid, millel olevatest punastest kastidest rippusid välja külmast kangestunud käed või jalad. Niimoodi

algas paljude viimane teekond, nii tavaline sel ajal, et keegi ei pööranud sellele vähimatki tähelepanu.

Ühel ilusal kevadisel päeval, see võis olla maikuu lõpupoole, sai Lennart haiglast tulema. Selleks ajaks olime saanud elamise ühte ilusasse endisse kaupmeheelamusse Lenini tänaval majas nr. 62, kus neljas toas elas kolm perekonda. Meie olime neljandat.

Muutused paremuse poole

Meie naabriteks olid kooliõpetaja Ivan Ivanovitš Zagajenov ja tema liikumispuudega abikaasa Anna Jakovlevna ehk Aja, nagu Lennart ta ristas. Kuna meile anti varem neile kuulunud tuba, siis oli põhjendatud ka nende esialgne tõrjuv hoiak meie suhtes, mis aja jooksul leebus. Ühes toas elasid noored leningradlastest kooliõpilased, orvud Garik ja Veera ning nende täditütar Svetlana. Nad olid kõik toredad südamlikud lapsed, keda ma pidevalt tüütsasin, kui mitte muuga, siis vähemalt oma kohalolekuga, kuid ma ei mäleta, et nad oleksid mind kuidagi tõrjunud. Nad olid nii mõistlikud, et tulid hästi toime nii õppimisega kui oma elu korraldamisega. Svetlana ema oli mingis kolhoosis raamatupidaja ning varustas lapsi hädapärase toiduga. Kolmandas toas elasid Polikarpovid, ema, kes oli õpetaja-kasvataja, ja tema poeg Serjoža. Köök oli ühine, kuid peaaegu tühi, sest keegi ei jõudnud hiiglasuurt vene ahju kütta. Kui üldse toitu valmistati, siis "tagankal", mida meie keeli võiks kolmjalaks nimetada. See vajas vähe kütet, piisas pilbastest või okstest. Maja juures oli üsna suur aed, mis oli muudetud kohalike aiamaaks, kuid peenramaad saime meiega. Naabrite nõuannete järgi tegime Lennartiga endile peenrad ja saime neilt kurgi-, kõrvitsa-, porgandi- ja muid seemneid. Panime ka mõned vaod kartulit maha. Kartulid olid liiga väärtuslikud, et neid maa sisse ajada, seepärast õppisime teistelt ja lõikasime kartulimugulatelt

“silmadega” tükikesed ja panime need enne mahapanekut mõneks ajaks päikse kätte. Vähe sellest, et me kumbki ei olnud kunagi põllu- või aiatööd teinud, me polnud isegi näinud, kuidas aedvili kasvab. Maa oli hämmastavalt viljakas, kõik kasvas ilma väetamata. Raskusi oli kastmisega: kaevu ei olnud, pumbamaja asus ligi 300 meetri kaugusel, kuid polnud ka ämbrit, rääkimata kastekannust. Ostsime 4–5-liitrilise kasetohust torbiku, millega tõime vett nii kastmiseks kui ka joogiks. Söögiprobleemid olid endised. Meil olid küll leivakaardid, millega oli õigus järjekorras seista, aga leiba sai paraku harva. Kui õnnestus oma normileib kätte saada, oli see aganate ja siniste kartulitükkide segu ja nii tihke, et 200–300-grammine tükk oli justkui šokolaaditahvel. Olime kord Lennartiga leivajärjekorras. Käele maaliti tindipliiatsiga järjekorranumbrid, öeldi, et tulge homme, täna leiba ei tule. Kui järgmisel päeval tulime, naerdi meid välja, et järjekorras seisjate numbrid on juba eelmisel nädalal saadud. Lahkusime ilma leivata. Väljaarvatud aiamaaga tegelemine, loobus Lennart sellistest maistest muredest sootuks ja hakkas üha enam aega pühendama raamatutele. Imekombel olid meil alles Moskvast ostetud saksakeelsed ajaloo-raamatud. Varustusmured langesid tasapisi minu õlgadele.

Saatuse tahtel juhtus haiglas töötama eestlasest doktor Hanschmidt. Tema tegi emale selgeks, et ainus võimalus ellu jääda on viivitamatult haiglast lahkuda, ja aitas ise sellele kaasa. Ema oli haiglas olnud seitse kuud ja seisis vaevalt jalul. Lennart meisterdas talle kepi, millele toetudes ta suutis veidi liikuda. Pidi ilmselt olema juba juulikuu, sest peenardelt sai juba rohelist sibulat, värsket kurki ja porgandit. Ema sõi neid suure isuga ja ta paranemine edenes silmnähtavalt. Kuidagi püsis meil elu sees ja meeoleu muutus järjest paremaks. Saime endalegi osta “musta taldriku” ehk, nagu seda seal nimetati, reprodutööri, siis veel mingi lambisarnase asja, ning õnnestus ka elektripirn muretseda. Olusid arvestades olid need suured edusammud. Kuna pesemisvõimalused puudusid, käisime suvel jõe ääres pesemas ja suplemas, õppisin ka koera moodi ujuma.

Kõrval, kenas kõrge ja läbipaistmatu puittaraga ümbritsetud ühekordses palkmajas, mida valvas kaks hundikoera, elasid instituudi kunstipedagoog, väga väljapeetud, väärika kõnnakuga madam Varvara Fjodorovna Sunegina ja välejalgne majaperenaine. Nad mõlemad jätsid salapärase mulje, ei käinud kellegagi läbi ning keegi ei teadnud öieti, kes nad on. Ilmselt nägi Varvara Fjodorovna meie eluvõõrast askeldamist ja soovis meid aidata. Ühel päeval tegi ta emale ettepaneku tulla kooli puhvetipidajaks, millega ema kõhklusteta nõustus. See oli tähtis sündmus. Olime näljast päästetud.

Puhvetipidaja ülesandeks oli tuua leib pagaritöökojast (vene keeles “pekarnjast”) kohale, kaaluda 200- või 300-grammisteks portsjoniteks ja müüa igale lapsele üks žetoon, mille eest sai köögist portsu suppi või verekotleti. Vahel võis sööklas ka midagi muud menüüs olla, kuid puhvetis ei müüdud midagi peale leiva. Mulle oli kõik huvitav ja ma käisin emaga iga päev tööl. Hommikul tuli töusta juba kella 6 paiku, et õigel ajal jõuda pekarnjasse, sest ka seal olid järjekorrad ja oht hilinemise korral leivast ilma jääda, mis oleks tähendanud ka töökoha kaotamist. Pagaritöökoda asus madalas puusaras. Hommikuti oli ruum hämar, valgust andis ainult väike tnatnina. Suured kaalud ning kaalupommid olid emale, rääkimata minust, tundmatud, pealegi näitasid vihid puudasid ja naeläsid, mis pärast kilodesse ja grammidesse ümber arvestati. Suured yesised ja seetõttu rasked vormileivad tuli võtta riulilt ja laduda kaalule. Kord, kui ma ühelt ülemiselt riulilt hooga leiva haarasin, hüppas leivapätsist välja rott ja lendas kõrges kaares üle kogu ruumi. Ehmusin ainult mina, võib-olla ka ema, kuid teised ei teinud juhtunust väljagi. Arvan, et täissöönud rott oli soovõitu pätsi magama jäänud, sest leivast oli üksnes koorik alles. Transpordivahendeid ei olnud, seepärast oli igal hommikul ema käsutuses umbes 20 õpilast, kellest igaüks võttis kolm leiba ja siis mindi hanereas läbi linna kooli sööklasse.

Leiba müüdi kaartide järgi. Iga õpilase kaardist tuli lõigata välja talong 200 grammi kohta ja neid tuli hoida kui kulda. Õhtul olime

emale abiks, kleepisime talongid vanade raamatute lehtedele, ikka 10 tükki reas ja ülevalt alla vist 20 rida. Kleepisime keedukartuliga, muud liimi ei olnud. Töö käis tattnina valgusel, sest elektrit anti harva. Järgmisel päeval pidi ema kustutatud talongid täitevkomitee kaubandusosakonnas ette näitama ja kogu arvestus pidi saadud leivakogustega täpselt klappima. Nälga me sellest ajast peale enam ei tundnud. Söökla teised töötajad suhtusid võõra inimese tulekusse esialgu veidi tõrjuvalt. Kuid väike leivapaluke supi juurde pani suhted raudselt paika. Vastutasuks oli meil nüüdsest alati midagi leivakõrvast, tavaliselt lihata juurviljasupp, millele nõristati veidi poslamaslat peale, või mingi puder. Mõnikord anti verikotlette, mida jahu puudumisel tehti verest ja purustamata viljateradest. Turult saime osta emaileeritud teekannu, millega tassisin iga päev toitu koju ka Lennartile.

Vanasõna ütleb, et raha paneb rattad käima, aga sõjaaegse Venemaa kohta see ei kehtinud, tähtsaimaks vääringuks oli hoopis leib. Väikse tüki leiva eest tõi piimatüdruk Zoja linnalähedast külast meile kaks korda nädalas värsket piima. Kui piim nõus seisis, kerkis pinnale priske koorekiht. Ükskord oli seda ainult õhuke kile ning kui Lennart järgneval korral Zojale märkuse tegi, sai ta vastuseks, et ega lehm igakord koort ei anna. Hiljem küsis Lennart ikka: "Zoja, kuidas täna lood on, kas lehm andis koort või ei?" Huvitav on, et pärast neid repliike parandas lehm piima kvaliteeti oluliselt.

Mõne kuu pärast kerkisid taas ähvardavad pilved meie peade kohale. Täitevkomitee kaubandusosakond tegi emale selgeks, et tema aruanded ei klapi, leiba on võrreldes kustutamiseks esitatud talongidega tunduvalt rohkem väljastatud. Küsimus ei olnud mitte mõnes, vaid mitmekümnes kilos. Lennart rehkendas ja arvutas mitut moodi ning me jõudsime järeldusele, et nii suur vahe võis tekkida üksnes sellest, et pagaritöökogas manipuleeriti kaaludega. Meie ei osanud neid kontrollida ja olime üpris nõrgad ka näitude ümberarvestamises. Asi läks väga tõsiseks, küsimus ei olnud lihtsalt töökoha kaotamises, vaid oleks võidud alгатada kriminaalasi

ja sellisel juhul oleks kohus mõistnud ema vähemalt 10 aastaks sunnitöölaagrisse. Need olid ärevad päevad. Kuid järjekordselt oli õnne: kõige väärtuslikum ese, mis meil veel oli säilinud – meeste õnneks päritolu käekell – läks üle uuele omanikule ning emal õnnestus ametnike usaldus tagasi võita. Mul oli endal võimalus jälgida, kuidas neid asju korda aeti. Kaks tähtsate nägudega täitevkomitee naisterahvast keerasid talongidega paberilehed rulli, sidusid nööriaga kinni, viskasid rullid üksteise järel põlevasse ahju ning seejärel kirjutasid mingile paberile allkirjad. Olukord lahenes ja meil tekkis isegi mõningane leivatalongide varu. Alles nüüd saan aru, miks poodidest talongide eest leiba ei saadud. Ilmselt oli sõja ajal ka tagala rasketes tingimustes inimesi, kes ei tundnud mingit puudust või isegi rikastusid.

"Meil polnud kella vaja, meil Moskva ütles aja," nagu eestlased Vene värgi kohta laulsid.

1943. aasta septembris läksin uuesti kooli, seekord teise klassi. Lõuna 4. algkool asus otse üle tänava kahes ühekorruselises puumajas, kus oli kokku neli klassi. Pinginaabriks sain kena tüdruku meie kõrvalmajast, kelle nimi oli Riina. Kooliskäimist ma väga tõsiselt ei võtnud, jätkasin ema abistamist ja seepärast puudusin palja. Soovisin omalt poolt kaasa aidata, et leiva puudujääke ei tekiks. Selleks võtsin leivaküsetuse töökogas lisaks kaalutud leibadele mõne leiva otse riiulilt. Keegi seda ei näinud, kuna ruum oli päris pime ja kaalud asetsesid päris riiulite ääres. Teadsin küll, et see oli vargas, ja ma ei rääkinud sellest emale mitte kunagi, isegi mitte täiskasvanuna. Kuid tulemused olid varsti käes, sest nüüd jäi leiba üle. Panin tüki leiba hõlma alla ja pörutasin turule müüma. Sellest ajast niil rahapuudust ei olnud, kuid koguda ma seda ka ei osanud. Turg ei olnud eriti suur, kuid pühapäeviti, kui lisandus ka majapidamistarvete müük, oli rahvast rohkesti. Kerjused olid end vähemalt 400 meetri ulatuses piki planguäärt üles rivistanud. Venelaste koinbe kohaselt jõudis isegi kõige suurema nälja ajal ikka midagi ka nende kotti. Kolhoosnikud müüsid piima pudelitest, väikseim kogus oli "asunik", suurim "tšetvertnoi" ehk kolmeliitriline. Talvel

muidugi ei olnud pudelites võimalik piima turule tuua, siis toodi külmunud piima kettaid seljakottides. Turul ringi luusides imestasin, kui ränga hinnaga soola ja tikke müüdi ning töötasin endale, et kui kunagi Eestisse jõuan, varun tohutud soola ja tikkude tagavarad, siis oleme igas olukorras omadega alati mäel. See lubadus on mulle hiljem korduvalt meenunud, kuid jäänudki täitmata.

Ma ei olnud veel kümnenegi, kui ema usaldas ka oma raha minu kätte. Otsin endale, emale ja vennale uued vildid, sest taipasin, et need on hindamatu varandus, hädavajalikud karmides tingimustes vastupidamiseks. Sokke meil enam ei olnud, aga viltidega ei olnud neid ka vaja. Kord otsin turult koorma häid küttepuid ja tingisin hinna kõvasti alla. Hiljem kirus naabrinaine oma õpetajast meest ja ütles, et järgmisel korral laseb ta minul kütte osta, ning lissas, et sellest poisikesest saab tingimata majandusminister.

Olin omast arust juba nii täismees, et proovisin ka suitsu ja tegin esimest tutvust kärakaga. Paberosse ega sigarette meie kandis ei liikunud, kuid mahorka (kodus kasvatatud tubakas) oli turul saadaval. Otsin minagi teeklaasitäie ja lasin selle taskusse kallata. Puistasin mõned näputäied tubakat paberile, keerasin rulli ja kleepisin selle rikkaliku süljega kinni, nagu teised tegid. Tikke muidugi polnud. Tavaliselt läideti suits tulistest sütest, kuid meie kui tõelised suitsumehed panime vati või riidetüki tulekivist hõõguma ning seejärel süütasime suitsu. Suitsetamine ei kestnud kaua. Ühel õhtul kleepisime oma perega talonge, kõik kummargil väikse laua kohal, kui äkki ema läks tõsiseks ja vaatas mulle otsa: "Poiss, hinga!" Taipasin, et olen ennast reetnud. Edasiste ebameeldivuste vältimiseks tormasin toast välja, et silme alt kaduda. Kuid keskööks pidin ikkagi tuppa tulema. Olin kõigeks valmis. Kui sisse astusin, hakkas Lennart esimesena rääkima: "Tule aga tule, ära karda, me pidasime emaga nõu ja otsustasime, et järgmisel kevadel istutame sinu jaoks tubaka aiamaale, see tuleb tunduvalt odavam." Sellega lugu piirduski, kuid suitsetamise isu kadus mul ligikaudu kümneks aastaks.

Et linnas tegutsesid piirituse- ja viinavabrikud, oli poes vabamüügil nii valge viin kui ka roosa 28 kraadi kangune pihlakaviin.

Kiikasime poistega aeg-ajalt riulitel olevaid roosa vedelikuga pudelid ning oletasime, et nendes peab midagi väga head ja maitsvat olema. Ühel päeval ostsime "asuniku", proovisime ja olime veidike pettunud. Sellega napsitamine esialgu ka piirdus.

Kolmas talv tulekul

Talved olid stabiilsed, sulasid ei mäletagi. Tore oli see, et külmad saabusid tükk aega enne lund. See võimaldas jõejääl uisutamismõnuseid nautida. Naabripoisilt sain omatehtud uisud, kahe puuklotsi vahele kinnitatud raudribad, sidusin need nööri dega viltide külge, pingutasin nöörid puupööradega ja läkski uisutamine lah-ti. Ma polnud elu sees seda varem proovinud, aga vaatasin, kuidas teised teevad, ning tegin järele. On ime, et ma üldse tervelt pääsesin. Paaril korral oli jää alles sedavõrd õhuke, et jõgi kõikus jalge all justkui lainetaks, kuid ma ei saanud ju jätta teistele oma julgust näitamata. Halb oli, et mul ei olnud uiskude kinnitamiseks nahast rihmasid nagu paljudel poistel, sest niinest nöörid kippu-sid venima. Ühel päeval, kui olin ema töökohas, kutsusid poisid mu välja, näitasid hoovis seisvat voori, andsid mulle terava köögi-noa ja käskisid ühe hobuse sedelgarihma ära lõigata. Sain aru, et uisurihmade mure on nüüd minu enda murda. Vaatasin ringi ning kuna ühtki inimest ei olnud näha, lõikasin, haarasin rihma ja pist-sin punuma. Just sel hetkel ilmus hobusemees nurga tagant välja. Tähtis üritus nurjus. Veerand tundi hiljem olin juba emaga direk-tori kabinetis, kus minuga arveid klaariti. Loeti kõvasti moraali, kuid selle sisu läks mul suures pabinas kõrvust mööda. Järgmisel päeval olin 40 °C palavikuga voodis ning mu kaelal lõi välja ploo-misurune koeranael. Aga mõne päeva pärast kulges elu jälle oma rada, iga päev tõi uusi sündmusi ja kõik halb ununes.

Meie linna ilmusid veel mõned eestlased. Invaliidide majas elas keegi Oskar, pikk tugev maapoiss Viimsist, kes oli sõja esimestel

kuudel käest ilma jäänud. Ta käis sageli meil külas. Teine noormees, kelle nimi oli Hugo, oli jalast haavatud ja töötas kingsepana, kuid temaga meil läbikäimist ei kujunenud. Tekkis ka üks naistuttav Olga, Leningradist väljasaadetud eestlanna. Ta käis sageli meie pool, oli emale vahel ühes või teises asjas abiks. Niisiis oli linnas peale meie veel neli eestlast: Oskar, Hugo, Olga ja dr. Hanschmidt.

Tõeliste talvekülmade saabudes saime aru, et ei suuda tsaariaegset suurt hollandi ahju nii palju kütta, et tuba soe oleks. Päevakorda kerkis uue ahju ehitamine. Kust saada kive? Teadsin, et ühes mahajäetud töökojas on lagunenud punasest tellisest ahi. Sain ema töökohast kelgu ja me hakkasime Oskariga kive kokku vedama. Leidsime ka noore pottsepa, kes paari päevaga väikse ahju üles latus. Nii sai ka see mure lahenduse.

Argiaskelduste juures tundsimme kogu aeg, et kuskil on rinne ja käivad verised lahingud. Raadiokrapist kõlas mitu korda päevas Levitani verd tarretama panev hääl, mis andis edasi Informbüroo järjekordseid teateid rindeolukorrast. Lennart oli teinud kaardi, millele ta püüdis rindejoones toimuvaid muudatusi kanda. Linn oli meestest tühi. Mäletan õppejõude ja õpilasi, kes olid mingil põhjusel saanud ajapikendust, aga saadeti selle lõppemisel otse rindele. Kuu hiljem saabusid surmateated. Koolis valmistati ühtelugu rindele saatmiseks pakikesi, õpilased tõid kodudest, mida keegi sai, alates kuivikutest ja mahorkast kuni labakinnaste või sallini välja.

Käisin tihti kinos, istusin ikka esimeses või teises reas, mõnikord koos Lennartiga, kes filmi ühe silmaga läbi omatehtud luubimoodi klaasitüki vaatas. Filmid olid eranditult vene omad, kas sõja- või partisaniteemalised, nagu "Zoja Kosmodemjanskaja" või sõjaeelsed, nagu "Volga-Volga", "Lõbusad semud" jt. Esimesed välismaised filmid tulid vist 1944. aastal, näiteks "Päikesepaistelise oru serenaad".

1944. aastal astusin pioneeriks ja see tundus mulle suure sündmusena. Ega ma ei saanud aru, mida see õieti tähendas, kuid kuna kõik lapsed olid pioneerid, siis pidin ka mina olema. Pioneeridele

korraldati mõnikord kokkutulekuid ning siis anti osavõtjatele talongid, mille eest sai suppi ja tüki leiba. Meie naabrid Veera ja Svetla kinkisid mulle oma pioneerirätiku, mis küll veidike narmendas, ja rätiku kinnitusklaambri. Olin õnnelik ja uhke, sest sõja ajal oli võimatu selliseid asju kuskilt osta. Ma ei mäleta, mitu päeva ma rätikut kanda jõudsin, kui see oli jäljetult kadunud ning otsingud ei andnud tulemusi. Suure uurimise peale tunnistas Lennart üles, et viskas selle peldikust alla. Tegin kõvasti lärmi ja nutsin, ei julgenud mitu päeva kooligi minna.

Olin üsna karastatud laps, mul ei olnud kunagi ei nohu ega köha, rääkimata muudest haigustest. Oletan, et sellele aitas kaasa küüslaugu ja poslamasla ehk rafineerimata toiduõli tarvitamine, mida mina meie perest ainukesena pruukisin. Käisin turul ja ostsin endale "asuniku"-täie toiduõli, tavaliselt linaseemne oma, mis mulle eriti maitset, organism justkui nõudis seda. Tänapäeva õlidesse suhtun ükskõikselt – neil pole maitset. Mäletan, et tegime Lennartiga mõlemad läbi tuulerõuged, mis oli minu jaoks ainuke tõsine haigestumine nende aastate jooksul. Lennartil oli tervisega rohkem probleeme.

Mingil ajal tuli mulle lugemistuhin, olin lasteraamatukogu liige ja tõin endale raamatuid koju. Lugesin vene keeles läbi "Kapteni Granti lapsed", "Noormees Uržumist" ja mitmed teised raamatud, mis ilmselt ka minu keeleoskust parandasid ning aitasid laiendada sõnavara. Paraku ei kestnud see kiindumus pikalt.

Huvidest veel üks lugu. Minust umbes kolm aastat vanem ja sõna tõsisel mõttes puupaljas sõber Miša käis muusikakoolis ja õppis viiulit. Kord võttis ta ka minu sinna kaasa, et kuulaksin tema mängu. Rääkisin sellest kodus. Ema soovitas Lennartil mängima hakata, ja ta astuski muusikakooli. Kuid mina ei tahtnud temast maha jääda ning läksin iseseisvalt, teistele ütlemata, samuti katsetele. Sain sisse, mis tagantjärele kõlab naljana, kuna olen äärmiselt, võib-olla isegi absoluutselt ebamusikaalne. Harjutasime ühe viiuliga, mille koolist saime. Kord hakkasin omast arust viiulit häälestama. Pingutasin keeli, kuni korraga käis krõps ning keel oligi

puru. Sellega meie muusikaõpingud lõppesid, kuna kumbki ei julgenud katkise keele pärast kooli minna. Hiljem viisin viiuli kooli tagasi.

Käisin juba kolmandas klassis ja koolis mul mingeid raskusi polnud. Õpingud olid küllaltki lünklikud, talve tulekul tunde lühendati, sest kütmata ruumides oli võimatu pikemat aega viibida. Kirjutada oli raske, tint külmus sulle otsas, kuigi väike tindipott oli vasakus peopesas soojas. Kõigi nende aastate jooksul ei olnud mul ühtegi vihikut, me kirjutasime ära visatud raamatutest rebitud lehtede. Olen alles hoidnud kolmanda klassi tunnistuse, mille tarbeks õpetaja oli leidnud paberilehe, mille üks pool oli kunagi tühjaks jäänud. Paljud õpilased olid täitanud, klassis oli iga päev sanitaarkontroll ja kui asi liialt hulluks läks, siis juhtus sedagi, et laps saadeti koju.

Hügieeninõudeid ei olnud võimalik täita. Seepi ei olnud, hambapastast ja hambaharjast rääkimata. Linnas oli küll avalik saun, kuid see oli küttepuudusel enamjaolt kinni. Mõnikord sain ennast seal siiski ka pesta, kuid see eeldas oma küttepuid, see tähendab, et sauna minnes pidi ümmargune puupakk kaenla all olema. Nagu juba mainisin, saime vett mõnesaja meetri kaugusel asuvast pumbamajast. Pumbamaja oli puuputka mõõtmetega 4 x 3 m ja selle ainsas ruumis elas ema koos oma kahe nälginud ja arengupuudega lapsega, kes haisesid ja komberdasid karkudel ringi, käed ja jalad mädapaiseid täis. See oli hirmus vaatepilt. Kui nälg muutus talumatuks, keerasid nad vee seestpoolt kinni ja nõudsid toitu. Ilmselt nad said oma tahtmise, sest lõpuks hakkas kraanidest jälle vett tulema.

Mingil ajal jäi Lennart sarlakitesse ja paigutati laste nakkushaiglasse. See oli pisike ühekordne puumaja, milles oli ainult paar palatit. Lennartil vedas, ta oli tillukeses omaette palatis ning me saime akna kaudu rääkida ja asju vahetada. Vaatamata keelule tõin ja viisin raamatuid. Haigla oli lähedal, umbes 400–500 meetrit meist. Ühel kottpimedal hilisõhtul lendas midagi vastu meie akent. Kargasin üles asja selgitama: mingi valge kuju oli akna taga. Mõne

hetke pärast taipasin, et see oli Lennart, kes oli haiglast akna kaudu pidžaamaväel välja hiilinud, et meid üllatada. Ta armastas alati teisi üllatada mingite, tavaliselt meeldivate ootamatustega.

1944. aasta 10. märtsi hommikul saime teada, et venelased olid Tallinna puruks pommitanud. Võib oletada, et olime terve Nõukogude Liidu ulatuses esimesed eestlased, kes sellest nii varakult kuulsid. See juhtus nii: nagu igal hommikul, äratas meid ka seekord raadiokrapp, kuid kohaliku raadiosõlme operaator ei leidnud kohe üles Moskva saatjat ning sattus kogemata Helsingile. Valelülitus kestis ainult mõned sekundid, kuid sellesse mahtus meie jaoks väga sünge lause, et Tallinna pommitati ning selle tagajärjel puhkenud tulekahju kuma paistis öö läbi üle Soome lahe Helsingisse. See oli kõik, edasi tuli tavaline Moskva saade. Teadsime, et Tallinn oli seni veel sakslaste käes, seega oli selge ka, kelle töö see oli.

Rinne liigub läände

Kui rinne nihkus läände, tõi see muutusi ka tagalaellu. Evakueeritud läksid ärevaks ja tegid ettevalmistusi kojupöördumiseks. Ka meie kaasmaalane doktor Hanschmidt külastas meid ja teatas, et oli saanud Nõukogude Eesti valitsuselt kutse Leningradi tulla, et kohe pärast sakslaste väljalöömist Eestis tööle asuda. Meie kolka-linna saabus ameeriklaste abina munapulbrit, searasva ja riideesemeid. Kuid kohe hakati levitama kuuldusi, et ega see munapulber ole kanamunadest, vaid hoopis kilpkonnemunadest; ning searasv ei ole ka üks õige asi, vaid hoopis töödeldud hülge- ja vaalarasv jne. Ema tõlkis munapulbrist toiduvalmistamise retseptid inglise keelest vene keelde ning meilegi jagus veidike sellest abist.

Kibekiiresti remonditi üks kirik, mida oli seni traktorijaamana kasutatud. Kiriku avamine oli suur sündmus: rahvast vooris ligidalt ja kaugelt, kirik oli iga päev hommikust õhtuni inimestest

tulvil ning tohutu raha voolas kokku nii annetustest kui küünalde müügist. Sõjaväelased tulid rindelt lühiajalisele puhkusele ning algasid pillerkaaritamised. Kirikus laulatati kiirkorras paarikesi, kuid peigmeheid olid paari päeva pärast juba läinud.

Linna toodi suur sõjaväeautode koondis, mis koosnes põhiliselt tuttuutest Fordidest ja Chevrolet'dest ning võimsatest Studebackeritest. Alustati sõja-aastatel kogunenud viljatagayarade väljavedu raudteejaamadesse. Ma ei saanud, nagu enamus poisikesi, autode suhtes ükskõikseks jääda, vaid tolknesin igal võimalusel nende läheduses ja vahel õnnestus mul juhikabiinis mõni sõit kaasa teha. Päris ärevusse sattusin, kui avanes võimalus rooli ja pedaalide katsuda või signaalinupule vajutada. Sellest ajast sain algteadmised autodest ja tahtsin saada autojuhiks.

Olime oma eluga juba kenasti kohanenud ja saatusele isegi tänulikud, et ei tundnud enam nälga ning võisime elada väikeses soojas toakeses, mis sest, et magasime ilma voodilinaideta ja madratsiteta, muudest mugavustest rääkimata. Talveks varusime ühte-teist aiamaalt ja saime isegi väikse kartulisaagi. Nimelt olime saanud maalapikese mõni kilomeeter linnast väljas, kuhu panime kevadel kümmekond lühikest vagu kartuleid maha. Naabrid tulid suvel ütleva, et kartulid nõuavad ka muldamist, ning näitasid, kuidas seda tehakse. Sügisel saime kaks kotitäit kartuleid. Laenasin üleaedsetelt Doždikovidelt kahe rattalise vankri, mis oli ainulaadne kogu ümbruskonnas. Laadisime kotid peale ja liikusime kodu poole. Vahetult enne kodu kärgatas äike ja vihmapiiskadest sai paduvihm. Tõstisime tempot ja jõudsime kerge sörgiga koduvärvateni. Siis tuli ületada madal kraavike, mis sai paraku eakale transpordivahendile saatuseks: vanker vajus raksatusega kraavi, kartulikotid samuti. See oli minu jaoks samasugune tragöödia kui tänapäeval oleks naabrimehe sõiduauto puruksajamine. Klimp oli kurgus ja silmad vees mitte võimaliku karistuse kartusest, vaid kahjutundest nii vankri kui nende inimeste pärast, kes olid minusse alati nii hästi suhtunud. Korjasin vankrirusud kokku ja lohistasin nende hoovi, järgnes sõnadega kirjeldamatu pilt: olin ise kui

õnnetusehunnik vankririismete kõrval, ka pererahvas oli kurb, kuid tagantjärele tundub, et nii katkise vankri kui minu pärast. Kõik sündis sõnavahetuseta. Võib-olla olnuks kergem naha peale või söimata saada, kuid selleks olid nad lihtsalt liialt head ja avara hingega inimesed. Doždikovid oli intelligentne perekond, kellest ma lähemalt midagi ei tea. Nendega suhtlesin ainult mina. Nad olid väga külalislahked, sageli kostitasid mind kodusküpsetatud vatruškade või pirukatega. Peres kasvas väike eelkooliealine tüdruk, kelle nime ma enam ei mäleta, kuid kes suureks saades lubas mulle ilusa kollase särki kinkida, mis tema vanematele ja vanavanematele palju nalja tegi. Kord kutsuti mind tüdruku sünnipäevale ja see oli ainus kord kõigi Venemaal oldud aastate jooksul. Teadsin, et vajan kingitust, aga kodus midagi ei olnud, poodides samuti mitte. Sõber Miša oli pildiraamat, tegin temaga mingi vahetuskaua ja sain raamatu, mille kinkisin tüdrukule. Juba järgmisel päeval nõudis Miša raamatut tagasi, sest see pidi olema perekonna mälestuseks, ema käskinud tagasi tuua, muidu tulevat suur pahandus. Vastupunnimisele vaatamata pidin sammud seadma eelmise päeva sünnipäevalapse poole. Õudselt häbi oli, ei mäleta, mida ma kogelesin või kuidas kogu asjale reageeriti, kuid raamatu toin Mišale tagasi. Isegi vana mehena tunnen suurt piinlikkust teo pärast, mida mul on võimatu heastada.

Jaransk oli muust maailmast eraldatud, kuid see ei olnud oluliselt takistanud kohaliku intelligentsi teket. Juba tsaariajal võisid inimesed saada hariduse vaimulikus seminaris, pärast revolutsiooni õpetajate seminaris; linnas oli raamatukogu, kena ja suhteliselt heas korras suveaed ja koduloomuuseum. Me puutusime kokku kahe öö, vanemate daamidega, kes olid eluaegsed pedagoogid. Üks neist oli saanud kauaaegse pedagoogilise tegevuse eest isegi Lenini ordeni. Kumbki neist polnud kunagi rongiga sõitnud ega rongi oma silmaga näinudki. 50–60 aastat tagasi oli 130 km, mis Jaranskist lähimast raudteejaamast eraldas, kujutlematult pikk vahemaa.

1944. a. jõudsid Nõukogude väed Eestisse, septembris vallutati Tallinn. Tärkas lootus koju tagasi pöörduda. See oli sõnadega

kirjeldamatu sündmus, kui saime vanaemalt esimese postkaardi. Uurisime ja imetlesime seda kaua, imekaunid tundusid meile tuntud lainelised jooned ja selgete kirjadega ümartemplid, mis siis veel sõnumist rääkida! See oli uue ajajärgu algus meie Venemaa-elus, sest oli loodud side kodumaaga. Saime teada ühte ja teist tuttavatest ning seda, et ka vanaema oli märtsipommitamise ohvrina kaotanud kõik, elas meie Kaare tänava majas ja tegi meeleheitlikke jõupingutusi, et hoida meile mõni tuba seks puhuks, kui tagasi tuleme. Sellesse ta uskus, selle eest palvetas ja käis kirikuõpetaja juures eestpalveid tellimas.

Algas igasuguste palvekirjade kirjutamine. Mis neis kirjutati, ma ei tea, kuid aiman, et jutt pidi käima vabastamisest, perekonna kokkusaamisest ning kojupääsemisest. Ema kirjutas Švernikle, Beriale ja Kalininile. Nüüd lisandus neile vanaema tungival soovitusel ka palvekiri Varesele. Mõne aja pärast saime telegrammi, hiljem ka kirja ja rahakaardi isa vennalt onu Kostjalt Taškendist. Alles nüüd saime teada, et Nõukogude Liidu sõjakangelane Arnold Meri on tema poeg, järelikult meile Lennartiga onupoeg. Ema mäletas Arnoldit lapsena ega suutnud kuidagi möödunud aega tajuda ja ette kujutada, et kunagisest lapsest on saanud sõjamees.

Igapäevane elu veeres tavalist rada. Käisime vennaga koolis, ema oli ikka varahommikust hilisõhtuni tööl. Pärast tunde pendeldasin meie teekannuga söökla vahet. Talve saabudes kordus kõik: kool oli ikka kütmata, klassis istusime üleriites, mütside ja rätikutega, tint külmus sule otsa, tunnid olid lühendatud, sageli jäid üldse ära. Seega oli aega laialt.

Ema töökohas muretseti härg ja sellest alates veeti iga päev sööklale leiba härjarakendiga, peatselt osteti ka pullvasikas, kellest tuli edaspidiseks veohärg koolitada. Nii et progress selle sõna kõige tõsisemas mõttes. Tegevus nende loomadega kujunes omamoodi uudseks kogemuseks ja vahelduseks, seda enam, et talve saabumiseega oli igasugune autoliiklus katkenud. Vana härg liikus teosammul, tõesti sama aeglaselt nagu ta ila tilkus. Kuna mehi tagalas ei olnud, siis usaldati need loomad enesestmõistetavalt laste hoole

alla. Vedasime turbarabast sööklale turvast või tegime muid majapidamisega seotud vedusid, muidugi ilma palgata, puht mängulustist. Noore härjaga oli veidi põnevam, temaga ei lubatud koormaid vedada, võisime üksnes tühja reega harjutada. Vahel tegime salamahti ka päris kiiret sõitu, mis oli eriti põnev ning millest ei tahtinud liitsatadagi.

Vanaema saatis meile igal nädalal panderolliga ajalehti, mis andis mulle uue äriidee: hakkasin turul suitsumeestele vanu ajalehti müüma. Öhtulehe eest sain kolmeka, suuremate lehtede eest 4 rubla. Olin solvunud, et "Pravda" ja "Izvestija" müüjad said 5–6 rubla lehe eest. Põhjus oli lihtne: vene lehed olid karedast paberist ja kleepusid sõllega suurepäraselt plotskiteks, mida ei saanud aga sugugi tunda tolleaegsete eesti ajalehtede kohta, mida ilmselt veel vanadest varudest läikega klantspaberil trükiti. Kuna aga seda kaupa oli vähe, siis õitses mu äri päris kenasti ja minu tagasihoidlikke vajadusi arvestades oli mul alati olemas oma raha. Ka ema ei nõudnud seda endale, kuna sel ajal rahal ju suurt väärtust polnud. Vanaema oli nii kindel meie peatses tagasitulekus, et ei saatnud ühtegi toidupakki, aga võib-olla oli nende saatmine tol ajal ka keelatud.

Ikka sagedamini, vahel mitmeid kordi päevas, andis Levitani paatoliik hääli valjuhääldajast teada vägede kiirest edasiliikumisest ja generalissimus Stalini päevakäskudest saluteerida Moskva Punaset väljakul suurtükipaukudega võidukate armeede auks. Minu teadmised geograafiast olid kesised ja mind need teated suurt ei puudutanud, kuid Lennart seevastu jälgis sõjasündmusi huviga ja korrigeeris väiksel kaardil rinnete asukohti. Tulidus, et sõda hakkab lõpule jõudma, kuigi tagalas liikusid ka jutud, et sõda võib liitlaste endi vahel jätkuda.

Evakueeritud olid juba läinud, nende hulgas ka meie maja Garik, Veera ja Sveta. Viimased avaldasid päris lahkumise eel suure saladuslikkuse all, et ka nemad olid kogu perega väljasaadetud ning nende vanemad olid ilmselt hukatud. Väljasaadetu-seisuse salgamine ja enda evakueerituks nimetamine tähendas ellujäämist. Nae-niväärsena tunduvad tänapäeval inimeste targutused, kes ei ole

nõukogude tegelikkusega kokku puutunud, ja nende enam kui pool sajandit hilinevad retseptid, kuidas õigel eestlasel tulnuks Nõukogude Liidus elada ja käituda.

Elu muutus justkui rahulikumaks. Linnas liikus rindelt tulnud sõjamehi, turule ilmusid lääne päritolu kaubad, sealhulgas kantud, kuuliaukudega riided, kasutatud käekellad, äratuskellad, välgu-mihklid ja muu pudi-padi.

Sõja lõpp

Vallutati Berliin, minu sünnilinn, millega venelastel oli seotud nii palju valu ja vihkamist, et selle langemine tundus venelaste jaoks kõige tähendusrikkam sõjasündmus olevat. 8. mail 1945 Saksa-maa kapituleerus. Jaransklasted juubeldasid ja pühitsesid võitu. Ilmad olid imeilusad, taevast täiesti pilvitu. Ema töökohas korraldati 9. mail töötajate lastele nn. "utrennik" (hommikupidu). Uskumatu, kuid laudadele toodi riisipuder rosinatega ja magus kakao! Kõik need aastad ei olnud ma midagi niisugust saanud, isegi Moskvas mitte. Niimoodi lõppes sõda minu jaoks. Lastepeo korraldaskooli õppealajuhataja, kelle jaoks olid need söögid ilmselt samuti suureks ootamatuseks. Kui lastele anti kõike jaopärast, siis korraldaja ise võis süüa nii palju kui tahtis, mida ta ka tegi, ning järgmisel päeval ei olnud teda enam elavate kirjas. Sellistest surmajuhtumitest räägiti sageli, kuid ka siis, kui inimene on ohust teadlik, ei suuda ta nälginuna tavaliselt kiusatusele vastu seista.

Sõda oli küll lõppenud, kuid meie pere elus ei olnud erilisi muutusi. Siin-seal saabusid isad-abikaasad, pojad ja tütreid rindelt koju. Oli rõõmu ja peomeeleolu, kuid samal ajal palju leina ja nukrust nendes väga arvukates peredes, kuhu keegi tagasi ei tulnud. Mõnel juhul olid langenud nii mees kui ka kõik pojad. Nii käis Venemaal pidu leinaga käsikäes, rääkimata miljonitest lõhutud perekonda-

dest, miljonitest väljasaadetutest ning miljonitest poliitvangidest ja sõjavangidest... Mina kui laps ei osanud endale kõike seda siis veel ette kujutada.

Tagantjärele mõeldes oli tänu alanud rahule ehk meilgi mingi pingelangus. Esmakordselt kõigi nende aastate jooksul tuli ka ema ühel päeval koos meiega jõe äärde suplema. Olin vaimustuses tema ujumisoskusest ja ta õpetas mind sel meeldejäädud suvepäeval selili ujuma.

Võrreldes varajasemate aastatega oli elu juba talutav, kõhutühjust ei pidanud kannatama ning eluoluga olime harjunud. Vanaema kirjad tõstsid meeleolu, tuletasid meelde meie päris kodu ja sisendasid lootust, et on võimalik tagasi pöörduda.

Igapäevast suhteliselt rahulikku elu vapustas, kui ema sai kutse ilmuda kohalikku NKVD-sse. Olime kõik hirmust justkui elektriga laetud. Niisugust ärevust ei mõista tänapäeval enam keegi, kuid ainult selle asutuse nimi, rääkimata sinna kutsumisest oli kurjakuulutav. Teadsime, et sageli ei tuldaagi sealt tagasi. Ema läks, kuid naasis varsti. Talle anti edasi oblasti NKVD korraldus sõita otsekohe samal päeval oblastikeskusesse Kirovisse, nemad siin ei teadvat väljakutse põhjust. Sõita tuli Kotelnitši kaudu, kuhu mingil ajal läks koormaga veoauto, ka edasine rongisõit oli korraldatud. Ema oli ärevil, pühkis aeg-ajalt silmi, kuid siis jälle lohutas ennast ja meid, et see kõik on seotud Eestisse tagasipöördumisega, kuna vanaema iga kord algas ja lõppes selgitustega, mida ta omalt poolt on selleks ette võtnud, kelle jutul käinud ja kes mida oli lubanud. Ema oli ära kaks või kolm päeva. Mängisin poistega tänaval, kui nägin teda kodu poole tulemas, kandekott käevangus. Ta oli üht-aegu rõõmus ja kurb: rõõmus, et oleme taas koos, kurbuse põhjus selgus pisut hiljem. Ta jutustas meile, kuidas üks Kirovi julgeoleku-ülemaid teda tundide viisi üle kuulas ja nõudis kõigi endiste tuttavate nimed, ähvardas perekonna lahutamise ja sundis julgeolekuga koostööd tegema. Öeldi, et vastasel juhul ei näe ta enam ei abikaasat ega lapsi, rääkimata kodumaale jõudmisest. Ma ei olnud ema kunagi sellises seisundis näinud, isegi mitte küüditamise

tundidel. Ta nuttis ja värises kogu kehast. Nüüdsest alates oli ta saanud endale ka agendinime – “Ivanova”. Emaga juhtunu sarnaneb paljude teiste eestlaste ja mitte ainult eestlaste saatusega, skeem oli ju sama. Paljudele on see tuttav Heino Kiige raamatust “Maria Siberimaal”. Nõukogudemaal pidid kõik olema millegagi süsteemi külge seotud, kõik pidid kõiki kartma või umbusaldama, kõik järgisid rahvatarkust, et vaikimine on kuld. Niisugustes tingimustes kujunes minu mõttemaailm.

Ema ei täitnud vähimalgi määral talle julgeolekumeeste poolt pandud lootusi. Ta rääkis peaaegu kõigile tuttavatele nii Venemaal kui Eestis oma värbamisest ja on ime, et ta pääses kättemaksust. Olen ta julguse üle uhke, kuna ta jäi elu lõpuni ausaks inimeseks. Värbamine oli ette valmistatud seoses kavatsusega meie perekond Eestisse tagasi tuua. Sellele viitavad mitmed julgeolekudokumendid, millega on nüüd olnud võimalik tutvuda. Selle loo lõpetuseks: võis olla 1947. aasta suvi, kui emale helistati ning sooviti temaga kohtuda. Ta sai kohe aru, kes need helistajad olid, ja keeldus. Mõne aja pärast helistati uuesti ning kutsuti kohtuma, ta keeldus uuesti, seepeale lubati meie juurde koju tulla. Olime emaga kahekesi kodus ja ta ütles: “Poiss, ole valmis, kohe tullakse, võib-olla läheb jälle Venemaale sõiduks.” Sain olukorra tõsidusest silmapilk aru. Kargasin rattale ja kihutasin naabripoiste juurde, et igaks juhuks hüvasti jätta. Jalgrattaga tänavale sööstes pidin peaaegu otsa sõitma ohvitserile, kes parajasti koos ühe naisterahvaga meie väravast sisenes. Telefoneerimisest oli selleks ajaks möödas vaevalt 5–10 minutit. Kuna telefoniautomaate ümbruskonnas ei olnud ja mobiiltelefone veel ei tuntud, siis pidi helistamise koht olema päris lähedal. Nagu ema mulle rääkis, püüti teda koostöö vajalikkuses veenda, kuid nähes nende jutuajamiste tulutust, tehti talle ettepanek kirjutada alla olematu koostöö katkestamise ja vaikimise kokkuleppele. Kogu see lugu oli algusest peale ülisalajane, selle avalikustamist loeti võrdväärseks riigireetmisega, ent ema ei püüdnud hetkekski asja tõsidusest aru saada.

Jaranskis jätkus elu endistviisi. Esimene sõjajärgne suvi lõppes, kooliaasta alguses läks Lennart üheksandasse, mina neljandasse klassi. Eestlastest olime ainult meie linna jäänud. Järjest saabusid rindelt demobiliseeritud, alguses vanemad aastakäigud, seejärel ka nooremad. Lein oli paljudes kodudes, kuhu kedagi tagasi ei tulnud. Tänavail liikus palju sõjainvaliide, kes ilma käeta, kes ilma jalata või hoopis jalgadeta. Meie maja Sõtsõvide pereisa tuli tervena tagasi. Kõigi uudishimu oli suur, kui ta oma seljakoti lahti pakkis, kuid ega seal midagi erilist peale mõne riidehilbu, vana käekella ja paari konservikarbi nähtavale tulnudki. Jutud suurest sõjasaagist olid ilmselt mõnevõrra liialdatud, sõduri ainus rõõm oli terveks koju jõuda. Soomust tegid ilmselt kõrgemad sõjaväelased, viisiti tagalamehed, nagu seda võis Leningradi ja isegi Tallinna komisjoniärides müüdava järgi otsustada.

Ühel novembripäeval teatati emale, et me saame Eestisse tagasi. See lõi mind sedavõrd segi, et üksikasju enam ei mäletagi. Peatselt saime ka isalt telegrammi, et ta on vaba ja ootab meid Kirovis. Nüüd läks asi kiireks. Ema pidi töö asjad üle andma ja lõpparve saama. Sellega tekkis omajagu sekeldusi, kuna vana kuivetonud raamatupidaja leidis, et ema arvel on üks kelk, mille mina olin sunnitud olnud ära andma tüdrukutele, kelle kelgu mina kunagi olin puruks sõitnud; ja raudkang, millega käisime turbarabas külmutatud turbakamakaid kangutamas, oli talvel ree pealt lumme libisenud ning kadunud. Need tuli kinni maksta ja me tulime sellega ka toime. Kõik muu sujus lihtsalt, kõige vähem võttis aega pakkimine, sest asju peaaegu ei olnudki. Kahju oli maha jätta minu truud valgekirjut kassi Jürit, kes sai aru ainult eesti keelest. Ta saatis mind tänavale minnes, tuli mulle koju tulles alati vastu ja õhtul heitsime koos magama. Jüri oli tõepoolest teistest kassidest erinev. Tuli jõe juurde kaasa ja järgnes ka vette, me ujusime mitmeid kordi koos üle jõe ja tagasi. Hiljem kirjutasid naabrid, et meie Jüri istub päevade viisi aiaposti otsas ja ootab, ta ei lase kedagi enda ligi ja käitub kui metskass. Selline on loomade truudus. Tagantjärele oli ja on veel praegugi kahju, et me ei võtnud teda korvis Eestisse kaasa.

Lumi oli maas, talv täies jõus, kuid "trakt" oli veel läbitav, sest talvised tuisud ei olnud veel alanud. Saime oma kohvri ja teki-kompsuga viimasele sel hooajal väljuvale bussile. See oli GAZ-AA baasil valmistatud sõiduk, millest olid istmed välja visatud, laadungiks olid viljakotid ning nende ja lae vahele mahtusime pikutama meie ja veel mõned reisijad. Liikusime edasi suurivaevu, peatselt läks sõiduk katki ja me pidime ühes Tuža-nimelises asulas öömajale jääma. Kuna lund pidevalt sadas, olid kõik mures, kas edasisõidust midagi välja tuleb. Kuid järgmisel päeval jõudsime siiski õnnelikult Kotelnitsisse ja ülejärgmisel hommikul olime Kirovis. Olin nii pabinas, et ei mäleta isaga kohtumise üksikasju. Tean, et ta oli kaabuga, mis oli tolle aja Venemaal omaette vaatepilt. Kirovis oli külm päikesepaisteline talveilm, tänavaid ääristasid kõrged sätendavad lumevallid. Sõitsime trollibussiga Kirovi hotelli, kus isa oli kaks tuba tellinud. Imekombel on mul hotelli kviitungid säilinud. Meie edasine teekond Tallinna pidi minema läbi Leningradi. Kuna rong iga päev ei käinud, jäime mõneks päevaks Kirovisse. Kõik oli äärmiselt huvitav. Arvan, et kui rongisõit Venemaal ei toimunud just loomavagunis või arestikongis, oli see meelde jääv elamus. Seda kogesin elus hiljemgi. Muidugi pidi olema tugevat närvi, et rikkaliku lõhnabuketi peale mitte nina kirtsutada ning lakkamatut valjuhäälselt juttu ja laste kisa taluda. Rongid liikusid aeglaselt, sagedasti peatudes, et vastutulevaid ronge läbi lasta. Et peatused kestsid vahel kuni pool tundi, jalutasid reisijad perroonil ja ostsid söögipoolist, kui kolhoosinaised juhtusid midagi müüma.

Tundub, et venelastel on rongisõit ja söömine lahutamatud tegevused. Minu vabatahtlikult võetud ülesandeks oli tuua raudteejaamades keeva vett, millele järgnes teejoomine. Isal oli Moskvast kaasas üht-teist söögipoolist, millest on meelde jäänud tee, suhkur ja suitsuvorst.

Leningradis oli meil Tallinna rongi väljumiseni päris palju aega, seepärast viis isa meid linna vaatama ja Nevskile jalutama. Ta tundis Leningradi juba kui endist Sankt-Peterburgi ja oli seal kordu-

valt viibinud, meie aga polnud seal varem olnud. Leningrad meeldis mulle esimesest pilgust ning ka edaspidi on sellel linnal minule olnud mingi kütkestav tõmme.

Tagasi kodumaal

Olgu alustuseks toodud arhiivides säilinud ülevaade meie pere vahnemise loost, mis eeskätt iseloomustab tolele ajastule tüüpilisi ametnikke, sealhulgas julgeolekutöötajaid ning nende suhtumist inimestesse.

15. novembril 1944. aastal pöördus vanaema palvekirjaga Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi poole, et tema pojal koos abikaasa ja lastega lubataks Eestisse tagasi pöörduda.

16. veebruaril 1945 järgneb samasisuline avaldus siseasjade rahvakomissarile Boris Kummile.

12. märtsil 1945 saabub vanaema järjekordne avaldus ülemnõukogu presiidiumile, millele nädalapäevad hiljem lisandus ka meie ema avaldus.

Kümme päeva hiljem läkitas ema ülemnõukogu presiidiumi esimehele Johannes Varesele uue seitsmerealise avalduse, mille lõpetas lausega: "Olen kindel, et täidate minu palve."

Veebruaris 1945 saadab julgeoleku "A" osakonna ülem alampolkovnik Melnikov kirja I eriosakonna ülemale kapten Vorobjovile, milles palub teatada kompromiteerivaid andmeid Georg ja Alice Meri kohta ning saata läbivaatamiseks nende kohta algatatud massiliste operatsioonide toimikud.

Järgneb "A" osakonna juhataja asetäitja major Pressmani kiri Kirovoblasti ja Jaranski linna julgeoleku asutusele aprillis 1945 palvega, et seoses Juuli Meri avaldusega Alice Meri, sündinud Ruotsis (tegelikult Tallinnas, rahvuselt rootslane), ja tema poja Leonardi vabastamiseks asumiselt (mina olin muutunud julgeoleku

silmis juba olematuks), kiiresti teatataks nende kohta olemasolevad kompromiteerivad materjalid ja iseloomustused töökohast.

14. mail 1945 esitab minu onu Konstantin Meri avalduse Varesele, milles teatab, et tema kui Nõukogude Liidu kangelase isa toetab oma vennanaise ja vennapoegade tagasitoomist Eestisse. Sellele avaldusele ilmus Varese resolutsioon "Toetan. Vormistada NSVL Ülemnõukogu Presiidiumile esitamiseks." Järgneb ülemnõukogu presiidiumi sekretäri Voldemar Tellingu kiri NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi armuandmise komisjoni sekretärile Kozlovile, milles teatatakse avalduse toetamisest (see näitab kõrgete ametimeeste ettevaatlikkust suhtumises rahvavaenlastesse, s.t. mingil juhul ei taotleta vabastamist, vaid üksnes toetatakse kellegi avaldust) ning saatmisest komisjoni käsutusse ja otsustamisele. Onu avaldus oli kaheksarealine, kuid kõnesolevale saatekirjale oli lisatud materjale 10 lehel. Kahjuks toimikus need lisad puuduvad. Seevastu leidub seal käsitsi kirjutatud õiend 21. maist 1945 selle kohta, et Kirovi oblasti julgeolekuorganite teatel toimub uurimine Juuli Meri (vanaema) suhtes, keda kahtlustatakse nõukogudevastases tegevuses (ta oli sel ajal 81-aastane).

Pärast sõja lõppu muudeti Erinõupidamise otsusega isale määratud kümneaastane vangistus ja novembris 1945 lasti ta vabaks. Dokumentides on viide tema vennapoja Nõukogude Liidu kangelase Arnold Meri taotlusele.

Umbes kolm-neli aastat pärast seda fabritseeriti Arnold Meri vastu totraid süüdistusi, et teda parteist välja heita ja temalt kangelase nimetus koos autasudega ära võtta, ning üheks süüdistuseks tema vastu oli sugulus Georg Meriga ja eestkoste viimase vangistusest vabastamiseks.

Tallinna jõudsimel ühel novembrihommikul. Keegi meie saabumisest ei teadnud ja nii polnud meil vastuvõtjaid. Esimene, mis vagoniuksest perroonile astudes silma torkas ja koduse tervitusena mõjus, oli Toompea panoraam. Iseäralik oli õhkki: niiske, soe ning merelõhnaline. Lund ei olnud, temperatuur oli plusskraadides.

Istusime ümber Nõmme rongile, mida siis auruvedur vedas. Valjusime Nõmme jaamas. Praeguseid kõrgeid platvorme siis veel ei olnud, neid hakkasid järgmisel aastal ehitama sõjavangid. Jaam oli puhas ja kaunis, kõik rõõmustas silma, ka väärikalt seisev korralikus mundris ja punase mütsiga jaamakorraldaja. Tema pilgust võis lugeda arusaamatust: mis inimesed need sellised küll olla võivad? Sel hetkel ei mõelnud me ise oma välimusele, aga ma olen hiljem püüdnud kujutleda, millistena me koju jõudsimel. Kõigil peale isa olid jalas vildid, mis polnud Tallinna eestlaste jaoks just tavaline. Olime üsna armetult riides, emal oli peas riidest müts, mille ta oli ise õmmelnud. Kuidas isa oma kaabuga selles kambas mõjus, ei oska öelda.

Tänavad olid sel hommikupoolikul tühjavõitu. Sammusime oma kompsudega jalgsi Kaare tänava poole. Isa tuli Venemaalt tagasi sama kohvriga, millega ta sinna viidi. See kunagi Ameerikast ostetud kohver oli tohutu suur ja tugev nagu Ameerika asjad enamasti on. Kohvrissi sai ülikonnad ja triiksärgid otse riidepuudele riputada, kingade jaoks oli eraldi koht, isegi mustapesukott mahtus sellesse. Isa jutustas, et kohver teenis teda laagrites hästi. Kord oli see mitu päeva kuskil heinamaal vihma käes ligunenud ja midagi ei juhtunud, seevastu paljude teiste tavalised pappkohvrid vettisid ja lagunesid. Üliõpilasena käisin sama kohvriga Tallinna ja Tartu vahel ning ühiselamus oli see mulle vahel laua, vahel raamaturiuli eest. Mitu aastat pärast ülikooli lõpetamist olin kodu poole teel, kui vastu vuras prahiga koormatud veoauto, kõige tipus toosama kohver. Mul oli sellest kohvrast jube kahju. Minu vanemad, eriti ema, ei talunud vana kolu isegi siis, kui seda tulevikus võis vaja minna. Ema põletas tarbetuid asju ahjus või pliidi all, tulesurma saadeti vanad kingad ja mütsid, ka veidi lagunenud mööbel ja muu. Saan aru, et niimoodi inimene justkui vabastas ennast ja tegi ruumi uuele.

Kuid sel päeval oli kohver isa käe otsas ja rõõmsal ning veidi areval meelel lähenesime Kaare tänavale. Paljudes kohtades oli näha sõjaväelasi. Ainuüksi Kaare tänaval oli nende käes kolm maja, nende kahurite torud paistsid üle plankude.

Imelik tunne oli üle nii pika aja koju tagasi tulla. Vanaema oli kodus. Algas kallistamine ja musitamine, võib-olla valati ka rõõmupisaraid. Taaskohtumisest mäletan üksnes lõputuid jutuajamisi, enamasti kohvilauas, ema ja isa rääkisid laagritest ja Venemaa elust, vanaema sakslastest, Tallinna pommitamisest ning sugulaste ja tuttavate saatustest. Mina olin huvitatud kõigest ümbritsevast, isegi igast pisiasjast. Vanaemal oli hulgaliselt sakslaste pildiajakirju "Signal" ning sõjatehnika- ja lahingupiltide vaatamine võlus mind hoopis enam kui vanemate inimeste juttude kuulamine.

Vanaema oli meile hoidnud meie omas, kuid 1940. a. natsionaliseeritud majas teisel korrusel kahte tuba, millest esialgu jätkus. Sõja ajal olid majas elanud sakslased. Kui vanaema kodu Ahju tänaval 1944. aasta märtsipommitamise ajal hävis, õnnestus tal Kaare tänavale elama asuda. Maja oli sakslaste ja jumal teab kelle mööblit täis olnud ning energilise daamina oli ta püüdnud kõike säilitada, kuid uuesti kohale jõudnud punavõim pani asjad aega viitmata paika. Kahe päevaga oli maja tühjaks veetud. Kogu alumise korruse võttis oma valdusesse Eesti korpuse tagalaülem polkovnik Paavel, kes elas seal koos abikaasa, tolle vanemate, oma tentsiku ning hundikoer Bumsiga.

Võin öelda, et meie aklimatiseerumine kulges märksa kiiremini kui tänapäeva sportlastel. Naabertubades elava kahe üksiku inimesega kujunes meil haruldaselt hea läbisaamine. Veidi teistsugune oli olukord esimese korruse inimestega, kellega vanaema oli pikemat aega vaenujalal olnud ning vaid läbi sõjaväeprokuratuuri suhelnud.

Amamma oli eluaeg üsna isepäine olnud ja see omadus süvenes aastatega veelgi. Ükskord näiteks tahtnud konduktor teda Nõmme bussist välja ajada, kuna vanaproua keeldunud piletit ostmast, väites, et on emakangelane. Nõukogude ajal nimetati paljulapselisi emasid "emakangelasteks" ning neile laienesid mõningad soodustused, sealhulgas tasuta sõit linnaliini bussides. Vanaema pidas seda aunimetust ka enda kohta käivaks, sest tema pojapoeg Arnold Meri oli ju Nõukogude Liidu kangelane. Polkovnikut oli vana-

ema pidevalt ähvardanud, et kui tema poeg ükskord tagasi tuleb (selles ei kahelnud ta hetkegi), siis... Mulle tutvustas amamma Paaveli peret selliselt: "Vaata, pojapoeg, need kõik on varganäod." See oli äge algus, ent edaspidi kujunes läbisaamine rahulikumaks.

Majas elas nüüd palju inimesi, meiegi olime üksnes üürnikud, peremeest polnud ning see andis kõikjal tunda. Polkovnik oli liidusestlane, tema abikaasa venelanna, kellel avanes esmakordselt võimalus sellises luksuskorteris elada. Aeg-ajalt tõi ta kohale soldatid ja lasi tammeparketti kuuma veega pesta või siis suurte hõõvlitega hõõveldada. Keskkütteahju köeti põlevkiviga, mida nägin siis esmakordselt. Selle tõttu oli kõik must ja räpane, põlevkivi vedeles keset õue ja kõikjal olid põlevkivituha hunnikud. Pesuköögis laiendas solgivesi, mille vänge lehk täitis kogu keldri. Pesuvee äravoolutoru oli põhjalikult umbes ja et vesi kogu keldrit ei uputaks, oli pesukööki põlevkivituhast rajatud võimas tamm, mida mööda kütteruumi pääses. Kõige krooniks oli maja prussakaid täis ja tol ajal ei hakanud neile peale ükski vahend. Venemaalt naasnuid polks see pidanud vapustama, kuid lähiminevikuga võrreldes olid muutused kohutavad.

Esimesed päevad olid põnevad. Küllastasin naabreid ja andsin teada, et oleme tagasi. Kõik olid rõõmsalt üllatunud ja pärimist oli muidugi palju. Pärast kojutulekut käis ka meie pool rohkesti rahvast, sealhulgas ka peaaegu võõraid. Kõik tahtsid kuulda Venemaa vangla- või laagrielust, kuna selleks ajaks oli tagasitulnuid veel väga vähe ja inimesed lootsid midagi omaste saatusest teada saada. Mõnikord viibisin ka mina nende jutuajamiste juures. Oli valus kuulata, kuidas isa kirjeldas meie naabripoistele Johansoo Ülole ja Kaljole nende isa surma. Mul oli poistest väga kahju. Mõtlesin, kui ebaõiglane võib saatus olla: ühtedel lastel jäi isa ellu, teised peavad ilma isa toeta elus läbi lööma, aga paljud jäid hoopis vanemateta. Käisin Ülo ja Kaljoga pärast koos 10. keskkoolis. Oleme ka hiljem kohtunud ja neid aegu meenutanud.

Enamasti lõppesid vestlused umbes selliste küsimustega: "Millal lõpeb see Vene värk? Millal läheb sõjaks?" ja sageli püüdis

küsija ka ise vastata, seejuures üsnagi enesekindlalt: kevadeks on kõik kombes, ise kuulsin raadiost, president Truman lubas... jne. Kui siis isa rahulikult ja argumenteeritult selgitas, et lähema kümne aasta jooksul ei saa tõenäoliselt midagi tõsist juhtuda, kuna jõudude vahetamine seda ei võimalda, tehti kiiresti minekut ning ei proovitud oma rahulolematust isegi varjata.

Võrreldes meie pere läbielamistega Venemaal oli elu siin justkui aeglasemalt kulgenud, ent äsja lõppenud sõja jäljed paistsid kõikjal silma. Kesklinnas oli pilt sünge: Tõnismägi, Harju tänav, Narva maantee, Estonia puistee ja Viru väljak olid varemetes. Nõmmel vedelesid siin-seal rongirattad, suurematele majadele olid maalitud varjendite tähistused, keldriaknad olid kinni müüritud.

Juba mõne päeva pärast pani isa meid kooli. Lennart hakkas õppima 10. keskkooli 9. klassis ja mina endise Hiiu algkooli ehk sel ajal 28. kooli 4. klassis. Hiiu kool oli maskeerimise eesmärgil justkui lihavõttemuna kirjuks võõbatud.

Venemaalt tulles sai isa Eesti Riiklikku Kirjastusse ilukirjanduse toimetajaks, aga palk oli tagasihoidlik ning peagi sai selgeks, et tal on paremad teenimisvõimalused lepingulise töötajana. See aga tähendas, et jäime leivatalongidest ilma. Leiba tuli nüüd osta turult ja see kohustus langes mulle.

Vormileiva päts maksis 50–100 rubla, aga palgad olid tol ajal 300–500 rubla kuus. Leiba müüdi käest kätte Estonia teatri varemete kõrval turuplatsil, sealsamas müüdi peopesa pealt ajalehepaberil kümnekaupa suitsukilusid; sahhariinitablette ja lahtisi sigarette sai tükikaupa osta. Veidi eemal olid ka talunike vankrite või regede read, kus põlledega talunaised ja lähiläkides talumehed, nahksed rahataskud kõhu peal, müüsid suurtest piimanõudest piima, aga oli müügil ka hapukoort, kartulit ja kõike muud vajalikku. Kuigi raha oli vähe, oli see Venemaalt tulnule justkui muinasjutt. Paljudele peredele, eriti neile, kus pereisa ühel või teisel põhjusel puudus, oli sõjajärgne aeg raske ka Eestis. Meiegi ajasime tagasihoidlikult läbi: hommikul enne kooliminekut sõime soolapekiga praetud leiba ja jõime teed või sigurikohvi peale, palju

sõime kartulit, jahuputru jm. lihtsat toitu. Sügiseti käisime kartuleid võtmas, kord Lohus, kord Saue, isegi hapukapsaid ja kurke tegime sisse.

Pikapeale hakkas Tallinn rahuaegsemat ilmet võtma. Linnaelanikud lammutasid ja koristasid varemeid, töövahenditeks kirkad, lahid ja käsikärud. Taastati elektriraudteed ja et Saksamaalt reparatsioonikorras toodud vagunitesse sisenemiseks-väljumiseks oli vaja kõrgeid platvorme, neid ehtasid Saksa sõjavangid. Käisime poistega pärast tunde sõjavange vaatamas ning viisime neile kodunt kaasa võetud võileibu, ehkki mehed just nälginuna ei paistnud.

Poisikeste jaoks oli sõda kauaks ajaks jätnud põnevaid leide. Laskemoona vedeles kõikjal, eriti Männikul, ja me vedasime seda seljakottidega kokku. Minust pisut vanemad poisid keerasid mutrivõtmega kahurimürskude sütikud lahti, mürskudest võeti välja siidikotikestes püssirohi, nn. makaronid, millest valged olid eriti hinnatud. Tassisime suitsupomme, pisargaasipulkasid ja muud nudi koju ning hiljem tegime vahetuskaupa. Hiiu rabametsas loopisime trotüülibrikette ja käsigranaate. Suitsukatet tegime ja rakette lasime otse Kaare tänaval: tegime raketidele alla serva väikse augu, raputasime mingile alusele ümber raketi püssirohuvallikese, süütasime selle, jooksisime eemale ja imetlesime õhku lendavat tulekera. Põlema pandud "makaronid" keerlesid vilinaga õhus, vahel lõhkesid praginal.

Meie maja keldris oli üht-teist sakslaste poolt mahajäetud kraami, kõige rohkem tühje huvitava kujuga prantsuse veini- ja konjakipudeleid, mis ma taskurahaks tegin. Leidsin seal ka kasti 9 mm kalibriga püstolipadrunitega ja matsin ühte betoneerimata põrandaga keldriruumi kuiva liiva sisse. Need padrunid ei andnud mulle rahu. Et kellelgi polnud laskeriista, leidsin lõpuks mooduse neid kasutada. Rullisin kaks järjestikku asetatud padrunit paberile, sidusin umbes 20 cm pikkuse paberituutu padrunitega otsa üksteisega tugevasti kinni, teise otsa käristasin poolenisti ribadeks, et oleks nagu langevari. Heitsin selle kupatuse nii kõrgele õhku kui suutsin ning seejärel imetlesin sujuvalt langevat "isepaugutajat".

Katse õnnestus üle ootuste hästi, kuid nõudis maandumisel siledat ning tugevat pinnast. Toppisin taskud täis ja läksin oma ideed Vabaduse puisteele realiseerima. Paugud olid vägevad. Tavaliselt jäi alumine padrun alles, ainult kuul oli sügavale kesta sisse tunginud; ülemist padrunit polnud või oli sellest järel tükk käkrunud metallribasid.

Kord tegime isa ja vennaga pika matka Ülemiste järve juurde. Järveäärses metsas oleks nagu äsja lahingut peetud: päris tihedalt oli pommilehtreid, kõikjal vedeles mundeid ja sõdurisaapaid... Minul ei jätkunud silmi looduse imetlemiseks. Leidsin peotäie läikivaid metallpulgakesi, mille ühes otsas oli plastmasskeere ja kaks peenikest elektrijuhet. Nii ilusaid asju ei saanud ma sinnapaika jätta ja nad olid aastapäevad mu kirjutuslaua sahtlis. Kui sain teada, et tegemist on elektrisütitikutega, lõhkasin nad üksteise järel naabrite pommivarjendis, kuhu oli elekter sisse veetud. Tegutsesin üksi, ise väljaspool varjendit passides, ja minu arust oleksid pidanud hoopis kõvemad kõmakad käima...

Kõik see oli hirmus põnev ja huvitav, aga imelikul kombel ei tundnud keegi täiskasvanutest meie tegevuse vastu huvi. Sõja ajal ja järel piirasid lapsi igasugused ohud ja paljud poisikesed kaotasid elu või tervise just meie kombel laskemoonaga aega viites.

Hiiu koolis

Kui me isaga esimesel korral kooli läksime, võttis meid vastu õppealajuhataja Parts, kes oli üsna jutukas ja esitas palju küsimusi ka meie elukäigu kohta. Vestlus kestis vähemalt paar tundi, aga mina olin terve selle aja vait kui sukk. Klassikaaslasid nägin esmakordselt ja ühtki neist ei tundnud. Mind pandi kellegi kõrvale vabale kohale istuma. Kõik oli uudne ja harjumatu. Paljud lapsed nägid välja nagu väiksed sõdurid: kandsid Saksa mündritest õmmeldud riideid

ja Saksa sõjaväe nokkmütse, aga kõige popim oli püksirihm, mille pandlal ilutses haakrist. Mõnel oli ranitsa asemel Saksa sõduri karusnahkse tagaklapiga seljakott.

Raske on iseenast ja enda iseloomu kirjeldada, eriti aastate tagant. Venemaal olin olnud nii inimestevahelises suhtlemises kui ka muudes valdkondades kartmatu nagu lõvi, olgu siis järsakutelt suusatades või imeõhukesel, läbipainduval jõejääl uisutades. Ma ei hābenenud ega tundnud piinlikkust teiste ees. Eestisse tagasi jõudnud, muutusin häbelikuks, tagasihoidlikuks, isegi veidi kartlikuks. Küllap mõjus kasvueas poisile keskkonna järsk muutus. Üheks mu ebakindluse põhjuseks oli ka kehavõitu eesti keel, mida esialgu vene aktsendiga rääkisin.

Õige pea tõi klassijuhataja õpetaja Kuller mind ettepoole teise õpilase kõrvale, kelle nimi oli Õunapuu. Ta oli Sauelt pärit maapoiss. Huvitav, et mäletan poiste perekonnanimesid, kuid ainult üksikute eesnimed. Suurteks sõpradeks saime Raimond Mürgi, kellest sai hiljem kuulus suusataja; ka minu tulevane sõber ja keskkooli pinginaaber Ergo Raukas (füüsik) oli samas klassis. Nimetan veel mõned, kellega koos edasi õppisime või lihtsalt edaspidises elus kokku puutusime: Peet Lepik (pedagoog), Vello Raba (maaparandaja), Enn Võhandu (ehitusmees), Taivo Kitsel (ehitusinsener), Mait Randes (autojuht), Toivo Pällo, Ado Tamm (arst), Lembit Aasalo (maaparandaja, vabadusvõitleja), Märt Susi (teedinsener), Enn Rusi (maailmameister laskmises), Vello Lohk, Peet Ausmees (elektriinsener), Hillar Liiv (elektriinsener). Kõigist neist võiks üht-teist huvitavat pajatada. Kooli direktor oli elupõline pedagoog krimmieestlane Murumets.

Õpingud kulgesid vahelduva eduga. Eesti keeles oli mu sõnavara väiksem kui teistel poistel ja ma kirjutasin vigadega. Kui klassil oli etteütetus, andis õpetaja Kuller mulle ümberkirjutamisülesande. Ka kodus pidin tegelema ümberkirjutamisega. Seevastu vene keele tundides olin omas sõiduvees.

Peale toreda klassijuhataja Kulleri mäletan õpetajaid Triiki, Kala, Kesa, Valdret, Raudseppa, Fridrich Ratast ja Kolbret.

Meenuvad mõned seigad direktor Murumetsaga. Kooli sööklale toodi autokoorem kaalikaid, porgandeid ja kapsaid. 7. klassi õpilased tegid vahetunni ajal veidi soomust, võtsid porgandeid ja sõid neid nurga taga. Söögitädi teatas kahe poisi nimed direktorile, kes süüdlastele võimsa peapesu tegi. Lugu lõppes sellega, et direktor tegi otsuse: koolist välja või komsomoli. Niimoodi algas komsomolielu Hiiu koolis, kus selle ajani ei olnud vist ühtegi komnoort ja seda olevat vanale direktorile ülevalt poolt pidevalt ette heidetud. Teine lugu oli seotud poiste WC-ga, kus keegi oli asjatoimetusel põrandale tilgutanud. Direktor tormas mürisevaid sõimuvalinguid puistates tulivihasena klassi, kuldraamides prillid ninal hüplemas. Ta tõmbas pintsakuvarrukad üles, nii et nähtavale ilmusid lumivalged targeldatud mansetid kuldsete nõõpidega, haaras kriidi ja juba järgmisel hetkel joonistas tahvlile WC-poti, selle juures seisva poisi, punktiirina poti keskpaika suunduva joa ning pani kirja osutavate nooltega käsklused: "Prill-laud üles!", "Prill-laud alla!", "Vesi peale!" Kui niisugust tegusat õpetust oleksid omal ajal saanud kõik lapsed, siis oleks meil kõigil meeldivam avalike kohtade tualette külastada. Vanema generatsiooni õpetajad tunnetasid oma ameti kasvatuslikku missiooni, nooremad paraku sageli mitte.

Esimesed sõjajärgsed aastad olid rasked, kuid nad olid rasked kõigile, ei olnud rikkaid, olid vaesed ja olid keskmise jõukusega perekonnad. Meid ei huvitanud, kes on kes, kas keegi on vanemata või isata. Tagantjärele aiman, et orbusid võis palju olla.

Koolis olime parajad marakratid ja saime mitmete koerustükidega hakkama. Klassitahvel oli seinale löödud nii, et kaks suurt akent ja lai aknalaud jäid tahvli taha. Enne tunni algust peitis keegi poistest end sinna aknalauale. Tunni ajal, kui õpetaja oli midagi tahvlile kirjutanud ja pöördus selgituste andmiseks näoga klassi poole, ajas peidusolija ennast püsti ning kustutas osa kirjutatust maha. Nii kordus seni, kuni õpetaja oli endast päris väljas ja ilmselt kahtles juba oma vaimses tervises, meie aga pidime kramplikult naeru kinni hoidma. Ma ei mäleta, millega see lugu võis lõppeda, kuid eks see näitab lastele omast kiusamishimu.

Üks meelde jääv juhtum oli seotud vanemapoolse, kühmus ja kii-laspäise elupõlise õpetaja Kalaga. Ühes tunnis otsustas Mait Randles vilistada, millele õpetaja reageeris väga ägedalt: "Kes vilistas? Kes? Kohe püsti tõusta! Kas kuuled, kohe püsti!" Mait kuuleka ja veidi häbeliku väga ausa poisina tõusis punastades püsti ega jõudnud veel midagi öelda, kui õpetaja müristas: "Olen elus palju näinud, kuid seda, et eesel vilistab, näen esmakordselt!" Kogu klass mõirgas naerust, hüüdnimi "Eesel" jäi poisile kooli lõpuni külge.

Neljanda klassi lõpetasin 1946. aasta mais. Meil oli vist 6 eksamit, olin siis juba enesekindlam ja eksamid olid minu jaoks naljasa. Polkovnik Paavelil oli tol ajal käsutada sõiduauto Opel Kapitän, mille juhiks oli eestlasest sõdur. Tiirlesin igal võimalusel auto ja juhi ümber, mul oli juba üksnes sellest õnnis tunne, kui sain rooliratast või käigukangi puudutada. Vahel sõidutas autojuht mind Vabaduse puistee nurgani, kord võttis mind sülle ja lasi mul rooliratast keerata – need olid erilised, ülevad hetked. Pärast viimast eksamit sain teha kaasa pikema sõidu, kuna polkovniku äärmiselt ja äärmiselt tuli Balti jaama viia. Emalt luba käes, istusin ma rahulolevana juhi kõrval. Ohutusrihmasid siis veel ei tuntud. Auto sõitis sujuvalt mööda kitsast Pärnu maanteed Järveni ja oli läbinud Hallivanamehe kurvi (mis asus umbes 100 m praegusest teederistmikuist raudtee suunas), kui sõjaväe veoauto ZIS-5 hakkas meist suurel kiirusel mööda sõitma. Et vastu tuli teine auto, pidurdas meie juht järsult ja keeras paremale. Masin paiskus kraavi. Lendasin autost läbi esiakna välja ja kaotasin teadvuse. Kui silmad avasin, nägin mingeid tütarlapsi minu juures askeldamas. Pea lõhkus valust, palusin külma vett pea peale panna. Tüdrukud niisutasid veelombis oma taskurätte ja tegid mulle kompressi ning ma hakkasin pikapeale toibuma. Autojuht oli elus, aga autost oli saanud rusuhunnik. Veidi eemal lebas veoauto, rattad taeva poole. Hiljem selgus, et selle roolis olnud purupurjus major oli auto vastu astunud ja läinud lõbusõitu tegema.

Minu viis juhuslik auto Keskhaiglasse. Selgus, et jalaluu oli katki, peas verevalum, nina krõmpsluu oli viga saanud ning väiksemaid

kriimustusi oli ka. Jalg pandi kipsi ja mõne päeva pärast lasti mind koju, aga tagaistmel olnud vanapaar suri haiglas.

Toibusin kiiresti ja traumast oli isegi kasu: kipslahasega oli võimas jalgpalli mängida.

Kooliajal huvitusin igasugustest asjadest. Tegelesin fotograafiaga, mõnda aega lennuklubis mudellennundusega, käisin tennistreeningutel, spordikoolis jalgpallitreeningus, lühikest aega ka Piritall jahtklubis. Talvel suusatasin ja uisutasin palju. Tundub, et neljakümnendate aastate talved olid sajandilõpu ja uue aastatuhande algusega võrreldes palju külmemad ja lumerikkamad. Hiiu algkooli taga Tähe ja Maleva tänava vahelises pargis oli nendel aastatel värviliste tulede ja muusikaga liuväli. See oli minu jaoks tõeline paradiis ning tuli ette, et ma tegin koolist poppi ja uisutasin üksipäini kogu päeva.

Ühel talvepäeval saatis ema mind pärast kooli Näituse poodi. Võtsin kaasa polkovniku noore mänguhimulise hundikoera, kellega olime jõudnud suurteks sõpradeks saada. Olime jõudnud Valdeku tänavani, kui sealt keeras välja veoauto, kastis liivakoorma otsas kaks Saksa sõjavangi, labidad käes. Bumsi oli paari hüppega auto juures, püüdis küll hoogu pidurdada, kuid õnnetuseks oli tee jäätunud ja järgmisel hetkel oli loom auto tagarataste all. Sakslased upitasid end üle veokasti ääre ja vaatasid kaastundlikult teel lamavat koera ja mind, kuid masin sõitis edasi. Seisin kui soolasammas. Järsku ajas Bumsi enese üles ja tormas minu juurde, toetas mulle esikäpad õlgadele, lakkus keelega üle mu näo, niuksatas ja vajus liikumatult kõnniteele. Ta suust valgus lumele verd. Ühtki hinge ei olnud läheduses, ma nutsin meeltesegaduses ega teadnud, mida teha. Jooksin sõber Raimondi juurde abi järele, aga kui me koos temaga tagasi jõudsime, ei olnud enam koera ja ka vereplekk oli lumelt justkui haihtunud. Jube kahju oli koerast ja hirm oli koeraomanike ees, sest olin looma ju omavoliliselt kaasa võtnud. Õhtul oligi väike ülekuulamine, kuid üles tunnistada ma ei julgenud. Mitu kuud hiljem oli polkovniku naine juhuslikult Balti jaamas näinud kõrgeid ohvitseri autost välja astumas, koer kaasas.

Ta oli hüüdnud: "Bumsi!", ja koer hakanud rihma otsas hüplema, aga ohvitserid polevat teda kuulda võtnud, tirinud koera vagunisse ning peatselt hakanud rong liikuma.

Põgus kokkupuude talueluga

Arvatavasti 1947. aasta suvel sai ema kokku oma lapsepõlvesõbrannadega ja leppis nendega kokku mind suvevaheajaks maale saata. Sel ajal olid sääraseid asjaid väga levinud, peamiseks põhjuseks ikka linnarahva toidumured. Pidin omavanusele poisile ka vene keelt õpetama, aga see oli pigem soovitus kui ülesanne.

Ma ei olnud Eestis kunagi maal olnud ega teadnud maaelust mitte kõige vähematki. Sõitsime veoautoga, peale minu oli kaasas veel kaks vanemat poissi. Ilus suvepäev kaldus juba õhtusse, kui tormipilvi üles keerutav auto väiksemale teele pööras. Eemalt paisis hõbepajuallee ning puude vahelt suur punase katusega linnatüüpi maja. Minut hiljem vuras auto õuele ning algas üleüldine hüvastamine. Sain teada, et asun Läänemaal Kullamaa vallas Liivi jõe ääres Jõgisoo külas Koklate talus. Nagu hiljem selgus, oli pärisperemees kui kõrge pangategelane Siberis surnud, tema abikaasa, minu ema parim lapsepõlvesõbranna tädi Trudsen oli aga küüditatuna Kirovi oblastis. Nende poeg Rudolf elas Tallinnas ning käis sagajalt koos abikaasaga maal talutöid tegemas. Ta oli kõva töömees. Aastakümneid hiljem puutusin temaga taas kokku Tallinnas, siis oli ta tunnustatud mööblispetsialist. Talus elasid pärisperemehe vend Karl, tema naine Salme, nende pojad Karl ja Lennart, vanaisa ehk vanaperemees, peremehe õde tädi Betty ja kaks teenijat.

Lennart oli minuvanune, me sõbrunesime otsekohe ja asusime ühte tuppä elama. Karl oli meist 4–5 aastat vanem ning talutöödel juba täismehena eest väljas. Tal oli samuti oma tuba, kuhu mahtusid ka ta koolivendadest sõbrad.

Talus oli palju hooneid: kahekorruseline elumaja, laut, rehealune, tööriistakuur, saun, ait, puukuur, vesiveski ja villakraasimise vabrik. Veski ja jõeni oli umbes 150 meetrit. Et suvel veski ja vabrik seisid, oli meil võimalus kõikjal ringi kolada. Jõeäärne saigi meie meelispagaks: olime päevad otsa veskitammil ja ligunesime vees, talutöodes meist suurt abi ei olnud.

Koklate pool oli kord majas. Peremehe sõna maksis, kuid ta ei käsutanud ega kärkinud, kõik sujus loomulikult ja vaikselt, justkui isereguleeruvalt. Õhkkond oli sõbralik, inimesed heatujulised.

Keskseks ruumiks oli majas söögituba, kus oli pikk, alati lumi-valge laudlinaga kaetud söögilaud, mille äärde mahtus 12–16 inimest. Söödi alati koos teenijatega ning laud oli rikkalikult kaetud, millestki puudust ei tuntud. Toiduained tulid oma talust, leibasaia küpsetati ise, tehti võid, ka suitsuliha ja sink olid omast käest.

Mõnikord käisime Lennartiga Liivi meiereisse piima viimas. Pii-manõud olid rasked, kuid ikka leidis aitajaid. Toredad mälestused on heinaajast, kui sain esmakordselt loorehal töötada. Eriti tore oli heinategu kadakate ja väikeste kaskedega looduslikul heinamaal, kus heinasaod tehti noortele leppadele ja veeti hiljem küüni. Minu mäletamist mööda suitsu keegi ei teinud, kuid puhkepause peeti ikkagi. Inimesed tulid kokku ja minult päriti, kuidas ka Venemaal kolhoosis heina tehti. Rääkisin, et kolhoosil oli niiduk ning sel kaks lõiketera, ühega niideti, teine viidi 6 km kaugusele kolhoosikeskusesse teritamiseks, nii iga päev. Heinalised naersid laginal ja ma ei saanud esialgu arugi, mis neile nalja tegi. Muudkui käidi peale: "Räägi veel midagi sellest vene kolhoosivärgist!" Tunti huvi, kuidas Venemaal ka heina hangutakse. Vastasin, et hangudega muidugi, ainult et need on puust, mitte metallist nagu siin. Heinalised naersid jälle kõveras, nii et pisarad mööda põski jooksid, ainult mina olin surmtõsine. Lõpuks, kui naeruhoo järel andis ja peremees minu arusaamatust märkas, lausutas: "Meil olid sellised hangud sada aastat tagasi!"

Mõni aeg hiljem olid talus sõnnikuveotalgud. Ma ei teadnud enne seda, mida "talgud" tähendavad, ja toimuv oli meelde jääv

ning elamuslik. Sõnnikut veeti kümme-konnan vankriga, osa mehi oli laudas koormaid peale tõstmas, teised laotasid põllul sõnnikut, poisid olid hobusemeesteks. See oli maru põnev tegevus, sest tagasi tulles tegime tühjade vankritega veidi võidusõitu, nii et hobused kippusid vahtu minema. Talgute puhuks oli kõvasti õlut tehtud ja juba õlletegu ise oli omaette rituaal. Talgupäeval oli üks õllenõu otse laudas, kust sai iga koorma järel vaikselt ka rüübatud ning keegi ei keelanud ka meil, poisikeseohtu mehehakatistel, seda teha. Õhtul pea väheke kohises ja naer tükkis kergesti peale, kuid midagi hullu ei olnud. Ei mäleta, et keegi oleks viina pruukinud, ja seda mitte üksnes talgute aegu, vaid kogu suve jooksul. Ei olnud siis maal selliseid kombeid.

Väike Liivi jõgi, Kasari lisajõgi, oli nendel aegadel kalarohke ja vähirikas. Kala- ja vähisõber ei ole ma kunagi olnud, kuid sellele vaatamata oli neid põnev püüda. Kord saime hakkama sellise tükiga, et sulgesime veskipaisu luugid ja kui vesi allpool paisu mõnekümne sentimeetrini langes, läksime kivide alt kahvlitega lutsu püüdma. Tänapäeva mõistes oli see röövpüük, siis seda sõna veel ei tuntud.

Inimeste nimed olen enamasti unustanud, kuid hobuste nimed – Tika ja Selma – on jäänud kindlalt meelde, nagu ka mitmed nendega seotud lood. Tiks oli noor särtsakas täkk. Meiesugustel poistest oli tegemist, et talle selga saada, tavaliselt pidime kasutama täiskasvanute abi või siis ronima kas aia või kivi otsast. Seljas tundsin ennast ebakindlalt, sest jalad ei ulatanud tuge saama, vaid sirutusid nagu sitikatiivad kahele poole õhku. Autosid liikus harva, seepärast olid hobused nendega harjumata ja kippusid auto lähenedes lõhkuma. Kord ratsutasin Tiksul, kui märkasin lähenevat sõjaväeautot. Kui ma poleks olnud paljajalu, ütleksin, et süda vajus saapasäärde. Mul oli surmahirm, hoidsin hinge kinni ega osanud midagi teha. Hobune sööstis teelt sujuvate hüpetega kõrvale, hüppas üle karjamaa okastraataia ning, teinud suure kaare autost eemaldumiseks, kappas uuesti teele ega peatunud enne kui taluõues. Kogu selle aja hoidsin kahe käega hobuse kaela ümbert

kinni. Pääsesin õnnelikult, sest Tiks hüppas ja galopeeris sujuvalt, otsekui maad puudutamata. Selma oli vanem ja kõhnem hobune, temaga oli ohutu ratsutada ja ma tundsin, et olen tema seljas nagu sadulas. Rääkisin sellest ka teistele, kuid mõned päevad hiljem tuli ratsutamisele päris pikk vahe sisse teha, sest taguots oli kärnas. "Perse mokas," nentis Rudolf ja ravitses mind mitu päeva.

Sellel toredal suvevaheajal nägin veel endisel kujul säilinud Eestimaa küla, mis elas omaette elu, kuna linn ja ametimehed olid kaugel ega jõudnud sellesse veel oluliselt sekkuda. Kaugel tundusid neil aegadel olema ka Palivere ja Haapsalu, kuid Tallinn oli sealtkandist vaadatuna justkui pärapõrgus. Kui tädi Betty pidi Tallinna sõitma, arutati seda enne mitu nädalat; selleks puhuks tapeti siga, tehti võid ja küpsetati leiba. Öhtul laaditi kotid-kompsud vankrile ning hommikupoole ööd sõideti Palivere raudteejaama. Tänapäeval tehakse nii põhjalikke ettevalmistusi haruharva, vast ehk Antarktikasse sõidul.

Koklate talus elati hästi, mõnes mõttes isegi paremini kui enne sõda. Suurem osa maadest, veski, villavabrik ning elumaja olid riigistatud ja üle antud ühistule (võib-olla ka tarbijate kooperatiivile?) ja üle jõe asuvale hobulaenutuspunktile, peremees ise oli justkui palgatööline. Kuna nii ühistu kui hobulaenutuspunkt ei tulnud oma ülesannetega toime, siis lubati peremehel peremehetseda, seda enam, et päris omanik oli ju Siberis.

Maainimesed ei uskunud sel ajal veel, et uus kord jääb püsima, seepärast võeti isegi kolhooside moodustamise juttu naljaga pooleks. Ent juba mõne aasta pärast jätsid Koklad kogu majapidamise maha ning põgenesid linna.

Paarkümmend aastat hiljem sõitsin Jõgisooale. Kõik oli maatast tehtud: parimas korras olnud elumaja, veski, vabrik... Isegi saanditevanusest veskitammist ei olnud kivi kivi peale jäetud. Alles oli ainult suur veskikivi. Liivi jõest oli maaparanduse käigus oja saanud. Paraku pole see mitte üksikjuhtum, vaid kunagise maaelu üsna tüüpiline käekäik.

Ots otsaga kokku

1947. aasta 1. detsembril viidi läbi rahareform. Vanad rahad vahetati uute vastu vahekorras 10 : 1, peenraha väärtus jäi samaks ning hoiuste vahetuskurss oli soodne, kuid meil sel ajal raha ei olnud. Kaardisüsteem kaotati, poest sai vabalt leiba ja saia, komme ja muidki osta. Linnas olid toiduained nii turul kui kauplustes kallimad kui maal. Seepärast käisid ema ja isa vahetevahel kitsarööpmelise Rapla turult piima, võid ja mune ostmas. Nõmme turul kohtas ema oma kunagist kooliõde Martat, kes vennaga Sauel Jõgisoo talu pidas. Marta oli hulk aastaid Tartu Ülikoolis põllumajandust studeerinud, nüüd müüdas turul talusaadusi. Sellest ajast peale oli ta meie sagedane külaline. Tore oli vaadata, kui ta kenas saanis hoogsa sõiduga meie väravatest sisse keeras.

Marta kiitis, et nemad küpsetavad igaks nädalavahetuseks 30–30 munast kooki, mille peale meil jäid imestusest suud ammul. Ühel suvel läksime Marta kutsel talle Jõgisooale külla, sõitsime rongiga vist Sauele või Valingule. Talu oli päris suur, laud oli rikkalikult kaetud, kohvilaua ka lubatud kook. Külalisi oli teisigi ning ka nende pere oli suur. Öhtupoolikul rakendati hobune vankri ette, kes istus vankris, kes kõndis kõrval, nii liikusime raudteejaama. Külaliste hulgas oli kaks meest, kellest tüsedam rääkis eesti keelt märgatava aktsendiga, teine oli kõhetum ja vähese jutuga. Mind mehed ei huvitanud. Kui olime juba Nõmmel, rääkis isa koduteel, et too tüsedam mees olnud sakslaste ajal vene sõjavangina seal talus tööl, kus teda koheldud kui oma poega, toidetud ja varustatud. Sellest ajast peale olevat ta pererahva sagedane külaline, ainult selle vahega, et nüüd on ta julgeoleku kaadritöötaja. Teine mees oli Saksa sõjaväes teeninud kaugelt sugulane, nüüd end varjav metsavend. Esimene loomulikult ei teadnud teise loost midagi. Ka selliseid seiku tuli neil keerukatel aegadel ette.

Isa oli erakordselt produktiivne ilukirjanduse tõlkija ja teenis päris hästi, kuid raamatute väljaandmine venis trükikodade süü tõttu ning seetõttu ei liikunud ka rahad ning honorarid laekusid korrapäratult, sageli mitmekuuliste vaheaegadega. Pere toitmiseks otsustas ema, kes siis oli alles neljakümne viiene, omapoolset initsiatiivi näidata. Sõitsime temaga Leningradi, kus oli rohkesti lääne kaupa täis komisjoniärisid. Me ei olnud mingid asjatundjad, ostsime kohverkirjutusmasinaid ja mõned mehaanilised kalkulaatorid, üksnes nii palju, kui suutsime käe otsas ära tuua. Minu teadmised olid teisest valdkonnast, ostsin täitesulepäid, žiletiteri, kaarditaskuid ja muud taolist pudi-padi. Arvan, et müüsimine need kaubad Tallinnas mitmekordse vaheltkasuga maha.

See tegevus tundus nii lihtne, et käisin mitmed korrad ka üksinda Leningradis. Peatusin tuttavate pool ning püüdsin linnaga maksimaalselt tutvuda. Käisin mitmel korral Vene Muuseumis, Ermitaažis, Meremuuseumis, loomaaias, Peterhofis ja isegi Polütehnikamuuseumis. Nevski oli nendel aastatel säilitanud tsaariaegse hõngu, mis juba viiekümnendatel kadus. Seal olid toredad kohvikud Nord ja Kvi-si-sana, teiste nimesid ei mäleta. Olin alles 14-aastane, kuid tundsin ennast oma sõiduvees olevat. Küllastasin kohvikuid, mäletan nende interjööre, kummardavaid kuldpaeltega livreedes uksehoidjaid ja hõrgutavalt lõhnavaid maitsevaid sõrnikuid. Igal võimalusel käisin Nordi kõrval asuvas jäätisebaaris. Isa teadis rääkida, et jäätisekultuuri toonud Venemaale kolmekümnendatel kaubanduse rahvakomissar Anastass Mikojan pärast Ameerika Ühendriikide küllastamist.

Minu Leningradi kultuuriprogrammi koostas alati isa, muidu ma ei oleks osanud kõike vaadata. Mulle tundub, et 1940. a. lõpul olid leningradlased viisakuse, suhtumise ja väljanägemise poolest hoopis teistsugused kui praegused uus-peterburglased.

Meie ärireisid lõppesid, kui ema sai parema otsa. Ta hakkas althõlma müütama villaseid kampsuneid ja sviitreid, mis olid eriti hinnas, kui rinnaesisele olid teist värvi lõngaga põhjapõdrad kootud. Ema hankis lõnga ja üks naine kudus neid kodus. Tooted

realiseeris ta tavaliselt õllekioskite müüjatele, kel oli raha laialt käes. Isa oli kord sunnitud naljaga pooleks ütleva, et tasuvuse poolest ei jõua ta oma tõlketööga enam ema äriga võistelda. Kord olin emaga koos täikal, mis asus praeguse bussijaama territooriumil. Ema müüdas parajasti üht kampsunit ja tal oli neid kandekohtis veel mitu tükki, kui erariietes nuhk astus ligi, näitas mingit tõendit, võttis meid käevangu ja viis vastasmajja, kus oli midagi staabitaolist. Tuba oli rahvast täis, arvatavasti kõik meiesugused. Ema käskis meil istuda ja trügis inimeste vahelt läbi ülemuse juurde, küllap oma saavutusest ette kandma. Taipasin välkkiirelt, et tuleb kohe jalga lasta. Ka ema sai sellest aru, me tõusime, astusime välja ja kadusime kiiresti. Ema tõmbas pärast seda lugu oma äritegevuse koomale.

Sõber Raimond Mürk

Me olime Raimondiga lahutamatud ja helistasime teineteisele igal võimalusel. Ta oli mulle suureks autoriteediks, kelle sõpruse üle ma olin uhke. Ühel minu sünnipäeval kinkis ta mulle kaks šokolaaditahvli. Hiljem, avanud ühe tahvli, leidsin sellest väikse sedeli: "Hindrek! Üks tahvel anna oma vennale!" Olin üllatunud ning näitasin kirja emale, kes laginal naerma puhkes, küsides, kas ma siis oma venda ei tunne.

Imestan, et vanemad meid piiritult usaldasid ja ei kartnud meie pärast. Tahtsime kõike näha, igal pool olla ja igas asjas osaleda.

Olime midagi kuulnud Aegviidu-Nelijärvest ning pidasime kohe plaani sinna kaheks-kolmeks päevaks minna. Otsisime välja mingid sõdurite vihmakeebid, millest sai telgi kokku panna, seadime valmis muu vajaliku ning sõitsime vanemate õnnistusel rongiga Aegviitu, sealt matkasime jalgsi Nelijärvele, kus püstitasime järve kaldale tõelise laagri, tegime lõket ja keetsime endile ise toitu.

Ilmad olid suviselt soojad ja päikesepaistelised. Suurema osa päevast olime ujulas ja nautisime järve veemõnuseid. Samal ajal oli Aegviidus Eesti ujumiskoondise treeninglaager, meile, poisikestele, oli põnev jälgida erinevaid ujumisstiile, vettehüppeid ja veemängusid. Sellest ajast on meelde jäänud ka kumiline kuldujuja Albert Norak.

Ühel ilusal talvapäeval olime Raimondiga pärast tunde Mustamäe veerul suusatamas. Vaatasime mäelt Kopli lahele, kus mingi laev oli jäävangis. Tegelikult olime seda laeva juba varem näinud ja uudishimu ei andnud rahu. Pidasime aru, et see ei saa ju nii väga kaugel olla, käime ära ja vaatame oma silmaga. Olime siis 13-aastased. Läksime. Jõudsimme mere äärde ja isegi mööda jääd laevani, mis osutus mingiks sõjaaegseks vrakiks. Laevale ei riskinud minna, tundus, et seal oli keegi. Äkki taipasime, et vahepeal on läinud pimedaks ja väsimus oli ka peale tulnud. Raimond arvas, et saame läbi linna kiiremini koju tagasi. Muutsime suunda ja võtsime kursi Kopli lahelt otse Pelguranda, kuid võta näpust, mõne aja pärast mustendas ees jää asemel vesi. Aimasime ohtu, kuid paanikasse veel ei sattunud. Me ju ei võinud tol ajal lastena teada, et just selles piirkonnas jookseb merre kogu Tallinna solk ning seal soojema solgise vee juurdevooluga jääkatet ei tekigi. Lõpuks jõudsimme siiski maismaale ja jätkasime vaheldumisi jalgsi ja suuskadel teekonda Balti jaama poole. Jaamas selgus, et järgmise rongini on palju aega. Ei olnud midagi teha, pidime ootama. Koju jõudsimme alles kella kahe paiku öösel. Seekord olid vanemad meie pärast väga mures ja pidasid omavahel telefoni teel ühendust. Pahandust oli palju. Õli lisas tulle, et kui isa küsis, kas tahan karistuseks saada rihma või kaks nädalat koduaresti, valisin esimese variandi. See ajas isa lausa marru, sest ihunuhtlus, mida tema pidi jagama, oli talle äärmiselt vastumeelne toiming.

Nii sain oma esimesed ja viimased triibulised. Too ajajärk oli minu elus suhteliselt muretu. Õppeedukus oli keskmine, ilma kolmedeta ma toime ei tulnud ja kodus mind õppimisega taga ei sunnitud. Olin palju aega poistega väljas, ulakust just eriti ei teinud,

aga palpoiss ka ei olnud. Rohketele hobidele lisandus jalgrattasõit, üsna pea veel huvi mootorrataste ja autode vastu.

Suvisel ajal kolis Raimond elamiseks kohandatud kuuri. See hõlbusis ka poiste omavahelist suhtlemist. Moodustasime jalgrattaklubi, koostasime liikmemaksud, pidasime koosolekuid, mida ka protokollisime, ja korraldasime omavahelisi võistlusi. Üheks kambajõmmiks oli Toivo Sepp, kellest hiljem mootorspordis meister-sportlane sai.

Lõpetasime 6. klassi. Raimondi isa, kes oli Tallinna Asfalttrusti (nii nimetati linna teedevalitsust) direktor, tõi töö juurest koju kuldkorviga Harley-Davidsoni, mis oli hiigla võimas, 1200 cm³ mootorimahuga üsna uus Ameerika mootorratas. See oli suur-sündmus kõigile ümbruskonna poistele. Raimondi isa ise selle riistapuuga sõita ei osanud ja kuna polnud kedagi, kes oleks meid õpetanud, olime iseõppijad. Raimond, kes oli füüsiliselt kõige tugevam, oli meist ka selles osas kõige edukam. Niipea kui Raimondi vanemad tööle läksid, läks lahti. Keelust hoolimata veetasime ratta välja, võtsime trobikonna poisse peale ja sõitsime Hiiglastekale või rabaäärsele metsa.

Kord sõitsin mina selle mootorrattaga Kaare tänaval, tagaistmel ja korvis veel 3–4 poissi. See oli siis alles sillutamata, auklik ja laineline ning ma püüdsin aukude vahel vingerdada. Kiirus oli väga väike, võib-olla 15 km/h, aga ma võtsin liialt paremale, mootorratas liikus peaaegu risti üle tänava kõnnitee poole, mille ääres kasvavad umbes kümne sentimeetri jämedused paplid. Püüdsin keerata vasakule, kuid olin kui halvatud või ei jätkunud mul jõudu, sest ratas liikus otse edasi ning ma nägin ainult seda kohta puutüvel, mille vastu esiratas järgmisel hetkel pörutas. Kõik jäi surmvaiks, mootor suri välja, poisid pudenesid rattalt kui hernerid. Kui esimesest ehmatusest toibuti ja tuli välja, et keegi polnud viga saanud ja ka ratas oli terveks jäänud, vallandus lärmakas sõbralik tõgamine.

Stadionil jäljendasime tolle aja kuulsusi Tompsonit või Rinaldot ja kihutasime aja peale. Mina olin korvis kallutajaks. Erivarustust meil ei olnud ja ega seda polnud kuskilt võtta, seepärast lõikasime

saksa gaasimaskidest endile mootorratturiprillid. Ükskord arendasime sellist kiirust, et lendasime kurvist välja liivaluitesse ning külgorvi ratas purunes täielikult. Kõhe hakkas, et mis nüüd kodus öeldakse. Monteerisime külgorvi maha, jätsime selle Raimondi vanaisa juurde, kes staadioni kõrval elas, ja sõitsime koju. Teel mõtlesime välja mingi legendi, et võimalikke vanematepoolseid sanktsioone leevendada. Karistuseks pandi ratas kuuri ja sõitmisele tehti lõpp. Kaua me sellise ülekohtuga ei suutnud leppida ja hakkasime lahendust nuputama. Kuuri pääses sisse väikesest uksest, aga ihaldatud mootorratas mahtus sisse-välja kahe poolega uksest, mis oli tabalukuga kinni. Tabaluku kinnitusaasad olid seestpoolt kruvidega kinni keeratud. Tegime proovi ning paari minutiga olid kruvid lahti ja lukk prõntsatas maha. Panime luku ettevaatlikult tagasi ja nüüd muutus elu väga põnevaks. Otsustasime pärast koduste magamajäämist kokku saada.

Ma elasin siis teisel korrusel endises teenijatoas, mille aknast sai tuulekoja katusele astuda ning sealt edasi mööda vihmaveetoru alla ronida. See tee oli mulle juba tuttav. Olin juba varem suusaülikonna üles otsinud. Kesköö paiku olid kõik neli kambajõmmi kohal. Hinge kinni pidades veeretasime ratta välja ja lükkasime kõrvaltänavale väikesele kallakule, millest piisas hoo saamiseks ja mootori käivitumiseks. Hetk hiljem kihutasime mööda Vabaduse puisteed linna poole, Raimond sadulas ja kolm kleenukest poisikest üksteisest kinni hoides tema taga pikal käepidemeteta pakiraamil. Sõitsime peaaegu tühjadel teedel läbi magava linna. Pirita ringrajal tegime päris tugevat sõitu. Eriti meeldis meile Kalmistu kurv, mida nüüd ammu enam ei sõideta. Kurvis oli meil nii suur kalle, et ratta jalaraudadest paiskus pimedusse sädemepilvi. Kellelgi kella kaasas ei olnud, seepärast sõitsime vahepeal Balti jaama kella vaatama.

Mõni päev hiljem ärkasin mootorimüra peale ja teadsin kindlalt, et sõitja saab ainult Raimond olla. Olin silmapilk voodist väljas ja tuulekoja katusel. Oli oivaline pilvitu suvehommik, päike oli alles tõusnud, õhk värske ja veidi karge. Mõne sekundiga olin all

ja istusin pakiraamile nii nagu voodist tulin, jalas ainult susped (nii nimetati siis meeste nappe riidest õmmeldud ujumispükse), paljajalu, aga kell käe peal. Põrutasime mööda Vabakat Pääsküla poole. Võib-olla oli pühapäev, sest peale meie ei olnud ei sõidukeid ega inimesi liikumas. Pärnu maanteel enne Kanamat hakkasime kiiruskatseid tegema, distantsti määrasime kilomeetripostide abil. Hiljem kodus arvutasime kiiruseks 125–135 km/h. Selleks ajaks, kui ema kohvilauda kutsus, olin mina juba ka hommikusöögist väikses Topijões kuivaks saanud ja “ärkasin” viksilt oma voodis.

Need mootorrattaseiklused on mulle endalegi uskumatud. Mis ime või kaitsejumal võis meid hoida, et pääsesime tervetena, isegi kriimudeta. Mõistagi oli autosid vähe ja liiklus väga hõre. Kordagi ei olnud meil kokkupuudet ka miilitsa, autoinspeksiooni või sõjaväepatrulliga. Vahel oli mureks, kust bensiini saada, ja võib-olla juhtus sedagi, et tegime mõne tänaval pargitud auto paagi veidi kergemaks.

Samal ajal hakkasime ka tüdrukutega mehkeldama, mida kurameerimiseks oleks vast palju nimetada.

Raimondist sai kahevõistleja suusatamises. Ta on meistersportlane, mitmekordne Eesti meister, vist ka NSV Liidu meister, lõpetas Leningradis Lesgafti instituudi ning töötas treenerina, on abieks minu klassiõe Tiinu Nõvaga ning nad peavad Kuusalu kandis talu.

Lapsed ja poliitika

Raimondiga olime küll head sõbrad, kuid me ei istunud kunagi ühes pingis. Alates viiendast klassist oli minu pinginaabriks Ado Tõnissoo, väga heast perekonnast ning laitmatu koduse kasvatuks poiss. Ado isa oli hariduse saanud Ameerikas ning oli YMCA

ehk Kristlike Noorte Rahvusvahelise Ühingu Eesti organisatsiooni president. Venelased pidasid YMCA-d spionaaži- ja luureorganisatsiooniks, seepärast oli Ado isa üks esimesi eestlasi, kelle venelased pärast juunisündmusi maha lasid. Ta võeti otse tänaval kinni, nii ma seda juttude põhjal vähemalt mäletan, hiljem ei kuulnud temast midagi. Ado oli koos emaga sattunud sõjapõgenikena Saksamaale, kus nad jäid Nõukogude vägedele jalgu ning toodi Eestisse tagasi. Mingil ajal arreteeriti Ado ema. Need sündmused ning nõrk tervis tekitasid õpingutesse lünki ja Ado jäi eakaaslastest maha. Hiljem 10. keskkoolis tegi ta selle tasa, omandades ühe aastaga kahe klassi õppeained. Meist oli ta 2–3 aastat vanem, seepärast ka kehaliselt suurem ja tugevam ning õppis ainult viitele.

Ta ema oli pärast Kaug-Põhjust naasmist abiellunud Tallinna Tehnikaülikooli (sel ajal polütehnilise instituudi) sõjaasjanduse õppejõu kolonel Kattaiga. Käisin korduvalt Ado uues ilusasti sisustatud kodus Nurme tänaval. Kolonel oli esindusliku välimusega rõõmsameelne mees, kes päris alati heatahtlikult Ado sõprade käekägu kohta. Mulle tundus, et neil oli Adoga soe ja lugupidav läbisaamine.

Nendel aastatel olid koolilastel väga moes salmikud ja minu omasse kirjutas Ado kunagi järgmised read:

Mälestuseks! Armasta oma ilusat kodumaad!

Koolivend Adolt.

Salmi kaunistavad Pikk Hermann sinimustvalge lipuga, veel üks suur trikoloor ning viis yappi.

Sellised me olime.

Kui olime jõudnud seitsmendasse klassi, aeti meid omast koolist välja. Pidime kolima üle raudtee asuvasse vene kooli. Meie kooli tulid vene lapsed, kuna nende arv kasvas nii kiiresti, et nad ei mahunud enam oma kooli ära. Ega meilegi nende kooli mahtunud, õppetöö jätkus kolmes hoones. See oli kohutav ülekohus. Niisuguste meetoditega kasvatati lastes "internatsionalismi ja rahvaste

ühitekuuluvuse tunnet". Need olid keerulised ajad, kui igati püüti mure eestlaste eneseteadvust ja näidata kätte meie koht rahvaste murematuse liidus.

Komsomoliliikumine ei võtnud Eestis vedu. Seda lünka kasvatustöös püüti teistmoodi täita. Loodi ALMAVÜ (armee, laevastiku- ja lennukiväe abistamise vabatahtlikud ühingud), kus olid võimalused tehnikaga tegelda. See pakkus poistele huvi. Minagi sain lennukiväe abistamise ühingu aktivistik ja värbasin sinna kaasõpilasi. Hakkasime huviga tegelema mudellennundusega, mis oli tõesti tore ja nauditav. Kuid ideoloogiatöötajad jätkasid jõupingutusi komsomolirindel. Oli üllatav, et sellele liimile läks minu pinginaaber Ado, kellest sai kooli komsomolisekretär. Ilmselt äratas see tema auahnuse ja ta tegutses üsna agaralt. Samal ajal tekkisid meil parima sõbra Raimsi tagantjärele hinnates äärmiselt lapsikud lahkavamused. Me vaidlesime temaga Tallinna esimese sõjajärgse generaalsekretäri üle, millest Raims oli isalt üht-teist kuulnud ja ta püüdis ka mind veenda, kui vahvad muutused Tallinna ootavad. Ilmselt oli juttu tänavate ja kõnniteede laiusest ning uusehitustest. Mina võtsin kõiki neid arengukavasid vaid kui propagandat. Ei oska praegu seletada, miks see mulle siis nii vastuvõtmatu oli, kuid nende vaidluste tagajärjel katkes meie sõprus. See mõjus mulle raskelt. Ado ja Raims hakkasid sõbrustama ja Raims astus komsomoli. Klassis tekkisid pinged. Hiljem kuulsin, et kellelgi olevat kodus aknad sisse visatud. Mõne aja pärast hakkas Raims koolist puuduma ja ei lõpetanudki koos meiega. See on minu lapsepõlve üks mustemaid aegu.

Mõni aeg hiljem arreteeriti Ado ema uuesti ja sama saatus tabas ka võõrasisa kolonel Kattaid, kes vististi Patarei vanglas suri. Sellega lõppes Ado komsomolikarjäär. Õppisime temaga koos 10. keskkoolis ja saime kokku hiljemgi, kuid ei tuletanud seda peagi kunagi meelde. Ta lahkus meie hulgast jäädavalt juba aastate eest.

1949. aasta jooksul oli Hiiu algkoolil järjest kolm direktorit. Murumets oli juba aastates mees, kuid tema lahkumise päris-

põhjuseks sai ilmselt lahkeli võimudega, kellele temasugune apoliitiline koolimees ei sobinud. Pärast Murumetsa saime uue direktori, tõmmu jumega, tugeva aktsendiga eesti keelt rääkiva Batša, kellest me esialgu ei teadnud midagi, aga oletasime, et ju ta on usstav nõukogude režiimile. Ta andis meile keemiat ja oskas tunde katsetega huvitavaks teha. Ilmselt oli temas veel midagi, mis äratas lugupidamist, ja ta võeti õpilaste poolt omaks. Batša jõudis ametis olla kõigest paar kuud, siis teatati meile, et ta sai ametikõrgendust ning määrati 20. keskkooli direktoriks. Tunnid jäid esialgu ära, kuid korrapidaja tõi päeviku ikkagi klassi. Et keegi meiega ei tegelnud, siis hakkasime igavusest endile ise hindeid panema. See oli huvitav toiming: korrapidaja võttis õpetaja laua taga istet ja iga õpilane tellis, millist hinnet ta soovis. Telliti kõiki hindeid peale nõrka ja kel oli vähe hindeid, lasi endale kohe mitu märkida. Meie ehmatuse oli suur, kui ühel päeval ilmus ootamatult tundi Batša ise. Ta käitus nii, nagu poleks midagi juhtunud, uuris meie endi pandud hindeid ega lausunud sõnagi. Täpselt ei mäleta, kuidas kõik oli, kuid varsti jäid tunnid jälle ära ning Batšat ei näinud enam keegi. Varsti hakkasid levima kuuldused, et ta olevat arreteeritud ja isegi maha lastud, aga ei olnud teada, milles teda võidi süüdistada.

Alles pool sajandit hiljem sattusin riigiarhiivis materjalidele*, milles oli juttu Johannes Ludvigi poeg Batšast, sündinud 1903. a. N-Urupis Krasnodari krai Uspenski rajoonis suurkulaku perekonnas, kõrgema haridusega, parteitu. Kui Saksa okupatsioon oli jõudnud Krasnodari, oli ta vabatahtlikult võtnud vastu koolidirektori koha ning rebinud puruks Nõukogude Liidu konstitutsiooni, öeldes, et nüüd algab uus elu. Ta vanemad olid juba kolmeküm-nendatel tapetud ning dokumendis pandi pahaks, et temal oli siis õnnestunud pääseda. Batša edasine saatus toimikust ei selgu.

Kolmas direktor oli sõjainvaliid, Stalingradi lahingutes osalenud venemaaestlane Paul Masing, kes hiljem 10. keskkooli direktoriks edutati.

* ERA, f. 131, toimik 232, lk. 101.

Päevad pole vennad

Esialgu meil raadiot ei olnud, kuid siis tõi keegi ühe amatööri konstrueeritud anoodpatareidel töötava raadio. Mäletan, et juba samal öhtul sõitsime Lennartiga linna ning meil õnnestus Raekoja platsil asunud AEG kauplusest ka patareid osta. Rõõm oli suur, kui see raadiolampide monstrum häält tegi ja mõninga kruttimise peale kell 9 öhtul Ankarast meieni venekeelse Ameerika Hääle tõi. Sellest ajast peale olime muu maailmaga ühenduses.

Kaare tänava majas oli avar aknaga pööning. Sinna ehitas Lennart koos klassivendadega kahetoalise korteri, milles olid ka kamin ja väike pimik. Kuna ruum oli soojustamata, ei saanud seda külmal ajal kasutada. Aga poistel oli võimalus koos käia ja omaette olla ning neil oli moodustatud midagi klubitaolist. Lennarti klassivennad olid kõik toredad poisid, ma sain nendega paremini läbi kui vennaga. Nad tulid alati ratastega ja kuna minu endal ratsas oli ära varastatud, siis kasutasin võimalust isu täis sõita. Tol ajal ei võinud keegi arvata, et paljudest nendest poistest saavad kuulsused. Kõige tihedamalt suhtlesid Lennart ja Eino Tamberg, sest nad olid pinginaabrid. Et Eino elas samuti Kaare tänaval, käisid ka meie vanemad omavahel läbi. Lennarti klassivennad olid ka Endel Lippmaa, Ivar Viil, Jüri Muhel, vehklejatena tuntuks saanud Uno Valdre ja Harri Steinberg ning Kaido Savisikk. Sellega, et keegi neid ei segaks, oli ukse käepide voolu alla pandud ja ukse ees oli traatmatt. Igaüks, kes ei teadnud või unustas vooluahela katkestamiseks eelnevalt uksekella nupule vajutada, sai elektrilöögi. Juba 1948. aastal oli sellel klubil lõpp, kuna kõik poisid läksid edasi õppima, aga Lennart neist ainsana Tartu Ülikooli.

Ühiselu oma majas ei istunud emale ja ta soovis leida mõne teise eluaseme. Hakati otsima ja minagi käisin mitmes kohas kaasas, kuid midagi sobivat silma ei hakanud. Ootamatult avanes võimalus osta Hiiul Vabaduse puistee 119 maja alumine korrus. Ema

tundis endist peremeest ning tema tütar, kes sel ajal maja mõtte-
list osa müüs. Hind oli meie sissetulekutega võrreldes küll rõõga-
tult kõrge, kuid tänu järelmaksule sai tehing võimalikuks. Maksi-
me seda korterit vist kümme aastat. Kolimiseks kohe ei läinud,
kuna endised üürilised elasid veel sees.

1949. aastal oli lumerikas talv ning me käisime veel märtsi lõ-
pus kevadisel koolivaheajal Mustamäel suusatamas. Tulime õhtu
eel, vast kella viie paiku kodu poole. Nõmme turuplatsi kohal nä-
gime, et nii kinoesine väljak kui kõrvaltänavad olid kõige erineva-
mat marki veoautosid täis. Luusisime autode vahel ja kuulatasime
täiskasvanute omavahelisi kõnelusi. Varsti saime jutukatkeist aru,
et samal ööl algab küüditamine, raudteevagunid olevat juba val-
mis seatud. Nüüd läks mul kiireks. Süda hakkas pekslema, oli vaja
kiiresti koju jõuda, et ohust teatada. Isa otsustas, et me peame silma-
pilk kodunt lahkuma. Lennart oli sel ajal Tartus.

Meil polnud tegelikult kuhugi minna, sest me ei tahtnud kedagi
teist ohtu seada. Lahkusime kodunt tühjade kätega, midagi kaasa
võtmata. Ei mäleta, kuidas edasi liikusime, kuid oli päris pime, kui
isa pidas metsavahelisel teel kinni ühe kummiratastega kaariku.
Selles olid, kui ma õigesti mäletan, vist Saku metsavaht ja tema nai-
ne, kes meid lahkesti peale võtsid ja väiksesse metsavahimajja vii-
sid. Redutasime seal tole kohutava öö ja võib-olla ka järgmise.
Ehkki olime võhivõõrad, toideti meid ja koheldi kui omainimesi.

Sedapuhku läks see karikas meist mööda. Hiljem kuulsime tut-
tavatelt palju küüditamise üksikasju, kuid küüditatute arv – üle
20 000 inimese – sai teatavaks alles nelja aastakümne pärast. Meie
klassis küüditamine vist kedagi otseselt ei puudutanud, küll aga
paralleelses, tüdrukute klassis.

Seiklustest Tallinna-Moskva rongis

Pärast sõpruse lõppu Raimsiga sain lähedaseks klassivend Toivo-
ga, kellega meil olid mõned ühised huvid. Toivo isa oli Narvas ol-
nud tisermeister ja tal oli olnud oma ettevõtte; nüüd oli ta meie
koolis tööõpetuse õpetaja. Toivo oli raadioamatöör, ta pidas ühen-
dust kogu maailmaga ning see oli minu jaoks huvitav. Raadioklubi
kaudu sai ta suveks töökoha Tallinna-Moskva rongi raadiosõlmes,
abistas reisijatele teateid ja transleeris raadiosaateid. Mind ahvat-
les võimalus Moskvast käia ning pisukese kombineerimise tulemu-
sena õnnestuski tal mind praktikandina kaasa võtta. Toivo oli mi-
nust samuti huvitatud: kõik teated tuli edastada vene keeles, aga
tema keeleoskus jättis soovida. Need olid põnevad sõidud. Rong
käis Tartu ja Pihkva kaudu, peatus paljudes jaamades, vahel kuni
pool tundi. Tol ajal kestis kogu reis ligi 40 tundi. Moskvasse jõud-
sime varahommikul, tagasi hakkasime sõitma õhtul, seega saime
kogu päeva linnas ringi kolada. Oli ju kõigile teada, et Moskvat
varustati alati kõige paremini, vähenõudlike jaoks oli pealinna
poodides kõik olemas. Sel põhjusel oleks terve Nõukogude Liit
tahtnud elada Moskvast, aga et see oli võimatu, siis käisid miljonid
inimesed seal pidevalt osturetkedel. Käisime meigi poodides, just
suhkru pärast, mida sel ajal Eestis järjekordselt saada ei olnud.
Moskvaski tuli seda kas kilo või paremal juhul kahe kilo kaupa
 osta, sest ühele ostjale ei olnud lubatud korraga rohkem müüa.

Vagunid, enamasti üldvagunid, olid vanad, kupeevaguneid oli
mõni üksik, restoranvagunit polnudki. Vagunist vagunisse ei pää-
senud, kuna otsmised ukseid olid seestpoolt riivis. Niisugust ette-
vaatusabinõu rakendasid vagunisaatjad kotipoiste pärast, et reisi-
jatele enam-vähem turvalisi tingimusi kindlustada. Kotipoisid olid
sõitjajärgsel ajal omaette inimrühm, enamasti kas poisikesed või
noored mehed, kes olid aastaringselt vatikuubedes, läkiläkid peas
ning mingi riidest märss või kott seljas. Nad sõitsid rongidega ringi,

lootes leida midagi söödavat ja aidata näljahädas õdesid-vendi või vanemaid. Nad ei olnud kurjategijad, kuid kujutasid endast kurjategijate armee potentsiaalset reservi, sest nad olid abitud ja kergesti mõjutatavad, kui nende ponnistused toiduotsingutel vilja ei kandnud. Tavaliselt polnud neil mingeid isikut tõendavaid dokumente, piletitest rääkimata. Meie rongi trepid olid alalõpmata kotipoisse täis. Nad ronisid suurematest jaamadest pungis seljakottidega peale ning ootasid kodukülade lähedusse jõudes sellist kohta, kus rong veidi kiirust vähendas, heitsid kõigepealt maha oma seljakoti ja siis hüppasid ise järele. Pihkva kandist liikusid kotipoisid Tallinna poole. Asi läks nii hulluks, et sageli ei mahtunud nad treppidele ära ja ronisid ka vagunite katustele. Juhtus sedagi, et Tapa raudteejaamas uhuti katuseid tuletõrjevoolikutest üle, et kotipoisse alla saada. Võimud püüdsid nende vastu võidelda, kuna kardeti sedagi, et kui hulkurlusele piiri ei panda, kaotavad Venemaa kolhoosid ja sovhoosid oma viimase tööjõu.

Kuna vahepeatused olid pikad, siis kasutasid reisijad aega ostude tegemiseks ja einestamiseks. Suuremates raudteejaamades, nagu Pihkva, Bologoe ja Kalinin, olid söögilauad kaetud otse perroonile. Igale auravale supitaldrikule oli teine taldrik peale keeratud ja kõrvale oli tavaliselt asetatud kas terve või poolik teeklaas vodkat, nii et klient sai oma soovi järgi valida. Kes sellisest komplektlõunast ei hoolinud, võis kolhoosnikelt osta praetud kana, hapukoort, kohupiima, piima, marju või muud, toidupoolise valik oli üsna suur. Tundus, et reisijad olid põhiliselt sõjaväelased ja nende perekonnad. Ostjad olid tavaliselt mehed, kes liikusid raudteejaamades triibulistes pidžaamades ringi niisama väärilt kui frakkides härrasmehed mujal maailmas pidulikel vastuvõttudel.

Rongi raadioside oli primitiivne isegi tolle aja mõttes. Vagunitevahelise ühendusena kasutati tavalisi triikrauajuhtmeid. Kuna neid vahetevahel ka pihta pandi, siis pidime ikka ja jälle uusi paika seadma ning enne sihtkohta jõudmist juhtmed ära korjama, vastasel korral oleksid need kõik päeva jooksul ära varastatud. Liikusime katuseid pidi vagunilt vagunile hüppates. Eeskirjad nägid

ette Moskvasse saabumise teatamise, millele pidi järgnema mingi pidulik marsimuusika. Aja võitmiseks tegime seda veidi varem. Teatasin: "Kodanikud reisijad! Meie rong nr. 38 saabub kodumaa pealinna Moskvasse 20 minuti pärast!" ja lülitasime hetkeks ka muusika sisse. Seejärel tormasime oma vaguni katusele. Kuna meie vagun oli alati rongi keskel, liikus üks meist ette-, teine tahapoole. Tol ajal olid elektrirongid veel haruldased ning meie liinil need ei olnud, ent me pidime kogu aeg viadukte ja võimalikke raudteega ristuvaid traate jälgima. Kord, kui hüppasin ühe vaguni katusele, tegi rong mingil käänakul nõksatuse just sellel hetkel, kui mu jalg järgmise vaguni katust tabas: jalgeaalune kadus, ma kaotasin tasakaalu, nägin kukkudes juba raudteetammi tumedat kilustikku lähenemas, kuid jõudsin ometi instinktiivselt kätega vaguni ventilatsioonikorstnakese ümbert kinni haarata. Õnneks olid mõlemad käed seekord vabad, mis mu kindlast surmast päästiski.

Toivoga puutusin ka edaspidi kokku, kuid tema jätkas õpinguid tehnikumis ja meie eluteed kulgesid eri suunda.

Lõpetasin seitsmenda klassi, mis siis tähendas ka 7-klassilise kooliga ühele poole saamist. Paljud poistel oli nende edasine tee teada ja suurem osa meie klassist läks tehnikumidesse. Meie, kes me polnud sellele mõelnud, jätkasime õpinguid keskkoolis. Minuga koos tuli 10. keskkooli kaheksa poissi.

Lapsepõlv oli lõppenud. Tagasi vaadates oli selles pärast päikeselst algust kõvasti vintsutusi, ent ka hullupööra vedamist, et me kõik elu ja tervisega kodumaale tagasi jõudsime.

NOORUSAASTAD

Piiritlen oma noorusaastaid keskkooli astumisest kuni tööleasumiseni. Seda ligikaudu kaheksa aasta pikkust perioodi on hoopis raskem kirjeldada kui lapsepõlve enesekeskset iseõppivuse avastuste aega. Nooruses avarduvad sind ümbritsev maailm tohutult ja sa õpid tundma, kui keerulised on inimestevahelised suhted. Kelleks ja missuguseks sa kujuned, ei sõltu mitte üksnes sinust endast, vaid ka paljudest kõrvalteguritest. Minu jaoks olid põhilised mõjutajad mu vanemad, vend Lennart ja sõbrad. Nemad suunasid mind ja toetasid kas siis otseselt või kaudselt mu püüdlusi ning ma olen neile selle eest südamest tänulik.

Noorusaastatest kirjutades tundsin tihti, kuidas isikliku elu piirid hägustuvad, nii et ma ei saanud tõmmata rangeid piirjooni oma elutee ning meie perekonna ja meie lähedaste inimeste käekäigu vahele.

Neil aastatel toimus palju erinevaid sündmusi, millest oli raske eristada kõige olulisemaid, nii et minu valik võib olla küllaltki juhuslik. Paljusid juhtumisi on mul tagantjärele raske täpselt dateerida ja ma ei saa neid alati ka ainult oma vaatevinklist hinnata.

Nõukogude korra "viljastavates tingimustes"

Minu põlvkonna noorus möödus võõra võimu all, mis oli kunagise Eesti elu pahupidi pööranud, vägivaldses ja silmakirjalikus ühiskonnakorralduses, mida tänapäeval noortel lugejatel on raske ette kujutada ja millele me ise püüdsime võimalikult harva mõelda.

Pingeline rahvusvaheline olukord viiekümnendate alguses nn. külma sõja kõrgperioodil mõjutas oluliselt ka Eesti saatust. Moskva

kuundas nendel aastatel oma sõjaliste kavatsuste elluviimiseks siia tohutuid rahalisi ja ainelisi ressursse, inimväge. Kuna seni pole täpselt arvanud nende mahu iseloomustamiseks, võiks piltlikuks võrdluseks tuua Tsaari-Venemaa kunagised kulutused Esiimese maailmasõja päevilt. Peeter I nimelist kindlustustesüsteemi rajades ehitati üle poole tuhande kilomeetri raudteid, uuristati põhjaranniku paasesse pinnasesse maa-alused katakombid, ehitati unikaalsed vesilennukite angaariid ja ülivõimsad rannapatareid ning alustati mitme sõjasadama ehitamist. Viiekümnendate algusaastatel rajati Saaremaale raudtee. Kuulduste kohaselt oli selle eesmärk hirmutada Rootsi, et kui ta peaks liituma Atlandi paktiga, on tema jaoks varuks potentsiaalne ründeplatvorm. Kõikjale rajati sõjaväelennuvälju, sageli ehitati need otse maanteedele, nagu näiteks Vääna-Jõesuu ja Keila-Joa vahel. Meie maanteemehi sunniti sel juhul ehitama uusi teelõike. Lennuväljad ehitati vahetult linnade lähedusse, et kasutada olemasolevat infrastruktuuri. Nii ehitati uued lennuväljad Tallinna, Tartusse, Pärnusse, Haapsallu ja paljudesse teistesse kohtadesse. Sellele lisaks baseerus Tallinnas Balti sõjalaevastiku peastaap. Tallinna sadam kuulutati kinniseks ja välisriikide laevadel oli sellesse sisenemine keelatud. Merekaubavedu oli meie jaoks kohaliku iseloomuga, põhiliselt Tallinna ja saarte vaheline. Paldiskisse ehitati võimas allveelaevade baas ja kogu NSV Liidu allveelaevastiku õppebaas, hiljem lisandus ka tuumareaktor aatomiallveelaevade meeskondade väljaõpetamiseks. Linn ise muudeti täiesti kinniseks. Suured ehitustööd toimusid Sillamäel, Tallinnas Dvigateli, 7. meretehase, Balti laevaehitustehase ja peatselt ka Narvas Baltijetsi tehase rajamisel.

Sel perioodil voolas Eestisse tohtu inimmass, kelle peamiseks tagantõukajaks oli nälg ja viletsus paljudes Liidu piirkondades. Seda protsessi kiirendas ka tööjõu sundvärbamine selliste valdkondade ja ettevõtete vajadusteks, kus eestlasi ei usaldatud: sõjaindustries, mere- ja kalalaevanduses.

Ka kõrg- ja keskerihariduse õppeasutuste lõpetajad teistes liiduvabariikides tegid jõupingutusi, et saada töölesuunamist Balti-

kumi, selle asemel et lasta ennast suunata majanduslikult viletsasse Kaug-Põhja või Kaug-Ida piirkondadesse. Tingimustes, kus suur osa tööstusettevõttest, kogu mere-, raudtee- ja lennutransport allus täielikult Moskvale ja kohalikel võimudel ei olnud õigust nendes küsimustes oluliselt kaasa rääkida, oli seda imelihtne korraldada.

Sõjaväelased saabusid koos perekondadega, kaasa toodi ka vanavanemad. Eestist pärit sõjaväepensionäridele lisandus hulgaliselt väljastpoolt saabunuid, kuna seaduse järgi võisid kaadriohvitserid erru minnes valida endale suvalise elupaiga, välja arvatud Moskva, Leningrad, Kiiev ja vist ka Musta mere äärsed kuurortlinnad. Kõigile neile anti vabariigi arvel eeliskorras korterid. Sõjavägi ehitas ka oma jõudude ja rahaga elamuid, mis olid enamasti üsna viletsad. Nõmme metsapargialadele kerkisid Soomest reparatsioonina saadud kilpmajakesed, milliseid näeb veel nüüdki.

Selleks ajaks oli Eesti küla lõhutatud: üle 20 000 kaasmaalase (täpset arvu me tol ajal muidugi ei teadnud) saadeti kui kurjategijad Siberisse. Nii algas kolhooside loomise ajastu. Maarahvas siirdus massiliselt linnadesse: kes vähegi sai, põgenes kolhoosi eest või kolhoosist. Kellel see võimalik polnud, tegi kõik, et tema lapsed koolide toel kolhoosnikupõlvest pääseksid.

Kõik eespool kirjeldatud ümberkorraldused ja protsessid toimusid väga kiiresti. Kolme-nelja aasta jooksul löödi meie ellu nii sügavad haavad, et armid on tunda mitme põlvkonna kestel. Mingi konkreetne otsus või samm ülalt tõi endaga kaasa terve laviini uusi nähtusi. Sõjaväelaste naistele tuli luua töökohti, lastele rajada lasteaedu ja koolimaju, mis omakorda nõudis ehitusmaterjali tööstuse ja ehitustegevuse arendamist. Nii algas Eestis "stalinliku rahvuspoliitika elluviimine" ehk süstemaatiline venestamine. Mingil ajal võeti Moskvast vastu ülisalajane dokument, mis nägi ette kommunistidest juhtivtöötajate saatmise Balti liiduvabariikide komparteide keskkomiteede käsutusse. Koos perekondadega saabus hulgaliselt partei lähetatuid, nii venelasi kui venemaaestlasi, kelle ülesandeks oli kindlustada nõukogude võimu. Kuna partei-

ja koosmoliorganisatsioonide tegevus rajanes territoriaalsel printsiibil, siis oli nende liikmeskonna rahvuslik koosseis uustulnukate arvel paratamatult muutunud, mis hõlbustas kavandatavat suuropuhastust kohalike kommunistide ridades.

1950. aastal toimus Moskva taktikepi all Eestimaa Kommunistliku Partei VIII pleenum, kus viimased kodukootud eesti soost kommunistid kodanlikeks natsionalistideks ristiti ja viletsat eesti keelt kõnelevate venemaaestlaste või umbvenelastega asendati. Partei keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm asendati enamikule tundmatu Ivan Käbiniga, kes aastaid hiljem Johanneksa muutus. Valitsuse juhi Arnold Veimeri asemele sai raudteeniseerist parteifunktsionääriks tõusnud Aleksei Müürisepp. Vangi-laagritesse saadeti aga Hendrik Allik, Hans Kruus ja kümned teised kommunismi ideaalide eest võidelnud. Puhastustööd tehti kõigis eluvaldkondades, alates tollasest riigiparaadist, haritlaskonnast ja teadlastest kuni tavakodanikeni välja. Arreteerimised toimusid ümberringi. Just sel ajal pisteti trellide taha seni veel elujäänud kõrgemad Eesti ohvitserid.

Enne kui rahvale jagati teavet muudatustest riigi juhtkonnas, ilmusid uuendused ametiasutuste seintel, kust tagandatud tegelaste portreed maha võeti ja hävitamisele määrati. Portreedekultus suruti ülevalt peale, riigijuhtide pildid pidanuks justkui asendama riigisõprade kommunistide juurde kuuluvaid pühapilte. Peaaegu kolmekümne aastat hiljem, kui jõudsin ise tõusta nõukogude ametnikkonna ülemistele astmetele, sain korralduse ka oma töökabineti seinale kellegi riigimehe portree üles panna. Et riipea vahetamisi ei tuleks, otsustasin kunstnik Evald Okase Leninit kujutava graafilise lehe kasuks. Võin omast kogemusest kinnitada, et selliste portreede ülesriputamine oli ebameeldiv, kuid paratamatu, peale-sunnitud käik.

Venelastel olid poliitiliste kannapöörete etteaimamises "venemaaestlastest" märksa suuremad praktilised kogemused. Pingsalt jälgiti riigimeeste portreesid, mis olid riiklike pühade puhul üles riputatud: kes on kelle kõrval, kui kaugele riigijuhist on üks või

teine isik paigutatud. Moskva Punase väljaku paraadide ajal uuri-
ti, kuidas paiknevad mausoleumi tribüünil olijad ning tehti selle
põhjal kiiresti järeldusi, kes on soosingu kaotanud ja kes tõusvad
tähed, ning ennustati võimalikke muudatusi võimuladvikus. Elu
kinnitas sageli taoliste tähelepanekute õigsust.

Majanduslikus mõttes iseloomustavad kogu nõukogude aega
tõusud ja mõõnad. Stalinlik propaganda püüdis rahva poolehoi-
du võita iga-aastaste hinnaalandustega, mis tavaliselt 1. märtsist
välja kuulutati. See trikk kandis vilja. Inimesed ootasid põnevuse-
ga allahindluspäeva, ehkki poolel Nõukogude riigi elanikkonnast
sellest suurt kasu ei olnud: maal olid kauplused niikuinii tühjad.
Seegi vähene kadus enne hinnaalandust lettidelt, aga uute kaupa-
de hinnad olid jällegi kallimad. Oli perioode, mil polnud saada es-
matahtsaid toiduaineid, nagu suhkrut, kohvi, jahu, mannat, võid,
vorsti või liha. Otse loomulikult looklesid kaupluste juures pikad
"sabad", kus tuli juba öösel või eelmisel õhtul koht sisse võtta,
kui oli loota, et millalgi midagi n.-ö. antakse (s.t. tuleb müügile).
Oli jällegi aegu, kui poeriiulid olid täidetud üksnes Mehhiko ana-
nassikonservidega või Kuuba rummi pudelitega, üksvahe isegi eht-
sate krabikonservidega. Mingil ajal, kui toiduainetega järjekordselt
kitsas käes oli, saabus Moskvast suurem kogus lohakalt värvitud
kipsist juustukerasid, sinke ja mitmesuguse kujuga vorste, millega
tuli poodide tühjusest haigutavaid vitriine käsu korras kaunistada.
Selline püüdlük prügi silmapuistamine pani igaühe muigama, sel-
teemal sündisid naljad ja pilalaulud. Rahvas hakkas harjuma, olu-
korrast otsiti väljapääsu ja paljud leidsidki: algas ulatuslik riigiva-
ra varastamine ja kombineerimine põhimõttel "käsi peseb kätt".

Uus kool ja uus kodu

Tallinna 10. keskkool oli minu jaoks endastmõistetav valik: see oli
tähtis, heas kirjas kool, mille Lennart oli ju alles lõpetanud. Ma
polnud unustanud ka oma ennesõjaaegset soovi just seal õppida
ja mäletasin isegi jutuajamist tollase direktoriga, kes oli mul soo-
vitanud enne koolipoisipõlve algust veel paar aastat mängida. Vii-
sin suvel kooli avalduse ja kuna siis kõik soovijad vastu võeti,
olingi keskkoolipoiss. Õpingud olid tasulised, maks – umbes 100
rubla poole aasta kohta – oli pigem sümboolne, kuid kindlasti oli
pereid, kellele just see takistuseks sai. Tehnikumides seevastu
maksti stipendiumi, mis kahtlemata suurendas tungi nendesse õp-
peasutustesse. Mõne aja pärast keskkoolide õppemaks kaotati.

1949. aastal astus 10. keskkooli 8. klassi tavalisest rohkem
õpilasi, 75 last, mistõttu alustas õppetööd kolm paralleelklassi.
Minu sattusin 8.c klassi ja esmakordselt tuli mul õhtupoolikul koo-
lis käia, mis minu loomusega kuidagi kokku ei sobinud. Koju
jõudsin hilja, sest pärast tunde tuli minna trenni või mõnda ringi
või osaleda kooli üritustel, näiteks pallivõistlustele kaasa elada.
Raske oli ka kinno või teatrisse jõuda. Hommikuti oli harjumatu
ennast koolitööd tegema sundida, olin mugav ja nii mõnigi kord
jät koolimineku ajaks midagi tegemata.

Mu algkoolikaaslased olid enamasti samasse klassi sattunud ja
enimastel päevadel hoidsime omavahel kokku, kuna me teisi ei
tundnud.

Meie klass kujunes kiiresti ääretult sõbralikuks: käisime kõik
omavahel läbi, meil ei olnud riidusid ega kampadeks eraldumisi.
Üksa tajutav roll selles oli meie kõigi poolt lugupeetud ja armasta-
tud klassijuhatajal õpetaja Kinteril. Pean piinlikkusega tunnista-
ma, et ma ei tea oma õpetajate eesnimetisi, me kõnetasime neid
üksnes perekonnanimedega, mille ees käis nagu tiitel "õpetaja".

Pinginaabriks sain Ergo Raukase, kellega oleme kogu eluks
sõpradeks jäänud. Lähemalt sõbrustasin klassivendade Jüri Väli,

Taivo Kitseli, Hillar Liivi, Olav Marani, Peet Lepiku, Tiit Puusepa ja Ilmar Tammega. Meelde on jäänud ka Enn Rusi, Vello Raba, Arvo Piirisild, Peet Ausmees, Juhan Sengbush. Meie klassis oli kaks paari kaksikuid: Mai ja Ants Voolmaa ning Tiiu ja Ants Nõva. Tüdrukutest tulevad kõigepealt meelde Tiiu-Liis Volkov (varem Laid, hiljem Parmas), Eha Vabamäe (Tamm), Silvi Traat, Ivi Uuema, Vaike Villmann, Mare Otlot, Tiina Metsmaa ja Helju Soopere.

Paralleelklassidest käisin läbi Udo Reino, Ain-Elmar Kaasiku, Peet Samariüüti, Jaak Tänav, Rein Varvase ja paljude teistega.

Poliitikast omavahel ei räägitud, kuid arvan, et olime meelsuselt väga sarnased ja mõtlesime maailma asjadest küllaltki ühtemoodi. Minu mäletamist mööda olid klassis nii tüdrukute kui poiste hulgas mõned komnoored, kuid sellel pinnal ei olnud meil kunagi mingeid lahkkelisid. Vanemate klasside õpilastest mäletan hästi Peep Velbrit, Enn Tajurit, Robert Kokka, Mark Sinisood, Kaljo ja Ülo Johansood, Raul Merilaini, Ferdinand Tollit, Anatoli Sügist, Rein Ristlaant, Endel Männisalu, Ivo Jürvistet, Ado Kõstnerit, Toivo Tomsonit ja mitmeid teisi.

Kooli direktor oli venemaaestlane seltsimees Ploom, ilmetu, lühedast kasvu, prillidega naisterahvas. Õppealajuhatajaks oli käreahhäärne seltsimees Varganova, viletsat eesti keelt kõnelev venelanna. Õnneks ei olnud meil nendega suurt pistmist, ka aktustel laskime nende kõned ühest kõrvast sisse ja teisest välja. Õpetajatetoas valitsenud suhted jäid meie eest varjatuks.

Õpetajatest olgu nimetatud järgmised: Parts – inglise ja ladina keel, Annus – ajalugu, Männik ja Relvik – matemaatika, Andersson – füüsika, Propst – keemia, Parijõgi – eesti keel, Õispuu – loodslugu, Tolts – geograafia, Huimerind – võimlemine.

Märkimata ei saa jätta üht markantsemat tegelast, kooli kojamest ja kütjat Jaanust ehk, nagu siis teda kutsuti, koolionu.

Aastate jooksul paljud õpetajad lahkusid, nende asemele tulid uued, kõiki enam ei mäleta. Mingil ajal vahetus ka direktor, Ploomi asemel tuli minu algkooli direktor Paul Masing.

10. keskkool oli tugev nii õppetasemelt kui ka spordis. Läheks väga pikaks loetleda seal õppinud suurkujusid. Selle kooli on lõpetanud pinginaabrid Lennart Meri ja Eino Tamberg; Endel Lippmaa, Kulno Süvalepp, Hans Trass, Juhan Kahk, Loit Reintam, Erast Parmasto, Ain-Elmar Kaasik, Olav Aarna, Peeter Tulviste. Iga kaheksas Eesti akadeemik olevat 10. keskkooli kasvandik.

Keskkooli minek langes ajaliselt enam-vähem kokku kolimisega uude elukohta, mis asus Vabaduse puisteel Kaare tänav kodu lähedal. Saime teha kolmekordse vahetuse ja jätsime hüvasti kunagi endale ehitatud majaga. Uues kodus oli tunduvalt rohkem ruumi ja me olime suhteliselt omaette. Vanaema jäi elama Kaare tänavale. Kuid ost ei olnud eriti soodne, sest hind oli soolane. Ka omaette olemine kujunes tinglikuks, sest meile kuulus maja mõttelise osana alumine korrus. Kuid ikkagi möödus mul just seal sõnajärgsete aastate kõige sündmusterohkem ajajärk.

Meie endisesse korterisse Kaare tänaval kolis üks perekond. Pereisa oli meremees. Vestluse käigus näitas minu isa üles huvi merenduse vastu ning vestluspartner avaldas valmisolekut nendel teemadel ka edaspidi vestelda. Pereisa, kes esitles ennast kaubalaeva Laine kaptenina, hakkas sageli meie pool käima. Nendest vestlustest arenes välja Rootsi põgenemise idee ehk “projekt”, nagu tänapäeval on moes kõiki kavasisid nimetada. Sellest olid teadlikud kõik meie perekonna liikmed. Kui ülikoolis õppiv Lennart kodus kännas oli ja kava üksikasjadest kuulis, leppisime kokku, et kui ta juba susisema hakkab, saadame talle telegrammi leppesõnadega “Aku-Aku”, mis saigi meie ülitähtsa operatsiooni nimeks. Põgenemisplaani pühendati ka meie juures sageli külas käinud proua Olga Nops, üksiktalupidaja Sauelt. Tema võttis asja erilise hasardiga, haaras läbirääkimiste initsiatiivi ja korraldas kapteniga otsekõrkkuleppeid, kuna teda ei rahuldanud läbirääkimiste tempo, mis mõnede isa ettevaatlikkusest. Võtsin mõnedest jutuajamistest osa ja kapten ei sisendanud algusest peale usaldust. Mäletan tema juust järgmist: sõidame välja Pärnu sadamast, kui meri “õitsema” hakkab (ilmselt mõtles ta detsembrit-jaanuari), asju tuleb kaasa

võtta minimaalselt ja ainult väärtuslikumaid, kohvrid on vaja varem tuua tema juurde Kaare tänavale, kust tema ise need sobival ajal laevale toimetab. Varsti pärast seda teatas proua Nops, et viis ühe kohvri oma ehete ja väärtasjadega kapteni juurde. Mõni päev hiljem kinnitas kapten sedasama ning kiirustas isa tagant, et me ka oma kohvri tema juurde tooksime. Selline pealetükkivus äratas isas kahtlusi ja ta otsustas väikese katse teha. Suur reisikohver pakiti väga hoolikalt vanu riideid täis, ma toimetasin selle kokkulepitud ajal Kaare tänavale keldrisse ja tõin paari päeva pärast hiljem mingil ebamäärasel ettekäändel koju tagasi. Kohvri sisu oli sega-mini pööratud, isegi kohvri voodri vahelt oli midagi otsitud. Asi sai meile selgeks. Nüüd oli kaks võimalust, kas oli tegu lihtsalt viinalebese väikesuliga või julgeoleku provokaatoriga. Viimasel puhul võis oodata kõige hullemat. Kaldusime siiski uskuma kapteni saamahimu ja oletasime, et ka tema pidi julgeolekuorganite huviorbiiti sattumist kartma. Sõbralikud kontaktid jõuka kullassepalese proua Nopsiga, kelle kaotused võisid olla üsnagi suured, jätkusid meie perel ka edaspidi.

Nii lõppes meie avantüristlik ja eluvõõras projekt Aku-Aku. Õnneks esialgu mingeid repressioone ei järgnenud, elu kulges edasi ning peatselt kadus pagemisplaaniga seotud ärevus.

Peaaegu poole sajandi pärast leidsin riigiarhiivis materjalid, mis tõendavad, et nn. kapten oli Eesti Merelaevanduse julgeoleku-teenistuse agent, kuid oli kõva viinamehena sellest ametist priiks lastud. "... ta oli Eesti Raudtee ja Eesti Merelaevanduse KGB osakonna agent "Merikotkas", kes arvati agentuuri võrgust välja kui kahekeelne, kes omakasu silmas pidades ei teatanud julgeolekuorganitele Meri kuritegelikest kavatsustest".* Kuidas see kavatsus sel juhul julgeolekuni jõudis ja miks nad omapoolseid samme ei astunud, pole teada.

Koolis päevapoliitilisi sündmusi nimetamisväärselt ei valgustatud ja ajalehti me tol ajal eriti ei lugenud. Laste vaateid kujun-

* ERA, f. 131, sü. 372, lk. 24.

dasid põhiliselt vanemad ja kodu ning muidugi juhtumid, mille tunnistajateks või osalisteks me olime.

Isa tellis "Suurt Nõukogude Entsüklopeediat", mis ilmus enam kui poole sajast kõites. Sageli tuli ette, et tellijatele saadeti eraldi mõni (enamasti mõnd väljapaistvat isikut puudutav) artikkel koos palvega asendada sellega tekst, mis mõnes varem ilmunud kõites sama märksõna kohta käis. Kui 1953. aastal arreteeriti riikliku julgeoleku juht Lavrenti Beria, siis oli asi minu mäletamist mööda veelgi tõsisem. Isal tuli Beria nime sisaldava kõitega minna raamatutärisse, kus vastav artikkel välja lõigati ja ära võeti. Asemele anti uued leheküljed mingi teise märksõnaga. Mäletan isa sarkastilist naeru, kui ta mulle sellest rääkis. Muide, ka 32 aastat hiljem, 1985. aastal ilmunud ENE I köitest ei saa me teada, kes oli Beria, sest seda pole seal nimetatud.

Minu 8. klassi vene keele õpikus oli lugemistükk NSV Liidu ilmpioniks tulnud ratsutajast, noorukesest Aino Luukasest, kellele marssal Budjonnoi isiklikult võidukarika üle andis. Ühel päeval tuli vene keele tundi erariietes meesterahvas ning vahetas õpetajaga mõne sõna. Meile anti käsk avada õpikud leheküljelt, millel oli lugu Ainost, ja rebida see leht välja. Kokkukogutud lehed mapi vahele pannud, lahkus võõras klassist. Alles mõni aeg hiljem kuulsime, et julgeolekuorganid olid arreteerinud Aino isa, kes oli olnud Eesti Vabariigi ohvitser, seejärel sõdinud polkovnikuna Punarmees ja töötanud sõjanduse õppejõuna Tallinna Polütehnilise Instituudis. Taolised aktsioonid, mis kaasnesid inimeste arreteerimisega, ei olnud mõne alama ametniku väljamoeldised, vaid riigis valitsenud süsteem.

Neil segastel, ängistava pinge ja kindlusetuse aastatel tuli olla ettevaatlik mitte ainult täiskasvanutel, vaid ka lastel. Mingil ajal levis kuuldus meie läheduses elanud koolivend Boris Merilaini arreteerimisest, keda olevat süüdistatud Stalinit pilkava raamatu levitamises. See tegi valvsaks, sest meilgi oli too raamatuke Stalinit kujutavatest karikatuuridest. Peale selle oli meie valdusesse sattunud allveelaeva Lembit väga ilus vapp, mis võis samuti ohtlikuks

osutada. Vapp oli portselanist, kujult ümmargune, umbes 30 cm läbimõõduga ja 3–4 cm paksune. Veel oli vapil reljeefne sinimustvalge rist ning allosas poolsõõrjalt kiri: "Lembit, vääri oma nimel!" Vapp oli paigutatud massiivsesse tammeraami, mille päist kaunistas kolmeharuline pronksist ahing. Otsustasime Lennartiga need asjad igaks juhaks ära peita. Käepärast oli üksnes tükk vana lauvakstut, millesse me nad mähkisime ning seejärel plangu ja orientiiriks valitud männi vahele umbes 60–70 cm sügavasse liivaauku maha matsime. Peaaegu viis aastakümnet hiljem püüdsime peidikut allveelaev Lembitu huviliste Robert Kokka, Vahur Glaase ja Sulev Roosma ning päästeteenistuse meestega miiniotsijate abil leida, paraku tulemusteta. Ma ei välista, et me võisime vapi eelnevalt puitraamist välja võtta. Sellisel juhul ei saanud miiniotsijad vapile reageerida, kuna metalldetailid olid vaid raami küljes. Olen kindel, et vapp kunagi siiski leitakse. Tol korral sai Meremuuseum minult sellesama vapi kujutisega väikese pitsati, mille olin alles hoidnud. 2000. aasta aprillis-mais püüdis veel üks entusiastide grupp eesotsas Johannes Tõrsiga peidikut leida, jällegi edutult. Nüüdseks on uued omanikud meie kunagise kodumaja lammutanud ja selle asemele on kerkinud moodne klaaselamu.

Elu hakkas pisitasa jälle rööbastesse minema. Sisustasime oma uue kodu kenasti. Ema ostis ilusa söögitoamööbli nägusalt proua Tammsaarelt, kelle relvakaupmehest abikaasa oli kohe juunipöörde järel kadunuks jäänud. Aastate jooksul lõunatasid või jõid meie suure söögilaua taga kohvi paljud, nende seas ka väga tuntud inimesed. Meie ema oli oivaline perenaine: kõik tema lõunad, pirukad, koogid ja kringlid olid meie jaoks imemaitavad. Isa mainis kord omamehelikult, et abielludes polevat emal niisuguseid oskusi olnud. Mõtlesin, et küllap oli isagi aja jooksul üht-teist juurde õpinud, aga muidugi ei hakanud ma seda talle ütleva.

Me korrasime aeda, istutasime lilli ja rajasime ka maasikapeenra. Nüüd oli meil neli tuba, avar köök, veranda ja aed. Viimane polnud kuigi suur, aga oma ja just seetõttu tore. Vabaduse puisteel oli sel ajal liiklus veel tagasihoidlik, müra ei seganud ja

ahk oli suhteliselt puhas, seepärast viibisime suvel palju aias, vahetevahel ka lõunatasime või jõime seal kohvi.

Neljakümnendate lõpu ja viiekümnendate algusaastad olid kõigile majanduslikult rasked ja meilgi oli aeg-ajalt raha- ja toidumureid. Isal oli teenistus, aga ta pidi kõvasti tööd rügama, et toita peret ja tasuda majavõlga, milleks tuli umbes 1000 rubla kuus maksta, ja seepärast oli meil iga rubla arvel. Käisin mõned korrad Piritale Kalevi jahtklubis treeningutel. Jahiga oli muinasjutuliselt mõnus sõita, treeneriks oli tuntud jahisportlane Ernst Kuzmanov, keda abistas tulevane kuulsus Aleksander Tšutšelov. Juba pärast esimesi Piritale-käike sain aru, et see harrastus läheb liialt kalliks: sõidud Nõmmelt linna, sealt edasi Piritale ning koju tagasi nõudsid raha, mida ei sobinud vanematelt küsida.

Isa sissetulekud olid ebaregulaarsed. Mõnikord käisime Nõmmelt linna ja tagasi jalgsi. Mitmel korral müüdas isa antikvariaadis oma raamatuid, et perele toitu muretseda. Riietusime väga tagasihoidlikult, õigem oleks öelda, et viletsalt. Riided õmmeldi vanaest lahtiharutatud ja ümberpööratud ülikondadest või palitutest. Varakevadest kuni hilissügiseni käisin nagu teisedki lapsed valgete tennistega, mida iga nädal, vahel ka sagedamini pesime ja hambapulbriga valgendasime. Õnneks toodeti tenniseid Tallinnas Põhjala vabrikus ja neid sai alati osta. Tennistega käisime ka ülikooliaastatel viiekümnendate keskpaiku. Kaheksandas klassis läks meil meeldi kikkilipsude kandmine. Õige pea otsisime isade-vanaisade kikkilipsud üles ja tundsim nendest rõõmu. Esimese ülikonna sain alles ülikoolipäevil.

Tol ajal oli kõik küllalt kallis. Sõiduauto Moskvitš-400, millest unistasin, maksis 9000, Pobeda 16 000 ja ZIM 30 000 rubla. Kuna raha oli vähe, suutsid osta väga vähesed ning autod olid veel vahamüügil.

Mõnikord külastas meid Vabadussõja kangelase, hilisema poliitiku ja vapside liikumise ühe juhi kindralmajor Andres Larka isik, kes elas meie läheduses suures kitsikuses, kuid säilitas sellele vaatamata rõõmsa meele ja optimismi. Kord tuli ta külakostiga:

"Proua Meri, tegin tordi, loodan, et see teile maitseb. Olen neid õppinud tegema, kõik kiidavad, ja see läheb mulle maksma täpselt 3 rubla" (1947. a. väeringus). Tort oli tehtud riivitud leivast, millele oli vahekihiks keedetud rabarberit ja täpselt nõnda palju suhkrut pandud, et magusat maitset võis vaevu aimata. Mulle on too "tort" jäänud meelde kui vaesust ja viletsust sümboliseeriv, ent inimlikult liigutav mälestus rasketest aegadeist.

Kõik pidasid sõjajärgset eluviisi iseenesestmõistetavaks ega viirisenud. Polnud eriti põhjust üksteist kadestada. Vägivalda, röövimisi, vargusi ja lööminguid tuli ette haruharva.

Tol ajal kehtis kirjutamata seadus, et iga inimene pidi loovutama aastas ühe kuu sissetuleku nn. rahvamajanduse arendamiseks ja taastamiseks. See oli omamoodi täiendav maks, mida nimetati riigilaenuks ning mille katteks anti loteriipiletid (riigilaenupiletid). Laen oli arvestatud 20 aastaks ja igal aastal toimusid võiduloosimised ning kustutusloosimised. Isa nagu kõik teisedki pidi mingi summa ulatuses laenupileteid ostma. Ta suhtus sellesse aktsiooni irooniaga ja andis loteriipiletid kui tarbetu makulatuuri mulle umbes sellise soovitusena, et tee selle pahnaga, mida iganes heaks arvad. Mina siiski uurisin pileteid ning hakkasin põnevusega jälgima ajalehtedes ilmuvaid loositabeleid. Ei möödunudki palju aega, kui võitsin ühe loosimisega 1000 rubla. Kontrollisin numbreid piletil ja tabelis mitmeid kordi, endal käed värisemas ja süda põksumas. Oletasin, et kodus mulle sellist suurt rahasummat ei jäeta. Pidasin sisimas aru. Uurisin, kas minusugusel, kes ei ole veel passiikka jõudnud, saab olla hoiuarvet, ja et see oli võimalik, avasin hoiukassas arve ja lasksin kogu summa sellele kanda: nii tundus kõige kindlam. Pea mõtteid täis, lonkisin läbi vanalinna ja endalegi ootamatult märkasin Väike-Karja sporditarvete äri aknal tolle aja kõige moodsamat ja ihaldatumat vene fotoaparaati FED-Zorki, minu ja paljude minusuguste tippunistust sel ajal. Aparaat oli päris täpne koopias sakslaste Leicast, hinnasedelil oli kirjas 1000 rubla. Sattusin ärevusse ja olin nõutu, aga ei saanud kellegagi aru pida-da, pidin ise otsustama. Palusin müüjat mulle aparaati näidata,

hain vastuseks, et kõik on juba läbi müüdud. Õhinaga hakkasin seletama: "Aga vaateaknal ju on üks?" Mulle kirjutati kassatšekk välja, jooksin hoiukassasse, võtsin oma vähem kui tunnivanuse hoiuse välja ja tormasin uuesti poodi. Olin õnnelik ja uhke oma astu üle. See oli otsekui taevast kukkunud üllatus ning mu senise elu suurim iseseisvalt tehtud ost. Ka kodused ei jõudnud asja ära imestada ja rõõmustasid koos minuga. Fotograafia köitis mind juba 12. eluaastast alates, ma olin selle põhitööd iseseisvalt venda-de Parikaste õpiku järgi omandanud, aga kasutada sain aeg-ajalt vaid sõber Žorži peopesasuurust bakeliidist "seebikarpi". Nii primitiivset fotoaparaati pole ma kunagi hiljem juhtunud nägema: sel oli objektiiviks vaid üks väike lääts ning polnud mingit valgustugevuse või katiku liikumiskiiruse reguleerimise võimalust. Ometi olime mõlemad sõbraga ülimalt õnnelikud: pildid valmisid, mis ast, et hallid.

Minu võidust alates küsis isa aeg-ajalt, kas ma ikka olen ajalehtedes ilmunud loosivõitude tabeleid kontrollinud.

Perekonnasõbrad ja tuttavad

Meie naabruses Taara tänaval elas vanahärra Richard Mitt. Härra Mitt oli saanud hariduse Riia Polütehnilises Instituudis ja töötas naariajal koos teiste eestlastega palju aastaid Turkestanis raudteehitustel. Minu teada tegeles ta koos oma kaaslastega edukalt ka ettevõtlusega ning kogus seal mitmesuguste kaevanduste näol kena varanduse, kuid jäi revolutsiooni käigus kõigest ilma. Eesti Vabariigi väljakuulutamise järel pidi temast saama meie konsul Turkestanis, kuid endistel Venemaa aladel käiva kodusõja tõttu jäi määramine vormistamata. Hiljem õnnestus tal opteeruda kodumaale. Ta oli projekteerinud meie Kaare tänava maja ja sellest sai alguse perekondlik läbikäimine. Neil oli tore ja mugav kodu,

kus me emaga sageli külas käisime. Proua Mitt suri vähki. Lühikest kasvu kikkis habemega vanahärra, tõeline džentelmen, kelle roosakat kortsudeta nägu alati heasüdamlik naeratus valgustas, oli ka hiljem meie sagedane külaline. Riigiarhiivis Eesti välisministeeriumi materjalide hulgas on säilinud ettekanded selle tagasihoidliku kaasmaalase kunagisest tegevusest, mis võiksid üldsusele huvi pakkuda.

Markantsemaid isa sõpru oli Saša *alias* Aleksander Prokofjev, klassivend Tallinna reaalkoolist. Nagu isagi, suundus ta pärast kooli lõpetamist Venemaale, omandas seal ehitusinseneri kutse ja, et ta oli rahvuselt venelane, jäi sinna elama. Kooliajast saadik ei teadnud nad teineteisest midagi, kohtusid alles pärast meie Tallinna tagasitulekut juhuslikult tänaval. Saša oli huvitav, humoorikas vestluskaaslane, kes armastas poliitilisi anekdoote ja naeris nõukogude korra igapäevaste totruste üle. Ta oli suutnud ennast parteist eemal hoida, öeldes, et on usklik. Sellest hoolimata määrati ta sundkorras tööle NKVD ehitusvägedesse, sõjaeelsetel aastatel pidi ta ehitama Peipsi taga kaitserajatisi ja pärast sõda Eestis vanglaid, sealhulgas ka Pagari tänava keldrikonge. Olen kindel tema aususes. Ta armastas suhelda, ent ei pärinud midagi ega tundnud huvi ka meie tuttavate vastu. Pensionile saades vahetas ta oma korteri elamise vastu Krimmis, kuna arstid soovitasid ta abi-kaasale kliimavahetust.

Nad võisid isaga lõputult meenutada 20. sajandi algusaastate elu Tallinnas, ühiseid tutvavaid ja kõige enam muidugi kooliaega. Nendest juttudest on mulle jäänud meelde mõned üksikud pildikesed. Tol ajal olid õpilaste vanusevahed ühe klassi piires olnud kuni viis aastat, mõnikord isegi rohkem, isa oli oma klassis kõige noorem. Õppetöö toimus vene keeles. Isegi need vähesed eesti soost õpetajad, kes vene keelt halvasti oskasid, ei tohtinud sõnagi eesti keeles lausuda. Eriti koomiliselt oli kõlanud nende looduslooõpetaja Johannes Piiperi vene keel. Mõlemad pidasid väga lugu Piiperist, kes oli hiljem Tartu Ülikooli kauaaegne zooloogiaprofessor, ent tuletasid teineteise võidu meelde kunagise õpetaja veidraid

venekeelseid väljendeid ja naersid, nii et silmad vees, otsekui oleks kõik alles mõne päeva eest olnud.

Saša oli endale ostanud mootorratta BMW, millega ta ka meid külastas. Minul siis veel sõidulubasid ei olnud, kuid sõita ma oskasin. Eks ta nägi juba minu näost ära mu suurima soovi, andiski ratta proovida ja kaasa ka selle passi, kui miilits juhtuks mind kinni pidama. Sõitsin algul suure rõõmuga niisama sinna-tänna. Tahtsin veidi ka teiste ees hoobelda ning põrutasin siis sõber Jüri poole, kellega koos mõned ringid tegime. Kui pimedaks läks, viisin Jüri koju ja keerasin ka ise kodu poole. Liiklust Vabaduse puiesteel peaaegu ei olnud, kuid Tähe tänava nurga juures tormas liiklusinspektor tee keskele ja tegi minu peatamiseks taskulambi punase tulega energilisi ringe. Seest võttis õõnsaks, krimp tuli kurku, meelikohad tuksusid. Võtsin gaasi maha, lähenesin miilitsale, nagu kavatsenuks peatuda, kuid 5–10 meetrit enne temani jõudmist keerasin gaasi põhja, kustutasin tuled, surusin, pea käte vahel, end vastu ratta korpust ja kihutasin Hiiu tänava poole. Vaatasin tagasi jälitajaid oli kaks, nende mootorratas IŽ-350 oli suunaga linna poole ning ilmselt ei käivitunud kohe. Mul oli tunne, nagu seisaksin paigal, kuigi gaas oli põhjas ja kiirust oli kindlasti omajagu. Kui uuesti taha vaatasin, nägin laterna valgusvihus ringi keeravat mootorratast ja seda, et mul oli jälitajate ees edumaa. Hetk hiljem olin teisel pool Hiiu tänavat, liginesin koduvärvale ja tegutsesin rohkem tunde kui arvestuse järgi. Pidin pidurdama: sidur sisse, seisin rattal püsti ja vajusin kogu keharaskusega piduripedaalile, juhtisin ratta diagonaalis vasakule, sõitsin üle sõidutee madala aarekivi papliterea vahele ja olingi aiavärava vahel. Värav oli hoo- ga valla paiskunud ja ma olin vist siduri lahti lasknud, igatahes suri mootor ise välja. Suurivaevu sain sadulast maha, kuid ratast ei saanud lukata ei jõudnud, kuna käik oli sees. Taipasin vihmamantli hõlma üle tagumise poritiiva laotada, et varjata sellel olevat punast reflektklaasi. Tõmbusin ise ratta kohale küüru ja hoidsin hinge kinni. Miilitsamehed kihutasid samal hetkel, pilgud ette suunatud, mind märkamata mööda, omavahel midagi arusaamatut karjades.

Olin ähmi täis ja mul kulus tükk aega rahunemiseks. Rääkisin vahejuhtumisest Sašale ja sain veidi noomida.

Sagedasteks külalisteks olid meil isa noorpõlvesõber professor Edgar Kuusik ning vahel koos temaga ka kunstiajaloolane Ernst Ederberg, kes töötas arhitektuurimälestiste kaitse inspektorina. Tema jõupingutuste tulemusena võeti 1947. aastal Narva linn esimese linnana Nõukogude Liidus arhitektuuri mälestusmärgina kaitse alla.* Kord käis kohvilauas elav vestlus, mille käigus Ederberg võttis taskust ühe paberilehe. See oli Tartu linna täitevkomitee esimehe (meie mõistes linnapea) allakirjutatud otsus, millega lubati sõjaväelastele lennuvälja ehitamisel anda täitematerjaliks Baltimaade arhitektuuri pärlina tuntud Tartu Jaani kiriku varemed. Raske on täpselt edasi anda tolle jutuajamise emotsionaalset atmosfääri, see oli ju poole sajandi eest! Kolm härrat vaheldumisi ahas-tasid ja naersid laginal neile uskumatuna näiva harimatuse ja kultuurituse üle. Kui ma ei eksi, siis oli Ederberg, nüpea kui asjast teada sai, omal algatusel Moskvasse sõitnud ning saavutanud tänu tutvustele ja veenmisoskusele tolle barbaarse otsuse tühistamise.

Enam-vähem samal ajal hakkas Venemaalt nii asumiselt kui ka laagritest veelgi ellujäänuid naasma. Nende hulgas olid ka välja-saadetud lapsed ja endised äritegelased, keda kuulsa § 58 alusel "kodumaa reetmises" ei süüdistatud. Pidasime endastmõistetavaks, et endised tuttavad või nende lähedased koju jõudnult meid külastasid. Mitmed neist käisid meil tihti ja olid meie kohvilauda alati teretulnud, eriti kui vanematel oli nendega ühiseid mälestusi. Üks neist, Juhan Tuldava, oli koos oma ema ja õega olnud Kirovis asumisel. Meie isad töötasid koos Eesti Vabariigi välisministeeriumis, olid ka ühes ja samas Siberi laagris, mis jäi Tuldava seniori igaveseks puhkepaigaks. Minu isa pidas noorest Tuldavast, laia silmaringiga ja haritud inimesest ning meeldivast vestluskaas-lasest väga lugu. Juhan oli vene keele õpetaja Tallinna 17. kesk-koolis ning huvitus alati sellest, kuidas ja mida mulle vene keele

* "Tuna" 1999, nr. 4, lk. 145.

tundides õpetatakse. Tavaliselt ma vanemate inimeste vestluste vastu erilist huvi ei tundnud ning lahkusin seltskonnast pärast seda, kui kohv joodud ja mõned viisakusfraasid vahetatud. Kuid Tul-davat oli huvitav kuulata ja ta suhtus minusse kui võrdsesse vest-luspartnerisse. Mäletan, et ta rääkis sageli teda varitsevast ohust. Keegi temale lähedane ja usaldatav inimene olevat haridusminis-teriumi kaadriosakonnas näinud õpetajate nimekirja, milles tema nime ümbritsenud punane rõngas, mis tingimata pidi midagi eba-meeldivat tähendama. Mingil ajal kadus ta jäljetult, temast ei kuul-dud enam kippu ega kõppu. Alles 1963. aasta oktoobris ilmus ajalehes "Izvestija", pisut hiljem ka eestikeelses ajakirjanduses kel-legi Hamani pikk patukahetsusavaldus Nõukogude Liidust põge-misest ja tagasitulemise motiividest. Isa tundis kohe ära Tulda-vate endise eestistamata nime Haman. Ajaleheartiklist õhkua julgeolekuorganitele omase stiili ja mõttelaadi kohta väitis ta, et Tuldava olevat sellise artikli kirjutamiseks liialt intelligentne. Isa oletas, et julgeolekumehed röövisid ja töid Juhan Tuldava jõuga tagasi, ise poleks ta kunagi tulnud. Hiljem kuulsime, et Tuldava töötas Tartu Ülikoolis professori ja kateedrijuhatajana, ent ta ei võtnud kordagi meie perekonnaga ühendust. Nüüd on mulle ar-hiivimaterjalide põhjal selgunud, et Tuldava oli tõenäoliselt julge-oleku agent nimega "Voronin". Pole andmeid, et ta oleks meie pe-rekonna suhtes ebalojaalne olnud. "Eesti Entsüklopeedia" 14. köites¹ on öeldud, et lääneriikide luure olevat hakanud teda jäl-i-tama, mistõttu ta Nõukogude Liitu tagasi tuli.

Peaaegu omainimene oli meie tuttavatest arvatavasti kõige raskam, viletsa nägemisega Julia Andrejevna Romanovskaja. Tema jutu järgi olevat ta enne Venemaa revolutsioone olnud Peterburi Maria teatri näitleja ning tsaariarmee kindral Romanovski abi-kanna. Revolutsiooni ja kodusõja keeristes sattus ta põgenikevoo-lu Lätisse, kus tal oli tuttavaid ja sugulasi, ning tegeles antiikasja-de müümisega. 1941 saadeti ta Venemaale ja oli mitmes Kirovi oblasti

¹ "Eesti Entsüklopeedia" 14. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000, lk. 554.

laagris. Julia Andrejevna oli väga tragi, käis juba 1950. aastatel kohtu kaudu oma varandust tagasi nõudmas, mis osaliselt ka õnnestus. Mäletan, kuidas ta korterit taotlede isegi Ivan Kabin juurde pääses. Nägin tema avaldust, millele Kabin oli sinise pliiatsiga diagonaalis laialt peale kirjutanud korralduse eraldada elamis-pind väljaspool järjekorda. Õige pea saigi ta Kapi tänavale korraliku toakese. Julia Andrejevna oli tore ja väarikas ning ei virisenud kunagi. Poliitikast rääkis ta harva, rohkem käis jutt pashast või kulitsidest. Eesti keeles oli tal tugev aktsent, mistõttu oli päris naljakas, kui ta kord emotsionaalselt küsis: "Noh öelge mulle, mida need venelased siia Eestimaale küll kipuvad?" Iseenesest mõistetavalt pidas ta ennast Eesti põliselanikuks, sõjajärgseid sissetulnuid aga võõrasteks. Kui me tänapäeval migrantidest räägime, siis ei ole ilmselt õige, et me liialt nende rahvust rõhutame.

Vahel käis meil kirjanik Aadu Hint koos abikaasa Minni Nurmega. Kord külastasin vanematega ka nende kodu Mustamäe veerul. Meelde on jäänud kirjaniku minule suunatud sõnad: "Kadestan teid nende rohkete mälestuste ja elus nähtu pärast, kui kunagi minuvanuseks saate." Ega ma siis päriselt ei taibanud, mida ta sellega öelda tahtis, kuid nüüd aiman. Olin ju oma nooruse kohta juba palju näinud ning oli päris loomulik oletada, et suurem osa elust peaks veel ees seisma.

Sagedane külaline oli ka härra Otto Grant, nii olemiselt kui ka väliselt täielik härrasmees, kena, intelligentne ja huvitava jutuga, kes valdas hästi võõrkeeli ning luges palju. Ta oli olnud Eesti välisministeeriumi osakonnajuhataja. Kui ma ei eksi, siis oli ta endine meremees, võib-olla ka laevade omanik. Tema tundis end meie pool päris vabalt, võttis vahel riiulilt mõne raamatu, istus mugavalt diivanile, ei lasknud ennast häirida ega seganud ka pererahvast. Ma ei peatuks sellel inimesel nii pikalt, kui ma ei oleks arhiivimaterjalides tema nime peale sattunud. Otto Grant oli sündinud 1893. aastal Lätis. Nagu arhiivitoimikutest* selgub, tundis Eesti

* ERA, f. 131, sü. 190, lk. 172.

IKVD tema vastu erakordselt suurt huvi. Tema ja ta venna juurde saadeti hulgaliselt agente, sealhulgas kõige professionaalsem neist, agendinimega "Belokurova" (tõlkes – heledajuukseline). Kuna see nimi esineb ka meie perekonda puudutavates materjalides, siis temast hiljem. Mis puutub Otto Granti, siis julgeoleku materjalide põhjal viibis ta sõja ajal Siberis, kuid erinevalt teistest ei ole märgitud, mis asjaoludel. Tema juurde saadeti eriülesannetega agendid "Mesikäpp" ja "Zorin". Toimikus nimetatakse, et "abinude rakendamine Grantide korteris liter "H" kasutamiseks (või pealtkuulamisvahendite paigaldamine – H. Meri märkus) tehnilistel põhjustel ebaõnnestus. Seepärast rakendatakse täiendavad abinõud agentide järeleproovimiseks ("pereproverka)". IKVD palub Moskvast seisukohta vendade Grantide kui bandiitide abistajate ("bandoposobniki") vahistamiseks.

Minu teada asus Otto Grant peatselt elama Pärnusse. Käisime teda seal mingil ajal otsimas, kuid tulemusteta.

Meie naabruses elavad õed Laurikud, kellest üks – Berta – oli isa kunagine kolleeg välisministeeriumi päevilt, käisid samuti tihti meil. Berta töötas sekretäri-masinakirjutajana ning oli sama ametit pidanud mitmes Eesti välissaatkonnas. Ka preili Luutsi Sauks, Berliini saatkonna tehniline sekretär-korrespondent, oli justkui omainimeine. Kui see seltskond koos oli, siis käis elav, meeleolukas vestlus möödunud aegadest, mis mind siis paraku põrmugi ei huvitanud.

Mõnevõrra harvem olid meie pool prouad Univer, Saarepera, Seljamaa (endise välisministri abikaasa), õekesed Tammsaared ja härra Stafenau, Eesti esimene konsul Valgas.

Julgeoleku arhiive sirvides sattusin veel mõningatele meid külastanud inimestele. Nendest nimetaksin Eesti laskespordi "isa" ja teedeministri, mahalastud kindral Otto Sternbecki leske. Arhiividokumentidest selgub, et agendid "Tamm" ja "Krasnov" kinnitavad tema nõukogudevastast meeleolu. Kalapüügiinspektorite kursustel ilmutavat ta kõrgendatud huvi kalapüügi ja kalanduse vastu. See annab aimu, millist valvsust näidati üles, et eestlasi mehest ja veesõidukitest eemal hoida.

Teine selline inimene oli proua Antonina Uritamm. Arhiivimaterjalides on kirjas, et ta usaldas agenti varjunimega "Marso" ning reetis kohtumisel 16. mail 1948 pahaaimamata Estonia teatri partorgi Raudkivi kavatsuse pageda Rootsi. 1949. a. jaanuaris teeb agent järjekordse ettekande ja toob ära Uritamme ütluse: "Ainus mure, et ei jõua ära oodata sõda ja kommunismi hävimist."* Nendest näidetest nähtub, et julgeolek kasutas informatsiooniallikatena avameelseid ja jutukaid inimesi, kes seda ise ei osanud aimatagi.

Võiksin seda loetelu jätkata, kuid toodud näidetest piisab, et iseloomustada ajajärku, mil alustasin õpinguid Tallinna 10. keskkoolis. Suurel määral põhinevad minu ülestähendused tagantjärele tarkusel. Tol ajal olime küllalt naiivsed, omavahel tuttavate inimeste vastastikune usaldusväärsus oli peaaegu väljaspool kahtlust. Paljus just sellele oligi rajatud julgeoleku jälitustegevus. Kahju, et ükski endine julgeolekutöötaja ei ole hiljem näidanud üles julgust kirjeldada nende poolt omal ajal kasutatud töövõtteid.

Koolipoisielu

Kooliaeg oli tore, tundub, justkui olnuks ilmadki siis päikesepaistelisemad ja talved suusatajatele-uisutajatele sõbralikumad kui paljudel hilisematel aastatel. Õppisime, sportisime, käisime huviringides. Tagantjärele hinnates elasime igaüks oma suletud enesekeskse maailmas, isegi teiste koolide õpilastega polnud kontakte. Vahetevahel ulatusid meieni küll kuuldused metsävendadest, aasammaste õhkulaskmistest ning arreteerimistest, kuid see tundus kusagil väga kaugel olevat. Mingil ajal saime teada algkooli klassivenna Lembit Aasalo vangistamisest, kes oli läinud Tihemetsa tehnikumi õppima. Hiljem sai temast tuntud vabadusvõitleja.

* ERA, f. 131, sü. 358, lk. 178.

Õpingutes olin keskmisel tasemel, ikka sattus mõni kolm tunnistusele. Kodus sellest numbrit ei tehtud ja mul endal puudus auhinna, et esimeste hulka pürgida. Olen olnud parasjagu laisk ja laigav ning ei ole eriliste annetega silma paistnud. Õppeainetest tundsin suuremat huvi loodusteaduste ja majandusgeograafia vastu. Vene keel oli mulle lihtne. Sel ajal käis koolis palju kontrolle, eriti tihti just vene keele tundides. Nendel kordadel teadsin, et minul tuleb õpetaja ja klassi au eest väljas olla. Õpetaja Kinter ei varjanudki seda ja nimetas mind "vene keele korüfeeks".

Eesti keele õpetajaks oli meil kirjanik Parijõe tütar, kes varsti oma isa pärast koolist lahkuma sunniti. Kord tegi ta mulle ülesandeks tõlkida mingi lõik Lermontovi "Deemoni" venekeelsest väljaandest, kuna seda teost siis eesti keeles veel polnud. Nägin palju vaeva, kuid sain hakkama. Lugesin oma töö klassile ette, õpetaja naeratas tunnustavalt ja pani hindeks viie, kuid lisas, et eks su isa ikka tegi selle tõlke ära või vähemalt aitas sind. Olin südamepõhjani solvunud, pealegi olid isa-ema sel ajal mõneks ajaks Kaukaasiasse sõitnud ega poleks juba seetõttu mind kuidagi abistada saanud. Hiljem rääkisin sellest isale ja andsin talle oma kirjatöö lugeda. Minu suureks imestuseks lausus isa, et tõlge üllatab teda: see olevat justkui professionaalse poeedi töö. Pärast sellist hinnangut ei olnud ma enam õpetajale pahane. Sain aru, et tõlke õnnestumine oli lihtsalt juhus. See jäi ka mu ainsaks kirjanduslikuks katsetuseks, kui keskpäraseid koolikirjandeid mitte arvesse võtta.

Meie kool oli tuntud oma sporditraditsioonide poolest. Põhiliselt harrastati pallimängusid, suusatamist, kergejõustikku, kuid ka vehklemist, laskesporti ning muid alasid. Suured teened kooli spordimaine loomisel olid ilmselt võimlemisõpetajal Huimerindil, kes suhtus oma ainesse väga tõsiselt. Mina käisin Mustamäe lasketrüüsi treeningutel ning me tõime koolile võistlustelt palju auhindu koju. Veidike suusatasin ja hüppasin kõrgust, väheke tennist, kuid intensiivseks sihipäraseks sportimiseks ei jätkunud mul visadust ja järjekindlust.

Meelde on jäänud toredad talveõhtud Hiiu valgustatud liuväljal. Meie klassist vist teisi poisse seal ei käinud, kuid mäletan hästi Tiiu-Liis Volkovit (Parmas), Elve Kiljakot (Ojaveret) ja paljusid teisi nõmmekaid.

Päris sageli oli koolipidusid. Tavaliselt oli neil ka eeskava ja sageli kutsuti esinejaid väljastpoolt kooli. Mäletan meil esinenutest näitlejaid Mari Möldret ja Vello Viisimaad. Õpilastele korraldati tantsukursusi, muidugi range ideoloogilise kontrolli all. Õppealajuhataja isiklikult sekkus tantsude valikusse ning õpetas vastukaluks läänelikele tantsudele vanu ballitantse, nagu padespanni ja padekaatri, ehkki needki polnud oma päritolult mingid tööliklassi jalakeerutused. Olin vilets tantsija, kuid lõin ikkagi kaasa. Vahel harva saatsin ka mõne tantsupartneri koju. Meie klassi poisid ja tüdrukud said hästi läbi, me käisime jalgratastega sõitmas ning üksteise sünnipäevadel, kuid kindlaid "käijaid" (paare) sel ajal ei kujunenud.

Nagu juba kirjutasin, oli mul üsna palju aega nõudev huviala – fotograafia. Koduseks eeskujuks olid isa meisterlikud pildid (imekombel on tema fotod ja negatiivid 70–80 aasta tagustest aegadest tänaseni säilinud). Aga kui isa piirdus pildistamisega, jättes fotode tegemise spetsialistidele, siis minule oli ülipõnev ka pildi valmimise tehniline pool alates pimendatud toast, punasest tulest, suurendusaparaadist ja ilmutusvaannidest, rääkimata kujutiste ilmumisest fotopaberile. Sõjajärgsele kitsikusele vaatamata sai sporditarvete ärist fotopaberit ja vajalikke kemikaale osta. Teenisin juba "seebi-karbi" ajal väikest taskuraha, tehes mõõduka tasu eest kaasõpilastele elektrirongi kuupileti jaoks passipilte. Olin fotoasjandusse sedavõrd kiindunud, et mõtlesin fotograafiks õppida. 13-aastasena kippusin suviseks koolivaheajaks õpipoisiks või abitööliseks mõnda fotoateljeesse, nagu neid väikseid töökodasid tollal nimetati, ja me käisimegi ühel päeval koos emaga Viru ja Suur-Karja tänaval 5–6 fotoateljees. Paraku tulemusteta: minusugust lihtsalt ei vajatud.

Kui sain oma unistuste fotoaparaadi, proovisin salamisi mõne fotoga tol ajal ilmuvasse ajakirja "Pilt ja Sõna" pääseda. Ühel päikesepaistelisel kevadpäeval tegin koolist poppi ja sõitsin jalgrattaga Pääskülla, lootes pildistamiseks midagi sobivat leida. Teisel pool lõge paiknes Pääsküla kolhoos. Pärnu maanteest vasakul oli talumüel söödasõime ümber 6–8 valgekirjut vasikat. Tegin talitajaga juttu ja sain teada, et tegemist on kolhoosi noorte tööloomadega – just see, mida vajasin. Tegin mõned ülesvõtted, kuid ei taibanud tegi talitaja nime küsida. Saatsin pildid ära, kuid sain need peatselt tagasi koos ülimalt viisaka vastusega, kus juhiti mu tähelepanu puudulikule tekstile, milles pole andmeid kolhoosi saavutustest, mis õigustaksid pildi avaldamise. Olen selle vastuskirja mälestuseks alles hoidnud.

Kui sain kuueteistkümneseks, kutsusin mõned klassivennad ja klassiõed sünnipäevale. Ema küpsetas traditsiooniliselt tuntud headuses kringli ja nad katsid isaga koos kena kohvilaua. Meil kodus ei pruugitud kunagi alkoholi, kuid selles asjas ei olnud ka otsest keeldu, lihtsalt puudus vajadus. Sünnipäeva puhuks ostsin siiski kaks pudelit veini "Beloje Bessarabskoje". Oli tore õhtu, millest mäletan, enam ei mäleta. Tüdrukud saatsime koju, kuid ma rääkisin poistele augu pähe, et me võiksime pidu jätkata. Nii ka tegime. Ajasime elavalt juttu, mingit väsimust ei tundnud ja nii me ei märganudki, kui kell oli juba kolm läbi. Tegin ettepaneku, et sõbrad meile jääksid ja me läheksime hommikul otse kooli. See polnud ilmselt kõige targem mõte, kuid poisid jäid pisukese kõhkluse järel nõusse. Ema-isa magasid õndsat und ning avastasid sünnipäevaliste seltskonna alles hommikul mind äratama tulles. Nad olid veidi imestunud, kuid ei teinud etteheiteid ning katsid uuesti kohvilaua. Poisid pidid kodudest läbi minema ja kooliasjad võtma. Jõudsime õigeks ajaks kooli ning tundus, et kõik on korras. Kui võta näpust, kolmanda tunni ajal kutsuti mind klassist välja. Sain korralduse koju minna ning vanemad kooli saata. Ema käis ki koolis direktori jutul ning nende kohtumine oli üldjoontes rahumeelselt kulgenud. Ühe poisi isa oli juba hommikul direktorile

kaebamas käinud, et tema poeg olevat Meride juures öö läbi pummeldanud. Ema selgitas, kuidas asi tegelikult oli, ja lugu vaibus. Mõni aeg hiljem olin sama klassivenna sünnipäevale kutsutud. Sel korral olid ka tema vanemad peolauas. Laud oli rikkalikult kaetud ja keset lauda troonis päris kogukas karahvin valge viinaga. Isa, vististi endine rindemees, täitis hoolega meie napsiklaase ja korrutas pidevalt: "Kes vana asja meelde tuletab, sel silm peast välja." Minu meelest oli see mul üks esimesi kordi valget viina pruukida. Õnneks kellegagi midagi halba ei juhtunud.

Nüüd olin passiealine. Selle saamiseks tuli esitada sünnitunnistus. Kuna ma olin sündinud Berliinis, siis puudusid meie tolleaegses perekonnaametis andmed minu sündimise kohta. Isa pidi minu sündimise tunnistajate abil tõendama! Hea seegi, et mitte kohtu abil... Aastaid hiljem oli mul järjekordselt sünnitunnistust vaja. Perekonnaseisuaamet asus Toompea lossis. Rääkisin oma loo sümpaatsele naisametnikule ära, et mis teha, sünnisissekanne puudub. Minu suureks üllatuseks ta vaid naeratas ning ütles, et pole mingit probleemi, Moskva andis Berliini saatkonna materjalid Eestile üle. Ta palus mind veidike oodata ning mõne aja pärast tuli varahoidlast, paberid näpus, ja oli vähemalt sama rõõmus kui mina. Ilma mingite formaalsusteta andis ta mulle minu sünnitunnistuse originaali, mis on saatkonnas välja kirjutatud ja saadik Tohveril allkirjaga kinnitatud. Tõsi küll, selles on väike ebatäpsus (mind on ühe kuu võrra nooremaks tehtud), kuid sellele ei ole keegi mingit tähelepanu pööranud.

Kaheksanda klassi lõpetamise järel tegime õpetaja Aili Parijõe-ga matka Pühajärvele. Sõitsime rongidega ja liikusime jalgsi. See oli suur sündmus, ükski meist polnud seal varem käinud. Ilmad olid suurepärased ja soojad. Olime kohapeal mõned päevad, magasime telgis, valmistasime lõkkel toitu ja tegime pikki paadimatku. Olime kõik Pühajärve ilust võlunud.

Juba tol ajal oli koolilastel tahtmine suvevaheaegadel veidi taskuraha teenida, aga neid võimalusi oli harva. Saime ühe klassiõetutvuse kaudu ennast sokutada linnalähedase kolhoosi õunaaeda

aiandusteks. See võis olla endine Rae mõis. Mäletan toredat, üsna rahvat aednik-mesinikku, kelle nimi oli Raeda. Ta tegeles ilmselt ka aediaretusega. Mul on tunne, et tol ajal oli see aed antud Teadus- ja Akadeemia hoole alla. Meie tööks oli lopsaka rohuga kaetud õunapuudealuse maa kaevamine. See oli päris raske, aga tasu seejuures naeruväärne. Juba mõne päeva pärast otsustasime loobuda ning teatasime sellest töödejuhatajale. Kohe helistati linna, kust mõne aja pärast kahe autoga saabusid kõrged ülemused, hakkasid meie seas selgitustööd tegema ja nimetasid meid streikijateks. Võib-olla see oligi üks esimesi ministreike Nõukogude Eestis? Lähikäikimiste tulemusena suurendati palka tublisti, kuid see jäi ikkagi väikeseks. Enamik õpilasi loobus edasisest tööst, mina jätkasin üksinda veel mõnda aega, sest osa õunasorte hakkas juba valmima. Ühel korral läksin nagu teisedki enne kojuminekut õunu võtma. Raputasin üht maitsvamaid õunu kasvatavat puud. Õunad potsatasid üksteise võidu maha ja ma korjasin neid kiiruga kotti. Järsku ütles keegi seljataga vaikse häälega: "Võta need ka..." End sirgu ajades nägin aednik Raedat, kes mulle oma jalu-
tustepiga kaugemale veerenud õunu näitas. Veri valgus pähe ja mul on sellele mõeldes praegugi piinlik.

Sama aasta sügisel õiendasin mootorratturiekamid. Õppesõit toimus munakivisillutisega Kaasani platsil, umbes Olümpia hotelli asukohal. Esimesel korral põrusin sõidueksamil, kuna panin jala enneaegu maha. Sõidupraktika oli tõepoolest väike, kuid ma unustasin mootorrattast ja kõigepealt tuli saada load. Klassivend ja hea sõber Jüri oli endale äsja uue Iž-mootorratta ostnud, eks see arutas mindki.

Koolis me suuri ulakusi ei teinud, kuid üht-teist tuli ikkagi ette. Kõike loomulikult ei mäleta, aga üks koerustükk meenub üheksandast klassist. Keegi poistest keeras laelambist pirni välja ning pani metallraha pesa ja pirni vahele. Nii kui valgustus sisse lülitati, käis ere sähvatus ja suurem osa koolimajast mattus pimedusse. Koolionu Jaanus jooksis maruvihasena ringi, sõimates poisse kõige roppemate sõnadega, mis meile muidugi palju nalja tegi. Kaks

hommikupoolset tundi oli untsu keeratud ning meie oma eesmärgi selleks korraks saavutanud. Pärast eemaldasime vargsi mündi ning koolipäev läks omasoodu edasi.

1951. aasta sündmusterikas koolivaheaeg

Üheksanda klassi lõpetamise järel otsustasime teha jalgrattamatka ümber Eesti. Tol ajal oli populaarne korraldada matkavõistlusi ajalehe "Noorte Hääle" karikale ja ka meie otsustasime osaleda. Koostasime marsruudi, varusime veidi toitu, hankisime mingi telgisarnase asja ja asusime umbes kahenädalasele matkale, mille esimese päeva etapiks oli sõit Tallinnast Aegviitu. Reisiseltskond oli oma klassist: Ergo Raukas, Aavo Pede, Olav Maran, Taivo Kitsel, Jüri Väli ja mina. See oli tore üritus, mis oleks vajanud veidi juhendamist. Iga päev pidime täitma päevikut, võtma postkontoritest templeid marsruudi tõestamiseks ning saatma toimetusele aruandeid. Kuna Maran ilmutas juba tol ajal kunstilisi kalduvusi, siis illustreeris ta päeviku oma joonistuste ja karikatuuridega. Mee-nuvad mõned seigad sellest matkast. Võistluse reglement nägi ette mingis ühiskondlikult kasulikus tegevuses osalemist. See tingimus tundus meile ületamatu raskusena. Kuid Jüri Väli andis head nõu kavandada marsruut läbi Väike-Maarja, kus elas tema onu, kes ses osas kindlasti midagi välja nuputab. Nii ka tegime. Kui jõudsi-me Väike-Maarjasse, võttis Jüri onu suure piimanõu: "Olete janu-sed, toon teile jahutatud piima." Mina küsisin: "Kas te peate leh-ma?" Onu osutas käega kõrvalmajale: "Näe, minu lehm on seal!" Et mingit lehma näha polnud, selgitas onu naerdes, et maja on ko-halik meierei, kust nad piima toovad. Miskipärast jäi see mulle hästi meelde.

Onu korraldas meie jaoks kolhoosis silotegemise talgud, kus saime teada, mis asi see silo on ja kuidas seda tehakse. Meie jaoks

oli kõige tähtsam vast see, et pärast töö lõpetamist ootas meid, linnalapsi, külluslik söögilaud. Toidud olid ju päris tavalised: kee-detud kartulid, kaste, piim, või ja värske maaleib, kuid kõik mait-se niivaliselt.

Jõitsime läbi Tartu ja ma käisin ka Tiigi tänava intris venda vaatamas. Mäletan üksikasju, sealhulgas hoovipoolset tuba, kus nad elasid. Lennart pikutas voodil, ühes käes vorstiga leivaviil, teise käega krutis raadionuppe. Raadio oli neil koos Endel Lippmaaga veel enne ülikooli astumist ühest Saksa sõjaväe lühilainevastuvõt-jast tehtud ning lukustatavasse pruuniks peitsitud kasti paiguta-nud. Selle tõi ta hiljem koju tagasi. Aparaat oli kohandatud spet-siaalselt Ameerika Hääle kuulamiseks ja seda Lennart parajasti tegigi, kui ma tuppa astusin.

Jätkasime oma matka läbi Taevaskoja Haanjamaale ja sealt Otepää, Pikasilla ja Viljandimaa kaudu tagasi Tallinna. Vist küm-nendal päeval, kui olime Järvamaale jõudnud, oli meil äkitselt kõ-rini nii sõitmisest kui muljetest. Ilmselt süvendas kriisi ka vilets toit, mis ei suutnud jõuvarusid taastada. Poodides toidukaupa prakti-liselt ei olnud, kui mitte arvestada sojaoakonserve tomatikastmes, mida me siis iga päev mitu korda sõime. Ka raha oli vähe. Mingil hetkel lausus keegi muuseas, et kodu ei olegi enam väga kaugel. Järgnes veel kellegi ütlus, et öö läbi sõites jõuaks hommikuks koju. Iti ohkem ei arutatud, laagripaik jäi valimata, me jätkasime vaikselt sõitu läbi suvise öö otse Tallinna poole. Nii lõppes meie kümnapäevane matk mööda Eestit, mille jooksul jätsime seljataha 700 km enamasti kruusaseid maanteid. Kuigi püstitatud eesmär-gid jäid täitmata, kogunes muljeid terveks eluks.

Suvevaheajaks läksin Tallinna Taksoparki autopesijaks. Töö-vahenditeks olid voolik, hari ja ligane kalts, šampoone siis ei tun-nud. Püüdsin ennast sokutada öistesse vahetustesse, sest siis ei lii-kunud ülemusi ning võis proovida autodega sõita. Varsti oli mul paar autovõtit, mis avasid kõigi 120 Pobeda ukseid. Venekeelne raamat selle automargi kohta oli mul juba varem läbi loetud ja isegi pähe õpitud, nüüd järgnesid praktilised õppused omal käel.

Kõigepealt käivitamine, siis gaasipedaaliga harjutamine, mootori töö erinevatel pööretel, käikude ja siduri proovimine, sõit vaikselt ja sujuvalt, ikka meeter maad edasi ja tagasi. Juba mõne ööga omandasin sõiduoskused, mõne nädalaga ka sõidukindluse.

Põhitöö, nagu juba nimetasin, oli autode pesemine, 18–20 masinat öö jooksul. Polnud mingit survepesu nagu tänapäeval. Kui oli vaja survega pesta, siis tuli vooliku ots lihtsalt jõuga kokku pigistada. Ka see näiliselt lihtne töö nõudis omajagu oskusi, mida mul polnud. Nii mõnigi autojuht nurises, kui nägi hommikupäikse käes hallilaigulist "pestud autot", aga aegapidi asi paranes. Palk oli väga väike, täpselt ei mäleta, viiekümnendate vääringus võib-olla 300 rubla kuus (kilo võid maksis turul umbes 75 rubla). Ka taksojuhtide töötasu oli väike, kuid nad teenisid suhteliselt hästi. Tol ajal Nõukogudemaal taksomeetrit veel ei tuntud, seepärast oli juhtidel mitmeid kõrvalteenistuse võimalusi. Töömehed olid omavahel solidaarsed. Kirjutamata reegli kohaselt panid autojuhid armatuurilauale autopesija jaoks 1–3 rubla, määrivatele-õlivahetajatele 3–5 rubla. Raha maksti ka valvemehaanikule, dispetšerile, remonditegijale ja teistele. See oli arvestatav palgalisa, sest näiteks korralik praad pargi töölissööklas maksis 3 rubla. Ei kujuta ette, kust niisugune rahajagamise komme pärit oli, ent vajalikest teenustest ei jäänud ilma ka need, kes ei maksnud.

Taksopargis kohtusin paljude toredate inimestega, kes kõik minusse väga sõbralikult suhtusid ja püüdsid mind igas asjas abistada ja õpetada. Nende hulgast meenuvad tol ajal äsja tehnikumi lõpetanud Väino Kadarpi (eluaegne taksopargi töötaja) ja Jõulu, vanemad meistermehed nagu Miks, Tobel, Leo Õunapuu; autojuhtidest motoportlased Tõke, Suurkask, vennad Tobiased, juhtkonnast Lessel, Djukarev, Brenner ja paljud teised.

Enne koolitöö algust läksin autojuhiloa saamiseks eksamitele. Olin julge ja enesekindel, omateada kõik selgeks õppinud. Mäletan, et eksamikomisjoni ukse taga järjekorras oli juba 5–6 korda liikluseksamil põrunud mehi. Mõni neist hiilgas oma teadmistega kui jumal ja jagas kõigile nõuandeid, kuid just sellised tulid ek-

samineerimist vupsti välja ja tormasid järjekorras ootajatest sõnata mõnda, et millalgi järjekordselt õnne proovida. Mul laabus kõik üle ootuste hästi. Kuna mul autot ei olnud ja seda polnud ka kuskilt laenata, läksin sõidueksamile taksoga. Eksamineerijale, kunagisele võidusõitjale miilitsakapten Kannistele tegi taksoroolis istuv eksamineeritav nalja, sest tema praktikas polevat varem sellist ette tulnud. Nii sain siis oma esimesed autojuhiloa, mis lubasid autoga sõita, kuid ei andnud õigust kutselise autojuhina töötada. Olin rõõmus ja enesega päris rahul.

Meenutusi õpetajatest

Õpetajad vahetusid päris sageli. Üks matemaatikaõpetaja oli eakas, kuldsete pensneedega soliidne härra Männik, kes rääkis vähe ning ei karkinud klassi ees, kuid tuli õpetamisega ilusti toime. Kontrollimisele pani ta vahel ligi poole lehekülje suuruseid hindaid, nii et pinginaabriga mõõtsime ühtepuhku joonlauaga, kes suurema sai. Hiljem andis matemaatikat ka õpetaja Relvik, väga kena inimene.

Väga asjalikud ja objektiivsed oma suhtumises õpilastesse olid ajaloõpetaja Annus, keemiaõpetaja Propst ja looduslooõpetaja Osipuu. Viimasega lõpetasime hiljem koos ülikooli, tema bioloogina, mina majandusgeograafina. Klassijuhataja õpetaja Kinterist oli juba eespool juttu. Teda me austasime ja armastasime piiritult, kuid kahjuks ei julgenud ei mina ega vist ka keegi teine meist seda talle öelda, isegi aastaid hiljem mitte. Sellised me, eestlased, oleme: ei suanda või ei pea sobilikuks oma tundeid avaldada.

Füüsikaõpetaja Andersson, kelle hüüdnimi oli Ande, oli nii õpetajana kui ka inimesena iseäralik. Tal oli mingi vimm tütarlaste vastu. Kui poisid viletsalt vastasid, siis märgiti klassipäevikusse plütsiga väike punkt ja alles teisel või kolmandal korral vormistati hinne, tüdrukutele sellist hinnaalandust ei tehtud. Tuleb meelde

lugu klassiõde Eha Vabamäega (Tamm). Õpetaja: "Vabamäe, kas olete õppinud?" Eha: "Olen küll." Õpetaja: "Istuge! Küll on siis, kui hobusega veetakse! Üks! Andke oma päevik!" Selline suhtumine Ehasse kestis kuni kooli lõpetamiseni, ehkki ta oli üks parimaid ainetundjaid. Eha tahtis ülikoolis pääseda arstiteaduskonda, kuid ei saanud konkursi tõttu sisse ja läks ajutiselt füüsikat õppima. Sinna jäi ta päriseks ja oli üks tugevamaid üliõpilasi.

Miskipärast hakkas Ande mind soosima. Ükskõik kuidas ma ka vastasin, sain alati viie. See hakkas mulle vastu, ma tegin, mis vähegi oskasin, ning olin varsti nelja- ja kolmemeeste hulgas. Seda ta mulle ei andestanud ja maksis hiljem kätte, millest edaspidi tuleb juttu.

Kraut oli sõjanduse õpetaja. Ma ei tea temast midagi, kuid üks seik meenub. Ta kirjeldas tunnis 1944. aasta Narva lahingut, kus rinde mõlemal pool olid eestlased, võideldes, nagu öeldakse, vend venna vastu. Tema ise oli muidugi Punaarmee ohvitser ja juhtis mingit üksust. Ühel hetkel näinud ta, et kuulipilduja vaikib, läinud juurde ja käskinud tuld anda. Sõdurid polevat väljagi teinud. Siis võtnud ta püstoli ning lasknud kaks kuulipildurit teiste hirmuks maha. Seda jutustanud, tegi ta pausi, jälgis meie reageerimist ja jätkas. Ta antud sõjatribunalile üle. Olevat olnud kaks võimalust: kas ta lastakse maha või mõistetakse õigeks. Teda mitte ainult ei mõistatud õigeks, vaid ta sai veel ka sõjalise autasu ning ülenäiduse. Sellises vaimus toimus meie sõjaline kasvatus.

Keerulised ajad: isa jälle arreteeritud

Kümnenda klassi kevadel sõitsin ma ühel maipäeval jalgrattaga kodu poole. Vabaduse puisteel Hiiumäe tänava lähedal tuli vastu imeliku väljanägemisega sõiduauto, millel olid tumedad, läbipaistmatud aknaklaasid, nii et isegi juhti ei olnud hästi näha. Seletamatu

arvus sundis mind üle öla tagasi vaatama. Aimasin halba, ehkki selleks polnud mingit teadaolevat põhjust. Hetk hiljem leidsin kodust eest pisarates, täiesti enesest väljas ema: isa oli äsja ära viidud. Olin näinud just sedasama kurjaendelist autot. Läbiotsimine oli kehtnud mõne minuti, kui minu toas riulilt raamatute tagant tõmmati välja mu pussnuga. See oli tegelikult kitsejalast käepidemega õunuga, ilmselt kellegi käsitöö. Kuid antud olukorras kõlbas läbiotsijaid rahuldavaks asitõendiks kui "külmrelv". Arreteerijad olid samale öelnud, et ta ei tohi kodunt lahkuda, kohe tullakse tagasi. Alguses olin ka mina ähmi täis, kuid kogusin ennast ja valmistusin uueks läbiotsimiseks. Tegin ahju tule ja hakkasin võimalikke süüteoendeid põletama. Imekombel olid endistest aegadest säilinud isale kingitud Berliini olümpiamängude raamatud-albumid, need algasid Hitleri portreedega ja lõppesid hiigelsuure kokkuvolditud Saksa lipuga. Sedalaadi trükiste põletamine pani mind tõsiselt ahastama, sest nad olid väga heast kriitpaberist, mis ei tahtnud kuidagi tuld võtta ja mille põlemisest jäi järele kohev tuhk. Peatselt oli ahi tuhka täis, kuid hulk paberit veel põletamata. Midagi ei olnud teha, võtsin suure pesukausi ja kühvli, tassisin tuha jooksujahtu ning püüdsin maha matta. Tuul kandis kõik kohad tuhka ära. Olin higine ja tahmane, kui tööga enam-vähem lõpule jõudsin. Kõiki asju, mis ahju läksid, ei mäletagi. Kuid tagantjärele on kahju külalisraamatust väljarebitud lehtedest, kus olid Eesti olümpia-kuuendise liikmete allkirjad, kellele isa Berliini saatkonnas vastu võtta korraldas.

Mõne tunni pärast saabus erariietes meesterahvas, kes teatas, et soovib meie korteris veidi ringi vaadata. Minu toas oli raamatutükk ja et see ei kõiguks, oli ühe otsa alla paberinutsak torgatud. Miskipärast oli see esimene asi, mis ametimehe tähelepanu köitis. Ühe käega riulilt toetades tõmbas ta paberipundi välja ja harutas lahti. Ta rõõm oli ülevoolav, kui nähtavale ilmusid Adolf Hitleri näotildiga vanad Saksa rahatähed. Ta võidutses, peaaegu röökis vaimustusest: vaat nüüd on alles leitud kaalukad asitõendid rahva-väenuliku tegevuse kohta! Esimesel hetkel olin keeletu. Olin need

rahad vanaemalt saanud kui tarbetu, juhuslikult säilinud paberi, millele ma polnud leidnud paremat rakendust kui riulit tasakaalus hoida. Sellist vana raha võis peaaegu igas kodus leiduda. Nüüd tuleb keegi ja mõtleb, et avastas mingi peidiku ja temal on õigus meid mõnitada. Peast käis mõte läbi, mis siis veel oleks olnud, kui ma poleks jõudnud olümpiamängude raamatuid hävitada. Tuli meelde, et kuskil pidi veel olema Lennarti margialbum, milles oli vähemalt lehekülge Hitleri pildiga postmarke. Vastik näägutamine ja moraalilugemine kestis mõnda aega, siis topiti rahatähed paljutähendava žestiga mapi vahele. Edasiseks huviobjektiks oli raamaturiul, kus võõrkeelsete teoste vahel torkas silma Jaan Tõnissoni kaunis nahkköites kuldsete kirjadega raamat*. See tõmmati samuti kiire liigutusega välja ning me pidime emaga jälle kuulama, kui ebalojaalsete inimestega meie puhul tegemist on. Ka see võeti asitõendiks. Olin veidi ennast kogunud, sisemuses kõik kees vihast, meelekohad tuksusid. Küsisin läbiotsijalt: "Kas te võiksite näidata läbiotsimise orderit?" Ema ehmus ja tegi mulle mingi märkuse kartuses, et asi võib veelgi hullemaks minna. Imelik, kuid sellega tuhnimine lõppes. Ei mingit akti, veelgi enam, me ei julgenud küsida ametnikult ei tema nime ega ka mingit töötõendit. Varsti tegi läbiotsija minekut. Sel hetkel oli mul hea meel, et olime mõned asjad eelmisel suvel ära peitnud.

Kõik see leidis aset 13. mail 1952. aastal. Öhtul saatsin Lennartile telegrammi. Juba järgmisel päeval tulid mingid uued ametnikud ja kirjutasid üles kogu meie korteri sisustuse.

Abistajaid, nõuandjaid ega raha meil sel ajal ei olnud. Seda liigutavam on meenutada, kuidas meid püüdis aidata võhivõõras inimene, tolleaegne juuraüliõpilane-praktikant Peeter Kask. Seades ennast suurde ohtu, andis ta meile edasi mõned sõnumid isalt Patarei vanglast. Keegi soovitas meile advokaadi. Varsti saime teada, et isa süüdistati kahju tekitamises Eesti Riiklikule Kirjastusele.

* "Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenenda sünnipäeva puhul". Tartu, 1938.

Moskva kirjandusdekaadi puhul väljaantud Lydia Koidulat tutvustavas raamatus, mille toimetajaks isa oli, puudus 15 lehekülge teksti. Sellega olevat tekitatud ca 170 tuhande rubla suurune kahju, mis püüti toimetaja kraesse veeretada. Tegelikult oli vaja kohtulahendit, et kahju maha kanda, kuna tolleaegsed ülemused ei julgenud seda ise teha. Teiseks süüdistuseks vormistati külmrelva omanine (ikka seesama minu pussnuga, mille isa minu säästmiseks enda omaks tunnistas). Õige pea toimus ka kohtuistung. Kohus mõistis isale esimese süüdistuse alusel kaks aastat vabadusekaotust koos kogu varanduse konfiskeerimisega ja teise alusel kolm aastat vabadusekaotust. Advokaat pihtis emale, et tegelik otsus isa kinnimõistmiseks oli tehtud partei keskkomitees, seepärast ei saanud ka kohtunik teistmoodi talitada kui nõustuda riikliku süüdistajaga, ka advokaat olevat võimetu juba ette otsustatud asjade kaiku mõjutama. Kaebasime otsuse edasi. Ülemkohus jättis 31. juuli 1952. a. kohtuotsuse jõusse.

Vahepeal külastasid meid mitmed ametimehed, sealhulgas Eesti Riiklikust Kirjastusest, ning tundsid elavat huvi meie korteri vastu. Nad andsid märku, et kohtuotsuse jõustumise järel tuleb meil korter vabastada. Isa oli omal ajal korteri ostulepingu ettenägelikult Lennarti nimele vormistanud. Selle teadasaamine võttis ametimehed veidi tõsisemaks, kuid huvi korteri vastu jätkus. Nad ironiseerisid küll ka see asi leiab lahenduse, sest on ilmselge, et õpilasel või üliõpilasel ei saa ju nii palju raha olla, et endale pool maja osta.

Kohe kohtuotsuse jõustumise järel saabusid meile mingid inimesed, kes hakkasid mööblit välja tassima. Alles jäeti magamisasemed, mõned toolid ja mingi laud. Autojuhilt sain teada, et kõik asjad viiakse Pika tänava komisjonikauplusesse (see asus praegu Rootsi saatkonna vastas), kust olevat võimalik neid ka tagasi osta. Laksime ema ja tädi Juuliga (Julia Andrejevna Romanovskaga, kellest oli eespool juttu) asja uurima. Meie majakraam oli juba poes. Müük pidi algama pärast lõunavaheaega. Kui tagasi tulime, oli juba jõuk naisi kaupluse ukse taga. Niipea kui uks avati, tormasime inimesummas kauplusesse sisse. Kes mingit asja osta soovis,

pidi sellele käe peale panema. Kuna inimesel on ainult kaks kätt, siis saime vist kuus eset tagasi osta. Meelde on jäänud, et ema sai haarata väärtusliku, talle väga armsa laualambi. Rüselemine oli kohutav ja kogu meie vara oli mõne minutiga müüdud. Hinnad olid muinasjutuliselt odavad, sada või enam korda alla tegeliku väärtuse. Kurb oli vaadata ja on väga raske kirjeldada, kuidas vene mutid meie peegelkappe ja biidermeiermööblit välja tassisid. Mõttetu oleks ka nende vastu viha kanda. Igatahes murendasid ka sellised episoodid tolle aja ideoloogias ülistatud "rahvaste sõprus". Hiljem kuulsime, et toda kauplust hüüti "pisarate poeks".

Pärast isa arreteerimist võttis ema jälle energiliselt perekonna pea kohustused enda kanda. Välkkiirelt leidis ta meie korterisse üürilised, varsti olid kolmes toas võõrad sees ja meie emaga kolisime ühte tuppa. Tol ajal suutsid suhteliselt kõrget üüri maksta üksnes Vene sõjaväe ohvitserid. Ühel päeval, kui juba tuttavad ametihed jälle meile ilmusid, venisid nende näod üürilisi nähes pikaks ja tõsiseks. Edaspidi nad meid enam ei tülitanud. Korter jäi alles.

Enamasti olid meil korterinaabriteks inseneriharidusega ehitajad, sidespetsialistid, meteoroloogid ja hüdrograafid. Nende abikaasad olid intelligentsed inimesed, kõik kõrgema humanitaarharidusega. Meil ei olnud nendega kunagi pahandusi või ütlemissid. Iseenesest mõistetavalt kehtestas ema kodukorra, millest peeti ilusasti kinni. Põhiliselt puudutasid need nõuded puhtuse hoidmist ja WC kasutamist. Ma ei olnud varem sõjaväelastega lähemalt kokku puutunud, niisiis oli see minu jaoks järjekordne uus kogemus. Nad tundsid meile kaasa isa arreteerimise pärast, kirusid vaikselt kehtivat korda, jutustasid anekdoote ja rääkisid massilistest kolmekümnendate aastate repressioonidest Venemaal, millest meie tol ajal veel väga vähe teadsime.

Üks üürnik oli lennuväediviisi komandör polkovnik Gaponov. Ta oli üksik, sest tema abikaasa elas Venemaal ning lapsi neil ei olnud. Ta ei olnud vast nii intelligentne kui teised, temast madalama auastmega ohvitserid, kellega ta vältis läbikäimist, võib-olla ettevaatlikkusest ja elutarkusest. Miskipärast eelistas ta neile minu selts-

konda. Kui juhtusin õhtuti kodus olema, kutsus ta mind ikka enda poole. Vahel pakkus ta väikse napsu ja mingi hõrgutava suupiste, kuid kunagi ei läinud asi joominguni. Mul oli väike raadio, mille vastu ta elavat huvi tundis, kuna tahtis kogu aeg BBC venekeelseid saateid kuulata. Mulle ütles ta: "Pea meeles, kahekesi võid alati kuulata, kuid mitte kunagi kolmanda juuresolekul, vastasel juhul oled varem või hiljem kadunud inimene." Gaponov oli elurõõmus ning lõbus mees, kes armastas alalõpmata poliitilisi anekdoote rääkida, mis ilmselt juba tol ajal sõjaväes käibel olid.

Peatusin üürnikel ainult selleks, et näidata paremini meie elu vastuolulisi külgi: isa istus kinni, vara müüdi maha, me värisime hirmu pärast ja võtsime samal ajal peaaegu vabatahtlikult oma korterisse Nõukogude ohvitserid, kellega elasime sõbralikult koos. Võib-olla sattusid meile juhuslikult mõistlikud üürilised, kes tundsid ennast Eestis ajutiselt viibivat. Nad ei olnud ülbed ega lubanud endile kunagi vihjeid, mis võinuksid solvata meie rahvustunnet. Tagantjärele mõeldes hakkasid Eestis suurvene šovinistlikud ja nn. internatsionalistlikud ilmingud avalduma 10–15 aastat hiljem. Kas soodustas seda kompartei sihipärane ideoloogiline töö või tingis muulaste jätkuv sisseränne ning tulijate üha madalam kultuuritase, seda tasuks ajaloolastel vast isegi uurida.

Kui 10. klass läbi sai, läksin suveks jälle tuttavasse taksoparki. Seejärel oli veidi tulusam ots, vahetasin mootoriõlisid ja tegin muid lihtsamaid autode ülevaatusega seotud töid. Sain ka tööraamatu, kuhu 27. juunil 1952 tehti esimene sissekanne: "garaažitööline". Sama tööraamat on mind saatnud kogu elu. Pärast ülikooli tehti mulle ettepanek see uuega asendada, kuna minu esimene ametinimetuse ei pruugi sobida edasise karjääriga. Olin kategooriliselt vastu, pigem tunnen tänaseni uhkust, et alustasin just töömehena.

Taksopargis töötas minu algkooli klassikaaslane Mait Randes, kes oli hiljuti autokooli lõpetanud. Sain temalt eeskujulikud konseptsioonid ja alustasin nende järgi õppimist. Õpikuid siis vist veel polnud või oli neid raske saada. Õppesõitudeks sain kasutada nii palja kui vaba taksopargi veoautot. Et majandusautol ei olnud alalist

juhti, sest palk oli väga madal, võisin ma end tunda selle sõiduki peremehena. Too GAZ-AA oli 1920. aastate Fordi täpne koopia, kuid tehniliselt tasemelt veerandsajandi võrra ajast maha jäänud. See oli lihtne, lollikindel, rahulik ja aeglane auto, mulle harjutamiseks päris kohane. Vahel sõitsin ka tehnilise abi auto, lahtise GAZ-67 ehk rahvasuus Ivan Willisega, millega vedasin, õigemini pukseerisin murdunud käändtelgedega Pobedasi linnatänavatelt töökotta. Asjaarmastaja autojuhilubade omanikuna võisin küll nende masinatega sõita, aga ei saanud autojuhina töötada.

Varsti tundsin ennast päris kindla sõitjana. Ka autode tehniline pool, rääkimata liiklusest, oli piisavalt selge, et eksamile minna. Tol ajal oli võimalik neid eksameid eksternina õiendada, millega ma ka edukalt toime tulin.

Sel ajal avanes mul hea võimalus linna tundma õppida ja ma teadsin enam-vähem kõiki tänavaid. Mustamäe ja Õismäe elumajajoonidest ei näinud keegi veel undki. Tallinnas oli liiklus üpris hõre ja tänavavalgustus vilets. Tänavad olid tunduvalt kitsamad kui tänapäeval, näiteks nii praegune Liivalaia kui ka Vabaduse puistee olid kummaski suunas üherealised. Pärnu maantee ja Endla tänav viadukte veel polnud, seepärast venisid autode järjekorrad tõkkepuude taga sageli kilomeetripikkuseks, nagu ka Tartu maantee ülesõidukohal. Endla tänaval oli väike munakivisillutisega küürutaoline ülesõidukoht, mis rongide tulekul tõkkepuudega suleti. Edasi läks Endla tänav sillutis veelgi viletsamaks. Vasakul pool, kus pikka aega asus taksopark, nende ridade kirjutamise ajal aga Kristiine kaubanduskeskus, paiknes Saksa sõjavangide laager ning jalgpallimänguks kohandatud väljak. Seal võis jälgida sakslaste päris korralikku jalgpallimängu. Sõpruse puisteed ei olnud olemas ning praeguse ristmiku kohal oli sügiseti läbipääsmatu pori, kust ma pidin mitmel korral taksosid puksiiriga välja tõmbama. Praeguse Mustamäe tee asemel oli kitsuke, aukliku kattega Kadaka tee, mis algas Hipodroomi juurest ning jätkus ka praegusel Kadaka tee trassil. Ümberringi laiusid tallinlaste aiamaad. Selline oli pilt veel kuuekümnendate alguses.

Kui ma õigesti mäletan, paigutati esimene valgusfoor Tallinnas viiekümnendatel aastatel Rannavärava tee ja Suurtüki tänava ristmikuks. Selle põhjuseks oli nähtavasti julgeoleku ja miilitsa automajandite paiknemine ristmiku vahetus läheduses. Sedagi valgusfoori, nii nagu ka Venemaa linnades, juhtis miilits, kes lülituskangi ligutas. Estonia puistee ja Pärnu maantee ristmikul reguleeris liiklust kirsasaabastes naismiilits. Pärast üht minu vasakpöört andis miilitsanele läbilõikavalt vilet ja käskis käeviipega peatuda. Sain märkuse, et olin pöört liialt tema lähedalt sooritanud ja teda ahustanud. Õnneks lõppes asi sellega.

Neljakümnendate lõpul ja viiekümnendate algaastatel oli Tallinnas palju Saksa sõjavange. Mulle tundub, et nende elu ei olnud ligilähedaseltki võrreldav meie inimeste eluga Siberis laagrites. Sakslased säilitasid oma väärikuse, sammusid linnatänavatel korralikes kolonnides harjumuspärase rühiga. Nende töö tulemusi näha mitmel pool. Vangid taastasid Estonia teatrihoone, ehitasid põllumajandusühistute keskliidu hoonet (hilisem Teaduste Akadeemia hoone) Estonia puisteele, tegid töid Narva maanteel, rajasid Kohtla-Järve gaasivabrikut jne. Kui käisime poistega Mustamäe basseini juures Aleksei Ilvese sporditreeningutes, siis jälgisime aeg-ajalt huviga, kuidas kaks-kolm vangi erakordselt korralikult vettehüpete torni alust süvendit kaevasid. Oli ränkraske üksnes labida abil sitkesse ja tihedasse sinisavisse kolme-nelja meetri sügavust süvendit kaevata.

Septembris oli kahju töölt lahkuda. Minusse suhtuti hästi, inimesed olid toredad ja autod olid minu jaoks otsekui elusolendid. Pealegi polnud ma enam lihtsalt õlitaja, vaid kuna asendasin valamehaanikuid, siis juba väike ülemusehakatis. Kõik see, lisaks elukutselise autojuhi load taskus, andis kõvasti enesekindlust ja tõi ka otsima eneseteostust, mida kool enam ei pakkunud. Nii juhtuski, et käisin päeval koolis ning öösel tööl. Omajagu oli selle taga ka majanduslikku kaalutlust.

Kuulutuse peale läksin end ajalehe "Sovetskaja Estonia" toimetaja autojuhiks pakkuma. Toimetus paiknes suures majas Pikk

tänav 40. Töölevormistamiseks pidin koolist iseloomustuse tooma. Andsin selle pitseeritud ümbrikus üle toimetuse majandusjuhatajale Andrijanovale, kes tegeles ka kaadriküsimustega. Ta oli vanem naisterahvas, nagu hiljem selgus, staažikas parteilane, vist julgeoleku- või miilitsaohvitseri abikaasa. Täitsin mingi ankeedi ja kirjutasin elulookirjelduse, milles iseenesestmõistetavalt jätsin märkimata kõik, mis oli seotud küüditamise ja isaga. Veidikese aja pärast kutsus majandusjuhataja mind enda juurde, vaatas mulle tõsiselt üle prillide otsa ja ulatas paberilehe: "Loe!" See osutus klassijuhataja Anderssoni kirjutatud iseloomustuseks. Lugesin, silme ees võttis kirjuks ja jalad löid nõrgaks. See korralikult käsitsi kirjutatud lugu polnud mitte minust, vaid oli pühendatud meie perekonnale, andis teada asumisest naasmisest ning isa kui nõukogude korrale ebaustava isiku kinnipidamiskohas viibimisest. Jäin sõnatuks. Veri valgus pähe. Kabineti aknast üle Pika tänava paistis kuulus Pagari tänava maja. Peast käis juba mõte läbi: kas see ootab tõesti ka mind? Oli mul üldse vaja siia toimetusse oma nina pista? Ülemus sai ilmselt aru, et lõi mind rööpast välja. Tema järgnev reageering tegi mind veelgi nõutumaks ja jättis jälje kogu eluks. Andrijanova võttis iseloomustuse, vaatas mulle läbitungiva, tõsise pilguga otse silma, ütles, et jäägu see üksnes meie vahele ning tõmbas paberilehe kärtsti tükkideks. Ta ei esitanud enam kunagi ühtki küsimust ei minu iseloomustuse ega ka vanemate kohta.

Nii algas minu karjäär kutselise autojuhina.

Samal päeval võtsin taksopargist lõpparve. Mõne aja pärast sain aru, et on mõistlikum jätkata õppimist õhtukoolis. Oma vanast 10. keskkoolist lahkudes sain peotäie pabereid, nende hulgas kaks kunagise klassijuhataja õpetaja Kinteri koostatud iseloomustust. Ilmselt nõuti tol ajal igal aastal õpilaste kirjalikku iseloomustamist. Olin tõesti liigutatud: mu oma emagi poleks minust paremini kirjutanud. Aastaid hiljem, kui me olime juba kõrgkoolid lõpetanud, korraldasime kokkutuleku ja kutsusime sinna mõlemad klassijuhatajad. Söögilauas juhtusin kõrvuti istuma õpetaja Anderssoniga. Ajad olid muutunud, Stalin ammu surnud ning

ajalooline saabunud, aga ma ei küsinud lauanaabrilt, miks ta mulle iseloomustuse elu algusel niimoodi jala ette pani. Pigem oli mul temast kahju, ma ei hakanud vana inimest traumeerima ja üldist peomeelset rikkuma.

Minu uus töökoht oli läbinisti venekeelne asutus. Alumisel korrusel oli trükikoda, peale "Sovetskaja Estonia" asus majas ka ajaleht "Noorte Hää" toimetus. Minu ülesandeks oli sõidutada peatoimetaja Nikolai Karnaušenko Pikalt tänavalt umbes ühe kilomeetri kaugusel asuvasse koju Suur-Karja tänaval. Lehte trükiti mitu kord kulus selleks vähem, kord rohkem aega, mille järel sain oma palgatöö tehtud. Sõiduriistaks oli päevinäinud Moskvitš-401. Buik oli kehtestanud bensiininormiks 30 liitrit kuus, millega sai läbi sõita 300 km. Minu eelkäija, päris tore vene noormees, ütles mulle autot üle andes, et töötada tuleb kõige rohkem 4–5 päeva kuus, siis paned auto garaaži seisma ja las ülemus lippab jalgsi. See tegi nalja isegi tol ajal. Ma ei kahelnud nõuande õigsuses, kuid mulle see ei sobinud. Esiteks pidin kustutama oma autojuhtimishäbi ja sõidukihku, teiseks ei saanud ma leppida 430-rublase kuupalgaga, mille eest võis osta paari kingi. Ma pidin kuidagi lisa teenima. Tore oli, et range bensiinilimiidi tõttu ei lubatud mul teisi toimetuse töötajaid sõidutada. Vahel tegin seda siiski omal riiskul ja see kindlustas mulle kaastöötajate poolehoidu. Õige pea kuundasin välja mulle enam-vähem sobiva töö- ja elurütmi.

Et limiidibensiinist oleks vaid kaheks päevaks jätkunud, hakkasin kütust altkäe oma raha eest ostma. Tol ajal oli Tallinnas palju sõjaväelasi ning bensiini võis esimese ettejuhtuva sõjaväeauto juht sümboolse tasu eest saada niipalju kui kulus. Vahel pahan-
dasi, et auto paak on väike, sellist kogust on tulikas ühest paagist teise kallata. Seejärel muretsesin endale 200-liitrise vaadi ja sõdurid, kes minu käest suitsuraha said, hoolitsesid ise, et see alati täis oleks.

Õhtupoolikuti (vähemalt neli korda nädalas) käisin 6. tööliskoole keskkoolis, mis asus Kevade tänaval endise Westholmi, sel ajal 11. keskkooli avaras hoones. Õppetöö oli päevase kooliga võrreldes märksa efektiivsem. Ilmselt mõjus veel, et kool oli sama aasta

sügiseni tegutsenud kui täiskasvanute keskkool. Õpetajate hulgas oli tuntud pedagooge, kes olid päevastest koolidest poliitilistel põhjustel välja tõrjutud. Meie klassijuhatajaks oli vanem Hildebrandti-nimeline mees, kes andis vene keelt, andis meile edasi vajalikud teated ja korraldused ega sekkunud asjade loomulikku käiku. Meelde on jäänud ka eesti keele ja kirjanduse õpetaja Santluk, umbes viiekümnene koketse naeratusena vormikas daam; füüsik Kaljuvee ning muidugi vist kõigis Tallinna keskkoolides kord nädalas loogikat õpetanud lüheldane meesterahvas, kelle perekonnanimi oli Kimmel ja kelle suure helepruuni nahkportfelli põhjale oli kellegi kuri käsi lilla tindiga suurelt "PONI" maalinud... Ajalugu tuli sel ajal ilma oma pead kasutamata meelde jätta ja üles öelda. Seda õpetas sõjaveteran direktor Raudsepp, kelle juttu oli raske jälgida, sest kuul oli ta alahuule puruks rebinud. Aeg-ajalt lisas ta õpiku rämedale tekstile veel omalt poolt paksu värvi.

Harjusin uue miljöoga kiiresti ja õppimine edenes rahuldavalt. Klassikaaslased olid kõik toredad. Nende seas oli nii minuvanuseid kui ka keskealisi, aga erinev vanus tuli suhtlemisuskustele pigem kasuks kui kahjuks. Sel ajal ei olnud keskharidus kohustuslik, kõik olid tulnud omast vabast tahtest, mingit läbivedamist või tagasundimist polnud. Enamik õppijaist töötas, paar tüdrukut õppis tehnikumis või õpetajate instituudis ning lõpetas kõrvalt õhtukooli abituuriumi, et küpsustunnistust saada. Kahjuks ei mäleta ma oma klassikaaslasi, sest me ei lävinud väljaspool kooli (selleks ei jäänud aegagi), ka pole ma nendega pärast lõpetamist enam kokku juhtunud. Olen unustanud ka pinginaabri, pika heleda peaga poisi nime, kellel ma isegi kodus külas käisin. Kuuekümnendatel aastatel elasime samas majas kunagise klassiõe Urve Buschmanniga (kooliajal Viidalepp), kellest selleks ajaks oli saanud Tallinna 46. keskkooli õppealajuhataja, hiljem direktor. Olime olnud sarnase saatusega, sest ka tema isa oli vangilaagris, aga kindlasti oli kahes abituuriumiklassis meiesuguseid rohkemgi.

Pärast tunde läksin töö juurest läbi ja tegin kerget luuret, millal ajaleht võiks ilmuda. Sõltuvalt tööaja arvatavast algusest panin

kokku oma edasise tegevuskava. Tavaliselt sõitsin Viru väljaku praamaja ette, kus oli taksopeatatus. Taksod seisis kahes reas, mina oma autoga aga kolmandas. Taksojuhtidele olin omainimene. Kui neile mingi kunde ei sobinud, siis pakuti mulle. Mõiste "sobimine" ei tähendanud mitte kliendi kui inimese, vaid tema sõidu sihtkoha kohta. Näiteks ei tahtnud hilisõhtul Nõmme või Pääsküla otsa ette sõita, kuna seal tuli suure tõenäosusega tühelt tagasi sõita. Minul kui "eraettevõtjal" selliseid valikuprobleeme ei olnud, olin igati rahul. Vahel vedasin öösiti kodudesse töö lõpetanud taksojuhte, kes selle eest ka tasusid. Mõnikord sõidutasin lõbusaid restoranikülalastajaid. Rahamuret mul ei olnud, sest vajadused olid alles välja kujunenud. Osa teenitud rahast andsin ka emale. Minu ametlik tööpäev kestis vast tunni. Päeval sõidutas toimetajat teine autojuht märksa moodsama Pobedaga, mille bensiinilimiit oli 200 liitrit kuus. Peagi uuris toimetaja: "Kuidas sinul seda bensiini nii kauaks jätkub? Pavlikul (minu eelkäija) polnud kunagi kauemaks kui nädalaks." Teadsin juba tema võhiklikkust tehnikaasjades ning vastasin silmapiirilt pilgutamata, et kõik sõltub ju mootori reguleerimisest, mina olen selle kõige ökonoomsemale režiimile sättinud. Tundus, et ta jäi sellega rahule. Palju aastaid hiljem jutustas tema järeltulija mulle järgmise loo. Karnaušenko oli Moskvast viibinud ja oma klassivennale Leonid Brežnevile helistanud. Ühendatud kuue Brežnev oli koolivenda ülevoolava soojuse ja armastusega tervitanud ning küsinud, kus ta elab ja töötab. Vastust lõpuni kuulamata oli NLKP Keskkomitee peasekretär pahvatanud: "Kõikid Moskvasse, annan sulle silmapilk korteri kesklinnas". Kõiki selle jutuaajamise detaile ma enam ei mäleta, kuid samal päeval oli Karnaušenko saanud Moskvast luksusliku korteri, ilma et ta ise seda oleks taotlenud.

Ma nautisin autosõitu, seda enam et linn oli justkui minu päralt. Otsustanud olid peaaegu tühjad. Liiklusmärke ja liikluspiiranguid tuli harva ette, südalinn oli liikluseks täiesti vaba. Päikesetunni ajal avanesis Lasnamäe veerult imekaunid vaated vanalinnale. Ka öine linnaelu oli suhteliselt rahulik. Peaaegu igal aastal

tapeti küll mõni taksojuht, kuid huligaanide ja pättide jõukusid ning nendega seotud tõsisemaid vahejuhtumisi tuli harva ette. Sõjaväelastele kehtis nendel aastatel komandanditund. See tähendas, et pärast keskööd koristas sõjaväepatrull iga tänaval tolgen-dava sõjaväelase aukraadile vaatamata ära. Vahel seisis patrulli võimas Studebaker Gloria restorani ees ja uksest väljuvaid jokkis ohvitseri nopiti otse daamide käevangust. Garnisoni komandant, auastmelt mereväemajor, tegutses energiliselt ja otsustavalt. Selline oli siis kord.

1952. aasta viimasel päeval oli toimeetus oma töö korraldanud niiviisi, et anda ajaleht varem välja, siis jõuaksid kõik enne uue aasta algust koju. Ka mina lootsin sellele, sest klassikaaslased Hiin koolist võtsid Olav Marani juures uut aastat vastu ning ootasid mindki sinna. Paraku sattus lehte mingi viga ning kogu kliše tuli ümber valada. Tol ajal oli veel arhailine tehnoloogia. Kord nõudis, et enamik töötajatest pidi tööle jääma. Pool tundi enne keskööd käskis toimetaja mul teda koju uut aastat vastu võtma vedada. Kui olime jõudnud tema maja ette, andis Karnaušenko mulle korralduse jääda tunniks ajaks ootama, et teda seejärel toimetusse tagasi sõidutada. Vastasin, et mul ei ole aega, sõbrad ootavad mind. Sain vastuseks, et minul olevat tööaeg ja ma pean teda ootama.

Mõtlesin hetke, hing vihast ja ülekohtutundest keemas. Siis löin käigu sisse, andsin gaasi ning põrutasin Nõmmele. Kerge auto vingerdas lumistel ja libedatel tänavatel kui uss, ent jõudsin siiski paar minutit enne kesköötundi sõprade juurde, kellega rõõmsalt 1953. aastat vastu võtsime. Uuel aastal ei tuletanud ülemus seda vahejuhtumit meelde, ehkki tal olnuks selleks täielik õigus.

Elu kulges omasoodu. Tööl ja koolis laabus kõik enam-vähem hästi. Tööd oli vähe, auto oli justkui isiklik, selle väikese vahega, et ma ei pidanud mingeid kulusid kandma ja mulle oli veel palgalisagi tagatud. Kord tabas miilitsaohvitser mind Du Nordi restorani juures ja tegi toimetusele auto mittesihipärase kasutamise kohta pika ettekande. Paber jõudis majandusjuhataja kätte. Mõtlesin, et nüüd saan sulle sappa, kuid asi sai üllatavalt lihtsalt korda.

Majandusjuhataja laskis endale väikse konjaki välja teha ja andis jutuajamise käigus emalikult mõista, et lahendamatuid probleeme ei ole olemas. Sain jälle väikse kogemuse võrra rikkamaks.

Sellel talvel sattusin täismeele mängides kord väga ohtlikku olukorda. Peaaegu igal õhtul või ööl käisin taksopargist vanade tuttavate poolt läbi. Seal oli kombeks valvemehaaniku majakeses öösiit aktuaalsetest sündmustest juttu puhuda (televisoreid siis ju ei olnud). Nii mõnigi kord käis klaasike ringi ja alati leidis midagi ka hamba alla panna. Mäletan, et korra jäin päris tugevalt jokka. Tol ajal ei tehtud sellest numbrit, kui pärast napsitamist autorooli lüüti. Kuna liiklus oli väga hõre, juhtus õnnetusi harva. Vanemad autojuhid andsid mulle asjalikke näpunäiteid: sõida aeglaselt, teotamata, siis ei juhtu midagi. Jumal hoiab joodikuid. Väljas oli külm, kuidagiviisi libisedes ja koperdades jõudsin autoni. Masinal puudus küte ja aknasoojendus, ka laternad olid päris kehvad. Pakilaas jäätus ja nähtavus oli väga vilets, aga õnneks jõudsin koju.

Miljonite pisarad ja sadade miljonite rõõm

Isa oli 1952. aasta suvel mõni päev pärast kohut saadetud vangilaagrisse, mis paiknes seekord õnneks siinsamas Tallinnas Suur-Sõjajamäe tänaval, hilisemal Dvigateli tehase territooriumil. Käisin seal koos emaga kohtumistel ja toidupakke viimas. Olid täp-
sed ettekirjutused, millal ja kui sageli võis kokku saada, kuid neid ma enam ei mäleta. Isa oli kokkusaamistel päris heas tujus ja ütles, et Venemaa kunagiste laagritega ei anna siinset elu võrrelda. Ta käis ehitustöödel, parajasti ehtasid vangid Tartu maantee ja Lõualaja nurgal seisvat torniga maja ning sellele järgnevaid elumaju. Ühel päeval levis kuuldus, et Sossi mäel läks libeduse tõttu ühe veoauto vangidega ümber ning enamik vange sai surma või

raskelt vigastada. See uudis tegi murelikuks, kuid peatselt selgus, et isa oli olnud järgmises autos. Elu on tõepoolest täis ootamatusi ja juhus võib tähtsat rolli mängida.

Pidasime omavahel nõu ja otsustasime, et ema peab sõitma Moskvasse isa vabastamise asju ajama. Millalgi sügisel võttiski ema Moskva-teenkonna ette. Palvekirjad olid eelnevalt valmis kirjutatud ja isaga läbi arutatud. Ema oli julge ja tubli. Tänu järjekindlusele suutis ta kõik tõkked läbida ja pääseda NSVL Ülemkohtu Eesti päritolu aseesimehe P. Uhutta (maetud Metsakalmistule) vastuvõtule, kes teda tähelepanelikult ära kuulas ja kohe ka materjalidega tutvus. Ta oli naernud Tallinna kohtu materjale vaadates, lubanud asja menetlusse anda ja lahkumisel arvanud, et küsimus laheneb ilmselt positiivselt.

28. jaanuaril 1953. aastal langetas NSVL Ülemkohus järelevõlumenetluse korras otsuse peatada Tallinna Keskrajooni Rahvakohtu otsus ja vabastada kodanik Georg Meri vahi alt.

Nüüd, pool sajandit hiljem, olen leidnud arhiivist paar dokumenti, mis langevad ajaliselt peaaegu ühte isa vangistamise ja vabanemisega.

15. jaanuaril 1953 läkitavad NSVL Prokuratuuri eriosakonna töötajad kirja NSVL KGB "A" osakonnale, milles Georg Meri sõjaaegsete süüdistuse uurimistoimik palutakse saata järelevalve korras läbivaatamiseks. Toimikut olevat vaja ENSV Prokuratuurist saadetud kaebuse läbivaatamiseks.

5. veebruaril 1953 kirjutab NSVL peaprokurör alla protestile ja nõuab Georg Meri suhtes Erinõupidamise määruse taastamist, millega too oli 10 aastaks laagrisse mõistetud.

14. veebruaril 1953 saadavad Erinõupidamise sekretariaadi ülem alampolkovnik Pletnjov ja KGB 3. osakonna alampolkovnik Veretennikov ENSV julgeolekuministrile polkovnik Moskalenkole Georg Meri toimiku nr. 0163001 kahes köites koos peaprokuröri protestiga ning käsuga materjalid tagastada hiljemalt 1. märtsiks 1953.

Kõik need jäljed katkevad, kuid ka selle kirjavahetuse põhjal võib järele mõelda, et midagi tähtsat oli teoksil, mis aga riigis järgnevatel päevil toimunud sündmuste tõttu pidurdus. Sama aasta jaanuaris oli peetud juudi arstide vastu fabritseeritud kohtuprotsessi.

Ühel märtsiöööl nägin ma kummalist und. Poolt taevast kattis lojuva päikese ebaloomulikult suur ketas, kõik oli värvunud lõõnavatesse punastesse ja oranžidesse toonidesse. Päike laskus silmnähtavalt ja värvid tuhmusid. Virgusin hetkeks ja jäin kohe uuesti magama. Kui hommikul ärkas, korras raadio erakorralist teadaannet Stalini haigestumisest. Ei olnud kahtlust, et nüüd ta lõpuks sureb või ongi juba surnud. Stalini surmapäev oli meile emaga suur rõõmupäev ja mul oli tükk tegemist, et olla ajalehetöötajate ühiskondade silmadega, leinariietes ja punamustade käesidemetega inimeste hulgas kombekalt tõsine. Hoidsin pingsalt hambaid koos, vahel hammustasin keelde, sest sain aru, kui ohtlik oluks kas või hetkeks oma tõelisi tundeid välja näidata.

Läksin taksoparki. Ühelainsal taksol oli peale monteeritud raadio. Auto seisis keset õue, noor juht (ta nimi võis olla Pähn) askeldas mootori kallal, aga raadiost tuli rütmikas džässipala mingist vahimaa jaamast. Äkki juhtus mööduma peainsener Hozjainov, kes sattus marru, tõmbas raadio kogu täiega autost välja ning pööras vastu sillutist puruks. Ta ropendas ning sõimas vene keeles kõiki eestlasi fašistideks ja rahvavaenlasteks, kellel ei saavatki olla lugupidamist kalli Jossif Vissarionovitši vastu. Autojuht viidi kontoris ja juba viie minuti pärast oli ta meie juures tagasi, näpuvahel tööraamat sissekandega: "Vallandatud usalduse kaotamise pärast". Olime kõik hämmastuses, kuid ei osanud ega julgenud tema kaitseks midagi ette võtta. Kord varem olin juhtunud kuulma, kuidas seesama tahumatu peainsener oli sõimanud juudi rahvuse taksijuhte: "Kahju, et Hitler teid kõiki ei hävitanud!"

Stalini surm äratas meis suuri, vist isegi ülemääraseid lootusi tuleviku suhtes. Igasugused partei pleenumid ja juhtkonnavahetused meid otseselt ei puudutanud ja esialgu meie elus erilisi muutusi

ei toimunud. Kuni saabus Lennarti telegramm: ta on abiellunud, naise nimi on Regina.

Uudis rabas ootamatusega: sel teemal polnud varem isegi mitte juttu olnud. Mul tuli noorpaar Balti jaamas vastu võtta ja autoga koju tuua. Olin muidugi kohmetu ja päris kindlasti polnud mul ka lilli. Arvan, et siis oli neid talvel Tallinnas raske muretseda, aga ega tol ajal mingit üldist lillekultust või nende kinkimise kommet polnudki.

Teeristil

Olin juba mõne aasta olnud sõjaväekohuslane. Niipalju kui mäletan, oli see seisus esialgu kaasa toonud vaid sunduse hambaarsti juures käia. Olen selle eest tänulik. Kuid mingil ajal hakati poisse sõjakomissariaati välja kutsuma. Alguses toimusid arstlikud komisjonid, seejärel vesteldi individuaalselt õpingute jätkamisest mingis sõjakoolis. Mida enam kevade poole, seda ägedama hoo need veenmised võtsid. Mäletan ühe vanemleitnandi juttu ahvatlevatest väljavaadetest teenida Nõukogude armees 25 aastaga välja polkovniku aukraad ja jääda varakult kopsaka pensioniga koduseks. Kui see trump ei mõjunud, püüti äratada rahvuslikke tundeid. Nimelt tehti poolsosinal teatavaks, et partei on võtnud vastu otsuse formeerida rahvusarmee, milleks on kiiresti vaja ette valmistada eesti rahvusest ohvitseri. Agiteerimine käis kord meelitades, siis jällegi rusikat vastu kirjutuslauda prõmmides. Esialgu pidime minema Nõukogude Liidu erinevatesse sõjakoolidesse laiali, hiljem pidime Tallinna tagasi tulema. Eesti oma sõjakool öeldi tulevat Pärnu maantee ja Sakala tänava nurgale, kus sel ajal paiknes miilitsa peavalitsus. Mind valiti välja Volga äärde Saraatovisse tankistide kooli saatmiseks. Minu endistest koolivendadest töödeldi niimoodi kümnekonda. Mis alusel taolist valimist tehti, seda ei

tea. Kuid maikuus enne keskkooli küpsuseksameid toimus sõjakomissariaadis mandaatkomisjon. Suure laua taga istus palju ametinikku ja mundrikandjaid. Nende hulgas oli ka julgeoleku kapten, kes esitas mulle isa ja onupoja kohta paar küsimust. Paluti ukse taga oodata. Mõne minuti pärast tormas, paberid näpus, ruumist välja mind värvanud vanemleitnant, näost punane ja suust "jop-pojumatte" paisates: mina (!) olevat teda alt vedanud, käigu ma minema. Mind valdas tohutu rõõm, ehkki olin juba sõjakooli mineku paratamatusega leppinud. Kõigil poistel nii ei vedanud.

Vahepeal olid Eestimaale üleöö loodud oblastid sama kähku ka likvideeritud ning meie toimetused sai tänu sellele peaaegu uue Põhja võtta rikkamaks. Sain oma vana sõiduriista asemele tolle ajaunistuste auto ja olin lausa seitsmendas taevas.

1953. aasta kevadel, täpset aega ei mäleta, vabanes isa laagrist. Rahvakohtust maksti talle valurahaks 1500 rubla (1947. a. vääringus), mis oli saadud meie koduse vara müügist. See ajas lihtsalt naerma. Meie peres ei ole kunagi varanduslikke kaotusi, sealhulgas ka omal ajal natsionaliseeritud maja taga nutetud. Pigem püüti niisugustest asjadest naljaga üle saada. Ema oli alati veendunud, et saabub vabaduse päev, mil hakkame elama paremini ja õnnelikumalt kui kunagi varem. Selle mõttega elas ta kuni oma surmani ja sisendas seda usku teistesse.

Esimistel aastatel pärast vabanemist oli isal suuri raskusi töö leidmisega. Esialgu tuli käia ehitustöödel, kuigi tal ei olnud selliseks tööks loomupäraseid eeldusi. Hiiu elevaatori ehituselt läks ta hilikalt siidi katsetehasesse vorme täitma. Ilmselt ei jätkunud ka direktor Johannes Hindil, kellega nad olid tuttavad, julgust talle mingit viisakamat töötötsa pakkuda.

Keskkooli sai läbi. Küpsuseksameid oli sel ajal kas kümme või kaksteist, aga tehtud nad said. On mees, et lõpukirjandi teemad olid päev enne eksamit liikvele läinud, kuid oletatav nimekiri oli pikk. Minu endises koolis algas eksam hommikul, õhtukoolis aga pärast lõunat. Tekkis kiusatus teada saada, millised teemad läksid kaiku hommikupoolel, sest võis järeldada, et neid enam ei korrata.

Läksingi 10. keskkooli saali ukse taha piiluma. Oh minu püha lihtsameelsust! Esimene inimene, kes koolimajas vastu tuli, oli õpetaja Andersson. Ta sõna otseses mõttes viskas mu välja, öeldes, et mul pole sellesse majja asja. Olin nii solvunud, et pole seda unustanud.

Vähestel on tulnud kooli lõpetamist kahes koolis tähistada, nagu minuga juhtus. Mu toredad klassikaaslased tulid mulle koju järele ja viisid lõpupeole kooli, mida ma tegelikult ei lõpetanud. Pidusid kestis hommikutundideni, jätkus päikesetõusu vaatamisega Mustamäe veerult ning lõbutsemisega klassikaaslaste Tiiu ja Ants Nõva kodus sealsamas mäejalamil.

Mina jätkasin tööd juhtival kohal, nagu isa armastas naljatada, see tähendab ikka autojuhina. Suvel läks asi veidi raskemaks, sest öösel tuli ülemus nüüd sõidutada Keila-Joale, kus ta sel ajal suvatses olla.

1930. aastatel oli Konstantin Pätsi korraldusel Keila jõe suudmest vasemale piki mereranda rajatud kümnekonna kahekordse korraliku majaga suvituspaik, mis oli ette nähtud põhiliselt valitsuse liikmetele ja nende perekondadele. Nõukogude ajal suvitasid seal kõrgemat sorti partei- ja riigitegelased. Kuna nende hulk üha kasvas, siis ehitati pidevalt suvemaju juurde, paraku endistega võrreldes väiksemaid ja nigelamaid.

Keila-Joa maantee oli tol ajal rekonstrueerimata, suhteliselt kitsas ja kurviline. Normaalse kiirusega kulus mul linnasõiduks 35 minutit. Ükskord mainis ülemus, et oli mõne aja eest sõitnud kellegi ministriga ja tolle autojuht sõitnud 30 minutiga. Minu enesetunne oli kõvasti riivatud. Järgmisel päeval surusin tugevamalt gaasipedaali ja võtsin kurvid pidurikrigina saatel. Vanamees jõnkus istmel kui jahukott (siis ju ohutusrihmasid ei tuntud), ma arvan, et tal oli hirm naha vahel. Kohale jõudes näitasin kella: täpselt 26 minutit. Edaspidi me sõidukiiruse teemal mõtteid ei vahetanud. Minu autojuhina töötamine oli tagantjärele mõeldes üks suur õppimine ja praktiseerimine tolleaegse riigi kulul. Avariisid õnneks ei olnud, kuid autod said minu käes küll vatti.

Vahel, kui ajaleht ilmus alles hommikupoole, jäi Karnaušen- kule magamiseks vaid mõni tund ning ma pidin aega kohapeal pa- rajaks tegema, et 10–11 paiku linna tagasi sõita. Kui ilm juhtus olema, sidusin mere ääres kasvavate mändide vahele võrkkiige ja püüdsin selles tukastada. Suureks üllatuseks see polnudki kerge, kuna mere ääres on isegi suhteliselt vaikse ilmaga tuuline. Männid tõuksid ning oli tunne, nagu õõtsuksin laevaga merelaineil. Võt- tis seest natuke õõnsaks, kuigi ma ei ole merehaigust kunagi põde- nud. Kord olin ilmselt suurest väsimusest raskesti magama jäänud ja ärgates leidsin ennast rannamändide all liival. Silmi avades nä- gin enda kõrval istumas hundikoera, kes mind rahulikult jälgis. Alguses tundus, et näen und, kuid pikapeale toibusin ning sain aru, kus olen. Võrkkiige nõörid olid järele andnud ja nii magasin- gi maa peal. Koer pidi ilmselt olema piirivalvurite oma. Ehmusin päris kõvasti, sulgesin hirmust silmad ja püsisin liikumatuna. Mõne aja pärast piilusin: kõik oli muutusteta, koera valvas pilk oli suunatud minule suunatud. Enam ei sõandanud silmi avada, mu süda lõi nii tugevalt, et ma tundsin tuiksoone tukseid. Pelgasin, et loom võib lüüa hambad mu kõrisse ja oleksin tahtnud kätega kaela kaits- ta, kuid ei julgenud end liigutada. Raske oli hinnata, kui kaua aega minoodi kulus, aga kui järgmisel korral silmad avasin, oli koer oma teed läinud.

Ühel juunikuu pühapäeval palusid kaks toimetuse töötajat sõi- dutada neid lastega Vääna-Jõesuu pioneerilaagrisse. Ilm oli suvi- selt soe, ka merevesi oli päris talutav, seepärast otsustasime jääda mõneks tunniks randa päevitama. Varsti ilmusid piirivalvurid ja hakkasid kapteni näpunäidete järgi rullidesse kerima okastraati, mis oli nõukogude ajal meie mererandade vältimatuks "kaunistu- seks". Ma jälgisin nende tegevust, kuid ei mõelnud, miks nad nii teevad. Kaks nädalat hiljem sõitsime samade naistega lapsi pio- nieraagrist ära tooma. Oli veelgi ilusam ja soojem ilm ning me läksime jällegi randa. Needsamad piirivalvurid ilmusid koos selle- sama kapteniga ja hakkasid minu suureks imestuseks eelmisel kor- ral kokkukeritud rulle lahti harutama ja okastraati uuesti piki

randa pingule tõmbama. Läksin ohvitseri juurde ja küsisin, miks nad selle okastraadiga mässavad. Vastu minu ootust vaatas ohvitser mulle tõsiselt otsa ja vastas: "Kurat seda teab, üks päev on üks käsk, teine päev teistsugune." Paari päeva pärast oskasin vahejuhtumit seostada julgeoleku juhi Lavrenti Beria arreteerimisega. Beria ja temaga seotud lood on mulle ja võib-olla ka paljudele teistele minu põlvkonnast jäänud suureks mõistatuseks. Kuskilt olen lugenud, et ta soovinud tõepoolest rahvusvabariikidele suuremaid õigusi anda ja pidurdada selle kaudu suurvene šovinismi pealetungi. Isa jutu järgi oli Beria see, kes keelustas massilise ihunuhtluse ülekuulamistel ja laagrites.

Beriaga seotud saladuseloori on mõnevõrra püüdnud hajutada Boriss Sokolov oma raamatus "Beria"*. Huvipakkuva ülevaate sellest tegelasest on andnud ka Tõnu Tannberg**.

Beria kuulutati rahvavaenlaseks ja lasti maha, et kõik patud miljonite süütute inimeste hukkamises tema kaela ajada. Beria olevat olnud üks väheseid intellektuaalsete võimetega ja suhteliselt haritud inimesi parteiladvikus. Peale kõige muu oli ta erakordse organiseerimisvõimega inimene, kes juhtis aatomi- ja vesinikupommi loomise ja katsetuste programmi. Kohe pärast Stalini surma asus ta ette valmistama partei regionaalsete organisatsioonide juhtimise reforme. Üheks tema põhiliseks nõudeks oli, et kohapealseid partei- ja nõukogude organeid juhiks rahvuslik kaader. Venelaste asendamine kohalikega algas Ukrainas, Valgevenes ja Leedus ning jõudis ka Eestisse. Need ettevõtmised said Beriale saatuslikuks, sest Hruštšov ja mõned ta lähikondlased löid oma positsioonide ja võimu pärast kartma. Ilmselt alustas Beria uuendusi liialt enesekindlalt ja sirgjooneliselt ning see sai talle saatuslikuks. Oli kuidas oli, aga pärast Beriaga arveteõiendamist ei olnud enam mingit juttu rahvusväeosade loomisest ega sõjakooli asutamisest Tallinnas.

* Boriss Sokolov. "Beria: kõikvõimsa rahvakomissari saatus". Tallinn: Tänapäev, 2004.

** "Tuna" 1999, nr. 3-4; 2000, nr. 1.

Niud ongi paras aeg sõjakoolide teema juurde tagasi tulla. Inimesed läksid sõjakoolidesse, mõni otse kooli lõpupeolt. Kuid juba septembris-oktoobris oli neist suur osa Eestis tagasi. Mõni praagiti jatkui tervislikel põhjustel välja, kuid enamasti põhjust ei öeldudki. Neil noormeestel läks elu rööpast välja. Kõrgkoolides olid kohad selleks ajaks juba täidetud. Muud koolid ei võimaldanud ajateenistusest pääsemist ja nii tuli neil minna sõjaväkke, kuigi nad olid olnud edukad õpilased ning võimelised jätkama ülikoolis. Pärast sõjaväeteenistust oli juba raske otsast alustada. Sel ajal oli inimeste saatus sageli teiste otsustada.

Isa rääkis mulle loo, mille ajaloolane Kaido Jaanson on tema jutustuse põhjal 1980. aastatel üles tähendanud. Tol 1953. aasta suvel oli isa lehistatud ja palutud tulla hotelli Palace. Seal ootas teda keegi kõrgem julgeolekuohvitser Moskvast. Üksikasju nende vestlusest ei mäleta. Tean, et tal "paluti" koostada nimekiri inimestest, veel ellu jäänud kolleegidest, sealhulgas ka nendest, kes peaksid veel laagrites viibima. Olevat kavatsus kaaluda nende inimeste sobivust tööks Eesti riigiasutustes. Ka isa kohta mainiti, et talle tehakse ettepanek asuda riigitööl, ent midagi ei täpsustatud. Nimekirjaga pidi kiire olema, seepärast määrati mingi päev ja aeg inimeste kokkusaamiseks samas hotellitoas. Isa läks määratud ajal hotelli, kuid teda ei oodanud seal keegi ning ka hiljem ei järgnenud mingit kohtumist ega telefonikõnet.

1953. aasta suvel oli minu jaoks kõige tähtsam küsimus, mida teha edasi, kuhu minna ja mida hakata õppima. Sõitsin koos oma sõbra ja klassivenna Jüri Väliga Leningradi ja me läksime otsesemaid asju uurima metsainstituuti, mille kõrval asuvas majas avaras vannataguses korteris elasid Nikitinid, minu heategijad Jaranskist.

Oli suvi, kodus olid ainult akadeemik ja teenija, teised pereliikmed olid suvitamas. Hirmus on mõelda, kui palju aega rektor meie koju aotas. Mäletan, et ta valmistas ette järjekordse lõpetajate lennupeokõnet, mis oli osaliselt värssides. Mitmel korral luges ta seda meile ette ja päris meie arvamust, aga meie olime kui suu peale kinnunud. Juba esimesel õhtul hakkas ta lahti pakkima nafta-

liinist lõhnavaid Pärsia ja Kesk-Aasia käsitöövaipu, pidades igaühe kohta pika loengu nii selle saamisloost kui kunstilisest väärtusest. Kraamiti välja suured rahvusvahelised kataloogid ja maakaardid spetsiaalselt vaibaotsinguteks korraldatud ekspeditsioonidest. Peremees rääkis suure vaimustusega oma järgmisena kavandatud ekspeditsioonist, sest tema käsutuses olid juba andmed ühe kataloogis märgitud haruldase vaiba asukohast Kesk-Aasia mägikülas. Oli ammu üle südaöö, Jüri silmamunad võtsid ebaloomuliku kuju, mina ei jõudnud haigutustele vastu panna, kui ekskurss vaibamaailma lõppes. Järgnevatel päevadel vestles akadeemik meiega edasiõppimise võimalustest, kinkis mõlemale pühendusega raamatu ja soovitas mitmeid väljasõite Karjala maakitsusele, mida me ka tegime. Käisime ka Leningradi ülikoolis õppimisvõimalustega tutvumas. Meenub, et akadeemikul oli ühes toas ikoon või isegi mitu ning põles vist ka väike tuluke. Küsisin temalt, kuidas see on nõukogude süsteemis kõrgkooli rektori puhul võimalik, ja lisasin, et meil karistatakse isegi jõulude pühitsemist. Ta oli üsna üllatunud ja ütles, et tema puhul hinnatakse teadmisi ning usuküsimustes lepitakse, kuna ta on ju tsaariaja haridusega inimene. Kui jumalaga jätsime, võttis ta pükste tagataskust rahapataka, millist ma veel kunagi näinud ei olnud, ja lausus sajalisi lugedes: "Tean, et noortel on raha vaja, kuid tavaliselt neil seda ei ole, palun võtke." (Stalin oli omal ajal teadlastele suured privileegid kehtestanud, isegi Eesti Teaduste Akadeemia presidendi Hans Kruusi palk koos lisatasudega moodustas minu teada umbes 30 000 rubla kuus, samal ajal oli koristaja palk ca 300 rubla, seega oli vahe ligi sajakordne, ja keegi ei iitsatanudki suurest sotsiaalsest ülekohtust.)

Meil läksid silmad suureks nagu tõllarattad, kuid me keeldusime ja valetasime justkui ühest suust, et meil rahast puudu ei tule.

Juba veerand tundi hiljem olimegi omadega vahel. Sõitsime trammiga Lesnoi peatusest läbi terve linna Balti vaksalisse. Tagasisõidupiletid olid meil juba aegsaсти taskus ja, nagu ettenägelikud noored inimesed kunagi, olime jätnud raha ka trammipileti lunastamiseks. Võta näpust, kui piletid ostetud, hakkas konduktorimutt

meil ka pagasipileti ostmist nõudma. Mul oli põlvedel vaid väike tasku, aga konduktor jäi raudselt oma nõudmise juurde. Tegim, nagu ei saaks midagi aru, ja vahetasin Jüri mõned sõnad tema keeles. Konduktor vahutas vihast ja oli juba kella tõmbamas, et tramm peatada ja meid välja ajada, kuid siis katkes teiste reisijate kannatus. Korraga suunasid kõik oma pahameele konduktori vastu: "Kas teil häbi ei ole selliselt käituda, näete isegi, et noormehed on välismaalased, häbistate kogu meie linna!" Konduktorist saadeti nagu teerulliga üle, meie olime pääsenud.

Leningradlased olid tol ajal alati viisakad ja vastutulelikud. Ilmselt tegime ikkagi õigesti, et akadeemikult raha vastu ei võtnud.

Rohkem ma selle haruldase perekonnaga kahjuks kokku ei puutunud ega tea nende saatusest midagi.

Kõige rohkem tõmbas mind autoasjandus, aga seda Eestis tol ajal õppida ei saanud. Juhtusin ajalehest lugema võimalusest astuda Moskva Molotovi-nim. autoinstituuti, sisseastumiseksamid sai seal keeles Tallinna Polütehnilises Instituudis sooritada. Vastu pidi võtama 2–3 soovijat. Otsustasin proovida ja andsin paberid sisse. Peagi pidid algama eksamid ja ma harjutasin ennast tasapisi Moskvas elamise mõttega. Kuid juba nädalapäevad hiljem öeldi mulle, et mandaatkomisjon ei ole mind eksamitele lubanud. Ük-aasta ma ei mäleta, isegi seda mitte, kas mind kuhugi sellega seoses välja kutsuti.

Nüüd pidin kiirustama, kuna lähenes viimane tähtaeg paberite Tartu Ülikooli sisseandmiseks. Varuvariandiks oli geograafia, mis oli mind alati huvitanud. Kodus oli isal mitmeid geograafiaraamatuid, nende hulgas ka venekeelsed NSV Liidu Teaduste Akadeemia geograafiatoimetised, mida vahel sirvisin ning tükati ka lugesin. Kui veel 10. keskkoolis õppisin, käis meiega kohtumas viimane Ants Raik, tol ajal Tartu Ülikooli geograafia eriala üliõpilane. Värvika ja emotsionaalse esinemisega erialast ja selle õppimise võimalustest jättis ta minusse mingi nähtamatu signaali, mis aastast õigel ajal ilmutas.

Otsus tehtud, võtsin uuesti oma paberid ja kupatasin Tartusse. Seal sain kokku Lennartiga, kes minu valiku heaks kiitis ning minuga ülikooli peahoonesse kaasa tuli. Oli viimane päev avaldust esitada. Läksin asja lähemalt uurima. Vastuvõtukomisjonis sain teada, et vastu võetakse 25, aga enne mind on paberid sisse andnud juba 48 kandidaati. Kõhe tunne tuli peale, sest ma ei hinnanud oma teadmisi eriti kõrgelt. Läksin vastuvõturuumist välja, paberid näpu vahel. Lennart, kes mind väljas ootas, küsis: "Korras, võime minna?" Rääkisin loo talle ära. Ta vaatas mulle otsa ja ütles rahulikult: "Kohe lähed tagasi ja annad paberid sisse!" Kümme minutit hiljem oli mul juba peos paberitükk kirjaga, et minult on vastu võetud dokumendid ülikooli sisseastumiseksamite tegemiseks. See väike paber oli väga oluline, sest see kaitses kui raudne kilp sõjakomissariaadi eest, vabastas mind eksamite ajaks töölt ning säilitas palga. Pool sajandit hiljem on seda episoodi tore meenutada. Hea, kui sul on vanem vend või õde, kellele saad edasise elu jaoks otsustava tähtsusega hetkel toetuda. Neid seiku ei ole tavaliselt palju. Ma ei oska öelda, kas ma lõin siis korra araks ja tahtsin lihtsalt nõu saada või oleksingi loobunud ülikooli püüdlemisest. Igal juhul olen tänulik oma vennale, kes leidis mu jaoks aega ja toetas mind oma meelekindlusega. Nüüd seisid ees sisseastumiseksamid.

Sisseastumiseksamite ajal läksime Lennarti algatusel purjekaretkele mööda Emajõe Peipsi poole. Olime neljakesi: Lennart, tema abikaasa Regina, viimase vend Lembit ja mina, kellele see oli esimene tutvus Emajõega. Ilm oli suviselt soe ja vaikne, tuul purjetamiseks soodne. Jaht liugles vaikse sahina saatel Emajõe maalistest kallastest vahel allavoolu. Tuul hakkas aegamööda tugevnema. Olime jõudnud Praagale Emajõe suudmel, kus jõgi aukartustäratavalt laienes. Märkamatu kändis tuul meid päris suure kiirusega Peipsile. Järvel olid teravad valgeharjalised lained, paati pritsis vett ning me saime aru, et edasi purjetada on ohtlik. Meil õnnestus paat ümber pöörata ja jõesuudmesse siseneda ning kõik muutus otsemaid rahulikuks. Võtsime suuna läbi roostiku Kalli järvele.

Uudistasime säilinud vaielamuid ja imetlesime suisa paadiservast lendutõusvaid parte. Öö veetsime järve kõrgel idakaldal paikneva üksiku talu heinalakas. Hommikul alustasime tagasiteed, mis muutus ootamatult raskeks. Pidime kogu aeg vastuoolu ja vastuhoitu loovima. Läksin päris närvi, sest pidin järgmisel hommikul ajama eksamil olema. Õhtuks jõudsimme Luunja ligidale. Tuul oli täiesti vaibunud, seisime peaaegu paigal. Praeguse silla kohal käis ilmselt praamiga. Eemalt oligi näha, et praam, millel oli sõidutööriist, liikus aeglaselt põhjapoolse kalda poole. Tuli kiiresti tegutseda. Hüppasin kaldale ja panin praami poole liduma, nii et ei tundnud jalgu all. Hingetuna jõudsin praamilt maha sõitva autoni, mis mind hilisõhtuks Tartusse toimetas. Teised jõudsid jahiga alles järgmiseks keskpäevaks pärale.

Sisseastumiseksamid sooritasin viitele, ainuke neli oli eesti keele. Minust sai matemaatika-loodusteaduskonna geograafia osakonna esimese kursuse üliõpilane. Tore tunne oli. Usun, et ka vanemad olid rõõmsad. Omal ajal oli isa reaalsest oludest tulenevalt teadnud enesele eesmärgiks anda Lennartile kõrgharidus, minule vähemalt keskharidus. Nüüd avanes võimalus see lattu ületada.

Lõpetasin töövahekorra toimetusega ja sammusin oma kohviga mõni päev enne õppetöö algust mulle juba tuttava Tiigi tänava intri uksest sisse.

Üliõpilaspõlve algus

Üli 1933. a. september. Alustasin uut elu, kus kõik oli esialgu võõras ja harjumatu. Endistest koolikaaslastest tuli Tartusse 20 tüdrukut ja poisik, kellest osa läks Eesti Põllumajanduse Akadeemiasse. Tartu Ülikoolis jätkas arstiteaduskonnas õpinguid tervelt kaheksa inimest, märkimisväärselt palju ühe kooli samal aastal lõpetanute hulka. Matemaatika-loodusteaduskonda astusid neli: Ergo Raukas

ja Eha Vabamäe füüsikat, Helju Soopere bioloogiat ja mina geograafiat õppima. Vaatamata sellele, et peaaegu pooled Tallinna 10. keskkooli lõpetanutest olid Tartus, muutusid meie omavahelised kokkupuuted üha harvemaks, kuna tähtsamaks kujunesid uued õpingukaaslaste sõpruskonnad.

Esimeseks šokiks oli muidugi ühiselamu. Sattusin 11. tuppa, kus peale minu raudvoodi oli veel 15–16 samasugust. Kõige jubedam oli WC, millest olen isegi foto alles hoidnud. Niisugustes tingimustes elades oli võimalik üksnes raamatukogus õppida. Minu kursusekaaslastest oli samas toas veel Alar Kotli, kellega tekkisidki tihedamad sõprussidemed. Ta vanematekodu oli Tartumaal, kuid kooli oli ta lõpetanud Tartus. Ühel esimestest ülikoolipäevadest tuli meil täita mingi isikuandmetega formular. Istusime Alariga kõrvuti. Esmalt panime nimed kirja, siis tuli kirjutada sünniaeg. Mõlemad jälgisime teineteist: Alar kirjutas "21.", mina samuti, mina kirjutasin "veebruari", tema samuti, mõlemad kirjutasime aastaarvuks 1934 ja hakkasime üheaegselt naerma, et kumb nüüd kumma pealt maha kirjutas. Mõlema üllatuseks olime ühel ja samal päeval sündinud.

Esimesel kursusel oli meid 7 poissi ja 20 tüdrukut. Üks "poistest" – Kaljola Kirt – oli juba kiilakas ja teistest kümmekond aastat vanem, sõjas haavata saanud. Pärast ülikooli lõpetamist tegeles ta kuni oma surmani Elva koduloomuuseumi loomise ja juhtimisega. Saatusega polnud talle määratud pikka eluiga.

Alanevas vanusejärjekorras oli järgmine Leo Kullus. Maheda ja maameheliku olemisega mõjus ta teistest märksa vanemana. Õpingute järel töötas ta Tiirikoja ilmajaamas ning oli aastaid selle juhataja. Hiljem koolitas dotsendina Tartu Ülikooli noori geograafe ning kaitses geograafiateaduste kandidaadikraadi. Ta lahkus meie hulgast 2006. a. suvel.

Meie poistest kõige töökam, tõsisem ja sihikindlam oli Ivar Arold. Külakooli õpetajate lapsega sai ta eluks mitmekülgse ettevalmistuse ja oskused nii vaimseks kui füüsiliseks tööks. Juba üliõpilasena pidas ta õpetajaametit Tartu koolides. Ülikoolijärgselt

puhendas kogu oma elu üliõpilaste koolitamisele ja teadustööle Tartu Ülikooli geograafia kateedris dotsendina ja geograafiateaduste kandidaadina. Hulk aastaid nägi ta vaeva mahuka monograafia "Eesti maastikud" koostamisel, mille eest ta 2006. a. esitati teaduspreemia kandidaadiks. Peale selle on ta kuldsete kätega inimhena kaks elumaja ja mitmeid suvemaju ehitanud. Ka minu lastemaa suvila valmis tema abiga. Ivar on täiskarsklane, hea perekonnapea. Oleme suhelnud perekonniti peaaegu pool sajandit, nüüd teevad seda ka meie lapsed ja lapselapsed.

Heino Tähistega olime poistest ainsad majanduskallakuga geograafia üliõpilased, seetõttu puutusime omavahel tihedamini kokku. Tema saatus kujunes traagiliseks. Mingil ajal ristusid tema ja Johannes Hindi teed, temast sai tol ajal väga tuntud ettevõtte Desintegraator majandusdirektor, oli osaline nn. Hindi loos ja Hindi saatusekaaslane. Hiljem ta mõisteti kõigi teistega õigeks ning töö Desintegraatoris jätkus, kuid eluvintsutused nõudsid oma, tervis ei pidanud enam vastu. 2001. a. tuli temaga hüvasti jätta.

Eespool oli juba juttu Alar Kotlist, kellega olime ühel aastal, ühel ja samal kuul ning päeval sündinud. Ta oli pärit Tartumaalt raudteelaste perest, suur spordifanaatik, energiline, abivalmis ja hakkaja igas asjas. Pärast ülikooli lõpetamist töötas ta Hüdrometeoroloogia valitsuses, seejärel palju aastaid Tööstusprojektis. Tema abikaasa Helve oli meie kursusekaaslane – tuntud ilmaennustaja-sünootik.

Nõuromi meie poistest oli Virumaalt pärit Villu Astok. Ta tuli ülikooli Rakvere pedagoogilisest koolist, mille oli kiitusega lõpetanud. Juba esimese kursuse aegu oli ta üliõpilasmeeskoori abidirektor ja ülikoolis tuntud muusikamees. Ülikooli lõpetamise järel töötas mitmetes uurimisasutustes ookeanoloogina, kaitses sellel alal vanikirja füüsika-matemaatika teaduskraadile. Tema esimene abikaasa Maret oli meie armas kursusekaaslane, kes raske haiguse tagajärjel lahkus noorena igavikuteele.

Kellised olid minu kursuse "poisid", kellega jagasime ülikooliaastatel kõiki rõõme ja muresid, sõpradeks oleme jäänud alatiseks.

Tüdrukutest on võimatu kirjutada, mitte üksnes sellepärast, et neid poistest rohkem on, vaid nad on poistest märgatavalt kinnisemad. Nende roll meie kursusel oli oluline, nad olid ja on jätkuvalt kõigi algatuste mootoriks ja eestvedajaks. Kursuse vanemaks kõigi viie aasta kestel oli meil tagasihoidlik Evi Vikerpuu.

Sõnad "kursus" ja "kursusekaaslased" on nõukogude ajastuga omandatud tähendused. Neid sõnu ei kasutanud ega mõistnud enne sõda ülikoolis käinud ja see on ilmselt kasutusest kadumas ka kaasajal. Pole ilmselt mõtet seda probleemi ja põhjusi hakata siin lahkama.

Ülikooliaastad laiendasid oluliselt sõprus- ja tutvuskonda ka väljaspool kursust. Mitmetega on sidemed säilinud aastakümneteks. Nimetan mõningaid neist: bioloogid Fred Jüssi, Valdur Paakpuu, Mall Rummo, Juta Uritam, geoloogid Silver Säga ja Anto Raukas, laskespordi kaaslased Enn Marandi, Hillar Kalda, Ülo Vooglaid ja paljud teised.

Kursus oli algusest peale teistest kuidagi erinev, väga lõbus, valatu, omakeskis kokku hoidev, igas asjas aktiivne. Kursuseõhtud ja peod said traditsiooniks ning pärast ülikooli lõpetamist oleme juba 50 aastat pidanud regulaarselt kokkutulekuid. Läheks väga pikaks kirjeldada kõiki ülikooliaastaid, seepärast panen kirja vaid mõned kesksemad ja meeldejäävamad sündmused.

Esialgu oli koormus tohutu. Loengud algasid kell 8.00 ja mõnel päeval lõppesid õhtul kell 8–9, õppepäevades olid "aknad", mis sageli tähendas kaotatud aega.

Septembri lõpus või oktoobri alguses katkestati õppetöö, sest kõigil tuli minna kolhoosidesse ja sovhoosidesse koristustöödele. See on tagantjärele naeruväärne, kuid siis oli see meie jaoks kohustus. Meie kursus poolitati. Mina sattusin Misso kanti Vastseliina rajooni Koidula kolhoosi, mis asus päris Läti piiril. Elasime Siberisse saadetud talupere majas, magasime põrandal õlgedel, süüa keetsid meie endi tüdrukud. Kolhoos oli vilets ja vaene, see pärast oli ka toit nigelavõitu, kuid tühja kõhtu ei pidanud kannatama. Piima oli külluses, kartulit jätkus samuti; kartul ja soust,

lahupuder ja piim – sellisena mäletan meie esimese kolhoosisügisise menüü.

Me ei kurtnud. Kuid kui ootamatult pikendati kolhoosis viibimise aega, hakkasime streikima, sest ilmad olid juba päris jahedad ja meil polnud õigeid tööriideid ega jalanõusid. Esimees või keegi meine helistas "kuhu vaja" ning õige pea tulid rajoonitegelased meiega vestlema. Selle tulemusena toodi meile mõni paar kummi- ja kangakindaid. Kolhoosil ei olnud ühtegi traktorit, kogu töö tehti hobustega. Võtsime kartuleid ja koristasime kasvama läinud vilja ning vaatamata oktoobrikuule tegime veel ka silo. Kord tuli meil autoga koorem vilja riigiviljasalve toimetada. See oli n.-ö. vastutustrikas töö. Olime vist ainult kolme poisiga. Kohale jõudes selgus, et vili on niiske ja seda vastu ei võeta. Kuna viljasalve hoov oli kitsuke ja porine, siis me ei saanud kuivati juurde autoga, vaid pidime rasked viljakotid seljas mööda laudadest teerada kuivati juurde ja hiljem tagasi tassima. Selliseid raskusi ei olnud ma varem kandnud, silme ees võttis mustaks. Pikapeale harjusin. Rassisime söömata-joomata, kuni päev õhtusse jõudis. Kojusõitu alustasime kottpimedas. Tee peale jäi kõrts, kus esimees võttis koos autojuhiga kehakinnitust ja külmarohtu, aga meie lõdisesime auto lahises veokastis külmast, neelasime sülge ja kirusime kogu toda varki.

Ebamugavustest hoolimata oli meile, üliõpilastele, kolhoosis viibimise aeg tore: me õppisime üksteist hästi tundma, lõbus laul ka iga päev. Sõnnikuveol panime ühiselt kokku oma esimese meeldejäanud laulu "Lirtsu virts ja viglad välguvad, šefid sitta rünnavad".

Olle- ja viinajoojaid meie hulgas praktiliselt polnud, kuid just esimesel kolhoosiskäigul tegime tutvust puskariga. Kord ostsime kohalikest kamba peale ühe pudeli ja sättisime ennast külaliskambrisse. Pidusid miskipärast ära. Tagasiteel proovisime pudelit puskarit rüübata, kuid ei saanud sellega hakkama: oli uskumatu vastik ja haises. Kallasin märjukesel Riia-Pihkva munakiviteele ning panin tule otsa: põles õrna sinaka leegiga. Oli kottpime vaikne

oktoobrikuu hilisõhtu. Lonkisime oma öömaja poole ning kiikaskime aeg-ajalt seljataha, kust veel kaua kumas üha kaugemale jääv sinine leegike. Ühtegi autot ega inimest me sel tunnil ei kohanud.

Ma oletan, et puskari levikule aitas nendel aastatel tublisti kaasa selle kättesaadavus, sest seda aeti pea igas külas. "Metsakohin" oli riigiviinast palju odavam, ja et maarahval raha nappis, oligi asi otsustatud.

Sain oma üllatuseks teada, et tolle kandi inimesed tarvitasid peale puskari ka eetrit. Erinevalt muust alkoholist levib eetri lõhn allatuult isegi kümme-kümne meetri kaugusele. Meie brigadir, noor tüdruk, haies iga päev eetri järele. Küsisin tüdrukult, miks ta eetrit tarvitab ja kust ta seda muretseb. Vastus kõlas umbes nii: võtad ainult sõrmkübaratäie ja näed kohe ingleid, silmade ees läheb kõik värviliseks; hommikul jood ainult lonksu vett ja oled jälle auru all. Eetriga varustasid seda piirkonda Riia sõjaväearstid. Kas eetrijoomise komme ka tänapäeval kestab, seda ei tea.

Tartusse naastes selgus, et õppeprogrammid olid muutunud. Oli toimunud mingi üleliiduline kõrghariduse reform, mille sisust ja eesmärkidest üliõpilastel aimu ei olnud, kuid juba välispidisel olid muudatused meie jaoks küllaltki olulised. Nimelt ei võinud õppetöö kesta rohkem kui kuus tundi päevas. Loengud algasid kell 9 ja lõppesid kell 3 pärast lõunat. Nüüd jäi aega raamatukogu, spordi ja lõbutsemise jaoks. Õppeainetest olid meie erialal jäetud välja kõrgem matemaatika, keemia ja astronoomia. Veidi kahju oli astronoomiast, sest juba kahe-kolme sissejuhatava loenguga oli professor Rootsmäe jättnud mulle sügava mulje endast ja oma aimest. Vaadates tähistaevast ning üksnes Põhjanaela ja Suurt Vankrit tundes kogen alati oma kirjaoskamatus Universumi suhtes. Eriti kahju oli mul sellest neil aastatel, kui viibisin troopilistel laiuskraadidel ja imetlesin öösiti võõrast, helendavat taevaalaotust.

Üleminek keskkoolist ülikooli oli paljudele meist nähtavasti liialt järsk, meil puudus vajalik õppemetoodiline ja kasvatuslik ettevalmistus. Õppekirjandust oli vähe, sageli seda polnudki, loengu- ja abimaterjalide paljundamiseks ei olnud tol ajal mingeid voi-

matuid. Igaüks konspekteeris, nagu oskas. Ainuke õppejõud, kes loengute konspekteerimiseks soovitusi jagas, oli botaanik Heinrich Assamaa. Ta armastas sageli tõsise ilmega korrata, et geograafid on ju tulevased rahvajuhid. Nii püüdis ta meid julgustada ja tõsta meie eneseusku. Konspekteerimisel laskis ta kausta esimesed lehed sukurra jaoks tühjaks jätta, leheküljed tuli nummerdada ning numbrid tingimata lehekülje paremasse alumisse nurka paigutada, kuna lehitsetakse just sellest nurgast jne. jne. Ilmselt oli sellist õppimist vaja, kui see on kogu eluks meelde jäänud.

Loengud toimusid ülikooli erinevates õppehoonetes. Geograafia kateeder ning meie põhiauditoorium asusid Vanemuise 46 kolmandal korrusel. Samas hoones paiknesid geoloogid, botaanikud ja zooloogid ning EPA metsamehed. Peale kateedrite asusid samas majas zooloogia ja geoloogia muuseumid. Nagu vene keele lektor (professor Rammuli abikaasa) meile jutustas, olevat too hoone algul haiglaks ehitatud, kuid polevat seda funktsiooni kunagi täitnud. Lugu ise oli olnud järgmine. 20. sajandi alguses tõstatati Riigiduuma teravalt küsimus, et Tartu Ülikooli kliinikud ei vasta enam asu- nõuetele, hädasti on vaja ehitada midagi kaasaegset. Tartusse saabus Riigiduuma komisjon tutvunud Toomemäel olevate kliinikutega pidanud tartlaste taotlust põhjendatuks. Duuma eraldas vahendid ning enne Esimest maailmasõda oligi uus hoone valmis. Lool oli aga väike vimka sees, kuna kõrgele komisjonile polevat enamasti lausunud juba olemasolevate Maarjamõisa kliinikute kohta. Jumal kõrgel, keiser kaugel, nagu siis räägiti.

Samakursuslased pidid kohanema harjumatu olmetingimustega. Probleeme oli kõigega: alates pesemisest, pesupesemisest ja riietumise kütmisest ning lõpetades toiduvalmistamisega. Loengutulles pidime kütma suurt ahju, milleks tuli pehkinud haavapakkusid peenemaks raiuda ja kangiga suurest kuhilast külmutatud tükkide lahti kangutada. Õnneks oli meid palju, nii et see oli väga hull ei olnudki. Sellisest luksusest nagu soe vesi, dušš või vann ei osanud keegi isegi unistada. Tasapisi hakkasin uue eluga harjuma. Ka tolleaegsetes spartalikes oludes kujunesid tulevased

teadlased, riigimehed, poliitikud või muidu väljapaistvad haritud inimesed.

Ülikooliõpingute alguses olin oma kursuse poistest ainuke, kes ei olnud komnoor. Tüdrukute seas oli nn. organiseerimata noori rohkem. Leo ja Villu hakkasid mind energiliselt agiteerima, et astuksin komsomoli. Ma ei oska pool sajandit hiljem öelda, miks ma nõustusin. Ühelt poolt ilmselt mõjutasid ootused, mis tekkisid pärast Stalini surma, teiselt poolt ehk tahtmine olla samasugune kui teised. On see nüüd olnud nõrkus või voorus, aga ma ei ole kunagi soovinud enamusest erineda või distantseeruda. Mingid ideoloogilised veendumused või vankumatu usk sotsialismi-kommunismi ülemaailmsesse võitu selle taga küll polnud ja ma võin kindlalt öelda ka seda, et keegi ei oleks saanud mind vägisi komsomoli värvata, kui ma poleks selleks ise nõusolekut andnud.

Komsomoli vastuvõtmine otsustati ülikooli komsomolikomitees, mille sekretäriks oli rahumeelse iseloomuga Bernhard Hiire. Koosolek käis ülikooli peahoones kinniste uste taga. Ootasin koos oma soovitajatega kaua koridoris, nagu meile oli korraldus antud. Lõpuks tuli keegi koosolekuruumist välja, vist geograafia osakonna viimase kursuse üliõpilane Helve Raik. Ta õhetas näost, naeratas ja soovis mulle õnne komsomoli vastuvõtmise puhul. Temale olnud see kõige pikem ja pingelisem arutelu uue liikme vastuvõtmisel. Üksikasjad jäid mulle teadmata, kuid sain aru, et ehkki oli ägedalt vaieldud minu sobivuse üle, olid hääletamisel minu toetajad peale jäänud. Mul tekkis mulje, et minu vastuvõtmine komsomoli, mis ei olnud eriti oluline mulle, oli tähtis teiste jaoks. Järgnes veel formaalne käik linnakomitee büroosse, kus ülikooli organisatsiooni otsus kinnitamisele tuli. Tartu linna komsomolijuht oli sel ajal Vaino Väljas. Ta esitas mulle ühe, nähtavasti trafaretse küsimuse, kas mul marksismi-leninismi seminaridel ka võlgnevusi on. Vastasin, et on. Öeldi, et võlgnevused tuleb likvideerida, ning sestpeale olin kommunistlik noor. Oli kõik.

Minu mäletamist mööda taandus kogu komsomolitöö ülikoolis vaid igakuuliste liikmemaksude kogumisele. Maksud olid süm-

boolsed ega avaldanud rahakotile vähimatki mõju. Ei mäleta ühingi komsomoliüritust või -koosolekut, kuid neid võis ka toimuda. Komsomoliorganisatsiooni tegevus oli formaalne ja sisutühi, taideti mingisuguseid põhikirjast tulenevaid rituaale nagu konverentsid ja kongressid ning sellega enamjaolt asi piirduski. Üritused, nagu uudismaade ülesharimine, viljakoristus või Raikali-Amuuri raudtee ehitamise kampaaniad, olid partei poolt korraldatud noorteüritused, mis komsomoli sildi all korraldati. Kõlle tundub, et järgnevate aastakümnete jooksul komsomol kui organisatsioon, kes pidi olema kommunistliku partei reserviks ja järelkasvaks, mandus veelgi enam. Selle ühe põhjusena näen üldist hariduse kasvu, noorte silmaringi laienemist ja sellega seoses generatsioonidevahelise lõhe laienemist. Seda kinnitavad 1990. aastate ajaloolised sündmused, mil parteil puudus püsijäämiks noorte toetus.

Ma ei tundnud komnoorena mingeid eeliseid mittekomnoortega võrreldes ja pole ka kunagi tundnud, et komsomoli astumine oleks muutnud teiste noorte suhtumist minusse.

Aeg on halastamatu: ühed inimesed kaovad, teised tulevad asemele. Minu ülikooliõpingutest arvates on varsti kaks põlvkonda vahetunud. Imelik on mõelda, et nende ridade kirjutamise aegne Tartu Ülikooli rektor Jaak Aaviksoo sündis 1954. aasta jaanuaris, kui mina esimese semestri eksameid tegin! Seepärast loodangi, et mõned mälestuskillukesed tollest ajastust võivad pakkuda ka laiemat huvi.

Mõni sõna minu õppejõududest. Vast esimene, kellega kohtusin, oli füüsikadotsent Anatoli Mitt, kes oli meie õpinguajal dekaaniks. Temaga oli vähe kokkupuuteid, aga mäletan teda rahuliku ja heasüdamliku inimesena.

Ülikooli rektor oli akadeemik Feodor Klement, kellega mul oli vaid ühe juhuslik kohtumine. Temast on palju ja enamasti head kirjutatud, mul ei ole omalt poolt midagi lisada.

Oppeprorektor oli professor Ilo Sildmäe, kellel olid suured teened ülikooli spordielu edendamisel, kuna peale kõige muu lasus

tal ka vastutus ülikooli sporditegevuse eest. Tänu spordile puutusin temaga edaspidi sageli kokku ja meil oli hea läbisaamine.

Geograafia kateedri juhataja oli professor Endel Varep. Mul on raske teda iseloomustada, ta oli omaette isiksus, parimaid Eesti geograafia tundjaid. Jäi mulje, et ta tundis igat küla, kui mitte talu. Ta luges meile Eesti füüsilist geograafiat ja geograafiliste avastuste ajalugu. Ta oli nõudlik, kuid heasüdamlik ning eelarvamustevaba inimene. Elu lõpuni olen tema ees suur süüdlane, kuna ma astusin tema ettepanekul kateedri juurde aspirantuuri, kuid kraad jäi kaitsmata.

Majandusgeograafia õppejõuks oli professor Salme Nõmmik, väga energiline, sihikindel ja suure töövõimega inimene. Meil olid temaga sõbralikud suhted, mis kestsid aastakümneid kuni tema surmani. Need kaks inimest olid tol ajal geograafia kateedri raudne tuumik, kelle ümber hiljem koondusid uued noored õppejõud. Nimetan mõningaid, kellega puutusin rohkem kokku: Ago Kongo, Ann Marksoo, Sulev Künnapuu, Tarmo Rea, Endel Hang, Aino Mihkelsoo. Dotsent Leo Tiik luges meile rahvamajanduse ajalugu. Mitmeid kursusi lugesid teiste kateedrite õppejõud ja väljastpoolt kutsutud lektorid. Nende seast on meelde jäänud geodeesia õppejõud dotsent Herbert Muischneek, mullateadlane doktor Arnold Piho, meteoroloogia õppejõud dotsent Herman Mürk, hüdroloogia õppejõud Heinrich Aruksaar, statistika õppejõud, hilisem doktor Heiki Müür ning botaanika õppejõud Heinrich Aasamaa. Igaühel neist võiks nii mõndagi meenutada, kõik nad olid eredad isiksused.

Arvan, et just viiekümne aastad olid väga olulised geograafia kateedri edasisele arengule, kuna siis alustasid tööd võimekad noored, äsja ülikooli lõpetanud, kes algaastatel üheaegselt õpetasid ja ise õppisid. Juhtus kord ka niisugune lugu, et tulime hommikul loengule, aga noor õppejõud pöördus meie poole järgneva traktaadiga: "Teate, jätame tänase loengu ära: eile oli pidu, mu pea valutab ja pealegi ei jõudnud ma loengumaterjali tõlkida!"

Tiigi inter

Olin mõne kuu suures ühiselamutoas elanud, kui ühel päeval sain kuttavaks ajaloo viimase kursuse tudengi Arkadi Malvõginiga, kes mind oma toakaaslaseks kutsus. Tuba nr. 26 oli kolme inimese tuba nagu hotellis. Üks tolle toa asukatest, hilisem Vabaõhumuuseumi rajaja Oleg Koržjukov, oli äsja abiellunud ja naise juurde kolunud ning mind võeti tema asemele. Oleg oli kohalik venelane, õhtustee kandist, heasüdamlik, seltsiv ja sõbralik. Ta oli Eestimaa patrioot ja pühendas ennast täielikult Vabaõhumuuseumi loomisele ja arendamisele. Aastaid pärast ülikooli lõpetamist pihtis ta mulle, et tal pole elus olnud muud eesmärki kui ainult muuseum ning kõige raskem oli olnud tajuda paljude viltuvaatamist, miks Eesti rahvuslikku Vabaõhumuuseumi ehitab üles venelane. "Usu mind, Hindrek, seda missiooni täites tunnen ennast eestlasena!" Ma arvan, et ta tegi ära suure töö ja oleks veelgi jõudnud, kui talle oleks antud rohkem eluaastaid.

Minu ümberkolimise operatsioon korraldati ülima saladuskatte all, et kõrgemalt poolt ei saaks tuppa mõnd ebameeldivat kaastalast sokutada. Olin õnne tipul. Minu toanaabrid osutusid väga rahvateks poisteks. Nad olid head sõbrad: seltsivad, heatujulised, humoorimeelsed, mõõdukalt eluvennad.

Arkadi oli kohalik venelane, rääkis puhast eesti keelt, oli alati lubus ja püüdis pidevalt ja igaühega nalja visata. Kui ma ei eksi, siis töötas ta ülikooli lõpetamise järel Teaduste Akadeemia Ajaloo instituudis ja see jäigi vist tema ainsaks töökohaks. Temast kujunes tunnustatud numismaatik.

Kolmandaks meie toas oli Leonid Leonov, kes oli eelmisel aastal diplomatrikuleeritud, kuid tagasi kaugõppesse võetud. Leonid, teda me hüüdsime Ljonjaks, oli juut, seega oli meil täiesti internatsionaalne tuba. Ta isa oli Moskvast kõrge riigiametnik, kellega ka minul tuli kord kohtuda. Ljonja oli karismaatiline tegelane,

kena välimusega, alati hoolitsetud, tüdrukute suur lemmik. Kirjade järgi oli ta ajaloo-keeleteaduskonnas, kuid ma ei tea, et ta oleks õppimisega tegelnud, ja mulle jääb arusaamatuks, kuidas tal õnnestus ülikool lõpetada. Kodunt sai ta 500 rubla kuus, tol ajal korralik raha, aga kauaks seda ei jätkunud. Raha tuli ja raha läks. Ljonja ei koonerdanud ning tegi meilegi restoranides välja. Kord laenas ta ühelt tudengilt minu eestkostel 25 rubla. Mitu nädalat hiljem tuli võlausaldaja mulle ütlema, et ta pole oma raha tagasi saanud. Kui ma palusin Ljonjal asi ära õiendada, vastas ta, et nii suguseid tühiseid summasid tema üldse võlaks ei pea.

Kui meil olid näpud põhjas, siis korjasime tühjad pudelid kokku ning tegime need rahaks. Kümne rubla eest tellisime raudteejaama restoranis tirinatäie oivaliselt maitsvat seljankasuppi ja kuhjaga taldrikutäie leiba ning kõht oli hüva rooga täis. Teine kord, kui nii hästi polnud läinud ja me vähkresime enne uinumist voodites, kirus Ljonja oma vanemaid, et mis neil viga: külmik delikatesse täis ja nad ei mõtle selle peale, et nende poeg koos oma sõpradega peab näljasena magama jääma.

Ljonja oli ülikoolist kakluse pärast välja visatud. Asi olnud järgmine: ta armus ilusasse tudengineiusse ja teatas koju, et abiellub. Vanemad sattusid paanikasse, ema oli järgmisel või ülejärgmisel päeval Tartus ning soovis tulevast miniat näha. Poiss läks tüdruku juurde, kuid seda polnud kodus, oli alles hommikul saabunud. Solvatud peigmees laskis käed käiku, sai teada, kelle juures tüdruk oli öö veetnud, pörutas jalamaid rivaali poole, tümitas tolle oimetuks ning peksis kogu korteri segamini. Mõni päev hiljem ta eksmatrikuleeriti ja visati komsomolist välja. Ülikooli tagasisaamist seletas ta nii: "Panin ennast töölisnoore moodi kehvmatesse riietesse ning läksin Moskvast komsomoli keskkomiteesse ja kõrghariduse ministeeriumisse, tegin nutuse näo ette ja palusin abi oma õiguste taastamiseks, kuna eesti kodanlikud natsionalistid on mulle julma ülekohut teinud." Teda olevat usutud, võetud mõned telefonikõned ja kõik olnudki korras. Ma muidugi ei tea, kui palju selles loos tõtt on.

Pärast ülikooli kohtasin Leonovit paaril-kolmel korral. Käisime isegi Pärnus ja istusime ühe õhtu rannarestoranis, millest ta oli raimustatud. Kord oli ta viibinud Narvas mingi Moskva ajakirja kaastöötajana. Hotelli numbritoast helistanud ta linna komsomolitee sekretärile Lev Šišovile, tutvustanud ennast ajakirjanikuna ja nad leppinud kokku kohtumise hotellis. Too Šišov oli omal ajal ülikooli komsomolisekretärina Ljonja komnoorte ridadest välja visanud, ja kui ta vana tuttavat ajakirjaniku rollis näinud, läinud enesest täiesti välja. Järgnenud telefonikõned Moskvasse, ajakirjanik kutsutud kohe tagasi ning talle öeldud töökoht üles. Siit tuleb aja moraal: partei ja valitsuse arvel ei tohi endale nalju lubada.

Leonid Leonov on jäänud mulle meelde huvitava vestluskaaslasena ja kui ta peaks veel elama, siis on ta kindlasti Iisraelis.

Meie toa vastas üle koridori paiknes ühiselamu niinimetatud kauplus. Tegelikult oli seina sees väike luuk, mille taga piki koridori lookles ostjate järjekord. Esimese kursuse ajal valitses kaupluses enamasti tühjus, käisime üksnes kena müüjatüdrukuga juttu ajamas. Öhtupoolikuti tulid müügile õlis keedetud lihapirukad, mis umbes 50 kopikat tükk maksid, või povidloga pontšikud, 33-40 kopikat tükk. Sageli oli nende kvaliteet allapoole arvestust, liha asemel oli neis mingi sültjas mass, kuid vahel sattus olema ka päris maitsvaid. Peale pirukate müüdi ka 75-kopikase nn. batoon-sali. Samas koridoris oli suur puudega köetav katel nagu vanasti pesiköökkides. Selles keedeti vett, mida me siis kraanist kruusidesse või kannudesse niristasime. Sai, pirukad ja kuum vesi oligi tol ajal suuremale osale tudengitest nii lõuna- kui ka õhtusöögi eest. Püüdsime vahel salaja väikestel elektripliitidel mingisugust toitu valmistada, mis oli aga rangelt keelatud. Pidevalt tehti ühiselamus kontrollringkäike ja korjati ära pliite, mis sellepärast olid "patukateks" nimetatud. Hiljem muutus olukord märkimisväärselt paremaks.

Elu oli vaheldusrikas. Tollest ajast meenub ka selline pilt: Tiigi intri ees seisisid lahtised veoautod, mille kastidesse olid laotatud üle kaastäärte ulatuvad võrgud. Mitu tundi laaditi neisse täistopitud kotte ja raamatupakke. Kui koormad peal, tõmmati võrgud kokku,

et midagi maha ei pudeneks. Sellist korralikkust oli tol ajal harva näha. Hiljem sain vanematelt tudengitelt teada, et laadungiks oli nn. "keelatud" kirjandus, mis oli raamatukogudest kõrvaldatud ja ajutiselt meie intri keldritesse hoiule pandud. See polevat olnud ainus kord, kus meie ühikast kirjandust hävitamisele veeti.

Mulle tuleb meelde veel paar sarnast lugu. Aastaid hiljem sattusin plaanikomitee raamatukogus 1920. aastatel Venemaal trükitud raamatule, mille tiitellehel koos aastaarvuga ilutsesid selged templi jäljendid: "Kuulub erifondi", "Lubatud tsensori poolt, 1938. a.", ent raamat ise oli 45 aastat pärast ilmumist veel lahti lõikamata. Näitasin sellist energetikaalast raamatukest omal ajal ka akadeemik Ilmar Öpikule, kes seda ka oma õpilastele demonstreeris.

Teine lugu on veidi koomilisem ja ei ole seotud Tartuga. Seda jutustas mulle sugulane, kes töötas Tallinna elektrijaamas. Pärast juunipööret, kui Vene raha kehtestati ja kroonid kokku korjati, oli otsustatud kroonid hävitada. Need veetud suurtes kottides elektrijaama põletamisele. Ahju kõrvale, milles põletamist alustati, pandud püssiga punaarmeele, kes jälginud kütjat. Sõdur oli kütja selja taga edasi-tagasi liikunud ning hetkel, kui ta ahju poole seljaga olnud, visanud kütja rahapakid ahju uksest mööda ahju taha. Kui see tänamatu töö lõppenud, olevat ahju taha kogunenud aukartustäratav hunnik raha, mida kütja vähehaaval koju toimetanud ning lubanud oma korteris ühe toa kroonidega tapetseerida.

Mul olid ootamatult tekkinud suurepäraseks õppimistingimused, kuid paraku kujunesid just esimese semestri tulemused kõige viletsamaks: nimelt sain marksismi-leninismi eksamil kolme ja olin üheks semestriks stipendiumist ilma. Kohanemine võttis aega, võib-olla isegi liialt palju. Mul oli pea laiali otsas ja ma tundsin huvi paljude asjade vastu: olin uuesti hakanud tegelema laskmisega, käisin mõnda aega ratsutamas, kui külmaks läks, siis uisutamas. Tuli ette ka restoranis ajaviitmist, seda põhiliselt koos uute toakaaslastega.

Suvised praktikad

Geograafia osakonnas õppimine oli sellepärast eriline ja huvitav, et meil olid pikad suvised menetluspraktikad. Kevadine eksamimissioon toimus meil juba aprillis-mais. Juunis kõige ilusamate ilmadega higistasid teised tudengid arvestuste ja eksamite kallal, aga meie nautisime loodust ja suvemõnuseid. Kuna ka geograafidel oli meil nähtud suvepuhkus, siis algas meil õppetöö sügisel tunduvalt hiljem kui teistes teaduskondades, tavaliselt oktoobris-novembriks. Ühest küljest oli see tore, teisalt nõrgendas kontakte ülejäänud üliõpilaskonnaga.

Esimese kursuse järel oli meil Emajõe ääres Kvissentalis geodeesia praktika, tore aeg, millest võiks palju kirjutada. Erilise jume andis sellele hinnatud ja kõigi poolt lugupeetud õppejõud dotsent Klumhneek, kes igal hommikul saabus linnast naistejalgrattal ning rääkis eesti keelt väikse aktsendiga.

Mainida tuleks ka hüdroloogia praktikat Vasula järvel, mida juhendas veidi omapärane vanemõpetaja Aruksaar. Olime teda tundma õppinud juba kolhoosipäevil, kus ta oli meile järelevalvaks pandud. Pisut pedant, isegi veidi kiuslik, lahterdas ta tudengeid ustavateks ja kahtlasteks. Meie tegevus toimus järvel paatides, kust me mõõtsime sügavusi ning määrasime järve muid parameetreid. Tuli välja, et Aruksaar ei osanud ujuda ning ei julgenud igaühaga paati istuda. See jättis ta meie lapsikute, veidi sadistlike vempude meelevalda. Tüdrukud said hakkama hullu tembuga: naabreid ta püksisääred ja pintsakukäised kinni ning panid taskusse konni või muid järveande. Tagatipuks virutasid poisid ta tekitilkingad ära. Tollal tegi see kangesti nalja, aga vanemaks saades tundsin tagantjärele pisut süümepiina.

Teise kursuse mullastiku, botaanika ja geoloogia praktikad toimusid Rõngus. Need olid samuti meeldejäävad ja muretud päevad. Elasime väikeses vanaaegses koolimajas, mille kõrval asuvast

kauplusest ostime vahel veini. Et elu veelgi lustilisem oleks, pühitsesime seal mitut sünnipäeva ja iga praktika lõppu tuli ka tähistada. Me olime noored ja lõbusad, ent ei teinud midagi lubamatut ega häirinud kohalike rahu. Ometi avaldas keegi alatu inimene hiljem meie kohta laimava kirjutise "Noorte Hääles", mis tõi meile kuhjaga ebameeldivusi. Lõpuks laabus asi siiski ilma ohvriteta, meid lihtsalt usuti.

Seejärel oli meil Eesti füüsilise geograafia praktika, mis tähendas ligemale kahenädalast lahtises veoautokastis ringisõitmist, et õppida tundma oma väikest ilusat Eestimaad. See oli vahva, sest enamik meist polnud suuremat osa sellest veel oma silmaga näinud, mitmed ei olnud isegi Tallinnas käinud. Oma ringsõidul nägime veel täies võimsuses Narva koske, kuna hüdroelektrijaama ehitus alles käis, ka suured soojuselektrijaamad olid veel ehitamata. Käisime põlevkivikaevanduses, mis jättis võimsa mulje. Seejärel avastasime enda jaoks Ontika paekalda, Pühajõe oru ja Oru lossi varemed ning pargi, sealt liikusime ikka edasi lääne poole. Unustamatud muljed jäid Muhu ja Saaremaa peamistest vaatamisväärsustest ning ööpäevast Abrukal, kui ootasime tormi vaibumist. See õppepraktika oli väga tähtis: kuna autosid oli veel vähe, oli omal käel raske liikuda, aga veelgi enam sellepärast, et kogu põhjarannik ja saared kui piiritsoon olid kuulutatud keelupiirkonnaks, kuhu tavakodanikul oli üpris raske sissesõiduluba saada.

Pärast kolmandat kursust olime praktikal Koola poolsaarel. Meie juhendajaks oli vanemõpetaja Sulev Künnapuu, kes oli varem korduvalt Koolamaal käinud. Vahetult enne seda käisin üksi omal käel Kaukasuse mägedes, reisisin Mustal merel ja Krimmis ning otse sealt tulles sain kursusekaaslastega Leningradis kokku, et sõita põhja. Leningradist väljusime äsja Saksamaal ehitatud mugaval ja moodsal jõelaeval, et Neeva jõe, Laadoga järve, Svjassi jõe ja Oneega (Äänisjärve) järve kaudu Petrozavodskisse jõuda. Sõitsime kõige odavamate piletitega alamklassis. Ülejäänud reisijad olid kohalikud töölised või kolhoosnikud, ühetaoline seljakottide ja kompsudega hall mass, ilmselt toiduhankimisretkelt tagasi

kuju pöörduvad allasurutud vaesed inimesed, kes meid uudishimulike pillkudega jälgisid. Me olime noored, uute muljete mõju all olimeelikud ning veidi lärmakad, meil ei tulnud pähe kellegagi vastu teha, et kaasreisijate elust-olust midagi teada saada. Laev oli rangelt klassideks lahterdatud, mida ei tehtud isegi uhketel Musta mere laevadel: alamklassi reisijatele oli pääs ülemistele tekkidele mõeldud, salong oli lihtsalt lukus. Esimeses klassis sõitis ainult kaks reisijat, Sulev Künnapuu koos Ivar Aroldiga. Tasapisi panime end laeval maksma, meie liikumist enam ei piiratud ning meile avati ka salongi uksed. Tundus, et me olime üldse esimesed salongi ja seal asuva klaveri kasutajad. Kuna minu kursusekaaslased olid väga muusikalembesed, siis andsid nad väikese improviseeritud kontserti, mida teised reisijad said koridoris seistes läbi avatud uste huviga jälgida ja kuulata. Ka teises klassis, kus olid neljakohalised kajutid, ei sõitnud ainsamatki reisijat. Tegime Heino Tähistega tutustust kenakeste stjuardessidega ja saime oma valdusesse ühe kajuti, mis meie meeleolu tunduvalt tõstis. Laevasõit Neeval oli imetore, kuid Laadogale jõudes sattusime tõelise tormi kätte, mis lühikese ajaga 4-lt pallilt 8-le kasvas. Meie laev oli muutunud pähklikoonnaks, mida lained igasse suunda pillutasid. Veepritsmed lendasid üle ülemise teki, kus me oma julgustükke demonstreerisime: istusime võõris korvtooli ja sõitsime sellega vinge tuule toel mööda libedat tekki ahtrisse. See lõbu kestis seni, kuni laeva kõikumine iga enam-vähem sirgjoonelise liikumise välistas. Õige pea lõppesid vallatused, lakkas naer, inimesed muutusid tõsiseks ning klammerdusid reelingu külge, et oleks kergem sisemistest vaevustest jagu saada. Enamik reisijaist, ent ka mõni laevapersonalist jäi maruhaigeks. Ega suurte järvede ja mere vahel olegi olulist vahet, teadkonnad räägivad, et järvelained olevat isegi ebameeldivamad, mitte nii korrapärased kui merel.

Hoopimikuks tuul vaibus ja taevast selgines, justkui poleks mingit tormi olnudki. Jätkasime teekonda Svjassi jõel, läbisime mitmeid lüüse, jõudsimme Oneega järvele ja sealt Petrozavodskisse ehk Petroskoisse. Linn ei jätnud head muljet: valdavalt puitmajad, kõik

oli ilmetuhall, sekka ka sinist värvi. Rohkem ei olegi sellest linnast kahjuks meelde jäänud.

Põhja poole jätkasime teekonda väiksema laevaga. Sihtpunktiks oli Medvežegorski linn, mis oli varemalt olnud sunnitöölaagrite keskus ja kus asusid sadam, raudteejaam ning metsatööstus. Laeval kõnetas mind keskealine abielupaar, jutu järgi haritud ja intelligentsed inimesed. Ma ei mäleta, millest me vestlesime, kuid kunagi ei unune, et kuulsin nendelt esmakordselt Solovetsi saarest, millest me mööda sõitsime, seal asunud vanast kloostrist, mis oli muudetud maailma koletuimaks inimeste hävitamise kolossiks. Nendel aastatel teadsime sellistest asjadest uskumatult vähe. Vestluskaaslased lootsid saarele pääseda, sest seal olid hukkunud nende vanemad ja mitmed lähedased.

Medvežegorski raudteejaama einelaua imekaunis ettekandja põles huvist teada saada, kes me oleme ja kust tuleme. Välismaalaste neisse paikadesse tollal ei lubatud, ka ei tuntud tänapäeva mõistet turismi, seepärast oli kena tütarlapse huvi võõrkeelt kõnelevate noorte vastu päris mõistetav. Vestluses selgus, et ta on sõjajärgsetel aastatel koos vanematega Taga-Karpaatiast välja saadetud ungarlanna. Neiu isa oli raudteelane, nende peres räägiti ainult ungari keeles, koduigatsus ja inimeste sekka pääsemise soov oli piiratu, kuid neil tuli vist oma saatusega leppida. Ta rääkis meile, et enamik asula elanikest on väljasaadetud või vangilaagritest vabanenud, nende hulgas ka kriminaalse minevikuga inimesed.

Järgmiseks peatuskohaks oli Kirovski linn, suur fosforvæetiste tootmise keskus. Tutvusime apatiidikaevandustega ja væetiste tootmisega. Linn oli must ja porine, töölised elasid enamasti puitbarakides. Ühes kahekordses barakis saime peavarju ka meie. Selleski linnas töötasid põhiliselt endised vangid või väljasaadetud.

Kätte oli jõudnud septembrikuu, polaaralade jaoks sügis. Esimesel päeval sadas laia lund, maapind kattus valge vaibaga, mis lagastatud ümbrust varjas. Kuid juba järgmisel päeval säras päike, lumi sulas ära ja me võisime nautida Hibiinide kuppelmägedes tundrataimestiku kirevust. See on kirjeldamatult kaunis looduspilt.

Jätkasime jalgsimatka Lovozerosse ning sõitsime lääne pool asuvasse Medvežegorski linna, et tutvuda niklikaevanduste ja niklisulatuskombinaadiga. Võrreldes eelnevalt nähtuga jättis too linn sümpaatse mulje. Kohalikku omavalitsust üldtunnustatud arusaamade järgi linnas ei olnud, kõik allus kombinaadile Severonikkel. Rääkimata kauplustest ja saunast, allus kombinaadile ka raudtee koos kõigega, mis selle juurde kuulus. Sellistes tingimustes, kus kohalik omavalitsus oleks olnud vaid reaalse võimuta ripats, tundus mulle kogu võimu koondumine ühe kombinaadi kätte kõige õigemana. Igal vagunil, hoonel või rajatisel ilutsesid sildid: "Kombinaadi Severonikkel omand", mis sisendas aukartust, et on olemas peremees, ehkki põhiseaduse järgi ei saanud peale riigi mingit teist "peremeest" olla.

Võis aru saada, et seegi linn oli koos kombinaadi ja kaevandustega veel hiljaaegu olnud hiiglaslik vangilaager või laagrite konglomeraat. Kõik oli alles liialt värske ja nendest asjadest ei juletud siis veel rääkida. Niklikaevandused olid mägedes nagu majakorused üksteise peal. Kontrast meie põlevkivikaevandustega oli tohutu. Täispikkuses sai seista ainult peakäigus, millesse suubusid mitmesaja meetri pikkused märjad, pimedad ja vaevalt pooleteise meetri kõrgused transpordisähtid. Laest tilkus ja nirises vett. Maagivagonetid olid tillukesed nagu mänguasjad ja liikusid umbes 10 cm laiusel rööbasteel. Suuremamõõtmeliste vagonettide kasutamise oli võimatu nii šahti gabariitide tõttu kui ka seepärast, et maakui raske mahukaaluga veos oleks olnud inimjõule liialt raske. Mingeid mehhanisme kaevanduses tol ajal ei kasutatud, vagonette lükkasid küürutavad tumedad inimkogud. Peakäigust rikastusvabrikuni ja sealt sulatusahjudeni toimus aga kõik mehhaniseeritult. Veidi imelik tundus mulle valmistoodangu, lõigatud niklitahvlite tavalistesse, umbes 100–150-liitristesse puutünnidesse pakkimine, mille põhjendust ma enam ei mäleta.

Sellel pidi meie õppereis lõppema. Viimasel hetkel enne kodutele asumist ärkas minus mingi protestivaim ja seiklushimu. Hinnalt oli Murmanski linnani, mis minu jaoks sümboliseeris ka

Põhja-Jäämere algust, ainult umbes 200 km ning sellele mõeldes tundus kojusõit lausa lubamatu. Kursus jagunes kahte leeri: kolmandik eesotsas õppejõuga oli kindlalt otsustanud koju sõita, enamuse soovis reisi Murmanski poole jätkata, ehkki polnud teada, mis ees ootab ja kuidas me ots otsaga kokku tuleme. Jäime siiski endale kindlaks ja läksime ilma suuremate probleemideta oma teed.

Kui jõudsim Murmanskisse, oli linn paksus udus, õhus tundus mere lähedust. Olime polaarvööndis. Päev hakkas õhtusse kalduma ja tuli mõelda ulualusele. Raudteejaamas öö veetmine oli välistatud, sest kell kümme õhtul aeti inimesed jaamast välja ja uked suleti. Meremeeste majas meid jutule ei võetud, niisiis läksime õnne proovima hotelli Arktika. Administraatori juurde lookles kenake järjekord, millest me mööda läksime, kuna tunnetasime olukorra lootusetust. Inimesed ei pahandanud, sest meid peeti välismaalasteks, ka administraator oletas seda ning küsis, kust me oleme. Ütlesime, et Tartust. Tema näost oli näha, et see tegi teda nõutuks, mispeale ta meie passe küsis. Nii kui ta meie passid kätte võttis, karjatas ta pahaselt: "Meie omad! Kas te ei näe, et vabu kohti ei ole!" Passid lendasid kaarega tagasi. Läksime vaikselt minema. Järjekorras seisjad vaid muigasid, etteaste tegi ka meile endile nalja, ehkki asi oli naljast kaugel. Oli juba hiline õhtu, pime ja jahedavõitu. Vantsisime mööda tänavaid, kuni jõudsim esindusliku hoone ette, mis osutus oblasti parteikomiteeks. Pidasime oma vahel nõu, otsustasime, et kaotada pole midagi, ning helistasime uksekella. Mõne aja pärast kuulas meid ära parteikomitee vastutav korrapidaja ja palus veidi oodata, kuna ta pidi ülemustele ette kandma. Kujutan ette, et meie välimus võis jätta vägagi kahtlase mulje: olime parasjagu kasimata ja habetunud, peale selle turritas minu seljakotist välja jahipüss. Kuid sellele vaatamata ei läinudki palju aega, kui korrapidaja kutsus meid sisse ja juhatas parteibüroo istungite saali, mille vaipadega kaetud põrandal me end suurepäraselt välja magasime. Hommikul tuldi meie juurde ning öeldi, et oblasti parteikomitee esimene sekretär soovib grupivanemaga rääkida. Pidasime nõu, kes läheb, liisk langes minule. Mul oli oma

valimuse pärast veidi piinlik, kuid jutuaajamine läks korda, veelgi enam, minu palve peale anti korraldus teha meile ekskursioon sadamasse ja kalakombinaati. Murmanski oblasti esimene sekretär oli tol ajal kõige kõrgem ja väga suure võimuga kohalik ametimees. Ta jättis inimesena päris hea mulje, sest käitus isalikult ega püüdnud oma võimu demonstreerida. Ta luges mulle moraali, et on kergemeelne ja vastutustundetu ilma ette teatamata tulla sellisesse karmi loodusega piirkonda, kus igal aastal tuleb ette palju raskeid, mõnikord surmaga lõppevaid õnnetusi. Nõustusin temaga ja lubasin nagu kindipoiss, et võtame seda edaspidi arvesse.

Ekursioonid olid huvitavad. Pahandus tuli sellest, et kursusekaaslane Vaike Saaga pildistas meid sadama asutamise mälestusmargi juures. Vaevalt oli ta klõpsu teinud, kui julgeolekumees ta kinni võttis ning tahtis enesega kaasa viia, kuid meie kõigi sekku misel piirdus filmi läbivalgustamisega.

Samal päeval asusime koduteele. Raha oli otsakorral, kõigile pileteid ei jätkunud, vististi jäi kolm piletit puudu. Sõitsime üldvagonis. Vagunisse sisenemisel andsime vagunisaatjale kõik piletid ühe patakana kätte ja et rongi väljumiseni oli jäänud mõni minut, püüdsime meelega segadust tekitada. Trügisime kiiruga vagunisse ja tegime kõik, et vagunisaatja arvepidamist segi ajada. See meil ka õnnestus, kuid pidime seda mängu kaks päeva jätkama, kuna vanamehel oli mingi kahtlus tekkinud. Mitmel korral püüdis ta meid ikka uuesti ja uuesti üle lugeda, kuid tulutult: me kadusime patsiga mitmeks tunniks restoranvagunisse või istusime lihtsalt teiste reisijate juurde. Nii jõudsim õnnelikult Leningradi. Edasi sõitsime juba Tallinna rongiga. Teel läksid mitmed maha ja võtsid sõidupiletid kaasa, et nendega hiljem Tartusse sõita. Tapa jaamas jagunes meie seltskond järjekordselt: ühed istusid ümber, et Tartusse jõuda, teised sõitsid edasi Tallinna poole. Kuidas "jäneseid" jätsime, seda ei mäleta, kuid väiksema seltskonnaga muutus mäng olulikumaks. Mina jõudsin oma kaaslastega õnnelikult päralt, kuid teine rühm jäi mõni jaamavahe enne Tartut vahele. Meie Teatamini oli leidnud olukorrast väljapääsu, võtnud fotoaparaadi ja

asunud konduktorit pildistama. Kui too veidi segadusse sattunud, siis seletanud Tea, et nad on vaesed üliõpilased, kes on kaugesti põhjast ilma raha ja piletiteta tagasi tulnud. Kas tõesti võetakse nad nüüd kodu ukse ees vahele? Tea polevat unustanud ka konduktorit kui ääretult hoolsat raudteelast kiita ja lugu lõppenud õnnelikult. Ka tol sügaval nõukogude ajal (ja veel raudteel, mis algas sealt, kus inimõistus lõpeb, nagu siis räägiti) leidis arusaajaid inimesi.

Pärast neljandat kursust oli meil õppereis Kaukaasiasse, kuid kahjuks ei saanud mina sellest omaenda lolluse tõttu osa võtta. Olin mõne aja eest plaanikomisjoni tööle läinud, ülemus ei lubanud mind õppereisi pärast töölt ära ja mina ise olin liialt arg, et talle hambaid näidata. Pedagoogika praktikast sain vabastuse, seepärast ei omistatud mulle pedagoogikutset, mille puudumine ei ole ka kunagi probleemiks olnud.

Lisaks õppereisidele olid meil veel erialased menetluspraktikad: ühel aastal olin Rakvere plaanikomisjonis, järgnevatel kordadel Autotranspordi peavalitsuses ning Riiklikus Plaanikomisjonis.

“Homme sõda kui on...”

Püüan selle nõukogudeaegse propagandalaulu fraasiga pealkirjastatud lõigus anda ettekujutuse sõjalisest õppusest ülikoolis. Minu ajal oli õppusteks nelja aasta vältel ette nähtud üks päev nädalas, koos suviste õppekogunemistega võis see tähendada ligi 2000 tundi kaotatud aega ehk teisisõnu vähemalt üht ülikooliaastat. Võrdluseks: erialaainete kursused kestsid tavaliselt 40–60 tundi, väga harva rohkem. Sõjalise kateeder asus endises Eesti Üliõpilaste Seltsi hoones aadressil Viljandi tn. 1. Õppejõududeks olid tegevteenistusest väljapraagitud vanemad, reeglina korpulentsed vene lastest polkovnikud, üldiselt päris heatahtlikud ja rahumeelsed.

Õppetöö toimus eranditult vene keeles. Oli ka kaks eestlasest polkovnikut, Sörves “kuulsaks” saanud polkovnik Paul ja sideteenistuse polkovnik Vaht, kes olid vene keelega omajagu hädas. Poistel oli niigi tegemist, et vene keelest aru saada, liiatigi nende puuveneekeelsest kõnest, seepärast esitati rohkesti küsimusi eesti keeles, millele ilmtingimata vene keeles vastati. Kui ühel korral tuli ka vastus eesti keeles (ei mäleta, kumma eestlasega oli tegemist), astus õppejõud seejärel vaikselt ukse juurde, avas selle järsu liigutusega, vaatas koridoris paremale ja vasakule, sulges tasa ukse ja jätkas liikumist. Saime olukorrast suurepäraselt aru. Mõni aeg hiljem liikusid kateedrisse veel kaks eestlasest ohvitseri, polkovnik Martin ja major Kiet. Need olid märksa ägedamad ja kärarikkamad isiksused, kuid nemadki said peatselt aru, et ülikool ei ole sõjaväe ja üliõpilased pole nekrutid, nii et saime omavahel hakkama. Aastaid hiljem puutusin mõlemaga sageli töö asjus kokku ja teadsin, et nad olid toredad inimesed. Martin oli siseministri assistent, ta oli tõsiselt mures ja kurtis mitmel kokkusaamisel, et militsas toimub lausvenestamine, “russifitseerimine”, nagu ta seda nimetas. Pärast noorte väljaastumist Kadrioru staadionil pandi talle viistati midagi süüks, ta vabastati ametist ning suunati Nõmme militsakooli ülemaks.

Polkovnikud olid üsna eakad ja neil ei olnud erilist õpetamislohti. Oli päris tavaline, et loengu asemel, eriti distsiplinaarmääruste õpetamisel, kirjutati tahvlile, missugustelt lehekülgedelt tuleb tekst läbi lugeda. Polkovnik toetas end vastu kõnepulti ning suikus magusasse unne. Seda nimetati “samopodgatovkaks”, eesti keelde võiks seda tõlkida kui “iseseisvat ettevalmistust”. Need olid toredad tunnid, kus igaüks tegeles, millega tahtis, mõned mängisid isegi kaarte. Ühel õhtupoolikul pidid kõik õpperühmad Vanemuise tänaval ringauditooriumis sõjalisi õppefilme vaatama. Järsku kostis kätt filmi pasunakobri valjusega norskamine: mõlemad polkovnikud olid kosutavasse unne suikunud. Meid võis olla 200–300 poisit, olukord ajas kangesti naerma, aga me lahkusime vaikselt kiki-varyastel, kustutasime tuled ja sulgesime ukseid.

Meenub üks taktika õppetund. Polkovnik tegi teatavaks, et rühm peab vallutama nimetu kõrgendiku, ees on vaenlase kaevikud, mis on kaitstud miini- ja okastraattõketega. Milline on rühmakomandöri otsus? Ükski meie poolt pakutud variantidest ei osutunud õigeks. Õppejõud tegi teatavaks ainuõige otsuse: rühmakomandör pidi teise jao komandörile seersant Petrovile tegema ülesandeks asuda rünnakule, ees olevad tõkked tuli läbida hane reas ning tungida vastase kaevikutesse. Teised jaod toetavad tulega. Rünnaku õnnestumisel esitatakse seersant Petrov autasustamiseks. Nii õpetati meile sõjaasjandust, inimelu ei lugenud midagi. Hiljuti lugesin mingi ajalehe huumorirubriigist nalja, et Nõukogude sõjaväereeglite järgi tulnud tuumapommi plahvatuse korral oma kehaga automaadi puupära põlemise eest varjata. Nali on see vaid praegustele noortele. See oli tegelikult range nõue, mida illustreeris mulle kogu eluks meeldejäanud õppeplakat auditoriumi seinal.

Mõni sõna ka sõjaväelaagritest, nagu me tegevväeosades stažeerimist nimetasime. Esimesel korral olime Kloogal nn. Panfilovi polgus. Seal ei olnud midagi erilist teha, kuldseks reegliks oli, et ei tohtinud ohvitseride silme alla sattuda. Isegi suitsetamine liigitati tolleaegses sõjaväes kasuliku tegevuse kilda. Kord istusime väljas ja ajasime omavahel juttu, mõned parajasti suitsetasid; ohvitser tuli juurde ja käsutas: "Kes ei suitseta, tuleb minuga, on vaja sütt laadida!" Noored venelastest ajateenijad olid enamjaolt 3–4-klassilise haridusega rahumeelsed ja aupaklikud poisid. Meenub, et ükskord istusime pingil, ajasime juttu ja tõmbasime suitsu, kui sõdurid tulid, kükitasid vaikides meie ette ja jälgisid meid. Ma ei taibanud, milles asi, siis ütles üks neist, et jätku ma neile suitsukoni. Kui koni juhtus priske olema, vahetas see veel mitu korda omanikku.

Kloogal olles õnnestus osal poistest, minul nende hulgas, esimest korda Paldiskis käia. Linn, mis jättis üldiselt kurva mulje, oli juba tollal rangelt kinnine, kuigi reaktorit siis veel ei olnud. Külalastime mereväe õppekeskust ja pidasime võrkpallivõistluse. Tänu sellele käigule sain aru, kui palju mereväelased olid maaväelastest

ole nii hariduse, käitumise, välimuse kui silmaringi poolest. Kõrgemad ohvitserid suhtlesid reakoosseisuga, sealhulgas ka meiega, nii nagu eraelus, mis maavägedes oli meie jaoks tundmatu. Me olime nende jaoks peaaegu nagu välismaalased. Paldiski ohvitseridel polnud kontakte eestlastega, seepärast nad pommitasid meid kõikvõimalike küsimustega Eesti ja meie endi kohta.

1957. aastal olime Tondi kasarmutes, kus paiknes nn. Matrossovi nimeline polk. Elu oli tüütu nagu sõjaväes ikka, toit nigelas, töusta tuli vara, pidime taluma mõneklassilise haridusega seersante jne. Kuid nendes tingimustes sai ka nalja. Kõige suuremaks vaenlaseks oli meie pataljoni vanem, kes püüdis meid terroriseerida ja meie vaimu murda. Lõunalaudade taha seisma jäädes pidime peakatted käskluse peale korraga maha võtma, kuid see ei tulnud nii välja, kui oleks pidanud. Pärast mitmekordseid katsetusi kamandati pataljon uuesti rivisse ja lõunasöögi asemel saime rüüdrilli. Keesime vihast, oli tunne, et nüüd midagi juhtub. Vanem andis käsu: "Запевай!" (Alusta laulu!). See oli justkui pääsemine, misse kogunenud protestienergia voolas üle. Umbes 300 marssivat meest üürgas täiest kõrist kõige ropemaid eestikeelseid laule. Natuke aega jõudsim marssida, kui tuli vastu kõrgem ohvitser, kes ilmselt mõistis eesti keelt. Ta peatas meie kolonni, käsutas: "Нале-во!" (vasak pool) ja valmistus meid sõimama, kui meie venelasest pataljonivanem jõudis rivile järele ja andis käigu pealt käskluse: "Напра-во, шагом марш, запевай!" (Parem pool, marssammul edasi, alusta laulu!). Nüüd alles saime õige hoo sisse, nii et isegi vanem jäi meiega rahule ja viis meid lõunale. Vene sõjaväemäärustike kohaselt ei tohtinud võõras ohvitser (milline ka polnud tema auaste) teise ohvitseri rivi peatada või käske anda. Sellest oli tingitud ka meie vanema käitumine.

Lugu sellega paraku ei lõppenud. Õhtusele rivistusele saabus väga vähesel hulgal meid meie pataljoni komandör major Dokutšajev, kes oli kogu Matrossovi polgu pilkealune. Ta oli Nõukogude Liidu kangelane, kuid ei olnud võimeline täpsemaid selgitusi andma, mille tegude eest just. Ta oli nimelt üks kaheksast mehest, kes sai

kangelase kõlava aunimetuse Dnepri jõe forsseerimise eest. Nime kirjade alusel autasustamine sai siis tavaks, kui Vene väed sõja lõpul võidulahinguid pidasid. Major käis mitu korda rivi ees edasi-tagasi, näol salapärane naeratus. Ootasime. Ja siis see tuli. Aeglaselt ja tähtsalt nõõpis ta oma frentši rinnatasku lahti, võttis ette vaatlikult välja korralikult kokkumurtud paberi, vaatas paljudehendavalt meie rivi ja seejärel läks märuliks. Tal on teada, et me laulsime "pohhabnõje pesni" (rõvedaid laule), tal on teada isegi laulu sõnad. Surmtõsiselt luges ta paberilehelt meie laulu täpse venekeelse tõlke koos kõigi peensustega ette. Nii nagu major oma deklameerimist alustas, rōkatas meesterivi, olime kõik naerust kõverad, pisarad jooksid silmist, naer muutus lõpuks lausa rōökimiseks. Major ei suutnud enam ennast maksma panna, kuna keegi teda ei kuulanud. Asi lõppes sellega, et eesti keeles laulmine keelati ja me pidime vene rivilaule õppima.

Järgmisel pühapäeval olin paari sõbraga hüppes. Läksime minu vanematekoju, riietusime kuigivõrd ümber ja sõitsime randa sup-
lema, kuid otsustasime uudishimu pärast kasarmute juurest läbi minna. Üllatus oli suur, kui läbi raudväravate avanes romantiline vaatepilt: keset valgetüvelisi kaski oli rohelisele murule toodud laud, millel troonis Kiire ja Tootsi aegne suure toruga grammofon, millest kaikus metalse kõlaga laul. Laua juures askeldas rahulolevalt meie major, poisid tema ümber. Õpiti vene rivilaule. Tegime ruttu sääred.

Mingil ajal pidi sõjalise kateeder esitama kaitseministeeriumile iga üliõpilase kohta dokumendid, mille alusel lõpetajatele omistatakse ohvitseri auaste. Kateedri juhataja kindralleitnant Issakov kogus meie rühma auditooriumisse, jagas paberilehed välja ja käskis igaühel vene keeles kirjutada eluloo, milles meist suurem osa tõenäoliselt üsna palju vigu tegi. Kindral luges kõik elulood läbi ja enne ei tohtinud keegi lahkuda, kui ta seda lubas. Minu paberi pani ta kõrvale ja käskis mul istuda. Kui kõik olid valmis saanud, kutsus ta mind oma laua juurde ja hakkas moraali lugema. Issakov oli pälvinud Nõukogude Liidu kangelase aunimetuse Königsbergi

vallutamise eest, aga tol korral sai ta minu silmis kahekordseks kangelaseks. Kindral alustas sellest, et ma olevat temast valesti aru saanud, mul oli vaja kirjutada oma elulugu, aga tegelikult olin kirjutanud vanematest. "Ei mingit väljasaatmist Siberisse, teie vanemad saadeti, teie lihtsalt viibisite sõja ajal Nõukogude Liidu taga-
las." Ta kriipsutas punase pliiatsiga minu jutust terveid lauseid, kuni ta isegi löike maha, nii et tekstist jäi vaevalt pool alles. Issakov ütles, kuni ma uue variandi valmis sain, vaatas selle veel kord üle, ütles: "See on juba teine asi, see käib küll." Ma ei hakka kommenteerima, soovin, et nii noored kui vanad kaasmaalased mõistaksid õigesti ajalugu ja seda õhkkonda, milles meil tuli ellu jääda, elada ja läbi lüüa. Ja ka seda, et üksipuha mis rahvusest inimesi ei saa mõõta ühe ja sama mõõdupuuga.

Pärast riigieksamite sooritamist omistati sõjalise õppuse läbimisele Nõukogude armee nooremleitnandi aukraad.

Laskespordist ja treener Juhan Vörnöst

Kuue õpingute algusest peale hakkasin lasketiirus käima ja laskesport kujunes ülikooliajal minu üheks põhiliseks harrastuseks. Kui seda ala on viljelenud, teab, et see nõuab tohutult palju aega. Kõige minutilise puutub, siis ühelt poolt seadsin endale liialt madalad eesmärgid, teiselt poolt raiskasin laskmisele ülemäära palju väärtuslikku aega. Oleksin pidanud millegi kasulikumaga tegelema. Kõik oli laskmises teine spordijärk. Ülalpool nimetatud polkovnik Paul andis esimeseks treeninguks väriseva käega kolm padrunit. Lõppu läbi, et kui tervet karbitäit padroneid ei saa, siis ei ole mõtet padroneid määrada hakatagi. Ülikoolil ei olnud ühtegi nõuetele vastavat sportpüssi ega püstolit. Matškohtumise TPI-TRÜ-EPA katasime suurelt. Kirjutasin ajalehte "Edasi" vinge artikli, et laskesport on ülikoolis vaeslapse ossa jäetud, ja pärast seda

hakkasid asjad jõudsasti paranema. Saime hea treeneri, meister-sportlase Juhan Vörno, kelle käe all laskesport arenema hakkas ja ülikoolis isegi populaarseks muutus. Minu osaks oli juhtida mõni aasta laskeseptsiooni, nagu seda siis nimetati. Korraldasime teaduskondadevahelisi võistlusi ja spordihuviliste ring hakkas kiiresti laienema. Eriti aktiivsed ja head laskurid olid arstiteaduskonna üliõpilased. Mäletan neist Maimu ja Hillar Kaldat, Tiiu Raba, Hillar Kauri, Eugen Ora, Sulev Lille; ajaloo-keeleteaduskonnast energilist Enn Marandit, Ülo Vooglaidu, Ene Rebast; õigusteaduskonnast Roman Dembovskit ja mitmeid teisi.

Jõuliselt toetas meid toonane õppeprorektor Ilo Sildmäe. Mul oli tema kabinetti alati vaba pääs. Sildmäe oli nõudlik, sageli järsu sõnaga. Ta ütles: "Meri, teie tulete minu juurde, kui teil on vaja, tulete kõigist järjekorras seisjatest mööda, ja kui vaja, lööte ukse jalaga lahti." Seda võimalust ma ka kasutasin, ehkki järjekorras olijate ees oli väheke piinlik ja ega ma julgenudki neile otsa vaadata, jalaga ukse avamisest oli asi loomulikult kaugel. Muidugi oli meeldiv, et kõik minu palved ja taotlused, mis põhiliselt käisid laskespordi rahastamise kohta, lahendas ta positiivselt ja kiiresti.

Olin ülikoolis esimene, kes sai laskmises esimese spordijärgu. See oli olnud minu kõrgeim eesmärk ja hiljem ei tegelnud ma asjaga enam endise hoolega. Esimese järgu täitjaid tuli ridamisi, Tiiu Raba oli esimene meistersportlane. Tol ajal me panime aluse laskespordile mitte ainult ülikoolis, vaid ka Tartu linnas.

Laskespordiga seostub mul hulga mälestusi. Ülikoolil õnnestus osta kallihinnaline sportpüss MZ, tollane laskurite unistus. Sildmäe arvas, et ma peaksin selle ise Tuula relvatehasest ära tooma ja küsis, kas olen nõus ja kas mul on mingisuguseid probleeme, mida ta saaks aidata lahendada. Nõustusin sõitma, kuid kasutasin ka juhust kurta halbade elamistingimuste üle. Elasin sel ajal nn. Pälsoni intri saalis, kus oli umbes 20 poissi, tuli ronida üle voodite, õhku ei olnud, üksnes higi- ja muud haisud. Kirbud ei lasknud magada, tapsin neid öö jooksul paarikümne ümber. Olen igasuguste söödikute ja näriliste suhtes ülimalt tundlik. Sildmäe vastus

oli lühike: "Oleme kokku leppinud: selleks ajaks, kui tagasi jõuate, on ühiselamu küsimus lahendatud."

Moskvas peatusin oma sõbra Ljonja Leonovi vanemate pool. Seal oli Arbati piirkonnas kaks või kolm tuba ühiskorterist, ehkki pareisa oli mingi suur ülemus, kellel oli personaalauto ja tähtsa teadlase suhtlemismaneerid. Nendel aegadel oli Moskvas, eriti kesklinnas, päris tavaline asi, et elati ühiskorteris.

Leonov seenior võttis mind kenasti vastu. Ljonja emaga ma ei kohtunud, ta oli Krimmis puhkamas. Hilisõhtul, kui olime juba magama heitnud, helises telefon. Peremees palus mul kõne vastu võtta, sest telefon oli minu toas. Helistas laps, vennapoeg Harkovist, ja palus onu kutsuda. Andsin palve edasi. "Õelge, et olen voodis, telefoni juurde ei tule!" Ütlesin selle segase tundega edasi. Laps nuttis ja palus, mina püüdsin onu veenda, kuid tulemusteta. Teisest toast kostis päris vihane karje: "Ei tule ja kõik, pange toru ära!"

Hommikul laskis peremees endale ametiauto järele saata, mina sõitsin metrooga Kurski vaksalisse, et Tuulasse jõuda. Seal selgus, et kõige kiiremini jõuan päralt marsruutiksoga, järgmine pidi poole tunni pärast väljuma. Juurde astus üks mees, kes lubas tunduvalt odavamalt kohale viia ning kohe sõitma hakata. Istusin väikesesse Moskvitši, kus juba oli kaks reisijat. Me ei jõudnud viit minutitki sõita, kui tohutust liiklusvoolust ilmus autoridade vahelt valge miilits, vilistas läbilõikavalt ja andis sauaga märku peatumiseks. Kontrolliti dokumente, mis oli tol ajal päris tavaline. Reisijad said dokumendid tagasi, autojuhi omad võeti ära ja meid viidi miilitsajaoskonda. Ilmselt olid salateenistuse agendid teatanud, et see auto teeb musti otsi, mis oli sel ajal karistatav. Jaoskond oli rahvast täis. Meid pandi ühe laua taha istuma, igaüks sai paberilehti ja pidi kirjutama seletuse, millistel asjaoludel ta selle autoga sõitis, kuhu suundus, millise tasu eest jne. Kui meie miilits kadus hõlpsalt teiste inimeste summa, reageerisin välkkiirelt, tõusin, suhteldusin rahvasumma ning hiilisin tänavale. Jooksin tagasi vaatamata, hing kinni, kuni mul lõpuks õnnestus peatada takso. Jõudsin teist korda Kurski jaama ja sõitsin marsruutiksoga Tuulasse.

Mul ei olnud aega linna lähemalt vaadata, kuid see, mida nägin, ei jätnud küll meeldivat muljet. Relvatehas asus kesklinnast eemal, seepärast pidin trammiga minema. Olin trammi eesotsas, et paremini ümbrust näha. Ees oli pikk sirge teelõik ja tramm sõitis päris suure kiirusega. Ma ei uskunud oma silmi: otse ees rööbaste vahel levis porilombis pirakas siga, kes ei teinud lähenevat trammi märkama ega hoolinud põrmugi ka valjust kellatirinast. Siga lentsis minema alles pärast seda, kui tramm oli seisma jäänud.

Kui ma relvatehase pääslasse jõudsin, hakkas kell juba neli saama ning selgus, et tööpäev on läbi. Ei jäänud muud üle kui Moskvasse tagasi sõita, sest ma ei leidnud Tuulas ööbimisvõimalust. Järgmisel päeval läks juba lihtsamalt. Kuna ma kedagi ei teadnud ega tundnud, siis tellisin läbipääsuloa direktori juurde ning selle ka sain. Direktori sekretär oli imeilus ja ääretult vastutulelik tütarlaps, kes otsemaid korraldas mulle pääsu direktori juurde. Kabinetti astunud, tundsin veidi kõhedust, sest laua taga istus kindralpolkovniku vormis mees. Võtsin valvelseisu ja raporteerisin sõjaväemäärustiku kohaselt, nagu meid oli õpetatud. Mulle tundus, et selline käitumine meeldis talle, sest tema näole ilmus ka väike naeratus. Ajasime veidi juttu, ma pidin vastama mõnele küsimusele, seejärel kutsus ta enda juurde tehase turustusosakonna juhataja ning andis talle korralduse rahuldada kohe kõik minu soovid täies ulatuses. Mulle tundus, et turustusosakonna juhataja pidas mind direktori sõbraks. Millegi muuga ei oskaks ma seletada mulle osutatud tähelepanu, näis, et võiksin osta isegi automaadi või miinipilduja. Sain ettenähtud MZ täpsuspüssi, kuid võtsin lisaks veel kolm tavalist sportpüssi – suuremat koormat ei oleks lihtsalt jõudnud tassida. Soovisin endale osta ka jahipüssi, mille ta mulle proovilaskmise tulemuste põhjal isiklikult välja valis ja hiljem posti teel lunamaksuga Tartusse saatis.

Oli tegemist, et niisuguse kandamiga Tartusse jõuda. Tundsin ennast pigem kaameli kui inimesena, peale selle tuli muretseda ka erakordse pagasi säilimise eest, sest tudengina reisisin üldvagunis, kus võis nii mõndagi juhtuda.

Kui jõudsin oma ühiselamusse tagasi, oli kogu mu kraam nelja inimese tuppa kolitud. See oli mulle suureks üllatuseks ja andis head eeskujut, et antud lubadused tuleb ka täita.

Võrno oli suurepärase treener, samal ajal hea sõber, kes vanusevahe tõttu meie vastu isalikku hoolitsust ilmutas. Mitmel korral teinud nädalavahetustel Otepääl suusatamas ja jahil. Maailisel kuppelmaastikul avanesid muinasjutulised vaated. Lumi sätestas pikese paistes. Jaht pakkus põnevaid hetki: süda põksus ootusärevuses, kui jänes haake tehes mööda lamedat mäekülge hagi ja see põgenes ja meile lähenes.

Kord sügisel putitasin Lennarti mootorpaadi enam-vähem korra, et minna Emajõe pardijahile. Jahiseltskond oli neljaliikmeline: Johannes Võrno, Enn Marandi, Sulev Lill ja mina. Suundusime Emajõe suudmealale. Tartust hommikul teeles asudes oli enam-vähem selge, pisut tuuline ilm, sooja mõni kraad. Allavoolu oli hea näha, valgeharjalised lained rullusid paadi taga kahte lehte kuni kallasteni. Kui lähenesime Praagale, kattus taevast sügisilvedega, tuul tugevnes, kiiresti hakkas hämarduma. Veidi enne jõesuudmeni jõudmist keerasime otsa ringi ja hakkasime ülesvoolu tagasi sõitma. Tuul aina tugevnes, pilved olid laskunud päris pea kohale ja pimedus oligi saabunud. Vastaskallas enam ei paistnud, seepärast jätkasime sõitu piki parempoolset kallast. Sulev valgustas paadinimas taskulambiga teed ja karjatas aeg-ajalt: "Võrno!", mille peale mina paadijuhina tegin järsu pöörde vasemale. Kallaste võrgud olid paigutatud vaiade vahele kaldast keskjõe poole umbes 4–5 meetri pikkuselt ja neisse mootoriga takerdumise võis ebameeldivusi kaasa tuua. Olime niimoodi mõnda aega sõitnud, kui märkasime, et vastaskallas oli nähtav, ja pealegi meile uskumatult lähedal. Läksin veidi närvi, sain aru, et olime sisenevad ka kanalisse või mingisugusesse jõeharusse, ja mul polnud aimu, kas me pääsime sõitu jätkates uuesti jõe või satume tupikusse. Pidasime nõu ja otsustasime ümber pöörata. Selle manöövri ajal suri põramootor välja, ja kuidas ma ka ei pingutanud, ei saanud ma seda enam käivitada. Juhan Võrno langetas otsuse:

hommik on õhtust targem, jääme ööbima. Olime väsinud ja märjad, sest vihma oli juba tükk aega tibutanud. Lükkasime paati aeruga kalda poole, kuid muda takistas selleni jõudmist. Siis võttis Juhan köiepuntra, hüppas paadi ninast üles ja haaras kinni jõe kohale kaardunud paju oksast, et pääseda maale ja tõmmata sinna ka paat. Kahjuks ei pidanud oks rohkem kui sajakilosele raskusele vastu, Juhan prantsatas vööni mutta, kuid sumas välja ja sikutas meidki paadis kaldale. Oli kottpime, ümberringi pajuvõsa, kõikjal vesi, nii et istumisekski ei olnud kohta. Juhan otsustas, et on vaja tuld teha. Imestasin: kuidas? millest? Siis me veendusime, millised elukogemused on sõja läbiteinud mehel. Ta võttis rahulikult taskunoa ning hakkas märgadest pajuokstest laastukesti hõõveldama. Mina pidin tooma paadist tühja plekkmannergu, mille põhjas oli veel tilgake mootoriõli. Uskumatu, kuid õige pea põles meil lõke. Üle tüki aja ilmusid meie nägudele naeratused, tuju tõusis ja meeleolu oli jälle hea. Imelik, et ka nüüdisaegses ühiskonnas, poolesaja kilomeetri kaugusel linnast võib tuli inimese jaoks etendada sama sugust elutähtsat rolli kui ürgajal. Tänu sellele seigale kannan ma alati igaks juhuks taskunuga kaasas.

Plekkmannergu põletas Juhan tulel puhtaks, seejärel täitsime nõu pruunika jõeveega ja ajasime vee keema. Järgnes sundjoomine. Me ei tahtnud sellist vett juua, kuid Juhan oli järeleandmatu. Raske oli tulikuumast mannerngust juua, kuid me saime sellega hakkama. Maitsel polnud vigagi, mis aga peaasi: saime sooja. Seejärel koukis Juhan taskutest välja sõjamehe puutumatu tagavara. Igaüks sai ühe suutäie võileiba ja joogipudelist väikse sõõmu viina. Ülejäänud pidi jääma järgmiseks päevaks, sest kes võis teada, mis võis meid veel ees oodata. Magama heitsime paadi kitsukesse kajutisse. Igaüks toetas pea oma nurka, jalad olid puseriti keskel. Liigutamisruumi polnud, aga magasime päris hästi. Hommikul päikesetõusu eel ärgates ronis Juhan esimesena välja ja hüüdis kohe: "Andke püss!" Kuid oli juba hilja. Hüüde peale sinitaevasse sõõstunud pardiparv oli olnud tihedasti ümber paadi, isegi kajuti katusele olid märgid maha jäetud.

Ka ei saanud aru, mis mootoril viga oli, kuid olin täis indu, et saan ta tööle saama. Lükkasime paadi keset jõge, et kui käima läheb, ei peaks enam manööverdama. Tõmbasin käivitusnööri juba mõnda aega, kuid mootor ei andnud elumärki. Samal ajal märkasime meie poole lendavat haneparve. Juhan laadis püssi, võttis lastesendi sisse ja sosistas: "Olge vaikselt!" Mina, süvenenud mootori käivitamisele ning ahastuse äärel oma ebaõnnestunud katsete pärast, tõmbasin just nagu lootusetuselt veel kord nööri – ja nüüd see juhtus, mis pidi juhtuma, ehkki veidi varel ajal. Mootor käivitus! Paat sõõstis paigalt. Juhan pääses teiste abil imekombel vettehukkumisest, ent haned muidugi pöördusid meist järsult eemale. Kõnnimine ja rõõm segunesid, kuid viimane jäi peale, kuna liikusime päris kiiresti kodu poole. Just siis, kui olime kindlad meie matka õnnelikus lõpulejõudmises, käis kõva raks ning mootori tiivik lendas veest välja. Tekkis imeline vaikus. Olin nõutu. Triivisime kaldale ja ma hakkasin asja uurima. Selgus, et küünla elektrodid olid läbi põlenud, ilmselt oli mootor üle kuumenenud. Tagavara-kannalt ei olnud ja kuna oli pühapäev, polnud seda ka kuskilt saada. Me ei teadnud, mida ette võtta. Kõik see juhtus täpselt Kavastu praami ülesõidukohas. Nende kahe päeva jooksul ei olnud me Emajões ainsatki paati ega laeva kohanud. Seda imelikum oli näha just siis valget laeva, mis käänaku tagant välja ilmus. Me ei uskunud oma silmi, aga samas tekkis pääsemislootus. Selgus, et laev tegi hooaja viimast reisi Kavastusse, muide ainsagi sõitjata. Kapten oli kohe nõus meie paadi sleppi võtma ja mul oli selleks puhuks isegi 25 rubla anda. Paat kästi siduda päris laeva külje vastu. Miskipärast jäi Sulev paati ning me kolmekesi olime laeval. Sidusin peene trossi reelingu külge. Laev andis otsad, sõukruvi pani me vahutama. Ahter otsis laevakailt justkui tuge õige sõiduhoo saamiseks, aga kai ja laeva vahele jäi meie paat, mille küljele olid kinnitatud raketid ja kajuti üks aken purunes. Sattusin suurest ärevusest, nähes, kuidas paadikest ähvardab hukkamisoht, aga seal oli ju ka Sulev! Välkkiirelt sidusin trossi lahti: paat hüppas laeva ja kai vahelt välja nagu pudelikork, tross libises mu paljaste

peopesade vahelt läbi, veri jooksis... Õnneks toimus kõik nii kiiresti, et ma ei jõudnud kogenematuses mõnd veel hullemat tempu teha, näiteks trossi ümber käte mähkida.

Hilisõhtul jõudsim Tartusse.

Üliõpilaste eluolu

Tagantjärele tuleb tunnistada, et minu ülikooliõpingud aastatel 1953–1958 langesid suhteliselt talutavale ajajärgule. Pärast Stalini surma muutusid inimesed julgemaks ja avameelsemaks, ehkki me rääkisime väga harva poliitikast või rahvusvahelistest sündmustest, eriti moes ei olnud ka ajalehtede lugemine. Me ei teadnud partei- ega riigijuhtidest peaaegu midagi, nende vastu lihtsalt puudus huvi. Isegi KGB-d ei osanud me karta, tundus, et meie jaoks ei olnud seda olemas. Tartlastele hirmu naha vahele ajanud halli maja Riia tänava nurgal teadsin üksnes teiste juttude järgi, minu ajal paiknes julgeolekuteenistus Vanemuise tänaval tagasihoidlikus villas, millest pea iga päev tuli mööda käia. Isa juttude põhjal asus selles majas kunagi YMCA Tartu organisatsioon ja karskusühing, mille loomisega ta üliõpilasena tihedalt seotud oli.

Nendel aastatel saabus vangilaagritest ja asumiselt tagasi välja paistvaid inimesi, kellel oli õnne ellu jääda, nende seas ka ülikooli endiseid õppejõudusid. Meie, noored, neid enamasti ei tundnud.

Ülikooli raamatukokku jõudsid avariilule ajakirjad "Америка" ja "Англия", mida suure huviga lugesin, vahel tegin isegi väljakirjutusi. Need olid esimesed allikad, millest sain informatsiooni välisriikide majanduse ja elatustaseme kohta. Kõrvutasin neid andmeid Nõukogude Liidu omadega, analüüsisin aegridasid ja juurdekasvusi. Kõige enam tundsin huvi energaetika valdkonna vastu. Mäletan seniajani, et USA elektritoodang oli nendel aastatel 519 mld. kWh ja Nõukogude Liidul umbes 190 mld. Alateadlikult

olin veendunud, et just elektri tarbimise näitajad elaniku kohta kummevad määravaks, kumb neist kahest maailmasüsteemist peale jääb. Huvi erinevate riikide majandusnäitajate dünaamika vastu on mul säilinud kogu eluks.

Enna otseses mõttes elasime me raudse eesriide taga. Ülikooli-aastate jooksul puudusid igasugused kontaktid välismaailmaga. Ühel korral puutusin ülikooli peahoones kokku Helsingi ülikooli geograafiaüliõpilastega, kes meid mingil puhul külastasid. Palusin neil tervitada professor Tammekannu praeguste geograafiaüliõpilaste poolt ja öelda talle edasi, et õpime Eesti geograafiat ikka veel tema 1934. a. koostatud kaardi järgi. Õpingute ajal ei toimunud viististi ühtegi kohtumist välislektoritega, pidime oma mahetas küpsena. Väikseks lohutuseks olid üliõpilaste teadusühingu raames regulaarselt toimunud kontaktid teiste liiduvabariikide ülikoolide ja üliõpilastega, eriti Riia ülikooliga.

Geograafia osakonnas oli traditsiooniks, et eelviimane ehk neljas kursus sisustab ja korraldab lõpukursuse piduliku ärasaatmise. Irtjekord jõudis ka meie kursuse kätte. Pika nuputamise peale tulime mõttele teha midagi raadiosaate taolist. Saate juhiks oli kutsuskaaslane Villu Astok (riigikogu praeguse liikme Hannes Astoki isa). Paari õhtuga monteerisime umbes pooletunnise saate. Lindistamisega puutusime kõik esmakordselt kokku ja makk oli mindugi algeline, kuid meie jaoks nagu tehnikaime. Saates olid mitmed rubriigid. Kõige õnnestunumaks lõiguks oli Ameerika Hääle paradeerimine Nõukogude segajate taustal. See taust oli originaalne, vahetult eestrist lindistatud. Kui olime lõpetanud, jätkasime rigurdamist, sest oli hirmus põnev lindilt oma häält kuulata. Teis- te seas hõikasin ka mina mikrofoni: "Russian army – go home!".

Võisime oma ürituse läbi ja saade võeti vastu tormiliste ovatsioonidega. Lint, millelt me miskipärast ei vaevunud neid üleliig- selt teha kustutama, jäi pikkadeks aastateks meie kursusekaas- lase Kaljola kätte. Kuid vahetult enne mingit juubelikokkutulekut (seda olla 10 aastat lõpetamisest) tegime ülikooli fonoteegis sellest kassette, mis peaks praegugi alles olema. Ümberlindistamisel jätsime

ettevaatuse mõttes üleliigse teksti välja. Originaallint on sellest ajast minu käes. Meie kursuse lõpetamise 40. aastapäeval kuulasime seda taas, aga kuuldu ei pakkunud enam sellist põnevust ja vaimustust nagu noores eas.

Kolmanda või neljanda kursuse üliõpilasena sain ülikooli ajalehte sirvides teada, et olen valitud ülikooli ametiühingukomitee esimehe asetäitjaks. See võttis sõnatuks: keegi ei olnud selleks minu nõusolekut küsinud ega mind sellest isegi teavitanud. Mul puudus vähimgi ettekujutus, millega ülikooli ametiühing tegeleb või mida ta peaks tegema, rääkimata selle tegevuse juhtimise oskustest. Nendel aastatel kuulusid nii üliõpilased, õppejõud kui ka teenistujad ühte organisatsiooni. Komitee esimeheks oli noor keemiaõppejõud Ülo Haldna, hilisem keemiadoktor. Komitee liikmetest mäletan ainult dotsent Richard Kleisi kui väga erudeeritud ja sisukat inimest, kes peale ebasoosingus olemist jälle tasapisi ülikooliellu lülitus.

Et midagi kasulikku teha, valisin oma tegevusvaldkonnaks üliõpilaste toitlustamise, milles minu eelteadmised üksnes maitsmis-meele olemasoluga piirdusid. Lugesin läbi paar raamatut ühiskondlikust toitlustamisest ja mõned selle kohta käivad normdokumendid ning asusin noorusliku energiaga tegutsema. Ülikooli söökla kohta oli palju nurinat. Minu tegevuse muutis ebamugavaks asjaolu, et söökla juhataja asetäitjaks oli minu kursusekaaslase ema, väga tore inimene, kes oli meile nii mõnelgi kursuseõhtul laua korraldanud. Tegin südame kõvaks ja minust sai sööklas peaaegu iga päevane külastaja. Kaasüliõpilased ütlesid, et tarvitseb mul üle söökla ukseläve astuda, kui portsjonid kohe tunduvalt suurenevad, ning tegid nalja, et ma võiksin neile ette teatada, mis ajal ma suvatsen lõunatada. Kuna toidud olid jätkuvalt viletsad, siis otsustasin midagi tõsisemat ette võtta. Leppisin sanitaarinspektsiooniga kokku, et teeme ulatuslikuma kontrolli. Suure saladuskatte all kohtusin soliidse, igati kompetentselt mõjuva meesametnikuga, kes mind eelseisva ürituse läbiviimisest üksikasjaliselt informeeris. Sisenesime temaga söögisaali. Ülimalt professionaalselt võttis ta toidutaldrikud otse ettekandjate kandikutelt, pani portsjonid

kaasavõetud nõudesse, pitseeris need tinaplommidega ning koostas aktid, millele koos söökla juhatajaga alla kirjutas.

Olin enesega väga rahul ning veendunud, et vargustel ja vaeste üliõpilaste petmisel on ometi kord lõpp. Ootasin kannatamatult tulemusi. Mõne nädala pärast saabusid vastused: kõik portsjonid olid korras, kehtestatud normidest kõrvalekaldumised moodustasid puss/miinus 0,0%. See oli uskumatu, kuid pidin hoidmata oma sisetundest sellega leppima. Nädalapäevad hiljem oli mul mingil muul põhjusel asja söökla juhataja juurde. Sisenesin tagauksest, avasin koputamata juhataja kabinetis ukse ning olin sama ehmunud kui kabinetis istujad. Kirjutuslaud oli kenasti mitmesuguste hõrgutistega kaetud, napsiklaasid täidetud, viinapudel kätel lauda. Järgnes ahastav karjatus, juhataja kargas püsti ja viskas valge lina üle laua. Teisel pool lauda istus mulle tuttav riikliku sanitaarteenistuse inspektor. Korrapealt oli pilt selge. Sain järjekorras kogemuse võrra rikkamaks: elu on mitmetahuline, mitte nii ühemõtteline, nagu me noorest peast arvame.

Veel üks meeldejäänud episood. Ehkki väga ja väga aeglaselt, olid ajad siiski muutumas. Meeskoor oli mõne aja eest saanud valged üliõpilasmütsid. Mütsidest unistasid ka ülejäänud tudengid. Ühel päeval kutsus ametiühingukomitee esimees Ülo Haldna mind kui oma asetäitjat endaga ülikooli parteikomiteesse kaasa. Kõnolekuruumi punase kaleviga kaetud laual oli jõupaberis pakk. Seal oli paar inimest, nende seas haldusprorektor Viktor Simm, kes teatas pidulikult, et ta tõi Tallinnast ühest mütsitöökojast üliõpilasmütside näidised. Meie ülesanne seisnes sobiva väljavalimises, et saaks vormistada tellimuse. Avasime paki, kust pudenes välja kuus-seitse erineva tegumoega mütsi, mis – üllatus missuguine! – olid eranditult rahvusvärvides: sinimustvalged! Me ei öelnud sõnagi, aga kõigi näod olid rõõmu täis. See ei kestnud kaua, kui tippa astus parteisekretär Laasik, vaatas mütse, läks näost punaseks, ahmis õhku, tahtis midagi öelda, rehmas sõnatult käega, et mütsid ära koristataks, ja tormas toast välja. Mõne hetke pärast tuli juba rahunenud Laasik tagasi ja me valisime välja endis-

aegse kuju ja ornamendiga eksemplari. Mõned mütsid olid väga võikad, näiteks tsaariaegsete vormimütside eeskujul tehtud. Viktor Simm selgitas, et mütsitegijateks olid venelased, kes meie trikloorist midagi ei teadnud. Eestlastest mütsitegijad poleks mingil juhul niimoodi riskinud, hirm oli sedavõrd suur.

Laasik mõtles sealsamas lahenduse välja: must rant tuleb asendada punasega, punast riiet võivat lõigata kas või tema lauda katvast kangast. Mina sain ülesande asi kiiresti korda ajada. Ma ei mäleta, kas me tema lauakatet lõikasime või mitte, kuid ma kürustasin, müts peos, ühikasse abi saama. Ühiselamus olid kõik sinimustvalgest mütsist vaimustuses, kuid said aru, et see variant ei lähe tõepoolest läbi. Lähtusime põhimõttest, et parem pool muna käes kui mitte midagi. Punane riie oli võigas ja võõras ega sobinud kuidagi. Tüdrukud hakkasid kohe riidevärve segama. Tehti mitu proovi, me valisime välja mingi telliskivipunase-pruunika tooni ja sellise riideribaga kaeti mütsi must rant. Ma ei mäleta kõiki tolle protseduuri juures osalenuid, kuid bioloog Juta Uritam (Haaberman) oli kindlasti üks neist. Viisin uuendatud värviga mütsi nukralt tagasi ja sellega minu roll piirduski, sel teemal ei tehtud minuga juttugi. Üllatav oli, et kui mütsid meile umbes aasta pärast välja jagati, ilutses neil erkpunane värv. Kuulsin, et lõplik otsus oli langetatud väga kõrgel tasemel, partei keskkomitees. Ma ei tea, kuhu said ülejäänud proovimütsid, kuid minu kätte jäid eskiisjoonistused sinimustvalgetes värvides üliõpilasteklitest koos kirjalike selgitustega, kahjuks ilma kunstniku nimeta. Hoidsin kavandeid üle nelja aastakümne ja saatsin need koos kaaskirjaga rektor Aaviksoole, kes lubas materjali ülikooli muuseumile edasi anda. 3. mail 2002 avaldas ülikooli ajaleht "Universitas Tartuensis" terve lehekülje mütsi saamisloost, kus oli ka minu lühike jutustus koos mütsi eskiisidega ning intervjuud tuntud vilistlastega.

Ülikooli Aia (ka Pälsoniks nimetatud) tänava inter oli taastatud viiekümnendate keskel sõja ajal purustatud haiglast ning oli siis kõigi üliõpilaste suur unistus. Tolles Tartu parimas ühikas olid oma aja kohta korralikud tingimused: tänu keskküttele alati

soojad toad, sai dušši kasutada ja köögis gaasipliidil toitu valmistada, voodipesu vahetati iga kümne päeva tagant ning kodukord oli mõistlik. Ka vargusi ei meenu. Ühiselamutasu oli sümboolne, umbes 10 rubla kuus (1949. a. vääringus). Esimesel kursusel sain stipendiumi 290 rubla kuus (ainult viitele õppimine oleks lisanud sellele veel 25%). Järgnevatel kursustel stipendium tõusis, nii et viimasel kursusel sain kõrgemat stipendiumi, juba 465 rubla kuus, millele lisandus kodune toetus, tavaliselt 100 rubla kuus. See raha võimaldas tolle aja standardite järgi lahedasti toime tulla. Paljud, eriti need, kes olid isegi enamik üliõpilasi ei saanud kodust rahalist toetust, osale neist saadeti regulaarselt toidupakke.

Eesti oli juba nendel aastatel päris tihedalt autobussiliinidega kaetud. Toidupakk tuli anda bussijuhile koos tasu – 1 rublaga, aga kui ei olnud tegemist otse sihtkohta mineva bussiga ja pakk tuli kuskil mõnele teisele bussijuhile usaldada, siis oli taks 2 rubla. Tartu bussijaamas võttis kohalik kärumees juhtidelt pakid oma hoole alla ja vedas need väikese tasu eest korralikult mööda ühikaid läbi. Kordagi ei olnud kuulda, et mõni pakk oleks kaduma läinud. Minu isa eelistas mulle pakke saata rongiga, pöördudes mõne juhusliku reisija poole. Kord oli isa viinud toidupaki Balti jaama Tartu rongi peale ning palunud üht eriti kaunist daami see Tartu jaama kõrval asuvasse Tiigi tänava intrisse toimetada. Seda oli ka lähelt lubatud, ent kahjuks ei jõudnud see pakk kunagi minuni. Toidupakke saingi ainult mõned korrad.

Tol ajal kohtas haruharva virisejaid ja rahulolematuid, sest inimesed mäletasid palju raskemaid aegu ja olid valmis igasugusteks protestideks. Polnud informatsiooni läänemaailma eluolust, ent Venemaa ja teiste liiduvabariikidega võrreldes ei olnud Eestis nappuse põhjust.

Kuna suurem osa õpilasi oli pärit maalt, kus endiste talude asemel olid kolhoosid, siis ei olnud paljudel vanematel võimalik oma lapsi majanduslikult toetada. Ehkki kõrvalteenistuse võimalused ei olnud nii kättesaadavad kui tänapäeval, püüdsid üliõpilased siiski lisa teenida, näiteks öösiti raudteejaamas söevaguneid

laadides. Korra käisin ka mina kartuleid vagunisse laadimas. Laadimine oli tükitöö ja ka aeg oli ette antud. Mitmed käisid õõstisaeveskis laudu virnastamas, teised seevastu teenisid lisa koristajatena, aga omavahel neist asjadest ei räägitud. Ühel aastal pidasin ma Tartu rajooni parteikomitees majandusgeograafia loenguid. Kuigi nägin loengute ettevalmistamisel tublisti vaeva, võis tulemus kõrvaltvaatajale päris jube olla, sest mul puudusid igasugused kogemused.

Minu Tartus õppimise aastaid ei saa eluolu mõttes üheselt hinnata ja iseloomustada. Tõele au andes muutusid ainelised tingimused järjest lahedamaks, kuigi aeg-ajalt ühed või teised kaubad kadusid lettidelt ehk, nagu siis öeldi, muutusid defitsiitseteks. Viiekümnnendate teisel poolel oli toiduainete valik ühiselamu puhvetis päris korralik. Mõned hinnad on miskipärast meelde jäänud. Näiteks viinerid maksid 14 rbl. kg, sardellid 7.80, pooleliitrine purk hapukoort 10 rbl. jne. Sööklas sai 2–3 rubla eest korralikult süüa, ülikooli sööklas rahuldavalt isegi ühe rubla eest. Mõnikord sai ka restoranis käidud. Koos tütarlapsel restoranis tagasihoidliku õhtusöögi ja napsuga veedetud õhtu läks 25 rbl. maksma. Kümme rubla taskus, võisid julgelt restorani sisse astuda. Populaarseimad restoranid olid Volga, Koit ja Toome, kohvikutest Verner ja Säde. Pooleliitrine viinapudel maksis umbes 18 rubla. 28 rubla maksnud konjak oli üheks kõige kallimaks joogiks, mida harva pruukisime. Ei osanud sellest veel mõnu tunda, nagu viinastki mitte. Kõige saigedamini tarbisime mitmesuguseid segusid, nagu šerry brändit, benediktiini või šartröösi koos valge viina või šampusega, mis nii mõnigi kord järgmisel päeval kassiahastust põhjustasid. Sel ajal oli veinide esinduskaupluses rikkalik valik Krimmi oivalisi Massandra veine, mis olid otse naeruväärselt odavad. Kaupluses olid kõrged baarilauad ning mõne rubla eest oli alati võimalik nautida teeklaasikest parimat veini. See oli täiesti viisakas koht, kuhu võisid möödaminnes koos sõpradega sisse astuda. Kahjuks ei olnud enamikul meist sel ajal harjumust ja oskust veini hinnata, ühesõnaga – puudus veinikultuur.

Ühiselamuolu oli vahva, oleksin ilma selle kogemusega palju kaotanud. Just ühiselamus avaldus üliõpilaselu tõeline atmosfäär kõikides valdkondades, nii õppimises, pidutsemises kui "käimises". Ühiselamut juhtis täielik üliõpilaste omavalitsus: intri vanem, korruse vanem ja toavanem. Suhtlemine oli alati sõbralik ja usalduslik, sageli olid õhtuti tantsupeod ehk "tinnad". Elati nelja-viieks toas. Neljandal kursusel olin ühes toas oma keskkooli pinginaabri Ergoga, matemaatikute Ahto Lõhmuse ja Heino Saviga. Viimasel kursusel olid toakaaslasteks kursusekaaslane Villu Astok, hõlbuigid Fred Jüssi ja Valdur Paakspuu. Kuna ma viimasel kursusel õppides juba Tallinnas töötasin ja sain Tartus harva olla, siis rahsid poisid mind tagaselja toavanemaks, et end selle kohustusega mitte koormata.

Õesti hümnid lauldi ka viiekümnnendatel

1936. aastal toimus Ungari ülestõus, mille mahasurumine mõjus rahuldavalt. Teavet oli napilt, kuid kõik said aru, mis tegelikult toimus. Ohkkond oli nagu elektriseeritud, ülikoolis oli tunda tudengite ärevust, ootust ja võib-olla ka tegutsemistahet.

Saabus jõuluõhtu. Nagu tavaks saanud, keerati intritubade uked lukku ja pühitseti jõule vaikselt omakeskis. Nii tegime meiegi oma Aia tänava toas. Võib-olla oli meil pudel mingit kangemat jooki, mõni pudel õlut ja midagi ka hamba alla panemiseks. Ajasime rahulikult juttu, kuni keegi energiliselt uksele koputas ja andis häiresignaali. Esialgu kustutasime tuled ja kuulasime vaikselt, siis aga tüdinesime ning otsustasime järele vaadata, mis toimub. Lähisime aluminisele korrusele, kust kostis jutukõminat. Koridoris oli paarikümmend tudengit ja tol ajal meie intris elanud dotsent Leo Luk. Jutt käis jõuludest. Tiik jalutas mööda koridori, tudengid tema kannul. Siis taipasin või ütles keegi, et ta kontrollib, kas

peetakse jõule. Jääb igaveseks teadmata, kas ta tegi seda omal algatusel või oli ta selleks kelleltki ülesande saanud. Ta katsus mitut lukustatud ust, naeratas paljutähendavalt ja sammus edasi. Vahepeal olin minagi tema juurde astunud, teretanud ning millestki juttu teinud. Järjekordse ukse taha jõudnud, jäi ta kuulutama ja avas selle järsu liigutusega. Toas pidasid geoloogiatudengid rahumeelselt jõule. Haarasin täiesti alateadlikult Tiigist kinni ja tõmbasin ta eemale. Ta oli tugev mees, rapsas end minu haardest lahti ja lükkas mu jõuga eemale, nii et ma vastu seina lendasin. Kõiki ühiskasju ma enam ei mäleta, kuid rüsina peale tuli inimesi veelgi juurde, hääled tugevnesid ning varsti kõlas tugev meestelaul: "Kes hiilib..." Koridor ei mahutanud enam kõiki ära, ka trepikoda oli tudengeid täis. Lähemalseisjad olid hakanud õppejõuga vaidlema, kuid kuna see jutt üldise sumina tõttu ülejäänuteni ei kostnud, siis alustati uuesti lauluga. Keegi tõmbas elektri pealüliti välja ja ühiselamu mattus pimedusse. Laulmine sai hoogu juurde, muutus ka repertuaar. Avati aknad, et laul ka väljapoole maja kuulda oleks. Lauldi kõiki isamaalisi laule, lõpuks veel Eesti Vabariigi hümn. Ma oletan, et meie protest võis kesta paar tundi.

Pärast seda oli ärevus suur: olime kindlad, et asja nii ei jäeta. Vististi juba järgmisel päeval tuli komisjon asja lähemalt uurima. Minu meelest tulid ühiselamusse dekaan Anatoli Mitt, prodekaan Viktor Palm ja Leo Tiik. Alguses püüti vestlust korraldada individuaalselt, toast tuppa käies. Kuid nad ei jõudnud esimesest või teisest toast kaugemale, kui majarahvas kogunes jälle, ülekuulajad kutsuti ette, nad olid surutud koridori otsa, kust neil ei olnud taganemisteed. Keegi lülitas taas elektri välja ja pimedas hakkati uuesti laulma. Kulus tükk aega rahunemiseks, siis algasid vaidlused ja etteheited, kus ründavaks pooleks olid tudengid. Ehkki me õppejõudude nägusid ei näinud, oli tunda, et neil oli hirm naha vahel.

Olime tegutsenud kõik koos spontaanselt, ilma liidriteta, mistõttu süüdlasi ja organisatoreid polnud võimalik välja selgitada. Kuid asja nii ei jäetud. Tundub, et oli jõudusid, kes tahtsid juhtunud

Üngari ülestõusu järelmõjuga seostada, kuid ka neid, kes püüdsid asja summutada, et see ülikoolist välja ei ulatuks.

Mõne päeva pärast hakati tudengeid ülikooli haldushoone ühte kabinetti ustega kabinetti eriti tähtsate asjade uurija Randar Hiirt juurde välja kutsuma. Ma ei tea, paljusid üle kuulati, aga arvan, et neid oli arvukalt.

Järg jõudis ka minu kätte. Uurija oli väga lahke ja viisakas. Mul tuli vastata küsimustele, kus olin, millal ühiselamusse jõudsin, mida tegin, kellega olin jne. Vastasin, et olin hilisõhtuni ametiühingukomitee koosolekul (mis vastas tõele), läksin üksi õhtustama restoranis Volga, kus võtsin toidu alla ka väikse napsi (mis oli vale), läksin intrisse; et kedagi toas ei olnud, kustutasin tule, heitsin voodisse ning jäin suurest väsimusest magama, aga mingil ajal hakkasin kõva laulu ja kära peale üles (see kõik oli vale). Ühesõnaga: olin puu otsas, kui pauk käis. Minu ülekuulamine kestis umbes kümme minutit. Alles järgmisel päeval hakkasin aru saama, kui tobedad mu vastused olid olnud. Mul ei olnud öeldu tõendamiseks ühtegi alibit. Hiir võis kerge vaevaga leida inimesi, kes mu sõnu poleks kinnitanud.

Randar Hiirt teadsin ma nägupidi juba varem. Iga kord, kui käisin restoranis Volga, oli ka tema seal, aga ta oli mulle meelde jäänud tänu oma veetlevale kaaslasele. Nagu hiljem selgus, oli daam tema abikaasa, hilisem tuntud teleajakirjanik Moidela Tõnisson. Aastaid hiljem kohtasin Randar Hiirt mitmeid kordi Tallinna tänavatel, kord isegi oma töökoha kaadriosakonnas, kuid kõigil juhtudel vältis ta teretamist.

Naviialgadel seisnud selgitustele vaatamata jäeti mind tookord rahule, aga ma ei teadnud, kuidas probleem tervikuna lahendati. Käisid jutud, nagu oleks kedagi eksmatrikuleeritud, kuid mul ei olnud selle kohta andmeid. Oletan, et ülikooli juhtkond, linna partei- ja julgeolekumehed võisid jõuda kokkuleppele kogu lugu maha vaikida, et mitte oma karjääriga riskida. Selle võimaluse kasutades raagib asjaolu, et minu teada ei ole ükski uurija arhiivides ühtegi sündmuse kajastavatele materjalidele sattunud.

Mulle pakub huvi, miks see sügaval stagnatsiooniajal Tartu Ülikoolis aset leidnud mitmesaja tudengi protest ja selle järelkajad ei ole Eesti taasiseseisvumise ajal huvitanud ei uurijaid ega poliitikut, kui samas on tähtsustatud hoopis tühisemaid seiku ajast, mil raudne nõukogude süsteem tervikuna oli juba lagunemas. Tuginedes sellele mõttekonstruktsioonile võib oletada, et me ei tea paljusid asju oma lähiminevikust.

Mingil ajal rääkisin kogu selle loo kultuuritegelasele ja poliitikule Peeter Oleskile, kes mind suure huviga kuulas. Kui kunagi hiljem Lennarti juures Viimsis iseseisvuspäeval temaga kohtusime, tuli lugu uuesti kõne alla. Olesk ütles, et mäletab minu juttu väga hästi, ent lisas: "Ainult et neid sündmusi ei ole kunagi toimunud." Olin kui puuga pähe saanud, oleksin sel hetkel ka ise oma nagu näha tahtnud. Ma jäin tummaks. Ei mäleta, et keegi oleks mind kunagi varem nii sügavalt solvanud. Ta püüdis selgitada: "Ma uurisin seda asja Tartus, kuid keegi ei kinnitanud seda. Pead leidma inimesi, kes seda saavad tõendada." Küsisin, kas on vaja ühte, kümmet või sadat tunnistajat, kõik variandid on võimalikud. Ta soovitas: "Pane kõik kirja." Vastasin, et kõik on juba kirjas.

1956. aasta jõuluajal sai Peeter kolmeaastaseks, seepärast on need sündmused tema jaoks kauge minevik, minule kui osalejale aga lähiminevik ehk peaaegu nagu olevik. Mõne päeva pärast saatsin Oleskile viimistlemata väljavõtte oma noorpõlvemälestustest. Lisaks helistasin mitmele sõbrale ja palusin abi. Sain neilt kohe vastused ja pean vajalikuks need siin muutmata kujul ära tuua.

Minu kursusekaaslane Vaike Mürk (neiuna Saaga) elab praegu Võrus. Omaaegse Kadrina yallavanema tütreana oli ta ringiga Siberis ära käinud. 13. märtsil 2001 pani ta paberile järgmised read:

... jõudis kätte 24. detsember 1956. Jõuluõhtut olime ju ennegi ühiselamus tähistanud, loomulikult salaja. Mäletan, et sel õhtul ütles mulle toakaaslane Aale Soosaar, kes kuulus ühiselamu nõukogusse, et meie teaduskonna prodekaan Tiik andnud talle (ja ilmselt ka teistele nõukogu liikmetele) käsu kontrollida tubasid,

kas kellelgi on toas jõulukuusk. Aale ütles, et tema ei hakka minna kuhul kontrollima ja tegi mulle ettepaneku kirikusse minna. Läksimegi Peetri kirikusse. See oli minu esimene jõuluõhtu kirikus nõukogude okupatsiooni ajal. Kirik oli puupüsti täis, suurem osa tudengid. Üsna harjumata oli laulda jõululaule pärast nii pikka vaikimist.

Kui ühiselamusse tagasi jõudsimel ja parajasti õhtusöögiks valmistusime, kuulsime, et prodekaan Tiik oli kontrollreidi ise ette võtnud. Selgituseks niipalju, et prodekaan elas sama ühiselamu toas. Miks ta seal elas, ei oska öelda. Oma kontrollkäiku alustas ta ilmselt alumiselt korruselt, seal elasid poisid. Kui ta jõudis tuppa, kus elas minu kursusekaaslane Hindrek Meri (teiste nimed ei ole praegu enam mees), tekkis prodekaani ja üliõpilaste vahel tüli ja – ma võin praegu veidi eksida – aga poisid viskasid prodekaani toast välja. (Siin on tegemist ebatäpsusega – H. Meri märkus.) Seda ilmselt eriti seetõttu, et poisid olid pühade puhul alvas meeleolus. Prodekaani käitumine aga ajas terve ühiselamu tudengipere kihama nagu herilaspesa.

Mina elasin koos kolme geograafi ja ühe füüsikuga III korruse toas nr. 105. Kolmanda korruse koridoris meie ukse taga toimus tavaliselt tantsuõhtud. Ka sellel õhtul hakkas kostma koridori märke rahva kogunemisest ning kitarrihelisid. Seekord olid pillimeesteks mõned tüdrukud, üks neist oli V kursuse geograaf (kahjuks ei meenu mulle praegu tema nimi). Seekord ei alanud õhtu tantsuga. Noored olid ärritunud prodekaani kontrollkäigu pärast. Ju vist on meie rahvale omane oma protesti väljendada laulude kaudu. Algul laulsime jõululaule, siis isamaalisi laule, kuni jõudsimel hümnini. See oli ülev hetk, arvan, et laulsid kõik, ka need, kes viisi ei pidanud. Koridoriaknad olid lahti ja meie laul kostis kindlasti ka välja, sest see laul oli võimas.

Õhtu tuli muidugi ka järg. Oli vist järgmise päeva hommikupoolik (tegelikult õhtu – H. Meri märkus), kui levis kuuldus, et ühisel korrusel kuulatakse üle geolooge. Üks ülekuulatavast oli R. Arbeiter, teiste nimed ei meenu. Ülekuulajaid oli kolm –

asjaosaline teaduskonna prodekaan L. Tiik, dekaan A. Mitt, kolmas ilmselt keegi ideoloogilistest juhtidest, nime olen unustanud. Ülekuulataivate ukse taha hakkas kogunema ärritunud noorte hulk, sinna tuli kokku kogu ühiselamu rahvas, esimesed otse ukse taga (olin ise ka sealsamas), ülejäänud tihedalt koos kuni ülemiste treppideni välja. Kostis nõudeid, et ülekuulataivad rahule jäetaks jne. Ja jälle alustati laule, seekord revolutsioonilisi. Mäletan, et ülekuulajad tulid välja, püüdsid meid rahustada, esitasid ka küsimusi eelmise õhtu kohta, millele kellelki vastust ei saanud jne. Kaks (või kolm) tudengit visati teiste hirmuks ülikoolist välja. Üks neist oli pillimängija geograaf, minu teada tema enam ülikooli tagasi ei tulnud. Teine oli geoloog Arbeiter, kes hiljem siiski kooli lõpetas. Arvan, et selline suhteliselt "leebe" karistus sai teoks kahel põhjusel – esiteks, vabama õhkkonna tõttu riigis ja teiseks – teaduskonna dekaan A. Mitt oli mõistlik mees ning kui asi summutati, siis oli see vast ka oluliselt tema teene.

V. Mürk (Saaga), 1958. a. vilistlane.

21. märtsil 2001. a. sain oma sõbralt ja ülikoolikaaslaselt Silver Sägalt järgmise sisuga e-maili:

Tere Hindrek!

Kuulsin just täna hommikul Tealt, kuidas Sa püüdsid Peeter Oleskile selgitada viiekümne aastate poliitilist elu Tartus. Saadan Sulle ühe lõigu oma mälestustest Tartu päevist. Kui Sa selle "jõuluõhtu" kohta tahaksid veel täpsemaid andmeid, siis peaks neid mäletama Vaike, kelle ukse taga kogu see lugu toimus.

Tervitades Silver.

... Ärevaks läks Ungari mässu ajal 1956. Sügisel hakati suurendama KGB informaatrite hulka. Mind võttis ette kunagine Tiigi intrikaaslane, mõned aastad vanem jurist, kes oli KGB-sse juba tööle jõudnud minna. Helistas intrisse ja leppis kokku, kohtuma Barclay platsi ajalehekioski juures, sealt järgnete mulle 10 m kaugusel. Pärast seda kõnet tekkis kaunis vastik tunne. Keelati kut-

si kellelegi rääkida. Panin padja alla igaks juhuks kirja – poisid, mind kutsuti julgeolekusse. Viidi mind siis Toome hotelli numbri-
lippa ja töötlemine hakkas peale. ~ Meil on selline poliitiline olukord, et me vajame teadlike kodanike abi, et rahvavaenlane ei maha, et vaja on teada, mida keegi räägib, et olete meeskooris aktiivne mees, et olete loomulikult teadlik inimene, et loomulikult ajame peale lõpetamist parema koha leida, et korteri saate kindlustada, et jne. ~ Raisk, mõtlesin. Kui saaks, siis lööks sind siinsamas maha. Aga tegelikult hakkas veeretama, et mul segab see õppimist, et närvisüsteem on niisugune ja naasugune, ja veeretan ja veeretan, oleks võinud ta ju kohe sinna kohta saata. Aga ei julge! Hinnoodi kolm tundi. Mõtlen endamisi, et ennem lasen end kinni panna, kui allkirja annan agendipaberile. Lõpuks vend väsis. Hea küll, kui te nii mõistmatu olete, et küll te veel kahetsete jne. Aga ühe allkirja te peate andma, et kellelegi mitte kunagi sellest ei räägi, mis täna jutuks oli. Selle ta saab.

Lahkusin vaikivas võimetus vihas. Sammusin Tiigi tänava treppidest üles ja tundsin, kuidas nutt tuleb peale. Neetud Paul Luigaleht. (Ta lõpetas oma elupäevad postimiilitsa-alkohoolikuna mõne aasta pärast.)

Intrisse jõudes kohtun Teaga. Peale mõningast vaikimist pihi-
me vastamisi, sest temal oli samal ajal olnud just sama elamus, ainult ühe teise tõpraga. Hilisemad parteisse kutsumised oli selle kõrval palju lõbusamad, sest siis julgesin küll kutsujad saata kuhu vaja.

Sama aasta jõululaupäeval läheme (Tea, Maret, Mall, Villu, Tiigi) Aksi kirikusse jõulujutlust kuulama. Mingi hea vaim on meid ilmselt hoiatanud! Surume end kuuekesi taksoisse ja jõuame kohale. Peale jutlust marsime Tabivere jaama ja sõidame Tartu tagasi. Intris on kuidagi vaikne. Ilmselt on midagi juhtunud. Ja ongi! Nimelt hakkas intris elav geograafia õppejõud Leo Tiik kontrollima, kas tubades on kuuski. Oli see ju keelatud. See ajas rahva maha. Lõpuks koguneti koridoridesse ja hakati laulma kõikvõimalikke isamaalisi laule, mida kroonis Eesti hümn. Aknad olid

lahti, ja KGB Tartu maja oli 100 m kaugusel. Lugu lõppes sellega, et kolm tüdrukut, kes mitte milleski süüdi ei olnud ja kelle tuba laulukoridoris oli, eksmatrikuleeriti. Keegi pidi süüdi olema, see oli üks nõukogulikke deviise! Pilli- ja laulumeeistena oleksime võinud kergesti "rataste vahele" jääda.

Lisan samal teemal mõned väljavõtted Aale Häggblomi (neiu na Soosaar) mälestustest, mis ta pani kirja 1. aprillil 2001. a.

Täna seni on meelde jäänud jõululaupäev aastal 1956. Olin siis neljanda kursuse üliõpilane. Pidime just oma toa tüdrukutega kirikusse minema, kui Leo Tiik kutsus mind oma tuppa ja ütles, et kohustan teid, kui ühiselamu nõukogu liiget, läbi käima kõik toad ning teatama mulle, millistes tubades peetakse jõule. Ütlesin talle, et seda ma mingil juhul ei tee ja lahkusin.

Pärast kirikust tagasitulekut katsime laua paremate söökidega ja pühitsesime jõule. Ma ei mäleta, kas oli ka mingit koputust uksele, aga äkki seisis toas Tiik. Ta vaatas uurivalt ringi, noogutas üleolevalt ja lahkus. Kõigi tuju oli rikunud, kõik olid pahased.

Mõne aja pärast kostis koridorist kitarrimängu – mingi jõulumeeloodia. Kõikidest tubadest kiirustati koridori. Rahvast tuli aina juurde. Seinte ääred olid paksult rahvast täis. Koridor oli pime – ilmselt olid korgid väljakeeratud. Alustati jõululauludega. Rahvas muutus aina julgemaks ja lõpuks lauldi juba isamaalikke laule. Kõigi meeleolu oli ülev.

Paar päeva hiljem hakati üliõpilasi välja kutsuma vastavatesse organitesse või dekanati. Ka ühiselamus olevat käinud mingi komisjon asja uurimas.

Mind kutsuti dekanati. Minuga vestles dekaan Mitt isiklikult. Mäletan ta küsimust: "Mis teie ühiselamu nõukogu liikmena mõtlesite hetkel, kui ühiselamus valitses selline olukord?". "Mõtlesin, et julged inimesed meie intris," vastasin mina.

Hiljem oli kuulda, et mõnele üliõpilasele lõppes lugu ülikoolist kõrvaldamisega.

1956. aasta Aia tänava ühiselamu jõuluõhtu kirjeldustest jookseb punase joonena läbi prodekaan Leo Tiigi kuju ja tegevus, kipudes varjutama isegi sündmust ennast. Oluliseks jääb siiski see, et jõulude tähistamine ülikoolis ei katkenud päriselt kunagi. Sel korral aga lisandus protesti märgiks Eesti hümnile laulmine.

Leo Tiik oli huvitav vestluskaaslane, kes tundis põhjalikult Eesti ajalugu. Ma oletan, et ta oli tõepoolest saanud mingi parteilise ülesande hoida sel jõululaupäeval tudengitel silma peal. Mõni teine inimene oleks taolist ülesannet arvatavasti teistmoodi täitnud, kuid Leo Tiigis oli tubli annus artistlikkust, ta armastas poosi ja oli mängur. Seekord hindas ta end lihtsalt üle ja jäi olukorrale alla.

Selle jõululoo üksikasjalik kirjeldus sündis tänu Peeter Oleski kirjutustele. Täna Sind, Peeter, ja jään uskuma, et nüüd oleme selle sündmuse ajalukku salvestanud.

Mõned nädalad pärast jõulusündmusi saabus ühel õhtupoolikul meie intrisse rühm Moskvast õppivaid ungari, tšehhi ja rumee-ria üliõpilasi, kes soovisid talvevaheajal Baltikumiga tutvuda. Välismaalased käitusid sundimatult, otsekui oleksid põlised meie tüüri poisid. Majutasime nad kuidagimoodi tubadesse laiali. Neil olid muusikariistad kaasas ja peatselt anti ühiselamus improviseeritud kontsert, millega ühinesid ka meie muusikud ja lauljad. Läks tantsuks, õpiti tšaardašit ja teiste rahvaste tantse. See oli meist paljudele esimeseks kokkupuuteks välismaalastega. Tutvumisõhtu moodus lõbusalt ning kõigile jäi sellest väga hea mulje. Hommikul kutsuti lauljad ja elu läks oma tavalist rada edasi.

Õhtul kutsuti mind telefoni juurde. Üllatus oli suur, kui kuulsin, et minuga räägib õppeprorektor Sildmäe. Ta päris, mis meil eelmisel õhtul ühiselamus toimus. Rääkisin talle ja rõhutasin, et kõik oli ülimalt korrektne. Sildmäe oli tuntavalt ärevil, andis mulle oma koduse telefoni ja palus kohe helistada, kui midagi jõuluõhtu sündmusest laadis korduma peaks. Olin ülimalt imestunud, miks ta just mind üles otsis. Too kõne näitas, kui pinev oli õhkkond ülikoolis pärast Ungari sündmusi. Rohkem asi enam jutuks ei tulnud.

Ungari sündmuste järelkajasid oli eriti teravalt tunda sõjaväe. Järgmisel aastal kogesime sõjaväelaagris omal nahal, et sõdurid ja ohvitserid olid võimlema pandud. Ajateenijatele tehti tapvaid pikamaajookse, gaasimaskid peas. Meilgi tuli gaasimaskides suure palavaga roomata Mustamäe liivaluidetel, kus tänapäeval laulu linn. Toda minister Žukovi alustatud kampaaniat põhjendati sõjaväelaste kehva füüsilise ettevalmistusega, mis oli ilmsiks tulnud Ungaris, kus kohalikud patrioodid neid osavuse ja vastupidavuse poolest mäekõrguselt olid ületanud. Nagu mitmed teised kampaaniad, kaldus seegi äärmustesse, tuues kaasa surmajuhtumite ja enesetappude sagenemise. Peatselt tulid uued korraldused ja ohjad lasti lõdvemaks.

Nendel aastatel võis täheldada välisturismi algeid. Hakati korraldama turismireise sotsialismimaadesse ja ka ülikooli ametiühingule eraldati mõned tuusikud. Avaldasin soovi sõita Ida-Saksamaale (tol ajal Saksa Demokraatlikku Vabariiki), rõhutades oma ühiskondlikku tööd ametiühingukomitee aseesimehena. See võimalus mulle ka anti, sain rektorilt ja ühiskondlikelt organisatsioonidelt suurepärase iseloomustuse-soovituse. Kui ma sõidust isale rääkisin, lõi ta nägu särama ja ta hakkas mind veenma: mul tuleb kasutada õnnelikku šanssi, mis vähemalt ühelgi pereliikmel võimaldab vabasse maailma pääseda. Tol ajal toimis Berliinis veel ida- ja läänesektorite vaheline raudteeühendus ning tuhanded inimesed kasutasid seda läände pagemiseks. Esialgu olin tema ideest jahmunud. Esimene küsimus oli, mis saab mahajääjatest, ja teine, mida ma hakkan seal võõras maailmas tegema: haridus on poolik, raha ei ole, kedagi ei tunne ja keelteoskus on ka nigel. Kõigile neile küsimustele sain hulga vastuseid ja optimismi sisendavaid soovitusi. Isa hakkas loetlema oma erinevates riikides elavaid tuttavaid ja lubas mulle tarvilikud soovituskirjad kaasa anda. Plaan võttis jumet ja ma hakkasin juba oma uude ellu sisse elama. Ette nähtud ajal läksin Tõnismäel asunud Ametiühingute Kesknõukogusse instrueerimisele. Ametnik, kes oli varem kinnitanud, et olen kindel sõitja, teatas nüüd, et mind ei ole nimekirjas. Hing oli täis,

kuid õige pea tundsin suurt kergendust, et ma võisin koju ja oma-
de inimeste keskele jääda. Tagantjärele asjale mõeldes, ega minust
vii ärakargajat poleks ikkagi saanud, olen juba liialt palju kodu-
gaast tunda saanud.

Hüvasti, vabadus!

Kodus olid viiekümnendate keskpaigast alates kõige raskemad
ajad läbi ja elu läks pisitasa lahendamaks. Isa oli hakanud kirjastu-
sist uuesti tööd saama ja tegi algust William Shakespeare'i kogu-
tud teoste tõlkimisega. Lennart lahkus Vanemuise teatri kirjandus-
ala juhataja kohalt ja tuli tööle Eesti Raadiosse. Ka tema abikaasa
Regina lõpetas ülikooli ja asus Tallinnas arstina tööle. Elasime
kõik koos meie vanemate majas.

1937. aastal oli minu jaoks kaks tähtsat sündmust: kõigepealt
sain endale vanemate abiga esimese auto. Käisin mitu korda Le-
ningradi ja Moskva turgudel maad uurimas. Lõpuks valisin välja
BMW-321, mis oli 1938. a. mudel, kuid 1947. aastal välja lastud.
Maksin ta eest 12 000 rubla ning see oli üldiselt õnnestunud ost.
Lõpuks ma äri peal väljas, saanuks selle Eestis peaaegu kolme-
kümne kasuga edasi müüa. Sel ajal oli juba kaunis raske uut autot
osta. Moskvitš-402 maksis umbes 15 000 ja Pobeda 20 000 rubla,
kuid rahva jõukus oli kasvanud, soovijaid oli palju ning minusu-
gaal oli võimatu uut autot osta. Vana masin nõudis palju aega,
vahetevahel tuli ikka midagi putitada. Remontisin ise, ka sõbrad
aitasid – kõik see oli huvitav ja ma olin innuga asja juures.

Teine, veelgi olulisem oli see, et nõustusin pooleldi vastumeel-
selt tööle minema, jätkates õpinguid ülikooli statsionaaris. Ma
olin olnud juba kahel aastal menetluspraktikal Autotranspordi ja
Maanteede Ministeeriumi Autovedude Valitsuses ja mõnda aega
ka tehnikaosakonnas. Puutusin seal kokku inimestega, keda ma

meenutan seniajani. Nimetan neist Kalju Rokki, Aare Salumit ja Udo Uusküla ning tänaseks juba manalamehi: tolleaegset legendaarset autovedude valitsuse juhatajat Johannes Kangrot, kes oli tuntud motosportitegelane ja spordikohtunik; teedeinseneri ja autoteede rajajat Aadu Lassi ning inseneri ja motosporti edendajat Ülo Järve. Kõik nad pühendasid oma teadliku elu Eesti autotranspordi edendamisele.

Praktika ajal sattusin esmakordselt Toompea lossi, kus tol ajal asus Riiklik Plaanikomisjon. Osa oma praktikaajast töötasin seal transpordi- ja sideosakonna juhataja Jüri Rebase juures. Kui ma augustikuus sõjaväelaagrist vabanesin, ootas mind kodus teade, et Jüri Rebane soovib minuga kokku saada. Järgmisel päeval olingi tema juures. Osakonnas oli vakantne töökoht ja mind peeti sobivaks kandidaadiks. Töö sisuks oli kõik, mis seostus Eesti autotranspordi, kauba- ja reisijateveoga. Punnisin kõvasti vastu, aga jõulise veenmisega suruti mind lihtsalt nurka. Muidugi mängis minu nõustumisel rolli ka asjaolu, et transport on mulle meelepärase olnud. Ei antud mingit järelemõtlemisaega, ankeet tuli kohe ära täita ja elulugu valmis kirjutada. Kohemaid viidi mind aseesimehe Gustav Esteri juurde, sealt läksime juba kõik koos plaanikomisjoni esimehe Aleksander Hromovi palge ette. Ülemused muidugi veidi, sest nii noort meest (olin 23-aastane) ei olnud selles asutuses veel kunagi tööle võetud. Mulle esitati mõned küsimused, sooviti edu – ja oligi kõik. Nii sai minust endalegi ootamatult nõukogude riigiametnik. Tööle tuli asuda otsekohe, juba järgmisel päeval. Palgaks oli määratud 950 rubla kuus ja ametikoha nimetus kõlas järgmiselt: Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Plaanikomisjoni transpordi, teedemajanduse ja sideosakonna ökonomist. See oli asutuse kõige madalam ametikoht, kui mitte arvestada tehnilisi töötajaid.

Ma ei tundnud töökohast rõõmu, vastupidi: viimane kursus oli töötanud lähedat elu, sest loenguid oli vähe, ees ootasid ainult diplomitöö kirjutamine ja riigieksamid. Poolenisti vastu tahtmist ametisse astunud, olin oma suhteliselt muretu noorusaega vähe-

malts aasta võrra lühendanud ja ennast aastakümneteks raske, tänamatu ja madalalt tasustatud riigitööga sidunud.

1958. aasta kevadel lõpetasin ülikooli majandusgeograafina. Alatiüks jäid meelde meie pidulik lõpuaktus ja südamlik lõpupidu. Ehkki viimasel aastal sõitsin Tallinna ja Tartu vahet, oli mul oma nooruse linnast otse piinavalt kahju lõplikult lahkuda.

Perekond ja laienev tutvusring

1939. a sündis Lennarti peres esimene poeg Mart, kellest sai kohe terve suguvõsa tähelepanu keskpunkt. Kui Mart juba esimesi sõnu kuuldavale tõi, siis vanaisa muutus tema suu läbi Vaajaks ja vanema Mangaks. Need nimed asendasid seniseid Papsi ja Mampsi ning jäid üldisesse perekondlikku kasutusse alaliselt.

Ruumipuuduse leevendamiseks tegi Lennart, kellele on alati meeldinud ehitada, endale verandast lisatoa. Vanemate elu oli muundunud veidi rahutumaks. Noorpere tuli õhtul ja lahkus varahommikul, kuid ahjud tahtsid kütmist, söögid tegemist, toidud ostmist (õigemini muretsemist)...

Vilekümnendate teine pool oli Eesti uuemas ajaloos juba selle poolest iseloomulik, et siis ületas laagritest ja asumiselt kodumaale naasmute arv (I. Jürjo andmetel üle 10 000) kindlasti samal ajal Venemaale viidute arvu. Sageli oli nii, et tagasitulnuil ei olnud mingisugust peavarju ega väljavaateid selle saamiseks, paljudel puudus õigus pealinnas elada. Suurel osal neist polnud Eestis enam inimesi, ka lähedasi tuttavaid oli vähe alles jäänud. Ametivõimude poole ei juletud oma probleemidega pöörduda.

Tuttavate seas oli palju meie tuttavaid ja isa endisi kolleege. Siinist tuli koos oma isaga tagasi ema sõbranna ja klassiõde Siigrid Blees (teda kutsuti Väike-Siigridiks, Rootsis elas teine sõbranna suur-Siigrid). Bleesid olid otsekui meie pere liikmed ja jäid meie

juurde pikemaks ajaks elama, kuna nende kodu Noarootsis oli hävinenud. Vanahärra Hermann Blees (1872–1960) oli olnud eestirootslaste kogukonna juhtiv tegelane ja vististi ka vallavanem, millest piisas pere Siberisse saatmiseks. Tänu tema jõupingutustele 1920. aastatel liideti Ruhnu saar Eesti Vabariigiga.

Kirõvi oblastist pääses tagasi ema lapsepõlvesõbranna Trudsen Kokla, kelle abikaasa, endine pangategelane, oli vangilaagris surnud. Lapsepõlvest jutustades kirjutasin pikalt ühest suvest nende talus Kullamaa lähedal.

Stalini surmale järgnenud nn. sula-ajastu, Siberist tagasipöördujate laine ning mingi sõnulseletamatu tunne, et sünge terroriperiood on taandumas, elavdasid "endiste" inimeste omavahelist läbikäimist. Uuesti tärkas lootus, et ehk avaneb vähemalt võimalus läänes elavate omastega suhelda, kui "raudne eesriie" rohkem ei paotu. Peamiseks vestlusteemaks olid mälestused endistest aegadest, sündmustest ja inimestest, päevapoliitikat arutati harvemini. Iseenesestmõistetavalt pöördus jutt sageli Siberile ja laagrielule ning niisugusel puhul oli tegemist, et meie isa jutuhooгу peatada või teda uuele teemale juhtida.

Vangilaagrist naasis isa endine kolleeg, meie Kaunase saatkonna atašee Erich-Roland Lipstok, kes koos abikaasaga meid üsna sageli külastas. Ta oli vahetult enne sõda Tartu Ülikooli õigusteadlasena lõpetanud, lühikest aega diplomaatilisel tööolnud ning seejärel noore inimesena 16 aastat vangilaagrites veetnud. Isa tõi teda alatasa teistele näiteks, kuidas inimene pidi iga diplomaatilisel tööol väljateenitud kuu eest karistuseks ühe aasta vangilaagris elu ja surma vahel virelema. Lipstok on ühtlasi üks vähestest, võimalik, et isegi ainus isa kolleegidest, kes nende ridade kirjutamise ajal veel elus on.

Väga tihti oli meil külas proua Laidoner, meie kunagise ülemjuhataja markantne abikaasa. Ta oli kompleksivaba suhtleja, kes tundis end meil kui kodus. Rääkisime vist vene keeles, sest eesti keelt kõneles ta tugeva aktsendiga. Tema jutt ja käitumine oli rõhutatult kindraliproualik. Muide, ta leidis Eestis eest oma truu teeni-

ja, väikesekasvulise küüruvajunud Alma, keda ta käsutas nagu vanast. Mulle oli see uus ja harjumatu, mul tekkis mingi tõrge ja enamasti ei võtnud ma osa tema ja mu vanemate vahelistest iseennast põnevatest vestlustest. Kui ta meil pikemalt, mõnikord terve nädala peatus, saime osa tema suurepärasest kokakunstist. Kõigepealt andis ta isale täpsed juhtnöörid, mida ning kui palju turult võtta ja milline liha või muu kraam just olema peab. Pean tõele au andes tunnustama, et ma ei olnud kunagi varem saanud paremat pilaffi, kui Maria Laidoner tegi, ning paraku pole edaspidigi loonud sellist kulinaarset šedöövrit maitsta. Ma nägin, kuidas ta seda valmistab, kuid kahjuks ei jätnud tema retsepti meelde.

Hiljem elas Maria Laidoner Haapsalus, kus me teda ema-isaga vaatamas käisime.

Mainimata ei saa jätta ka nägusat, väga väljapeetud, alati hooletud välimusega blondi daami, kelle nimi oli Aino Sammul. Tema abikaasa, kes oli olnud välisministeeriumi ametnik, suri Siberis laagris. Aino jõudis koos emaga asumiselt tagasi, kuid ta isa ja talle hoolde jäänud väike poeg olid siirdunud läände ja elasid USA-s. Ta käis meil sageli külas, vähemasti kord kuus või veelgi sagedamini. Isa-ema pidasid Ainost kui intelligentsest daamist hõlpsalt kohtlesid teda väga südamlikult ning katsid kohvilaua tema jaoks eriti rikkalikult. Aino isa, ennesõjaaegne tuntud ärimees ja laevaomanik, oli Ameerikas tänu töökusele ja ettevõtlikkusele veelgi jõukamaks saanud. Proua Sammuli unistuseks oli poja ja targa kokku saada. Sellel teemal räägiti sageli ja mingil ajal aitas ta tal ümberasumisloa taotlemiseks palvekirju koostada. Keegi ei uskunud tolle ettevõtmise edusse, isagi osutas abi rohkem põhimõttel, et küsijale suu peale ei lööda. Kuid juhtus ime: 1958. aastal sõitis pr. Sammul koos emaga Ameerikasse. Vanemad olid proua Sammuliga aastaid kirjavahetuses. On säilinud hulk ilusaid ühiste ja nende kaunist kodust ja toredast perekonnast.

Kõiki külalisi ma muidugi ei mäleta. Vanemad ise käisid teiste pool harva, sest ema oli väga kodune ja mugav ega hoolinud külaliskeskkonnast.

Meil ei tekkinud kunagi vähimatki kahtlust meie külaliste ausa meelsuses, see tähendab eestimeelsuses. Me oletasime, et meie telefoni kuulatakse pealt, et meie maja jälgitakse vahel, kuid oli me kindlad: meie kodu on turvaline paik, sest külalised on ju omainimesed. Meil räägiti kõigest ja naerdi palju.

Viiskümmend aastat hiljem

Pärast osade KGB arhiivimaterjalide avalikustamist tulid ilmsiks lausa uskumatud lood, sealhulgas ka paljude meie heade tuttavate kohta. Avaldan tunnustust Indrek Jürjole tema ulatusliku töö eest ja kasutan meelsasti tema materjale, et pääseda originaalide eesti keelde tõlkimisest. Ma ei jaga kaugeltki kõiki Indrek Jürjo trüki avaldatud mõtteid, vahel isegi siis, kui need on võetud otse originaaldokumentidest. Meil tuleb aru saada, et KGB aruanded tegid ametkondlikku redelit pidi käest kätte käies läbi omamoodi kadaluhi, sest iga ametnik püüdis oma karjääri heaks või oma naha päästmiseks neid täiendada ja "ilustada". Oleks absurdne nende aruannete sisu üksühele tõe pähe võtta. KGB materjalides orienteerumine, neis õige ja vale eristamine nõuab peent vaistu.

Indrek Jürjo oma raamatus "Pagulus ja Nõukogude Eesti" kirjutab: "Agent "Belokurova" (Aino Sammul) kaudu jõudsid KGB-ni alarmeerivad teated, et Meri püüab oma tuttava meremehe abil Rootsi põgeneda. Oma lähedase tuttava Olga Nopsiga tahtis Meri toimetada välismaale kirja August Tormale, et hoiatada Inglise luuret. Kuid kui Nopsil 1956. aasta lõpus lasti sõita sugulase juurde Soome, ei julgenud ta Meri kirja kaasa võtta. Järgmiseks aastaks kavatses KGB uuesti lubada Nopsi Soome sõita, et ta Viiburi

* Indrek Jürjo. "Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal". Tallinn: Umara, 1996.

piiripunkti põhjalikult läbi otsida ja tabada asitõendina Meri kiri Tormale. Nähtavasti Nopsi sõit siiski aset ei leidnud, sest KGB järgmises aruandes ei ole selle kohta midagi märgitud."

Selles lõigus on oluline faktiviga, mis ilmekalt iseloomustab tolle aja julgeolekuorganite töö taset. Nimelt, nagu ma juba eespool olen kirjutanud, kavandati Rootsi sõitu (projekt Aku-Aku) aastail 1949–1950, mitte 1956, nagu aruandes märgitud. Peale selle oli pr. Nops üks aktiivsemaid osalejaid tolles kavandatavas ürituses.

Kinjuures luban endale ühe kõrvalepõike. Eero Medijainen oma väga huvitavas raamatus "Saadiku saatus" nimetab, et meie diplomaat Kaarel Pusta "ei kirjuta oma mälestustes Pariisi saatkonna agende töö- ja võitluskaaslasest J. Sammulist midagi". Olenemata sellest, kas autor soovis selle lausega anda hinnangut Sammulile kui diplomaadi tegevusele või mitte, tahan õigluse huvides seda veidi kommenteerida. Ajastul, kui maailm oli jaotatud kaheks, ei olnud võimalik kõigest üksüheselt kirjutada, ka läänes mitte. Vahe on ainult selles, et kui kommunistliku režiimi tingimustes oli tegemist riikliku tsensuuriga ja kirjutaja enese ohutundega, siis teisel puhul meestsensuuriga, aumehelikkuse, tarkuse ja ettevaatlikkusega teiste inimeste säästmiseks. Läände pääsenud ühiskonnategelased püüdsid oma memuaarides igati vältida Nõukogude Liitu jäänud endiste kolleegide või nende perekonnaliikmete ja sugulaste ohtu- ja kahju. See kehtib paljude meie endiste riigitegelaste, sealhulgas ka minu isa kohta, kes seda korduvalt meie omavahelistes vestlustes toonitas.

Jürjo jätkab samas julgeoleku aruandest: "Peale "Belokurova" jälgisid Georg Meri ja tema perekonda veel vilunud agendid "Semjonov", Meri endise kolleegi diplomaat Elmar Kirovari poeg Harri-Ingmar Saar-Kirotar, ja "Erastov" – Nikolai Nitem. Tema järele uurimiseks värvati 1958. aastal veel üks tegelane endistest

Indrek Jürjo. "Pagulus ja Nõukogude Eesti", lk. 127.

Eero Medijainen. "Saadiku saatus: välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940". Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, lk. 148.

diplomaatilistest ringkondadest: agent "Gustav", kes oli aastatel 1939–1940 olnud Eesti sõjaväeatašee Leedus. "Semjonov" vestles 1958. aasta juunis Meri abikaasaga, kes talle usalduslikult teatas, et nii tema ise koos abikaasaga kui ka pojad ja minia on esimesel võimalusel valmis välismaale põgenema."

Kommentaariks: sellised isikud olid olemas ja eespool kirjeldasin ma kontakte mõnega neist. Mul ei ole vähimatki kahtlust, et agent "Belokurova" oli proua Aino Sammul, et agent "Semjonov" oli Kirotar juunior, et agent "Gustav" pidi olema Kaunase saatkonna endine atašee härra Lipstok (see on minu dešifreering, kuna Kaunase saatkonnas oli üksainus atašee).

Kirotari onu oli sõja-aastatel enne läände põgenemist elanud meie Kaare tänava majas ning meie kätte oli vanaema kaudu sattunud paar tema mööblieset ja üks laearmatuur. Need konfiskeeriti 1952. aastal, kuid meil õnnestus üht-teist tagasi osta. Noor Kirotar teadis nende asjade olemasolust ja sai need meilt kätte. Meil ei olnud temaga muid kontakte ja ta külastas meid üksnes mõne korra. Mul on ähmaselt mees, et ema rääkis temale tööpoolest soovist siit maalt esimesel võimalusel pageda. Sõnad "usalduslikult teatas" on tubli liialdus, et asja tähtsustada ja põneva maks muuta, tegelikult oli see tavaline naiselik edvistamine, mida ema kordas pea iga päev peaaegu viie aastakümne vältel. Tundub, et Kirotari nimetamine vilunud agendiks on julgeoleku järjekordne liialdus.

Agent "Erastov" (Nitem) oli vanem härra, kes meid aeg-ajalt külastas. Ta opterus Omskist kahekümnnendatel aastatel ja oli oma jutu järgi mingisugustel asjaoludel kunagi Leniniga kokku puutunud. Tema iseloomustamine julgeolekuaruannetes "Eesti Vabariigis kõrgetel ametipostidel olnud inimesena ei pea paika (ta oli endine pangaametnik) ja annab samuti tunnistust, et aruandeid ilustati Moskva jaoks.

* ERA, f. 131, sü. 259, lk. 102.

Kirotar ja Nitem ei kuulunud meie perekonna lähedasemate tuttavate hulka.

Huhkimine oli üks tollase elu tahkudest, millest me olime teadlikud, ent uskusime, et see ei puutu meisse otseselt. Usaldasime oma tuttavaid piiritult ja isegi praegu ei ole mul põhjust KGB kahtlase väärtusega materjalide põhjal nendele negatiivseid hinnanguid anda. Üks asi on olla agendi rollis vastu oma tahtmist, teine on oma tegevusega kahjustada inimesi, kes on sind usaldanud. Just selles osas ei anna meie käsutuses olevad materjalid enamasti inspiratsiooni teavet.

Väga huvitavalt on nendel teemadel kirjutanud Erika Aulik oma raamatus "Viru tänav ja teised"*. Ka tema mälestustes esinevad mitme meie tuttava nimed ja mõnega neist seotud oletused või kahtlustused. Kuid jällegi pole konkreetseid tõendeid süüdistamiseks. Leidsin arhiivimaterjalides** ühe viite, mille kohaselt julgeolek kavandas alates 20. juunist 1951 Erika Auliku kui "muu meeskogudevastase elemendi" jälgimise teha ülesandeks agent "Belokurovale" ehk Aino Sammulile.

KGB tegutses Eestis tervelt pool sajandit, aga kahjuks piirduvad meie käsutuses olevad arhiivimaterjalid viiekümnnendate aastatega ja sedagi ainult osaliselt.

Kuigi keerulistel viiekümnnendatel ei kehtinud rahvatarkus, et igas on oma õnne sepp, oli see periood minule ja kogu meie perele kokkuvõttes õnnelik. Iseenesest mõistetavalt on igal inimesel oma õnne mõõdulatt, mis pealegi elu jooksul üsna tublisti muutuda võib.

* Erika Aulik, "Viru tänav ja teised". Tallinn: Varrak, 2004.
** ERA, f. 121, sü. 259, lk. 102.

40 AASTAT RIIGITEENISTUST

Mälestusi plaanikomisjonist, hilisemast plaanikomiteest

1957. aasta 29. augustil sai minust, nagu juba kirjutasin, plaanikomisjoni (ametliku nimega Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Plaanikomisjoni) transpordi-, teedemajanduse ja sideosakonna ökonomist. Olin ligi kaks nädalat töötanud, kui palgapäev kätte jõudis. Läksin koos teistega oma esimest palka saama, kuid minu nime palgalehel ei olnud. Keegi ei osanud või ei tahtnud öelda mulle õiget põhjust, miks nii juhtus. Oletasin, et minu paberid olid jäänud julgeolekusse toppama. Järgmisel päeval vormistati käskkiri minu tööleasumise kohta, kuid niimoodi, justkui oleksin alles kaks päeva tagasi tööd alustanud.

Väga paljudel inimestel polnud plaanikomiteest ja selle tegevusest ettekujutust ka nõukogude ajal, mis siis veel rääkida tänapäeval pealekasvanud põlvkonnast. Pean oma ülesandeks n.ö. eesriiet kergitada ja anda lühike ülevaade plaanikomitee tegemistest, seal ametis olnud inimestest ja nende tegevuse motiividest. Minu teada ei ole seda keegi teinud, pealegi ei ole kuigi palju järele jäänud neid, kes seal tervelt 33 aastat töötasid.

Kuuekümnendatel nimetati plaanikomisjon ümber "komiteeks", seega Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklikuks Plaanikomiteeks. Muudatus oli üleliiduline ja selle eesmärgiks oli suurendada planeerimisasutuste rolli riigiparaadis. Plaanikomiteed juhtis esimees, kes oli ühtlasi ministrite nõukogu esimehe asetäitja. Plaanikomitee juhtkond koosnes esimehest, esimesest asetäitjast (või mitmest esimesest asetäitjast), aseesimeestest ja juhtivate osakondade või

valitsuste juhatajatest (3–4 inimest). Need inimesed moodustasid kolleegiumi, mis kujutas endast kollektiivset juhtimisorganit.

Plaanikomitee oli liidulis-vabariikliku alluvusega. Allumine nii vabariigi valitsusele kui ka NSV Liidu Riiklikule Plaanikomiteele oli sätestatud põhiseaduslikult ja selle alusel võis keskvalitsus juhendada liiduvabariikide valitsusasutusi ka otse, vabariikide valitsusi ignoreerides. Seda põhjendati vajadusega ühtlustada teatud valdkondade tegevuse koordineerimise ja planeerimise metoodikat. Plaanikomiteele tähendas selline kahepoolne alluvus, et planeerimise metodoloogilised juhised, mitmesugused meile täitmiseks koostatud normid ja normatiivid ning vormid saadeti Moskvast NSV Liidu Plaanikomiteest. Põhiline oli muidugi see, et sel viisil olime üleriigilisse plaanimajanduse raudsesse süsteemi liidetud, mis tagas ühtlasi täieliku pildi kogu meie majandustegevusest. Moskvast tulid ka mitmesugused kontrollarvud ning meie pidime esitama informatsiooni plaanide täitmise kohta. Meie asutuse igapäevasesse töösse, kaadrivalikusse, eelarvesse ja majandustegevusse Liidu Plaanikomitee ei sekkunud.

Seadusandlikult kinnitas rahvamajanduse plaani NSVL Ministrite Nõukogu ning seejärel kiitis heaks NSVL Ülemnõukogu, aga tegelikult pandi kõik küsimused paika NSVL Plaanikomitees. Liiduvabariikides kordus ligilähedaselt sama protseduur umbes kuu aja pärast. Iseenesestmõistetavalt olid kõik põhilised majanduse arendamise küsimused eelnevalt NLKP Keskkomitees ja osaliselt ka EKP Keskkomitees heaks kiidetud.

Eesti NSV Plaanikomitee

Eesti riigiplaan, nagu pika nimega plaanikomiteed rahvapärasemalt tunti, asus Toompea lossi lõunatiiva 2., 3. ja 4. korrusel. Ajajätku jäid ruumid kitsaks, kuna põhikoosseisule lisandus ligemale

200 töötajaga arvutuskeskus ning umbes 160 inimesega teaduslik instituut. 1970. aastatel koliti vastvalminud majja Pärnu maantee ja Suur-Ameerika (tol ajal Komsomoli) tänava nurgal. Riigiplaani alluvusse kuulus ka Tõnismäel asunud Informatsiooni Instituut. Ligikaudsete hinnangute kohaselt kasvas töötajaskond alates minu tööleasumise ajast augustist 1957 kuni majandusministeeriumika reorganiseerimiseni 1989. a. 57-lt inimeselt ligemale 800-ni. Tavaline bürokraatiaaparaadi paisumine oli 1970.–80. aastatel iseloomulik kogu Nõukogude Liidule. Ametnike tegeliku hulga kohta riigis ei olnud kellelgi tõepäraseid andmeid. Partei püüdis administratiivaparaadi kasvu näiliselt piirata: valitsusasutuste personali ja palgakulude kohta peeti täpset arvestust, asutustele oli kehtestatud kindel töötajate arv ning nende limiitide omavoliline ületamine kas või ühe inimese võrra oli karistatav. Et nendest tõketest üle saada, mõeldi parteiorganite teadmisel uusi nippe välja. Ministeeriumide ja riiklike komiteede juurde loodi uurimisinstituute, arvutuskeskusi, erikonstrueerimisbüroosid, arenduskeskusi, laboratooriume jne. Aastate jooksul nende asutuste personali hulk suurenes ning ületas mingil ajal tunduvalt ministeeriumi või komitee teenistujate arvu, kelle teenindamiseks nad olid loodud. Peale selle olid nendes nn. teenindavates asutustes juhtkonnal suuremad volitused finantskulutuste tegemiseks, töötajate palgatingimused olid märksa soodsamad ja neil oli õigus preemiaid saada. Kõik olid rahul. Valitsemiskulude ja juhtimisaparaadi kasv oli näiliselt seisma pandud! Kui partei kulude kokkuhoiu eesmärgil keelustas uute valitsushoonete ehitamise, ei jäänud sellepärast veel midagi ehitamata. Rahalised vahendid riigieelarvest eraldati arvutuskeskustele, konstrueerimisbüroodele jt. allasutustele ja uued hooned muudkui kerkisid, peaasi, et mitte valitsemiskulude arvelt. Tuli ette, et inimene töötas valitsusasutuses, aga palka sai allasutusest. Silmakirjalikke otsuseid fabritseerinud partei- ja riigitegelased olid paberi ja tegeliku elu erinevustest teadlikud ja see tegi neilegi nalja.

Ka meil Eestis kandis riigiplaani uus neljateistkümnekordne hoone projekteerimisest alates riigiplaani arvutuskeskuse nime.

Ehitustegevus kulges nendel aegadel nii vaevaliselt, et praegune põlvkond ei kujuta seda endale ettegi. Paljusid paneks muigama, et plaanikomitee esimees Gustav Tõnspoeg, kes oli ühtlasi peaministri asetäitja, ja tema asetäitjad Leonhard Tammeväli ning Aleksander Logussov tegelesid isiklikult peaaegu igal nädalal uue hoone ehitamisküsimustega.

Plaanikomitee struktuuri muudeti korduvalt. Kuni 1970. aastani olid üksnes osakonnad, mille eesotsas olid osakondade juhatajad. Suuremate osakondade juhatajatel olid ka asetäitjad. Ametikohtade järgi töötasid plaanikomitees ökonomistid, vanemökonomistid, insenerid, vaneminsenerid, juhtivspetsialistid ja peaspetsialistid. Osakonnad jagunesid rahvamajandusharude järgi (rasketööstus-, kergetööstus-, põllumajandus-, ehitus-, transporti ja side, kaubanduse, hariduse ja kultuuri jt. osakonnad) ning funktsioonide järgi (töö ja töötasu-, finants-, uue tehnika jt.). Plaanimalast tööd suunas ja koordineeris rahvamajandusplaani koondosakond, mis koosnes kolmest allosakonnast: perspektiivplaneerimis-, jooksva planeerimise ning linnade ja rajoonide majanduse planeerimise allosakondadest. See osakond allus alati vahetult plaanikomitee esimehele, teised osakonnad allusid aseesimeestele.

1970. aastatel, kui koosseisud kasvasid, sagesid asutusesisesed ümberkorraldused. Osakonnad grupeeriti teatud tunnuste põhjal ning moodustati valitsused. Nii tekkisid rahvamajanduse koondplaani valitsus, kapitaalehituse valitsus, materiaaltehnilise varustuse valitsus. Aja jooksul loodi mitmed uued osakonnad: kohaliku tööstuse ja teeninduse osakond, välissidemete osakond, keskkonnakaitse osakond jt. Sageli võeti struktuurseid muutusi ette selleks, et leida mooduseid suurema palga maksmiseks, kuna selle abil sai allüksuste juhtivpersonali suurendada.

Nagu igal valitsusasutusel, oli ka riigiplaanil oma põhimäärus, mida sageli täpsustati ja muudeti. Valitsustel ja osakondadel olid oma põhimäärused. Iseloomulik oli, et nende dokumentide koostamine ja kinnitamise protseduuriga kaasnesid sageli pikad arutelud ja diskussioonid, kuid peale dokumentide valmimist ja kinnitamist

jäid nad tavaliselt aastateks kaustadesse, ilma et keegi nende vastu suuremat huvi oleks tundnud – kuni järjekordse uuendamiskampaaniani.

Riigiplaani ametnikkonna rahvuslik koosseis oli üsnagi kirju. Sõjajärgsetel aastatel domineerisid ilmselt eestlased. Esimeseks esimeheks oli Oskar Sepre. 1949–1951 oli esimeheks umbkeelne Arseni Leonov, keda ma kohtasin siis, kui ta hiljem Moskvas Eesti NSV Ministrite Nõukogu alalise esindajana töötas. Tema kohta olen kuulnud vanematelt kolleegidelt kiitvaid hinnanguid. Ta sõlmis ka minu isaga lepingu venekeelse raamatu “Eesti majandusgeograafiline ülevaade” koostamiseks. Raamat jäi ilmunuta ja selle osaliselt säilinud käsikiri on minu käes. 1950. aastal, kui alustati kodanlike natsionalistidega võitlemise kampaaniat, sattus lõõgi alla ka Leonov ja pidi oma ametipostist loobuma. Tema järeltulijaks sai juba mainitud Aleksander Hromov, samuti umbkeelne venelane. Ta oli moskvalane ega pidanud vajalikuks isegi perekonda Tallinnasse tuua. Niimoodi talitasid paljud muulastest ülemused, kes pidasid oma tööd Eestis ajutiseks ega tahtnud elamisõigust ja korterit Moskvas kaotada. Ilmselt Hromovi valitsemise ajal vähenes plaanikomitees eestlaste osatähtsus. Ma ei tea, kuidas tol ajal kaadri värbamise masinavärk toimis, kuid tööle oli võetud arvukalt venelasi, venemaaestlasi, juute, isegi üks hispaanlanna. Eesti keele oskust ei nõutud, kogu töö toimus praktiliselt vene keeles. Meil oli masinakirjabüroos enamasti seitse masinakirjutajat, kellest üks kirjutas ka eesti keeles.

Kord helistas mulle Hromov õhtul kella üheksa paiku ja küsis, kus on Rebane (osakonna juhataja). Vastasin, et ei tea. Ma ei saanud ju öelda, et läks juba koju, see oleks tol ajal olnud võrdne pealekaebamisega. Hromov käratas: “Otsige kohe üles!” Niisugune oli tol ajal ülemuste tööstiil, milles oli säilinud Stalini ajastu juhtimismaneer.

Hromov töötajatega suurt ei suhelnud, ta liikus majas ainult kindlat marsruuti pidi: autost kolmandale korrusele ja oma kabinetiti, vajaduse korral kabinetist WC-sse ja tagasi. Keegi ei teadnud

juht, et ta oleks käinud mõnes teises kabinetis. Nende paari aastajooksul, mil tema alluvuses jõudsin töötada, kutsus ta mind välja vaid mõnel korral ja see oli noore ametniku jaoks suur sündmus.

1960. aastal juhtusime kord koos Toompealt alla tulema ja sealhulgas käigis küsisin tema arvamust siinse eluolu kohta. Minu suureks imestuseks kuulsin temalt umbes järgmist vastust: mis sellel üldse rääkida, kõik läheb viletsamaks – kui tema olevat Eestis tulnud, olnud kohvikud hubased, kohvisaiad värsked ja maitsvad, teenindamine viisakas ja kiire, aga sellest polevat enam midagi järele jäänud. Pidasin Hromovit suhteliselt intelligentseks venelaseks, kes ei varjanud, et on Eestis ajutiselt kui partei poolt saadetud kasutäitja. Ta oli ENSV Ülemnõukogus Narva linna saadikuna, mis oli ilmselt partei teadlik valik. Just Hromovil oli oluline roll Narva ja Kirde-Eesti selliseks kujundamisel, nagu see tänapäeval on. Ta suunas Narva aastast aastasse kasvavaid tohutuid investeeringuid. Kui talle püüti vastu väita, et need plaanid on ebaõnnestunud, siis vastas ta suurima rahuga, et ta teab seda, sellest ei ole midagi, nii tagatakse investeeringute kasv. Tal oli õigus, teda juhtis Venemaal omandatud kogemus. Iva seisnes selles, et mida suuremad plaanid, seda suuremad materjalide ressursid ja palgavahendid. Piltlikult võiks seda seletada järgmiselt: plaanis nähakse toodangu kasv 1,5 korda ja selleks suurendatakse palgaraha 1,4 korda, tegelikult kasvab toodang 1,1 korda, kuid palgaraha suurendatakse ikkagi 1,4-kordselt. Väikese kasvuga plaani puhul oleksid ka palgavahendite ja tooraine kasvud olnud minimaalsed ja tulemuseks paigaltammumine. Sel ajal taastati Kreenholmi Masinafabrik, üks suurimaid (üle 10 000 töötajaga) tekstiiliettevõtteid Euroopas. Naistööjõud tuli Venemaalt, kus palgad olid madalad ja elu viletsam. Narvas tekkis tööjõu sooline disproportsioon. Hromovi initsiatiivil lahendati olukord Balti Elektriijaama ehitamisega. Narva saabusid Venemaalt ehitajad, seejärel energeetikud. Elektri tootmine vajab uusi põlevkivikaevandamise võimsusi. Nende loomine ja eksploateerimine nõudsid omakorda tuhandeid inimeste töökäsi. Aastaid hiljem, kui Hromov oli Eestimaa

tolmu jalgadelt pühkinud, tõusis päevakorda, kuidas anda tööd tuhandetele ehitajatele. Otsustati ehitada veel üks elektriijaam – Eesti Elektriijaam. Nii arendati tööstust ja arenes majandus Narvas, nii töötas migratsioonipump täistuuridel kogu Eesti jaoks.

Millega plaanikomitee tegeles?

Vastus võiks olla lakooniline: majanduse arendamise planeerimisega, aga paraku oleks see lihtsustamine. Arvan, et vahetu plaanide koostamine nõudis mitte rohkem kui 25–30% meie tööajast, ligikaudu 10–15 kulus plaanide täitmise kontrollile ning sellealaste ettekannete ja aruannete koostamisele, umbes 25% valitsuse määruste koostamisele ja ülejäänud aeg läks jooksvate majandusküsimuste lahendamisele. Võidakse küsida, mis pagana majandusküsimustega pidi plaanikomitee tegelema? Vastus kõlaks: kõigi võimalike ja ka päris võimatutega. Tsentraliseeritud juhtimise tingimustes oli peaaegu kõik reglementeeritud, isegi ministril polnud võimalusi jooksvate majandusküsimuste lahendamiseks. Puudus raha, puudusid materjalid ja seadmed, sest kõik, mis oli plaaniga eraldatud, oli sihitusega mingi konkreetse ülesande täitmiseks. See pärast suunas valitsus enamiku lahendamist vajavaid küsimusi plaanikomiteele läbivaatamiseks ning ettepanekute tegemiseks. Plaanikomiteel oli asjadest ja ressurssidest ülevaade, oli võimalus Moskvast midagi välja kaubelda ning läkitada teele valitsuse taotlus jne. Arvan, et kogu aeg oli meil majas kuni viissada ministrite nõukogu esimehe või tema asetäitjate ning partei keskkomitee sekretäride resolutsioonidega kirja, mis olid range ja mitmepoolse kontrolli all. Neile lisandusid ülemnõukogu saadikute arvukad taotlused eraldada seda või teist mõnele põllumajandusettevõttele, lasteaiale või koolile. Seadus nägi kirjavahetuses ette 10-päevase vastamistähtaaja. Tähtaegade pikendamine oli pigem erand. Selline olukord oli närvesööv ning ei tulnud sageli kasuks asjade lahendamisele.

Ametialaste ebameeldivuste vältimiseks olid kõik, alates riinotajast kuni tippjuhini, huvitatud eeskätt ülesande tähtaegselt täitmisest, kuigi asja sisuline lahendus oleks võinud ka parem olla.

Ministrite nõukogu vormistas oma otsused määruste, korralduste ja protokolliliste otsustena. Suurem osa määrusi tulenes üldjululistest, mida tuli sageli sõna-sõnalt dubleerida ja täitjatele adresseerida. Oli siiski ka selliseid, mida sai kohalikele oludele kohandada ning ministeeriumidele, ametitele ja kohalikele nõukogudele mingid konkreetsed ülesanded kehtestada. Vahel olid partei keskkomitee ja valitsuse ühismäärused, nendel oli suurem kaal. Enamik nendest dokumentidest sai viimase lihvi plaanikomitees ja ministrite nõukogu asjadevalitsuses. Nende dokumentide koostamine oli sageli vaevaline ja närviline, kuna sellega kaasnesid vaidlused ning erimeelsused, sest erinevad huvid ristusid ja alati rippis võimalusi.

Rahvamajandusplaanide koostamine oli mõnes mõttes rutiinne töö, kuna protsess kordus aastast aastasse. Teiselt poolt sundisid need pidevalt usinasti tegutsema partei ja valitsuse muutuvad ümber, lõputud parteikongresside direktiivid ning planeerimise tähtsustamise nõuded.

Planeerimise metoodika oli loodud NSV Liidu Plaanikomitee ja tema teaduslike instituutide kümnete aastate töö tulemusena ning oli koostatud umbes 600–700-leheküljelisse punaste kaantega raamatusse, mida tuntigi “punase raamatu” nime all. Aeg-ajalt uude metoodikat ka uuendati.

Plaanide süsteemis olid esikohal perspektiivplaanid, sealhulgas direktiivse iseloomuga viisaastakuplaanid ning majanduse arengusuundade põhinäitajad 10, 15 või 20 aastaks. Lisaks koostati mitmesuguste perioodide peale tootlike jõudude arengu ja paigutamise skeme. Seda viimast tegevust suunas NSV Liidu Plaanikomitee tootlike jõudude arendamise ja paigutamise nõukogu, tegeliku teadusliku uurimise instituut.

Kuna pikaajalised majanduse arengu kavad ei võimaldanud üht majandusprobleeme komplekselt lahendada, siis mõeldi

1970. aastatel välja midagi uut nimetusega "programmid". Nime tus oli esialgu maagilise varjundiga, läänemaailmast võetud. Tun tuimad olid ju ameeriklaste aatomipommi valmistamise programmi Teise maailmasõja päevil ning energiakriisist tulenev Carteri pi kaajaline energiaprogramm. Nõukogude Liidus lähtus program mide koostamise initsiatiiv parteiorganitelt, kes ei olnud rahul majandusliku mahajäämusega ning sekkusid jõuga tavalisse pla neerimisprotsessi ning aitasid sellega ise plaanimajanduse lammu tamisele kaasa. Tuletan meelde 1970. aastatel koostatud toitlus tusprogrammi, mis pidi kõik nõukogude inimese toidumured igaveseks lahendama; mittemustmullavööndi arendamise prog rammi, elanikkonnale teenuste osutamise programmi jne. Need programmid jäid kõik ellu viimata, sest nad ei olnud tasakaalus tatud plaanid, vaid soovide ja käskude kogumikud, propaganda vahendid nii omal maal kui ka välisriikides kasutamiseks.

Viisaastakuplaanide alusel koostati aastaplaanid, mis olid märk sa detailsemad, suurema arvu direktiivselt kinnitatavate näitajate ga ning kus aasta ülesanded olid tavaliselt jaotatud kas neljaks kvartaliks või kaheks poolaastaks. Sõjajärgsetel aastatel kehtisid isegi mingid kümne päeva plaanid, mis Moskvaga kooskõlastati.

Plaanide koostamise protsessi kirjeldamine on üsna tänamatu ja ehk ka mõttetu töö. Viisaastakuplaane koostati kaks või enamgi aastat. Aastaplaanide koostamine algas veebruaris-märtsis. Mais juunis arutati plaani kavandeid partei keskkomitees ja valitsuses ning 1. augustiks esitati need koos arvestuste ja seletuskirjadega NSV Liidu Ministrite Nõukogule, üleliidulisele plaanikomiteele ja kümnetele liidulistele ministeeriumidele. Materjalid kaalusid mitusada kilo, lehekülgede arvu ei olnud vast keegi täpselt kokku lugenud. Plaanide koostamine oli tehniliselt töömahukas, sest polnud veel paljundustehnikatki, rääkimata arvutitest. Olukord muutus paremuse poole 1980. aastatel.

Kohe pärast plaani projektide esitamist Moskvasse algas nende läbivaatamine koos meie töötajatega. See oli pikaldane toiming. Mäletan juhtumeid, kus mõnel kolleegil tuli Moskvast 2–3 kuud

viibida. Ka mul oli mitmel korral vaja ühe nädala jooksul kaks korda Moskvast olla. Nii mõnigi osavam meie hulgast kasutas seda aega teatrite ja spordivõistluste külastamiseks. Lähetuse päe varahaast – 2 rubla 60 kopikat – jätkus hädapärast toiduks. Meie plaanikomitee osakonnad pidid Moskva vastavates osakondades plaanimäitajad kooskõlastama, mille tulemuseks pidi olema koos kõlastuste protokoll. See töö nõudis oskust, kogemust ja diplo matiat. Tuli oponendid üle kavaldada, vajadusel hädaldada või rahel ka tugevamalt pörutada. Eriti raske oli kooskõlastada selli seid näitajaid, mis mõjutasid materiaalseid ressursse või investee ringuid. Ikka jäi mõne näitaja osas eriarvamus, mis tuli hiljem lahkeliks vormistada.

Paralleelselt kirjeldatud toimingutega valmis Tallinnas plaani projekt Eesti NSV Ministrite Nõukogule ja Eesti NSV Ülemnõu kogule esitamiseks. Samasugune töö käis ka NSV Liidu Plaaniko mitees, et esitada plaan NSVL Ministrite Nõukogule ja NSVL Ülemnõukogule. Projekti läbivaatamist alustati Liidu ülemnõu kogu komisjonides ja ka minul on tulnud Kremlis nende töös osa tuda. Seejärel vaadati projekt läbi liiduvalitsuse istungil, kus see kinnitati ja esitati ülemnõukogule. Nüüd läks asi kiireks, sest lii duvabariigid said tavaliselt kaks nädalat aega, et plaan ka koha peal kinnitada ja täitjatele välja saata. Õige pea saabus Moskvast istuust täis 6–8-liikmeline komisjon kontrollima kohalike plaa nide vastavust Moskva poolt kinnitatule.

Viisaastaku- või aastaplaani kinnitamisele vabariigis eelnes selle läptik kooskõlastamine ministeeriumide, linnade ja rajoonidega. Kordus sama protseduur mis Moskvast. Vahe oli üksnes selles, et meie võimalused lahkelisid lahendada, s.t. midagi suurendada või rahendada olid piiratud, kuna plaan oli Moskvast juba kinnitatud.

Enne plaanide kinnitamist ministrite nõukogus ja nende ülem nõukogule esitamist vaadati need läbi partei keskkomitee büroo istungil. Sinna olid kutsutud üksnes plaanikomitee esimees kui et- tekandja, tema asetäitjad ja koondosakonna (valitsuse) juhataja. Ettekandjale anti 20–30 minutit ülevaate esitamiseks. Järgnesid

küsimused ettekandjale, mis tavaliselt reetsid küsija ebakompetentsust, seejärel siirduti sõnavõttude juurde. Eks kõik see sarnanes tsirkusega, vahe vast ainult selles, et kõik olid surmtõsiste nägudega ja väga tähtsad ning plaani sisu ettekandjad (kaitsjad) suures närvipingel all. See oli omamoodi irvitamine autorite, s.t. töötajate üle, et näidata neile koht kätte ja demonstreerida parteiparadi üleolekut. Teiselt poolt oli see etendus, kus mõnel noorema poolseel kommunistil avanes võimalus esimese sekretäri ees oma tulevase karjääri nimel kõneosavuse ja demagoogiaga hiilata. Kõik said ju aru, et plaan oli juba Moskvast kinnitatud ning peale mõne iludusvea selles midagi muuta enam ei saanud. Meil oli juba eelnevatest aastatest teada, mida keegi küsida võib. Büroo koosseis muutus aegade jooksul, kuid meelde on jäänud, et soliidse ja vaerhoituma käitumisega paistsid silma Johannes Käbin, Valter Klauzon, Arnold Rüütel, Bernhard Upsi ning Indrek Toome. Mitmetunnised arutelud lõppesid alati ühe ja sama lõppotsusega: "Kiita plaani projekt põhiliselt heaks."

Järgnes ülemnõukogu istungjärk. Paarkümmend saadikut esinesid sõnavõttudega, milles tehti kriitilisi märkusi plaanide kohta, esitati valitsuse aadressil mitmesuguseid täiendavaid nõudmisi, kuid kõik sõnavõttud lõppesid sõnadega: "Kiita plaan heaks." Nii ka tehti.

Kõik kriitilised märkused pidime täpselt protokollima ning plaanikomitee esimehe lõppsõnas neile reageerima, hiljem igale saadikule ka kirjalikult vastama.

Enamasti olid sõnavõttud kohalike parteijuhtide näpunäidete kohaselt ette valmistatud. Võidakse ju küsida, miks need parteijuhid ise ei esinenud? Seepärast, et kõik oli reglementeeritud: kui paljudele sõna antakse, kui palju peab sõnavõtjate hulgas olema parteilasi ja parteituid, mehi ja naisi, haritlasi, töölisi, põllumehi, juhtivtöötajaid jne.

Eespool kirjeldasin plaanide koostamise bürokraatiat, mida pidime järgima ja millele tuli vastuvaidlematult alluda. Kuid sellel protsessil oli ka inimlikum pool. Enne plaanide vormistamist

suunist töötati osakondades intensiivselt majanduse vajadustega, probleemide lahkamisega ja prioriteetide pingereaga. Sellel etapil saime tegutseda suhteliselt vabalt ja loominguliselt, just selle tööloigul avanesid töötajate isikuomadused, eriti erudeeritus ja veennisjõud. Ma ei taha seda meie tegevust tsentraliseeritud plaanimajanduse tingimustes üleliia idealiseerida, kuid sel oli hindamatu väärtus Eestile ja meie rahvale. Püüdsime ära hoida halvamat ja luua parimaid elamistingimusi inimestele.

Ühaette tööloiguks, millega peaaegu kõik meie töötajad tegelesid, oli plaanitäitmise kontroll. See nõue oli ilmselt pärit stalinlikest aegadest, kui aruandeid anti Moskvasse iga päeva kohta. Ka minu ajal oli selliseid juhtumeid, kui iga päev anti edasi andmeid ühisaaduste vagunitesse laadimise kohta Moskvasse ja Leningradi saatmiseks. Tavaliselt koostasime statistikavalitsuse kaasabil igaüksed aruanded plaanide täitmise kohta, piirdusime nende materjalide arutamisega kolleegiumi istungil, olulisemad andmed edastasime ka telefonitsi Moskvasse. Märksa tõsisem töö oli kvartalplaani täitmise aruande koostamine ministrite nõukogule, mis tuli saata ka Moskvasse. Tavaliselt vaadati kvartali majandustulemused läbi valitsuse laiendatud istungil. Ministrite nõukogu esimees suhtus sellesse töösse väga tõsiselt, esines alati pikema sõnavõttega ja ettepanekutega edaspidiseks ning andis lühiülevaate majanduse arengust Nõukogude Liidus tervikuna. Plaanikomitee liikmed pidid tundma kogu olukorda ja oskama igale küsimusele vastata. Sisuliselt arutati valitsuse istungitel majanduse arengut ja selle käigus ilmnenu puudusi. See oli huvitav ja tõsine tööloik. Selleks aruteluks valmistuti hoolega ette, ka ministrid tegid endile põhilised küsimused selgeks, et mitte jänni jääda. Istungil võeti vastu ministrite nõukogu määrus, milles kontsentreeritud kujul olid kajastatud aruannetest ja sõnavõttudest tulenevad kitsaskohad majanduse arengus ning samal ajal püüti selle dokumendiga anda suumiseid ilmnenu probleemide lahendamiseks.

Analoogne töö tehti aastaplaanide ja viie aasta plaanide täitmise analüüsimisel, kuid selleks kulus veelgi enam aega ja jõudu.

Eesti iseseisvumise järgsetel aastatel tuli mul seoses riigikontrolöri ametikohustustega osaleda praktiliselt igal valitsuse istungil, seepärast saan kahe erineva majandussüsteemi valitsuse tööd majanduse valdkonnas võrrelda. Algusest peale hämmastas mind pealiskaudne suhtumine, mida ilmutati meie iseseisva Eesti Vabariigi valitsuse istungitel majanduse arengut puudutavate aruannete menetlemisel, rääkimata tavaliste majandusküsimuste arutamisest. Tänapäeva ministrid on võrreldes endiste, nõukogudeaegsetega, vaieldamatult haritumad, valdavad keeli, on palju reisinud, orienteeruvad poliitikas jne. Kuid enamik neist ei tunnetä oma valitsemisala ega orienteeru selles, ei valda majandusküsimusi, ei näe vabariiki kui tervikut, ei tunne enda kui ministri ja talle usaldatud ministeeriumi rolli ja vastutust. Tundub, et tänapäeva ministrid kuulutavad valdava osa oma ajast erakondlikele küsimustele ja poliitilistele vaidlustele ega süvene küllaldaselt neile usaldatud valdkonda.

Olen veendunud, et plaanikomitee töös oli Eesti arengule väga palju kasulikku. Kuid riiklik plaan oli ka kommunistliku partei poolt kujundatud majanduspoliitika elluviimise peamine hoob. Sellest poliitikast polnud tol ajal põhimõtteliselt võimalik kõrvale kalduda ning selle alustaladeks olid tootmisvahendite ja maa kuulumine riigile, kollektiviseerimine põllumajanduses ning raske tööstuse eelisarendamine. Partei kongressidel võeti eelseisvaks viieks aastaks vastu majanduse arendamise direktiivid, mis olid loosunglikud, ent sisaldasid ka arvnäitajaid, mida liiduvabariikide tasemel tuli kõrvalekaldumatult täita. Eesti NSV-d puudutav osa koosnes 15–20 reast. Tekstid avaldati ajakirjanduses.

Meenub üks episood arvatavasti 1950. aastate lõpust. Ühel päeval olin mingi transporti puudutava probleemiga tollaegse Tallinna linna täitevkomitee esimehe Aleksander Hendriksoni juures, kelle kabinet asus siis raekojas. Meie jutuajamisest võttis osa linna peaarhitekt Otto Keppe. Hendrikson hoidis käes värsket ajalehte "Pravda", oli väga ärritatud ja pöördus minu poole: "Oled juba lugenud? Ei? Siis kuula, loen ette. Tallinna ehitatakse Baltimaade suurim kalasadam. Kas saad aru, mida see tähendab?

Kiika Tallinna?!? See tähendab tuhandete inimeste sissevedu, teravaid sotsiaalseid probleeme ja kuritegevuse kasvu. Miks mitte Eeldikisse või Kundasse? Mina olen linnapea, minu käest ei ole keegi nõusolekut küsinud!" Olin tol ajal sedavõrd roheline, et ei maanud vist palju kaasa rääkida, kuid mulle läks tema jutt südamisse. Tol ajal ma arvatavasti ei teadnud veel, mida partei direktiivid tähendavad, ja mul polnud õrna aimugi, et aastaid hiljem püütin nendega vahetult kokku. Kuuekümnendatel ehitatigi Tallinna Paljassaarele hiiglaslik kalasadam ja loodi võimas ookeanipangilaevastik. Kalapüügilt ühe elaniku kohta oli Eesti maailmas kümnete hulgas. Tööjõud toodi Venemaalt, Valgevenest ja Ukrainast. Aastakümnete jooksul etendas ookeanikalandus Eesti jaoks migratsioonipumba rolli. Nii et vana Hendriksoni kartused ei olnud asjatud.

Vana kommunisti Hendriksoni kohta tahaksin kirja panna veel mõne sõna. Tänu ajakirjandusele omistati 1960. aastate alguses Tallinnas Pärnu maanteel valminud viaduktile "Hendriksoni küün" nimi. See oli tegelikult kadunukesele liigategemine, sest just tema ja linnaarhitekt olid need, kes nõudsid tänava juhtimist raudteelt läbi, aga mitte vastupidi. Jäme ots asja otsustamisel oli NSV Liidu Teedeministeeriumil. Ma ei olnud täpsemalt kursis ei Hendriksoni teenete ega ka tema võimalike sigadustega, ent võin kindlalt väita: tegemist oli väga lihtsa, kuid energilise ja toimeka inimesega. Erinevalt suuremast osast teistest kõrgetest ülemustest mõtles ta meeleldi reatöötajatega. Plaanikomisjoni külastades astus Hendrikson ikka meie kabinetti, asetas tooli minu oma kõrvale, kes ma siis alles algaja ökonomist olin, küsis luba paberossi pildata ning tundis huvi eluolu ning tööuudiste vastu. Tema visiit kestis 3–5 minutit, seejärel läks ta mingisse teise osakonda. Nähtavasti tegi aega parajaks.

Veel direktiividest. Umbes samamoodi sündisid põlevkivielektrijaamad, Loksa lihtrite tehas, Muuga sadam ja mitmed teised suurtööstused. Kuna direktiividel puudusid sageli majanduslikud arvutused või eelprojektid, siis sündis kogu tollaegses Nõukogude

Liidus palju ebamajanduslikke, inim- ja loodusvaenulikke ehitisi. Kuid nendel direktiividel oli ka teine pool. Vahel, kui me ise midagi sellist soovisime, mida oli väga raske majanduslikult põhjendada ja tavalises korras plaanidega lahendada, siis püüdsime jõuga omad soovid nendesse direktiividesse sisse kirjutada. Näitena nimetan Vireši(Lätis)–Tallinna gaasimagistraali rajamist, mille sissevõtmist direktiividesse tuli mul Moskvast jõuliselt taotleda ja põhjendada. Asi õnnestus. Meil oli seda gaasitrassi vaja, et mitte ainult olemasolevatest gaasitrassidest sõltuda. Asjaajamine tavalises korras, üleliidulise ministeeriumi kaudu, oleks olnud absoluutselt lootusetu, sest nende jaoks oli see pisike kõrvaline küsimus.

Igapäevasest tööst ja seltsielust

Algusaastad plaanikomitees olid minu jaoks huvitavad. Omandasin kiiresti tolleaegse transpordiökonomika ja sain põhjaliku ülevaate Eesti transpordist kui majandusharust. Kuna transport on majanduses teenindaja rollis, siis elasin järjest enam sisse Eesti majandusse, mille arengut oli huvitav analüüsida ja seda teiste riikide omaga võrrelda. Aastate jooksul külastasin suuremat osa tööstusettevõttest ja tutvusin nende tegevusega.

Mina läksin vast isegi mingil määral liiale ning muutsin oma töö ühtlasi ka oma hobiks. Mõnes mõttes ei olnud selline elu noorele inimesele sobiv, kuna ma sattusin ametniku rangetesse raamidesse. Vaba aeg kulus peamiselt erialakirjandusele ja ajakirjadele. Pooleli jätsin aspirantuuri, ei tegelnud võõrkeeltega ega eneseharimisega humanitaarvaldkondades.

Nagu kogu majandustegevus on omavahel läbi põimunud, nii ei saanud ka plaanikomitees ükski osakond töötada isoleeritult, vaid ainult tihedas kontaktis teistega. Informatsioon liikus ja säilitati paberil, alles 1980. aastatel hakati kasutama arvuteid. Paberiajastu tingis inimeste omavahelise tiheda suhtlemise, mis oma

korda asutuse sisekliimat positiivselt mõjutas. Polnud sisetülisid, meelekaebamisi ega konflikte. Töötasime meeletult, tavaliselt kella 8–10 või veelgi kauem, ja seda ilma ülemuste otsese sunnita. Kui tegemist oli tähtsajaliste töödega, võtsid inimesed tööd isegi koju kaasa. Puhkepäevadel töölkäimine oli päris tavaline. Plaanikomitee oli enne ministrite nõukogu ja partei keskkomiteed viimane instants, kus lihviti ja vormistati lõplikult dokumendid, mille esitamise tähtsajad olid sedavõrd ranged, et nende ignoreerimise õigust ei olnud kellelgi. Tundsime sageli vimma ja tajusime kui ülekohtu, kui aknast, kuidas ministrite nõukogu asjadevalitsuse töötajad vastasmajas minutilise täpsusega oma tööpäeva lõpetasid ja lossist kiirel sammul lahkusid. Mõnikord hilisõhtul väsinuna üle Võidu (Vabaduse) väljaku trolli- või bussipeatuse poole lonkides ei näinud ma ühtegi valgustatud akent tolleaegses parteimajas, kus nende riikide kirjapaneku ajal töötas Tallinna linnavalitsus.

Eligikaudse töötundide arvutuse alusel võin väita, et oma parimas eas töötasin ma plaanikomitees 33 aasta asemel tegelikult vähemalt 38 aastat, seda paljude loobumiste hinnaga ja ilma iga-aastase kompensatsioonita. Tõepoolest, seda ma kahetsen, isegi vaatamata sellele, et ma ei olnud ainus selline lollpea. Ema ei väsinud küsimast: "Millal sa lõpuks sealt Toompealt alla tuled?" Peategi olid ju sellised ajad, et töökohti oli lõputult palju ning märksa rühumaid. Nende aastate jooksul tehti mulle 49 tööpakkumist, millest ma ära ütlesin.

Suurele töökoormusele vaatamata käis meil ka intensiivne seltskondlik tegevus: ametiühing korraldas väljasõite, pidasime vastlapäeva, spordivõistlusi, laulumehed käisid koos harjutamas. Vähehaasi kaks korda aastas peeti maha suurejooneline asutuse pidu, mille põhiliseks osaks olid rikkalikult kaetud lauad, muidugi viinad ja konjakiga. See vast oli venelaste poolt meile sissetoodud tume, mis levis kõikjal, nii linnas kui maal. Tingimata esinesid meil isetegevuslased – mees- ja naiskvartetid. Sageli astusid meie pidudel üles konservatooriumi üliõpilased, kes tegid seda tasuta, misaks tänuks oli aplaus ja paar alpikannikeseõit. Mäletan hästi

Urve Tautsi, Mati Palmi, noorte vendade Reimannide esinemisi, kes nendel aegadel olid oma kunstnikukarjääri alguses. Tantsumuusikat tegi Uno Naissoo koos Ülo Vinteri, Kalju Terasmaa, ja Uno Loobiga. Orkestri koosseis oli iga kord veidi erinev, kui palju ei peta, siis trummimängija rollis nagu meenuks nooruke Eri Klas.

Palju tegeldi spordiga. Mina osalesin tavaliselt laskespordivõistlustel. Võitjatele jagati diplomeid ja väikseid meeneid. Igal aastal võeti osa riigiteenistujate suve- ja talispartakiaadidest ning käidi kolme Balti vabariigi plaanikomiteede vahelistel spordikohtumistel. Nendel kohtumistel arutasime lõunanaabritega ka tööprobleeme, sealhulgas vabariikide sisemisi suhteid partei keskkomiteede ja valitsustega ning puudutasime ettevaatlikult võimalikke tegevusstrateegiaid suhetes Moskvaga.

Meie tegevuste loetelu jääks poolikuks, kui jätta nimetamata igasügisised tööd kolhoosis. Minu kolhoosiskäimised piirdusid mäletamist mööda esimese viie aastaga, hiljem õnnestus sellest kohustusest kõrvale viilida.

Suur huvi oli inimestel ekskursioonide vastu. Tavaliselt olid need ühepäevased väljasõidud autobussiga, kuid hilisematel aastatel korraldati juba mitmepäevaseid bussiekskursioone. Külalastat looduskauneid kohti, sageli ka mitmesuguseid ettevõtteid. Lõpetuseks peeti lühike pidulik õhtusöök mõnes huvitavas söögi kohas, näiteks meenub mulle Muuga tuulik Lääne-Virumaal. Ekskursioone aitasid korraldada rajoonide plaanikomisjonide töötajad, kes meile meeeldi oma rajooni majandust ja olulisemaid probleeme tutvustasid.

Üheksa aastat ja kaks päeva töötasin plaanikomitee transporti-, teedemajanduse- ja sideosakonna ökonomistina. Minu 950-rublane (1947. a. vääringus) palk oli väiksem kui ülikoolieelsel ajal autojuhina ja püsis muutmatuna ligemale viis aastat. Aasta pärast tööleasumist sain esimese aastapremia – 300 rubla ehk 25 rubla kuu kohta. Elasin vanematekodus, tänu sellele tuln toime. Ma ei pidanud tähtsaks viimase moe järgi riietumist, aga reisimisvõimalusi sel ajal praktiliselt polnud. Minu raha kulus lõunasöögile,

gala hooldamisele, sai käidud kohvikutes ja ka restoranides, mis oli siis üsna odav lõbu.

1960. aastal tegi ülikooli geograafia kateedri juhataja dotsent Endel Varep mulle ettepaneku astuda aspirantuuri ning alustada väitekirja kirjutamist. Nõustusin. Sooritasin edukalt eksamid, mis andsid mulle õiguse astuda statsionaarsesse aspirantuuri ja võimaluse saada väikest stipendiumi. Päevakorda kerkis küsimus töövahetuse lõpetamisest plaanikomitees ja kolimisest Tartusse, mis oleks kogu mu järgnevat elukäiku otsustavalt muutnud. Juhtus aga nii, et lasin end oma ülemusel Jüri Rebasel pehmeks rääkida, vormistasin ennast kaugõppeaspirantuuri ning jätkasin töötamist plaanikomitees. Selle valikuga oli minu aspirantuuri ja väitekirja saatus otsustatud. Ma ei olnud paraku nii tugev inimene, et oleksin loobunud tööst või siis suutnud korraga kahte asja teha. Aspirantuur jäi lõpetamata.

Ametnike soodustustest

Õnnekogude aja käsitlustes on tavaliselt üheks teemaks ametnikele tähtsustatud soodustused. Neist räägiti ka tol ajal, kusjuures erilise naudinguga tegid seda inimesed, kes võisid oma tööajast olulise osa kohvikutes või baarides veeta. Tõepoolest, soodustused kehnikud. Näiteks oli meil Toompeal hea ja suhteliselt odav söökla, kuid sööklad olid kõigis suuremates ettevõtetes ja töölissööklates olid hinnad veelgi madalamad, nagu sotsialistliku riigi poliitika nõudis. Kaks-kolm korda aastas korraldas meie ametiühing tellimuste alusel verivorsti ja seapeade-jalgade müüki, sest väga madala hinna tõttu oli seda toidukraami poodidest peaaegu võimatu osta. Mingil ajajärgul oli plaanikomitees teiste asutustega võrreldes veidi kergem korterit saada. Ühelgi osakonnajuhatajal ei olnud ametiautot. Seega – ülearu privileege ei olnud. 1960.–1970. aastatel üldised olud mõnevõrra paranesid: töötasu pisut kasvas,

kortereid jagus rohkem, ametiühing hakkas juba jagama autode, külmkappide ja vaipade ostulubasid, täiesti uudse nähtusena ka aiandus- ja suvilakrunte. Riigis läks tasakaalust välja sularaha ja kaupade-teenuste vaheline tasakaal. Paljud kaubad muutusid defitsiitseks ja ametiühingud said uue ülesande – jagada oma liikmetele tooteid, mis rahva meelepaha ärahoidmiseks olid asutuste ja ettevõtete vahel jaotatud.

Hiljem, kui sain juba ise ülemuseks, laienes mulle tööpoolest privileeg, mis justkui pidi olema väga salajane, kuid millest kõik teadsid. Nimelt hakkasin kord aastas puhkusele minnes saama lisatasu, vist 80% kuupalgast. Lisaks sain koos perega õiguse ravi-teenustele nn. neljandas haiglas.

Kui seda küsimust veidi laiemalt vaadata, siis kehtis mingi ametiühingute süsteem, mida püüti hästi salastada. Moskva keskasutustes jagati toidupakke, mida nimetati "kremljovkadeks". Nende sisu oli diferentseeritud vastavalt ametikohale, hind oli vaid sümboolne. Mul puudub täpsem teave sellest süsteemist, kuid tean, et ka meie ladvik, vististi 10–12 juhtfiguuri Eestist, osales taolises "kaubanduses". Toompeal oli nn. Simmi pood. Viktor Simm, endine Tartu Ülikooli haldusprorektor, oli kauaaegne ministrite nõukogu asjadevalitseja asetäitja majandusalal ja peale muude ülesannete varustas ta partei ja valitsuse ladvikut defitsiitsete, eeskätt importkaupadega. Tema auks peab ütlema, et vahel abistas ta ka reatöötajaid. Olin kord tunnistajaks, kui tema kabinetti sisenes keegi töömees sooviga osta purgike lahustuvat kohvi. Simm võttis taskust märkmepaberi, kirjutas sinna midagi ja ulatas selle palujale kuidagi suursuguse, ent viisaka žestiga. Üldjuhul hoolitses ta keskkomitee büroo ja valitsuse liikmete eest. Kuuldavasti piiras Nikita Hruštšov privileegide süsteemi, aga tema järeltulija ajal see taastati.

Pahameel, mida nood privileegid tekitasid, tulenes inimloomusele omasest kadedusest: ühelt poolt oli enamik asju defitsiitsed, sest neid lihtsalt ei jätkunud; teisest küljest sisendati igasse inimesse maast madalast, et kõik sotsialistliku ühiskonna liikmed on võrdväärsed. Paraku näitas tegelikkus midagi muud.

Meenub üks tolleaegne grusiinide anekdoot. Õpetaja küsib õpilastelt, millega nende isad tegelevad. Esimene vastab, et ta isa on ettevõtte direktor, teisel on isa juhtiv parteitöötaja, kolmandal kehtib, neljanda isa käib Moskvast turul aiasaadusi müümas. Õpetaja avaldab lastele isade tegevuse kohta tunnustust ja pöördub ühe vaikse poisi poole: "Volodja, millega siis sinu isa tegeleb?" Poiss vastab: "Minu isa on insener." Terve klass puhkeb maruliselt naerma, õpetaja püüab olukorda päästa ja ütleb: "Lapsed, ärge naerage, see on perekonnas suur õnnetus, me peame Volodjale kaasa tundma."

Ühelt poolt olid sotsialistlikule ühiskonnale iseloomulikud ühelt poolt seaduslikud privileegid ametnikele ja parteifunktsionääridele ja teiselt poolt mitme suurusjärgu võrra ulatuslikum mitmete elukutsete esindajate tegevus hüvede ebaseaduslikul omastamisel. Viimane kujutas enesest ainulaadset materiaalsete väärtuste ümberjaotamise süsteemi väljaspool kaubandusvõrku. Nendel aastatel oli peaaegu igas seltskonnas põhiküsimuseks "kust sa said?", mitte "kust sa ostsid?". Arst võis vastata – patsient tõi, juuksur – tunded tõi, müüjatel oli oma ringkaubandus: tema saab minu kassat liha, mina tema käest kohvi jne. Singid, paremad vorstid, kala ja kalamari, liha, kohv, Saksa õlu, naiste pesu ja kosmeetika, kanda kõlbavad jalanõud ning palju muud liikus käest kätte põhiliselt tutvuse või vastuteenete kaudu. Raha oli sel puhul teisejärguline, sest raha oli paljudel, kuid ka raha eest oli võimatu vajalikku saada, kui puudus tutvus. Need hüvede ümberjaotamise süsteemid olid soodsa pinnase vargusele, spekulatsioonile ja korruptsioonile.

Ülemused ja kolleegid

Enam kui 30-aastase teenistuse vältel plaanikomitees puutusin kokku paljude inimestega. Minu juhendamisel koostas teaduslik töötaja Endel Pata vahetult enne asutuse likvideerimist täieliku üle-

vaate kõigist alates 1940. aastast plaanikomitees töötanutest. Töö sisaldab ligemale tuhande inimese andmeid, nende ametinimetusi ning liikumisi ametiredelil. Oletan, et see on Eestis ainulaadne töö, mis hõlmab 50 aasta jooksul ühe riigiasutuse teenistuses olnud inimesi. Ühe eksemplari sellest tööst saatsin Riigiarhiivile. Ülevaatest nähtub, et selle aja jooksul vahetus plaanikomitees 8 esimeest: Oskar Sepre, Arseni Leonov, Aleksander Hromov, Hendrik Allik, Gustav Tõnspoeg, Valeri Paulman, Rein Otsason ja Edgar Savisaar. Kõige kauem oli esimeheks Gustav Tõnspoeg (14 aastat), kõige lühemat aega Edgar Savisaar (7 kuud). Kõige noorem esimees oli tööleasumisel Edgar Savisaar (39), kõige eakam Hendrik Allik (60). Sama aja jooksul on plaanikomitees aseesimeestena töötanud 34 inimest, neist Georgi Maltsev ligi 33 aastat, Leonhard Tammeväli 17 aastat, Mihhail Kozlov 16 aastat, Aleksander Logosov 14 aastat, Arnold Toome 11 aastat, Vello Rosenberg 9 aastat, teised lühemat aega, nende hulgas mina ainult poolteist aastat.

Minu juhendaja ja suunaja, kellelt ma palju õppisin, oli Jüri Rebane, kes juhtis transpordiosakonda tervelt 38 aastat. Ta oli sündinud 1915. aastal, enne sõda Tartu Ülikooli õigusteaduskonnana *cum laude* lõpetanud, oli mobiliseeritud Punaarmeesse, kuid tal oli õnnestunud sõjategevusest kõrvale jääda. Toompea lossis oli tema töökoht juba enne sõda (statistikavalitsuses) ning 1944. aastast oli ta seal tagasi, siis juba plaanikomisjonis. Rebane oli tuntud seltskonnainimene, hea suhtleja, väga musikaalne. Talle meeldis noortega tegelda, neid õpetada-suunata ja pidevalt oma elutarkusega üllatada. Ta armastas õhtuti tööl olla, seda nii poisimehena kui hiljem perekonnainimesena, ja ta peaaegu et nõudis seda ka teistelt.

Jüri Rebane oli teeneline sporditegelane, kel on suuri teeneid Eesti tennisespordi arendamisel, ta oli pikki aastaid tenniseliidu juht. Paljude meie tuntud inimestega, kes Rebase juures käisid, nende hulgas tema parima lapsepõlvesõbra Paul Keresega, sain ka mina tuttavaks.

Plaanikomitees oli ta ainuke parteitu osakonnajuhataja. Mõnevõrra teenimatult on ta unustuse hõlma jäänud või jäetud, võib-olla tema keerulise iseloomu tõttu. Ka meie omavahelised suhted jahe- mised pärast 15 aastat kestnud koostööd. Põhjuseks oli üksnes minu otsus teise osakonda tööle asuda, mida ta käsitas kui reetmist.

Samal ajal töötas ministrite nõukogu asjadevalitsuses ministrite nõukogu esimehe abina keegi Karl Rebane. Kuna venelased tar- nivad esinime koos isanimega, siis hakati imestama, et üks Re- banest on Karl ja teine on Karli poeg. Ma ei mäleta kõiki selle loo detaile, kuid asja hakati uurima ning tuli välja, et Karl on Jüri isa, kes oli Esimese maailmasõja päevil tsaariarmeesse mobiliseeritud, hiljem Punaarmeesse sattunud, Venemaale jäänud ja seal uue pere- konna loonud. Jürit kasvas ema, kes oli omal ajal Pärnus tuntud klaveriõpetaja, muide ka Tiit Kuusiku lauluõpetaja. Nagu mina sain, polnud poja kohtumine kadunuks jäänud isaga mitte mõnus, vaid pigem rusuv ja valulik. Isa püüdis pojale igati lähe- neda, kuid Jüri jäi vankumatuks: ta ei saanud andestada, et teda isaga rasketel aegadel üksi jäeti.

Plaanikomitee varasematest esimeestest peatuksin kõigepealt Hendrik Allikul. Saan teda iseloomustada kui üdini ideelist kom- munisti, väga ausat inimest, kes julges meie igapäevase elu lollusi sel määral naeruvääristada, et teistel suud lahti jäid. Kõige enam vihkas ta partei bürokraatiat, oli nõudlik kõigi vastu, mõtleb ja arutab riigimees, ent leppimatu kommunismi kui maailmavaate vahimagi kritiseerimise puhul.

Kui plaanikomitee üldkoosolekul tuli kord esitada tema kan- didatuur Eesti NSV Ülemnõukogusse, lausus ta oma sõnavõtus umbes nii: esimest korda valiti mind riigikokku 1923. aastal, siis muudsin saadiku ülesandeid täita mõned kuud, järgmine kord valiti mind ülemnõukogusse 1949. aastal, siis sain mõned kuud kauem saadikuks olla, kuni mind jälle arreteeriti; loodame, et seekord saan oma kohustusi saadikuna veidi kauem täita.

Julgen väita, et Allik oli eestimeelne inimene ega kartnud seda ka välja näidata, mis oli tol ajal suur väärtus. Millalgi 1960.

aastate algul oli mul võimalik esmakordselt EKP Keskkomitee büroo viisaastakuplaani projekti arutelul osaleda. Allik kaitses plaanikomitee seisukohti, et majanduse kiiremat arengut piirab tööjõu vähesus, aga selle sissetoomine ei ole soovitatav. Kohe järgnes Ivan Kābini reageering: "Oo! See on ju Alliku vana laul!", mida büroo liikmed valju lõbusa naeruga toetasid.

Samast ajast veel üks episood, mis näitab, kui levinud niisugune pugemine oli. Kõrge komisjon arutas plaanikomitees järjekordset viisaastakuplaani projekti. Suured ülemused istusid kolleegiumi pika laua taga, töötajad ja juurdekutsutud kaugemal. Minu kõrval oli äsja Venemaalt Eestisse lennutranspordi ülemuseks suunatud Aleksejev. Arutati (vene keeles, nagu ikka nendel aastatel) transpordi arendamise küsimusi. Üks komisjoni liige avaldas parajasti oma arvamust projekti kohta, kui minu naaber hõikas vahjuhäälselt ja bravuurikalt: "Kohe näha, et seltsimees ei tunne asja!" Tähelepanek oli täpne. Kõik jäid vaikseks, hetkeks tekkis veidi piinlik olukord, kuid arutelu jätkus. Naaber küsis minult, kes see sihuke seal laua taga on. Vastasin, et teie ülemus, partei keskkomitee tööstuse ja transpordi osakonna juhataja seltsimees Vladõtin. See võttis Aleksejevi tõsiselt ja sellest alates saatis ta Vladõtini iga märkust või ütlust nõupidamise lõpuni jõuliselt: "Väga õigel Seltsimees räägib õigesti!"

Tagasi Hendrik Alliku juurde. Tema erines tüüpilistest juhtivtöötajatest oma lihtsuse ja loomulikkuse ning isikupärase kõnepruugi poolest. Allik oli läbi ja lõhki rahvamees, kes viskas nalja ja puistas rahvatarkusi justkui käisest. Ta kuulas tähelepanelikult alluvate arvamusi ja seisukohti. Meile meeldis, et ta ei lasknud ennast häirida keskkomiteest tulevatest telefonikõnedest. Juhtusin Alliku juures olema, kui Karl Vaino, kes sel ajal oli keskkomitee sekretär (mitte esimene sekretär), talle helistas ja hakkas mingit asja seletama. Allik, kelle kiillaspea tõmbus roosakaspunaseks, ei lasknud tal kaua rääkida, vaid katkestas jutu: "Karl Gendrihovitš, teil peaks olema teada, et mina nende küsimustega ei tegele! Helistage minu asetäitjale, kes nende asjadega tegeleb!" Olgu öeldud,

et sel ajal oli üldine komme kõikvõimalikes asjus kõige kõrgema ülemuse poole pöörduda.

Allik ei talunud pealiskaudsust. Ta valmistus igaks nõupidamiseks, eriti kui tema juurde tulid ministrid või suurte ettevõtete juhid, viies end eelnevalt kurssi vajalike majandusnäitajate ja probleemidega. Ettevõtete juhtidega kohtumisele eelnes ettevõtete passidega tutvumine. Ta oli üheks sagedasemaks ettevõtete passide kasutajaks. Uuendasime passandmeid igal aastal. Selgituseks olgu öeldud, et ettevõtete passe pidasime umbes paarisaja suurema ettevõtte kohta, see oli täielikult omaalgatus, et igal asutuse töötajal oleks vajaduse korral võimalus saada ülevaade teda huvitava ettevõtte kohta.

Passis sisaldasid andmed töötajate arvu, toodangu mahtude, toodete nimetuste, tooraine, kütuse, elektri, vee kulu, investeerimise, finantsnäitajate ja palju muu kohta.

Küreloomuliste tööde puhul pidas Allik loomulikuks vajaduse korral koos teistega südaööni töötada või puhkepäevadel tööle tulla. Kuna ta elas Toompea vahetus läheduses, käis ta tööl jalgsi. Tema autojuht hädaldas, et ei oska enam autoga sõita, kuna kuu kohta tuli vahel alla 300 km läbisõitu. Allik kasutas pikemateks sõitudeks üldkasutatavat transporti ja mul tuli sageli talle hankida Pärnu, Tartu või Viljandiga ühendust pidavate busside ja marsruutide sõiduplaane.

Allikule olid võõrad priiskamine ja uhkeldamine, kuid ta püüdis ajaga kaasas käia ja pooldas uuendusi. Tema ajal ja toetusel ning minu algatusel lõime 2–3 töötajaga väikearvutite büroo, hili-ning arvutuskeskuse eelkäija, samuti pandi alus majandusuuringute laboratooriumi loomisele jne. Arvutustehnika ja matemaatiliste meetodite sisseviimiseks meie töös võttis ta tööle matemaatik enn harve, vabadusvõitleja, kes oli samuti palju aastaid mööda käinud vangilaagrites ja asumisel.

Kuigi Allikuga tõime plaanide koostamise juurde teadlased ja uuristasime 23 teaduslikku ekspertrühma pikaajaliste majanduslike prognooside tegemiseks ning teadustulemuste rakendamiseks

majandustegevuses, mille tõttu teadlased said võimaluse paljudes majandust puudutavates küsimustes kaasa rääkida. Plaanikomitee töötajad omakorda said paljudes valdkondades tuge ja kindlustunnet, avardasid oma teadmisi ja silmaringi. Nende komisjonide kaudu kaasasime aastakümneteks praktiliste küsimuste lahendamisele väljapaistvaid tippteadlasi, nagu akadeemikud Öpik, Rebane, Lippmaa, Kirret, Raudsepp, Veiderma, Parmasto jpt. Kokku kuulus ekspertrühmadesse 150–200 teadlast ja spetsialisti. Nii intensiivselt polnud teadlased kunagi varem ega ole ka hiljem saanud Eesti majandusküsimustega tegelda. Iseasi oli muidugi, kui võrd oli tolle aja tingimustes võimalik kõiki häid ideid ja teadmisi plaanides rakendada. Kuid spetsialistide abi kulus alati ära, kui oli vaja põhjendada nii mõnegi Moskvast tulnud ettepaneku vastuvõetamatust, nagu fosforiidimaardla või energotehnoloogia kompleksi rajamine.

Pensionipõlves huvitus Allik endiselt meie muredest ja päeva-probleemidest. Ta külastas meid sageli, ise mittedisainaja, kuid pakk mõnd paremat väljamaa suitsu kaasas, et teistele rõõmu teha. Naiskolleege pidas ta sünnipäevadel lilledega meeles. Ühesõnaga tal oli palju selliseid omadusi, mida kõigile, nende hulgas ka minule, pole antud. Nii mõnegi temalt saadud elutarkuse olen kõrvaltaha pannud. Võiks ju küsida, kas temas oli kõik positiivne? Ilmselt mitte, kuid pagana raske on mingeid puudusi loetleda, sest need polegi otseselt puudused, vaid midagi, millest kõrvalseisja ei saa aru. Ta oli vahel tujukas. Arvan, et väljaspool kodu oli tal vähe võimalusi omal tasandil suhelda. Ei olnud selliseid inimesi, kelle ees ta oleks võinud ennast lõpuni avada. Et tema isiklikud vajadused olid tagasihoidlikud, siis eeldas ta sama ka teiste puhul ja meie palgatingimused, korteritega kindlustamine ning tööruumide ajakohastamine jäid märgatavalt tagaplaanile. Ta ei suutnud tehnilise progressi kiirust ja sellest tulenevaid muutusi õigesti hinnata, aga kui paljud inimesed sellega toime tulevad? Ta pidas paljusid nähtusi elus paratamatuteks. Võiks ju veel midagi näpust välja imeda. Aga siiski: miks ta võttis oma abiks endise vangikaaslase ja julge-

õhku erupolkovniku Idel Jakobsoni? Kas see oli tingitud enesekaitse vajadusest või usust selle inimese ustavusse?

Alliku esimene asetäitja oli Arnold Toome, kes oli reamehena Eesti korpuses sõdinud ning mitmel korral haavata saanud. Hariduselt oli ta energeetik, inimesena erakordselt tagasihoidlik. 1960. aastatel määrati ta Moskvasse tööle ENSV alaliseks esindajaks. Elamus asus Sobinovskaja tänaval iseseisvusaegses Eesti Vabariigi saatkonna hoones. Maja kasutati põhiliselt Eestist lähetatud ametnike peatuspaigana, sest Moskva hotellidesse oli raske kohti saada, pealegi oli elamine neis üpris kallis. Sobinovskaja majas oli ruumiga kitsas, ka kõik keldriruumid olid raudvoodeid täis tuubitud. Seal oli igas toas kuni kümme voodit, aga et polnud ei aknaid ega ventilatsiooni, oleks öösiti võinud lehkavasse õhku kirve riputada – lausa ime, et keegi ära ei lämbunud. Kord, kui tulime kaastöötajatega linnast kesköö paiku, magas minu voodis võhivõõras mees. Valvuritädid ei teinud sellest numbrit ja andsid mulle omakorda kellegi teise voodikoha.

Toome tegi palju olukorra parandamiseks. Seitsmekümnendajal aastatel õnnestus tal läbi suurte raskuste ehitada endise saatkonnahoonega ühendatud hotell. Ta tegi isiklikult mõõdistusi, oli oma kabinetti joonestuslauagi üles seadnud ning joonestas tulevase ehituse plaane. Ütlesin talle, et tulevikus saab Moskvast ka oma hotell Toome nagu meil Tartus.

Meil olid temaga head, usalduslikud suhted. Ükskord jõudsin lennukijalt esindusse hilja õhtul, fuajee oli täis inimesi, kes kõik tahtsid öömaja saada. Mina olin päris rahulik, olin ju Tallinnast Arnold Toomele oma tulekust ette teatanud. Jõudsin parasjagu mantli varna riputada, kui uksest väljatormav Toome mind märkas ja lausa karjatas: "Oh sa pagan, Meri, ma unustasin su ära!" Oli puhas juhus, et ta nii hilisel ajal kohal juhtus olema, aga tal oli talenduse kohe käes: "Võta oma asjad, lähme." Ta juhatas mind uksest salongi, milles ma varem polnud kunagi olnud. Tegemist oli kabineti personaalse kahetoalise numbriga. Mul tuli seal paar minutit veeta. Sain loa külmkapist võtta, mida soovin. Ma piirdusin

mõne pudeli Saksa õllega, mille nautimine oli tol ajal midagi erakordset.

Veidi tagasihoidlikumad, ehkki samuti seisusekohased numbrid olid ka ülemnõukogu presiidiumi esimehel ja ministrite nõukogu esimehel.

Sellest majast võiks palju rääkida ja kirjutada, kuid oletan, et seda teevad minust teadjamaad inimesed. Lisaksin, siia oma isameenutuse Eesti Moskva saatkonnast. 1930. aastatel oli tal tulla asjus tulnud paaril korral Moskvas viibida ning ta oli samuti meie saatkonna majas peatunud. Maja olevat noor Eesti Vabariik olnud ühelt Moskva kaupmehelt, aga meie välisministeerium polevat suutnud leida ühtki seda tehingut tõendavat dokumenti. Mõni aeg pärast maja müümist oli too kaupmees suures arreteerimishirmus toonud saatkonda hoiule oma väärisasjad (võib-olla ka mingid kuldrahad vms.). Sellest ajast ei olevat teda enam nähtud ega temast midagi kuulnud, tema asjad seisnud saadiku seifis, kuni nõukogude võimukandjad saatkonna 1940. aastal üle võtsid.

Saatkonna vastas üle tänava asus ja asub ilmselt tänini tuletõrje, mille keldrikorruse aknast saatkonda pidevalt jälgiti. Niipea kui isa saatkonnast väljunud, tõstnud keldriakna taga seisev sõjaväevormis mees telefonitoru kõrva juurde, ning kui isa jõudis ca 250 meetrit edasi Herzeni tänavani, võttis tänavanurgal vahti pidav militsionäär järjekordselt telefoni. Nii kordus see teel kesklinna veel mitmes kohas ja seda iga päev.

Toomest veel. Nõukogude Liidus kehtis valitsusside telefoniühendus, mida nimetati "vetšeks" (высоко частотное) ehk kõrgsagedus-sideks. Neid aparate oli Eestis vähestel, vast ehk paarikümnel ülemusel, kelle hulka kuulus ka plaanikomitee esimees. Ka Toomel oli Moskvas selline telefon. Teadsin, et sellega võis edastada salajast informatsiooni ja et teistel ametnikel oli selle kasutamine keelatud. Kuna meil tuli esindusse oma kolleegidele pidevalt mitmesuguseid andmeid, arvestusi, vahel koguni tabelite viisi arve teatada, siis püüdsime igal võimalikul juhul, kui esimeest ei olnud kabinetis, just valitsusside telefoni kasutada. Selle eeliseks oli väga

hea helikvaliteet ning asutusele tasuta kasutamine. Viiekümneandatel puudus automaatside: kui telefonitoru hargilt tõsteti, kostis seal venekeelne küsimus, keda soovitakse, mille peale meesterahvas pidi vene keeles soovitava numbri teatama. Valitsusside telefoniraamatut polnud ma kunagi näinud, ilmselt ka Arnold Toome mitte. Juhtusin just ühel ta esimestest tööpäevadest esinduses Moskvas olema. Toome lehitses toda geograafilisel printsiibil koostatud telefoniraamatut, lõi lahti leheküljed Eestis asuvate valitsusside telefoniomanikega, oli tohutult üllatunud ja jagas oma arvust ka minuga. Tema uskunud teadvat kõiki, kel võinuks Eestis valitsusside olla, ent telefoniraamatust selgus midagi muud: umbes kolmandik põhiliselt venepäraseid nimesid olid täiesti tundmatud. Ma arvan, et tegime sellest ühtemoodi järeldused: süsteem oli raudne, kõik oli dubleeritud, üks kontrollis teist ja keegi ei tohitud teada, kes teda kontrollib.

Kõige kauem töötas plaanikomitee aseesimehe kohal Georgi Matšev, kellele enamasti allusid meie varustuse valitsus, töö- ja majandus osakond, haldusosakond jne. Ta oli väga väikest kasvu, rääkis üksnes vene keelt, oli väga impulsiivne ja emotsionaalne, isegi teatraalne. Ma ei saanudki aru, kes ta tegelikult oli. Kui ma ühte asusin, kutsus ta mu ühel hilisõhtul enda juurde ning mingi probleemi arutlemisel küsis minult, milliste põrandaaluste organisatsioonide tööst ma üliõpilasena osa võtsin. Jäin, suu ammutades, talle otsa vaatama. Seepeale ta jätkas: räägi julgesti, me teame ikkagi kõik.

Puhkesin naerma, öeldes, et mina pole selliste organisatsioonide liikmesolustki Tartus midagi kuulnud, rääkimata kuhugi kuulumisest. Tõusin püsti ja lahkusin, kuid ebameeldiv tunne jäi kauaks rääkima. Olen mõelnud, et ta tahtis nähtavasti noorele inimesele oma üleolekut näidata, sisendada enda vastu hirmu ja austust. Teatud tingimustel oli siis levinud võte vihjata oma julgeolekurahvatesse kuulumisele ja panna ennast niiviisi maksma. Mäletan juhus, kus keegi ägedas sõnasõjas vihjas, et ta on julgeolekutöötaja, kuspeale tema oponent tegi tuttavate kaudu julgeolekukomiteesse

järelepärimise ja sai vastuse, et selle inimese ärplemisi teatakse, ent tegelikult ei ole tal julgeolekuga midagi pistmist.

Maltsev oli töökas, kohusetundlik ja väga arukas inimene. Kogu oma teadliku elu oli ta elanud Eestis, aga polnud hoolimata andekusest eesti keelt omandanud ning oli meie asutuses venekeelse ajaajamise eestvedajaks, kuna kolleegiumi istungeid või nõupidamisi tuli sageli just tema pärast vene keeles pidada.

Palju aastaid allus transpordi ja sideosakond, nagu ka põllumajanduse osakond, aseesimees Mihhail Kozlovile. Ta oli lõpetanud Ivanovo oblasti põllumajanduse instituudi, töötanud Venemaal põllumajanduses ning suunatud Eestisse tööle. Alguses töötas ta EKP Keskkomitees, seejärel oli lühikest aega ENSV põllumajandusminister ja ministri esimene asetäitja ning 16 aastat plaanikomitee aseesimees. Ta oli Maltsevi täielik vastand: temast õhkas südamelikkust ja soojust, ta oli lihtne, loomuliku intelligentsiga vene inimene. Kozlov oli rahulik, tegi endale asjad selgeks ja vältis igasuguseid pingeid, üleliigseid käskusid ning moraallilugemist. Ma ei mäleta, et ta oleks nende aastate vältel teinud mulle mingi tõsisest märkuse, rääkimata peapesust, pigem oli tema suhtumine minu suhtes isalik. Kuid niimoodi suhtus ta ka teistesse. Ta oli uhke oma Moskvi 407 üle ja tema palvel ostsingi ma selle jaoks Moskvast vahet vahel mõne tagavaraosa. Seegi näitab tema tagasihoidlikkust, sest need tagavaraosad olid olemas ka Eestis (ehkki mitte kauplustes) ja osadega varustamisega tegeles põllumajandussüsteem, mis sama hästi kui allus temale.

Esmaspäeviti pidin kuulama tema muljeid nädalavahetuse korraläinud kalaretkest. Tema kabinetis sisenemisel kohmitsesin kahe ukse vahelises väikses koridoris ja tegin vajalikust enam lärmi, et tal jätkuks aega ajaleht kokku keerata ja lauasahtel kinni lükata. Mul oli vanamehest kahju, kui ta häbenema pidi. Mind sisenemas nähes võttis ta ajalehe kohe jälle ette ning hakkas pikalt ja laialt üht või teist kirjutist kommenteerima, kuid need ei olnud aktuaalsed poliitilised või päevateemad, hoopis jalgpallisündmused, sest ta luges venekeelset jalgpallilehte "Sovetski futbol".

Temalt õppisin ma väga palju põllumajandusse puutuvat. Ta oli lausa õnnetu ja naeruvääristas suurlautade ehitamist, maaparandustööde hullumeelseid mahtusid, paneel- ja tornelamute ehitamist maale jm., kuid oli võimetu midagi muutma. Tal polnud ka lülast. Ma mäletan tema jutustust kohtumisest Nikita Hruštšovi 1955. a. suvel Tallinnas EKP Keskkomitees. Ta oli vist teinud mingi märkuse Eestile kavandatud maaparandustööde põhjendamatu suurte plaanide kohta, mille peale Nikita oli positiivselt reageerinud ja lisanud, et näete, tahan midagi head teha, aga ametnikud rikuvad kõik ära: ma tean, et mind "kukuruznikuks" (tõlmutatu, "kukuruza" on vene keeles mais) hüütakse, aga mina pole muretsenud, et maisi tuleb külvata sinna, kus ta ei kasva. Ülalt antud käskude realiseerimise tuhinas ähmastusid eesmärgid, esmatähtsaks muutus käsu-direktiivi täitmine ja oma naha päästmine lõputus käsuandjate ahelas.

Kozlov pidaski oma teeneks, et maisi sundkülvamise kampaania Eestis peatselt vaibus.

Üle 20 aasta oli minu kolleegiks Idel Jakobson, Valgast pärit väike juut. Ta oli sündinud 1904. aastal, kompartei veteran, parandaaluse trükikoja trükkal, kolmekümnendatel poliitvang Pärsti vanglas. Plaanikomiteesse tuli ta tööle 1958. aastal, umbes pool aastat pärast Hendrik Alliku tööleasumist. Alguses oli tema ametinimetuseks teaduslik sekretär, alates 1965. a. aga esimehe abi. 1979. aasta jaanuarist läks ta 75-aastasena pensionile ja suri kõrges eas millalgi üheksakümnendatel. Temast polekski olnud palju meenutada, kui ta nimi ei oleks pärast Eesti iseseisvumist nii suurt kõmu tekitanud. Tema varajasemast elust teadsin, et ta oli mingil kõrgel ametikohal kas miilitsas või julgeolekus, sattus viiekümnendatel põlu alla, seejärel tema õigused taastati ja talle vormistati alampolkovniku või polkovniku pension, mis võimaldas tal plaanikomitees suhteliselt madalapalgalisele kohale tööle asuda. Esimehe abi ülesandeid täites koostas ta kolleegiumi istungite tööplaani, vastutas kolleegiumi materjalide ja protokollide vormistamise eest, kontrollis tähtajaliste dokumentide käitlemist ja töötas

esimehe postiga. Mulle tundub, et ta sai peaaegu kõigiga hästi läbi, talle meeldisid noored ja ta seisis nende eest. Ka minusse suhtus ta hästi. Aspirantuurieksamiteks valmistumise jaoks andis ta mulle oma vanglas kirjutatud filosoofiakonspektid, kuhu ta oli kalligraafilise käekirjaga teinud põhjalikud kokkuvõtted Marxi ja Lenini teostest. Tolles mahukas ruuduliste lehtedega kaustas oli ka vanglaelu puudutavaid märkmeid. Jakobson elas Tõnismäel, meie töökohast vast 300 m kaugusel, seepärast juhtus vahel, et mingi sünnipäeva või muu sündmuse tähistamisel mindi pärast tööd tema poole koju, kus pidu veidi jätkati. Ta oli lesk ja ma tundsin tema kahte poega, miniaid ja lapselapsi. Ma ei ole näinud teist sellist perekonda, kus lapsed oleksid nii südamlikult oma isa eest hoolitsenud.

Ja järsku üheksakümnendatel ilmnevad jubedad lood. Teabevahenditest on läbi lipsanud, et Idel Jakobsoni kui julgeoleku uurimisosakonna juhataja allkirja kannab ligemale 1400 süüdistusotsust, neist enamik surmaotsused. See olekski ehk jäänud mulle mõistmatuks, kuid ma sattusin oma isa toimikut uurides sama Idel Jakobsoni allkirjale, mis nõudis isale kõrgeimat karistust – mahalaskmist. Esimene dokument kannab 16. oktoobri 1941 kuupäeva ja on koostatud Sverdlovski vanglas. See puudutab tõkendi valimist: kuna Meri, Georg-Peeter Otto p. kui sotsiaalselt ohtlik element võib vabaduses viibides hoiduda kõrvale uurimisest ja kohtust..., siis määrata tõkendiks vahi all pidamine. Dokumendile on alla kirjutanud uurija nooremleitnant Pupõšev ja selle kõrval ilutseb ENSV NKVD uurimisosakonna juhataja Idel Jakobsoni allkiri. Järgmine minu käsutuses olev dokument pealkirjaga "Süüdistuskokkuvõte" on Meri, Georg-Peeter Otto p. süüdistamine § 58-13 ette nähtud kuriteos. Dokument on koostatud 26. detsembril 1941 Sverdlovskis. Otsuse viimases lõigus on kirjas: "... käesolev uurimise asi nr. 0883 saata NKVD juures asuva Erinõupidamisele läbivaatamiseks ja eeldaks süüdistatavale Meri Georg-Peeter Otto pojale määrata karistusastmeks MAHALASKMINE" (suurte tähtedega). Alla on sellele doku-

mentile kirjutanud samuti nooremleitnant Pupõšev ja kooskõlastanud Jakobson...*

Ongi kõik, mida võin seostada Idel Jakobsoniga. KGB-ga seotud asjad on müstilised. Isegi siis, kui tugineme dokumentidele, ei pruugi järeldused olla õiged, sest me lihtsalt ei tunne kogu "kõõrpeid". 1400 allkirja lühikese aja jooksul võis tähendada, et tal ei võimaldatud neid pabereid isegi läbi lugeda. Tal oli hea mälu ja ta oleks ilmselt pidanud meie perekonnanime mäletama, kuid tundus, et nii see ei olnud.

Jakobson ei olnud väga julge inimene, kuid väga kohusetundlik käsitajaja. Ma ei taha enesele võtta kohtumõistja rolli, kuid olen kuulnud, et ta olnud ülekuulamistel päris julm. Tagantjärele meenutan, et tema loomuse juurde kuulusid ka ägestumine ja enesevahitsemise kaotamise hetked, mil ta silmad justkui verd täis valgusid, sademeid pildusid ning kurjust ja põlgust väljendasid.

Püüan lühidalt iseloomustada mõningaid plaanikomitee kolleegi, kellega pikki aastaid lähemalt kokku puutusin.

Transpordiosakonnas töötasin koos Agnes Müüriga, kes oli minust umbes 30 aastat vanem, kandis minu eest emalikult hoolt ning viis mind kurssi kogu asutuse ja terve Toompea lossi eluga. Agnes Müür oli transpordi-sideosakonna vanemökonomit ning tegeles maanteed ja side arendamise küsimustega. Majandushariduse oli ta omandanud 1930. aastatel Tartu Ülikoolis. Liikumispõhisele vaatamata oli ta ülekeeva energiaga, kultuurilembene ja isiksuskondlik. Agnes oli tore eestimeelne inimene, kes oleks olnud valmis vaba Eesti nimel paljust loobuma. Just tänu temale sain Laulasmaale suvilakrundi. Olin veel nii noor, et ei tundnud suvila vastu mingit huvi, kuid Agnes oskas kaugemale näha, ta valis minu jaoks ilusa mereäärse krundi ja tegi ka esimesed formaalsed tingimused, et see mulle eraldataks. Tol ajal andis riik maad tasuta kasutamiseks. Ehitamisega alustasin kümnekond aastat

* ERA, I, 130, sü. 145-E, lk. 22.

hiljem, kuid nii ilusa koha leidmine suvekoduks oleks siis olnud juba küsitav.

Minu parim sõber Eino Joost oli minust viis aastat vanem, kuld medaliga Tallinna reaalkooli ja kiitusega Tallinna Polütehnilise Instituudi lõpetanud mäeinsener. Ta oli rasketööstuse osakonna vanemökonomit ning tegeles algusaastatel põlevkivitööstuse valdkonnaga. Eelnevalt oli ta töötanud Kohtla-Järvel Trustis Eesti Põlevkivi. Alates 1975. aastast oli ta plaanikomitee rasketööstuse osakonna juhataja. Temaga arutasime peaaegu iga päev kõiki võimalikke majanduslikke ja poliitilisi päevaprobleeme. Ta oli absoluutselt aus ja nõudis kõiges õiglust. Meie omavahelised suhted olid avameelsed, mis ei olnud siis just sagedane nähtus. Suhtlesime ka perekonniti, noorte inimestena käisime kohvikutes ja restoranides ning veetsime vahel koos puhkusi. Tema isa oli Eesti sõjaväe pioneeripataljoni ohvitser, kes tuli viiekümnnendatel Siberi laagrist vaimselt invaliidistatuna koju. Eino ütles, pisar silmis, et ka tema unistas oma isaga mõtteid vahetada, kuid saatus ei andnud talle seda võimalust.

Temast oleks pidanud saama matemaatik, kuid majanduslikel põhjustel valis ta Tartu Ülikooli asemel õpingud Tallinna Polütehnilise Instituudi mäeteaduskonnas, kus oli tunduvalt suurem stipendium. Eino oli nagu arvutusmasin, kui midagi oli vaja arvutada, siis ei pruukinud mina oma pead vaevata. Ta oskas teistele inimestele kõige raskemad probleemid lihtsalt, loogiliselt ja süsteemselt selgeks teha. Sain isiklikult tunda tema erakordseid pedagoogilisi võimeid: õppisin temalt väga palju, vahel tundub, justkui oleksin ma ise põlevkivikaevandustes töötanud. Käisime temaga koos tutvumas Narva elektriijaamadega, Sillamäe kombinadi, Dvigateli tehase, Kohtla-Järve keemiakombinaadi jpt. ettevõtetega. Eino oli ka hea bridžimängija ja maletaja, kes võitis malesimultaanis isegi Paul Kerest. Eino abikaasa Helga oli tema kursusekaaslane ja töötas Tallinna Autobussipargi majandusdirektorina, nende tütardest kasvasid pedagoogid. Eino suri õnnetuse tagajärjel, me matsime ta Metsakalmistule.

Eino sõbra ja eakaaslase Heiti Elleriga kujunesid ka minul lähedased sõprussidemed. Heiti oli samuti lõpetanud TPI mäeosakonnas, mille järel töötas Kiviõli kaevanduses. Plaanikomitees töötas ta algusaastatel perspektiivplaneerimise ja uue tehnika planeerimise alal, kuid hiljem edutati plaanikomitee valitsuse juhatajaks. See valitsus tegeles materiaalsete ressursside planeerimisega ja Moskovast vahjakauplemisega. Heiti oli tuntud sportlane – Eesti meister kalmikhüppes. Kuna meie abikaasad on kooliõed, oleme tihedalt perekondlikult suhelnud. Mõned aastad elasime isegi ühes majas, lapsed käisid ühes koolis ja mängisid koos. Käime seniajani üksteisega läbi.

Nimetaksin veel inimesi, kellega lähemalt kokku puutusin. Kadunud Arvi Hansen oli asutuse sporditegevuse väsimatu eestvedaja, eriline inimene, kellesarnaseid enam ei ole. Omakasupüüdmatult ja ilma mingi tänu või hüvitiseta ergutas ta aastakümneid inimesi inertseid riigiametnikke spordiga tegelema. Kõike, mida ta tegi, tegi ta energiliselt ja vaimustusega. Ka mina võtsin tänu tema korduvalt püssi kätte ja kaitsesin laskevõistlustel võistkonna. Temagi oli lõpetanud TPI ning üle 30 aasta töötanud plaanikomitees töö ja töötasu osakonnas, viimati osakonna juhataja asetäitjana.

Johannes Küttis oli alguses metallide osakonna, hiljem bilansside osakonna juhataja. Kaitses kandidaadi väitekirja ning oli plaanikomitee teadusliku laboratooriumi (hilisema instituudi eelkäija) looja ja esimene direktor. Tal oli suuri teeneid lauatenise arendamisel Eestis, kuna ta oli selle spordiliidu kauaaegne esimees ja üldhulalise kategooria kohtunik. Hindasin teda kui süsteemse mõtlemise ning heade pedagoogiliste võimetega kolleegi. Oma ropuvõitu kinnepuugiga oli ta ta elust veerand sajandit ette jõudnud. Kord, kui ta töö juures lauatenist mängis, juhtus elektripirn läbi põlema, meie majandusmehel Jaguda Kalmansonil aga polnud vaja-likku tagavara. Küttis reageeris sellele valuliselt: "Mis kuradi juu- diporn see on! Seda, mida vaja, kunagi pole!" Ohhoo, mis sellele järgnes! Nii vene kui eesti juudid ühinesid, nendega liitusid isegi

nn. rahvuse salgajad, kes selle ajani olid ukrainlased või venelased olnud. Koridoriotstes kogunesid omavahel tõsisel ilmel sosistavate juutide salgakesed. Mõni aeg hiljem arutati partei lahtisel koosolekul Johannes Küttise avaldust parteisse astumiseks. Seal plahvatas tõeline pomm, kuna juudid olid otsustanud anda hävitava lahingu. Esinesid paljud, süüdistades Küttist antisemitluses ja 14–15-aastase poisikesena sakslaste abiteenistuses osalemises. Hendrik Allik maandas oma elutarkust kasutades kõik pinged ja emotsioonid.

“Juudidipoe” väljendit ma antisemitismi ilminguks ei peaks, kuna see oli omal ajal rahva seas laialt levinud ütlus pudupoodide kohta, aga sellest seigast hoolimata au ja kiitus juutidele, kes oskavad igas olukorras endi eest seista ja isekeskis solidaarsed olla.

Eelmise mälestuskilluga seoses meenub lugu vaikse ja veidi flegmaatilise Rein Toomsaluga, kes töötas plaanikomitees finantsistina ja juhtis hiljem rahandusosakonda. Meid võeti ühel ja samal ajal parteisse vastu, mistõttu hüüdsime teineteist leerivendadeks. Millalgi andis Soome valitsus Nõukogude Liidule üle (võib-olla lihtsalt avalikustas) “soomepoiste” nimekirjad. See tõi paljudele suuri ebameeldivusi, aga paarkümmend aastat varem oleks tähendanud Siberi-teekonda. Elulooandmete selekteerimine ja ebasoovitavate seikade mahavaikimine oli tol ajal ellujäämise eeldus, mida inimesed tänapäeval ei mõista. Et Rein Toomsalu oli selles nimekirjas, arutati koosolekul tema personaalküsimust. Kõik osavõtjad olid pinge all, mõned parteilased, eeskätt venelased ja juudid, olid püha viha täis ega suutnud end vaos hoida, hõigates kohalt: “Lurjus!”, “Reetur!”, “Valetaja!”, “Madu!”, “Parteist väljal” jne. Ei tea, millega lugu oleks võinud lõppeda, kuid järjekordselt lõpetas Hendrik Allik diskussiooni oma erakordselt rahuliku, lühida ning veenva sõnavõtuga. Rein Toomsalu sai muidugi parteilise noomituse isikuandmete varjamise eest, kuid nii tema kui ka enamik teisi tundis kergendust, et asjad hullemini ei läinud. 1990. aastatel kohtasin Reinu Vabaduse väljakul. Ta oli eluga rahul, teenis pensionile lisa elamuühistu raamatupidajana ning teatas rõõm-

sal meel, et saab toetust ka Soome Vabariigilt Teise maailmasõja kaitelahingutes osalemise eest. Mõni aeg hiljem olime Metsakalmistul tema matusel.

Kõige suuremaks tööriigajaks plaanikomitees oli kahtlemata minu kauaaegne kolleeg Ellen Terno. Me olime mõlemad rahvamajanduse koondosakonna juhataja asetäitjad, tema oli ühtlasi rahva planeerimise allosakonna juhataja, mina aga samaaegselt perspektiivplaneerimise allosakonna juhataja. Ta oli lõbus, armastusväärne ja seltsiv inimene. Südametunnistust vaevab, et lasin ma tal nii ennastunustavalt tööd teha, et ta töötas mõnikord kogu öö ning tukastas hommikupoolikul mõne tunni kabineti põrandal. Või kinnitada, et nagu teisedki, ei saanud ta ühtegi rubla ületundide eest ja ma ei kuulnud, et ta oleks kunagi endale mõnd vaba päeva kaubelnud. Kui keegi nooremaealine juhtuks neid ridu lugema, tooks see jutt tema näole haletseva muige: uskumatu, kui tobedad võisid inimesed vanasti olla! Ometi oli see tegelikkus, milles mõnel tuli elada, ja ma tahaksin näha seda inimest, kes võiks nimetada mõnd privileegi, mida parteilasest juhtivtöötaja Ellen Terno nõukogude võimu päevil nautis.

Meie ülemuseks, s.t. koondosakonna (selliselt seda rahvamajandusplaani osakonda suupäraselt nimetati) juhatajaks oli Peeter Lukk. Ta oli väga lihtne ja heasüdamlik, ent veidi tahumatu käitumisega inimene. Enne plaanikomiteesse tulekut oli ta mäetehnikumi õppejõud, õpilased pidasid temast väga lugu. Lukk oli Peterburi eestlane, masinaehitusinsener, kuid majandust ta minu arvates hästi ei tundnud. Õppisin temalt mõndagi, sest tema tutvustas mulle põhjalikult NSV Liidu Plaanikomiteed ja selle töötajaid. Puhkustel teemadel me omavahel ei vestlelnud. Meie koostöö kestis mõned aastad, kuna tal tuli minna pensionile. Tema kohale astus seni statistikavalitsuse juhataja esimese asetäitjana töötanud Valeri Põulman, kellest edaspidi põhjalikumalt kirjutan.

Koondosakonnas (hilisema nimetusena rahvamajandusplaani valitsuses) töötas erinevatel aegadel palju inimesi, kellest nimetan mõningaid: Paul Väljataga, Kronid Kristin, Otto Virkhaus, Ago

Soots, Aldo Pöder, Ants Pilving, Heino Suimets, Helga Aneljas, Imbi Vellau, Mai Talvik, Bruno Tamre, Ago Siimre, Tiit Saat, Teet Poolake, Vladimir Radovski, Mare Kallaste, Tiit Kirss, Rea Kivimägi ja Maimu Tiru.

Teistest osakondadest nimetaksin mõnd aastakümneid plaanikomitees töötanud. Rasketööstuse osakonna juhataja oli Venjamin Skljanski, intelligentne ja haritud insener, kes käis esimehe sekretäri juures hilja õhtul küsimas, kas ülemus on veel kohal, ja kui kuulis, et on juba läinud, siis kiirustas jooksujalu oma asju kokku panema. Kerge- ja toiduainetetööstuse osakonna juhataja oli Peeter Alver, hea maletaja ja laskesportlane. Temalt sain väga palju tarkusi toiduainetetööstuse valdkonnast, me tegime koos liha ja piima bilansse ja arutasime läbi uute tootmisvõimsuste rajamise majanduslikke põhjendusi. Tema asetäitja Ants Inno tegeles kerge- tööstuse planeerimisega, ta oli minu õpetajaks kergetööstuse alal ja me sõitsime temaga aastate jooksul läbi enamiku selle valdkonna ettevõtetest.

Ehituse alalt nimetaksin selliseid inimesi, nagu varalahkunud Harry Kahn, samuti Herbert Krutob, Aleksander Logussov, Gustav Ester, Viktor Kull, Uno Jürisoo, Meelis Steinberg, Jakob Saks ja Urmo Kala.

Kaubandusosakonda juhtis Viktor Stepanov, hariduse ja kultuuri osakonda Jaan Kose, tööjõu ja palga osakonda Ber Passov, põllumajandusosakonda juhtisid Aleksander Antonov ja Ants Tõnissoo, standardite osakonda Vaike Vahi, teaduse osakonda Hartvi Pley; hiljem reorganiseerimise käigus moodustatud teaduse ja tehnika valitsust juhatas mõne aasta Raimond Kala, keskkonnakaitse osakonda Madis Kaasik, välismajandussidemete osakonda Jaan Sandrak. Kaadriosakonda juhtis aastaid Vello Kulla.

Mitmed toredad inimesed töötasid varustusvalitsuses: Märt Kase, Gunnar Spuul, Leo Toomsalu, Isi Trapido. Algusaastatel juhtisid seda valitsust Ivan Jurjev ja Karl Raud, kuid kõige kaua aegsem juht oli Heiti Eller, kellest kirjutasin juba eespool. Meeldivad mälestused on jäänud kolleeg Roland Nymannist, kes

ühheksakümnen-date lõpuaastatel töötas plaanikomitee esimehe asetäitjana.

Minu tööleasumise ajal oli kaadriosakonna ülemaks karikatuurne kuju, harimatu Reinson, kes pidas oma ülesandeks olla inimese hirm. Ta käitumises võis aimata vangivalvurite matkimist, kelle käitumist tal oli olnud võimalus Patarei vanglas üle 15 aasta lugeda. Iga tööpäeva alguses koristas ta minuti täpsusega sissekäigu juures olevalt laualt žurnaali, kuhu kõik töötajad pidid andma aklkirja, tõendamaks tööle jõudmist. Tarvitses kas või üks minut hilineda, siis tuli seda toimingut teha tema kabinetis ja moraali- pahust kuulata. Siinjuures kordaksin, et inimesed töötasid õhtuti ühe ametliku tööaja ja võtsid tööd koju kaasa, aga sageli hilineti valtsa linatranspordi pärast. Viiekümnen-dateil tuli sageli ette tõsisemad katsumusi, et Nõmmelt või mujalt kaugemalt õigeks ajaks koolilinnu jõuda. Eriti raske oli talvel, kui bussid langesid rivist välja. Olen ise korduvalt sõitnud lahtiste ustega bussis end ühe käega kinni hoides, üks jalg bussis, teine uksest väljas, sest teise kae ega jala jaoks enam ruumi polnud. Sellistes olukordades oli alalõpma- ta hirm rataste alla libiseda ja kasvav närvipingetööle hilinemise variuses. Tööpäev algas sageli sügavas stressis ja vaikivas vihas meele üle irvitava ülevaataja vastu.

Kuna Reinsoni töökoormus oli tühine ning vaimsed huvid jutu- raamatu või ajalehtede lugemiseks puudusid, siis viitis ta aega sel- lega, et jalutas musta-valgetriibulises saterkuues, käed risti seljal, edasi tagasi mööda koridore, aeg-ajalt kabinettide uste taga kuu- tamiseks seisatades. Kui kostis valjemat häält, avas ta ukse ja pis- tis pea sisse, olles ülimalt rahul, kui toasolijad tema nägemise peale muimvaiseks jäid. Üks kolleegidest rääkis aastaid hiljem, et temal olid Reinsoniga kõige paremad suhted, sest nad kohtunud kord kord tööpäeva Paldiski maantee saunas. Eks seegi iseloomustab inimest. Hiljem, kui ta juba pensionil oli, elasime kõrvuti korteri- nis. Me teadsime juttude põhjal, et eks ta julgeolekumees ole, kuid kinnituse selle kohta sain arhiivimaterjalidest alles üheksakümnen- date nimelt oli ta 1940. aastal Harju maakonna julgeoleku ülem.

Eriosakonnast

Plaanikomitees, nagu igas riigiasutuses, oli ka eriosakond, mida millalgi nimetati I või II osakonnaks. Esimest osakonda juhtis Nikolai Komolov ning pärast tema pensionilejäämist eruohvitser Eduard Žurakovski. See osakond tegeles salajaste küsimustega, mobilisatsiooni- ja tsiviilkaitseplaanidega ning võib-olla veel millegagi, mida mina ei tea. Asjaajamine oli selles osakonnas äärmiselt bürokraatlik ja ebameeldiv. Suhtlemine selle osakonna töötajatega toimus läbi raudukeses oleva luugi. Osakond tegutses rangelt Moskva-poolsete eeskirjade kohaselt, mis panid paika, mida tuli pidada salajaseks. Tinglikult võiks öelda, et kõige madalam aste salajaste dokumentide loetelus oli varustatud pealdisega "ametialaseks kasutamiseks". Niisugust pealdist kandsid peaaegu kõik dokumendid – igaks juhiks, arusaamatuste ja võimalike pahanduste vältimiseks. Keegi peale tolle osakonna töötajate ei pidanud selliseid dokumente salajasteks. Järgmine aste kandis pealdist "salajane". See oli juba tõsisem lugu. Juurdepääsuloa sellistele dokumentidele sai anda asutuse juht. Järgmine aste oli "täiesti salajane", sellele järgnes "täiesti salajane, erakordse tähtsusega", võib-olla et oli veel teisigi salastatuse astmeid. Nendele dokumentidele juurdepääsu vormistas juba julgeolekukomitee, kuid õigus ligipääsuks neile oli tänu ametikohale ka ministritel, kolleegiumi liikmetel jne. Kogu see salastatus oli ületähtsustatud, naiivne ja lapsik. Eriosakonna töötajad olid tavaliselt erusõjaväelased või endised läbipõlenud parteitegeliskid, kes ei paistnud silma oma annete ja professionaalsusega.

1960. aastatest on mul seoses selle osakonnaga meeles kaks episoodi. Kord meie avarasse WC-sse sisenedes nägin imelikku vaatepilti. Põrandale oli maha laotatud suur vineertahvel, mida eriosakonna töötaja Gaazer jalgadega nühkis, aeg-ajalt tahvlile kraanist vett piserdades. Lähemal uurimisel selgus, et tegemist on Eesti seinakaardiga mõõdus 1 : 200 000, mis vististi anti välja Saksa okupatsiooni aastatel. Need olid peaaegu igas kabinetis sei-

nal ripunud, kuid hiljuti kui salajased ära korjatud. Läksin endast välja ja nimetasin tema tegevust barbaarsuseks. Erupolkovniku türi läks punaseks, kui ta püüdis mulle selgeks teha, et tegemist on ülisalajase topograafilise kaardiga, mida ei ole võimalik raudkappi panna, kuna see on vineertahvlile kleebitud. Järelikult pole tal peale mahakraapimise muud võimalust saladuse hoidmiseks, pealegi on tal suvila juures sellist vineertahvlit vaja.

Teine lugu pärineb minu töötamise algusaastatest, kui mul salajastele asjadele veel juurdepääsuluba polnud. Juhtus nii, et plaanikomitee ühte köitesse sattus näpuviga. Jüri Rebane oli valmivate raadiote nimekirja lülitanud ühe väga väikse raadiojaama, näidates ka jaama võimsuse. Seda loeti suureks eksimuseks, võrdväärseks riigisaladuse reetmisega. Oleks võinud puhkeda skandaal, kuid eriosakonna juhataja sai aru, et asja avalikuks tulles satub ka ta ise lõogi alla. Leiti lahendus: köite üks leht trükiti ümber, raadiojaam jäeti välja. Minule anti isikute nimekiri, kes olid "kõlbmatud" köite saanud, sellele lisaks ka liimipott ja žiletitera. Pidin viimase kui ühe adressaadi üles leidma, köites tolle lehe asendama ning täpse arvu eemaldatud lehti tagasi tooma. See tegevus kujunes üheksapäevaseks ekskursiooniks mööda kõrgete ülemuste kabinette. Kõige omapärasema mälestuse jättis selles osas partei keskkomitee: osakonnajuhatajate kabinetid olid enamasti tühjad ja tehnilised sekretärid nägid vaeva, et vajalikku plaaniköidet üles leida. Väliskülal kohtasin põllumajandusminister Harald Männikut, kellel olid plaani köited parajasti kaenlas. Vabandasin tülitamise pärast ja tegin sirdistutamise otse Võidu väljakul ministri iroonilise, kuid mõistva muige saatel, kasutades tema auto katust tööalusena.

Salajased olid tol ajal ka statistilised andmed autode arvu kohta. Juhtus nii, et mul tuli valmistada ette transpordi arengut puudutav loik Valter Klausoni kõnes, mille ta pidas Kremlis NSV Liidu Ülemnõukogu istungjärgul. Lülitasin teksti mõned arvnäitajad ja protsendid väljendatud tootlikkuse ja tonnaaži kasvud. Nädalatepärast hiljem saabus NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuvast riiklike saladuste hoidmise peavalitsusest karm arupärimine,

kas kõnes toodud arvude kombinatsioonist saab tuletada Eesti NSV autopargi suurust. Vastasime muidugi, et ei saa, ehkki ligilähedaselt ikkagi sai. Asi vaibus, kuid ma sain mingi signaali, et kõike jälgitakse, et nende asjadega ei tasu nalja teha. Paarkümmend aastat varem oleks see lugu võinud kurvalt lõppeda.

Kui ma juba ise ülemuseks sain, siis nägin, et kitsamas ringis saadati üksteist ka salajaste materjalide käitlemisel, ei võetud alati alla kirju ega täidetud kõiki ettenähtud formaalsusi dokumentide üksteisele üleandmisel. NSV Liidu Ministrite Nõukogu laiendatud istungitest võtsid osa ka liiduvabariikide ministrite nõukogude esimehed ning neile jagati välja küllalt põhjalikud ettekanded üliiudulise majanduse olukorrast, mis iseenesestmõistetavalt olid rangelt salajased. Need materjalid kuulusid tagastamisele, kuid Valter Klauson tõi need alati Tallinna ja saatis plaanikomitee esimehe Gustav Tõnspoja kaudu minule tutvumiseks. Ta pidas vajalikuks meie silmaringi avardamist ja malli võtmist taoliste dokumentide ettevalmistamisel. Igal juhul olen talle isegi tagantjärele selle eest tänulik. Ma lugesin neid materjale samasuguse põnevusega kui Agatha Christie kriminulle, konspekteerisin üksikuid huvitavaid lõike oma töökladesse, mis ei ole kahjuks säilinud. Need ettekanded olid meisterlikult koostatud, sisaldasid sügavat analüüsi ja probleemide lahkamist, see ei olnud propagandamaterjal. Minu mäletamist mööda ulatus trükitud eksemplaride arv kogu riigi kohta vaevalt sajani, Eestis oli see ainuke ning kuulus umbes nädala pärast tagastamisele Moskvasse. Minust kõrgematel ülemustel ei olnud aega ega huvi selliseid ettekandeid lugeda, mina töötasin nende materjalidega mõne päeva jooksul hiliste ööruundeni. Tänu sellele informatsioonile sain ma mõne aastaga päris hea ülevaate kogu Nõukogude Liidu majandusest. See andis kindlustunde ja isegi mingi eelise suhtlemisel NSV Liidu Plaanikomitee töötajatega, kellest väga vähestel oli juurdepääs niisugusele kompleksmaterjalile.

Talvepuhkus Karpaatides

1960. a. talvel oli mul eelmisest aastast kasutamata puhkust saada ning ma otsustasin võtta suusad ja sõita Karpaatidesse. Ilma vähimagi ettevalmistuseta istusin päris üksi rongi ja sõitsin Vilniuse ja Lõvi kaudu Karpaatidesse. Need olid Nõukogude Liidu poolt annekteeritud endised Ungari ja Tšehhi alad. Rongis tutvusin ungari keele meditsiiniüliõpilasega, kes sõitis õppevaheajale koju Solotvinnasse, mis asus Rumeenia piiril Tisza kaldal. Vahetasime aademe ja ta palus, et ma enne Karpaatidest lahkumist tingimata tulla külastaksin.

Jõudsin tund enne keskööd oma sihtjaama Jasinjaasse, millest teadsin ainult, et seal peab olema turistide kodu. Rongist väljudes sattusin muinasjutumaaailma. Täiskuu valgustas käreid lumiseid mägesid, ümberringi oli haruldane vaikus, mõni üksik inimene tuli põigalt maha. Esmakordselt nägin, et lumi tundub kuuvalguses rohelisena. Seisin tükk aega perroonil, hingasin mõnusat kerget talveõhku ja nautisin avanenud öiseid vaateid. Asula oli allpool, võtsin suusad ja reisikoti ning sammusin tulede suunas. Ilm oli tuulevaikne ja sametine, lumi krudises mõnusalt jalge all. Jõudsin turmibaasi, mille ukSED olid juba suletud ja maja vaikne. Olin üllatunud, et mul õnnestus ilma pikema kauplemiseta öömajale saada ja järgnevateks päevadeks väga odavalt toidutalongid osta. Maja oli kena lihtne kahekorruseline palkhoone. Toad olid vist 5–6 ruudiga, soojad ja puhtad. Sain koha akna alla, mis oli pärani lahti, sest tuba oli ilmselt üle köetud. Alguses oli veidi kõhe talvel lahtise akna all magada, kuid peatselt tundsin sellest naudingut, seda enam, et otse voodist ayanes võrratu vaade lumistele mäetippudele strava tähistatava taustal.

Need olid toredate päevad. Käisin iga päev mägedes. Vaatamata veebruari algusele oli soe ja päikesepaisteline, keskpäeval võtsin alakeha päris paljaks ja päevitasin. Ma ei raatsinud isegi lõunale

minna, vaid ostsin kohalike mägilaste – gutsuulide käest hapen datud kitsepiima, mis kustutas janu ja oli samal ajal ka toitev. Oh tuti sai istuda teemajas ja kohalikku odavat hõõgveini nautida. Ühel pärastlõunal läksin asulaga tutvuma. Jõudsin raudteejaama ja pildistasin perroonilt mägesid, seda vaadet, mida mu silmad olid tabanud saabumisel. Ma ei mäleta, kas jõudsin juba klõpsi teha, kui minu juurde astus erariietes meesterahvas ja käskis mind endaga jaamahoonesse kaasa tulla. Kontrolliti minu dokumente ja uuriti, mida ma raudteejaamas teen ning mis eesmärgil ma fotografeerin. Kahekõne oli päris pikk, mulle heideti ette, et ma olen piiritsoonis, riigipiirini on 50 km ja vaenlane on väga huvitatud raudteejaamade fotodest. Mina vastu, et mis vaenlasest saab juht olla, kui piir on sõbraliku Ungariga. Mees vastas selle peale, et riik on sõbralik küll, kuid selle piire valvatakse nii nõrgalt, et iga vaenlane pääseb neist läbi. Film võeti aparaadist välja, protestimine oleks olnud mõttetu.

Järgmisel päeval sõitsin edasi Mukatševosse, kus samuti möni päev sealses turistide kodus peatusin. Kohtusin Eesti mäesuusatajatega, kes olid tulnud võistlema. Edasi tahtsin sõita Solotvinosse, et kohata oma reisituttavat, kuid bussipileti sain osta ainult marsruudi lõpp-peatusesse Užgorodi, vahepealsetesse kohtadesse piletit ei müüdud, ikka piiritsooni tõttu. Maantee kulges piki maalilist Tisza jõge, mis oli NSV Liidu ja Ungari piiriks. Peatselt sisenesidki bussi piirivalvurid ja kontrollisid dokumente. Mind küsitleti sõidu eesmärkide ja edasiste kavade kohta ning hoiatati, et ma ei tohi enne lõpp-peatust väljuda. Buss jõudis mõne aja pärast Solotvinosse, kus oli ette nähtud veerandtunnine peatus. Läksin koos teistega välja, et jalgu sirutada. Võtsin välja märkmiku, et vaadata tänava nime, kus minu tuttav pidi elama. Äkki astus juurde piltilus tõmmu tumedate särasilmadega tütarlaps ja küsis, kas ma vajabi. Minu ungarlasest tuttav pidi elama ainult paar maja peatusest edasi ning oli eelmisel päeval kohal olnud. Ma ei mõelnud kaua, võtsin oma asjad ja lasksin end kohale juhatada. Jõudsime kunagise uhke villa juurde, mis oli aja jooksul tublisti luitunud. Majas

iga nautis mind üllatus, kuna perepoeg oli hommikuse bussiga ära jäänud. Olin päris segaduses, sest sel päeval ei läinud enam ühtegi bussi, aga juba esimesest hetkest tajusin pererahva külalislahkust ja nojust. Silmapilkselt pandi mind lauda istuma, toideti kõht täis ja toodi pirakas kruusitais piimaga keedetud viljakohvi. See, et ma jäänud olin, oli nende poolt iseenesestmõistetav, hommikul lubati mind bussi peale saata. Vestlesime eluolust neil ja meil, peremees rääkis viletsalt vene keelt, perenaine sai aru, kuid vene keeles ei rääkinud. Väljas oli juba pimedaks läinud, kui minu teejuht Viola tagasi tuli. Ta ütles otsekoheselt, et mul on vast igav kogu õhtu vaenlaste inimestega olla, võiksime ju koos välja minna. Olin nõus ja me läksime lähedal asuvasse restorani moodi kohta, pigem küll kütakõrtsi, aga seal oli puhas, laudadel olid valged laudlinad, mängis mustlasorkester ja tantsiti. Istusime vaba laua äärde. Vaatasin ringi kõik jõid veini, keegi ei söönud. Arvasin, et tellime kaks pokaali punast veini, mille peale minu partner vastas, et neil polliat kommet pole, tellitakse ikka pudelikaupa. Kui olime paar pudelit tühjendanud ja mõned tantsud teinud, teatas Viola, et tagumises ruumis on ühes seltskonnas tema endine mees, vene lennukihvitser, kes on haiglaselt armukade ja kellest võib kõike oodata. Polnud just eriti tore teada saada. Varsti tuli meie lauda kaks ohvitseri ja hoiatas, et asi on enam kui tõsine, Viola endine mees olevat endast väljas ja lubavat mind tappa. Pisut hiljem tulid meie juurde juba kaks ohvitseri, kes soovitasid mitte lahkuda, vaid oodata, kuni nemad joodavad oma sõbra nii täis, et too ei jõuaks enamugi liigutada. Ma ei mäleta, kui kaua me seal istusime, kuid viimaks andis üks neist ohvitseridest meile äraminemiseks märku.

Pidin oma partneri koju saatma. Lumi krudises jalge all, tähistavas säras kuu, ühel pool oli orus Tisza jõgi, üle jõe juba Ungari; teisel pool kõrgusid kuupaistel helkivad lumised mäed üksikute, mägede märkivate kahvatute tulukestega. Kõik oli justkui muinasajast. Viola kodu pidi olema lähedal ja mida see mõiste tähendas, sain õige pea teada. Väike jalgrada viis asulast välja otse mägedesse, läbi metsa, mis järjest hõredamaks muutus ja siis hoopis

ära kadus. Teerada oli nii kitsukeseks kahanenud, et kõrvuti käia enam ei saanud. Tõusime piki mäekülge ikka kõrgemale ja kõrgemale, kust avanes imepärane vaade all orus asuvale valgustatud asulale ja teisel pool jõge pimedusest vilkuvatele tulukestele. Aga ma seda ilu rahulikult nautida saanud, tundsin pidevalt mingi rahutust ja ärevust, seda enam, et seljatagant hakkas kostma lumekrudinat: kellegi sammud lähenesid kiiresti. Tekkis jsegi mõte, et viimaks on mulle mingi lõks kavandatud ja kui minuga peaks midagi juhtuma, siis ei saa keegi omastest kunagi midagi teada. Kuulsin juba tulija hingeldamist, kuid ei julgenud tagasi vaadata. Järgmisel hetkel sumas keegi meesterahvas meist paksus lumi mööda, kõnetas Violat ungari keeles ja läks kärmesti oma teed. Pinge veidi langes, kuid mitte päriselt. Umbes kümmekonna minuti pärast jõudsimme ühte mäelohku, kus silme ette kerkis kaks või kolm mägimaja, mille akendest kumasid nõrgad tulukesed. Olime päralt jõudnud. Nüüd, peaaegu pool sajandit hiljem annan endale aru, et see oli tõepoolest lähedal, üksnes mõni kilomeeter, vast veidi üle poole tunni kõndimist üles mägedesse, kuid siis oli see lõputu teekond täis ilu ja hirmu. Tahtsin hüvasti jätta ja meeldiva õhtu eest tänada, kuid asi polnudki nii lihtne. Viola ütles, et nende kombe kohaselt peab tüdruk oma poisstuttavat emale tutvustama, nii et ma pean sisse tulema. Mis teha, läksingi. Kuid jätsin ka kohe hüvasti ja asusin tagasiteele. Kartsin eksimist, aga õnneks oli kuu valge ja selle kandi ainus teerada hästi nähtav. Leidsin oma ajutise kodukoha üles, aga aknad olid pimedad, ühtegi hinge ei olnud näha. Koputasin uksele – keegi ei teinud välja. Uksekella sellises kohas ei tuntud, tagaruumid olid kaugel, minu kloppimine lihtsalt ei kostnud sinna. Istusin trepile, mõtlesin oma seiklusrikkale õhtule ja pilt oli selge: nii külma ööd ma väljas vastu ei pea. Alustasin tugevamat prõmmimist ja näe imet – kuulsin uste kriuksumist ja samme, välisuks avanes ja ma olingi päästetud. Vabandasin peremehe ees tüli tegemise pärast. Mind juhatati verandale ja näidati kätte magamisase, suur massiivne puuvoodi. Ma värisesin niigi külmast ja mõeldes eesseisvale lahtiriietumisele ning kütmata

verandal magamisele tekkis mul järjekordselt tunne, et mu otsake on käes. Valikut ei olnud: riietusin üle keha vöbisedes lahti ja karasin voodisse, mis asetses verandal ühekordsete jääst läbipaistmatute klaasidega akende all. Jumal hoidku! Kogegin midagi uut, millest ma ei olnud midagi kuulnudki. Vajusin sügavasse sulgmadratsisse ja patja, mind kattis paks, kuid kaalutu suletekk. Minut minut nautisin seda õndsust, siis läks keha üleni kuumaks, justkui oleks keegi elektrisoojenduse sisse lülitanud. Magasin nagu tuninga kass, kuni mind varahommikul äratati. Kohv juba ootas köögilaua ja peremees pani mind bussile, nagu oli lubanud. Kraadiklaas näitas –20 °C, mis oli selle piirkonna kohta ebatavaline.

Minu teekond lõppes Užgorodis. Veetsin seal mõned päevad ja asusin koduteele.

Vaevalt kaks nädalat, kuid mälestusi kogu eluks. Ilma nende meelusteta olnuks minu muljed Karpaatidest tunduvalt kahvatumad. Minu arvates ongi igal reisil, eriti aga välisreisil, ülimalt väärt suhelda kohalike inimestega, tutvuda nende eluolu ja vaadetega, muidu on reisimine justkui kinoskäik.

Jumalaga, poissmehepõli!

1962. aastal abiellusin Juta Kesamaaga. Juta oli Tartu Ülikooli kehtakultuuriteaduskonna lõpetanu, omaaegne tuntud korvpallur. Ta oli pärit Tallinnast arsti perekonnast ning töötas võimlemisõpetajana ja treenerina. Ehkki sain umbes samal ajal Laulasmaale suvitakrundi, tundsinme Jutaga end suvekoduga sidumiseks veel liiga noortena. Suviti elasime toredat mustlaselu: sõitsime oma vana VW ja palju ringi, põhiliselt Eestis ja Baltikumis, ööbisime enamjaolt telgis ja tegime lõkkel süüa.

Ühel aastal sõitsime koos sõber Eino Joosti ja tema abikaasa Helgaga Pihkvamaale, sealt Peipsi-tagustele aladele ning tulime

Novgorodi ja Leningradi kaudu tagasi koju. Muljeid oli rohkesti. Teisel aastal võtsime üüriauto ja tegime Lembit ja Elve Ojaverega suurema ringsõidu Lätis-Leedus ja Lääne-Ukrainas ning tiirutasime ringi Taga-Karpaatide mäestikes. Oli huvitav võrrelda mägi-aasade suvist rohelist mälupiltidega lumistest mäeveerudest. Tegime kaasa ka tõusu Karpaatide kõrgeimale tipule Goverlale.

1963. aastal jaotas ametiühing meie töötajatele uusi kortereid. Vabanevad vanad elamispinnad jagati samuti, kuid üht neist – kaht ahjuküttega tuba poollagunenud maja ühiskorterist – ei soovinud keegi. Selle palusin endale. Pidasin silmas, et head uut korterit mulle nagunii ei anta, kuna vanemate majas Nõmmel oleks ruumi jätkunud, kuid tulevikule mõeldes pidin millestki alustama. Korter vajab remonti, kütmata WC oli kolme pere peale, puukuur asus teisel pool tänavat... Nädalavahetused ja hilisõhtud kulusid remondile. Sel ajal tehtigi kodudes remonti enamasti oma jõududega, nagu ka elumaju ehitati ise, sest raha oli vähe.

Kui Vabaduse puisteelt vanematekodust lahkusin, olin kurb. See ei olnud lihtsalt kolimine, see oli midagi muud, mis saab juhtuda vaid kord elus.

Meie kaks tuba asusid Paldiski maanteel endises palvemajas, mis tänava laiendamisel lammutati. Nüüd sellest kohast autoga üle sõites tunnen, justkui sõidaksin läbi meie kunagise magamistoja. Midagi samalaadset kogen Pärnu maantee viadukti ületades selle ehitamisele jäi ette maja nr. 96, milles meie pere mõnda aega elas ja kust meid 1941. aasta juunis küüditati.

5. jaanuaril 1964 sündis meie peres tütar, kes sai nimeks Marit. See oli meile kõigile rõõmus ja erutav sündmus. Paraku kaasnesid sellega ootamatud komplikatsioonid. Keskhaiгла sünnitusosakonnas hakkas just sel ajal levima mingi nakkuslik pisik või viirus, millega seoses sünnitusosakond sanitaarremondiks suleti ja emad koos vastsündinutega püüti kiires korras haiglast ära saata. Kuid juhtus nõnda, et Juta haigestus kopsupõletikku ja paigutati teise osakonda, laps aga taheti mulle anda. Klaarisin asja selliselt ära, et tütar jäi ainsa lapsena mõneks ajaks haiglasse õdede hoole alla, mis

personalile ilmselt ebamugavusi valmistas. Mõne aja pärast tuli mul haige naine ja pisitütar siiski koju tuua ning igapäevaste tööülesannete kõrval harjuda ka beebi hooldamise ja magamata öödega. Tol ajal ei olnud veel keegi kuulnud, et lapse mähkmed võivad olla ühekordseks kasutamiseks ja et neid saab osta kauplusest. Kõik tehti ise, ka Juta oli mähkmed juba varakult valmis õmmelnud, kuid neid tuli alalõpmatult pesta ja igasuguste haiguste kartuses ka korralikult keeta. Seda tööd ei olnud ma varem teinud. Ainus koht mähkmete kuivatamiseks oli tuba. Ahjud tahtsid kütta, apteegist tuli mitmesuguseid abivahendeid ja rohtusid muretseda, pinnaköögist pidin tooma doonorpiima, kuna kopsupõletiku pärast ei soovitatud emal last rinnapiimaga toita. Isegi imestan, kuidas ma töö kõrvalt selle kõigega hakkama sain, kuid noored inimesed on ilmselt tublimad, kui isegi arvavad. Õnneks hakkas Juta kiiresti paranema ja ta võttis koduse koorma peatselt enda kanda.

Mariti väikelapseeest on meelde jäänud kaks ohtlikku juhtumit, mis õnneks vaid suure ehmatusega lõppesid. Meie Paldiski maantee korter oli teisel korrusel. Magamistoas oli lai kahe poolega voodi ja selle otsas lapsevoodi. Marit võis olla umbes pooleaastane, kui me ühel ööl hirmsa paugu ja klaasiklirina peale suure ehmatuse ja paanikaga voodist üles kargasime. Laps hakkas valjasti nutma. Esimese hetkega ei saanud midagi aru. Süütasin tule. Põrand oli klaasikilde täis, tuul puhus kardina lehvima. Keegi oli visanud akna puruks, kardina olid takistanud klaasikildude hõõsamat lendu. Peatselt leidsin põrandalt umbes pool meetrit voodi peatsist pooliku telliskivi, mis oli aknast sisse lennutatud. Kui selgeks sai, et lapsega on kõik korras, jooksin poolalasti tänavale. Seal seisis liikumatult teismeline õnnetu ilmega poiss, kes vene keeles poolnuttas tunnistas, et tegi seda kogemata. Ta oli tahnud visata kivi kolmanda korruse mansardkatusele, et oma sõbrakale endast märku anda, kuid kivi ei lennanud nii kõrgele. Mul hakkas poisist kahju. Kui tegemist oleks olnud pätiga, siis muudaks ta juba ammu nurga taha kaduda. Leidsime loole kohal lähenduse: ta laskis järgmisel päeval aknad klaasida.

Teisel korral oli Marit paar kuud üle kahe aasta vana, kui me ühel kaunil, kuid jahedal varakevadisel pühapäeval Juta ja lapsega jalutama läksime. Jõudsimme hipodroomi juurde, kus toimusid hobuste traavisõidud. Ma ei olnud neid kunagi vaatamas käinud ega teadnud sõidureeglitest, rääkimata totalisaatorist, mitte kui midagi. Arvasime, et lapselegi võib huvitav olla hobuseid ja nende jooksu vaadata.

Jäime raja äärde uudistama. Meie kõrval seisev üle keskea mees elas asjale niivõrd kaasa, et tekitas ka meis oma kommentaaride ja ennustustega asja vastu mõningat huvi. Ta olevat alaline hipodroomil käija, totalisaatoril mängides rikkaks pole saanud, kuid alati mängib, kui raha on; ta teab, kui palju kulutada võib – see on tema hobi, mis talle rõõmu ja elamusi valmistab. Ühe järjekordse sõidu puhul soovitas ta mulle: kui raha on, pangu ma tema poolt näidatud hobustele panus. Tegin seda ja võitsin. Summasid ei mäleta, kuid kulud võisid enam-vähem 3 rubla ja võit 12 rubla olla. Pakkusin raha nõuandjale, kes sellest kategooriliselt keeldus, kuid oli nõus ühe klaasi veini jooma. Maritil nagu lastel ikka hakkas igav, talle oli vaja vaheldust. Meie kaaslane märkas seda ja soovitas heast südamest, et las laps jookseb, ruumi küll, siin ei saa midagi juhtuda. Nii ka tegime. Ajasime juttu ja jälgisime mõnekümne meetri kaugusel mängivat last. Ühel hetkel vaatan, et Marit jookseb – ja kaob äkki nagu tina tuhka maa alla. Ei ühtki häält ega liigutust. Mõne hüppega olin kohal, nägin lahtist kanalisatsiooni-kaevu ja mind haaras kirjeldamatu õudustunne. Silmapilk hiljem nägin last umbes 1,5 meetri sügavuses kaevus punaste telliskivide peal. Ronisin kaevu ja tõstsin tüdruku välja. Laps oli elus ja terve, kuid meie kõigi ehmatuse oli suur. Kukkumist võis pehmendada paks vateeritud kombinesoon, millesse ta jaheda ilma tõttu riietatud oli. See jäi ka ainsaks traavivõistluseks, mida olen külastanud.

Omajagu napist vabast ajast kulus autole. Minu jaoks oli see hobi, kuid tol ajal pea kõigile autoomanikele ka sundtegevus, sest autod olid vanad ja viletsavõitu ning autoteenindust praktiliselt ei tuntud. Selle elustiili plusspooleks oli, et valdav enamik auto-

omanikke sai kogemustega mehaanikuteks, kes tulid hooldustööde ja sageli ka remondiga ise toime.

Minu BMW teenis mind päris hästi kümme aastat, kuid oli juba enne mind sama kaua eelmiste omanike käes olnud, mistõttu vajab aeg-ajalt putitamist. Vahel võtsin ette ka suuremaid remonditöid, milleks kulus nädalaid. Pärast tööd läksin garaaži ja tulin koju pärast keskööd; sageli kulus selleks ka pühapäev, tol ajal nädala ainus vaba päev. Päris loomulik oli aga, et auto pärast ei pidanud mingit muret tundma, ükskõik kuhu teda ka parkima pidin. Iga päev seisis ta kodu akna all; kui vahel juhtusime sõpradega veidi pidutsema, jäi masin mitmeks päevaks Vabaduse väljakule või mõne sõbra poole. Vargusevastaseid signalisatsiooniseadmeid või roolilukke ei tuntud, autoomanikule ei tulnud pähegi, et keegi võiks tema autosse sisse murda või seda ärandada.

Esimene reis lähislaände

Eluvisin peaaegu igal aastal pääseda mõnele välisreisile, kuid mulle öeldi alati ära. Ametiühingu esimees Viktor Stepanov ütles minu järjekordsete taotluste puhul otse välja, et sulle ei ole ju mõtet neid iseloomustusi anda, sest sind niikuinii välja ei lasta. Sellisel puhkudel lõi klomp kurku ja silmad võttis imelikuks, kuid jõnna ei jätnud. Läksin komsomoli keskkomitee esimese sekretäri Vano Väljase vastuvõtule asja selgitama. Ütlesin, et võtsite mind komsomoli, nüüd tahan teada, miks mulle korduvalt ära öeldakse, et ei lasta turistina välismaale. Ta alustas karmi rünnakuga: "Kes on teie isa ja kas teate, kes oli minu isa?" Ma ei mäleta kogu kõnelust, kuid see on mees, et mu silmad läksid vesiseks, ma tõusin üles ja hakkasin lahkuma, mille peale ta siiski lubas asja uurida.

Tundub, et sellest käigust oli vist kasu. Minu avaldus sõita noorte autotransporditöötajate grupis Ungarisse rahuldati. See juhtus minu jaoks kõige ebasobivamal ajal, kuu ja nädal pärast tütre sündi.

Sõiduvõimalus tundus niivõrd uskumatu ja suure sündmusena, et sellest oli võimatu loobuda. Pidasime peres nõu ja ämm oli valmis Jutat kodus abistama.

Ungari-reis oli minu jaoks põnev juba seepärast, et täitus ammune unistus ja režiimi raudsed ketid andsid lõpuks järele. See oli meie peres esimene läbimurre, mis õhutas lootusesädet edaspidi seks ning parandas enesetunnet. Need, kes pole niisugust olukorda läbi elanud, ei mõista seda. Kuid olulised olid ka reisimuljed, mis sööbisid noore inimese mällu märksa sügavamalt kui kõik järgnevad Ungari külastused.

Turismigrupist tundsin mitmeid, paljudega puutusin hiljem töö asjus kokku. Õhkkond oli sõbralik ja sundimatu, erilist režiimi ja liikumispiiranguid ei kehtestatud, kui mitte arvestada 3–4 liikmeliste gruppide moodustamist, mis meid ei häirinud. Olin ühes grupis ministeeriumi töötajate Aadu Lassi ja Ülo Järvega, kuna tundsin üksteist juba varasematest aegadest.

Reis oli ääretult odav, maksis 140–150 rubla, kaasaarvatud umbes 50 rubla vahetusraha ja sõit Tallinn–Moskva–piiri jaam Tšop ning pärast tagasi. Sõit vältas kümmekond päeva, mille kestel olime Budapestis, Debrecenis ja Miskolcis. Ilmad ei olnud just kõige paremad. Vahetevahel sadas lund, tänavad olid sopased ja mustad. Kõikjal andis tunda kivisööga kütmine: õhus oli suitsu ja tahma. Imestama pani kohalike rongide, busside ja trammide kaismatus, mille aknad ei paistnud mustusekihi tõttu läbi. Kuid need puudused olid tühised selle kõrval, mis meid vaimustas. Hilisemate külaskäikudega võrreldes tundub, et nägin veel pisut endist Ungarit, millest tänaseks on palju jäädavalt kadunud nagu kõikjal mujalgi. Unustamatud olid kohvikud: türgi kohv ja koogikesed, mustlasmuusikud... Türgi kohvi joodi väikestest tassikestest või klaasikestest ja alati serveeriti juurde ka vett. Meelde on jäänud sealne õhkkond, isegi erilised lõhnad. Sellist graatsilist, professionaalset teenindamist kelnerite ja ettekandjate poolt ei ole ma mujal maailmas kohanud ega näinud seda eelmise sajandi lõpukümneleil enam ka Ungaris. Kõik muutub, kuid mitte alati paremuse

poole, nagu ka isa oma noorpõlvemälestuste põhjal rääkis. Ungari restoranides valitses range kord: ülemkelner jälgis ja suunas kelnerite tegutsemist nagu dirigent orkestrit, kuid külastajate jaoks oli ta peaaegu märkamatu ja tegutses hääletult, ainult käeviibetega. Tarvitses kellelgi suitsupakist sigaretti võtma hakata, kui ülemkelner oli valgumihkliga kohemaid laua juures. Kelnerid viisid jootahad ja kingitusteks antud suveniirid kohe ülemkelneri kätte. Hõimukuti abistasid kelnerit pikolod, umbes 8–10-aastased poisid. Kandikuid nägi harva, roogadega taldrikud asetati väljasirutatud käsivarrele ja sellise koormaga liiguti peaaegu joostes. Õpime veini juurde mineraalvett jooma. See komme oli meie jaoks tavaline, sest ega meil raha üleliia palju ei olnud, pidime iga forintiga arvestama.

Harjumatu oli trammikonduktoritena eranditult mehi näha. Külastasime mitmeid suuri tehaseid, ajaloo ja kultuuriga seotud vaatamisväärsusi. Esimest korda elus sain olla varietees.

Kohtusime Geza Jakkoga, Eesti sidemetega ungarlase, haruldase inimesega, kes jutustas meile palju kohalikust eluolust ja kostitas meid Budapesti ühes uhkemas õllekeldris ja ka kohvikus.

Külastasin ka Lennarti kunagist ülikoolikaaslast Mai Bereczkit ja tema abikaasat Gaborit. Mai oli tol ajal ülikoolis õppejõud, Gabor keeleteadlane ja tõlkija. Nende leidmine pimedas ja võõras Budapestis oli päris keeruline. Sõitsin trammiga ja väljusin mingis peatuses, kuid linnaplaani järgi oli pagana raske orienteeruda, aga inimesi sel hilisel ajal peaaegu ei liikunud. Äkki nägin teisel pool tänavat politseijaoskonda ning otsustasin sealt abi otsida. Jaoskonnas leidsin eest mõned igavlevad politseinikud, kes hakkasid vahel elavalt mõtteid vahetama. Sellest jutuvadast ma muidugi midagi aru ei saanud, kuid üks pikakasvuline politseinik oli valmis mind aitama. Sõitsime mingi autoloksuga, vist Trabantiga, mõnisaada meelit, kui veši auto radiaatoris keema hakkas ja me jätkasime teekonda jalgsi. Oli päris omapärane tunne marssida politseiniku saatel võõras pimedas linnas inimtühjal tänaval, mida mu isa aeg-ajalt taskulambiga valgustas. Ta peatus igal tänava-

nurgal, valgustas tänava nimesilte, millest ma sain aru, et ega te magi täpselt tea, kuhu mind saatma peab. Kui olukord tundus juba lootusetu, peatus meie kohal sõjaväe džiiip, millest väljusid vene polkovnikud. Pean tunnistama, et mind valdas sel hetkel see ja kodune tunne(!), pealegi sain neilt täpsed selgitused otsitava maja kohta, mille vahetus läheduses me muide olime.

Bereczkid olid toredad inimesed ja nende kodu oli kui tüki Eestit Ungaris. Nägin seal peaagu kogu Välis-Eestis väljaantud eestikeelset kirjandust ja mulle tuli hirm peale, aga nende jaoks oli see loomulik asi. Ühest eestikeelsest Rootsi lehest lõigati välja artikkel Lennartile üleandmiseks, kuna see puudutas teda ja tema poolt tõlgitud Solženitsõni jutustust "Üks päev Ivan Denissovitši elust". Vestlesime meeldivalt kuni hilise öötunnini. Et liiklus oli juba seiskunud, pidin jääma öömajale. Varahommikul saatis Gabor mind trammile. Süda valutab, sest ma ei olnud ju öelnud, et jään ööseks ära, mis oli tol ajal otse ennekuulmatu tegu. Õnneks läks kõik ilusasti.

Hästi on meelde jäänud mustlasball Debreceni hotelli Oranien Bjöka (Kuldne Härg) restoranis. Juhuslikult nägin kuulutust ning veerisin välja, et hilisõhtul toimub kinnine mustlasball. Palusin korraldajatelt luba seda üritust näha, ja lubatigi. Olime kolmeneljakesi ühe kaugema laua taga, lasime mineraalveel hea maitsta ja jälgisime mustlaste pidu suure põnevusega. Meeleolu lõi juba mustlasmuusika, viiulimängijad liikusid mööda saali ringi ühe inimese juurest teise juurde. Keset saali oli kaetud pikk laud umbes 50 inimesele, teised lauad olid tagasihoidlikumad. Pidulised olid perekonniti, vanad, noored ja lapsed, kõik kirevalt riides ja ehetes. Söödi, joodi, lauldi, tantsiti ja deklameeriti. Eriti tähelepanelikult jälgiti laste esinemisi. Pidulised käisid raugematu hooga, kuid meie pidasime vastu vaid mõne tunni pärast keskööd.

Viimane episood meenub juba piirijaamast Tšopist. Reisijad pidid oma kohvritega tolli läbivaatusele minema. Sisenesime suurde saali, mille paremal pool oli pikk laud, selle taga 5–6 tolliametnikku. Süda põksus, justkui hüppaks rindkerest välja. See oli esimene

kokkupuude Nõukogude tolliga, Ungarisse sõites läbivaatust ei olnud. Ainus ost peale väikeste suveniiride oli elu esimene nailon-riie, seega põhjust kartmiseks nagu ei olnud. Kuid pükste tagataskus oli kokkukeeratud ajaleheartikkel ja see hirm, mis mind järele valdas, oli kirjeldamatu. Minu ees tuhniti ühe noormehe kohvrit, pöörati kogu musta pesu ümber, topiti näpud särigitaskusse. See kruvis pinget veelgi. Tahtsin minna teise kontrollija juurde, kuid kohvri kohale kummardudes nägin meid seljatagant jälgivaid tolliametnikke, kes saali teise seina ääres istusid. Sain aru, et iga ülelignee liigutus oleks äratanud kahtlust, ja loobusin oma kavatsusest. Noormees minu ees sai tollist läbi ja lahkus. Hoogsa tahtega heitsin oma kohvri letile ja hakkasin selle lukke avama, kui tollimees lõi käega ja kirjutas deklaratsioonile allkirja. Pääsesin tollist läbi, kuid närvipinge oli nii suur, et tundsin esmakordselt nende piirkonnas valusid, mis sellest alates on ennast aeg-ajalt meelde tuletanud. Oli minu 30. sünnipäev.

NSV Liidu sisepoliitiliste sündmuste mõju igapäevaelule

Meie igapäevast elu muutsid mõnevõrra värvikamaks Nõukogude Liidu sisepoliitilised sündmused. Partei peasekretäri või riigipea vahetus, mis mujal maailmas jätab laiema üldsuse külmaks, tõi siin palju elevust. Ega neid vahetusi traagiliselt ei võetud, kuid ikkagi arutati, kas elu muutub paremaks või viletsamaks. 1964. aastal kukutati Nikita Hruštšov, kellel olid märkimisväärsed teened stalinliku terrorirežiimi lõhkumisel ja selle aastakümnete vältel toimunud kuritegude avalikustamisel. Ma ei pretendeeri ammen-davale ülevaatele ega taha tsiteerida poliitikuid ja ajaloolasi, vaid näitan üksnes oma tähelepanekutele. Hruštšov oli julge ja tegi rohkesti ebapopulaarseid otsuseid, mis lõpuks said talle saatuslikuks.

Ühegi teise valitseja ajal ei ole Nõukogude Liidu majanduses tehtud nii mastaapseid struktuurimuutusi kui just tema ajal. Need sammud nõudsid vahendeid ja ta näitas kätte kohad, kust neid on võimalik võtta. Hruštšov sai aru, et orjatöö on 20. sajandil mõttetu ja lasi miljonid inimesed laagritest vabadusse, ta kuulutas inimeste represseerimise õigusvastaseks ning tühistas stalinlikud otsused paljude rahvaste eksproprieerimise kohta. Ta likvideeris põllumajanduses masina-traktorijaamad ning andis põllutöömasinad kolhoosidele ja sovhoosidele. See oli suur samm, kuna tähendas parteipoliitika dogmaatilistest suundadest taganemist. Ta saatis eriti kõrgemaid sõjaväelasi ning vähendas sõjaväelaste pensione. Ta külmutas riigilaenu obligatsioonid ja lõpetas nende väljalaskmise. Ta vähendas liidulisi keskasutusi ja korraldas ümber majanduse juhtimise rahvamajandusnõukogude kaudu, mille eesmärgiks oli nõrgendada tsentraliseeritud juhtimist ja bürokraatiat ning anda rohkem õigusi ja algatusvõimet regioonidele ja liiduvabariikidele. Ta korraldas ümber parteiorganite töö, et nõrgestada partei bürokraatiat. Ta viis põllumajanduses sisse turumajanduse alged, asendades naturaaltöötasu palgaga. Hruštšovi valitsemise ajal sai ennenägematu hoo sisse elamuehitus ja sellega kaasnevate majandusharude areng. See omakorda kiirendas linnade kasvu ja rahva siirdumist maalt linnadesse.

Tol ajal püsis kogu elamumajandus Nõukogude Liidus riigi varal, sest kümneid aastaid muutmatult kehtinud üür kattis kõikide kulutustest üksnes sümboolse osa. Mida rohkem valmis elumaju, seda suurem koormus oli see riigieelarvele. Võimaluste ja nõudmistega vahelised vastuolud sundisid tegema suuri pingutusi kulutuste vähendamiseks. Peale selle, et raha nappis, ei jätkunud ka ehitusmaterjale ega seadmeid, nt. küttesüsteeme, pliite, lifte jne. Ehitati põhiliselt üleriigiliste tüüpprojektide järgi, mille tulemuseks na kõikides linnades kerkisid ühetaolised majad, mida peatselt hakati "hruštšovkadeks" kutsuma. Inimesed, kes nendesse eluaseme said, olid üliõnnelikud, mis sest, et korterite planeering jättis paljus soovida ja köögid olid vaid veidi üle 4 m².

Hruštšovi ajal seati Nõukogude Liidus sisse riiklik pensionikindlustus, mis nõudis astronoomilist raharessurssi; tema ajal lahendati järk-järgult senist 48-tunnilist töönädalat, muudeti laupäev puhkepäevaks, seati sisse maksuvaba alampalk ja tehti mitmeid teisi soodustusi. Tundub, et kuna KGB oli allutatud partei kontrollile, siis vähenes KGB roll ühiskonnas oluliselt, inimesed muutusid julgemaks ja avameelsemaks. Hruštšov lasi avalikustada riigi põhilised majandusnäitajad. Kahtlemata tegi ta ka palju vigu. Arengut mõjutavateks teguriteks kujunesid partei ideoloogiga kaasas käivad dogmad, millest ei suudetud loobuda: raskestisuse eelisarendamine ja väärtusseaduse eiramine viis majanduse üha enam tasakaalust välja. Näiteks uhkustati sellega, et leiva hind oli püsunud muutmatuna alates 1930. aastatest ja et üürnikud pidid elamispinna ruutmeetri eest tasuma umbes samadest aegadest pärit tariifide järgi 13,2 kopikat kuus. Selline hoolitsus rahva heaolu eest nõudis riigieelarvest aasta-aastalt üha ulatuslikumaid dotatsioone. Hruštšovile said saatuslikuks mitte niivõrd juhtimisviisid (uudismaad, mittemustmullavööndi põllumajanduse arendamine jt.) kui see, et tal puudusid haritud, võimekad ja ausad abilisid ning ilmselt mõjus ka tema isiklik piiratus. Tundub, et Hruštšovi kukutamise taga olid sõjaväeringkonnad ning kuulustele kohaselt ka Saksa Demokraatliku Vabariigi parteiladvik.

Minu eeltoodud ülistus Hruštšovi ajal asetleidnud positiivsete muutuste kohta Nõukogude Liidus ei välista tema "teeneid" stalinliku genotsiidipoliitika teostamisel. Kas ta oma võitluskaaslastest erines? Hilda Sabbo oma elutöös "Võimatu vaikida" (lk. 197) toob meieni vapustavaid dokumente, mille seas on ka Hruštšovi poolt 10. juulil 1937 allakirjutatud kiri Stalinile. Moskva parteijuht teatas, et Moskvast ja Moskva oblastis saab olemasolevate materjalide põhjal liigitada I kategooriasse 6500 ja II kategooriasse 5272 kurjategijat, lisaks vastavalt 2000 ja 5869 inimest koolakute hulgast. I kategooria inimesed kuulusid mahalaskmisele, II kategooria inimesed sunniti töölaagritesse saatmisele. Edasisest selgub, et Moskvast anti kohtadele limiidid inimeste mahalaskmiseks.

Seni teadsin, et nõukogude süsteemis kehtisid mitmesugused elektri-, bensiini-, tööjõu-, valuuta ja võib-olla sadade muude asjade limiidid, kuid mahalaskmisele määratud inimeste limiidist ja selle suurendamise taotlustest lugedes tundsin, kuidas veri soontes tardub. Veel mõned näited: 15. augustist 1937 saadetakse Stalinile Omskist kiri taotlusega suurendada I kategooria limiiti 8000 inimese võrra; 22. septembril samal aastal Mikožani, Malenkovi ja Litvinovi kiri taotlusega lubada Armeenias töeliseks puhastuseks täiendavalt 700 inimest maha lasta, kuna 500 inimese mahalaskmise luba on lõpukorral. 5. veebruari 1938 kirjaga taotleb Moskva oblastikomitee sekretär J. Kaganovitš limiiti 3000 inimese mahalaskmiseks...

See loetelu pole lõplik. Tõin need faktid näitamaks, et tolle ajastu nõukogude inimesi on nende sõnade või tegude järgi raske iseloomustada ja hinnata.

1964. aastast algas Brežnevi ja Kossõgini võimuletulekuga uus ajajärk Nõukogude riigi arengus. Võeti uuesti suund tsentralisatsioonile, rahvamajandusnõukogud likvideeriti, tugevdati üldisidulisi ministeeriume, kiirenes kaitsetööstuse areng (Eestis Dvigatel, Baltijets, Sillamäe). Suuremad tööstusettevõtted allutati liidulistele ministeeriumidele. Eestis olid sellisteks elavhõbealaldite tehas, RET, Eesti Kaabel, Estoplast, Tallinna Masinatehas, Balti Laeva remonditehas, Tallinna Mõõduriistade tehas, Volta, kogu põlevkivi kaevandamine ja põlevkivikeemiatööstus, tehas Võit Tartus, gaasianalüsaatorite tehas Võrus, masinatehas Pärnus jne. Vaba riigi võimu alt viidi välja kogu ookeanikalapüük ja kalatööstus, Eesti raudtee juhtimine viidi Riiga. Ka sellised ettevõtted, nagu Tallinna suusavabrik ja sportlaevade tehas olid allutatud Moskva juhtimisele.

Isegi kohalikud parteijuhid olid sellistest muutustest nõrdsinud. Majanduse areng Eestis ei kulgenud enam kuigi sujuvalt. Mulle tundub, et kohalikul juhtkonnal õnnestus sellest ajast enam tähelepanu pöörata põllumajanduse, toiduainetetööstuse ja kerge tööstuse arendamisele, kuid puhusid ka teised tuuled.

Moskva parteifunktsionäärid ja ametnikkond olid muutustega rahul, kuna nende roll suurenes, seega vähenes kartus kaotada ametikoht ning elu muutus nende jaoks stabiilsemaks ja rahulikumaks. Selleks et rahvale meelepärane olla, kehtestati kaks täiendavat riigipüha: naistepäev 8. märtsil ja võidupäev 9. mail.

Soome telesaated – aken vabasse maailma

Viiskümnendate aastate lõpus ja kuuekümnendate alguses jõudis Eestisse (esialgu põhiliselt Tallinna ja selle lähikonda) televisioon. See oli vähegi võimalik, ostis endale teleri. Meie tingimustes kaasnes sellega midagi erilist. Nimelt töötasid meie raadiotehnika entusiastid ja spetsid välja skeemid telerite ümberseadistamiseks Soome telesaadetele. Konstrueeriti ka antenn signaalide vastuvõtmiseks. Einesena töötas sellise skeemi välja minu hea kolleeg, endine taksojuht, motosportlane, enne sõda RET-is praktiseerinud laia silmaringiga raadioamatöör Endel Suurkask. Sellest ta ise kunagi ei teadnud, ma sain skeemist teada juhuslikult oma koolivennalt. Soome TV saateid said jälgida Põhja-Eesti, kuid korralike antennidega ka Kesk-Eesti televaatajad.

Televiisor muretseti ka minu vanematekoju. See oli eriline sündmus, sest esialgu käisime sageli naabrite, sõprade või tuttavate pool saateid vaatamas. Eriti on meelde jäänud päev, kui meistermehed Soome TV programmi peale monteerisid ja ekraanile ilmus Helsingi stuudio saade, kus parajasti näidati USA sarifilmi maantee-patrullteenistusest. Meie jaoks oli see niivõrd suur sündmus, et olime kõik elevil ja rõõmsad, justkui oleks õnnestunud raudsesse sõjastuse mõra lüüa. See hetk ei unune. Soome saadete kaudu saime kaasa nii John Kennedy tragöödiaga kui ka esimese inimese jõudmisele Kuu pinnale ja paljudele teistele sündmustele. Soome televisioonsaadetel oli väga suur mõju Eesti elanike silmaringi

laiendamisel, eriti noorte põlvkondade maailmavaate kujundamisel. Partei keskkomiteele ja igat masti ideoloogiatöötajatele tekitas Soome saadete üha laienev populaarsus tõsist peavalu. Antennide rohkus majakatustel andis tunnistust vaatajaskonna kasvust. Muide, partei esimese sekretäri Johannes Käbini maja katusel oli üks esimesi Soome antenni. Soome TV saadete küsimust oleval korduvalt keskkomitees arutatud, kuid pärast pikki arutelusid võeti vastu ettepanek legaliseerida telerite ümberseadistamine ning muuta antennide paigaldamine riigi teenindusettevõtete plaaniliseks tööks, milleks kehtestati ka tariifid. Levisid kuuldused, nagu oleks selle otsuse taga seisnud ainuisikuliselt Käbin ise, kes pidas sellist lahendust keelustamisest õigemaks. Aastaid hiljem Karl Vaino ajal räägiti, et viimase käsul olevat moodustatud mingi töörühm Soome TV saadete segamise tehniliste lahenduste saamiseks. Kord läksin Moskvast ühte töökotta oma portfelli käepidet parandama. Noormees, kes mind teenindas, lausa hõikas rõõmust, kuuldes, et olen Tallinnast. "Mis teil Tallinnas viga, te saate ju iga päev Soome saateid telekast vaadata! Teate, minu sõbrad käivad Tallinnas, lindistavad filme ja teisi huvitavaid saateid. Nad teevad koopiaid ning teenivad päris hästi, Krasnojarskis ja Omskis on eriti suur nõudmine."

Seega ei piirdunud Soome telesaadete mõju üksnes Eestiga, vaid need olid kogu Nõukogude Liidule aknaks läände, kuigi meiega võrreldes ahtamaks võimaluseks.

Esimene ülendamine

1950.–1960. aastatel oli noortel väga raske ametiredelil ülespoole, s.t. ka paremale palgale jõuda. Müürina seisid ees "vanad": Eestisse saadetud venelased ja juudid ning Eesti korpuses sõdinud eestlased ja venemaaestlased. Kuid aeg tegi oma töö, eakamad läksid

pensionile või surid. Esialgu püüti lahkunuid asendada veidi nooremate "vanadega". Ka see oli päris noorte poolt vaadatuna samm edasi. Plaanikomitee esimeseks asetäitjaks ja veidi hiljem esimeheks sai vana eesti kommunist Hendrik Allik. Meile, eestlastele, valmistas see suurt heameelt. Tasapisi hakkas komitee rahvuslik koosseis eestlaste kasuks muutuma ja meie asutuses hakkas eesti keel tihedamini kostma.

Peaaegu kümme aastat olin plaanikomitees väga madala palgaga töötanud, kui mul avanes võimalus transpordi- ja sideosakonna juhataja asetäitjaks saada. See ametikoht loodi mingi järjekorrese ümberkorralduse käigus. Meie osakond oli viieliikmeline, mingit erilist vajadust asetäitja järele ei olnud. Paraku seati tingimuseks parteisse astumine. Olin raskes olukorras. Minust veidi vanemad kolleegid olid juba partei liikmed. Pidasin ebaeetiliseks minna isalt selles küsimuses nõu küsida. Minu otsust mõjutas suuresti Hruštšovi ajal alanud "sula" ja stalinliku isikukultuse hukkamõistmine. Kaalusin asjaolusid ja leidsin, et parteilasena saan olla kasulikum Eestile ja ka oma perekonnale. Enne avalduse esitamist küsisin Hendrik Allikult, kas minu päritolu ja meie asumisel olemine sobivad kokku partei liikmele esitatavate nõuetega. Ta pööras asja naljaks ja lisas juba tõsisel ilmel, et see samm on vajalik. Tal oli teada, et on tulemas uus kaadripoliitika (nüüd tean, et selle all tuli mõista venestamispoliitikat), mille järgi partei ridu hakatakse laiendama põhiliselt tööliskeskklassi arvelt.

1. septembrist 1966 määratigi mind Jüri Rebase asetäitjaks. Minu töökohustused oluliselt ei muutunud. Ka kirjutuslaud ja tool jäid endisteks, juba kümnendat aastat istusin Toompea lossi lõunakolmanda korruse hoovipoolses toas, piltlikult öeldes seljaga vastu Pika Hermannini torni. Kuid palk tõusis 140 rublalt 220 rublani kuus, mis oligi uue ametikoha loomisest määrav. Peale Rebase ja minu töötasid meie osakonnas Agnes Müür, kellest oli eespool juttu, ta tegeles side arendamisega, Leonhard Vendik ja hiljem Jüri Mägi tegelesid raudtee ja merelaevandusega ja ka jõelaevandusega, geograaf Virve Alliksaar tegeles Eesti maanteedega. Minu

alaks oli põhiliselt autotransport; Jüri Rebane juhtis kogu oma konna tööd ja oli peamine suhtleja NSV Liidu Plaanikomiteega. Me kõik armastasime oma tööd, olles veendunud, et see on Eestis ja tema rahvale kasulik. Tundsin uhkust mööda Eestit sõites ja nähes siin-seal minu poolt kavandatud ja rahastatud automajandeid, autobussi- ja bensiinijaamasid, mis olid aastate jooksul valmis ehitatud. Sama tunnetasid kõik inimesed, kes ühel või teisel moel olid osalenud millegi loomises, niisamuti kui kirjanikud, kunstnikud, heliloojad ja näitlejad tundsid uhkust ja rahuldust oma loomingu üle. Seda tunnet ei saa inimeselt ära võtta ei poliitikut, revolutsioonid ega muutused maailmavaates. Me pidasime oma kohuseks maksimaalselt kasutada neid võimalusi, mida pakus tol ajal kehtinud riiklik režiim. Võin selle kinnituseks lõputult näiteid tuua. Eesti territoorium moodustas NSV Liidu omast 0,2% ja elanikkond 0,6%, kuid maanteedevõrk hõlmas 5%. Raha ja vahendid teede ehituseks ja korrashoiuks saime Moskvast maanteedepikkuse alusel, mitte proportsioonis elanike või territooriumi suurusega. Kasutasime neid võimalusi ja ehitasime palju. Seda soosis tubli vanade traditsioonidega tee-ehitajate ja maanteemeeste, oma ala entusiastide pere. Me arendasime autobussiliini selliselt, et igal ühismajandil pidi olema ühendus rajoonikeskusega. Tol ajal oli Eestis kõige tihedam bussiliiklus maailmas. Me viisime maal sisse koolilaste tasuta veo, linnades olid 3- ja 5-kopikalised sõidutariifid. Kõik see nõudis raha, ja kuna paljud ettevõtmised ei olnud kasumlikud, leidsime võimalusi kulude katmiseks kaubavedude arvelt. Autotransport ja teedemajandus olid valdkonnad, kus enamiku asju sai kohapeal otsustada. Kogu süsteem NSV Liidus oli selliselt üles ehitatud, et kellel oli, see sai juurde; kellel oli vähe, see sai ka juurde vähe. Mida rohkem me veoste ja reisijate mahtusid suurendasime, seda rohkem saime Moskvast uusi autosid, kuna kasutamise intensiivsus kasvas. Jõudsime juba nii kaugel, et taksoautosid saime uuendada 4–5 aasta, veoautosid ja busse 6–8 aasta järel. Tundsime rahuldust ja uhkust töö tulemuste üle, palk ja hüvitused olid teisejärgulised. Ärgu need nostalgilised

meenutused kedagi häirigu, need saadavad paratamatult iga perekonda.

Transpordiosakonda külastas hulgaliselt kõiksuguseid inimesi. Teiste tööde kõrval tuli mul jagada ka veoste limiite, mille alusel autotused ja ettevõtted said transpordimajanditega sõlmida veo-tingimused (mis praegu tundub idiootsusena), kuid ühiskonnas, kus raha majandussuhteid ei reguleerinud ja kõikjal valitses defitsiit, oli see võib-olla ainus võimalus korda luua.

Paljud vene rahvusest lihtsad inimesed, kes ühes või teises küsimises minu poole pöördusid, tahtsid näida piiritult ustavate, riigisõbralike valdavate inimestena. Mäletan meesterahvast, kes asja ära teist taga hakkas mulle jutustama, et tema on Eestis juba sõjajärgsest ajast. 1940. aasta juunisündmuste päeval olnud ta kuulipildujaga paigutatud Jaani kiriku torni ja antud käsk viivitamatult tulid avada, kui mingid jõud peaksid takistama töörahva rahumeelse demonstratsiooni Vabaduse väljakul. Kahjuks ei mäleta ma enam tema jutu üksikasju. Teine mees, kes veolimiiti vajas, rääkis pikad lood valitsusside liinidest kuni Kremli ja Valge Maja otsesideini välja, mis pidada läbi Tallinna kulgema. Kolmas kõneles automaallveelaevade seadistamisest laevatehases nr. 7. Tuumaküsimus olevat neil sel ajal veel puudunud. Kui palju nendes juttudes oli tõttu, seda ma ei tea. Ettevaatuse tõttu ei ilmutanud ma sellistes vastustes erilist uudishimu.

Pereelust

1967. aastal sain töökoha kaudu uue kahetoalise korteri Sõle tänavale. See oli kahtlemata privileeg, mille osaks ma sain tänu oma töökohtale. Samasse majja sai meie asutusest korteri 5–6 perekonda. Korteri oli väike ja tagasihoidlik, gaasipliidiga köök vaid veidi üle nelja ruutmeetri, kuid ikkagi olime üliõnnelikud: korteris kõik

mugavused, keskküte ja isegi soe vesi. Tol ajal oli iseendastmõistetav, et korteri saamise eest ei tulnud midagi maksta, ja igakuine üüri oli kõigile jõukohane. Meie uus korter oli suhteliselt heas asukohas. Bussipeatus maja ees, kauplused, lasteaed, Stroomi rand ja mets suusatamiseks-jalutamiseks käeulatuses ning ka garaažid õnnestus meil lähedale ehitada. Mariti tulevane kool ei olnud samuti kuigi kaugel. Elu laabus, kui oligi raskusi, siis saadi neist jagu, aga teostamatuid eesmärke tavaliselt ei püstitatud.

Elamuehitus oli saavutanud sellise ulatuse, et enamik minu sõpradest ja tuttavatest olid ka oma korterimured lahendanud. Ülekohtune oli muidugi see, et nii mõnelgi tuli seda teha oma tagasihoidlikest sissetulekutest kas oma maja või kooperatiivkorterit ehitamise teel.

Ka pool sajandit hiljem olen seisukohal, et Hruštšovi käivitatud elamuehitusprogramm oli tol ajal ainuõige samm sadade miljonite inimeste elu korraldamiseks vähemalt saja-aastase perspektiiviga. Milline oleks võinud olla "hruštšovkade" alternatiiv? Samal ajal peame tunnistama, et elamuehitus oli põhiline migratsiooni pump. Eestisse ei tulnud, et siin telkides elada. Skeem oli järgmine: koht ühiselamus, siis aasta jooksul korter ja seejärel perekond Venemaalt järele. Ehitustöölised olid valdavalt migrandid, sest eestlased ehitustöödele ei kippunud, aga peagi lahkusid ka muulased, kui olid saanud korteri, meelepärasemale tööle, vabastades töökohta uutele sisserändajatele. Üheski teises valdkonnas ei olnud sellist tööjõu voolavust (ca 50% aastas) kui ehituses. Eestis ehitati 1970. aastatel üle 700 000 m² elamute üldpinda aastas, mis on suurusjärgu võrra rohkem praegusega võrreldes. Ei kujuta ette, kui teravad oleksid meil eluasemeprobleemid praegu, kui omal ajal poleks sellist ehitustegevust arendatud. Sama võime öelda paljude teiste valdkondade kohta.

Kaldusin järjekordselt teemast kõrvale, kuid ei saa sinna midagi parata, sest mõtted hakkavad iseenesest hargnema.

Elasime küllalt kokkuhoidlikult, ei mingit priiskamist, ja nii elasid ka minu lähedased sõbrad ja tuttavad. Millestki me puu-

dist ei tundnud (ajab veidi muigele, sest kõik on ju siin elus väga rahuline), kohud olid täis, riided seljas. Häällestuse selliseks rahuloluks andis tolle aja ühiskond – enamik inimesi olid ühetaolised, see tähendab, et elati, riietuti, söödi-joodi, puhati ühtemoodi. Ka inimeste sissetulekud ei erinenud väga suures ulatuses. Kuid sellega ei taha ma sugugi väita, et valitses kommunistide poolt lubatud võrdsus. Muidugi olid ka siis jõukamad ja vaesemad, ei puudunud ka kadedus. Ent kontrastid ei torganud niivõrd silma nagu tänapäeval.

Sain oma vana armsa BMW maha müüa ja peaministri enda hulgaga osta taksopargis väljapraagitud Moskvitši, millega oli rallitõnnud kuulus autovõidusõitja Uno Aava. Auto oli taskukohane, kuid parasjagu rüüstatud ega käivitunud, kohale tõin ta slepis. Hinnad olid mul jälle kõvasti tegemist, kuid meeleolu oli rõõmus. Mul olid head suhted tervishoiuministeeriumi automajandi juhtidega, sain töökoda ja vahel ka abimehi kasutada. Kui sain lõpuks auto sõidukorda ja üle värvitud, olin nagu seitsmendas taevas. Tol ajal oli nii vähe vaja positiivsete emotsioonide saamiseks, et see tundub tänapäeval uskumatuna.

Tegime "uue" autoga esimese suurema reisi koos Juta, Mariti ja minu vanematega Riiga. Tagasihoidlikkuse tõttu ei julgenud minna Läti kolleege öömaja pärast tülitada ja see sai meile saatuslikuks, kuid samas avardas silmaringi. Pärast mõningast linnaga tutvumist sundis väsimus meid öömaja peale mõtlema. Sõitsin hotell Riga ette lihtsameelses lootuses öömajale saada. Administraatori aknakese taga ilutses silt "Vabu kohti ei ole". Administraator ei vaevunud isegi pilku minu poole pöörama, kordas vaid, et kohti ei ole, kui soovite, võite oodata, ehk midagi vabaneb. Möödus tund, möödus kaks – olukord oli muutusteta. Järjekordse pöördumise peale soovitas administraator minna hotellikoondise dispetšeri juurde, kellel olevat ülevaade kõikide hotellide kohta, ja juhatas isegi teed. See asutus oli 5–10 minuti tee kaugusel, otse raudteejaama vastas. Sisenessin suurde ruumi, mis oli sõna otseses mõttes puupüsti inimesi täis. Jäin minagi sinna seisma ja püüdsin

jälgida, mis toimub, ja aru saada, mida teha. Kogu seltskond tundus olevat venekeelne, nagu ka kirjutuslaua taga istuv rasvarullidesse uppuv tädi, kes pidevalt kuhugi helistas ja mingeid märkmeid tegi. Seejärel andis ta umbes taolisi korraldusi: "Teie seal noormees, tulge lähemale. Annan teile suunamise turismibaasi sõidate elektrirongiga 30 km Riiast välja. Ma kirjutan suunamise, teie tooge niikaua üks šokolaaditahvel, väljas nurga taga on kiosk." Nägin ametniku kirjutuslaual umbes 15 šokolaaditahvli koosnevat kuhjakest. Jätkus samas vaimus: "Seltsimees polkovnik, saadan teid..., olge head, šokolaad lauanurgale." Saabus noormees šokolaadiga. "Pange lauanurgale, võtke oma suunamiskiri ja selle šokolaadi annate kohalesaabumisel Njuurale. Selge? Mingel" Järgisin seda etendust, suu ammuli, 10–15 minutit. Tegevus käis nagu konveieril, kuid ma pidasin targemaks jalga lasta. Hotelli tagasi jõudes kohtasin tuttavat ülikoolipäevilt ja kurtsin olukorda, millesse olin sattunud. Ta vaatas mulle kui kuu pealt kukkunule otsa: see on ju tavaline! Pangu ma raha passi vahele ja mingu uuesti administraatori juurde, ühe inimese puhul pidi aitama viiest rublast, aga kuna mul on rohkem inimesi, siis pangu ma kümnerublane. Nii ma tegingi, administraator naeratas ja ulatas mulle ankeetlehed, mis tol ajal tuli igal hotellikülalisel täita. Saime kahetoalise luksusunumbri, mis ei olnudki kallid, kuid hommikul lahkumisel paluti kirjutada väike avaldus ja maksti pool ööbimisrahast tagasi, kuna peatusime hotellis vähem kui 12 tundi. Selline tore kord valitses tol ajal Lätimaal ja ilmselt kogu Nõukogude Liidus.

Sellea seiklused paraku ei lõppenud. Hommikul arutasime edasisi plaane, aga ema tahe jäi peale, et tuleb alustada kojusõitu, kuna tema tahab vaadata Soome televisioonist oma lemmiksaate "Peyton Place" järjekordset osa. Tegime ema kulul veidi nalja, kuid ta jäi endale kindlaks. Soome TV saated olid muutunud üheks osaks tema elus, just rootsikeelseid uudiseid ei unustanud ta kunagi vaadata. Ei jäänudki midagi üle, nii võtsimegi suuna Tallinna poole. Sõitsin peatänavat pidi (tol ajal Lenin iela) kesklinnast välja. Sellel lõigul oli vist kolm sõidurida ühes suunas, kaks parempoolset olid

kinni, esimesel real liikus buss, teisel minu ees suur furgoonauto. Vasakpoolne rida oli vaba, andsin gaasi ja asusin sellesse ritta. Hakk hiljem nägin, et auto paremas reas pidurdab. Järgmisel momendil nägin enda ees ristmikku ja pidurdasin täie jõuga. Auto tegi tajutava nõksaku, piduripedaal vajus põhja, aga masin liikus edasi. Taipasin, et pidurisilindri mansett või pidurivoolik oli purunenud. Kohe ilmus veoauto tagant diagonaalis üle ristmiku nähtavale valgusfoori punane tuli. Selgroost käis nagu elektrilöök läbi. Nägin paremalt poolt ristmikult lähenevat sõiduauto, ka vasakult lähenesid autod kahes reas. Ma isegi ei mäletanud pärast, kuidas ma tegutsesin, sest olin niivõrd ähmi täis. Proovisin käsipidurit, millest mingit kasu polnud, ületasin ristmiku ja pidurdasin mootoriga parempoolse kõnnitee äärde. See oli puhas õnn, mis arvatavasti saadab autojuhte märksa sagedamini kui õnnetused. Ühtlasi on see näide ka sellest, kui olulised on autojuhile ülalt nähtavad valgusfoorituled, millele nendel aastatel veel ei mõeldud. Kulus mitu tundi pidurite parandamisele, enne kui saime teekonda jätkata.

Kuuekümnendatel seati sisse reisiliin Tallinna ja Helsingi vahel, mis oli meie jaoks suur sündmus ja toitis meie lootusi. Ega laevalehti ei saanud, vaatasime seda eemalt või Pirita rannast. Mingil ajal hakati korraldama ka meie inimestele turismireise Soome. Need olid enamjaolt kolme- kuni viiepäevased, maksid vähe, päevarahad vahetati viis rubla, seega igati taskukohased, kuid sinna pääsda oli raske. Panin oma tutvused mängu ja mulle võimaldati koos abikaasaga kolmepäevasele turismireisile sõita. Olime rõõmsad, kuid päev või paar enne sõitu teatati mulle, et sõidab üksnes minu abikaasa, mind nimekirjas pole. See oli tüüpiline vastus, selgitusi ei olnud mõtet nõuda. Parem pool muna kui paljas koor, ütleb vanasõna. Tol ajal oli ju kõik välismaine popp, kuna meie poodides valitses hallus ja üksluisus. Ei olnud nii oluline, mida keegi välismaal nägi, vaid see, mida kingiks toodi; eriti lastele oli see eluliselt tähtis. Kardan, et me ei ole sellest mentaliteedist isegi tänaseks päriselt üle saanud. Mäletan, et Jutta tõi Maritile paar pulgakommi,

ostis ühe ilusate värvidega lauavakstu ja järelejäänud peenraha eest rulli tualettpaberit, mida meie poodides tol ajal olemaski polnud.

Kuuekümnendatel oli veel üks rõõmus ja meeldejääv sündmus: Lennarti peres sündis 17. detsembril 1966. aastal nende noorim poeg Kristjan.

Suvila ehitamine. Suvised sõidud

Nõukogude süsteem oli iga kandi pealt eriskummaline. Nüüd hakkab kõik ununema, noor põlvkond ei tea ega tahagi eriti teada, kuidas varem elati. Omamoodi nähtuseks oli nõukogude inimese puhkuse korraldamine, mida peeti tohutu oluliseks ning loeti heaks tooniks, kui sellega tegelesid partei, ametiühing ja asutuste ettevõtete juhtkond. Venemaalt toodi sisse mõiste "tuusik", mis tähendas saatelehte sanatooriumisse, puhkekodusse, turismireisile või pioneerilaagrisse. Meil eestlaste hulgas oli see veidi võõras ja harjumatu, kuid venelased seadsid oma puhkusi päris täpselt tuusiku aegade kokku. Puhkekodude ja sanatooriumide tuusikud olid hinnalt soodsad, üldjuhul tuli tasuda vast 30% maksumusest, sageli sai neid päris tasuta. Tuusik garanteeris täieliku teeninduse ja ülalpidamise, sanatooriumides ka raviprotseduurid, seega hoiti niimoodi palgaraha kokku. Aja jooksul hakkasid ka eestlased neid soodustusi kasutama, eriti maarahvas pärast Pärnu, Narva-Jõesuu ja Värskas sanatooriumi ehitamist. Peaaegu kõigil liidulise alluvusega ettevõtetel oli võimalus saata töötajaid puhkama Musta mere äärsetesse sanatooriumidesse või puhkekodudesse. Lapsed saadeti suveks pioneeri- ja spordilaagritesse, mille eest vanemad tasusid sümboolse summa. Taoline puhkuste süsteem, mis oli tehtud inimestele ülisoodsaks, maksis ühiskonnale tegelikult ränka raha.

Aeg läks edasi. Jõukus kasvas, tasapisi muretseti ikka enam isiklike sõiduautosid, töönael lühenes 48-lt tunnilt 40-le – kõik see

muutis ka inimeste tavapäraseid harjumusi. Perekonnad eelistasid puhata koos, seepärast püüti muretseda maakodusid, mis tol ajal lähtus enamasti mitmesuguste bürokraatlike takistuste taha. Asutused kohandasid oma töötajatele puhkamiseks mahajäetud hooned, endisi piirivalvekordoneid, suletud koolimaju, mõisahooneid jne. 1960.–1970. aastatel läks lahti massiline asutuste puhkemajade ehitamine, mis oli tolle aja seaduste järgi suures määras ebaseaduslik tegevus. Üldjuhul võimud sellesse ei sekkunud, sest teadsid, et taolist ehitustegevust pole võimalik seadustada, mis siis pigistati silm kinni. Mida rohkem rahvast maalt linna elama asus, seda rohkem ehitati linnades kortermaju ja seda suuremaks muutus üldine vajadus puhkamisvõimaluste järele.

Müüagi hakkas riik asutuste ja ametiühingute vahendusel eraldama töötajatele suvilakrunte. See kestis lühikest aega, kuna ideoloogiarindel taibati, et see on justkui maa eraomandisse andmine, ehkki tegelikult jäi maa riigile, kes andis selle eraisikule tasuta igaveseks kasutamiseks. Alates 1960. või 1961. aastast eraldati maa asutuste kaudu suvitus- ja aianduskooperatiividele (praeguses tähenduses ühistutele). Maaeraldused tehti tavaliselt kõige viletsamatest, kasutusest väljas olevatest maadest. Eestis kerkisid kümned tuhanded suvilad ja aiamajad, mille krundid olid tavaliselt 800–1000 ruutmeetrit. Inimesed töötasid kogu perega nagu sipelgad, enamasti ehtasid kõik ise. Endised jäätmaad muutusid viljakandvateks aedadeks, inimesed said marju, puuvilju ja aedvilju, mida riik ei olnud suutnud neile tagada. Suvila üldpindala oli piiratud 25 ruutmeetriga, alles aastaid hiljem nihutati see piirang 40 ruutmeetrini. Esialgu ei olnud lubatud ehitada ka küttekollet, ka see takistus kõrvaldati hiljem. Tänu arhitektide heale tasemele olid meie suvemajad enamasti kaunid. Sellist muljet ei jäänud mul ei Lätis ega Leedus, rääkimata Moskva lähistel suvilaid külastades. Me lihtsalt oskasime ühte ja teist asja paremini teha. Kuid see omakorda tekitas kadedust, Moskvasse jõudsid kaebekirjad, et suvilad on ehitatud riigilt varastatud materjalidega.

Andropovi valitsemise ajal algas üldine nõiajaht, kuulduste kohaselt olevat Aserbaidžaanis suvilaid isegi buldoosritega lammutatud. Meil asi nii kaugele siiski ei läinud, kuid juhtivtöötajad pidid partei keskkomiteele esitama andmed oma suvila suuruse ja võib-olla ka maksumuse kohta, täpselt enam ei mäleta. Eestisse saabus Moskvast mingi kontrollkomisjon asju uurima. Pidin koostama üduseid õiendeid suvemajade ehitamiseks kulutatud ehitusmaterjalide kohta. Nende küsimustega tegeles Leonid Lentsman, kes tol ajal oli vist ametiühingute nõukogu esimees. Ta oli endine keskkomitee ideoloogiasekretär, keda ma mäletasin väga ägeda esinejana büroo istungitel, uudses rollis oli ta kontrollijate kartuses alandlik ja ähmi täis. Nagu paljud asjad, nii vaibus ka see aktsioon justkui iseenesest ja suvemajade ehitus jätkus täie hooga. Tol ajal tundus mulle suure totrusena ühelt poolt takistada eramajade ehitust (ei antud sobivaid krunte), teiselt poolt ehitada riigi vahenditega ebakvaliteetseid elamuid, võimaldada ehitada garaažikooperatiive, mis sageli paiknesid elukohast eemal, ning soodustada aiandus- ja suvemajade ehitamist. Lausa naeruväärne oli aianduskooperatiivide rajamine maakohtades. Neid tagajärgi tunneb minu põlvkonda, kelle kogu elu on lõhestatud linna ja maa vahel. Kui oled linnas, valutab süda suvila pärast, oled suvilas, valutab süda linnakorteri pärast. Minu tutvusringkonnas ei ole vargad kedagi säästnud. Selle asemel oleks tulnud kaaluda suurte paneelelamute kõrval ka riigi abiga massilist eramajade ehitamist, kuivõrd seda oleksid võimaldanud inimeste säästus ja soovid saada oma kodu koos aia ja garaažiga.

Läksin selle temaga liialt hoogu. Tahtsin rääkida sellest, et ka mina sain võimaluse puhata Lohusalus valitsuse pensionsaadis. Tuba, kuhu oma kolmeliikmelise perega mahtusime, maksis ainult 25 rubla kuus, kuid kuna soovijaid oli palju, siis kauemaks kui kuuks ajaks ei saanud seda üürida. Toitlustamine oli oma raha eest pensionsaadi sööklas. Liivane supelrand ja meri olid käeulatuses. Kuid selline puhkus tundus tüüfav, häiris ümbritsev sagimine ja alatine lärm, aga veel rohkem see, et ümberringi olid needsamad

inimesed, kellega puutusid pidevalt töö kokku. Otsustasin ehitada endale suvila, seda enam, et krunt oli olemas. Puudusid üksnes ehitamisoskused ja nappis ka raha.

1967. aasta 6. augustil möllas Eestis üks 20. sajandi tugevaimad tormid, mis tekitas ulatuslikke metsakahjustusi. Kuid kuna sageli pole halba ilma heata, siis hakkas tormikahjude likvideerimise ajal liikuma odavat metsamaterjali. Pidin juhust kasutama. Appi tulid ülikoolikaaslased, minu sõbrad Alar Kotli ja Ivar Arold kutsusid oma sõbraga ning kahe päevaga oli maja sõrestik ja katus kokku klopsitud, vundamendi olin pensionsaadi katlakütja Toiga juba veehvalt valanud. Kõik muu laabus oodatust lihtsamalt. Aeg oli soodne: ehkki raha oli vähe, olid ka materjalid praeguste hindadega võrreldes naeruväärselt odavad. Mul on säilinud kaust kõigi kaupluste kviitungitega. Sealhulgas on kviitung akende ja uste klaasimise kohta, kusjuures klaasija tuli oma bussiga Tallinnast (40 km) kohale, üle kümne suure ruudu klaasimise eest tasusin koos materjalidega 25 rubla ja 50 kopikat (1961. a. vääringus). Kokku läks mul suvila maksma umbes 2500 rubla. Suurema osa tööst tegin ise, aeg-ajalt õpikusse pilku heites. Ehitamist alustasin vist 1969. ja 1970. aasta suve lõpuks saime juba elada.

Suvemaja on ehitatud Laulasmaa kunagisele liivaluutele ja meil on vaid sada meetrit. Männimets. Marjad ja seened. Hea oli kohalisi vastu võtta, eriti võrreldes kitsukese linnakorteriga.

Juta osales vapralt ehitusel. Kui meie naabruses elanud kunstnikpaar Reindorfid oma jalutuskäikudel vahel poolioleva ehituse juures peatusid, et vahetada mõni sõna, siis neist vähestest jutustamistest on meelde jäänud, et neid pani alati imestama puhtus ja kuidas meie suvila ehitusplatsil. See oli muidugi Juta teene, kes rühmuse kui lauajupi, pilpa või laastu alati ära koristas. Korraarmastus oli juba tema loomuses.

Vahel käis ka sõber Ivar oma perega meil suvitamas, sageli tulid kulla töökaaslased. Suitsutasime värskelt püütud lestakala, mis maksis 20–30 kopikat kilo, ja tegime huvitavaid jalutuskäike

Nabe saarele. Vahel käisid ema ja isa meid külastamas, ka Lenart põikas teinekord oma perega sisse.

Aiandusmuredest me tänu asukohale pääsesime, kuid tegemist jätkus sellegipoolest. Istutasime oma perega Laulasmaale tuhandeid männitaimi, mis on tänaseks sihvakateks kõrgeteks mändideks sirgunud.

Sellest ajast meenuvad me naabruses elanud Günther Reindorff abikaasaga, kes peaaegu iga päev meist mööda jalutasid ja kellega sai ikka mõni sõna juttu aetud; helilooja Reimann oma poegadega, Gustav Ernesaks abikaasaga, naabrid Malmetid, Laarsid, Maurid, Kottavid, Raamatud, Hiired ja Sinijärved, Ülo Mallene ja paljud teised.

Tütar Marit veetis kõik koolivaheajad Laulasmaal. Tal kujunes välja tore suvine lastesõpruskond, mis on jäänud püsima tänini. Mäletan põlvepikkust oma tarkusega hiilgavat Karl-Martin Sinijärve naabersuvilast, kes tõsimeelsete filosoofiliste aruteludega meid vahel lõbustamas käis.

Suvilast hoolimata jätkasime perekondlikke automatkasid kõigisse Eestimaa paikadesse. Nüüd oli mul uus Žiguli, iga nõukogu de autoomaniku unistus. Käisime telkimas Saare- ja Hiiumaal, Vormsil ja Kihnul, Permiskülas ja Kauksis, Rõuges ja Pühajärvel. Kuid mitmel korral võtsime ette pikemaid reise Baltimaades, põikasime Nida maakitsusele ja isegi Kaliningradi (Königsbergi) linnale. Korra sõitsime Jutaga huupi, ilma igasuguse ettevalmistuseta, seljakottide ja telgiga Musta mere äärde: lihtsalt Tallinnast rongiga Kiievisse, sealt Odessasse ja edasi laevaga Jaltasse. Ööbisime enamasti telgis, elasime mugavusteta, kuid muljed olid meelde jäävad. Meenub üks episood. Meie telk oli kõrgel mäekünkal, kust avanes võrratu vaade Mustale merele ja kaljusele rannikule. Läheduses olid veel mõned telgid. Tavaliselt lahkusime telgist varahommikul ja tulime tagasi magamise ajaks, asjad, nii palju kui neil meil üldse oli, olid kogu aeg telgis. Kord tulime telkide juurde koos ühe venelasest pedagoogiga, sattusime vestlema ja kui tema fotografeeris, ütlesin mina, et võtan telgist ka oma aparraadi. Vestlus

kaaslane sattus häämingusse, et ma hoidsin fotoaparaati telgis ja ütles, et ta näeb esimest korda elus niivõrd alavääristavat suhtumist varastesse. Venemaa ei olnud tol ajal nii kriminogeenne kui aastakümneid hiljem.

Elamise looga seoses meenub midagi ka Eestist. Ühel järjekorral suvisel autoreisil mööda Eestit seadsime oma laagripaiga sisse Ahja jõe imeilusas käärus. Ilm oli soe ja vaikne. Juta tegi ettevalmistusi õhtusöögiks, mina panin kaasavõetud viinapudeli jökke jahutama ja askeldasin auto juures. Meist möödus süstamatkajate grupp ja üks paarike kummipaadiga, kes kõik meid lõbusalt tervitasid. Improviseeritud söögilaud oli kaetud, isegi väiksed plastpitlad otasid täitmist. Läksin pudelit tooma, kuid mida ei olnud, seda ei olnud, pudel oli läinud. Tegi meelega pahaks ja ajas naerma ühtsaegu. Sellest jätkus juttu veel kauaks.

Paraku suvila kinnistab inimest, suvilaomanik muutub mugavaks ega soovi enam ringi rännata. Mida aasta edasi, seda harvemaks muutusid ka meie ringsõidud – ei tea isegi öelda, kas töökoormus ei võimaldanud või lihtsalt tüdinesin ja hakkasin eelistama rahulikumat elustiili.

Süski veel meenub tollest ajast üks puhkusereis Musta mere äärde. Töö ei võimaldanud suvel puhkust saada, aga hilissügisel ei olnud midagi paremat välja mõelda kui sõita koos sõber Eino Jostiga Krimmi. Seal leidsime peavarju Jalta Massandra hotellis, mis oli päris erakordne vedamine. Merevesi oli veel päris soe, sai mõnusalt päevitada ja supelda, tutvusime vaatamisväärsustega. Ühel õhtul rannapromenaadil jalutades märkasin laternaposti külge kinnitatud väikest lilla tindiga kirjutatud kuulutust. Ma ei tea, miks ma seda lugema hakkasin, tavaliselt ei pööra ma sellistele asjadele tähelepanu. Kuulutusel oli kirjas, et kes soovib 7 rubla eest sõita, tulgu laevale. Laeva väljumiseni oli kaks tundi aega. Hind oli niivõrd odav, et läksime asja lähemalt uurima. Selgus, et selle raha eest pakuti kahekohalist kajutit ja neli korda päevas sööki. Laev kuulus Odessa turismibaasile ja tegi huvireise Musta mere rannikul. Hind oli naeruväärselt madal, kuid korraldajatel

oli ilmselt parem näidata, et kõik kohad on välja müüdud. Sõime me Tuapse kaudu kaks päeva. Saksamaal ehitatud laev oli väike, kuid mugav. Sotšis laevalt lahkudes sattusime vanamuttide küla, kes üksteise võidu ööbimist pakkusid, sest oli ju üldiselt teada, et hotellidesse on võimatu pääseda. Läksimegi ühe vanamammi õnge, kelle korter pidi paiknema "siinsamas", kuid asus tegelikult oma poolteist kilomeetrit merest eemal, me pidime teisest rästast läbi käima ja hiljemalt kell üksteist öörahu tunnistama. Olime omadega sees, maksime ühe öö eest ette, läksime linna peale jalutama ja kirusime oma saatust. Möödudes kenast hotellist Magnolia astusime naljapärast sisse ja saime oma üllatuseks küllaltki madala hinnaga luksuslikud toad. Hotell asus mõnisada meetrit merest. Olime seitsmendas taevas. Veidi tegemist oli varajasema leppe ühistamisega ja pagasi kättesaamisega, aga see meid ei heidutanud. Meile meeldis kõik: märksa parem toitlustamine kui Krimmis ja rannas oli rahvast üsna hõredalt. Käisime mitu korda päevas meres. Oli oktoobri lõpp ja novembri algus, suvitushooaeg oli praktiliselt lõppenud, kuid ilmad püsisid erakordselt soojad, õhutemperatuur oli +26–29 °C ja vesi kuni +24 °C, see oli tõeline nauding. Kord läksin õhtul videvikus ujuma. Rannas liikusid üksikud paarikesed, siin-seal oli ka mõni ujuja. Ilm oli vaikne, kuid nagu Mustale merele omane, oli õhtune lainetus päris tugev. Eino ei viitsinud vette tulla, ta jäi minu suplust rannapromenaadi pingilt jälgima. Mõnulesin lainetemöllus, kuni isu sai täis, siis üritasin ranna poole ujuda, milleks pidin lainemurdja ületama. Proovisin mitmeid korra, kuid rannast tagasivoolav veemass viis mind võimsa hooga iga kord mere poole tagasi. Vahel sain kätega puudutada betoonist lainemurdjat, kuid kinni võtta polnud kuskilt, käte all oli midagi libedat ja haakumatut. Vahepeal oli juba pimenenud, promenaadil põlesid tuled, nägin siiski mõningaid jalutavaid inimfiguure ja Einot rahulikult istumas. Minu järjekordsed ebaõnnestunud katsed muutsid mind ärevaks, ma tundsin jõu kahanemist, hingamine muutus raskemaks. Olin juba valmis abi kutsuma, kuid andsin enesele aru, et lainetekohinas ei kostaks mu hääl isegi mõne meetri

kaugusele. Hakkasin ühe käega energiliselt vehkima lootuses, et sõber taipab minu olukorda ning võtab midagi ette. Ilmselt pimeduse tõttu ei taibanud ta seda ning lehvitas stoilises rahus vastu, mis mind veelgi ärevamaks tegi. Olukord näis lootusetu, mu jõudvad olid lõpukorral. Kõrvaltvaatajale võinuks minu tegevus vees tunduda lõbusa mänguna merelainetes, seda enam et kõik toimus rannast ainult paarikümne meetri kaugusel. Ka seekord oli mul tunne, üks järjekordne laine osutus nii võimsaks, et paiskas mind kaugele üle lainemurdja. Tundsin lõpuks ometi jalgade all maad, olin pääsenud, kuigi surmani väsinud.

Arasõidupäev oli eriti palav, mõnulesime soojas merevees kuni lennujaama minekuni. Adleri lennujaama vahetus läheduses müüritud uleni musta riidetatud kohalikud maainimesed oma aiasaadust. Ütsime midagi meiegi. Jäin kuulutama nende omavahelist kõnet ja ei uskunud oma kõrvu: nad rääkisid eesti keeles! Olin ennegi kuulnud Kaukaasia eestlastest, kuid puutusin nendega kokku esmakordselt. Oleksime meeleldi tahtnud pikemalt vestelda ja nende suunda vastu huvi tunda, kuid pidime ruttama väljuvale lennukile. Lend kulges läbi Kiievi. Kiievi lennuväljal tuli reisijatel eeskirjade kohaselt tankimise ajaks lennukist lahkuda, aga lennuk jäi lennujaamast päris kaugele, autobussi vastu ei saadetud ning inimesed pidid jalgse lennujaama minema. Väljas möllas paras lumetorm, olid külmakraadid, kuid meil Einoga ei olnud palituid ega peakatteid. Lennuki komandör tegi meile erandi ja me olime talle väga tänulikud, et saime jääda lennukisse. Ka Tallinn võttis meid talviselt vastu.

Millest jäljed jäid

Raske on mälestustest valida välja seda, mis võiks tulevikus inimestele huvi pakkuda. Püüan mõnel asjal siiski peatuda.

1950. aastatel oli autopark väga kirju ja vana, palju oli väikseid automajandeid. Moskva nõudis automajandite suurendamist. Eelistatud oli nn. üldkasutatava autotranspordi arendamine, milleks eraldati uusi autosid ja raha. Kui me oleksime seda suunda ignoreerinud, oleksime sattunud raskustesse. Väikestel majandustel polnud võimalusi kaasaegsete suuretonnažiliste veoautode hooldamiseks ja garažeerimiseks. Ka majandusnäitajad olid suures autoparkides paremad võrreldes väiksematega, kus autosid vähem intensiivselt kasutati. Oli mitmeid teisi nüansse, millesse laskumine teeks asja liig keeruliseks. Seda tegevusala suunas plaanikomitee transpordiosakond. Protsess kulges kahes suunas: tööstusettevõtete autod koondati esialgu rahvamajandusnõukogu siseselt, muude ettevõtete ja asutuste veoautod koondati autotranspordi ja maanteed ministriumisüsteemi. Esimesel juhul käis tegevus Vladimir Kão ja tulihingeliste autotranspordi patriootide Volde mar Issako ja Juhan Siffi juhtimisel, teisel juhul, ministriumis suunasid seda autovedude valitsuse teenekas juht Johannes Kangro ja tema abilistena Aare Salum ja Udo Uusküla.

Suhteliselt vabad käed oma arengusuunade kujundamisel jäeti põllumajandusettevõtetele, tarbijate kooperatiividele ning tervishoiusüsteemile, kus autovedud olid spetsiifilise otstarbega.

Kuuekümnendate alguses anti ka rahvamajandusnõukogu autopark ministriumile üle. Samal ajal ehitati uusi automajandeid ja autoremonditehaseid. Kohtla-Järvele ehitati võimas autokummide protekteerimise tehas, mis leevendas alalist autokummide defitsiiti. Tartu autoremonditehases valmistati kuni 1960. aastateni väikesi autobusse külade jaoks, mis olid suureks abiks reisijateveo korraldamisel maal. Hiljem, kui hakati väljastpoolt vabariiki piisavalt busse saama, alustati Tartus toiduainete veoks furgoon-

ide tootmist, umbes 400–600 tükki aastas. Nii kujunes tol ajal Eesti välja päris võimas üldkasutatav autotransport, mis oli tollaegses Nõukogude Liidus üks paremini tegutsev süsteem.

Olulist tähelepanu pöörati vedude korraldamisele. Tuli murda vana tava, et iga kaubasaaja käis ise autoga kauba järel. See moodus oli pärit sõjajärgsetest aegadest, kui oli reaalne oht kaubast ilma jääda. Tallinna kaubajaamas oli mõnel päeval järjekorras 200–300 veoautot, autojuhid, sageli ka ekspediitorid ja laadijad vahtisid tegevust. Sama pilt oli ka kauba toomisel jaama. Tehaste väravate taga olid hommikust õhtuni järjekorrad, isegi hapnikuballooni saamiseks pidi vähemalt pool päeva autoga järjekorras ootama. Hinnagune töökorraldus tekitas majandusele tohutut kahju, tööviljakus oli madal ja töötajad rahulolematud, sest sellise töö eest ei maksnud keegi vähegi mõistlikku palka. Tol ajal oli juba teada, kuidas need tööprotsessid kulgesid turumajandusega ühiskonnas, kuid nendest teadmistest üksi oli vähe. Plaanimajanduse tingimustes sai probleeme lahendada ainult kõrgemalt poolt, sest isereguleeruvad mehhanismid kas lihtsalt puudusid või ei toimunud. Nii tuli kolleegidega ministriumist nende küsimustega tegelema hakata. Plaanidesse ilmus täiendav näitaja – tsentraliseeritud vedude maht, teisisõnu said tootjad ülesande kaup tarbijale kätte toimetada. Sellega kaasnesid omakorda uued küsimused, nagu vastutus kaupade säilimise eest, laadimine jpt. Loodi kaupade ekspedeerimise organisatsioon, korrustati linnadevahelised veod, hiljem käivitasid ka rahvusvahelised veod.

Üldkasutatava transpordi arengust oli väga huvitatud sõjavägi, kuna kuuekümnendatel aastatel oli vastu võetud ülisalajane määrus, millega osa sõjaväe vajadusteks eraldatud veokitest suunati tsivilmajanduse käsutusse, kuid sõjaväel jäi õigus neid esimese vajaduse korral koos autojuhtidega oma kasutusse võtta. See tingis automajandite ümberkorraldamise lähtuvalt sõjaväe vajadustest, sõjaväe juhtimisstruktuuri kohandamise sõjaväele omasel viisil ning nii moodustati praktiliselt sõjaväestatud autokolonnid. Esimesed tõsised ristised sai too süsteem Tšehhoslovakkia sündmuste

päevil, mil lühikese ajaga mobiliseeriti tuhandeid kutsealuseid noormehi ja saadeti nendesamade autodega sõtta. See nutikalt väljamõeldud süsteem tekitas majanduses ebamugavaid probleeme. Nii püüdsid sõjaväelased inimeste veoks kohandatud autode arvu suurendada, kuid majandus vajab hoopis teistsuguseid veokeid. Neid küsimusi tuli pidevalt klaarida, teinekord isegi kindralstaabi tasemel, kuna ka Nõukogude Liidu Plaanikomitee volinused olid selles osas piiratud. Tulin toime ja pälvisin isegi ministri nõukogu esimehe Valter Klausoni tunnustuse.

Reisijateveost oli eespool juba juttu. Bussiliinid ühendasid iga põllumajandusmajandit rajoonikeskusega, koolilaste vedu maal oli alates kuuekümnendate algusest tasuta. Seadsime selle korda Eestis sisse omal algatusel, ilma Moskvast luba küsimata. Kuuekümnendatel aastatel viisime linnades bussiliinid üle ühtsele piletitarifile, näiteks Tallinnas võis viie kopika eest mõnel liinil paarkümmend kilomeetrit sõita. Ühtset piletihinda nõudsid tööliskollektiivid oma pöördumistes vabariigi juhtkonna poole. Ei olnud ka muud väljapääsu, sest sageli tuli ette juhtumeid, kui bussid jäid konduktorite puudumisel garaažist väljumata. Viiekopikane pilet tähendas konduktoriteta teenindamist: sõitja laskis kassasse mündi ja rebis pileti. Paraku ilmnes, et 5–10 igast sajast reisijast ei maksnud pileti eest ja nii viis ühtne piletisüsteem varsti linnaliinid suurde kahjumisse, mida katsid maaliinid.

Minu ülemus Jüri Rebane juurutas süsteemi, et kohalikud võimuorganid pidid koos plaaniprojektiga esitama oma ettepanekud uute bussiliinide avamiseks, sõidutaksode arvu suurendamiseks, telefoniühendusliinide ehitamiseks ning kohalike teede remondiks, hoolduseks ja lumetõrjeks. Sellest oli suur abi ja need ettepanekud enamasti realiseeriti koostöös ministriumiga.

Selle valdkonnaga tuli mul aastaid tegeleda. Kavandasime koos ministriumiga veoste mahud, tulud, kasumid ja ehitusplaanid ning kümneid muid asjalikke, ent ka rumalaid asju. Meenub lugu Tallinna Autobussipargi ehitamisest. Sel ajal oli juba kolmandik või pool Mustamäest valmis ehitatud. Autotranspordi ja maan-

linde ministriumiga ning Tööstusprojektiga leppisime kokku, et uus bussipark peab tulema Mustamäele, kuid tollane Ehituskomitee esimees Albert Vendelin oli sellele kategooriliselt vastu, kuna tegemist on elurajooniga ja mingeid tööstusliku iseloomuga ehitustema sinna ei luba. Linnal nendes küsimustes eriti palju kaasa rääkida ei võimaldatud. Bussipargi ehituseks pakuti välja sõjaväele kuuluv territoorium Tartu maantee ja Suur-Sõjamäe ristmikul nende ridade kirjutamise aegu paikneb seal Ülemiste kaubanduskeskus), mille vabastamise eest nõuti 16 miljonit rubla. Koostasid ettepaneku Valter Klausonile, näidates bussipargi Mustamäele ehitamise eelisena, et vastasel juhul pidi hommikutundidel tohtu hulk busse Lasnamäelt tühjalt Mustamäele tulema, õhtutundidel jällegi vastupidi. Arvutused näitasid, et kulutused oleksid juba mõne aastaga ületanud uue pargi ehitusmaksumuse. Klauson nõustus meie põhjendustega ja uus bussipark ehitatigi Mustamäele, millele järgnesid veel mõned teenindusliku iseloomuga ehitused. Katki ei ole ju midagi. Kui keegi praegustest linnaehitajatest arvaks, et see ei ole enam sobiv koht, siis oleksin valmis isegi nõustuma, kuna 40 aastaga on bussipark ennast mitmeid kordi ära tasunud ja Tallinn väärrib juba moodsamat.

1960.–1970. aastatel tuli autotranspordi süsteemi palju toreid, eriharidusega eesti noori, kellega oli meeldiv suhelda ja kes olid enamasti oma ala entusiastid. Käisime koos mitmetel üleliidulistel seminaridel ja näitustel. Lembit Ojaverega, ministri ülemkoosolekujuhatajaga, hiljem autovedude valitsuse juhatajaga käisime Gorkis, Leningradis, Moskvast ja Ordžonikidzes mitmesugustel transpordialastel üritustel, mis olid silmaringi laiendamiseks kasulikud. Muidugi, praegusega võrrelda nende lähetuste hulka ei saa, mis parata, ajad ja süsteem olid teised.

Luban endale veel ühe meenutuse. Eestis oli hästi arenenud raudteevõrk, millele pandi alus 1870. aastal. Kuid aja jooksul tekkis järjekorrasõiduteedena ja sõjalistel eesmärkidel ka kitsarööpmeline raudteevõrk, mis nõudis vähem vahendeid nii ehituseks kui eksploatatsiooniks. Autotranspordi arenedes hakkasid kiiresti

vähenema raudtee lühiveod, eriti kitsarööpmelisel raudteel. Protsessi ei mõjutanud mitte niivõrd majanduslikud näitajad, kuivõrd raudtee bürokraatlikud tehnilist laadi näitajad, nagu veduri sõidukiirus, vaguni ringluskiirus jt. Raudtee ei olnud lühivedudest ja väikesaadetistest huvitatud. Kuna raudtee oli Liidu alluvuses, oli kohalikel võimuorganitel raske sõna sekka öelda ja pigem anti raudteelaste survele järele. Esmalt keelustati alla 25 km veod, seejärel hakati raudteejaamu massiliselt kaubaveoks sulgema, lõpuks jäi Eestis järele mingi arv raudteejaamu, mida hakati tugijaamadeks nimetama. Järgmiseks sammuks oli üksikute kitsarööpmelise raudtee lõikude sulgemine: Sonda–Mustvee, Mõniste–Valga, Nõmme–Vääna–Suurupi, Viluvere–Vändra ja Rapla–Virtsu. Eelalgusid jäid püsima Tallinn–Pärnu, Lelle–Viljandi–Mõisaküla, samuti Türi–Tamsalu liinid. Raudteel olid tõsised raskused kaupade ümberlaadimisega Tallinnas ja Tamsalus, aga vagunite seisuaegade eest ei saanud klientuuri trahvida, kuna kaupade ümberlaadimise kohustus lasus raudteelastel. Kaubad olid ümberlaadimiseks kohandamata, puudusid konteinerid ja laadimismehhanismid, polnud tööjõudu. Hakati unistama raudtee ümberehitamisest laiarööpmeliseks. Tehti mitmeid arvestusi, mille kohaselt raudteevõrk Leningradist Riiga pidid kulgema Tallinna ja Pärnu kaudu, see kava leidis toetajaid nii Eestis kui Moskvas. Ehituse ajaks liikus suleti. Oletasime juba siis, et paljud veosed ei jõua enam raudteele tagasi, ja nii see ka läks. Just sel ajal külastas mind vana raudteainsener Juske, tal oli piltlikult öeldes pisar silmis kitsarööpmelise raudtee hävitamise pärast. Ta rääkis mulle südamele oma mure. Asja oli lõpetatud kitsarööpmelise raudtee rekonstrueerimine, rööpmed viidud killustikalusele, muretsetud uued diiselveodid ja moodsad reisivagunid Tšehhist, kogu maailm käib Eestis tutvumas kitsarööpmelise raudteega ja ollakse sellest vaimustuses, aga nüüd on kõik läbi. Ma kuulasin teda, mul oli temast kahju ja raudteest kahju, kuid minu võimuses polnud midagi muuta. Kitsarööpmeline raudtee ehitati laiarööpmeliseks sõjaväe ehitajatega ja kapitalremondi vahenditest. Kellelgi vist pole aimu, mis see maksima-

alis minna. Vedude maht ei taastunud enam endises mahus. Leningrad–Riia suund tööle ei hakanud. Täiendavalt likvideeriti Viljandi–Mõisaküla ja Türi–Paide–Tamsalu liinid. Niimoodi anti kahelimata meie raudteele ja maaelule. Seda joont jätkasid taas elavisevunud Eestis poliitikutest transpordijuhid. Loodan, et raudte uus ärkamisaeg ootab veel ees, sest sellised märke võib Lääne-Euroopas täheldada.

Nende asjadega tegeldes möödusid minu esimesed 15 aastat plaanikomitees. Tundsin transpordimajandust peensusteni, olin ühtlasi väga paljude transpordiga seotud inimestega, olin armunud sellesse majandusharusse, kuid leidsin jõudu kiskuda ennast sellest lahti ja julgust katsetada teisel töölõigul. Tagantjärele võin öelda, et astusin selle sammu õigesti, raske isegi öelda, milline sisemine jõud mind tol korral juhtis. Ehk oleksin isegi varem jäänud selle otsuse tegema. Arvan, et inimese arenemise kõige tõenäoslikum iga on 25–45 eluaasta vahemikus.

Muudatused plaanikomitee juhtkonnas seitsmekümnnendatel

1971. aasta detsembris tuli pärast Arnold Toome Moskvasse siirdumist plaanikomitee esimehe esimeseks asetäitjaks Gustav Tõnspoj, kes oli enne seda olnud rahvamajandusnõukogu liha- ja piimatööstuse valitsuse juhataja, seejärel liha- ja piimatööstuse minister. Ta tuli võõrasse keskkonda, kus teda võeti vastu teatud kohedusega, sugugi mitte avasüli. Meie asutuse töö käis tol ajal põhiliselt vene keeles ja mulle tundub, et ainuüksi see asjaolu oli juba vastumeelne – tema vene keel ei olnud kaugeltki perfektne. Hendrik Allik, kes oli asutuses vaieldamatu autoriteet, oli juba üle 70-aastaselt Tõnspojast peaaegu 30 aastat vanem. Üks oli elutark,

stoiliselt rahulik ja paratamatusega leppija, teine aga ülevoolava noorusliku energiaga ja tegutsemisaldis.

9. märtsil 1973 saadeti Hendrik Allik, kes oli olnud oma ametipostil 12 aastat ja 3 kuud, 72 aasta vanuselt pensionile. Samal päeval võttis esimehe ameti üle 43-aastane Gustav Tõnspöög, kes ilmselt ei näinud uneski, et ta jääb sellele kohale järgnevas 14 ja pooleks aastaks.

Ka mina ei kujutanud ette, et meie omavaheline koostöö ja puhtinimlikud suhted kujunevad nii meeldivaks, nagu nad tegelikkuses olid. Suhtusin temasse alguses veidi üleolevalt, kuid see kestis lühikest aega. Tõnspöög võitis inimeste poolehoidu oma laimatu käitumise, suhtlemisoskuse, veenmisjõu, talupoeglikult loogilise mõtlemise ja inimliku soojusega. Ta oli nõudlik korra ja puhtuse suhtes, hoolitses oma riietuse ja välimuse eest ning ootas kõike seda ka oma alluvatele. Panime tähele, kui kõrgelt hindas ta oma perekonda ja perekonnaelu üldse. Tema kabinetis võis olla tähtis nõupidamine ministrite osavõtul, kuid ta ei lasknud ennast sellest kunagi häirida, kui helistas abikaasa või mõni tütardest, tema suust jäid tulemata ametnikele nii omased sõnad, nagu "olen hõivatud, mul on nõupidamine" või "helista hiljem". Suure perekonna peana sai ta aru inimeste majanduslikust kitsikusest ning hakkas energiliselt tegutsema töötajate palga- ja elamistingimuste parandamise nimel. Tulemused ei lasknud ennast kaua oodata.

Plaanikomitee uue hoone ehitamise käigus sekkus ta sageli pealtnäha pisiasjadesse, kuid just neist sageli oleneb lõpptulemus. Kahe silma vahele ei jäänud isegi seinte ja uste värvitoonide valik. Moskvast kaubeldi välja tammepuitu akende valmistamiseks ja valuutat seadmete, sidevahendite ning ukسلukkude muretsemiseks. Uude majja ei toodud vanast ühtegi mööblieset.

Tõnspöög nõudis alluvatele initsiatiivi, ettepanekuid majandusprobleemide lahendamiseks. Ringsõitudel Eestis avastas ta tihtul hulgal igasuguseid probleeme ja lahendusi ootavaid küsimusi, mis tema naasmisel töötajatele adresseeriti. Käisime koos Hiiumaal, kus kohalikud võimud tulid välja paljude muredega, ja

püüdsime neile leida lahendusi. Selle sõidu tulemusena sai Hiiumaa Lehtma sadama.

Ta oli mures elukorralduse pärast ääremaaadel ja saartel. Koostasime valitsuse määrused Vormsi, Kihnu ja Ruhnu sotsiaalmajandusliku arengu kiirendamiseks. Minu asetäitja Endel Eero juhtis talupidajate piirkondade arendamise programmi. Mina valmistasin oma kolleegidega ette Kirde-Eesti perspektiivse arengu maksa ülevaate, mille eesmärgiks oli hoiatada vabariigi juhtkonda, et tuleks ohud ähvardavad tulevikus selle piirkonna sotsiaalmajanduslikku arengut ja looduskeskkonda juhul, kui tuleks ellu viia Moskva poolt kavandatud põlevkivikeemia ja -energeetika ulmelise programm. Sellest programmist on isegi tänapäeval Eestis teadlikud vaid mõned inimesed. Kunagi varem ega hiljem ei ole Eestis tehtud nii ulatuslikku tööd vabariigi regioonide majandusliku arengu kavandamiseks kui nendel aastatel. Iseasi, et kõik kavandatu ei realiseerunud. Aastate jooksul kujunes meil Tõnspöögiga ühesugune arusaam Eesti majandusest, mis oluliselt tööd kergendas. Ma usun, et me usaldasime teineteist ka päevapoliitilistes küsimustes, mis tegelikult oli selles süsteemis üsna harukordne.

Suuri diskussioone põhjustasid migratsiooniprotsessid. Eesotsas Tõnspöögiga püüdsime sisserännet igati pidurdada, kuid saime seda teha siiski vaid kaudseid teid pidi, sest inimesed saabusid 1970.–1980. aastatel Eestisse suures osas omal algatusel. Põhjus oli lihtne: siin oli hea elada, hoopis parem kui mujal Nõukogude Liidus. Nendel aastatel oli võimalik sisserände piiramise vajadust ka poliitiliselt põhjendada. Kesk-Venemaa oli selleks ajaks inimestest juba tühjaks jooksnud, samal ajal kavandas partei suurejoonelisi programme, nagu mittemustmullavööndi põllumajanduse arendamine, Siberi nafta- ja gaasimaardlate hõlvamine, Siberi uue raudteemagistraali rajamine jt., mis kõik vajasid suurel hulgal inimesi. Seega võisime väita, et tööjõu Eestisse toomine ei olnud mõeldislik Nõukogude Liidu majanduse ees seisvate ülesannetega. Mõnede partei- ja majandustegelastele oli meie sellesuunaline algatus töö paraku kui hane selga vesi.

Lugematuid kordi tuli mul koos Tõnspojaga Moskvast ja Krem-
lis käia. Kõige töömahukam ja närvesöövam oli plaani lahkeliste
läbivaatamise korraldamine ja protokollimine. Need olid küsimu-
sed, mida meie osakonnajuhatajad ei suutnud omal jõul lahenda-
da. Mõned asjad sain koos osakonnajuhatajatega täiendava läbi-
vaatamise käigus lahendada, osa õnnestus meil osakondades koos
Tõnspojaga lahendada, kuid mingi küsimusteriing jäi ikka veel
õhku rippuma ja need vormistasime koos vastavate põhjendustega
ja peaministri poolt allakirjutatuna NSV Liidu Plaanikomitee esi-
mehele.

Me tunnetasime plaanikomitees oma vastutust elukvaliteedi
eest Eestis ja püüdsime teha kõik, mis meist sõltus, et elu oleks ta-
lutav ja muutuks paremuse poole. Selleks tuli jälgida, et majandus
areneks enam-vähem vastuvõetavates proportsioonides ja oleks
vähegi tasakaalus. Nii palju kui oli meie võimuses, tegime kõik sel-
leks, et tõrjuda eemale Eestile ebasobivaid suurehitusi, mis oleks
tinginud tööjõu sissevoolu vabariiki. Võin kinnitada, et Valter
Klauser kui kogemustega majandusmees ja Eesti majandust tervi-
kuna tundev inimene toetas meid nendes ettevõtmistes.

Gustav Tõnspoe määras oma esimeseks asetäitjaks Tartu Üli-
kooli keemikuna lõpetanud 44-aastase Leonhard Tammeväli, kes
oli enne seda kohaliku tööstuse ministri esimene asetäitja. Tamme-
väli töötas sellel kohal 17 aastat kuni plaanikomitee likvideerimi-
seni ja veel hulk aastaid uues majandusministeeriumis ja hilisemas
rahandusministeeriumis.

Tammeväli vastutas tööstuse ja energeetikaharude arengu eest
ning talle allusid teaduse ja tehnika, välismajandussuhete ning
keskkonnakaitse osakonnad, arvutuskeskus ja plaaniinstituut. Jäs-
sakas, ülevoolava energiaga Tammeväli oli teoimene, kellele
kirjatöö ja ilukõned ei olnud kontimööda. Kui oli vaja midagi ot-
sustada või nõu pidada, siis käis kõik valgukiirusel. Igas ettevõt-
mises tegutses ta jõuliselt ja tulemuslikult otsekui buldooser. Is-
loom ei olnud tal kergete killast, vastuvaidlemist ja virisemist ei
talunud; kui pidas vajalikuks, põrutas rusikaga vastu lauda, ja kui

häratas, võis nõrganärvilistel isegi kõhe hakata. Äkilistele reagee-
ringutele vaatamata oli Tammeväli alluvate suhtes abivalmis ja
hoolitsev.

Tundub ülekohtusena, et mõnd poliitikut ehk ühe-hetke-ma-
jandusmeest, kes ei ole rahva ja riigi heaks peaaegu mitte midagi
teinud, teavad kõik või paljud, kuna meedia on neist loonud le-
gende. Samal ajal mees, kes on aastakümnete kestel Eestile mõõt-
matut kasu toonud, jäetakse kulisside taha, nii et keegi ei tunne,
keegi ei tea teda. Tammeväli on inimene, kellel on koht Eesti ma-
jandusajaloos. Tänu temale on teadlased ja meedikud saanud
maailma tipptasemel teadusaparatuuri, asutused arvutustehnikat
ja sidevahendeid, linnad ja asulad automaatkatlamaju ja kommu-
naalmajandusele tehnikat. Tammeväli oli Poola restauraatorite
programmi käivitaja Eestis. Kas tõesti on kõigil ununenud, kui
kaunis muutus Tallinn 1980. aasta olümpia purjeregati ajaks?
Ema eestvedamisel kerkis Olümpia hotell ja hulk lääne seadme-
tega ja soome ehitajate poolt rajatud ettevõtteid, nagu Rakvere li-
hakombinaat, rakiste tehas, plastmasside tehas jne.

Põhiliselt isiklike kontakte kasutades ja Tõnspoja kaasabil tõi
Tammeväli Eestile Moskvast sadu miljoneid valuutarublasid, mis
oluliselt soodustas vabariigi arengut. Leonhard Tammeväli tee-
meid tunnustas ka Eesti Vabariik Valgetähe V klassi teenetemärgiga.

1974. aasta sügisel kutsus Gustav Tõnspoe plaanikomiteesse
kuundosakonna juhatajaks pensionile saadetud Peeter Luki ase-
mele Valeri Paulmani. Majandusteaduste kandidaat Paulman oli
enne seda töötanud statistika keskvalitsuse esimehe esimese ase-
mejana. Ta oli tol ajal 37-aastane energiline, edasipüüdlev, andekas
inglane. Ta pärines sõjaväelaste perekonnast, isa oli erupol-
kovnik, onud kõrgetel ametikohtadel – üks kindral, teine proku-
rör. Valeri Paulman oli mõnevõrra rahutu, vahel jäi tal puudu ta-
sakaalukusest, sest ta usaldas sageli emotsioone, mitte oma kainet
mõistust. Ta oli mees, kes pigem juhtis ülemusi ja leppis harva sel-
lega, et keegi teda juhiks. Enne tööpäeva ametlikku algust või esi-
misteel minutitel häälestas ta esimeest, et tuleb teha seda ja teist,

pidada just need nõupidamised, vaadata läbi nii- ja naasugused küsimused jne. Osakonnas lõi ta töötamiseks sobiva mikrokliima, sest ta eelistas alluvaid pigem kiita kui laita. Paulman oli ülemus, kes pidas oma kohuseks hoolitseda alluvate eest ja tegi seda jõuliselt: paranesid töötajate palgatingimused, mitmed inimesed said uue korteri. Peatselt reorganiseeriti osakond valitsuseks, loodi uus allosakondi, mis samuti palgatõuse soodustas. Tema organiseerimisoskused olid kadestamisväärsed. Kahtlemata oli tal meie asutuse kõige parem venekeelne kirjaoskus. Meie omavaheline koostöö sujus päris kenasti. Olulistest probleemides meil erimeelsusi ei olnud, kui mitte arvestada plaaniarvutuste automatiseeritud süsteemide loomist, kus ma ei jaganud tema optimismi ja idealistlike vaateid. Kirusime temaga koos partei juhtkonda, Nõukogude Liidus valitsevat bürokraatiat ja igapäevaseid lollusi. Moskvas lähetustes käies külastasime ühiseid tuttavaid ja diskuteerisime majanduse teemadel. Vahetevahel sügiseti käisime koos scenel, tundsin tema peret, kuid perekonniti me läbi ei käinud. Paulmani edasine karjäär muutis teda inimesena kõvasti, aga sellest hiljem.

Nagu väravavaht jalgpallimängus

Alates 1972. aasta 20. novembrist olin määratud plaanikomitee rahvamajandusplaani osakonna juhataja asetäitjaks ja perspektiivplaneerimise allosakonna juhatajaks. Kuupalgaks oli 280 rubla, mis tol ajal oli korralik palk, senisest 27% enam. Minu eelkäija Kronid Kristin saadeti pensionile, kuna tema tervis hakkas veidi logisema. Ta oli erudeeritud, suurte kogemustega majandusmees, kuid tagasihoidlike organiseerimisvõimetega, rohkem omaette puusija, eesti keelt oskas viletsalt. Ta oli parteitu, huvitus fotograafiast ja kirjandusest. Ületunde ta ei armastanud teha, nõupidamistel vaatas kella; kui tööpäev läbi sai, koristas ta oma paberid kokku ja tegi vaikselt minekut.

Pidin uute ülesannetega kohanema ja õnneks esialgu minult eriti midagi ei nõutud, otse vastupidi: Allik, kellele ma allusin, sisendas minusse rahu, käskis mul tutvuda vanade materjalidega ja asjadesse sisse elada. Ühe ülesande siiski sain temalt: tagada osakonnas normaalne mikrokliima ja tööõhkkond – ilmselt oli seal varem probleeme olnud. Arvan, et sain sellega hakkama.

Mind kihutas tagant rohkem uudishimu kui tahe millegagi silma paista. Lugesin tohutult palju vanu ettekandeid ja majandusvaateid, tegin märkmeid, püüdsin järjestada majandusprobleeme. Täiendasin oma teadmisi põhiliselt Nõukogude Liidus ilmuva ajalakirjanduse ja erialajakirjade abil. Õppisin nagu õpivad kassipojad sügavas vees ujuma. Kuu või poolteist sain ühte ja teist küsida ka oma eelkäija käest.

Tol ajal koostas Maaehitusprojekt niinimetatud rajooniplaneerimise projekte, mis kuulusid plaanikomiteega kooskõlastamisele. Need olid mahukad ja huvitavad uurimistööd ja kahtlemata oli neil ka praktilist tähtsust. Tuli tegeleda ka tööstuspiirkondade kumuleerimisega ehk, nagu seda siis nimetati, tööstussõlmede projekteerimisega. Selles tööloigis kujunes mul meeldiv koostöö Eesti Tööstusprojektiga, mille nõukogu liige palju aastaid olin. Sotsialistliku plaanimajanduse tingimustes, kus majandusotsused olid direktiivse iseloomuga, sai väga palju tegeldud tootmise territoriaalse paigutuse küsimustega, koostasime tootlike jõudude arengu ja paigutuse skeme, nagu neid siis nimetati. Selle töö raskuspunkt lasus Teaduste Akadeemia Majandusinstituudil, kellega mul tuli olla tihedas kontaktis.

Olin ka majandusinstituudi teadusnõukogu liige, peale selle veel ajakirja "Tehnika ja Tootmine" toimetuse liige. Vahemärkusena olgu öeldud, et kõik need kõrvalametid tuli pidada ühiskondlikel alustel, mis tänapäeva mõistes tähendab – ilma lisatasudeta.

Kõikis neis küsimustes lasus meie osakonnal üldine töö korraldamine (mis tähendas ka tihedat igapäevast koostööd plaanikomitee teiste osakondadega), asutuse järeldusotsuste ja kooskõlastuste ning lõppdokumentide vormistamine. 1970. aastate lõpupoole

õnnestus moodustada omaette tootlike jõudude paigutuse allosakond, mida hakkas juhtima minu tubli noor kolleeg Tiit Saat. Sellest peale eemaldusin paratamatult veidi territoriaalplaneerimisest ja sain ennast rohkem pühendada teistele majandusküsimustele.

Kui elule püüda kõrvalt vaadata, siis vahel tundub, et kõik ülmused ja keskastme juhid on oma tööülesandeid täitma asudes väge täis, oskustest ja enesekindlusest rääkimata. Ennast hinnates tundsin just vastupidi, et iga algav tööpäev oli justkui koolipäev, ikka ja jälle oli midagi uut, mida tuli lahti mõtestada ja endale selgeks teha. Plaanikomitees oli hea, et võis oma majandusalast silmaringi lõpumatult laiendada. Praeguses Eesti Vabariigis, kus me oleme ebaloomulikult järsu põlvkondadevahetuse tunnistajad, teeb vahel mulle nalja, kui mõni 22–23-aastane noormees tutvustab ennast kui suurte kogemustega spetsialisti, kuna ta olevat oma alal juba mitu aastat töötanud.

Ma õppisin uues ametis tõepoolest palju. Mind huvitas kõiki mitte üksnes kuivavõitu majandusnäitajad, vaid ka tootmistehnoloogia alates elektronskeemide valmistamisest kuni piimapulbri ja vorsti tootmiseni välja. Annan endale aru, et see ei olnud ehk vajalik ja kõige õigem aja kasutamine, kuid mulle tundus, et ma pean kõike teadma, selleks et osata seostada inimtegevuse erinevaid valdkondi, et endas arendada kompleksset lähenemist majanduse seostele. Majanduse tsentraalne juhtimine eeldas informeeritust, pididki olema universaalne, kui töötasid sellisel ametipostil, nagu minul seda teha tuli. Tuhanded arvanded majanduse kohta pidid olema peas, sest nõupidamistel ei olnud võimalik neid kuskilt otsima hakata. Pealegi muutusid need arvud ju pidevalt nii aastast aastasse kui ka aasta jooksul kvartalist kvartalis. Osakondade töötajad valdasid oma ala sügavuti, kuid nende info oli kitsamalt piiritletud, seevastu koondosakonna töötajate informatsioonivajadus oli praktiliselt haaramatu. Pidin teadma rahvamajanduse bilanssi, põlevkivi-, elektri-, liha-, piima-, sööda- ja kumneid muid bilansse ning nende omavahelisi seoseid ja kõrvalekaldeid kavandatuga võrreldes.

Vahemärkusena ja selgitusena noorematele lugejatele olgu öeldud, et nõukogude ajal Eestis ega ka teistes liiduvabariikides ametlikult puudusid sellised nimetused nagu "peaminister" ja "vabariigi" valitsus, protokolli kohaselt nimetati valitsust ministrite nõukoguks, mida juhtis esimees. Tavalises kõnepruugis kasutati siiski ka nimetust "valitsus" ja "peaminister", viimast harvem. Kuna need nimetused on suupärasemad ja kirja pildis lihtsamad, siis pole ma pidanud vajalikuks kõikjal rangelt järgida tol ajal kehtinud ametlikke nimetusi.

Uues ametis hakkasin Eesti majandust tunnetama probleemide kaupa. Investeeringud olid tohutud, kuid nende struktuur oli määratud Moskvast. Loodud väärtused teenisid vaid osaliselt kohalike elanike huvisid. Sellest said aru kõik, alates Käbinist ja Klausonist, kuid olukorda muuta ei saanud keegi. Eesti oli kui läbisõidukoht. Aastas saabus kuni 80 000 inimest, põhiliselt Venemaa oblastidest, kus oli nälg ja viletsus, ning üle 70 000 lahkus Eestist paremate jahimaade otsingutel. 1960. aastatel jäi igal aastal Eestisse umbes 8000–10 000 inimest. Alaliselt jäi aastatel 1951–1990 Eestisse elama 265 000 sisserändajat. Enamasti olid need noorem põlvkond inimesed, mis omakorda teravdas demograafilist olukorda Eestis. Rahva loomulikus juurdekasvus langes eestlate osatähtsus aastatel 1981–1985 6,1%-ni, kuid 1979., 1980. ja 1985. aastal oli isegi negatiivne, s.t. eestlasi suri rohkem kui sündis.

Suur osa meie jõupingutustest kulus sissesõitnute vajaduste rahuldamiseks alates eluasemest, koolidest, lasteaedadest, haiglastest ja lõpetades kõige muu inimestele vajalikuga. Protsessi komplimenteris Moskva poolt rakendatud planeerimissüsteem, mille järgi suur osa rahalisi vahendeid linnamajanduse arendamiseks, sealhulgas elamute, tänavate, vee- ja soojavarustuse ning kõige muu jaoks, tuli sõna otseses mõttes üleliidulistelt ministriumidelt korjata. Vastutasuks tuli neile eraldada elamuid ja muid hüvesid. See on omaette teema, millest võiks palju kirjutada. Selline planeerimissüsteem, mis oli algselt mõeldud asustamata piirkondade kolitamiseks, kujunes aja jooksul kohaliku ja keskvõimu üheks

suurimaks vastuoluks ning etendas minu meelest olulist rolli Nõukogude Liidu hilisemal lagunemisel. Ka juhtiv kommunistlik ladvik sai aru, et selline planeerimine ei kindlusta tasakaalustatud territoriaalset arengut ning et pole võimalik aastast aastasse ümurtada rahvast juttudega planeerimise täiustamisest. Hendrik Allik kirus oma esinemistes väljakujunenud ülekohtu, et uutesse korteritesse asusid elama äsja Eestisse saabunud inimesed; samal ajal kui põliselanikud pidid leppima eluga Kassisaba, Pelgulinna ja Kopli mugavusteta, lagunevates puumajades. Rahvas hakkas aru saama, et kohalikud juhid on võimetud olukorda muutma, ning vimmale keskvõimu vastu lisandusid rahvuslikud tunded.

Seitsmekümnendate lõpus algas Eesti partei- ja valitsusriigikondades tõmblemise ajajärk. Vanad püüdsid võimul püsida, veidi nooremad tegid kõik, mis oskasid, et võimule pääseda. Kasutati kõiki võimalusi, kaasaarvatud Moskva tutvusi ja enda eksponeerimist, kõnede pidamist jne. Sellele andis hoogu parteijuhi Johannes Kābini ja valitsusjuhi Valter Klausoni suhteliselt kõrge vanus või ammu saabunud pensioniiga. Noorema põlvkonna esindajatena särasid Indrek Toome, Arnold Rüütel ja Bruno Saul, kellele kuulus üldsuse toetus ja ilmselt ka Kābini soosing. Kuid oli veel teisigi võimu juurde pürgijaid, nagu Karl Vaino, Vladimir Kāo, Anatoli Tregubov jt.

Vladimir Kāo oli olnud rahvamajandusnõukogu esimehe esimene asetäitja, kohaliku tööstuse minister, ministrite nõukogu esimehe esimene asetäitja ning lõpuks EKP Keskkomitee sekretär tööstuse alal. Kõigile meile oli selge tema soov saada ministrite nõukogu esimeheks, seda võis välja lugeda tema esinemistest, sealhulgas ka Moskvast, kus tuli ennast heast küljest näidata. NLKP KK sekretariaadi istungil esines ta ettekandega, milles tegi etpaneku suurendada Eestis põlevkivi kaevandamist 50 miljoni tonnini aastas ja rajada võimas põlevkiviõlitööstus plastmasside tootmiseks. See oli meile kõigile šokk. Küsimus oli Eestis läbi vaatamata ja Kāo tugines üksnes Leningradi projekteerijate utoopilistele ideedele, mis samuti teenisid populismi ja karjerismi. Tegime kolleegi

dega mitmeid arvutusi ja uuringuid, et tõestada sellise monstrumi rajamise võimatust. See nõudnuks täiendavalt kümneid tuhandeid töökäsi, oleks viinud lõplikult tasakaalust välja Kirde-Eesti tööstusliku keskkonna ja vähemalt kaks korda lühendanud põlevkivivarude kasutuskestvust. Kāo esinemise põhjal võeti vastu ülioluline NLKP KK sekretariaadi otsus, millest Eestis teadis ehk 10–20 inimest. Järgnesid konkreetse teo. Leningradi projekteerijad alustasid ulatuslike ulmeplaanide koostamist ning peatselt hakkas Eestisse saabuma hulgaliselt projektmaterjale. Kogu seda lupatust nimetati energotehnoloogiliseks kompleksiks.

Nähti ette suurendada 1990. aastaks põlevkivi kaevandamist Eestis 50 miljoni tonnini, selleks ehitada Permisküla ja Kuremäe kaevandused, kumbki võimsusega 7,5 mln. tonni põlevkivi aastas, ning Kiviõli kaevandus võimsusega 5 mln. tonni aastas. Põlevkivi töötlemiseks kavandati kahe keemiatehase ehitamist (üks Eesti elektrijaama juurde ja teine Jaama küla piirkonda), töötlemise kütus saadav põlevkiviõli plaaniti kasutada elektrijaamades. Selleks tuli rekonstrueerida olemasolevad põlevkivil töötavad elektrijaamad ja ehitada kolmas jaam võimsusega 3600 MW, mis tähendas kõigi energeetiliste võimsuste viimist 6900–7100 MW-ni. Peale selle nähti ette olemasolevate põlevkivikeemiatehaste laiendamine, mis oleks võimaldanud kasutada neis 12 miljonit tonni tehnoloogilist põlevkivi aastas. Paralleelselt energeetilise kütusega pidi põlevkivist saama gaasbenssiini, poolkoksgaasi ja teisi komponente nende edasiseks töötlemiseks kahes ehitamisele tulevas keemiatehases, mis pidid aastas tootma 600 000 tonni polüetüleenit, 420 000 tonni polüpropüleenit ja 13 000 tonni fenoole. Kavandatud oli ka 16 miljoni tonni põlevkivituha kasutamine, seda põhiliselt Loode-Venemaa põldude lupjamiseks.

See programm oli niivõrd koletu, et Eestis selle toetajaid minu teada ei olnud. Isegi Vladimir Kāo ei näidanud enam selle vastu erilist huvi. Plaanikomitee tollase esimehe Gustav Tõnspoja korraldusel asusime koos kolleegidega (L. Tammeväli, E. Joost jt.) nende kavadele vastuabinõusid välja töötama. Valmistasime ette

kirja NSV Liidu Plaanikomiteele (1977), loetlesime 14 probleemi, mis kaasnevad selle projekti realiseerimisega: põlevkivivarud ja kaevandamisvõimsused, tööjõu puudumine, veerežiimiga seotud ohud, põllumajanduskõlvikute ja metsa kaitse, turbavarudega seotud küsimused, põlevkivi töötlemise tehnoloogilised probleemid, vastavate ehitusvõimsuste puudumine jm. Kui kirja projekt oli kooskõlastamisel EKP Keskkomitees, pidas Vladimir Kõo vajalikuks kirja tooni igati pehmenendada, mis tänapäeva mallide kohaselt oli isegi lubamatult leebe. Kõo kirjutas ärtele oma märkused, tõmbas terved lõigud maha ja kirjutas EKP KK tööstusosakonna juhataja asetäitjale järgmise resolutsiooni: "Sm. K. Vares. Meie osaluseta vabariigi seisukohta mitte ära saata." Nädalapäevad hiljem kirjutas ministrite nõukogu esimees Valter Klauson ühtegi parandust tegemata kirjale alla. Hindasime seda kui suurt võitu. Mõni aeg hiljem olin akadeemik Ilmar Öpikuga NSV Liidu Plaanikomitee ekspertkomisjoni istungil, kus projekti ja vabariigi seisukohti arutati, kuid kõik otsad jäid lahtiseks, konkreetset otsust ei julgenud keegi vastu võtta. Küsimus hakkas tasapisi vaibuma alles pärast peaprojekterija Iisraeli emigreerumist.

Fosforiidisõjast on paljud kuulnud või selles isegi mingil määral osalenud. Kuid vähesed teavad, et Toolse fosforiidide lugu sai tegelikult alguse juba 1972. aastal, kui Moskvast võeti vastu partei ja valitsuse ühismäärus väetiste tootmisest. Olin sel ajal just ülenõudatud perspektiivplaneerimise allosakonna juhatajaks ega teadnud uue tööloigu üksikasju, kuid parasjagu oli käimas ettevalmistus järjekordse viie aasta plaani koostamiseks. Sellega seoses sõitsime kolleeg Eino Joostiga Venemaale tutvuma fosforiidi kaevandamisega ja töötlemisega Narva-taguses Fosforitõs. Meile avanes tööstiitupilt: loodus oli rikutud, kõik uppus porri ja mustusesse, suure osa tööjõust moodustasid endised kriminaalvangid ning lõpptoodanguks oli samasugune fosforiidijahu, nagu seda ka meil Maardus tol ajal toodeti. Pealegi ei pidanud Eesti põllumehed fosforiidijahust lugu, kuna selle toime taimedele oli liialt aeglane. Arutasime Einoga neid küsimusi ja otsustasime, et Toolset me viisaastaku-

plaani ei lülita. Kui plaanikomitee esimees Hendrik Allik seda märkas, siis ta vaid muigas ja ütles rahulikult: "Olgu pealegi, vaatame, mis saab." Keskkomitees ega valitsuses seda kas ei pandud tähele või vähemalt küsimust ei tõstatatud. Toolse jäi viisaastakuplaanist välja. Ka Moskvast ei hakatud seda peale suruma. Aeg jooksis meie kasuks, sest 1970. aastatel ei oleks fosforiidivastaste hääl veel kõlama jäänud.

Kõiki asju enam ei mäleta. Kuid sageli võrdlesin ennast väravahüga jalgpallis, kelle ülesanne on värav puhas hoida. Eesti nagu isegi Balti riigid meeldis moskvalastele. Siia oli alati tore läheneda tulla või suvitamas käia. Võrreldes NSV Liidu sisepiirkonnaga oli Eestis suhteliselt arenenud sotsiaalne infrastruktuur, siia oli suhteliselt kerge tööjõudu sisse tuua, siin oli süüa – see ning mitmed muud tegurid põhjustasid pressingu investeringute muutmiseks Eestisse. Pidevalt laekusid liidulistelt ministeeriumidelt ettepanekud ettevõtete, seejuures enamjaolt hiigelettevõtete ehitamiseks. Üldjuhul pidid liidulised ministeeriumid meilt seltsi nõusoleku saama, kuid kõik seda ei teinud. Selle kandi pealt paistis erilise jõhkruusega silma Keskmise masinaehituse ministeerium, kes rajas Narvasse Baltijetsi tehase, laiendas pidevalt tootmist Tallinnas Dvigateli tehases ja Sillamäel. See ministeerium tegutses puhtalt sõjatööstusega ja oli kui riik riigis, temale allus ka kogu aatomienergeetika. Kuna enamasti teised liidulised keskasutused siiski küsisid vabariigi nõusolekut ehitustegevuseks, siis õnnestus päris sageli tõrjuda suuri uusehitusi. Mäletan, et Tartusse sooviti ehitada tuumareaktorite grafiitvarraste tehast, Paldiskisse ahkpadjal liikuvate dessantpaatide katsetusstendide tehast, Võrtsjärve äärde aatomielektrejaama, Narva jõe äärde kolmandat põlevkivielektrejaama jne. Need rajatised nõudnuks kümneid tuhandeid inimesi, koos teenindava sektoriga oleks see tähendanud vast paari tuhande muulase sissetoomist Eestisse. Meie ponnistused tõrjutasid enamikul juhtudel vilja, sest valitsuse esimees Valter Klauson aktsepteeris neid. Kuid Moskva ametnikud leidsid mooduseid, kuidas tõrksaid vabariigi juhte maha suruda. Üha sagedamini

hakati Moskvast liiduvalitsuse määrustesse sisse kirjutama ülesandeid uute tootmisvõimsuste ehitamiseks liiduvabariikidesse ning sageli tehti seda vabariigiga kooskõlastamata. Nii näiteks sündis Loksa lihtrite tehas, mitmed hiigelsuured tootmisvõimsused piima- ja lihatööstuses, sealhulgas Pärnus, Paides ja Rakveres. Tootmisvõimsustega oli ju nii, et nende suurus kavandati enamjaolt Moskvast üleliidulistest vajadustest lähtudes, sageli arvestamata kohaliku põllumajanduse valmidust neid võimsusi toorainega varustada. Me vajasime uusi tootmisrajatise vanade aegunud ettevõtete asendamiseks, kuid märksa tagasihoidlikuma võimsusega, kui neid Moskvast peale suruti. Tegin mitmeid arvutusi näitamaks, et meie põllumajandus ei suuda ka kaugemas tulevikus nii suuri ettevõtteid loomakasvatussaadustega varustada. Ega sellest suurt kasu ei olnud, Moskvast arvati, et kui ehitatakse uued vabrikud, siis hakkab tulema ka toodang. Eriti rõhuti Moskva poolt juustutööstuse laiendamisele. Juust on tõepoolest Eestis maitsev olnud. Seniajani on meil maitsev kohupiimatoode, mis kannab nimetust kodujuust, kuid vähesed teavad selle sünnilugu. Nimelt kirjutati Moskvast Eestile viie aasta plaani ülesanne juustutootmist peaaegu kahekordistada, mis oli algusest peale utoopiline. Olukorrast õnnestus välja tulla seeläbi, et nutikad tootmisjuhid hakkasid kohupiimast tootma kodujuustu, mis aruandes hakkas kajastuma kui päris juust.

Rakverre tahtsime ehitada moodsa tapamaja. Vabariigi juhtkond pani kõik oskused mängu, et selle ehitaksid soomlased ja lääneriikide seadmetega. Moskvast nõustuti, kuid nende poolt määratud võimsusega, mis oli üle kahe korra suurem meie soovist. Ei aidanud arvutused ega tõestused, et meil jääb loomi väheseks sellise ettevõtte toorainega kindlustamisel. Arutasime küsimust korduvalt, kuid meile öeldi: kui etteantud võimsus ei sobi, siis pühkige suu puhtaks, pakume selle võimaluse mõnele teisele liiduvabariigile. Pidime nendega nõustuma. Selliseid asju oli pidevalt. Võidaks ju nüüd küsida, miks me olime nii rumalad ega soovinud investeringuid? Küsimus ei olnud üksnes tooraine piiratud kogused,

vaid ka sisetoodavas tööjõus, teiseks – ühe hiigleettevõtte rajamine nõudis suuri ehitusvõimsusi ja seega raskendas, vahel isegi raskendas selle lähikümbruses mitmete teiste küsimuste lahendamise, nagu linnamajanduse arendamise, elamute, koolide, lasteasutuste jms. ehitamise.

Sageli sai moskvalaste surve hiigleehituste rajamiseks hoogu meie kohalike inimeste, eeskätt keskastme juhtide ja ettevõtete juhtkonna initsiatiivist. Viimased lähtusid oma parimatest arusaamadest, illes ala asjatundjad ja Eesti patrioodid, ent nad ei suutnud hinnata tagajärgi, mida nende unistuste täitumine vabariigi majanduse kui terviku arengule kaasa võib tuua.

Meenutusi NSV Liidu Plaanikomiteest

Vahetel on ettekujutus sellest asutusest, mis paiknes Moskvast mõneks kilomeetriga Karl Marxi prospektil, umbes veerandtunnise jalutuskäigu kaugusel Eesti esindusest. Praegu on samas hoones Vene Riigiduum ja Venemaa teleuudistes võib üsna sageli näha selle sisevaateid: valgest marmorist pomposset treppi, pikki koridore ja ahupidamisruume. Maja ehitati möödunud sajandi kolmekümnendatel aastatel valitsuse hooneks, millele 1960.–1970. a. lisandis vahelkõikudega ühendatud hoovipoolne, ajastu arhitektuurile iseloomulik büroohoone. Neis ruumides töötas vististi kolm või neljatuhat inimest ning iga päev vooris läbi veel mitu tuhat külastajat. Maja pääses miilitsa läbipääsukontrollist. Load tuli lubade järgi ette tellida ning igal hommikul järjekorras nende kättesaamist oodata. Oma töötajad said sisse töötööendi ettenäitamisel, sama korra laienes liiduvabariikide plaanikomiteede töötajatele alates osakonnajuhataja asetäitjast.

Kõige enam puutusin kokku territoriaalplaneerimise osakonnaga, mis asus hoone neljandal korrusel ja jaotus allosakondadeks,

enamasti liiduvabariikide järgi. Baltikumi ja Valgevene allus konnas tegeles Eestiga üks töötaja, kelle kaudu hankisime meie vajalikku informatsiooni mitmesuguste küsimuste läbivaatamise käigust. Sisulisi küsimusi see ametnik ja isegi tema ülemus, allosakonna juhataja, lahendada ei saanud, keegi nende arvamust ei vajunud. Meie vahel valitsesid normaalsed inimlikud suhted, pigem püüdsid nad kaitsta meie huvisid, kui selleks mingi võimalus avanes. Tolle allosakonna kitsukeses toas määrasime meie, Eesti plaanitöötajad, vajadusel omavahelisi kokkusaamisi, et vahetada informatsiooni ja kavandada võimalikke strateegiaid küsimuste lahendamiseks. Siin kohtusime tööasjus oma Läti ja Leedu kolleegidega.

Aastate jooksul õppisin toda maja päris hästi tundma, puutusin kokku kümnete osakondade juhatajate ja paljude esimehe asetäitjatega. Plaanikomitee oli kahtlemata üks Nõukogude Liidu bürokraatia kantsidest, oluline lüli majandusbürokraatia ahelas. Riigi majanduslikud otsustused, kaasaarvatud sõja-, välis- ja sotsialismileeri majandust puudutavad, kulgesid just läbi selle asutuse. Rahandusministeeriumil ja muudel keskasutustel oli teisejärguline roll. Samal ajal oli plaanikomitee ise otseselt sõltuv NLKP Keskkomitee Poliitbüroo sageli ettearvamatutest otsustest. Liidu Plaanikomitee esimees oli ühtlasi NSVL Ministrite Nõukogu esimehe üks asetäitjatest ja tema poolt juhitud komitee justkui valitsuse tööaparaat.

Mõni sõna plaanikomitee struktuurist, mis pidevalt muutus ja täienes. Olulised muudatused toimusid kaheksakümnendate aastate keskpaiku, kui partei keskkomitee püüdis Gorbatšovi juhtimisel teha viimaseid jõupingutusi majanduse arengu kiirendamiseks. Selle eelduseks peeti ikka veel rahvamajanduse planeerimise parandamist ja planeerimise meetodite täiustamist. Rahvamajanduse juhtimises võeti suund veelgi jõulisemale tsentralisatsioonile, milleks ettevõtted ja tootmisharud koondati nn. kompleksideks (see oli tolleaegse bürokraatia uus termin). Korraldati ümber ministriumide ja riiklike komiteede struktuurid, sealhulgas ka liiduvabariikides. NSV Liidu Plaanikomitees saadeti pensionile

vanine esimees Nikolai Baibakov, üsna varsti ka teda asendanud Valtsin ning uueks esimeheks määrati Juri Masljukov. Plaanikomitee esimees nimetati NLKP KK Poliitbüroo liikmekandidaadiks ja ühtlasi NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe esimeseks asetäitjaks. Masljukovil oli 16 asetäitjat, neist kolm esimest asetäitjat. Need nime võiks nimetada jõuvõteteks, millega loodeti plaanimajandust elustada. Asutuse struktuuris oli 46 osakonda ja 348 allosakonda. Peale selle oli plaanikomiteel ligemale 20 allasutust: arvutuskeskus 34 osakonnaga, alaline ekspertkomisjon, asjadevalitsus, majandusuuringute instituut, tootlike jõudude paigutuse määramise nõukogu, planeerimise ja normatiivide instituut, transporti kompleksprobleemide instituut, üleliiduline energeetika instituut, ajakirja toimetuse, trükikoda, lasteaiad, pansionaadid, puhetehnika, võõrastemaja jms., hinnanguliselt 3000–3500 töötajaga. Töötajate koguarv võis ulatuda 6000–7000 vahemikku.

Mulle on jäänud mulje, et plaanikomiteesse oli väga raske tööle saada, seda asutust loeti prestiižikaks, mille töötajate seas oli rohkesti teaduste doktoreid ja kandidaate, ka akadeemikuid. Oma vahelistes jutuajamistes olid paljud üllatavalt avameelsed ja kriitilised sotsialistliku plaanimajanduse tulevikuväljavaadete suhtes, näitavaltasid mitmeid partei majandusotsuseid ja parteibosside avalikke esinemisi. Plaanikomitees töötasid enamjaolt oma ala asjatundjad. Vastupidine mulje jäi NLKP Keskkomitee, Ministrite Nõukogu, Välismajandussuhete Komitee ja mõnede teiste asutuste töötajatest, kellega ma aastate jooksul vahetult kokku puutusin. Aga inimesi on ju kõikjal igasuguseid. Kunagi pidin NSV Liidu Plaanikomitee töötajate grupile Saaremaal ekskursioonijuhiks olema. Mitmed külalised nõudsid minult, et neid viidaks osade tegemiseks ETKVL-i kohaliku kooperatiivi importkaupade laenu ja oli päris võimatu panna neid uskuma, et Saaremaal ei ole sellist laenu. See oli veel üks kogemus NSVL Plaanikomiteest.

Omaste elamused olid niinimetatud plaani lahkkelide läbivaatamise protseduurid plaanikomitee juhtkonna juures. Jutt on lahendamata jäänud küsimustest, milles lootsime jõuda meile

vajaliku tulemuseni liidu plaanikomitee esimehe kui arbitri abil. Sellisteks kohtumisteks valmistusime hoolega, sest mitmete küsimuste meie kasuks kallutamise oli elulise tähtsusega. Tavaliselt jätsime üles 10–20 probleemi, millest igaühe kohta valmistasime ette argumentatsiooni, põhjendused, arvutused, millega varustasime oma peaministrit ja esimeest. Vastaspoolel oli kasutada koostööd, milles oli paari lausega ära toodud lahkeli sisu. Meie ülesanne oli üllatada vastaspoolt uute argumentidega. Eelnevalt arutasime kõiki küsimusi detailiselt omavahel, praktiliselt mängisime kogu loo läbi ja püüdsime teise poole võimalikke vastuargumente prognoosida. Lahkelide läbivaatamine toimus vahetult plaanikomitee esimehe tagasihoidlikus kabinetis või ühes kõrvalasruvas nõupidamiste ruumis.

Olen sellistel protseduuridel 1980. aastatel osalenud NSV Liidu Plaanikomitee esimehe Baibakovi ja tema järeltulija Talõsini juures ning vahe oli kirjeldamatu. Mõlemad olid teaduste doktorid, kuid esimene inimlik ja heasoovlik, teine ükskõikne, minu jaoks ebasümpaatne, isegi eemaletõukav. Meie poolt osalesid ministrite nõukogu esimehed (eri aegadel): Valter Klauson, Bruno Saul, Indrek Toome; Eesti NSV Plaanikomitee esimehed (eri aegadel): Gustav Tõnspöeg, Valeri Paulman, Edgar Savisaar ning mina kui rahvamajandusplaani valitsuse juhataja. Nendest kohtumistest võttis alati osa ka Eesti NSV alaline esindaja liiduvalitsuse juures, kelleks minu poolt kirjeldataval ajal oli Arnold Toome, hiljem ka Anatoli Tregubov. Meile määratud kellaaegadest tavaliselt kinni ei peetud, istusime vahel mitmeid tunde esimehe ooteruumis ja juhtus sageli, et saime jutule alles hilisel õhtutunnil. Meenub juhtum, kui Talõsini juures muudeti lahkelide läbivaatamise kellaaega ning õhtu saabudes otsustati Balti vabariigid koos läbi vaadata. Istusime Leedu tolleaegse plaanikomitee esimehe esimese asetäitja Brazauskase (hilisem peaminister) kõrval, kes oli sel päeval juba kahel korral lasknud oma Vilniuse lennupileti tühistada, ja kui Talõsini ikka veel kohale polnud ilmunud, kirus valitsevat korraldust ja kurtis, et tuleb ilmselt ka kolmas kord piletit loobuda. Nii ka

lõpuks, Talõsini jõudis keskkomiteest kohale alles pärast üheksat, nagu laia naeru täis, viskas pintsaku toolileenile ja hakkas üldist tühja ajama, venitas trakse ning irvitas. Mulle jäi temast vilets mulje, võib-olla oli see tingitud ka väsimusest ja tülpimusest. Ka Bruno Sauli ammune tutvus temaga ei toonud meile mingit kergendust.

Heevastu Baibakovi juures oli varematal aastatel õhkkond hoopis inimlikum, seda nii suhtumises meisse kui vabariigi esindajasse kui ka oma alluvatesse. Ta pöördus oma osakonnajuhatajate poole otsese palvega, mida need ei saanud ignoreerida: "Ma väga palun, vaadake, mida saate teha, tahaks eestlasi väga aidata." Ta tundis huvi meie probleemide vastu, esitas hulga küsimusi ja päris meie arvamust. Erilist huvi tundis ta biogaasiseadmete töölerakendamise vastu Pärnu seavabrikus. Ma ei tea praeguseni, mis sellest projektist sai. Mäletan, et importseadmeted soetati just Baibakovi kaasabil. See pidi olema katsetuseks, eestlasi usaldati sellistes küsimustes.

Minu üheks ülesandeks oli nendel puhkudel lahkelide protokollide vormistamine. Sellisteks puhkudeks oli mul mees kunagise ülemuse Jüri Rebase õpetus: "Hoidke sullepea alati enda käes, siis ei ole olukorra peremees." Nii püüdsingi käituda. Minu ülemused lahkusid Moskvast, mina jäin protokollide vormistama. Vormistamine ei tähendanud kirjutamist, vaid hoolitsemist, et protokoll oleks enam-vähem soovitud kujul ka alla kirjutatud. Selleks pidin saama kõigi asjaosaliste osakondade juhatajatelt allkirjad, milleks makorda tuli hankida kõigi asjaosaliste allosakondade juhatajate allkirjad, sageli ka vastavate peaspetsialistide või ametnike viiteringud. Kord lugesin üle, sain kokku 49 allkirja. Kuid kõige hullem oli, et neid inimesi tuli sageli mitu päeva otsida ja oodata, vahel pikalt vaielda formuleeringute üle jne. Protseduuri juures oli minu lahutamatuks abiliseks umbes 300-leheküljeline asutuse telefoniraamat, milles leidis osakonna või allosakonna täpne nimetus, korruse ja toa numbrid ning, mis kõige tähtsam, mulle vajaliku isiku ees- ja isanimi. Arvan, et ilma ees- ja isanimeta pöördumisel ei oleks mu töö kuigi edukas olnud. Kahjuks on sedasi, et

numbrite peale on mul mingil määral mälu olemas, kuid venelaste ees- ja isanimede jaoks puudub minu mälu koht ning see asjaolu on mind nii mõnigi kord piinlikku olukorda pannud. Ei tea, kui on pärit selline isanimede komme, kuid üks intelligentne venelane kinnitas mulle, et see olevat bolševike juurutatud, tsaariaegse Venemaa riigiteenistuses ei olevat sellist pöördumist kasutatud. Mine tea?

Pärast protokollide valmimist, s.t. esimehe poolt allakirjutamist, järgnes arvudesse paranduste siseseviimine. Põhiliselt puudutasid parandused mitmesuguseid materjale, nagu bensiin, metallid, plastmassid, väetised, transpordivahendeid jne. Oletan, et meie taotlused rahuldati 50–70% ulatuses, sest oli võimatu saavutada mingitki positiivset tulemust piima- ja lihakoguste väljaveo ehk, nagu seda tol ajal nimetati, liiduhangete vähendamise alal. Sama kehtis ka jõusöödakoguste juurdekauplemise kohta liidufondist. Need näitajad pandi paika NLKP Keskkomitees ning neid ei saanud muuta isegi Liidu Plaanikomitee esimees.

Aastate jooksul tuli mul osaleda mitmetel suurematel nõupidamistel Moskva plaanikomitees, milles osalesid Liidu ministrid, komiteede esimehed ja kõigi liiduvabariikide esindajad. Pean tunnistama, et sellistel nõupidamistel mul magamajäämise ohtu ei tekkinud, mulle oli põnev, et majandusest tervikuna, sealhulgas põhiliste majandusharude kohta sai kuulda nii jooksvaid kui ka perspektiivseid sõlmprobleeme, mille kohta tavatasemel oli võimatu informatsiooni saada.

Plaanikomitee hoone kõrgemad korrused (võib-olla 11–14) olid minule ja isegi suuremale osale oma maja töötajatele suletud, sinna ei saanud isegi tavalise liftiga. Seal paiknesid kaitsetööstuse ja sõjaasjandusega tegelevad osakonnad. Alumisel korrusel oli paremas tiivas eraldi paraaduks, mida kasutasid esimees ja tema juurde kutsutud isikud. Sellest uksest sain sisse üksnes koos vabariigi ministrite nõukogu esimehe ja oma ülemuse, plaanikomitee esimehega. Samast uksest sisenesid ka välismaalased, nii harva, kui neil sellesse majja asja võis olla, kuid minu teada ainult esimesele

korrusele, kus oli sisustatud avar nõupidamisruum koos ooteruumiga. Nagu mulle kõrva sosistati, olid need ruumid spetsiaalselt varustatud pealtkuulamiste vastu ja ilmselt ka kohandatud segamatuks pealtkuulamiseks. See viimane on minu isiklik järeldus.

Meenub üks episood. Plaanikomitee hoone paiknes vahetult Ametiühingute sammassaali kõrval, milles oli tavaks viia läbi maadlaste läinud riigimeeste leinatalitusi. Kord juhtusin olema ühes makonnas, mille aknad olid Karl Marxi prospekti poole, kui äkki astus tuppa miilitsakapten ja palus ilma ühegi selgituseta kõiki inimesed akende alt ära sellesse koridori ossa, kus polnud aknaid. Üks hämmingus, kuid peatselt selgus, et see on tavaline protseduur, kui algab matuserongkäik, mis majast mööda kulgeb. Sel korral oli tegu kellegi marssali, kas Konevi või Žukovi matustega.

Mõnest Nõukogude Liidu majanduse vähetuntud faktist

Nõukogude Liit oli 1970. aastateks saavutanud oma arengu tipu. Kaheldamata oli tegemist maailma ühe võimsaima riigiga, mille edasise arengu suhtes oli tekkinud teravaid probleeme. Ühed hindasid neid tõsisteks, teised püüdsid neid mitte näha, nagu seda elus ka väiksemate küsimuste korral ette tuleb.

Sel ajal oli juba välja kujunenud tugev teadlaste ja spetsialistide opositsiooniline rühmitus, kes nõudis põllumajanduspoliitika ümberhvaatamist. Tegemist ei olnud futuristidega, nende väited olid matemaatilise täpsusega tõestatud. Arvestused näitasid, et valitseva põllumajanduskorralduse jätkamine on ebareaalne, riik ei suuda seda koormat juba lähitulevikus kanda. Ainsa väljapääsuna nähti kollektiivse põllumajanduse, see tähendab kolhooside ja

sovhooside kiiret likvideerimist ja kogu põllumajandustootmise eraalgatuslikele alustele viimist. Need seisukohad olid fikseeritud mahukas dokumendis, mis oli koostatud NSVL Plaanikomitee, NSVL Teaduste Akadeemia ja NSVL Teaduse-Tehnika Komitee poolt NSVL Ministrite Nõukogule riigi sotsiaalmajandusliku arengu põhisuundadest aastani 1990. Tolle aja tavasid arvestades oli dokument iseenesestmõistetavalt "täiesti salajane" ja ilmselt oli mina Eestis ainus, kes seda luges. Au ja kiitus dokumendi väljaandjatele, et juleti põllumajanduspeatüki juurde lisada nn. alternatiivvariant koos autorite nimede ja allkirjadega. Minu nõukogude ühiskonna tööpraktikas oli selline asi ainulaadne. Ma ei tea, kuidas sellele reageeriti, aga ilmselt keegi ei julgenudki reageerida, sest sellised küsimused kuulusid üksnes poliitbüroo pädevusse.

26.-27. jaanuaril 1977. aastal tegin, nagu tavaliselt, märkmeid NSVL Plaanikomitee kõrgetasemelisel nõupidamisel, kus arutati NSVL tootlike jõudude arengu skeemi aastani 1990. Asjaat huvitatud lugejale võivad need huvi pakkuda.

Nõupidamist juhtis plaanikomitee esimees Nikolai Baibakov, osa võtsid NSVL Plaanikomitee kolleegiumi liikmed, akadeemikud, ministrid või nende esimesed asetäitjad, liiduvabariikide plaanikomiteede esindajad, kokku umbes 250-300 inimest. Kuulati 29 ettekannet, millele järgnesid küsimused ja sõnavõttud. Põhiettekande tegi plaanikomitee territoriaalplaneerimise instituudi direktor akadeemik Nekrassov.

Ettekandest selgusid järgmised probleemid:

Riigi Ida ja Kesk-Aasia piirkonnad arenevad lubamatult aeglaselt, aastatel 1950-1970 kasvas piirkonna osatähtsus tööstustoodangus 15%-lt 18,3%-ni; suur rahvastiku ränne: igal aastal saabub 450 000 ja lahkub 350 000 inimest.

Pakutakse välja mitu arenguvarianti, optimaalseks peetakse tööstustoodangu osatähtsuse suurendamist selles regioonis 24,3%-ni, selleks peetakse vajalikuks suunata sinna 36% riigi investeeringutest ja kahekordistada kütteressursside tootmist, viies regiooni osatähtsuse selles valdkonnas 43%-lt 70%-ni.

Halveneb piirkonna veega varustamine, defitsiit võib ulatuda 23 m³ aastas.

Teravnevad transpordiprobleemid; raudtee koormus on juba kolm korda intensiivsem USA raudteedega võrreldes; mainitakse raudteede ja torujuhtmete eelseisvaid ehitusprogramme, sealhulgas vajadust ehitada riigis uusi sadamakaisid 40 km ulatuses.

Kaasettekande tegi plaanikomitee ekspertkomisjoni esimees akadeemik Krasnoperski: komisjon vaatas läbi skeemi kõik 50 punkti, komisjoni seisukohale on alla kirjutanud 11 akadeemikut ja 20 professorit, kes nägid keskkonnakaitse, sotsiaalvaldkonna, inimressursside kasutamise ja mitmeid muid probleeme.

Birjukov, plaanikomitee kolleegiumi liige, transpordiosakonna juhataja: ¼ veoste juurdekasvust on võimalik kindlustada rongikõnnakute kogukaalu suurendamisega, kuid selleks tuleb kohe alustada 15 000 hj elektrivedurite tootmist.

Ahmedov, Usbekistani plaanikomitee esimees: meie vabariigi elanikkond kasvab 13,7 miljonilt 1975-ndal 23 miljonini 1990. aastal, probleemiks on töökohtade loomine; vabariik on võimeline varustama kogu Siberit juurvilja ja aiasaadustega, milleks on vaja lahendada veevarustus, suunates Siberi jõgede vool lõunasse.

Kazanets, mustametallurgia minister: meil ei ole vaja kolme uut 8 mln. tonni võimsusega metallurgiakombinaati, tuleb läbi töötada olemasolevate rekonstrueerimise ja moderniseerimise võimalused; pakutavat skeemi ei saa isegi põhimõtteliselt heaks kiita.

Kostandov, keemiatööstuse minister: idapiirkondade osatähtsuse suurendamine kavandatud ulatuses eelolevatel aastatel ei ole juhtkohane; ei ole läbi töötatud olemasolevate ettevõtete rekonstrueerimise küsimused; agiteerime majanduse arengu kiirendamist, kuid majanduslikke hoobasid välja ei paku, mis pöörab kõik pea peale, sest suurem soojusenergia kulu muudab tootmise veeandide võrra kallimaks...

Ukraina plaanikomitee esimees: liialt suurt rõhku pannakse idapiirkonna arengule, ent on läbi töötamata masinaehituse ja põllu-

majanduse edasise arengu võimalused Euroopa osas, sealhulgas Ukrainas. Meil on spetsialistid, teaduspotentsiaal.

Baibakov: "Teil kui juhtivtöötajal ei oleks vaja selliselt arutada!"

Bratšenko, söetööstuse minister: ei toeta tööstuse arendamist idas ja söe kaevandamise viimist Kansko-Atšenskis 280-300 mln. tonnini aastas, söe suure tuhasisalduse tõttu.

Kasahstani plaanikomitee esimees: veeprobleem kõige teravam. Araali meres on 11 mld. tonni soolasid, mis liiguvad Volgamaa suunas.

Timofejev, metsatööstuse minister: põhiprobleem on töövilljakus, viis miljonit inimest töötab käsitsi, raudteid metsaveoks ei ole, noored metsa tööle ei tule, Euroopa osas mets hukkub, on vaja ehitada vähemalt 25 puitlaastplaaditehast, skeem neid asju ei ka jasta; eraldi töötada läbi metsa ekspordi küsimused: mets on taastuv ressurss, 1 m³ vineeri maksab maailmaturul 320 rubla, kuid tonn naftat 100-120 rubla.

Podpalõi, teedeministri asetäitja: arvestused on skeemis valel. Kokku 135 000 km raudteest 80% on koormatud 70% ulatuses ja 19% on täielikult koormatud. Raudtee läbilaskevõime on ammendatud, Kanski ja Ekibastuži söe vedu on lahendamata. Pooled raudteejaamad on ilma jaamateedeta.

Orudžev, gaasitööstuse minister: skeem ei vasta tegelikkusele, lõpetada jutud gaasi odavusest, varud ei ole garanteeritud, Euroopa keskrajoonidesse on vaja ehitada 15 torujuhet, milleks kulub 35 mln. tonni torusid ja 85 mld. rubla kapitaalmahutusi.

Brehhov, naftatööstuse minister: skeemis on kasutatud vananenud arvusid, kinnitatud varud lubavad toota 1990. aastal 370-400 mln. tonni, seejuures peaks olema reservis vähemalt 150 mln. tonni varusid.

Lõppsõnaga esines plaanikomitee esimees Baibakov, märkides mõttevahetus oli kasulik, 2-3 nädala jooksul vaadata tõstatatud küsimused läbi ja viia sisse täpsustused. Kütte osas ei ole vaidlused veel lõppenud: naftatoodangu tahame tõsta 650-750 miljoni tonni

ini.³ Tõsised on veeprobleemid. Väga tõsine olukord on transporti valdkonnas, me isegi ei tea, mida peaksime arendama.

Sama päeva õhtul toimus Baibakovi juures kitsamas ringis nõupidamine liiduvabariikide esindajatega, teema oli praktiliselt sama – sotsiaal-majanduslik areng kuni 1990. aastani. Plaanikomitee koondosakonna juhataja Fjodor Kotov tegi lühikese sissejuhatuse, kus muuhulgas nimetas, et perspektiivplaanide lähtepunktiks tuleb pidada Leonid Brežnevi avaldust ressursside kahekordistamisest 15 aastaga! Järgnes arvnäitajate loetelu. Konstateeriti, et igalikkuses kipuvad asjad viletsamalt minema: tarbimine kasvab tootmisest kiiremini, nagu ka palk, kaubakäive, ühiskondlikud tarbimisfondid; töövilljakus, tootmine ja ehitustegevus aga kasvavad aeglasemalt. Põhjus pidi peituma plaanide täitmise nõrgas kontrollis!

Järgnes Baibakovi sõnavõtt: meid teevad murelikuks mitmed probleemid. Teravaim neist on kütteenärgete valdkond: kavandamine söe kaevandamise 1200 mln. tonnile, tegelikult kujuneb puuriks 1100; gaasiga on veidi kergem – tahame jõuda 800 mld. kuupmeetritini; naftavarud nigelad, kuid allapoole 700 mln. tonni ei saa minna, sest peame tasuma välisvõlgasid. Kui varem tuli 1 tonni nafta juurdekasvaks luua 3 tonni uusi võimsusi, siis nüüd juba 5 tonni, kuna ammendatud puuraukusid langeb palju välja. Edasi kõneles ta range kokkuhoiurežiimi kehtestamisest ja kohalike kütuste kasutamisest ning laskis järsku kuuldavale repliigi: "On lubamatu, et oleme nõrgendanud tähelepanu põlevkivile ja põlevkivigaasile; Eestil ja Leningradil tuleb sellele küsimusele pöörata tõsist tähelepanu." Seda oli mul väga paha kuulata. Olin temast paremal arvamusel, aga siis taipasin, et tal pole ettekujutust põlevkivigaasi omahinnast ja töömahukusest, pealegi olime selleks ajaks juba jõudnud oma gaasitööstuse likvideerida. Edasi peatus

³ Tegelikult toodeti NSV Liidus 1990. aastal 570 mln. tonni naftat, looduslikku gaasi 815 mln., kivisütt 703 mln. tonni. "SSSR v tsifrah v 1990 godu". Moskva: Goskomstat SSSR, 1991, str. 208.

ta ehitusküsimustel ja tõi näite lubamatust tegevusest: Kasahstanis jäi Džesgasgani kombinaat õigeaegselt valmis ehitamata, kuna kohalik parteiladvik suunas ehitajad elamuehitusele. Vahele hõikab Kasahhi plaanikomitee esimees Ahmedov: "Need plaanid ei ole meie kätes, tegemist on liidulise alluvusega!" Selle peale Baibakov vihastas: "Te olete samasugune juht nagu minagi, siis vastutage!"

Vene Föderatsiooni plaanikomitee esimees: "Meil ei ole suhkru, piima ega liha; me ei ole suutelised mõne nädalaga mingeid täpsustusi teile esitama." Baibakov: "Ärge tehke asju keerulise maks kui nad on!" Esineja: "Ma kinnitan, et meie alt ei vea, mobiliseerime kõik jõud, et materjalid õigeaegselt esitada."

Raman, Läti plaanikomitee esimees: "Saime liiduvalitsuse otsuse eelnõu liidulise maanteede ministeeriumi moodustamisest, meil sellist ministeeriumi vaja ei ole, see ainult suurendab ametnike hulka, teede ehitamiseks on vaja bituumenit, killustikku ja mehhanisme." Baibakov: "Ei vaidle vastu, et Baltikumis sellist ministeeriumit ei vajata, kuid teistes vabariikides on see ilmselt vajalik."

Valgevene plaanikomitee esimees: "Liiduliste ministeeriumidega ei saa me lahendada ühtegi küsimust." Baibakov: "Kaevake üksnes iseenda peale!"

Samas vaimus esines veel palju inimesi, kes said kõik Baibakovilt üksnes demagoogilisi vastuseid. Nagu sellest loost nähtub, olid igal pool liiduvabariikide ja keskvõimu vastuolud, kuid lahendust ei julgenud veel keegi välja öelda – oli aasta 1977.

Nõupidamist lõpetades teatas Baibakov, et tal oli hiljuti olnud jutuajaminine Leonid Iljitš Brežneviga, kellele ta olevat teatanud oma võimetusest täita talle pandud ülesandeid. 1976. aastal sai Liidu Plaanikomitee Partei Keskkomiteelt ja Ministrite Nõukogult täitmiseks 9000 korraldust ja 300 000 kirja. Plaane on raske koostada, see on tänamatu, vaearikas tegevus, andekad inimesed ei tule tööle, rääkimata teadlastest, kel on teadusasutustes loominguks päevad, pikem puhkus, kõrgem palk ja kes teevad, mida ise soovivad, ega pea mitte millegi eest vastutama.

Jah, see kõlas siira pihtimisena, Baibakov oli kõrgeast ametnikust muutunud jälle inimeseks. Kogu see plaanide kupatus ületas ühepoolset inimvõimet, seepärast oli nähtavasti võimatu arvukatele küsimustele teisiti kui demagoogiaga vastata.

Raudne eesriie paotub

1960.–1970. aastad olid suhteliselt rahulikud ja isegi optimismi suurendavad. Massilised repressioonid olid jäänud juba minevikku, siseriiklikud poliitilised sündmused jätsid meid tavaliselt ükskõikseks, varjamise ning valedega olid inimesed samuti harjunud, ent vahismaailm jäi endiselt kaugeks. Kui tekkis küsitavusi või probleeme, kuulasime BBC või Ameerika Hääle saateid ja tundsim end jälle iseendina. Mulle tundub, et muu maailma ja praegusega võrreldes oli elutempo siis märksa rahulikum ning inimesed olid vähem pinges. Stressiseisundid olid enamasti seotud olmeliste probleemidega: bussi peale saamisega, pärast tööpäeva piima või vorstijupi hankimisega ja teiste igapäevaelu ohtrate ebamugavustega.

Ühiskonna kihistumise ilmingud hakkasid avalduma seitsmekümne- ja lõpuaastatest töötasustamissüsteemi üha süveneva deformeerumise tulemusena.

Nagu juba eespool nimetasin, oli minu palk seitsmekümne- ja lõpuaastatel 220 rubla kuus. Maksud olid sedavõrd väikesed, et arvestamine alati brutopalka. Sellest piisas äraelamiseks, kuid paljusid vajaminekuid tuli kalkuleerida ja otsida odavamaid võimalusi. Eriti kehtis see suvila või garaaži ehitamisel. Tutvuse kaudu sai muretseda praak-ehitusdetailide 10%-lise hinnaga, kasutada odavamaid materjale jne. Sellised võimalused olid tootmisettevõtetes isegi seadustatud, kuid enamasti puudusid igat liiki riiklikes ettevõtetes. Tekkis omamoodi töökohtade diferentseerumine: palga kõrval muutus tähtsaks korteri või suvilakrundi saamise võimalus,

odava söökla olemasolu, lasteaiakoha võimaldamine, autoostu loa lihtsam saamine jne.

Umbes veerandsajandi vältel oli mul võimalus igal tööpäeval lõunatada Toompeal ministrite nõukogu asjadevalitsuse sööklas. Mul on säilinud erinevatest aegadest mõned menüüid. Näiteks vms 11. mail 1971. aastal tellida: porgandisalati (6 kopikat), boršisupi (14 kop.), piima (6 kop. klaas), vasikalihast bitkiid juurviljaga (39 kop.), ploomikompoti (12 kop.) ja koorega kohvi (10 kop.) – kokku 87 kopikat. Seega maksis nelja-viiekäiguline lõuna alla ühe rubla, toidu kvaliteet oli kõrgem kui restoranides. Töölissööklates söödi lihtsamat toitu ja ka hinnad olid madalamad. Toompeal oli kaks söögisaali: ülemist peeti justkui ülemuste ja alumist tavaametnike omaks, hiljem kujundati alumine saal iseteenindavaks. Ülemises saalis valitsesid üldiselt demokraatlikud kombad, kõrged ülemused ei pidanud ennast teistest paremaks. Olen juhtunud peaministri ja tema asetäitjatega ühes lauas sööma, kõik tundus loomulik. Selles sööklas käisid lõunatamas kõik ministrid ja teised kõrgemad ametnikud üle linna, ka akadeemikud, nii et osaliselt oli see prestiiži küsimus. Lõunalauas aeti sageli tööasju, kuid üldiselt oli see meeldivaks lõõgastuseks, justkui midagi klubilõuna taolist. Hiljem hakkasid puhuma teised tuuled: kõigepealt kohandati üks väljaulatuv lossirõdu (*dansker*) kõrgemate ülemuste söögikohaks, seejärel ehitati eraldi väike söögituba kõige kõrgematele ülemustele. Selles viimases hakkasin mina valitsuse istungite päeval lõunal käima, kui ma olin riigikontrolör. Tagantjärele tundub imelik, et iseseisvunud Eesti Vabariigis ei peetud vajalikuks selliseid tagatube ja spetskauplusi otsekohe likvideerida, vaid nautiti endastmõistetavalt sotsialismiaegseid ülemuste hüvesid.

Raske on tagantjärele objektiivseid hinnanguid anda, kuid kaldun arvama, et minu kui nõukogude riigiametniku teadlik tegevus oli suunatud meie vabariigi arengule ja rahva elujärje parandamisele. Minu kuulumine kommunistlikku parteisse oli vaid eeldus selle eesmärgi poole liikumiseks. Mina ja minu lähedased kolleegid suhtusime küllalt kriitiliselt ja irooniliselt enamikesse

partei majandusalastesse ettekirjutustesse, kuid nende muutmiseks süsteem võimalusi ei andnud. Igapäevane elukorraldus oli selline, mis võimaldas ära elada, lapsi kasvatada, neile haridust anda, töö leidmine ei olnud enamikule probleemiks. Kuid midagi olulist jäi siiski puudu. Mis see oli? Arvan, et see oli isikuvabadus. Inimene oli süsteemi kui tohutu masinavärgi mingi hammasrattakese osa ja ta pidi seda pidevalt ja kõikjal arvestama. Kui sa seda ei teinud, siis ei olnud sul ka kohta süsteemis, kus kõik pidid käima ühte jalga. Isiklik mõttevabadus oli võimalik üksnes oma pere või väga väikeste sõprade keskel. Ühiskonnas süvenes dualism, kahepalgeisus nii mõtlemises kui igapäevases käitumises. Sellel olid kaugeloluvad tagajärjed inimese mõttemaailma kujunemisele ja uue põlvkonna kasvatamisele.

Marksismi klassikuid ja NSV Liidu tippjuhte pidi iga teadlane oma teadustöodes ja igat masti esinejad oma ettekannetes tsiteerima, kuid keegi ei teinud seda tõsistest veendumustest, vaid lihtsalt kumbe pärast, kuna oli teada, et ilma selleta läbi ei lasta. Seda kahtlustamist väljendasid tuhanded anekdootid, mis rahvas silmapilkselt iga poliitilise sündmuse puhul käibeale lasi, sageli nn. Armeenia raadio või tšuktšilugude nime all. Anekdootides näitas rahvas oma tegelikku suhtumist parteijuhtidesse ja nõukoguliku süsteemi veidrusesse.

Olen ennast tabanud mõttelt, et ma kaldusin oma töös liialt optimismi või isegi idealismi, kuid rumal oleks ennast selles ka süüdistada, sest igaüks, kes teeb oma tööd (ka vang või ori), loodab näha selle tulemusi. Kõik muu peale töö nihkus tagaplaanile. 12-tunnised tööpäevad olid tavalised, sageli võtsin tööd koju kaasa, töötasin öösiti kella 2–3-ni, tööl sai käidud ka laupäeviti ja pühapäeviti. Nii kestis see 33 aastat. Tol ajal ma ei osanud mõelda, et inimesele on antud ainult üks elu. Pooleli jätsin aspirantuur, unarusse jäid võõrkeeled, mu vaimne areng jäi ühekülgses, sajad läbilugemata raamatud jäid ootama paremaid aegu... Kõik võinuks olla ka teisiti, ratsionaalsem, eesmärgipärasem, läbimõeldum. Kõige suurem võlglane olen oma perekonna ees,

kõigepealt oma tütre Mariti ees, kellega pidanuksin palju rohkem tegelema.

Nädalavahetustel käisime minu vanemaid vaatamas, nagu oli muutunud traditsiooniks. Aeg tegi oma töö, isa-ema tutvusringkond sulas iga aastaga väiksemaks. Nad müüsid oma korterid poole ära, said ainult 10 000 rubla ning väga viletsad naabrid pealekauba. Oli valus ja kurb näha, kui vanemate- ja sinu lapsepõlvkodu hääbub. Seda müüki oleksin võinud maha laita, sest küsimus ei olnud rahas, aga maja hooldamine, eriti ahjude kütmine hakkas isal üle jõu käima.

Isast oli mul tuline kahju. Ta tegi väsimatult tööd ja jõudis kõike: käis turul, vahel mitu korda päevas kaupluses, lõhkus puid, küttis ahjusid, rookis lund, suvel tegi aiatööd või kastis õõ läbi maasikaid, sest päeval ei lubatud Nõmmel seda teha. Poegadest tal nendes töödes abi loota ei olnud. Peale kõige muu kasvatas ta Lennarti rännakute aegu pojapoeg Marti ja, kui oli külalisi või poegade peresid vastu võtta, abistas ema köögis. Ent tema põhitöö oli ju ikkagi kirjutuslaua taga ja seda tööd tegi ta imetlusväärselt. Tõlked või kirjutised sündisid ta peas ja järgmisel hetkel istus ta kirjutusmasina taha ja trükkis need paberile. Kustutuskummi või mahakriipsutused olid talle üpris võõrad, ma ei mäleta ka ümberkirjutamisi.

Isa oli erakordselt produktiivne. Teda peetakse Shakespeare'i tööde tõlkijaks, tegelikult oli ta esmalt kirjaniku loomingu uurija ja alles seejärel tõlkija. Kirjandusteadlane Märt Väljataga on kirjutanud: "Georg Mere järelsõnad Shakespeare'i "Kogutud teoste" kuuluvad kahtlemata eesti sõjajärgse kirjanduskriitilise mõtte tippu."^{*}

Kuna isa oli Briti Kuningliku Shakespeare'i Ühingu liige, kutsuti teda korduvalt Inglismaale esinema. Ta unistas sellisest võimalusest, kuid unistuseks see vaid jäigi. Kompartei ideoloogiafunktsio-

* Märt Väljataga. "William Shakespeare: Poeemid, sonetid ja muud luuletused" Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 8.

näarid ei andnud talle luba. Arvan, et ainsaks keeldumise põhjuseks võis olla kartus, et järsku see ei meeldi Moskvale.

Kuuekümnendate lõpul õnnestus isal osaleda Saksa Demokraatlikus Vabariigis Shakespeare'i loomingule pühendatud kongressil, kus ta esines ettekandega.

Vanematekodus saime oma väikse suguvõsaga alati vähemalt kaks korda aastas kokku: ema ja isa sünnipäevadel ning lihavõttepühadel ja jõululaupäeva õhtul. Nendel puhkudel oli meie söögilaud alati rikkalik ja iga roog isuäratav. Jõuluajal oli iseenesestmõistetavalt laeni ulatuv kuusk. Kuni lapsed veel väiksed olid, laus jõuluvana etendamise kohustus minul. Tütar Maritit kurvasas, et alati, kui jõuluvana saabus, olin mina parasjagu läinud jõuluvanale telegrammi saatma. Mind omakorda häiris, et me pidime Lennarti peret mitu tundi ootama, enne kui nad suvatsesid saabuda. Seepärast kestis jõuluõhtu kaugelt üle südaöö ning tuli takso-ga seigelda, et koju jõuda ja hommikul varakult tööleminekuks tõusta. Lennartil kui vabakutselisel seda kohustust polnud.

Kuuekümnendatel hakkasime rohkem lootma liikumisvabaduse avardumisele. Läänes elavad sugulased ja tuttavad külastasid meid juba päris sageli. Pärast mitmekordseid taotlusi avanes emal võimalus külastada oma sugulasi Rootsis. See oli lausa uskumatu ja vapustav sündmus. Rootsiga sel ajal laevaühendust veel ei olnud, seepärast viisime ema autoga Leningradi. Saatjateks olid isa, lüta ja Marit, sealt lendas ta Stockholmi. Algas oli tehtud. Raudrööpmelise eesriidesse oli meil õnnestunud lüüa pragu. Nüüd tuli rauda taguda, kuni see kuum oli.

Ka mina ei jätnud jonnii. Pääaegu igal aastal andsin avalduse turismireisile sõitmiseks, kuid sain ikka eitava vastuse. Ametiühingukomitee liikmena tegutsedes sain hakkama uskumatu asjaga: kauplesin oma asutusele välja 25 kohta ehk terve grupi kolmepäevaseks sõiduks Soome, kuid mind ennast ikkagi ei lastud. Aasta hiljem, 1969. aastal kordasin seda käiku ja seekord naeratas õnn ka minule – sain sõita Soome. Ma rahustasin ennast maha, et ma enne ei hõiska, kui kohale jõuan. Küllalt oli ju juhtumeid, kui

inimesed viimasel minutil lennukilt või laevalt maha võeti. Kuid seekord ma sõitsin tõepoolest.

Minu mäletamist mööda maksis kolmepäevane sõit 24 rubla, millele lisandus 5 rubla vahetusrahaks, see pidi olema veidi üle ühe dollari. Olin kolmekümne viiene, kuid mind haaras selline ärevus nagu väikesel lapsel, keda veidi vanemad oma kampa mängu viitavad.

Enne väljasõitu kutsuti meid Kadriorgu sõprusühingusse instruktaazile. Õhkkond oli sõbralik. Meile tutvustati grupijuhi, nooremapoolset meest Inturistist, nime ei mäleta. Grupijuht sai vaid öelda, et ta teeb ettepaneku valida keegi meie hulgast oma asetäitjaks, kui üritust toimetav sümpaatne daam katkestas teda järgmiste sõnadega: "Sõprusühingul on ettepanek grupijuhi asetäitjaks määrata seltsimees Meri plaanikomiteest." Mind see veidike ehmatas, kuid ma ei hakanud vastu vaidlema, kuigi mulle ei mainitud, millised võiksid olla minu kohustused. Tundsin, et grupijuhile see käik ei meeldinud, ilmselt oli tal oma kandidaat.

Sõitsime laevukesega, mis kandis nime Tallinn ja oli praeguste reisilaevadega võrreldes väike justkui päklikoor. Tol ajal mul muidugi sellist tunnet ei olnud. Reisijaid võis kokku olla poolesaja ringis. Oli päikesepaisteline, suviselt soe ilm, meri sillerdas ja andis endast tunda õrna, laisavõitu lainetusega. Päike valmistus loojuma. Seljataha jäi Tallinna imekaunis siluett ja Maardu keemia-kombinaadi korstnast tulev kollane "rebasesaba", mis ulatus idast kaugele läände ja oli nähtav isegi Soome ranniku lähiste jõudes. Sellest sõidust on meelde jäänud ka kõige pisemad detailid. Olin kogu aeg tekil, jälgisin kõike, mis silme ette jäi, kaasaarvatud laeva saatvad väsimatud kajakad, ja klõpsutasin muudkui fotoaparati. Esimest korda elus olin sellise sõidu läbi teinud kolmkümmend aastat varem aurikul Aegna, kuid siis, viieaastasena, käitusin väärikalt, olin absoluutselt rahulik ega pööranud tühjale-tähjale erilist tähelepanu.

Laeval selgus, et minul kui grupijuhi asetäitjal on omaette kõrgema klassi kajut. Miskipärast palus grupijuht, et ma viiksin tema

kohvri ajutiselt oma kajutisse. Kohver tundus tühi olevat. Helsingis jõudsimine enne keskööd, esimesel võimalusel laskusime kaile ja tegime jalutuskäigu juba uinuvas vaiksuses linnas, klammerdudes nagu väikesed lapsed õhinal poodide vaateakendesse. Kõik oli ju uudne. Ööbisime laevas ja ma nautisin kajuti üksindust. Ent und ei tulnud, meeled olid ärevil, lausa nutt kippus kurku. Ma ei suutnud uskuda, et olen lõpuks teisel pool raudset eesriiet. Läänemaa-oma inimestele ja meie nooremale põlvkonnale on selline seisund tundmatu ja raskestimõistetav.

Hommikueine järel jäi tunnike vaba aega. Seda tuli kiiresti kasutada, et rahaks vahetada kaasa võtta lubatud kaks pudelit viina. Jooksin kaks korda läheduses asuvale turule, kuna ei julgenud kaht pudelit korraga müüa. Sain pudelist 10 marka ja olin õnnelik – justkui miljonär.

Grupijuht palus mind täita tema kohustusi, kuna temal on linnas asjaajamisi. Varsti vuras buss laeva kõrvale ja algas linnaekskursioon. Peatusime hotell Auroras Linnamäe lõbustuspargi vastas. Lõbustusparki vaatasime, silmad pärani ja suud ammuli, ning lustisime atraktsioonidel vanusele vaatamata õhetavate nägudega ja naerust rökates justkui lapsed. Ühe päeva olime Lahtis, viimasel päeval Helsingis oli meil jällegi vaba aega. Grupi liikmed tulid üksteise järel minu juurde ja teatasid, et lähevad oma tuttavate või sugulastega kohtuma. Ma ei näinud selles mingit probleemi, pidin ka ise ema kooliõdedega kohtuma. Ootamatult ilmus lõunale grupijuht, kes oli kõik need päevad kuskil ära olnud, ning päris, kus olejäänud on. Vastasin, et läksid tuttavatega kohtama. Ta kahvatas ehmatusest: "Kas te telefoninumbrid ja nimed kirjutasite alla?" – Muidugi mitte. Rahustasin teda, et ärge muretsegu, kõik tulevad tagasi, ning lisasin, et õhtul pean minagi tuttavate poole minema. – "Teie ka!" – Järgmisel päeval laevale minnes palus ta järjekordselt, et viiksin tema kohvri laeva, tal olla veel tegemist. Kohver oli seekord tinaraske.

Selline oli meie elu, millest oskasime välja noppida meeldejäädavat hetki ja neist piiritut rõõmu tunda.

1975. aastal sain kaasa teha 10-päevase turismireisi Tšehhi-
slovakkiasse. Reisiseltskond oli päris kirju, grupijuhiks oli kirja-
tuskomitee aseesimees Leonid Parašin. Unustamatud muljed on
jäänud kuldsest ja kaunist vanast Prahast. Oli parasjagu kastanite
õitsemise aeg, neid oli nii valgeid kui lillakaspunaseid; see oli mi-
nule tõeline Praha kevad. Meeldejäädav olid ka ajalooline Brau-
ning tulpidesse uppuv Olomouc. Kena reis lõppes Tatra mägi-
rordis, kus peatusime Prešovi linnakeses. Ilmad olid haruldasti
ilusad ja soojad, tegin palju värvilisi slaide. Rahvaga tihedamat ja
usaldusväärset kokkupuudet ei tekkinud, seepärast jäi mulje, et
tšehhid ja slovakiid on meie punastest punasemad. Tähistati sõja
lõpu 30. aastapäeva, kõikjal lehvisid punased lipud ja rippusid
loosungid. Kui see kõik oligi butafooria, siis oli see ometi päris
usutavalt lavastatud.

Juta sai 1977. aastal loa külastada oma sugulasi Rootsis, ta oli
seal kuu aega, põhiliselt Stockholmis ja Landskronas.

1979. a. tuli ema oma 77. eluaastal välja ootamatu mõttega taas
Rootsi sõita, seekord koos minuga. Alguses ei võtnud ma asja tõ-
siselt, aga kui ka isa mind agiteerima hakkas, mõtlesin, et võiks ju
proovida. Andsime avaldused sisse. Mina põhjendasin oma soovi
vajadusega eakat ema abistada. Ema sai jaatava vastuse, mina
vastust ei saanud. Ema sõitis ära ja kuu aega hiljem sain ka mina
väljasõiduloa. Ema võis kaks kuud, mina ühe kuu Rootsis viibida.

See oli minu jaoks fantastiline maailma avastamise reis. Tõel-
õnnestus kõik asjad korraldada ja ma seadsin ennast kiiresti reisi-
valmis. Emalt sain Rootsist juhtnöörid tuua Viljaveski leiba, sinki
ja vorsti, justkui läheksin Siberisse. Ema oli oma lapsepõlvesõ-
branna Elisabeth Helgteni juures päris Kesk-Rootsis, Örebro ja
Dalarna vahel Skrekarhyteni-nimelises talus, kus ei tundud mil-
lestki puudust.

Tundsin ennast vaba inimesena, kel polnud kuskile kiiret. Sõit-
sin Helsingi kaudu ja jäin sinna kolmeks päevaks. Peatusin Hel-
singi haigla hotellis, kus sain tagasihoidliku tasu eest toa koos
hommikueinega. Püüdsin põhjanaabrite pealinnaga põhjalikult

tutvuda. Tegin laevaga väljasõite Helsingi ümbrusesse, käisin tu-
rut, ostsin kilode kaupa puuvilju ja sõin neid pargis pingil, mõel-
des kodustele, kes niisugust naudingut endale lubada ei saanud.
Jätsin vist politseile veidi kahtlase mulje, sest patrullauto lähenes
minu inimtühja pargiteed aegluubis, kaks mundrimeest ajasid
minu tegevust jälgides kaelad pikaks, kuid otsustasid mind mitte
arrestada, lisasid gaasi ja kadusid käänaku taha.

Meeldejäädav oli sõita uhke hiigelsuure aurikuga Helsingist Stock-
holmi. Käisin ringi nagu kuutõbine ja pildistasin kõike. Olin vai-
mustusel, mis sellest, et sõitsin tekireisijana ja sain vaid tugitoolis
mõned tunnid tukastada. Kahju oleks olnud midagi maha maga-
da. Juba päikesetõusu ajal olin uuesti laevalael, et nautida Stock-
holmi sissesõidul avanevat kaunist vaadet.

Stockholmis kohtusin Juta täditütrega ja tema perega ning sõitsin
samal päeval rongiga edasi. Mõne tunni pärast olin sihtjaamas,
kus ema ja ta sõbranna mind juba ootasid. Vanaproua Elisabeth
Helgren oli ligi 80-aastane (ta suri 2003. aastal 103-aastasena),
kuid kiirete liigutustega ja pani mind otse imestama, kui oma kõr-
gete rikk-kontsadega kingades autorooli istus.

Poole tunniga olime kohal. Kitsuke asfalttee lookles ümber väi-
kese puudesaluga künga, millel paiknesid punaste kivikatustega
hunnivalged puitehitused – see oligi Skrekarhyten. Selles talus oli
mõeldud Elisabethi ja ta esivanemate elu, siin oli minu ema Esi-
me maailmasõja aastatel koolilapse ja orvuna mitu suve elanud
minu rootsi kogukonnale Eestis, kes kandis hoolt oma liikmete eest.
Lastel oli suvistel koolivaheaegadel Rootsi jõukamates peredes
isielik ülaelamine, seal hoolitseti nende kasvatuse, keeleõppe ja
kätetooskuste eest. Ema tuletas sageli meelde talle osaks saanud
südamlikke kohtlemist. Sealt talust oli pärit ka tema riigirootslase
rootsi keel, mis erineb oluliselt nii Noarootsi kui ka Soomerootsi
omast. Lähedased sõprussuhted selle perekonnaga jäid püsima
kogu nende inimeste eluks.

Ma ei oska öelda, kas oli tegemist talu või mõisaga. Elumajas oli
vast kümnekond tuba, kõik mugavused nagu linnaoludeski,

kõrvalhoones olid toad külalistele, kangastelgedele ja muuks otstarbeks, teises kõrvalhoones oli täisautomaatne keskkütteseadis, garaaž ja mitmesugused majandusruumid. Koha suurus oli üle 100 hektari, suurem osa sellest oli mets. Põllud, heinamaad, laudad ja küünid olid rentniku kasutuses, aia eest hoolitses läheduses elav aednik.

Jäin koos emaga peaaegu kaheks nädalaks Elisabethi juurde. Tegime lühemaid väljasõite tema sugulaste ja tuttavate poole ning ümberkaudsetesse väikelinnadesse. Loodus on selles Rootsi osas väga maaliline, veidi meie Lõuna-Eesti kuppelmaastiku sarnane, kuid kõik on suurem, kuplid sarnanevad mägedega ja kaunid järved nende vahel tunduvad lõpututena. Kohalik kirik korraldas oma liikmetele ühepäevase bussiekskursiooni Dalarnasse ja veidi põhja pool asuvasse Faluni suusaspordikeskusesse, millest saime osa võtta. Ekskursioonijuhiks, ühtlasi ka bussijuhiks oli kohalik pastor asjaolu, mis andis tunnistust rootslaste ratsionaalsest eluhoiakust.

Elisabethi kaks tuttavat noormeest viisid mind ajaloolistesse maagikaevandustesse, metallurgiatehasesse ja ühte Volvo autotehasesse, kus tagasildasid valmistati. Kõikjal tundsin huvi töökorralduse, töötajate palga ja sotsiaalsete garantiide kohta. Autotehases üllatas mind, et tööpingid töötasid, kuid töölisi oli väga vähe ja needki ajasid omavahel lõbusat juttu ning jõid õlut. Mulle öeldi, et võin kõike pildistada, välja arvatud inimesteta töötavad robotpingid, mis pidid olema tehnika viimane sõna. Ühes seltskonnas kohtusin sümpaatse inseneriga, kes tutvustas ennast kui kahurite tootmise spetsialisti. Olin veidi üllatunud, kui ta hakkas lähemalt rääkima sealsamas mägedes rootsi kvaliteetterasest toodetavatest kahuritorudest kui riigi ühest väga olulisest ekspordiartiklist. Eestisse tagasi tulles ei julgenud ma sellest mitte kellelegi rääkida, kartsin, et võidakse järsku hakata huvi tundma.

Sain aru, et ema, kes oli kuu aega paigal olnud, tundis juba igavust, ja hakkasin uurima auto saamise võimalusi. Aedniku abiga saime kellegi vanema mehe garaažis seisva vana Volvo. Aednik tegi selle kolme päevaga korda ja me leppisime kokku, et mina sõidan

palju vaja ning jätan auto hiljem Stockholmis mõnesse parklasse, millest temale teatan. Kogu see lugu läks meil maksma 350 Rootsi krooni, mis tundus väga odav.

Ühel ilusal juunipäeval istusime emaga autosse ja võtsime suuna Göteborgile, teadmata, mis meid ees ootab. Olin justkui seitsmendas taevas: head teed, üks ilus looduspilt vaheldus teisega. Euhoralt palju uusi muljeid igalt alalt, alates esmakordsest kokkuputest automaattanklaga. Tegime siin-seal peatusi, jõime imehead kohvi ja liikusime üha lõuna poole. Göteborgi jõudsimel viidavikus. Sõitsin mööda linna ringi kui kuutõbine ja olin kõigest väimustatud. Oli võimatu eksida, sest iga ristmiku ees olid aruandavad viidad. Peatusime kesklinnas ja õhtustasime hubases jääkohvikus. Märkamatu oli saabunud kesköö ja et meil ei olnud peatuspaika, tukastasime autos. Hommikul jätkasime teekonda piki rannikut ida suunas, et jõuda Landskronasse, kus elasid Lenarti naise Regina tädi ja tädimees. Nad elasid kahekesi ilusas kahekskordses villas ja tundus, et me tõime ka nende vaiksesse ellu mingi vahelduse. Peatusime nende toredate inimeste juures peaaegu nädalapäevad. Onu Juulius korraldas meile mitmeid väljasõite ja tutvustas vaatamisväärsusi.

Ühe päeva veetsime emaga Kopenhagenis – seiklus, millest Eestis ei tohtinud rääkida. Huvitav oli Rootsi kagutipus tutvuda Falsterbo piirkonnaga, kus on rohkesti ilusaid villasid ja suvilaid.

Sugulaste ja tuttavatega Rootsi eri paigus kohtuda oli muidugi huvitav, aga ka väsitav, ja vahel läks mul närv krussi, sest oli päris vaevaline tundide viisi inimeste jutuajamisi kuulata ilma neist sõnakestki aru saamata, sest ema lihtsalt ei jõudnud mulle tõlkida. Tagasiteel peatusime kolm-neli päeva Stockholmis, kus elasime tehnikaülikooli ühiselamus. Emal lõppes viisa ja me tahtsime seda pikendada. Raiskasime sellele terve päeva, seistes tulemusteta lõputult pikkades järjekordades valdavalt tõmmude lõunamaalaste seas. Oli palav ja umbne ning me loobusime edasisest asjaajamisest.

Külastasime ka ema sõbrannat väikest Siigridit, kes oli Siberist tagasi tulles oma isaga meie juures Vabaduse puisteel mõnda aega

elanud. Tal oli koos õega linnast väljas väike, justkui kalju sisse ehitatud maja. Sealt avanesid muinasjutulised vaated ja hämmastav oli arhitektide oskus ehitusi ümbritsevate kaljudega nii loomulikult kokku sulatada. Tutvusin linnaga, käisin muuseumides, uudistasin kaubamaju ja ärisid. Viimasel päeval ulatasime portjeele ümbriku, milles olid autovõtmed. Ema helistas Skrekarhynisse ja teatas, kust auto kätte saab.

See oli tore reis, mis jättis mälestusi kogu eluks. Mis mulle kõige enam muljet avaldas? Kõik. Kuid kõige enam puhtus. Ma ei mõle puhtust kodudes, seda juhtub ka meil, ma mõtlen teede, tänavate, avalike käimlate jne. puhtust. Kaks nädalat sõitsin musta värvi autoga, üle päeva sadas ka vihma, suured veoautod pritsisid, nii et nähtavus kadus, aga kui päike pilve tagant ilmus, tõmbus kõik kuivaks ja auto läikis justkui uus. Kordagi ei olnud vajadust autot pesta. Sellest on möödas veerand sajandit, kuid meil Eestis ja Tallinnas on auto puhtana hoidmine seni suureks probleemiks.

Olin ennast sel reisil emotsionaalselt sedavõrd üles kütnud, et kirjutasin suurest naiivsusest plaanikomitee esimehele Gustav Tõnspojale ettekande kümme-konna ettepanekuga, mida meil Eestis tuleks paremini korraldada. Ka tema oli kergeusklik, kui saatis minu ettekande ministritele täitmiseks. Me ei olnud võimelised arusaama, et paljud elukvaliteeti määravad ettevõtmised sotsialistlikus süsteemis ei realiseeru.

Aastaid hiljem olen Rootsit korduvalt külastanud, elanud märksa luksuslikemates tingimustes ja võinud rohkem kulutada, kuid kõige meeldejäävam oli too esimene reis koos emaga. Praegugi vaatan tol ajal tehtud slaide, milliseid on mul üle 200.

Raudsesse eesriidesse tekkinud läbipääsuvõimalused andsid lootust, et elu võib ka muus osas vabamaks muutuda.

Seitsmekümnendatel sain Mustamäele uue kolmetoalise korteri, seekord 14. korrusele. Ka sellised asjad tegid rõõmu. Marit jätkas õpinguid Mulla tänava kunstikallakuga keskkoolis.

Kokkupuudetest tolle aja partei- ja riigitegelastega

13 aasta jooksul puutusin kokku paljude inimestega, mõnega põlvkondade, teistega sagedamini, kuid paljud neist inimestest hakkavad ununema või lähevad meelest nende nimed. Pealegi on kokkupuuted olnud küllaltki pinnapealsed, mis ei võimalda anda ühe või teise kohta ammendavat iseloomustust ja seega ehk isegi soodustavad ekslikke hinnanguid.

Kui ma tööle asusin, oli Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees (aastatel 1951–1963) venemaaestlane Aleksei Müürisepp, pikaajaline, nõudlik, lugupeetud inimene. Minu isiklikud kokkupuuted temaga piirdusid mõne nõupidamisega ja paaril korral ühes lauas lõunatamisega. Moskva ringkondades oli ta arvestatav personaal, mis võimaldas tal oma tahtmisi läbi viia. Mulle on teada, et inimesed rääkinud, et tema telefonikõned Moskvaga ei olnud paluvad, vaid viisaka ja nõudva alatooniga. Mina pean tema teeneks Klooga–Klooga–Ranna elektrifitseeritud raudteelõigu ehitamist, kuna kehtivate koormusnormatiivide järgi ei tulnud see Moskva ametnike mängureeglite kohaselt kõne allagi. Ta oli ülemnõukogu saadik Hiiumaa poolt, seepärast püüdis kaasa aidata hiidlaste murede lahendamisele. Kuuekümnendate alguses jõudis meie osakonda tema resolootne korraldus alustada uuringuid silla ehitamiseks Hiiumaale, mis isegi ehmatas. Tulnuks seda rajatist tol ajal hakata ehitama maanteele eraldatavatest vahenditest, oleksime Eestis aastateks külmutanud teede ehitamise ja korras-
hoiu. Ehitusuuringute instituut hakkas selle küsimusega tegelema ja kui Müürisepp ei oleks vahepeal surnud, oleks ehk tänaseks saanud juba mandriga silla abil ühendatud. Esialgsete ideede kohaselt oleks tulnud ühendus rajada Vormsi ja Hiiumaa kaudu üle laela väina Saaremaale.

Peagi asus ta tööle ülemnõukogu presiidiumi esimehena Kadri orus. Tema koha Toompeal sai senine esimehe esimene asetäitja Valter Klauson, kes oli samuti venemaaestlane, vististi veidi vähem haritud, kuid energiline ja organisaatorivõimetega inimene, kes oli valitsusjuhiks aastatel 1963–1984. Temaga oli mul kokkupuuteid tunduvalt enam. Ta oli endine autotranspordi ja maanteedepartamendi minister, väga otsekohene ja lihtne inimene. Miskipärast ütles minu sisetunne, et me olime teineteisele sümpaatsed. Olen tema juures nõupidamistel olnud ning vaidlustes oma asetäitjate või ministritega nõustus ta sageli just minu seisukohtadega. Nagu juba eespool kirjutasin, tuli mul temaga Moskvast töötada, plaanikomitees käia ning sageli sõitsime temaga Tallinna tagasi. Seda viimast rõhutan teadlikult, kuna temaga koos sõites jõudsin valitsuse autoga poole tunniga lennujaama, vahel isegi lennuki trapi juurde, rääkimata saadikute toa mõnust, mis välistas tülikad kontrolliprotseduurid ja ootamised. Aega hoidis kokku mitmeid tunde, närvipinget ja stressi vältimisest rääkimata. Lennukiga sõitmine oli 1970.–1980. aastatel ebamugav, lennujaamad olid reisijaid pilgeni täis, ei saanud korralikult süüa ega juua, lennukid hilinesid või jäid reisid vahele. Ka oli sõit lennuväljale ümberistumistega mitmel autobussiliinil tüütu ja aeganõudev, seepärast püüdsin kasutada igat võimalust, et mõne kõrgema ülemusega lennujaama jõuda ning seal saadikutele mõeldud teenuseid kasutada. Meenub, et kord sõitsin Moskvast Tallinna koos Teaduste Akadeemia presidendi Karl Rebase ja tema abikaasaga. Lennujaama saadikute toast saadeti meid tol korral lennuki juurde hiiglasuure Ikaruse lõõtsbussiga, trapi juures ootas sadakond reisijat, sest meie pidime ju esimestena lennukisse sisenema. Bussist astusime saatja saatel välja kolmeks ning oli ülimalt piinlik taluda meid jälgivate inimeste pilke. Karl Rebane oli tolle etenduse pärast lausa vihane. Jah, need olid tööpoolest privileegid, mis rahvast ärritasid. Saadikute toa puhvetis võis alati osta värsket võileiva, juua kuumat kohvi või vahel ka konjakit timmida, mida tuli mõnikord ette, kui lennuki väljumine viibis. Tavareisija rollis pidid olema õnnelik, kui ooteruumis istu-

ma said, söögisaalis kadusid aga nii isu kui nälg, kui nägid püstitatud viinerikugistajaid, kelle ees koristamata letil kõrgusid viineritükkide hunnikud.

Teinekord sõitsin rongiga Moskvast Tallinna koos oma ülemuse Gustav Tõnspojaga. Pidime sõitma mugavas kaheses kupees, kuid viimasel hetkel kutsuti ta nn. kõrgemasse seltskonda, kes reisis valitsuse erivagunis, ja mind saadeti juba varem jaama eraldi autoga. Ilm oli jube, sadas lausvihma, perroonil varitsesid sügavad loigud, laternavalgust nagu polnudki. Vagunisse jõudsin läbimärjana, koht oli tühi, sest kogu päeva ei olnud aega söömas käia, ja just sel korral polnud rongis ka restoranvagunit. Meel oli mõru. Hetk hiljem möödus vaguniaknast suur seltskond, kus oli ka tolle-aegne ülemnõukogu esimees Artur Vader. Saatjaskond varjas ülemusi hiigelsuurte vihmavarjudega ja juhatas nad kõrvalvagunisse. Üldiselt oli teada, et selle vaguniga sõideti siis, kui oli aega ja sooviti meelt lahutada. Kujutasin ette, millised söögid ja joogid serveeriti paarkümmend meetrit minust eemal. Seega – ühete priviileegid on häirinud ja häirivad alati teisi.

Valter Klausonist veel niipalju, et ta saabus Eestisse vististi juba Nõukogude sõjaväebaaside loomise ajal. Teedeinsener Richard Ambros, kes oli tol ajal Harjumaa teedevalitsuse ülem, jutustas mulle esimesest kokkupuutest Klausoniga. Viimane oli siis veel noorpoole teedehituse tehnik, kes saadeti tema juurde mingist nõupidamisest osa võtma, kuid jäi tagasihoidlikult ukse kõrvale seisma. Olevat olnud tegemist, et teda nõupidamislaua taha saada. Nõukogude süsteemis allus teedemajandus kuni Stalini surmani NKVD-le, seega pidid kõik, kes olid teedega seotud, olema NKVD-lased, alates Klausonist kuni teetööliseni välja.

Edgar Tõnurist oli Eesti põllumajanduse patrioot, aastaid põllumajandusminister, hiljem ministrite nõukogu esimehe esimene asetäitja. Tõnuristist peaksid kirjutama need, kes temaga vahetult läbisid, minu kokkupuuted olid üksnes episoodilised ja nende põhjal saan teda ainult positiivselt iseloomustada. Tal laabus koostöö Mõõrisepa, Kabiniga ja Klausoniga. Ta oli isiksus, kes ei paindunud

ja viis läbi enda ja oma lähedaste mõttekaaslaste joont. Moskva tahte kohaselt vastutasid liiduvabariikides põllumajanduse eest partei keskkomitee esimesed sekretärid, seepärast pälvis ta minu arvates Kābini täieliku toetuse ja oskas neutraliseerida neid, keda vajalikuks pidas. Näiteks oli keskkomitee sekretär põllumajanduse alal tegelikult Ušanjov, kellest oli üldiselt vähe kuulda. Pean Tōnuristi teeneks Eesti metsanduse soodsat käekäiku ja seda, et erinevalt muust Nõukogude Liidust säilitas ta sovhoosidele ja kolhoosidele metsad, mis võimaldas majanditel ehitustegevust arendada. Ta pani aluse kolhoosidevaheliste ehitusorganisatsioonide kujundamisele, tänu millele põllumajandus hiljem ei sõltunud monopoolsetest riiklikest ehitusorganisatsioonidest. Maal kiirenes sotsiaalse infrastruktuuri väljaarendamine, selle ülalpidamiskulutuste katmine oli sotsialistlikku põllumajandusökonoomikasse tol ajal sisse programmeeritud. Tōnurist ja paljud teised teadsid, et kõik taolised hüved on võimalikud üksnes tsentraliseeritud üleliiduliste dotsatsioonide kaudu, kuid tema jaoks oli esmatähtis maarahva elujärje parandamine. Kahju, et ta ei suutnud takistada meie maa elutusiastide ja arhitektide üliagarust küladesse korruselamute püstitamisel.

Tōnuristi teene oli loodushoiu jõuline arendamine ja Lahemaa rahvusparki loomine. Oma tegemistes toetus ta sellistele hästi tuntud inimestele, nagu Heino Teder, Jaan Eilart, Harald Männik jpt.

Peale kõige muu oli ta valitud NSVL Ülemnõukogu saadikuks ja, plaani-eelarvekomisjoni aseesimeheks määratuna pidi igal aastal mitu nädalat Moskvas viibima. Kohtusime temaga Kremliis, kui käisime Gustav Tōnspojaga plaani-eelarvekomisjoni istungitel. Need istungid olid igavad ja aastast aastasse ühesugused: paberil vuristati maha arvuderohkeid tekste, esitati küsimusi ja vastati, kusjuures see protseduur kordus iga liiduvabariigi puhul. Suur piklik nõupidamise ruum, laud keskel, mõlemal pool oma kolmkümmend tooli, laua otsas väike põikilaud, mille taga komisjoni koosolekut juhatas esimees, kellest paremat ja vasakut kätt istusid tema asetäitjad, kes oleksid näiliselt ka midagi tegema pidanud. Üks

neist oli Edgar Tōnurist, kes ei lasknud ennast millestki häirida, vaid luges peaaegu pead tõstmata tundide kaupa juturaamatut.

Johannes (Ivan) Kābinist ei oska midagi erilist kirjutada, kuna puutusin temaga isiklikult vähe kokku. Arvan, et ta muutus pikapeale uuesti eestlaseks (oli siin sündinud ja kasvanud, aga pikka aega Venemaal elanud) ning hakkas Eestit armastama. Temaga arvestati nii Moskvas kui ka Eestis. Keskkomitee büroo istungitel, millistel vahel osalesin, paistis ta silma tasakaaluka inimesena. Ta oli LKP Keskkomitee eesotsas aastatel 1950–1978. Temast on mul jäänud meelde kaks episoodi. Esimene: sain plaanikomitee sekretäri kaudu kutse ilmuda Kābini juurde keskkomiteesse, mis oli väga erakordne juhtum, kuna olin tol ajal asutuse kõige noorem ametnik, lihtne ökonomist. Kui mind juhutati Kābini avarasse kabinetis, olin muidugi veidi närvis ja hajevil ning jäin ukse juurde hetkeks seisma. Kābin tõusis kirjutuslaua tagant ja tuli mulle vastu, teretasime kättpidi (see jäi meelde, kuna ta parem käsi oli vigastatud ja mul tekkis imelik tunne teda käteldes), seejärel pani ta mind tugitooli istuma. Peatselt selgus ka väljakutse põhjus. Nimelt oli ta saadikuna oma valijatelt saanud palve kehtestada Sindi ja Pärnu vahelisel bussiliinil ühtne 5-kopikaline tariif. Kirjale oli kogunud hulgaliselt allkirju. Sel ajal läks moodi linnades ühtsete tariifidega autobussipiletite rakendamine. Põhjuseks oli konduktori puudumine, kuid teiselt poolt sotsialistlik võrdsuse printsiip: miks pean mina rohkem maksma kui teine? Keegi ei tahtnud kuulda, et 5 kopikat vastas keskmiselt 3,3 km pikkusele läbisõidule, sest pikem maa oleks toonud automajandile üksnes kulu. Need probleemid olid meile igapäevased. Tallinnas kasvas autobussivõrg kahjum aastast aastasse ja see kaeti maaliinidelt teenitud kasumite arvel. Kābin ei surunud oma tahet jõuliselt peale, mina kui tüüpiline ametnik selgitasin, et puuduvad võimalused tekkiva kahjumi katmiseks. Kābin nõustus minu selgitustega, tänas viisakalt ja saatis mind kabineti ukseni. Tõtt öeldes on mul kahju, et ma nii jäik olin, paar aastat hiljem viidi see bussiliin niikuinii üle 5-kopikalisele tariifile.

Teine kord oli keskkomitee büroos olümpia purjespordiregati korraldamisega seotud ehitusplaanide arutamine. Käbinil oli ainuli üks ja ülimalt kategooriline nõue, et Tallinnasse ehitataks kultuuripalee, nagu neid mitmes teises linnas Nõukogude Liidus juba oli. Ta lausus isegi ähvardussõnu Nõukogude Liidu Plaanikomitee aadressil – juhuks, kui viimane peaks takistusi tegema. Seega võiti Johannes Käbinil pidada meie linnahalli ehituse läbiviijaks, kahjuvaid, et ehituse kvaliteet algusest peale paremat soovida jättis.

Aastatel 1978–1983 oli Käbin Kadriorus ülemnõukogu presiidiumi esimehe vaikselt ametis, tema järglaseks parteijuhil kohale sai pärast pikki ponnistusi venemaaestlane Karl Vaino. Sotsialistliku Eesti võimuladvikus algas omapärane tõmblemine, mis Käbini ajal puudus või oli märkamatu.

Karl Vaino oli mingil ajal ENSV Rahvamajandusnõukogu esimehe asetäitja, hiljem EKP Keskkomitee sekretär tööstuse ja transpordi alal. Rahva hulgas oli ta vähetuntud, tema esinemiste situ oli kahvatu ja ta ise tundis ilmselt ennast ebakindlalt. Tema kõige tõsisemaks konkurendiks esimese sekretäri kohale võis lugeda märksa andekamat ja laiema haardega Vladimir Käod või siis Vaino Väljast, kuid Moskva eelistas teda. Mingit rolli mängis arvatavasti ka see, et Karl Vaino ambitsioonikas abikaasa, sideministeeriumi eriosakonna töötaja või koguni juhataja, oli venelanna. Vaino jäi oma ihaldatud ametipostile enam kui kümneks aastaks, kuni ta jalgealune tuliseks muutus ja Moskva ta ära koristas. Puutusin temaga töö asjus kokku, kuid midagi eredat nendest kohtumistest meenutada ei ole. Tema valitsemisaega iseloomustab minu arvates uus venestamislaine, mis võis muidugi ka Moskvast suunatud olla. Ministrite nõukogu aseesimeheks pandi umbvenelane Anatoli Tregubov, kelle kõrval istus valitsuse istungitel tema tõlk.

Arnold Rüütel oli tol ajal kiire karjääriga nooremapoolne eestlasest juhtivtöötaja. Sovhoosidirektorist tõusis ta Eesti Põllumajanduse Akadeemia rektoriks, sealt EKP Keskkomitee põllumajandussekretäriks (1977–1979), edasi ministrite nõukogu esimehe esimeseks asetäitjaks (1978–1983) ja ülemnõukogu presiidiumi

esimeheks (1983–1990), vahetades välja pensionile läinud Käbini. 1990–1992 oli ta Eesti ülemnõukogu esimees. Rüütli tulek keskkomitee büroo koosseisu oli meeldiv sündmus, sest seniste vanameelsete ja venekeelsete kõrval mõjus ta värskendavalt ja äratas huksi. Puutusin temaga päris sageli kokku. Rüütel oskas ja tahtis inimestega suhelda ning tema kõrge positsioon ei takistanud teda selles nagu paljusid teisi tippjuhte. Ta tundis hästi põllumajandust, kuid ei orienteerunud kõige paremini üldmajanduslikes küsimustes. Meie omavahelistes jutuajamistes sain ma aru, kui suurt muret ta tundis meie maa ja rahva tuleviku pärast.

Meeldi oleksin piirdunud Arnold Rüütli puhul eespool kirjutatuga, kuid aeg teeb inimestevahelistes suhetes või varem antud hinnangutes korrektiive. Kas see on paratamatus või meie küündimatus inimesi õigesti hinnata? Loodan, et nii üks kui teine. Milles küsimus?

"Eesti Päevalehe" 2006. a. 31. augusti numbris ilmus Urmet Kooki intervjuu Arnold Rüütliga. Selles intervjuus on Arnold Rüütel enda taas presidendiks valimiseks pidanud vajalikuks avaldada möödunud sajandi 1940. aastate repressioonidest järgmist: "Minu ema onupoeg oli kindral Reek, kes lasti peale arreteerimist maha. Muide, ta oli ühes laagris Georg Meriga. Selles laagris lasti kõik maha, v.a. Meri, üks leedulane ja üks lätlane /.../."

Olgu öeldud, et Georg Meri ja Nikolai Reek pole olnud ühes ja samas laagris. Sellise väljamõeldise ainus eesmärk oli näidata ennast oma eelkäijast paremana. Varju heitmine meie isale, kes on juba veerand sajandit maamullas, riivas ka mind. Siinjuures tänan professor Rein Taageperat (EPL 8.09.06), kes selle inetu loo avalikkusele lahti seletas.

Nõukogude süsteem on aastakümnetega külvanud meisse kahtlustamise ja usaldamatuse pisiku. Sellesse on ühel või teisel määral nakatunud paljud inimesed, nende hulgas ka väljapaistvad teadlased, haritlased, kirjanikud. Eesti rahvas on möödunud sajandil palju kannatanud. Hukkusid süütud inimesed, paljud olid vangistuses või lihtsalt põlu all. Kuid oli ka neid, keda saatus mingi

põhjuse või juhuse läbi säästis. Kas on põhjust neid kadestada? Veelgi enam, õigust kahtlustada alatustes, nagu pealekaebamine, koputamine, keelekandmine – ka siis, kui pole tõsikindlaid tõendusid?

Arnold Greeni tunnen kõikidest juhtivtöötajatest kõige kauem, kuigi tema mind mitte. Olin koolipoisina autojuht ja ühel korral juhtusin teda Keila-Joalt linna sõidutama. See oli 1953. aasta suvel, kui ta töötas ajalehe “Rahva Hää” peatoimetajana. Hiljem olen tema kui haridusministri, valitsusjuhi asetäitja, välisministri ja Eesti Olümpiakomitee presidendiga kohtunud. Ta paistis silma rahuliku, väarika ning intelligentse inimesena. Greenil on suuri teeneid meie haridus- ja kultuurielu edendamisel, samuti eestlaste rahvus- ja ühtekuuluvustunde kujundamisel, kuna ta oli spordi- ning laulu- ja tantsupidude tulihingeline eestvedaja. Kõike seda oli nõukogude aja tingimustes äärmiselt raske teha. Green oli tollastest riigitegelastest rahva hulgas vast kõige populaarsem ja seda tuli ka partei tippjuhtidel arvestada.

Bruno Saul oli riigitegelaste uue generatsiooni esindaja. Hariduselt sideinsener, alustas ta oma karjääri sideministeeriumi peainsenerina ja peatselt (1969) sai ka ministriks. Meid rõõmustas see väga, ikkagi nagu oma mees. Puutusin temaga plaanikomitee transporti-sideosakonnas igapäevases töös kokku ning meie tööalased mõtted haakusid kenasti. 1975. aastal sai temast ministrite nõukogu esimehe asetäitja. Esimesel tööpäeval uues ametis ütles ta mulle, et teeksin kõik minust oleneva, tõrjumaks eemale uute hiigelsuure tööstusettevõtete Eestisse ehitamise kavasid. 1984 sai temast pensionile siirdunud Valter Klausoni asemel ministrite nõukogu esimees.

Bruno Saul oli minu silmis võimekas juht ja administraator, ent ka märgatavalt auahne ja edev, mis võis ta riigimehekarjäärile takistuseks olla. Valitsuse istungitel armastas ta palju rääkida ja tundus, et ta nautis oma esinemisi. Kahetsusväärne oli tema jätk positsioon ja üldsust häiriv argumentatsioon fosforiidide kaevandamise küsimustes. Pean teda pigem olukorra ohvriks, kes esines

partei truul alamana. Meie omavahelistes suhetes jäi ta alati iseeneseks, olenemata sellest, millisel ametipostil ta juhtus olema. Seda ei ole kõigile antud, võiksin ridamisi meenutada ka selliseid inimesi, kes pärast karjääriredelil tõusu ei tahtnud enam allpool olevaid asti tunda ega teretada, kuid sellelt redelilt allapoole kukkunult said neist uuesti suured sõbrad, justkui poleks vahepeal midagi juhtunud.

Bruno Sauli riigimehekarjäär sai otsa 1988. aasta sügisel, kui kaft Vaino oli juba Eestist ära kutsutud ja Väino Väljasega asendatud. Viimasel pidid tegutsemiseks vabad käed olema, võib-olla oli see ka nende omavaheline kompromiss, et Saul lahkus Nõukogude Liidu väliskaubandusesindajaks oma viimaseid päevi elavasse Saksa Demokraatlikku Vabariiki. Bruno Sauli üheks viimaseks määruseks valitsusjuhina oli Valeri Paulmani vabastamine plaanikomitee esimehe kohalt ja minu määramine plaanikomitee esimehe esimeseks asetäitjaks.

Kelpool kirjutatu oli mul valminud aastaid tagasi. 2006. aastal ilmus Bruno Sauli mälestusteraamat “Meie aeg”, mis mind mõnevõrra nõutuks tegi. Kõigepealt puudub selles vähimgi vihje, et just tema ajal sai alguse mitmete liidulise alluvusega ettevõtete projekteerimine ja ehitamine: fosforiiditööstuse ja energotehnoloogilise komplekside projekteerimine, Punase RET-i hiiglaslik laiendamine, Muuga sadama ehitamine ja mitmed teised ettevõtmised, mis olid eranditult seotud võõrtööjõu sissetoomisega. Tänu turumajandusele võime praegu Muuga sadama üle uhkust tunda, jätkuvalt aga sotsialistlik süsteem, siis oleks sadama areng kasvatanud migrantide arvel Tallinna vähemalt 50 000 inimese võrra koos kõige muu sellest tulenevaga.

Oleksin Bruno Saulilt tahtnud teada saada kogu tõe keskkomitees toimunud mõttevahetustest Soome TV levi võimalikust piiramisest või segamisest Eestis, lääne raadiosaadete segamise korraldamisest, erisidevahenditest, kirjavahetuse tsenseerimisest, mille tarvis ehitati Tallinna raudteejaama postkontor, julgeolekukomitee uue kompleksi projekteerimisest Tartu maantee ja Lastekodu

tänavavahele kvartalis. Tema raamatust saime esmakordselt (vähemalt mina) teada Vaino, Sauli ja Kortelainen kohtumise 14. juunil 1988 NLKP KK Poliitbüroo liikme, NSVL kaitseministri marssal Dmitri Jazoviga Keila-Joal, kuid ei sõnakestki enam. Kas Eesti rahvas ligi kakskümmend aastat hiljem ei väärinud teavitamist kohtumise üksikasjadest, mis toimus ajal, kui kaalul oli meie iseseisvus, võib-olla ka ellujäämine rahvusena?

Bruno Saul on ebatäpne, väites, et Gustav Tõnspöeg suunas 1986. a. tema osalusel ENSV Rahvakontrolli Komitee etteotsa, kuna vajati usaldusväärset ja suurte elukogemustega ausat inimest. See võib olla tõsi, kuid ei saanud olla Tõnspöja ümberpaigutuse tegelik motiiv. Rahvakontrolli roll majanduse juhtimisel oli tühi, seal tegeldi põhiliselt kõikvõimalike kaebuste läbivaatamisega ja tasendusmaksete määramisega. Seda kõike teab Bruno Saul suurepäraselt. Minu vaatenurgast paistis see asi teisiti. Kui Gustav Tõnspöeg tookord keskkomiteest tuli, olin mina esimene, kelle ta enda juurde kutsus. Kõik on jäänud üllatavalt hästi meelde. Ta oli endast väljas, istus kirjutuslaua taga rusutud moel, pea longus, silmavaade ekslev. Aimasin midagi halba, kuid vaikisin, oodates tema selgitust. Hetke pärast suunas ta pilgu minu peale, silmad veisised, ja ütles: "Tulin keskkomiteest Vaino juurest, ta võttis mind esimehe kohalt maha." See oli talle ilmselt suurimaid lööke kogu elus, ta oli liimist lahti, otsis lohutust, ma kartsin, et ta vajub kokku. Tõnspöeg armastas oma tööd ja oma kolleege ning sai aru, et just sellel ametikohal saab ta olla kõige kasulikum Eesti rahvale ja majandusele. Küsisin, mida talle ette heideti. Mitte kui midagi, öeldud, et niisugune oleval keskkomitee otsus. Küsisin, kas Bruno Saul ei püüdnud teda kaitsta ja kuulsin vastuseks, et Saul vaiks. Kohtusin Tõnspöjaga ka hiljem mitmeid kordi, ta ei suutnud oma uude rolli sisse elada, uus töö ei pakkunud talle rahuldust. Muutus saabus alles pärast võimuvahetust EKP Keskkomitees ja tema määramist ENSV Ministrite Nõukogu esimehe esimeseks asetäitjaks ja ühtlasi ENSV Agrotööstuskomitee esimeheks.

Bruno Saul saaks kõige usutavamaid selgitusi anda meie elu telgitaguste kohta nendel aastakümnetel. Kahjuks pole seda seni juhtunud. Kas on tõesti tegu truudusega olematule riigile ja parteile?

Bruno Saulist vabanenud ministrite nõukogu esimehe kohale määrati 1988. aastal 45-aastane Indrek Toome, omaaegne populaarne noortejuht, kes oli olnud kuus aastat komsomoli keskkomitee esimene sekretär, sama kaua Tartu parteiorganisatsiooni sekretär, neli aastat valitsusjuhi asetäitja ning lühikest aega ka EKP KK sekretär. Toome oli intelligentne, viisakas, hea suhtleja ning teiste inimeste arvamusi arvestav. Ta oli enesekriitiline ja rõhutas ehk ülearu oma ebakompetentsust ühes või teises küsimuses. Ta oli vast kõikidest mulle teadaolevatest ENSV valitsusjuhtidest kõige demokraatlikum. Olime temaga Kremli Nõukogude Liidu valitsuse istungil (1989), mida juhatas peaminister Nikolai Rõžkov. Toome esines ettekandega, milles peaministrit miski ärritas ja ta küsis Toomelt: "Kas te tahate, et ma teile järgmine kord lennuväljale vastu tulen?" Küsimus oli esitatud salvava irooniaga, näitamaks ühe liiduvabariigi olematut rolli suures impeeriumis, ja saal naageeris üldise naeruga. Kahjuks ma ei mäleta selle loo konteksti, kuid ainuüksi selline suhtumine kutsus esile viha Moskva võimu ja selle kandjate vastu.

Toome peaministriks olemise perioodi iseloomustab perestroika ja sellega koos intensiivne IME-programmide koostamine, ühiskond oli jõudnud omapärasesse ärkamisega, mida iseloomustasid ootused ja lootused ning suurenenud ühiskondlik aktiivsus.

Vaino Väljast tunnen üliõpilasajast aastast 1953, kui ta Tartu linna komsomõlijuhina mind sellesse organisatsiooni vastu võttis. Aastaid hiljem käisin tema kui komsomoli esimese sekretäri juures õigluse taga otsimas, millest olen eespool juba kirjutanud. Palja kohti olen pidanud teda kuulama mitmesugustel konnoorte üritustel ja konverentsidel. Mitmeid kordi oleme Toompeal ühes lauas lõunatanud. Jututemaatika oli enamasti ühepoolne, tema mõnus hiidlase jutumaneer ja huumor pani kõiki kuulama, kuid

jutu sisu piirdus tavaliselt nädalavahetuse kalapüügiseikluste või spordiürituste kommentaaridega. Ühtegi tööalast küsimust ei ole mul tulnud temaga arutada. Pidasin teda alati läbi ja lõhki ideeli seks kommunistiks. Karl Vaino tegi mis suutis, et Vaino Väljase vabaneda. 1980. aastal määras Moskva ta Nõukogude Liidu suursaadikuks Venezuelasse ja hiljem Nicaraguasse. Esindada suurtiiki Venezuelas oli suur edutamine võrreldes väikese liiduvabariigi partei keskkomitee ideoloogiasekretäri ametikohaga Karl Vaino alluvuses. Sündmused Eestis, mille tulemuseks oli Karl Vaino sunnitud lahkumine, tõid Väljase Eestisse tagasi. Selline oli Moskva vangerdus. Tagantjärele võib öelda, et see oli meie õnn. Eriti hästi paistis see silma Vaino Väljase juhatatud ülemnõukogu 16. novembri 1988. aasta istungil, mil võeti vastu Eesti iseseisvusdeklaratsioon. Olen endalt küsinud, kas see on tõesti üks ja sama inimene või kas inimene on suuteline esinema nii mitmes erinevas rollis? Olen tulnud järeldusele, et omal ajal oli üks Väljas ja tänapäeval on teine Väljas, me lihtsalt ignoreerime inimese võimet õppida, ennast arendada ja oma silmaringi laiendada. Tõenäoliselt muutis töötamine välismaal tema vaateid ja tõekspidamisi. Sellist mõju aimas omal ajal ka Stalin, ega ta muidu ei oleks lasknud Nõukogude Liitu tagasikutsutavaid diplomaate peaaegu viimseni hukata.

Teine taevas, teised tähed. Kolmveerand aastat Vietnamis

1980. augustis küsis Gustav Tõnspoe, kas ma tahaksin NSV Liidu Plaanikomitee nõunikuna sõita kolmeks kuuks Vietnamis sealset majandusasju uurima ja plaanimist abistama. Jäin keeletuks. Ta andis mulle kümme minutit järelemõtlemiseks, kuna Moskvast helistatavat ja ta pidavat kohe vastama. Pidasin nõu paari lähedase

kolleegi ja sõbraga ning me jõudsime järeldusele, et võiksin nõustuda. Mingeid palgatingimusi ma ei teadnud, küsimus oli uudishimulikkus, võimaluses reisida ja uusi muljeid saada. Täitsin põhjalikud ankeedid, kirjutasin elulookirjelduse, arvatavasti hankisin ka tõendi tervisliku seisundi kohta ning andsin need paberid kaadritöötajale, kes pidi need kiiresti Moskvasse toimetama. Asjaga oli seda-võrd kiire, nagu tulnuks juba mõne päeva pärast sõitma hakata. Kuid vastu kõiki ootusi asi vaibus, kõik jäi soiku ja mul endal ei olnud mingit soovi selles küsimuses initsiatiivi üles näidata. Varsti ununes kõik sootuks.

Mõni aeg hiljem tuli mul sõita Moskvasse lähetusse ja Tõnspoe soovitas mul tunda huvi, miks minu sõit Vietnamis katki jäi. Otsustus, et asi oli totruseni lihtne: meie kuller oli minu paberid neile üle andnud pruunis vedelikus ligunenutena ja lisanud, et tema ei tea midagi, temal lihtsalt palutud need üle anda. Mulle näidati neid juba kuivanud peast ja pilt oli vapustav: nende "dokumentidega" polnud tõesti võimalik midagi teha. Minule tundus, et meie kulleril oli diplomaadikohvris konjakipudel lekkima hakanud. Sellelega jäigi minu sõit tol korral katki.

Sama aasta oktoobris avanes mul ootamatult võimalus sõita Saksa Demokraatlikku Vabariiki koos Valeri Paulmani ja plaanikomitee instituudi teadustöötaja Nikolai Muravjoviga. See oli meie asutuse esimene iseseisev, s.t. ilma Moskva vahendusega välislahetus. Mingeid kohustusi ega vastutust see reis enesega kaasa ei toonud, eesmärgiks oli töö- ja teadussidemete loomine SDV ja Eesti NSV vahel ehk lihtsalt väike vaheldus ja silmaringi avardamine. Berliin oli ju minu sünnilinn, kuid minu mälestused piirdusid põhiliselt Eesti saatkonna ja selle lähiümbrusega, mis jäid paraku läänetsooni, kuhu me ei pääsenud.

Berliin jättis viletsa mulje: kõikjal oli ikka veel märgata sõja jälgi, ütschitused olid mittemidagiütlevad. Olime sealse plaanikomitee külalised ning osalesime seminaril rahvamajanduse planeerimise täiustamise, eeskätt territoriaalse planeerimise teemal Weimaris. Juba tol ajal sain aru ürituse mõttetusest, kuid pidasin

õigemaks suu pidada. Meie poolt esines ettekandega üksnes Paulman.

Hoopis meeldivam oli meile pakutav kultuuriprogramm. Käisime kohalikus teatris "Aida" ooperit kuulamas, Goethe muuseumis, ekskursioonidel, Erfruti lillemessil, Buchenwaldi surmalaagris jm. Ka Berliinis oli meil aega vaatamisväärsustega tutvumiseks. Masendava mulje jättis kahte maailma eraldav Berliini müür ja okastraattõketega Brandenburgi väravate esine. Huvi pakkusid ka kauplused ja kaubamajad, kus kauba valik oli meie omast võrreldamatult rikkam ja ka hinnad olid üpris soodsad. Keegi soovitas ostusid teha Vene sõjaväekauplustest. Käisime ühes hiigelsuures sõjaväeosas, mille gigantsed punasest tellisest ehitused võisid pärineda keisririigi aegadest. Territooriumile pääsesime üle ootuste lihtsalt ja kui olime sees, siis keegi meie vastu enam huvi ei tundnud. Sõjaväelinnakus kaubanduskeskust otsides jõudsime avarale, mitmekümne hektari suurusele lagendikule, mis oli silmapiirini korrapäraselt helikopteritega täis tikitud. Ka kaubakeskus oli mõõtmelt imposantne. Torkas silma, et Nõukogude Liidust tulnud inimesed ostsid kaupu suurtes kogustes: mitmekesi tassiti madratsid ja suuri vaipu, viidi patju, õmblusmasinaid ja kõike muud.

NSV Liidu majandusteadlaste silmis oli Saksa Demokraatliku Vabariigi majandus sotsialistlike riikide hulgas kõige arenenum. Ka põllumajandusest oldi vaimustuses ja püüti õppust võtta. Seejuures vaadati mööda sellistest teguritest, nagu Nõukogude sõjaväekontingendi toiduainetega varustamine, millega tõenäoliselt hoitigi üleval ja arendati SDV põllumajandust. Peale selle aitas Lääne-Berliini toiduainetega varustamine täiendada riigi valuutavarusid, seda Lääne vääringus.

Mulle tundus, et partei mõju riigis oli tugevam kui Nõukogude Liidus. Partei liikmed olid kohustatud revääril partei embleemi kandma ja selle nõude eiramine oli karistatav. Olin üllatunud, kui meiega tegelev sakslasest ametnik avastas, et oli unustanud märgi teisele pintsakule ning oli sunnitud koju selle järele minema, sest ta ei tohtinud ilma märgita tööle minna.

Tunnetasin sakslaste tahet arendada otsekontakte NSV Liidu vabariikidega, kus vaadati probleemidele elulähedasemalt, kui seda osati teha Moskvast.

Äkiline ärasõit

Ohel 1981. aasta veebruari- või märtsikuu päeval helistati NSV Liidu Plaanikomiteest ja teatati, et mul tuleb kiiresti vormistada dokumendid sõiduks Vietnami, seekord mitte enam kolmeks kuuks, vaid vähemalt pooleks aastaks. Raske oli millelegi muule veel mõelda, elu oli tavalisest rütmist välja löödud. Varsti olin Moskvast ja tegin seal läbi tõelise kadalipu. Palju on ununenud, sest nende asjaajamiste kohta ma märkmeid ei teinud. Mäletan, et sain mingi paberi, millega pidin kümnete ametnike juurest läbi käima ja igaüks neist tõendas oma allkirjaga, et oli minuga vestelnud. Plaanikomitees oli üheks selliseks inimeseks osakonnajuhataja majandusdoktor Ukrainski, suur majandusautoriteet Moskva asjameeste silmis. Vestlesime temaga paarkümmend minutit majandusküsimustest ja ta jättis mulle sümpaatse mulje, mis edaspidistel kohtumistel veelgi süvenes. Edasine allkirjade korjamine edenes latusalt, mõni tegelane ei esitanud ühtegi küsimust, vaid osutas üksnes Ukrainski allkirjale. Kõige nõmedam oli too protseduur GKES-is (NSV Liidu Majandussidemete Riiklik Komitee), kus korraldati kogu suhtlemist sotsmaadega, ent vähemasti mulle vajalikud ametnikud jätsid üpris juhmi mulje. Olen kuulnud, et seda ametkonda peeti väga lähedaseks KGB-le.

Suurema kaliibriga ülemustega kohtusin kõige lõpuks. Need olid plaanikomitee esimehe asetäitja kaadrite alal Anissimov ja esimehe esimene asetäitja Pjotr Paskar. Viimane oli partei keskkomitee poolt pandud vastutama Vietnami abistamise programmi eest, mille raames ka mind lähetati. Ta oli varem töötanud Moldaavia NSV Ministrite Nõukogu esimehena, kuid kui Brežnev sai

partei peasekretäriks, tõi ta sealt Moskvasse kaasa ka oma uustavad sõbrad, sealhulgas Paskari (kuuldavasti ka oma ühe järeltulija Tšernenko). Paskar ütles mulle otsekoheselt: "Väikese vabariigi plaanikomitee koondosakonna töötajal on ülevaade vabariigi majandusest kui tervikust ja ta on elule lähemal kui moskvalased, seepärast soovisin Vietnami kedagi Eestist." Vestlesime pikalt ja meil tekkis vastastikune usaldustunne. Ta ütles, et kui kerkib mingisuguseid probleeme, siis kirjutagu ma otse temale, leiame lahenduse, ma arvestagu, et tema kabineti ukseid on mulle alati avatud. Olin sellisest suhtumisest päris liigutatud. Ta oli tol ajal umbes viiskümne, sümpaatne brünett meesterahvas, keskkomitee liige, ülemnõukogu saadik ja ta vastutas põllumajanduse käekäigu eest.

Viimaseks instantsiks oli kompartei keskkomitee sektori juhtaja Jevgeni Glazunov, kes võttis vastu korraga kolme Vietnami lähetatavat, minu ja veel kaks NSV Liidu Plaanikomitee töötajat. Tema kabinet asus Staraja Ploštšad 574. Järjekordselt pean ütleva, et tegemist oli väga intelligentse ja meeldiva inimesega, temast õhkus inimlikkust ja heatahtlikkust. Mul on säilinud märkmed sellest vestlusest, mida Glazunov meeldivalt ja vaoshoitult juhtis. Ta manitses meid olema suhetes vietnamlastega ausad ja otsekohesed, soovitas õppida tundma nende elu ja hingeelu, olla tähelepanelik oma käitumises, iga soovitus andes hinnata selle võimalikke tagajärgi.

Mitu päeva kulus Vietnami poliitilist ja majanduslikku olukorda iseloomustavate materjalidega tutvumiseks ja kohtumiseks inimestega, kes olid mõnda aega Vietnamis töötanud.

Vietnam on Indo-Hiina poolsaare suurim riik. Territooriumi suuruselt (331 114 km²) on ta võrreldav Soome või Norraga, kuid elanike arvu poolest (85 mln. 2007. a.) ületab kõik Euroopa riigid peale Venemaa. Riigi ulatus põhjast lõunasse on 1750 km, mis jääb 26. ja 8. põhjalaiuskraadi vahele, idast läände 616 km põhjas ja ainult 46,5 km keskosas. Sademeid langeb 2000–3000 mm aastas, põhjas rohkem kui lõunas, seejuures sajab valdav osa maha aprillist septembrini. Pinnaehituselt ja kliimaatiliselt on erinevad

piirkonnad väga kontrastsed. Põhjaala ja lääś on mägised, Kesk-Vietnamis torkavad silma tasasemad platood ning lõunas ja Vaikse ookeaniga piirnevatel aladel domineerivad madalikud. Vietnam on geoloogiliselt veel pealiskaudselt uuritud, kuid seal leidub mitmeid maavarasid: naftat, sütt, metalle, sealhulgas väärismetalle; fosforiite jm., kuid sageli on need tööstuslikult raskesti kaevandatavad. Kirjalike andmete põhjal peaks ligemale pool territooriumist olema kaetud metsaga, kuid metsamaterjalide ja küttepuude nappus on märkimisväärne. Seda põhjustab raske ligipääsetavus ja metsade halb liigiline koosseis.

Arasõidupäev oli 31. märts 1981, kodus jäid ainult mõned päevad asjaajamiseks. Kaitseüstimised ja vastavad tõendid, hunnik igasuguseid arstimeid ja palju muud, mida enam ei mäleta, tuli korraldada. Kaasa pidi võtma kõikvõimalikke asju alates žiletteradest kuni raadioni, ühtekokku 60 kg. Riideid troopilise kliima jaoks pidin alles muretsema, kuid see isegi õnnestus. Üks vene noormees töö juures täiustas minu VEF-201 raadiot selliselt, et sain ka alates 16 m laineribast lühilainejaamu vastu võtta. See oli minu esimese vaimusünnitus, mille üle hiljem oli põhjust rõõmu tunda. Tähtsasti algas NSV Liidus toodetud raadiotel lühilaine 24 meetrit, kuna kõrgematel sagedustel "vaenulike riikide" saateid oli raske segada. Nii on seda mulle selgitatud.

Juta tuli mind Moskvasse saatma, elasime hotellis Moskva.

Lennuk oli hiiglasuur IL-86. Kaks kolmandikku reisijaist olid vietnamlased, kes minu suureks imestuseks haarasid kohemaid riidelt tekid ja keerasid end istmetel nagu kassipojad magama. Seda on raske ette kujutada, et inimene nii väike, paindlik ja osav olla saab. Juba mõni tund hiljem, kui külm pani salongis hambad lõgisea, sain aru, et vietnamlastel olid asjakohased kogemused. Lennureis kestis umbes 16 tundi, sest üsna pikad vahemaandumised tehti Taškendis ja Bombays. Küsisin lendurilt, miks sellised vahemaandumised on vajalikud, kui ühtegi reisijat ei tule peale ega lähe maha. Ta pidas mulle pika loengu, et see olla üksnes Moskva lollide ametnike vaimusünnitus, mille tagajärjel riik

kaotab miljoneid ja loovutab lennunduses turu lääne firmadele. Et valuutat säästa, tangiti Vietnami marsruudil lennuk Taškendi ja toitu osteti Bombays. Sellist moodust rakendati ka teistel Aerofloti pikematel rahvusvahelistel liinidel, mille tulemusena välismaalastest reisijad hakkasid aja võitmiseks üksnes välisfirmade lennuliine kasutama. Tulemuseks oli Aerofloti kolossaalne kahjum.

Suurem osa reisijatest magas, mina isegi ei tukastanud kordagi, vaid uurisin mulle tundmatut, muinasjutulist tähistaevast ja maapealseid tulukesi, mis helendasid justkui jaaniussikeste kolooniad. Pidevalt toideti ning pakuti teed ja kohvi, toit oli väga maitsev.

Järgmise päeva lõuna paiku maandusime Hanoi lennuväljal, mis oma õhutõrjekahurite rohkusega mõjus võõrastavalt. Astusin lennuki trapile ja seisatasin korra: õhk lõi hinge kinni, oli selline tunne, otsekui astunuks ma kõige kuumemasse ja niiskemasse troopilisesse hoonesse. Ma ei jõudnud veel toibuda, kui tundsin, et päikesekiirgus otsekui suruks mind maadligi ja lõhestaks mu pea. Esimene mõte oli: mis pagana pihta ma siia tulema pidin, siia ma vist ka jään. Tegelikult kannatan ma suurepäraselt kuumust ja päikest, tervis oli tol ajal laitmatu, kuid esimene kokkupuude troopikaga tekitas ikkagi mõningase, õnneks lühiajalise šokiseisundi.

Lennuväljal ei olnud ühtegi mitmekorruselist hoonet. Pärast kestvaid käesurumisi pandi meid autodesse ja me sõitsime Hanoi. Tee oli kitsuke, laineline ja auklik, paksult inimesi täis, kes küll jalgratastega, kärudega, härjaveokitega või lihtsalt kaelkookudega raskeid kandameid tarisid. Autosid oli vähe, põhiliselt roostes Vene masinad, kuid kõik need tuututasid vahetpidamata. Autojuhtimine nõudis suurt kunsti: tuli laveerida vastutulevate autode ja inimeste vahel, kellest ükski signaalile ei reageerinud, nad olid heli suhtes kui immuunsed. Ümbrus oli luitunud: kollakaspruun pinnas, inimesed hallikasrohelistes riietes, kollakad õlgkübarad peas. Veidi värvi lisasid mustades pükstes ja valgetes pluusides naised. Hurtsikud ja varjualused olid samuti värvusetu, kaetud pleekinud roo või banaanilehtedega. Isegi rohelised palmi- ja banaanipuud ei suutnud väljavaadet kuigivõrd mitmekesistada. Aeg-ajalt

keerutasid tuuleiilid ja vastutulevad autod üles kollakaid läbipaistmatuid tolmutpilvi. Kraadiklaas võis näidata +32 °C, kuid suur õhuniiskus tegi olemise raskeks. Selline oli esimene pilt Vietnamist, mis hiljem oluliselt avardus ja paranes.

Täpselt ei mäleta, kuid arvan, et umbes 40 km pikkust teed sõitsime poolteist kuni kaks tundi. Meid viidi otse tulevasse elukohta, mis kujutas endast diplomaatilisele korpusele ehitatud läänelikus stiilis kolmekorruseliste hoonete kompleksi. Meie maja oli äsja valminud, olime esimesed elanikud. Mina kui Vietnami plaanikomitee esimehe nõunik sain parima korteri, mis koosnes kahest 25 m² ruumist konditsioneeriga, möbleeritud toast, millest üks oli rõduga, elektripliidiga ja ZIL-i külmikuga köögist ning vannitoast. Korteri oli teisel korrusel. Alumisel korrusel oli korralik söögisaal, kus õhtul toimus pidulik vastuvõtt ja esimesed kohtumised kõrgete ametnikega, nende hulgas ka NSV Liidu saatkonna majandusnõunikuga, kes ühtlasi oli ka GKES-i kohaliku esinduse juht. Toitud olid head ja saime esmakordselt maitsta kohalikku riisiviina.

Väsimus oli kohutav. Õhtul pugasin magamistoa laia baldahhiiniga kaetud voodisse ja uinusin silmapilkselt. Magasin kordagi ärkamata, kuid hommikul tegin silmad lahti väljast kostva imeliku lärmi peale. Kargasin üles ja tormasin akna juurde. Tegemist oli tavalise idamaise tänavaeluga. Kell oli kuus, kuid päike juba tõusnud ning maa oli äkitselt ärganud: tänaval inimmass, kõik tõttasid kuhugi, ühed ühele, teised teisele poole. Jalgratturite meri, kes kõik helistasid kella; autod, nii palju kui neid liikus, andsid pidevalt signaali; jalakäijad olid enamasti kaelkookudega ja tassisid uskuematult suuri kandameid nagu ka kärumehed; oli ka aeglaselt liikuvaid härjaveokeid. Imetlesin seda vaatepilti. Seejärel tabas mind uus üllatus: tundsin kätel, kaelal, jalgadel ja näol kibedat sügelemist ning lähemal vaatlusel nägin sügelemiskohtades kirsi- või isegi plooni suuruseid mügarikke. Peeglist vaatas vastu päris moondunud, paistes nägu. Taipasin, et mingi elukas oli ennast minu arvel muumanud. Vietnamlased said nalja, kui mind nägid. Sain esimese õppetunni, et moskiitode eest pääsemiseks ei piisa baldahhiini alla

pugemisest, baldahhiin tuleb ka korralikult servapidi madratsi vahele toppida.

Väga raske on iseloomustada minu nõukogude kolleege, plaanikomitee ühe allosakonna juhatajat Sergei Kasjanovit ja normatiivide osakonna peaspetsialisti Vjatšeslav Sokolovi. Nad kuulusid omaette inimtüüpide hulka, keda nõukogude süsteem oli Moskva keskasutustes kasvatanud. Madala intelligentsiga, piiratud silmaringiga, ilma loomingulise mõtlemiseta, karjäärihimulised ülemused kummardajad... Sellistel inimestel oli oluline roll venelaste diskrediteerimisel välismaailma silmis. Mõned näited: vastuvõttudel tuli vältimatult öelda tooste, kuid teha seda peasekretäride Brežnevi ja Leguani auks. See üllatas isegi võõrustajaid; eriti solvas meid saatvaid vietnamlasi moskvalaste pidev käsutamine ja sundus nende diplomaadikohvreid tassida; vietnamlaste äärmise täpsuse juures oli vastunäidustatud venelaste krooniline hilinemine. Sisulistest küsimustest oli kõige vapustavam kolleegide ettepanek alustada Vietnamis Nõukogude Liidu eeskujul toitlustusprogrammi koostamist. Viimase puhul olin sunnitud tõsiselt vastupanu avaldama, kuna kumbki neist seda valdkonda ei tundnudki. Neist asjust võiksin veel pikalt rääkida, kuid sel ei ole ilmselt mõtet.

Nõukogude Liidu ja Vietnami suhetest

Vietnami ja Nõukogude Liidu vahekord oli veidi imelik. Kahe riigi lähenemine leidis aset pärast suhete halvenemist Hiinaga. Konflikt algas mõned aastad pärast ameeriklaste lahkumist ning Põhja- ja Lõuna-Vietnami ühinemist. Toimusid Vietnami-Hiina piiri konfliktid, mis arenesid sõjategevuseks. Vietnam osutus Hiinast isoleerituks, jäi ilma viimase olulisest majanduslikust ja sõjalisest abist. Need asjaolud suurendasid Nõukogude Liidu kohustusi majandusliku ja sõjalise abi andmisel, mida püüti leevendada kohustuste kantimisega teistele SEV-i liikmesriikidele. Lahtiseletatuna

lahendab see Vastastikuse Majandusliku Abistamise Nõukogu, mis loodi 1949. a. valitsustevahelise organisatsioonina sotsialistlike riikide majandustegevuse koordineerimiseks.

Samal ajal umbusaldas Vietnam Nõukogude Liitu. Nõukogude inimestel eksperdid täitsid olulist rolli USA sõjalennukite allatulistamises, kuid vietnamlased ei soovinud sõjatrofeesid venelastega jagada, mis oli viimastele solvav, sest need oleksid pakkunud hindamatut tehnilist huvi. Ka pärast sõjategevuse lõppu ei olnud venelastel võimalik saada tõepärast pilti Vietnami majandusest. Tõenäoliselt oli kahe riigi vahel ka mitmeid muid, mulle teadmata probleeme. Vietnam oli ja on geoloogiliselt vähe uuritud ala, ent keegi ei kahtle polümetallide, hõbeda, kulla, fosforiidide leiukohtade olemasolus. Seal töötasid nõukogude geoloogid. Ameeriklastel avastasid rannikušelfil naftaleiukoha. Nõukogude spetsialistide abiga leiti merepõhjast üles proovipuuraugud ja kuuldavasti on leiukoht praeguseks kasutusele võetud. Kuid kõik need asjad ei olnud vist NSV Liidu põhieesmärgiks, vajalik oli kohalolek strateegilises geograafilises piirkonnas. Levisid jutud, et kosmose- ja raketiprogrammide tõttu muutusid Nõukogude Liidule eluliselt vajalikuks vaatlus- ja sidepidamiskeskused Lõuna-Vietnami ekvatori lähisel aladel. Kuid kujunenud olukorras muutus Vietnami surve Nõukogude Liidule koormavaks. Järjekordsel kohtumisel Leguaniga olevat Brežnev keeldunud suurendamast abistamisprogrammi, kui Vietnam ei muutunud NSV Liidu suhtes avatumaks. Pealegi laekunud Moskvale pidevalt informatsiooni Vietnamile antava abi ebamajanduslikust kasutamisest. Kohtumise tulemusena olevat vastu võetud otsus saata NSV Liidu kulul Vietnami 20 spetsialspetsialisti, kes annavad nõu ja vajadusel informeerivad Moskvat abi kasutamisest ja selle vajadustest. Mul ei ole täpselt teada, kas ja kes võis kõigi nende nõunike tegevust koordineerida, tõenäoliselt mitte keegi. Plaanikomitee esimehe esimene asetäitja Paskar kontakteerus ilmselt ainult meie kolmega ja sai selle ülesande kui põllumajandusega tegeleja, sest NSV Liidu Plaanikomitee arvates oli Vietnamis esmatähtis lahendada agaraarküsimus.

Ülejäänud nõunikud saabusid ükshaaval veel mitme kuu vältel, lõpuks oli neid 12–15. Nende hulgas oli päris huvitavaid ja normaalseid inimesi, kellest umbes pooled ei olnud moskvalased. Kivisöetööstuse nõunik oli Donbassist, ehitusküsimuste nõunik oli endine Moldaavia ehitusminister, sidenõunik oli Kirgüstan, energeetikanõunik oli kunagine Assuani hüdroelektrijaama ehitusülem jne.

Selgusid ka töötasu küsimused. Senine palk kodus säilis 80% ulatuses, peale selle kehtestati minu palgaks Vietnamis 665 valuutarubla, millest 20% laekus Moskvast hoiupanga arvele rublades, 10% dollarites, ülejäänud summa korrutati kolmega ja vahetati kohalike dongide ehk lepalehtede vastu. Tolle aja oludes oli see korralik tasu, kuid rikastumisest ei saanud rääkida. Kohalik raha devalveerus iga päevaga. Korter oli prii, paar esimest kuud oli ka toitlustamine tasuta ja põhilised ostud sai teha saatkonna poest, kus kehtisid Nõukogude Liidu hinnad.

Sain endale tõlgiks sümpaatse Nguen Hiepi, mõne aasta eest Rostovi ülikooli majandusmatemaatikuna lõpetanud noormehe.

Ühiskondlikku linnatransporti praktiliselt ei olnud olemas, seepärast sai liikuda üksnes autoga. Kolme peale saime ühe Volga koos autojuhiga, mis piiras tublisti minu liikumisvabadust, kuna alati tuli arvestada teistega. Jalgsi liikumine oli juba kuumuse tõttu võimatu. Meie elukoht oli 4–5 km kaugusel kesklinnast ning ma ei läbinud seda kordagi jalgsi.

Järgmisel päeval pärast saabumist tutvusin Vietnami plaanikomitee juhtkonnaga, sealhulgas esimees Nguen Lamiga, kes oli nagu Nõukogude Liiduski, ühtlasi peaministri asetäitja. Ohul olime kutsutud esimehe pidulikule vastuvõtule hotelli Lakaris.

Mulle eraldati hiigelsuur kabinet, kus oli kirjutuslaud ja mõned toolid, laes tegi ringe suur tiivik, akendel olid ilma klaasideta ribiluugid. Plaanikomitee majas ei olnud ühtegi konditsioneer. Sisepääse valvasid automaaturid, kes minu vastu mingit huvi ei ilmutanud. Leppisime kokku, et töötame kell 9–17-ni, kuid lõuna kestis vähemalt kaks tundi nagu teistelgi.

Esialgu tuli meil endil õppida. Kõik, alates komitee esimehest ja tema asetäitjatest ning lõpetades osakondade juhatajatega, pidasid meile ettekandeid Vietnami majandusest ja selle probleemidest. Igal esinejal oli kirjalik tekst, mida ette loeti, siis järgnes mõte. Nii kestis see mitu nädalat. Üsna ootamatu oli kohata tuttavat inimest, nimelt külastas vietnamlaste delegatsiooni kunagi meie plaanikomiteed Eestis ja seda juhtis tolleaegne koondosakonna juhataja. Tol korral rääkis ta mulle nelja silma all, et enne Nõukogude Liitu tulekut peatusid nad Pekingis, kus hiinlased nad sinna panid ning et tagasiteel tuleb neil need rõivad omade vastu tagasi vahetada. Nüüd oli mul võimalus veenduda selle jutu tõepärasuses, sest ka esimees ise oli päevast päeva nõelutud ja lapitud riietuses, teistest rääkimata.

Vietnami plaanikomitee esimees määras meile kontaktisikuks Moskvast õppinud ja majanduskandidaadi kraadi kaitsnud Do Van Yongi, kes meid kõikjal saatis ning meie tegevust koordineeris. Mõned aastad hiljem hakkasin temalt kui Vietnami Moskva saatkonna nõunikult saama uusaastaõnnitlusi.

Kuumus ja niiskus tegid elu üsna raskeks. Ei tohtinud teha ühtegi kiiret sammu ega liigutust, pidi kätte saama mingi ratsionaalse liikumise ja olemise rütmi. Nõukogude ametnike riietuse määras ühe käskkirjaga kindlaks saadik: septembri lõpust aprillini tuli saatkonna territooriumil käia lipsu ja pintsakuga, seda kohustust muul ajal polnud. Mõnel juhul, nagu peaministri vastuvõtul või riiklikel vastuvõttudel, tuli alati käia triiksärgi ja lipsuga, siis võtsin pintsaku autosse kaasa, et see vajalikul ajal selga panna. Igaks juhtumiks oli mul validool ja nitroglütseriin alati kaasas. Tavaliselt higinahk harva, kuid uutes tingimustes voolas higi ojadena. Vahel oli isegi piinlik. Nõupidamistel tarvitses veidikeseks käed lauale asetada, kui nende alla tekkis veeloik, toolil istudes jooksis higi mööda selga ja jalasääri alla ning mõne aja pärast oli põrandal niisk. Nii oli kõigiga, ka kohalikega, seepärast ei pööratud sellisele asjale vähemutki tähelepanu. Raske on lugejal vist mõista, millist olulist rolli etendas roheline tee. Juba kümme minutit pärast

tööpäeva algust pöördus mu pilk ukse poole ootuses, et see avaneb ja nähtavale ilmub teekandikuga neiu. Ja kui ta siis mõne minuti pärast tuli, oli tunne, nagu oleks jumal sulle inglisa eluelikasti saatnud. See on kirjeldamatu, kuidas üks lonks tulist rohelist teed elustas mõtetegevust ja kogu olemist. Tee oli loomulikult suhk-ruta ja mida kuumem, seda parem. Tundus, et võiksin seda isegi keevalt juua. Imelik, kuid organism kohandus selliselt ümber, et vett ma peaaegu üldse ei joonud, põhiliselt üksnes vastuvõttudel.

Minusugune ei olnud absoluutselt ette valmistatud eluks troopi-listes tingimustes ja ma imestan, et Moskva ei pidanud vajalikuks selles osas oma inimesi instrueerida ega näpunäiteid anda. Juhus-likult sattusin Vietnamis kokku ühe nõukogude viroloogiga, kes mind mitmes küsimuses haris. Ka plaanikomitee esimees tundis pidevalt muret meie tervise pärast, soovitas võimalikult palju süüa, kuna troopilistes tingimustes kaotab eurooplase organism rohkem energiat kui kohalikul inimesel. Ta manitses ettevaatusele kondi-sioneeride suhtes ning soovitas kuumusele vaatamata vältida lae-tiiviku all magamist jne.

Nalja tegi, kui mõnel päeval temperatuuri langes +24 kuni 26 °C-ni vietnamlased ennast sallidesse mässisid, mõned isegi la-kiläkid pähe panid ja jalgratturid kindad kätte tõmbasid (see ei käi kõigi kohta, sest enamikul puudusid selleks ilmselt võimalu-sed). Naljakas oli see ainult esialgu, sest inimene adapteerub ki-resti, peatselt tuli mul enesel paaril korral kõrge kaelusega trikoo-pluus (mida tol ajal palloniks kutsuti) selga tõmmata.

Nõukogude Liidu saatkond asus kesklinnas, kuhu oli koondunud ka enamik teiste riikide saatkondi, üksnes rootslaste oma oli meie elukoha vahetus naabruses. Kesklinna hoonestuses domi-neerisid endised kenad prantslaste villad basseini ja tenniseväl-jakutega. Hiiglaslikud plataanid kaitsesid kõiki ja kõike halasta-matu ja valusa päikesekiirguse eest. Kesklinna tänavad olid laiad, laiade kõnniteedega, varjulised, mõnusad jalutamiseks, kuid siin puudus elu, ei olnud kaubandust, liiklus oli hõre ja inimesi liikus vähe. Nõukogude saatkonna hoone oli üks suurimaid, ilmselt

kunagi mitte saatkonnaks, vaid pigem mingiks pansionaadiks shitatud. Territooriumil oli ka mitu moodsat hoonet. Saadiku Boris Tšapliniga kohtusin mitmeid kordi. Tean temast vaid seda, et olevat olnud mingi parteitöötaja. Ta oli võimsa sportliku keha-ehitusega mees, kes mängis tennist ja oli äärmiselt rahuliku ja väl-japeetud käitumisega. Mõni aasta hiljem määrati ta NSV Liidu välisministri asetäitjaks. Võin üksnes oletada, et saatkonnas võis olla kuni 300 töötajat, kuna nendest asjadest ei räägitud. Läbi im-bus üksnes, et saatkonna esimesi sekretäre oli koguni 14. Kestva-maid kontakte saatkonna töötajatega mul ei tekkinud. Mõned korrad käisin saatkonna basseinis ennast karastamas, kohtasin seal huvitavaid inimesi, kuid tutvussidemeid ei tekkinud. Bassein oli uhke, valgest kahhelkivist, puhta vee ja hüppetorniga. Saatkon-na töötajatel ja perekonnaliikmetel ei olnud sellist vabadust nagu meil, nõunikel. Nende tegevus oli surutud rangetesse raamidesse, isegi turuleminek oli kollektiivne, saatkonna bussiga, probleeme oli ka vaba aja veetmisega.

Vietnamlased

Vietnamlased on looduslapsed. Neil on hea reaktsioon, orientee-rumis- ja kohanemisvõime. Tänavad on tipptunnil paksult rattu-reid täis, vahel on rattal peale mehe ka naine ja lapsed, vahel naine mitme lapsega. Võis näha ka sellist pilti, kus mees sõidab rattal sirge seljaga, hoiab ühes käes raamatut ja loeb rahumeeli, nagu sõidaks ta üksi tühjal tänaval. Kogu selle möllu juures on iseloo-mulik mingi seletamatu sujuvus, plastilisus, keegi ei püüa mööda sõita ega trügida, keegi ei müksa teist. Ei kujuta midagi sellist ette meil Eestis.

Vietnamlased on loomult rõõmsameelsed, tähelepanelikud, ala-ti naeratavad ja lahked, kuid oma käitumises sageli ettearvama-tud, võib-olla pigem tunde- kui mõistuseinimesed. Neis on palju

rahvuslikku patriotismi, visadust, oskust loobuda, töökust, õpiku mu. Arvan, et nad on kavalad, ei ava enamasti end, kuid näevad meiesuguste mõtteid enne, kui me seda kõnes jõuame edasi anda, ja tunnetavad ka seda, mida me ühel või teisel põhjusel välja ütlemata jätame. See on paljukannatanud rahvas, uskumatult vähese tarbimisega. Prantslaste koloniaalaega meenutavad nad kui kuldset perioodi, nagu meie Rootsi aja kohta sageli ütleme. Prantslastel on suuri teeneid Vietnami riigi kujunemisel ja rahva kultuuri ning hariduselu edendamisel. Seevastu jaapanlastest on parem mitte rääkida, pidi neid kõhedaks võtma, kuna Teise maailmasõja okupatsiooniaastatel olevat jaapanlased vietnamlaste vastu erilist julmust üles näidanud. Suhted hiinlastega jäid mulle arusaamatuks, need olid vaenulikud, kuid kas see vaenulikkus tulenes päeva poliitilisest olukorrast või olid selleks mingid ajaloolised juured, seda ma ei tea. Juhtusin nägema tänaval, kuidas vietnami naised ilusat ja kenasti siidi riietatud hiina tüdrukut julmalt peksid, kuid põhjust ei saanud teada, vast olidki selleks ohvri ilusad riided.

Sageli tuli sõita praamidega, sest sildu oli vähe või olid nad sõjast veel taastamata. Kord kohtusin praamil soomlastest chitajatega, ajasime juttu ja lahkudes soovis üks soomlastest vahetada mälestuseks mütsid. Ta andis mulle oma ingliskeelsete kirjadega Tai mütsi ja sai minu Automi suveniirmütsi. Ma ei osanud sellele vahetusele mingit tähendust omistada, kuid kui tagasi jõudsin, tuli Do Van Yong minu juurde väga tõsisena ja ütles, et kui ma seda mütsi peaksin kandma hakkama, siis vietnamlased ei saa mind enam oma sõbraks pidada. Ma ei hakanud diskuteerima, õnneks oli mul kaasas ka tavaline sonimüts.

Tuleb meelde üks juhtum. Mind sõidutati autoga koju, oli õhtu poolik, kuid veel valge ja päikesepaisteline, tänav oli rahvast ja jalgrattasõitjaid paksult täis. Istusin tagaistmel, aknaklaasid olid kõik alla lastud, autojuht andis pidevalt signaali nagu tavaliselt. Kiirus võis olla 15–20 km/h. Äkki keeras meie ees jalgrattaga sõitnud naisterahvas järsult vasakule, auto sõitis rattale otsa, naine lendas kõrgele üles, tegi vähemalt kaks päris sportlikku saltot, maan-

dus nagu kassipoeg nõtkelt jalgadele kükki ning oli kohe ka püsti. Hamaaegselt kostis plekikolinat, ratas lendas teisele poole ja paki- raamil olnud nõu mingi tundmatu valge püdela vedelikuga lendas vastu autot, nii et auto oli nii väljast kui seest tolle ainega üle kal- latud, mina samuti. Rahvamass piiras meid kohe ümber. Esimene reageering oli üleüldine naer, isegi kannatanu naeris kaasa. Kui naine taipas, mis oli juhtunud, ja vaatas autot (võib-olla oli kadu- ma läinud kaup talle erilise väärtusega?), siis muutus ta naer nu- taks, rahvas jäi äkitselt surmvaikseks, vaikus kestis mõned sekun- did ja kasvas ootamatult üle tohutuks raevuks. Mehed, naised ja lapsed tormasid auto kallale, autojuht jõudis esiüksed lukustada ja aknaklaasid üles vändata, mina tegin seda tagumiste uste ja klaasidega. Märkasin, et viha pöördus rohkem minu kui autojuhi vastu. Rahvas püüdis uksi avada, taoti rusikatega vastu autot, nii et mul hakkas tõsine hirm. Autojuht proovis edasi sõita, kuid rahvamüür seisis ees, tagumist otsa hoiti üleval, nii kestis see mõ- ned minutid, mis tegelikult igavikuna tundusid. Ühel hetkel trügis rahva hulgast esile korpulentne jõuline vietnamlane ja käratas mi- dagi, mis tegi osa inimesi hetkeks nõutuks ja pärssis nende aktiiv- suse, samal ajal andis mees autojuhile käega märku edasisõitmi- seks. Auto vajus rahvale peale, nagu ei olekski tegemist inimestega, kes kahele poole justkui vaalu lükati. Pääsesin. Oletasin, et päästja võis olla julgeolekutöötaja. Kodus tuli kohe vanni minna ja riided likku panna. See vahejuhtum pani mind väga mõtlema.

Muidugi oli mitmesuguseid rõõmsamaid kokkupuuteid rahva- ga. Kord lähetuses olles tuli meil praamiga sõita üle Musta jõe, ini- mesed tulid praamilt maha ja jäid kaldal istudes ootama autode mahasõitu. Praamil olnud sõjaväelased, neid võis tuhande ümber olla, tegid samuti kaldal aega parajaks. Esimene praamilt lahku- nud sõjaväelaste ZIL jäi kaldajärsaku savisel pinnaseteel toppama, rattad läbisid ringi, kuid paigast edasi liikuda ei õnnestunud. Paar- kümme väikest vietnami sõdurit püüdsid autot lükata, kuid tu- lemusteta. Kuna juhtusin olema sealsamas kõrval, astusin juurde ja panin ka käed külge. Oh seda imet, kui auto hakkas järsku

liikuma! Mis nüüd järgnes, oli sõnulkirjeldamatu. Ühe hetkega olin ülendatud rahvuskangelaseks, vaimustushüüded ja kätega vehkimine ei tahtnud vaibuda, inimesed tulid juurde kätt suruma või lihtsalt tunnustust avaldama, nagu oleks tõepoolest vägilasega tegemist.

Midagi sarnast elasin läbi ka Lõuna-Vietnamis. Kui ühe linna turul tõlgiga ringi käisin, püüdsid väiksed lapsed üksteise võidu minu kätt puudutada. Tõlk tegi mulle selgeks, et see on nende rahvauskumus – pikakasvulise kätt puudutades saad õnnelikuks – võib-olla olin pikakasvulisena (olen ainult 188 cm pikk, kuid seal endast pikemaid tõepoolest ei kohanud) võrdsustatud elevandiga. Minu järel hotelli poole liikuv lastekamp aina suurenes, varsti oli mul sabas kolm-nelisada rõõmust kilkavat jõnglast. Hotelli administraator jooksis ehmatusega vastu, püüdes lapsi peatada. Minu auto ja juht olid parasjagu hotelli ees, istusin autosse ja sõitsin minema. Nii lõppes see intsident.

Aastakümneid kestnud erinev poliitiline süsteem ja erinevad olud Põhja- ja Lõuna-Vietnamis tingisid ka inimeste käitumise, arusaamade ja elustiili erinevusi. Minu tõlk oli Lõuna-Vietnamis nutma puhkemas, kui pidi tunnistama, et ta ei suuda kõike täpselt tõlkida, kuna kuuleb paljusid sõnu esmakordselt. See oli rahva ligi nelikümmend aastat kestnud vägivaldse lõhestamise tulemus.

Põhjas võis sageli kohata automaatidega noormehi ja neidusid, sihtimist ja õppegranaatide heitmist harjutati puiesteedel ja parkides. Lõunas korraldati otse linnatänavatel meeletuid jalgrattavõistlusi ja tunde kestvaid lõbusõite mootorrattastega. Põhjas olid inimeste riietuses domineerivad värvid luitunud roheline, naistel must ja valge. Lõunas seevastu oli riietus mitmekesisem, kohtas ka ülikondades meesterahvaid ja värvikates kleitides naisi. Kultuuri ja elatustase olid lõunas märgatavalt kõrgemad, mis paistis välja ka turgudel. Põhjas võis osta primitiivset käsitööd ja venelaste viletsaid kaupsid: žiletiteri, preservatiive, tikke, kirjutusvahendeid jne. Lõunas seevastu lõi turg ka minusuguse tummaks: eraldi elektroonikaturg kõige moodsama Jaapani tehnikaga, tekstiiliturg

põhiliselt Tai toodetega, kellade ja kullaturg jne. Minul ei olnud nendel turgudel midagi teha, käiberahaks oli dollar, mida mul siis veel ei olnud. Üks dollar maksis mustal turul 25 dongi, minule oleks see tähendanud 50 rubla, mis oli tol ajal arvestatav suurus (NSV Liidus oli nendel aastatel keskmine palk 140 rubla kuus), seega pidin raha kulutades hoolega mõtlema ja piirdusin mõnede tagasihoidlike suveniiridega. Moodne jaapani transistorradio maksis 250 dollarit, muusikasüsteem 1000 dollarit ehk 50 000 dongi, peenike hõbekett 50 dongi, hõbedane käevõru 370 dongi jne. Kuid majanduse aabitsatõdedest teame, et turgu ei eksisteeriks, kui puuduksid ostjad, järelikult pidi ka raha liikuma. Oma Moskva kolleegidele oli mul seda peaaegu võimatu selgeks teha. Nad nägid kõiges spekulatsiooni ja riigi alustalade õõnestamist. Vastuolud olid igas eluvaldkonnas. Põhjas polnud kerjamist, lapsed olid viletsalt riides, kuid hoolitsetud, kõhnad, kuid kenad. Lapsed teretasid tänaval. Tundus, et kirjaoskus ja haridustase olid põhjavietnamlastel paremal järjel kui lõunas. Lõuna-Vietnam oli ikkagi nagu teine riik, Saigon ehk Hošiminh oli minu silmis Hanoiga võrreldes moodne linn rikkalike antiigikauplustega, moodsaite hotellidega, korralikult sillutatud tänavatega. Shelli bensiinijaamad olid sel ajal suletud ja varade kaitseks hoolikalt okastraati mahitud. Samal ajal võis kõikjal kohata palju kerjuseid, invaliide, vigaseid hulkuvaid lapsi, kes kerjasid agressiivselt. Tegin minagi saatusliku vea, andsin ühele poisikesele mõned mündid ja kohe kahetsesin seda. Umbes poolsada kasimata põngerjat piirasid mind ääri ja hakkasid kõik valjuhäälselt raha nõudma, haarates minust oma mustade kätega kinni. Õnneks oli see hotelli läheduses ja ma sain varjuda. Mu higine keha, eriti käsivarred sügelesid nende puudutustest, nii et ma läksin silmapilk duši alla.

Kord jalutasin ühes väikeses linnas mööda tänavat, millel paremat kätt puudus hoonestus ja maa-ala tundus võsastikuna. Silmanurgast tabasin, et midagi justkui liikus, ja arvasin, et mõni loom. Jäin seisma, pöördusin selles suunas ja püüdsin asja teravamalt uurida. Tardusin paigale, kui nägin enda ees suurtükitoru ja selle

kõrval maskeeritud sõdureid kükitamas. Hetk hiljem sain aru, et kogu minu ees olev väli, mida ma võsaks pidasin, oli sõjatehnikatäis, kuid ülimalt oskuslikult võrkude, puuokste ja pöösastega maskeeritud. Mulle sai selgeks, kui lootusetu oli ameeriklastel oma esmaklassilisele sõjatehnikale vaatamata selliste looduslastega sõdida.

Ühe ettevõtte külastamisel kingiti mulle ja tõlgile väiksed suveniirid. Hiljem palus tõlk, et võtaksin endale ka tema suveniiri. Jäin nõutuks ja küsisin, miks. Ta vastas mulle, et tal lihtsalt ei ole kohta, kus seda hoida. Ta seletas, et elab oma naisega 6 m² toakeses, kus on ainult magamiskomitee, ei ühtegi kappi ega riiulit. Planeetkomitee osakonnajuhataja rääkis, kuidas tema kaheksaliikmeline perekond elab 12 m² toas, osa pereliikmeid magab laua all, osa laua peal ja naride all jne. Kodudesse ei kutsuta. Erand tehti Lõuna-Vietnamis, kus külastasime kenas väikses villas elavat meest, kelle mitu poega olid hukkunud, neist üks sõjakangelasena. See tundus olevat välismaalastele lavastatud värk.

Meelde on jäänud selline episood. Järjekordsel väljasõidul provintsi ööbisime tavalises kahekorruselises külalistemajas. Meie saatjad ööbisid minu kõrvaltoas, tahtsin midagi küsida ja koputasin nende uksele. Avas meie saatjate juht Do Van Yong. Tal oli seljas lumivalge, esmapilgul korralik spordisärk, kuid kui ta hetkeks pidi ennast pöörama, siis nägin, et ta seljal haigutas mulle vastu nii suur auk, et tagapool särki praktiliselt polnudki. Nad olid tõepoolest väga vaesed. Riided olid lapitud ja nõelutud, vahetuspesu puudus sootuks. Meie saatjad tõusid varakult, et pesta ja kuivatada oma pesu selleks ajaks, kui teised ärkavad.

Kena mulje jättis mulle komme, mille järgi kohtumised vietnamlastega algasid ka nõupidamistel küsimustega: kuidas puhkasite, kuidas tunnete ennast, mis uudiseid kodunt olete saanud, kuidas abikaasal läheb, kuidas tütre õppimine läheb jne. Harjusime ära, et igal kohtumisel kulus 10–15 minutit sellisele rituaalile.

Vietnami loodusest ja majandusest

Maa geograafiline asend 1700 km ulatuses piki Vaikse ookeani rannikut tingib looduslike tingimuste ja kliima mitmekesisuse. Põhjas on kliima karmim, jaanuaris langeb temperatuur kuni kümne aastakraadini, suure niiskuse pärast on kliima eriti vilets Hanoi piirkonnas. Kesk-Vietnami alad on kõrgemad ja kuivemad, põllumajandus vajaks isegi niisutust. See piirkond on sobiv kohvikasvatuseks. Kõige paremate kliimaatiliste tingimustega on Lõuna-Vietnam. Seal ei ole tavaliselt nii suurt niiskust, temperatuurid on ühtlasemad ja ka vihmaperioodid ei tule nii teravalt esile. Vaikse ookeani rannik on potentsiaalseid kuurordipaiku täis, sest seal on lõputud liivarannad, kus liiv on enamasti hele, peenike ja puhas, kohati kõrguvad võimsad liivaluited. Vihmaperiood algab aprillis ja lõpeb septembris. Piltlikult tähendab see seda, et sel perioodil sajab enamikul päevadest, sadu on sageli ilma tuuleta ning nii tihti, et silme ees on justkui hall eesriie. Vesi on kõikjal: tänavad on niisked, keha on märg ja ei saa aru, kas higist või vihmast. Lõuna-Vietnamis see asi ei ole nii hull, tavaliselt sajab mingil enam-vähem kindlal ajal (12–4 paiku), seejärel ilmub päike jälle välja.

Olin kuus nädalat Lõuna-Vietnamis ja seejärel Hanoisse tagasi tulles tundsin oma tuppa sisenedes teravat kopituselehka. Selgus, et kapis olid kõik mu riided hallitanud, kohver oli üleni roheline kirmega kaetud. See oli päris masendav pilt. Tassisin riided päikese kätte, harjasin neid, osa asju andsin pesusse. Mind oli hoiatatud, et kui kauemaks ära sõidan, pean riietekkapi jätma põleva elektripirni, mis väldiks hallitamist. Kuid ma ei uskunud, et asi on nii hull, teiselt poolt veidi pelgasin seda teha tuleohutuse pärast.

Unustamatu elamuse valmistas mulle troopiline äike. Vaatepilt oli ülev. Värvide mäng oli nagu mingi ilutulestik. Äike oli seda-võrd kaugel mägedes, et müristamist ei kostnud. Iga sähvatusega joonistus välja kogu mäeahelik, terve horisont helendas erinevates värvides. Seda vaatepilti nautisin sageli oma magamistoa aknast,

mis avanes läände, sisemaa poole. Meeleldi oleksin tahtnud seda kuidagi jäädvustada, kuid minu fototehnika seda ei võimaldanud.

Erakordse mulje jätsid tõusud ja mõõnad. Olin ööpäevastest tõusudest ja mõõnadest teadlik, kuid ei olnud justkui varem kuulnud suurtest tõusudest ja mõõnadest, mis toimuvad kaks korda kuus. Mõõna ajal taganeb meri mitu kilomeetrit, kohalikud rannalaevad jäävad kuivale ja kalduvad külili, siis neid lossitakse ja laaditakse. Tõusu ajal elu nagu ärkaks. See nähtus on looduses riigis seoses kuu faasidega. Kuukalender on vietnamlastel mitte üksnes au sees, vaid praktiliselt igapäevases kasutuses. Kohalik elu maal, nagu turupäevad ja muud tähtpäevad, on paika pandud kuukalendri järgi. Näiteks 1981. aasta kalendri järgi oli kevade algus 4. veebruaril, 5. märtsil paljunevad putukad, 20. aprillil algavad suured vihmad, 7. juulist paistab tuline päike jne.

Lõuna-Vietnamis sain maitsevad puuvilju, nagu mango, papaia, mangusta, ananass, banaan. Põhjas võis küll süüa banaane, kuid mandariinid ja apelsinid olid minu jaoks viletsa maitse tõttu vastuvõetamatud. Sama võib öelda ka juur- ja aedviljade kohta: tomatil puudus happesus, kurgil meile harjunud mekk, ka kartulid olid minu jaoks maitsetud ja ega neid eriti nähagi olnud. Saatkonna inimesed hoiatasid, et puu-, juur- ja aedviljad sisaldavad väga vähe vitamiine, seepärast on soovitatav vitamiinidražeesid tarvitada. Kohalikud elanikud tarvitavad suurtes kogustes kõikvõimalikke taimi, vees kasvavaid rohtusid, mille nimegi meie ei tea, ja muidugi bataati. Kauplustes muid toiduaineid peale ananassikonservide tol ajal müüa ei olnud.

Paarsada kilomeetrit Saigonist põhja pool, umbes 1000 m kõrgusel mägedes on ideaalse kliimaga Da Lat'i mägikuurort, mis oli omal ajal prantslaste armastatuim puhkekoht. Seda paika peeti Aasia Šveitsiks. Kliima oli siin hoopis erinev, 7. juulil oli temperatuur 18–20 °C, mis tundus esialgu ebameeldivalt jahedana, kuid millega kiiresti harjusin. Maksimumtemperatuur ei pidavat seal kunagi tõusma üle 24–25 °C. Tundsin autost välja astudes männivaigu meeldivat lõhna nagu Laulasmaal või lapsepõlves Nõmmel.

Seal kasvavad ka kõik euroopalikud juurviljad, ja aastas annavad nad kolm saaki. Peatusin prantslaste kunagises imposantses 19. sajandi lõpus ehitatud hotellis Palace, numbrituba oli üle 100 m², nii et mul oli tunne, nagu oleksin muuseumis. Linn oli maaliline, piki mäeveerge paiknesid väikesed ilusad euroopalikud majakesed. Silma torkas puhtus ja kord. Selles linnas olid ameeriklased aatomireaktori ehitanud, mulle jäi ebaselgeks, milleks. Meile öeldi, et teaduslikuks uurimistööks. Ameeriklased jõudsid tuumakütuse õigeaegselt evakueerida. Käisin rumalast peast reaktorihoone risti-põigiti läbi ega osanud tagajärgi karta. Õnneks olen veel elus. Meid viidi sinna põhiliselt sellepärast, et vietnamlased loot- sid reaktori Nõukogude Liidu abil taastada.

Et Vietnami majanduse üheks põhiprobleemiks oli energeetika, seda sain tunda kõikjal. Ka Hanoi oli mitu korda nädalas elekter ära, mõnes kohas, nagu Vung Tau kuurortlinnas, oli elektrit üldse vaid mõned tunnid ühel päeval nädalas. Elektri puudumine tähendas automaatselt veevarustuse ja konditsioneeride töö katkemist ning sellega kaasnevaid olmelisi ebameeldivusi. Elektri- ja küttepuidusel seisis Lõuna-Vietnami tööstusettevõtted, kuna tol ajal ei ammutatud selles riigi veel ühtegi tonni naftat. Nendes tingimustes oleks olukorda saanud leevendada väikeste hüdroelektrijaamade ehitamisega, sest jõgede rohkus oleks seda võimaldanud, kuid nõukogude süsteem ei tunnistanud väiketootmist, seepärast ei toodetud ka vastavaid seadmeid. Ettepaneku tegemine osta need seadmeid lääneriikidest Nõukogude valuuta eest oleks olnud võrdne enesetapuga. Selle asemel ehitas Nõukogude Liit põhjas Falai soojuselektrijaama, tohutuid söekarjääre ja Tša (Mustal) jõel võimsat hüdroelektrijaama. Kuna kardeti hiinlaste võimalikke rünnakuid, siis ehitasid venelased vietnamlaste nõudmisel jaama kaljusesse märke ja vesi juhiti turbiinidesse kaljudesse rajatud tunnelite kaudu. See oli hea, kuid üle mõistuse kallis ja aeganõudev lahendus.

Riis on vietnamlase põhitoit. Riisikasvatus on sealsetes tingimustes tõomahukas. Enamasti saadakse aastas kolm saaki, Punase

jõe deltas isegi neli. Väetisi ei olnud, mürkkemikaalid puudusid. Puudusid ka põllutöömehhanismid. Lõuna-Vietnam oleks suutnud riisi enam toota ja varustada põhja, kuid puudusid veovõimsused, pealegi oleks laeva laadimine võtnud nädalaid, sest puudusid laod, mehhanismid ja saagi kokkukogumise süsteem tervikuna. Kõige selle tulemusena oli kergem paluda välisabi ja Nõukogude Liit ostis Vietnamile näiteks Austraaliast jahu. Riisisorte on hästi palju ja nad erinevad omadustelt ja maitset. Vietnamlased vajavad riisi juurde üksnes kalasousti, mida valmistatakse kalast ja soolast. Mitusada kilo kaaluv kott kala ja soolaga pannakse ripuma ja mõne päeva pärast alt nirisema hakkav pruun vedelik ongi kalasoust. Ilma selleta vietnamlane elada ei saa.

Lõuna-Vietnam on kuulus ka oma ananassikasvatuse poolest, kuid puuduliku aretustöö tõttu olid ananassid väiksed ja madala suhkrusisaldusega (umbes 5%), samal ajal kui Havai ananassidel oli see 9%. Umbes sama lugu oli banaanidega. Banaanid kasvavad seal kõikjal ja peaaegu aasta läbi, kuid piltlikult öeldes on igal külal oma sort ning mingit ühetaolist partiid ekspordiks kokku panna oli võimatu. Prooviti neid saata Vene Kaug-Itta, kuid kohale jõudsid nad riknenuna. Vähesel määral eksporditi neid kuivatatult.

Kohvi mulle Vietnamis maitstes. Kohviistandused olid päris prantslaste ajast ja seetõttu uuendamata, nende saagikus oli madal ja aretustöö puudus täielikult. Toodang ulatus sel ajal 10 000 tonnini, mis ei oleks isegi Baltikumi vajadusi rahuldanud. Kohvi kasvatamist hindasid nad ise teega võrreldes ikkagi 1,5 korda efektiivsemaks.

Käisin ka heveapuude (mille piimmahl sisaldab kautšukit) istanduses ja kautšukitööstuses. Huvitav oli kõike seda näha, kuid sama lugu: prantslased rajasid ja nüüd venelased vajavad kautšukit. Kõik oli laokil, igasugune uurimustöö puudus. Toodang oli alla 50 000 tonni aastas ja seda taheti kahekordistada. Mõnevõrra parema mulje jätsid teeistandused Kesk- ja Põhja-Vietnamis, kuigi ka seal oli valdav raske käsitsitöö.

Suhkrupillirooistandused jätsid võimsa mulje, kuid jällegi käis kogu töö käsitsi. Suhkrupilliroost valmistati siirupit, toorsuhkrut ja piiritusjooke.

Põhja-Vietnamis peatusime ühes väheasustatud kohas, kus ümbreringi olid mäed ja orud. Hooned, kus tuli ööbida, olid kerged ilma klaasideta akendega puitehitused. Elektrit ei olnud, kõikjal oli pimedus, kuigi kellaaeg oli veel varajane. Istusime väljas ja ajasime juttu. Meie vietnamlased ütlesid, et nendes hoonetes elasid Hõuna-Vietnami sõja ajal Nõukogude polkovnikud ja kindralid. Tuhja sellest, kuid äkitselt ilmusid pimedusse helendavad lendavad putukad. Tore oli neid jälgida, jäi mulje, nagu oleks tegu väikeste ufode või sõjalennukitega, nad tegid tõelisi vigurlende. See oli mulle midagi uut ja ma jälgisin seda valgusmängu nagu väike laps. Vietnamlased olid väga rahul, et selline asi mulle rõõmu valmistas, ja ütlesid, et vanasti olevat neid putukaid pudelisse korjatud, et valgust saada.

Hanoist umbes poolsada kilomeetrit läände jääb mägedesse valitsev Tam Dao puhkekompleks, mis oli samuti veel prantslaste ajast pärit. Elamistingimused olid luksuslikud, ida pool avanevad lõputud rohelised laudsiledad tasandikud, kirdes võis aimata Punase jõe vooklemist. Nähtavus ei olnud kõige parem, kuna oli pilves ja tibutas uduvihma. Peale meie oli nädalalõpuks sinna tulnud soomlasi. Kuna asusime vast 600 m üle merepinna, olid õhk ja temperatuur tõepoolest kosutavad. Kuid kirjutan neid ridu üksnes seepärast, et see koht pidavat olema looduslikult ainulaadne oma suuremõõtmeliste liblikate poolest. Seda juttu ma eriti tõsiselt ei võtnud, kuna liblikatest ma midagi ei teadnud ja pealegi, kust ma neid oleksin osanud otsida. Magasin lahtise aknaga ruumis ja esimene asi, mida ärgates nägin, olid kaks ilusat hiiglaslikku liblikat. Esimene mõte oli: kas Tartu zooloogiamuuseumis on sellised olemas? Ja kui ka ei oleks, ega ma nendega midagi teha poleks osanud. Ma sain siiski ühe liblika kuidagi laual olnud praetaldrikule asetada, et teda fotografeerida. Ma tegin mingisuguse slaidi,

arvan, et liblika mõlema tiiva ulatus võis olla umbes 20 cm – ta oli tõesti taldrikusuurune.

Hanois hoidsin toiduaineid tavaliselt külmkapis, kuid ühel õhtul unustasin suhkrutoosi diivanilauale. Hommikul võtsin toosi, et see kappi ära panna, kohendasin toosi kaant ja oma suureks ohmatuseks nägn, et suhkrutoosi sisu on musta liikuvat ainet täis, suhkrut ei paistagi. Kuni jõudsin taibata, et need ongi vaaraosipetgad, oli mu käevars hetkega nendega kaetud ja must mass liikus kiiruga küünarnuki poole üles. Mida teha? Tormasin rõdule, panin suhkrutoosi rõdu põrandale, kuhu mõne hetkega tekkis must üha laienev laik. Olin nõutu. Haarasin uuesti toosi ja tormasin vanituppa, kus tühjendasin kogu sisu WC-potti ning tõmbasin vee peale, ise läksin duši alla. Probleem lahenes ja ma olin kogemuse võrra rikkam.

Ühel järjekordsel ringsõidul Kesk-Vietnamis pidime pärast väsitavat ja palavat ilma ning tolmavaid maanteid jõudma Vaikse ookeani kaldal asuvasse residentsi ööbima. Geograafiliselt asus too koht Vietnami kitsamas osas, kus ainult 48 km lahutas Laose riiki Vaiksest ookeanist. Laose valitsuse palvel ehitasid vietnamlased ookeani äärde kauni, lääneliku arhitektuuriga kolmekordse pensionaadi Laose peaministri ja tema lähikondlaste jaoks. Jõudsinime päralt kavandatust hiljem, oli juba pime. Selgus, et elektrit pole, vett ei ole, konditsioneerid ei tööta – see ei olnud eriti rõõmustav uudis, kuna olin kogu päeva higistanud ja maanteetolmu-ga puuderdatud. Maja oli alles valminud ning meile langes au olla seal esimesteks asukateks. Ainsa väljapääsuna nägin võimalust meres ennast värskendada. Keegi ei tahtnud minuga kaasa tulla, kuna kõik olid surmani väsinud. Rand pidi olema 150–200 meetri kaugusel. Läksin üksinda ja jõudsin mere kohina peale kiiresti päralt. Tundsin, et rand on liivane, kuid näha ei olnud midagi, sest oli kottpime, ei olnud tähti ega paistnud ka kuu. Heitsin omia nappid riided maha, võtsin sandaalid jalast ja astusin mõnusalt sooja Vaiksesse ookeani. Ümberringi polnud ühtki tulukest ei mere ega maa poolt näha. Ettevaatlikult jalaga põhja kobades astusin merre

ja 3–6 meetri järel olin peaaegu rinnuni vees, enamaks julgust ei olnud. Akki nägin kottpimedas, et laisalt randa voolavatel lainetel olid valged vahused harjad ning ei saanud aru, mida see tähendas. Enne arusaamisele jõudmist märkas, et karvad käsivartel ja rinnal helendasid samuti. Tegelikult helendas kogu mu keha, kui rapsem olla, siis helendasid veepiisad, mis mööda keha allapoole mürisesid. See oli võrratult põnev pilt. Oletasin, et tegemist pidi olema mingite fosforestseeruvate organismidega. Lõpetanud vee-mängud, astusin kaldale – ja tekkis uus probleem, kus võiksid olla mu riided. Pimedus oli niivõrd absoluutne, et ma ei näinud isegi oma varbaid; laskusin põlvili ja kätega ühele ja teisele poole kobades alustasin oma riiete otsinguid. Vahepeal tundus asi juba loomatu, kuid andsin endale aru, et nad peavad kuskil läheduses olema, kuna olin vähe liikunud. Veerandtunnise otsimise peale asi lahenes, aga siis tuli leida tagasitee, mis nõudis omajagu vaeva, kuna teed kui sellist ei olnud olemaski. Jõudsin lõpuks kohale ning küünlavalgusel juhatati mind tuppa voodisse.

Kolm päeva veetsin Kesk-Vietnamis Hue linnas, mis on samanimelise provintsi pealinn ja nagu vietnamlased ise ütlevad, nende riigi ajalooline pealinn. See oli kena linn, mida poolitas lai jõgi. Kätsime mitmes ettevõttes, kohtusime provintsi juhtidega, ilm oli ilus ja meeleolu hea. Kuid äkitselt ilm muutus, tuul tugevnes tormiks, hakkas sadama paduvihma. Olime sattunud tugeva taifuuni haardesse. Hommikuks oli jõgi kallastest väljunud, paljud tänavad olid vee all ja moodustasid mõnedes kohtades koski ja jugasid. Vesi kandis kõike, mis ette jäi. Meid viidi kõrgemaid kohti pidi enda looduse imet vaatama. Inimesed sõitsid paatidega majast majja, jõel koguti üksteise võidu paatidesse kõike, mis vool kaasa oli: roikaid, lauajuppe ja jumal teab mida veel. Inimesed ise olid rõõmsameelsed, neile ei olnud see tragöödiaks. Kodudes tõmmati laad kõigega lae alla, mõnel pool viidi lapsed ohutumatesse kohtadesse. Meile öeldi, et sellised üleujutused on ainus moodus põldude viljakate jõesetetega väetamiseks. Taifuuniga kaasnevad üleujutused tekivad mägedest valguvate sademevete ja maruliste idatuulte

tõttu, mis tõstab merepinna sedavõrd, et jõgede väljavool lakkab, sageli muutub jõgede voolusuund isegi vastupidiseks. Kuna maanteed olid suures ulatuses vee all, siis lükkus edasi ka meie ärasõit. Maja, milles elasime, oli jõe kaldal, kuid õnneks künka otsas ja me käisime aeg-ajalt vaatamas, kui lähedale vesi oli jõudnud. Meie võõrustajad olid teinud ettevalmistusi juhuks, kui taifuun siiski vaibu, sest maja juures oli ameeriklaste ehitatud helikopteri maandumisplats. Õnneks ei olnud vaja meid päästa, järgmisel päeval ilm rahunes ja ülejärgmisel saime juba tagasisõitu alustada, selle väikese viivituse tõttu jäi meil ära Estonia balletietenduse külastamine Thai Binghi linnas, kuid see kaotus korvati meile hiljem Hanoi teatris.

Olin arvatavasti esimene eestlane ja tol ajal üks vähestest nõukogude inimestest, kes käis läbi kogu Vietnami põhjast lõunasse ja viibis peaaegu kõigis linnades ja provintside, enam kui 30 tööstusettevõttes, mitmetel suurehitustel, sadamates ja paljudes istandustes ning riisikasvatustes, kohtusin ministrite ja aseministritega, direktorite ja tootmisjuhtidega, partei ja omavalitsustegelastega, võib-olla enam kui 1000 inimesega. Võiksin lõputult palju kirjutada oma tähelepanekutest Vietnamis, kuid paraku tekib küsimus, keda see võiks praegu huvitada. Peale kõige muu on mul üle 500 slaidi ja hulk mustvalgeid fotosid, 10 märkmikuraamatut teksti, kaustade viisi materjale Vietnami majandusest jne.

Lisan mõne juhusliku väljavõtte oma märkmetest, et paremini edasi anda konkreetse hetke mõtteid ja emotsioone.

13.–17. mai 1981 (Kirde-Vietnamis).

Õhtuks jõudsime ookeani äärde ja ümbrus läks järjest maalilisemaks. Tävalised õlgkatusega savionnid asendusid kenade valgete majakestega, millel ilusad punased kivikatused. Riisipõllud olid kadunud. Jõudsime Hongai ilusa liivarannaga suvituskohale. Praam viis meid üle merelahe, sõitsime veel 40 km kitsaid mägi- ja orgusid ning jõudsime Cham Pha linna, kuhu jäime mõ-

negi päevaks. Söetööstuse ministri asetäitja viis meid mägedesse ja tutvustas Vietnami söetööstust. Sütt kaevandati hiigelkarjäärides, kus lademete tüsedus ulatus 20–80 meetrini, kuid tüsedate kaimikkihtide eemaldamine nõudis suuri kulusi. Järgmisel päeval tutvusime söerikastamisvabriku ja söe väljaveosadamaga, mis oli varustatud jaapani kaasaegse sisseseadega. Õhtul korraldas ministri asetäitja meile tore vastuvõtu.

Laupäeva hommikul kell 6 sõitsime randa, kus nautisin rannamonüüsi kella 11-ni. Pärast lõunat sõitsime Hai Phongi ja tutvusime riigi peamise sadama tööga. Selgitusi jagas meretranspordi ministri asetäitja Nguyen Lan. Järgmisel päeval viidi meid mõni kilomeeter eemal asunud laoplatsile, mis kujutas kuni kümne hektari suurust maa-ala, kuhu oli kokku kuhjatud aastate jooksul Vietnami toodud tehniline abi, mis oli ummistanud ja täielikult halvunud Hai Phongi sadama tegevuse. Seda kraami võis olla sadade miljonite rublade eest, mis roostetas ja hävis, sest sellega ei osatud midagi peale hakata. Nõukogude Liit oli teatanud, et kuni sadama kaupadest tühjendamiseni uusi saadetisi ei tooda, kuna laevad seisid meeletult kaua. Nüüd raporteerisid vietnamlased, et "abinõud on tarvitusele võetud", sadam on tühjendatud.

Tagasi sõitsime 17. mail, oli alanud täiskuu ja ühes sellega ka meretõus, mis paneb siin kogu elu käima. Jõed muutuvad veerikkaks, vesi ilmub kõikjale. Lodjad ja paadid võetakse tihedasse kasutusse, põldudele kühveldatakse vett. Vihmal on siin hoopis teine tähendus kui meil Eestis.

Oktoobrist 1981 on märkmeid viibimise kohta Thanh Hoa provintsis (umbes 200 km Hanoist lõuna pool).

Kell 14 alustasime kojusõitu. Peaaegu kogu tee sadas. Lõhkes autokumm, mis vahetati. Tuli ületada kõrge kitsas rippsild, mis oli tehtud hõredalt asetatud põiklattidest, õigemini bambustõlgadest, millele olid autorataste laiusele kinnitatud lauad. Ümberliiki oli väga libe. Lükkasime auto suure tegemisega sillale, kuid samal ajal sõitis teiselt poolt väike buss ja vajus ratastega läbi silla

ning terve liiklus seiskus. Vihma valas nagu oavarrest, kõik oli ühtlaselt hall. Mind juhutati ühte bambushütti vihmavarju, kolleegid eelistasid autos higistada. Mul oli põnev terve tunni vältel rahulikult kohalike inimeste elu ja tegevust jälgida. Samasuguseid onne oli ridamisi, kuid see andis ka tuulevarju, oli teistest veidi suurem, koosnedes kolmest ruumist: köök, kõrtsituba ja elutuba. Kogu hoone võis olla umbes 9 x 3 meetri suurune, asus vaiadel ja selle erinevatest lauajuppidest põrand paistis läbi. Seinad olid kõrkjatest ja mingi savi- ja pinnaseseguga määritud. Kogu sõrnik oli bambusest, katus banaanilehtedest. Ühtegi naela ega traadijuppi ma ei näinud. Ust asendas lai ava, mille ees oli katuseala ne laua ja kahe pingiga. Sees oli kaks lauda, kummagi juures kaks pinki. Lauad olid jube mustad, aga põrandaid ei pesta seal kunagi. Peremees täitis parajasti pisikesi tattninasid petrooliga, perenaine askeldas köögis umbes 30 cm kõrguse pliidi moodi asjanduse juures, millel podisesid mõned keedunõud. Noormees, ilmselt poeg, teenindas külalisi. Mõned mehed sõid riisi roheliste lehtedega ja kalasoustiga, teised keedetud nuudleid roheliste lehtedega. Toidud maksid umbes 6–10 dongi portsjon, kõik võtsid ka 100 grammi puskarit juurde (2 dongi) ja suhkruta teed joodi peale. Nähtaval kohal rippus traadi otsas väike sealihatükk koos kõrvaga, mis pidi ilmselt sildi asemel kundesid, põhiliselt autojuhte ja kaubitsejaid juurde meelitama. Mulle teati öelda, et sellistes kohtades pidi käima vilgas salakaubitsemine. Kella seitsme paiku jõudsimme koju.

Lähetus jõuab lõpule

Minu kaaslased tulid mõttele nädalaks Moskvasse sõita, ettekaandeks mõeldi välja vajadus mõnes küsimuses NSVL Plaanikomitee inimestega konsulteerida. Mul ei olnud selle vastu midagi, lootsin kodus ära käia. Asjaajamine sõidu asjus saatkonnas ja majandus-

miniku juures tundus mulle lootusetuna. Kirjutasin postkaardi Liidu Plaanikomitee aseesimehele Paskarile, milles palusin tema abi. Postkaardi saatmisest kuuldes olid minu kolleegid vapustatud, hakkasid mind süüdistama taktitundetuses, häbistasid, et ma ei tundvat subordinatsiooni jne. Tüüpiline Moskva pisibürokraatide hirm ülemuste ees. Kuid mõned päevad hiljem saabus telegramm korraldusega ilmuda kohe Moskvasse. Ka saadik ei saanud seda korraldust enam ignoreerida. Moskvas kohtusime Paskariga, kes tänas mind postkaardi ja tervituste eest ning ütles, et kirjutas välis- osakonnale oma korralduse otse minu postkaardile, nii et see võib praegugi arhiivis olla. Kolleegid vaikisid, kuid said aru, et kogu küsimuse lahendas minu postkaart, aga mitte nende paberlik asjaajamine. Oli augustikuu ja ma sain nädalapäevad kodus veeta.

Tagasi lendasime sama reisiga, kuid marsruut kulges seekord läbi Karatši ja New Delhi. Ilm oli ilus ja nähtavus isegi öösel hea, paistsid tulukesed ja võis oletada autode liikumist. Kui ületasime Indoneesia poolsaart, hakkasid kuskil kaugel all välgud särama, algul tagasihoidlikult, siis ikka jõulisemalt ja tihedamalt, nii et terved mäemassiivid sadade kilomeetrite ulatuses muutusid öö- pimeduses nähtavaks, ka lennuk ise oma hõbehallis kuues säras. Peatselt sattusime mingitesse õhuvooludesse, mis muutsid hiiglasliku laineri looduse stiilia mängukanniks. Esmalt hakkas niimoodi raputama, et esemed salongis lendasid, lennuk ragises ja oli tunne, et kohe-kohe murdub ta tükkideks. Kaugeleulatuvad saledad lennukitiivad võbisesid ja paindusid, tundus lihtsalt ime, et need üldse lennuki küljes püsisid. Reisijad olid vajunud sügavalt oma tugi- toolidesse, keegi ei rääkinud, enamik oksendas, ilmselt oli kõigil hirm. Mingi aja möödudes tekkisid vaheldumisi kaaluta oleku ja ülerõhu tunded. Need ei olnud hetkelised liikumised, milliseid sageli võime lennates tunda, need olid kestvad, vahel tundus, nagu kukuksime lõputu aja kivimürakana maa poole, siis jälle järgnes vastassuunaline liikumine. Oleksime pidanud juba ammu olema Hanois, kui reisijatele teatati, et taifuuni tõttu lennuväli meid vastu ei võta ning me maandume Vientjanis, Laose pealinnas. Nii õnnestus

mul olla umbes 16 tundi ka Laoses. Meid paigutati moodsasse hotelli, kus söödeti ja joodeti korralikult. Selle ajaga sain üpris põgusa mulje pealinnast ja seda läbivast Mekongi jõest, kuid esmamulje oli, et see riik (pealinna tasemelt vaadatuna) on Vietnamist veidi paremal majanduslikul järjel.

Oktoobrikuu keskpaigast alates muutus ilm meeldivaks, vihma sajud olid juba septembris hõredaks jäänud, ka palavus oli möödunud ja tekkis isegi tahtmine päikest võtta. Ühel päeval kutsuti mind saadiku juurde. Vestluses osales saatkonna üks esimestest sekretäridest ja stenografist. Päevakorras oli kaks küsimust: minu muljed, järeldused ja ettepanekud Vietnami majanduse olukorra kohta ning minu edasisest tööst nõunikuna. Saadik hoiatas mind, et kaaluksin igat oma mõtet, sest kogu meie vestlusest tehakse stenogramm, mis juba järgmisel päeval pidi olema poliitbüroo liikmete käsutuses. Pidasin seda liialduseks. Tegin umbes 40-minutilise ettekanne ja ladusin välja mitmeid ettepanekuid, kuid üldiselt pidasin olukorda lootusetuks ja Nõukogude Liidu majandusabi kasutamist ebaefektiivseks. Meenub, et ühe ettepanekuna pidasin vajalikuks, et ostaksime Vietnamile naftasaadusi Indoneesiast, selle asemel et neid vedada Musta mere Tuapse sadamast. Olin ka mingi ligikaudse arvestuse teinud võimalikest kulude kokkuhoiust, mis ulatus miljonitesse rubladesse.

Teises küsimuses alustas saadik ranges toonis, et vietnamlased on tema poole pöördunud taotlusega pikendada minu lähetust, ning tema teeb mulle ettepaneku jääda veel aastaks või vähemalt pooleks aastaks Vietnami. Ta lubas korraldada abikaasa toomise Vietnami. Tõepoolest, ka Nguen Lam oli minuga sel teemal rääkinud, kuid olin viisakalt ära öelnud. Nüüd oli seda palju raskem teha, rõhuti parteilisusele, internatsionaalsele kohustusele, kaastunnele vaese rahva vastu jne. Masseerimine kestis oma pool tundi. Minu vastuargumendid olid: andsin Eestis nõusoleku minu edutamiseks plaanikomitee valitsuse juhatajaks, andsin nõusoleku asuda 10. jaanuarist õppima Nõukogude Liidu Rahvamajanduse Akadeemias Moskvast, isa on vähihaige, tütar lõpetab keskkooli ja

astub ülikooli, seepärast ei saa Vietnami jääda. Ei innustanud ka see, et 1. oktoobrist meie palkasid viiendiku võrra suurendati. Nii imelik kui see ka ei tundu, aktsepteeris saadik minu põhjendustest ikkagi viimast, et tütar lõpetab keskkooli ja läheb edasi õppima.

Koduigatsus oli suur. Iga päev tõmbasin kalendrist ühe päeva vähemaks. Kirja saamine kodust või sõpradelt oli kirjeldamatu rõõm, ise ei ole ma kogu oma elu nii palju kirju kirjutanud kui siis.

1. detsembril 1981 maandus lennuk Šeremetjevo lennujaamas kell 4 hommikul. Olin surmani väsinud. Käisin WC-s, pesin käsi, hammisin, korjasin oma asjad kokku ja ladusin taksoisse. Umbes kümminutilise sõidu järel leidsin suure ehmatusega, et randmekotti dokumentide ja rahaga mul enam ei ole. Taastades mälus kõik võimalikud liikumised, tulin järeldusele, et see jäi WC kätekuivatile. Olin šokis, pealegi ei võimaldanud tee kohemaid auto tagasipööramist. Lõpuks jõudsin lennujaama tagasi, silme ees mustendas, süda hüppas sees, sest lootused olid olematud. Avasin WC ukse ja esimene asi, mida nägin, oli minu randmekott kätekuivatil, selle kõrval seisis harjavarrele toetuv koristajatädi. Ta oli kogu aeg mu kotti valvanud. Kallistasin ja tänasin teda suurest rõõmusest, pakkusin vaevatasuks raha, mille peale ta isegi solvus ning keeldus seda vastu võtmast. Mõtlesin, et kuni maailmas on veel häid ja ausaid inimesi, ei ole veel kõik kadunud.

Nii lõppes minu kaheksakuuline tegevus Vietnamis. Kokkuvõtlikult võin öelda, et kaheksa kuud Vietnamis rikastas mind, avardas silmaringi ja minu arusaamisi maailma elust. Nüüd, mitukümme aastat hiljem, oleks huvitav võrrelda, millised muutused on selles riigis toimunud. Kahju, et kehtinud totalitaarse süsteemi tingimustes nii seal kui siin oli mul võimatu luua püsivaid sõprussidemeid ja arendada kirjavahetust paljude toredate inimestega, kellega päevast päeva kokku puutusin.

Tavaliselt teeb turist külastatavast riigist 2–3 päevaga oma arvates põhjanevad järeldused. Ma olin veidi professionaalsem ja kolme kuu möödudes mõtlesin, et pilt sellest riigist ja rahvast on selge, ega siin enam midagi teha ei ole; poole aasta möödumisel

sain aru, et kõik ei ole veel kaugeltki selge, kuid Vietnamist lahku- des taipasin, et ei tea peaaegu midagi. Ka teadlased, kes selles vald- konnas on aastakümneid tegutsenud, ütlesid mulle, et on väga raske selle rahva hinge ja ellu sügavuti tungida, ka neil jääb alati palju asju teadmata.

Mis puutub minu missiooni kasulikkusse Vietnamis, siis ei hin- da ma seda eriti kõrgelt, sest dogmaatilise parteilise juhtimise rin- gimustes oli võimatu anda soovitusi süsteemi muutmiseks, aga ilma selleta ei saanud loota olulist majandusedu. Kuid minule isiklikult oli Vietnamis elatud aeg erakordselt põnev elukogemus.

Vietnamis töötamine tõstis minu mainet NSV Liidu Plaaniko- mitees. Kohtusin komitee esimehe ja paljude tema asetäitjatega, mis tol ajal oli minusuguse ametniku jaoks erakordne sündmus. Minult küsiti, kas ma ehk sooviksin Moskvasse tööle asuda ja pa- luti minult ettepanekut, keda võiksin enda asemele Vietnamis töö- le soovitada. Soovitasingi oma lätlast kolleegi, kes oli mulle väga tänulik, kuna tahtis igapäevasele, rutiinseks muutunud tööle väikest vaheldust. Mitmed kuud hiljem helistati mulle korduvalt Moskvast ja pakuti mitmeaastaseid lähetusi nii Põhja-Koreasse, Nicaraguasse kui Laosesse, kuid ma tõrjusin viisakalt kõik need ettepanekud. Ilmselt oli mul mõõt juba täis, eelistasin elada Eestis, oma kodus.

Muidugi on tänaseks Vietnamis toimunud suured muutused võrreldes eelpoolkirjeldatuga, mis kajastab 30 aasta eest olnut.

Tagasi Eestis

2. detsembrist 1981 määrati mind rahvamajandusplaani valitsuse juhataja kohusetäitjaks. Et nimelt kohusetäitjaks, selle avastasid paberites tuhnides alles nüüd, veerand sajandit hiljem. Miks nii, seda võin ainult aimata. Tolle aja kaadripoliitika keerdkäigud

olid salajased ja ka minule peaaegu tundmatu valdkond. Rahva- majandusplaani valitsuse juhataja oli asutuse juhtfiguur, piltlikult rääkides justkui staabiülem, seepärast nõudis see ametikoht plaani- komitee kolleegiumi liikme staatust. Kolleegiumid olid nõukogu- deaegsetes ministeeriumides ja komiteedes juhtimise kollektiiv- seks organiks, mille eesotsas oli minister või komitee esimees ja kuhu kuulusid nende asetäitjad ja olulisemate osakondade juhata- jad, kokku 8–10 inimest. Kolleegiumi istungeid peeti tavaliselt kord nädalas ning istungite päevakord ja arutusel olevad problee- mid tulenesid varem koostatud tööplaanist. Arutamisele tulevad dokumendid olid ettevalmistatud osakondade poolt ning aegsasti tutvumiseks kõigile liikmetele välja jagatud. Arvamuste erinevuse korral võeti otsus vastu hääletuse teel, häälte võrdse jagunemise korral jäi otsustavaks kolleegiumi juhi hää. Eriarvamusele jää- nud kolleegiumi liikmel oli õigus teha oma seisukoht teatavaks ministrite nõukogu esimehele. Kolleegiumil vastu võetud otsused protokolliti ja need olid kohustuslikud täitmiseks osakondadele.

Kolleegiumi liikmeks kinnitamine ei kuulunud ühegi asutuse juhi pädevusse. Ka plaanikomitee esimehel Gustav Tõnspojal, kes oli ühtlasi peaministri asetäitja ja partei keskkomitee liige, polnud sellist õigust. Protseduur minu kolleegiumi liikmeks kinnitamiseks kestis peaaegu pool aastat. Mul ei ole aimu, kas otsustamise taga oli partei keskkomitee või julgeolekukomitee, vast isegi Moskva vastavad instantsid. Oletan, et nii Tõnspoeg kui Paulman nägid omajagu vaeva minu kandidatuuri läbisurumisel.

Ma ei pööranud nendele küsimustele tähelepanu, kuna tegelik- lu käis oma mängureeglite järgi. Palk oli nüüdsest 380 rubla kuus, mis oli tol ajal riigiametniku kohta keskmisest kõrgem, kuigi jäi alla kolhoosiesimeeste omale. Õige pea sain oma käsutusse ka ilma autojuhita ametiauto Žiguli, mille üle oli mul eriti hea meel. Li- sandusid vist ka mõningad teised soodustused, nii suurenes 13. kuu palk ja ma sain õiguse ühele tasuta või soodushinnaga ravi- musikule aastas. Jäin oma endisesse kabinetti, kuna olin sellega harjunud, pealegi oli see tänavamüra veidi eemal. Minu ase-

täitjaks ehk minu endise koha täitis kolleeg Endel Eero, kes selle ajani juhtis perspektiivplaneerimise osakonda. Endel, päritolult saarlane, oli töökas ja tasakaalukas. Me saime omavahel hästi läbi, pealegi oli ta asutuse parteisekretär, mis minugi jaoks vahel kaitsekilbina toimis. Eesti taasiseseisvumisjärgsetel aastatel oli ta alates 1992. aastast riigikogu liige ja pühendas palju jõudu Eesti Vabariigi sotsiaalprobleemide lahendamisele. Tänaheks on ta meie hulgast lahkunud.

Perspektiivplaneerimise osakonna juhatajaks sai Vladimir Radovski, hariduselt energetik, intelligentne vene noormees, kes valdas vabalt ka eesti keelt. Sama osakonna territoriaalplaneerimise allosakonda juhatas Tiit Saat, kelle teadmisi ja töökust kõrgelt hindan. Iseseisvas Eestis oli ta majandusministri asetäitja.

Jooksva planeerimise osakonda juhatas väsimatu Ellen Terno, kellest oli juba eespool pikemalt juttu. Ta oli nii staažilt kui ka ealt üks vanimaid töötajaid, inimene, kes oli ennast pühendanud täielikult tööle, tuues ohvriks ka oma perekonnaelu.

Kohalikele nõukogudele alluvat majanduse planeerimist korraldas rajoonilise planeerimise kolmeliikmeline allosakond, mida juhtis Tiit Kirss.

Bilansside osakond analüüsis rahvatulu formeerumist ning elanike rahaliste tulude ja kulude tasakaalustamist, seda väikest osakonda juhtis Bruno Tamre.

Seega pidin juhtima valitsust, mille koosseisus töötas ligi 25 inimest. Eelnenud veerandsajandi jooksul, mis ma selles asutuses töötasin, oli mulle usaldatud tööloigust töötajate arv enam kui kahekordistunud. Kas see oli ilmtingimata vajalik, selles kahtlen üsna sügavalt, ehkki ka tööd tehti tunduvalt rohkem. See oli üldine tendents. Bürokratiaaparaat areneb mingite oma sisemiste reeglite järgi ja minu arvates olenemata ühiskondlikust korrast ja riigitüübist. Eriti kiiresti kasvab ametnike armee nendes olukordades, kus uus süsteem tahab tõestada oma üleolekut eelkäijast.

Minu endine vahetu ülemus Valeri Paulman määrati plaanikomitee esimehe asetäitjaks ning tema põhiülesandeks pidi kujune-

ma planeerimise ja majandusmehhanismi täiustamise valdkonna küsimused.

Uude ametisse sisseelamiseks mulle aega ei antud, sest juba jaanuari alguses läksin Moskvasse õppima.

Õpingud NSV Liidu Rahvamajanduse Akadeemias

Rahvamajanduse Akadeemia oli NSVL Ministrite Nõukogule alluv õppeasutus juhtivtöötajate täiendusõppeks. Kursuslaste kontingent koosnes enamjaolt Nõukogude Liidu plaanikomitee ja ministriumide osakonnajuhatajatest ning liiduvabariikide plaanikomiteede aseesimeestest, osakonnajuhatajatest, ministrite asetäitjatest või kohalike nõukogude juhtidest. Õppijate nimekirjad kinnitati NSVL Ministrite Nõukogu määrusega. Õppeaeg kestis viis 3,5 kuud. Õppeasutus asus Moskva edelaosas ning oli nende aastate kohta modernne ja mugav. Elasin omaette tubades, söögisaal asus esimesel korrusel ning õppehoonesse pääses maa-aluse galerii kaudu.

Kursuslasi oli kõigist liiduvabariikidest, kokku umbes 150, nende seas väga erinevaid tüüpe. Loenguid ja seminare oli 6–7 tundi päevas, lektorid olid enamjaolt tuntud akadeemikud, teadlased ja Nõukogude Liidu ministrid. Seminarides löid sageli kired lõkkele, inimesed tahtsid ennast avada. Enamasti tegid seda Kaukaasia ja Aasia regioonide stalinistliku häälestusega esindajad, kes ühepoolset nõudsid kõva käe poliitikat, teised lihtsalt vaikisid. Tõele andes reageerisid õppejõud sellistele sähvatustele rahulikult, et on vaja meeles pidada ajalugu, kui kõva käe poliitikat said tunda kõik, nende seas ka selle poliitika nõudjad.

Olime jaotatud rühmadesse. Eestist oli peale minu veel oma aegne tennisekorüfee Eerik Kedars, kes töötas Tallinna Keska-
joooni Täitevkomitee esimehe asetäitjana.

Majandusloengutel rääkisid akadeemikud üksteise võidu ma-
janduse allakäigu tendentsidest, kuid väljapääsuks peeti ühise
arengu intensiivistamist tehnilise progressi kiirendamise kaudu.
Need olid loosungid, neis tingimustes ei näinud keegi reaalsel lahen-
dust. Nädalavahetustel korraldati huvitavaid ekskursioone suu-
tesse tehastesse või siis tutvusime Moskva vaatamisväärsustega.

Mulle oli see periood nagu taevast kukkunud kingitus, suureks
vahelduseks ja omamoodi puhkuseks. Kasutasin seda, et õhtuti käia
teatrites või muidu linnaga tutvumas. Moskvast olin ju lugematu
arv kordi ka varem olnud, kuid ei saanud asjaajamiste kõrvalt ku-
nagi ulatuslikku kultuuriprogrammi kavandada. Kasutasin või-
malust ja kutsusin ühel nädalal Jutta, teisel nädalal Mariti Mosk-
vasse, me käisime Suures Teatris, kuulsas Moskva tsirkuses, Kremli
ja mujal.

Õpingud lõppesid diplomitöö kaitsmisega ja diplomi kättesaa-
misega, millele järgnes suurejooneline bankett hotelli Moskva hü-
gelsuures restoranis, mis oli täielikult kursustlaste päralt. Niisugused
asjad ei tundunud kellelegi imelikud, sest kõik oli ju kõigi oma.

Rahvamajanduse Akadeemia täiendkoolitust hinnati väga kõr-
gelt ja see oli edasise karjääri eelduseks.

Murrangulised kaheksakümnendad

Tegevusest ENSV Plaanikomitee Rahvamajandusplaani Valitsuse juhatajana

Kaheksakümnendad olid nii kogu maailma poliitilisel areenil kui
ka minu elus väga sündmusterikkad.

1982. a. saime Saksa Demokraatliku Vabariigi Plaanikomitee
Majandusinstituudilt järjekordse küllakutse, et vahetada mõtteid
mõlema riigi majandusliku arengu ja planeerimise täiustamise või-
maluste üle. Meie delegatsioonis olid doktor Uno Mereste, plaani-
komitee majandusuuringute instituudi sektorijuhataja Nikolai
Muravjov ja mina; seda juhtis instituudi direktor majandusdoktor
Heiki Määr. Berliinis toimus mitu kohtumist, sakslased rääkisid
oma probleemidest, meie omadest ning doktor Mereste pidas ette-
kande mingitest tootmise efektiivsuse indeksitest Tallinna ekska-
vaatoritehase näitel.

Ühel päeval sõidutati meid Rostocki, kus pidime kohtuma ring-
konna partei- ja omavalitsusjuhtide ning töötajatega. Maja trepil
võttis meid vastu suur grupp ebaharilikult tõsiste nägudega ini-
mesi. Õhus oli tunda pinget. Meie saatjad vahetasid samuti tõsi-
selt ja vaikselt mõned repliigid ning siis pöördus üks võõrustajate
juhtivtöötaja minu poole vene keeles ja teatas, et äsja saabus kurb
sõnum Leonid Brežnevi surmast, avaldas kaastunnet ning küsis,
kuidas kavandatud programmiga edasi käituda. Pidin kohe reagee-
rима. Vastasin, et sündmus on muidugi kahetsusväärne, kuid ka
riigijuhi surm on paratamatu nähtus ning riigi elurütm ja riikide
omavahelised suhted ei pea selle tõttu kannatama, programm on
heaks kiidetud ja ma arvan, et me peaksime töötama selle järgi.
Sellele oli kogu pinge maha võetud, isegi naeratused ilmusid nä-
gudele, järgnesid käepigistused ja tutvustamine. Pidasin sakslastele
ettekande Eesti majandusest ja majanduse aktuaalsetest problee-

midest. Lõuna- ja õhtusöök möödusid tagasihoidlikult, ilma lavate kõnedega ja toostideta. Brežnevist juttu ei tehtud.

Mõni päev hiljem saabusime kesköötunnil Mosva Šeremetjevi lennujaama. Matuste eelne linn oli justkui sõjaseisukorras. Suure raskustega õnnestus saada takso, kuid kesklinnas asuvasse Eesti esindusse oli omaette kunst pääseda, sest kõik tänavad olid lihtsaks suletud, kilomeetrite pikkuselt palistasid tänavaid veoautod sõduritega, soomukid, võib-olla isegi tankid. See oli imelik jõudemonstratsioon, mis peegeldas võimumeeste ebakindlust. Tänu taksojuhi osavusele jõudsimme kõrvalisi tänavaid kaudu siiski kohale.

Uus ametikoht tõi uusi kohustusi ja tööülesandeid: vastutada kogu rahvamajandusplaani valitsuse töö eest, plaanikomitee eesimehe ees ka kogu asutuse plaaneerimistöö koordineerimise eest. Valitsus koondas osakondades valminud majandusharude plaanid, kuid veelgi suurem oli vastutus, vältimaks ebakõlasid rahvamajandusplaani erinevates osades ning arvudes. See töö nõudis meilt täpsete ajagraafikute koostamist, sest ühe tööloigu lõpptulemusest sõltus mingi teise tööloigu alustamine. Seda võiks nimetada informatsiooni liikumise võrkgraafikuks. Võhikul on seda protsessi raske ette kujutada. Asutuse arvutuskeskuse plaaniarvutused ei olnud veel tasemel, mis oleks seda tööd oluliselt lihtsustanud.

Nendel aastatel tuli meil tegelda liiduliste ministriumide poolt kavandavate suurprojektidega, õigemini vastuabinõudega nende tõrjumiseks. Fosforiididest oli juba eespool juttu. Nagu välg selgest taevast lõi sisse Tallinna uue kaubasadama ehitamine. See lugu sai alguse juba seitsmekümnendatel, kui NSVL väliskaubandusministri asetäitja Juri Brežnev, Leonid Brežnevi poeg, saabus Tallinna maipühi saunas tähistama. Päevavalgust nägi protokoll, millega pandi alus uue sadama ehitamisele Viimsi poolsaare idakaldale teravilja impordi ja kivisöe ekspordi jaoks. Olime šokis, sest teadsime, milliseid probleeme elamumajanduses ja kogu infrastruktuuris see tänu tuhandetele idatöölisele endaga kaasa võib tuua. Koostasime partei keskkomiteele ja valitsusele sel teemal märgukirja, millele kirjutas alla Gustav Tõnspöeg. Seda laviini peatada ei

õnnestunud, kuid koos ehituskomiteega suutsime sadama kavandatud asukoha Randverest Maardu piirkonda nihutada. Nüüd, iseseisva Eesti tingimustes, kui sadam annab ja vahendab olulise osa riigi majanduskäibest, tundub jutt vastuseisust uue sadama ehitamisele päris jaburana, kuid siis olime kindlad, et patriootidena peame käituma nii, nagu me seda tegime.

Peagi nägi päevavalgust uus projekt: ehitada Venemaalt Muugaale naftasaaduste torujuhe. See kava äratas kõigis ohutunde looduskatastroofide võimalikkusest. Käisin sel puhul isegi Siberis Tjumeni naftaväljadel ja võisin oma silmaga näha troostituid pilte, kus lõhkenud naftatorud olid kilomeetrite ulatuses kogu eluslooduse aastakümneteks, kui mitte sajanditeks hävitanud. Moodustasime autoriteetse ekspertkomisjoni eesotsas akadeemik Arno Kõörnaga ja koostasime oma vastuargumendid sellele projektile. Ehitus jäi rajamata. Ka nüüdsetes tingimustes, arvestades majanduslikku situatsiooni ja riiklikku iseseisvust, jään lootma, et toonane otsus ei olnud väär.

Kõige jubedam projekt oli niinimetatud energotehnoloogilise kompleksi kavandamine Ida-Virumaale. Asi sai alguse seitsmekümnendatel. Eespool kirjeldasin seda rõõgatut projekti, mille teostamine oleks tähendanud põlevkivivarude ammendamist paarikümne aastaga, looduskatastroofi kogu Kirde-Eestis ning migratsiooni plahvatuslikku kasvu, mis oleks põliselanike osatähtsuse Eestis viinud 50% piirini. Nägime palju vaeva selle projekti tõrjumiseks. Suurejoonelised ehituskavad olid Dvigateli tehasel. Nende takistamine oleks olnud äärmiselt raske, kuna tegemist oli kaitseväe ettevõttega, mille laiendamist kohalikud võimud ei olnud võimelised peatama. Tallinnas oli valmimas hiigelpjekt Tartu maantee ja Lastekodu tänava vahelisse kvartalisse riikliku julgeolekukomitee administratiivhoone ehitamiseks, mis oleks maksma läinud oletatavasti 30–50 miljonit rubla ning süvendanud pealinna niigi keerulisi sotsiaal- ja majandusprobleeme. Need on mõned näited küsimustest, millega mul tuli nendel aastatel kas otseselt või kaudselt tegeleda. Ma ei taha nendega tõestada, justkui oleksin

üksnes sõdinud tööstuse arendamise vastu, sugugi mitte. Riik ilma arenenud tööstuse ja energeetikata on armetu ja näotu, seepärast oli meie soov näha eesrindlikku, kõrgelt mehhaniseeritud ja automatiseeritud tööstust, mis oleks oluliselt tuginenud kohaliku teaduspotsentsiaali saavutustele ja neid realiseerinud. Ideid ja mõtteid oli rohkesti, näiteks Bruno Saul tegi tõsiseid katseid alustada liidu alluvusega Punases RET-is CD-plaatide tootmist, millest vähesed inimesed tollal üldse kuulnud olid. Akadeemik Karl Rebase juhtimisel töötasid Tartu füüsikud välja unikaalsed laserid ning püüdsid neid tootmisesse juurutada. Ka sedalaadi näiteid oli palju, kuid meie jõupingutuste tulemused olid tagasihoidlikud. Masinate ja aparatuuride valmistamise ettevõtted olid liidulise alluvusega ning täitsid oma Moskva ministeeriumi ja tema alluvuses olevate teadusasutuste tellimusi, neil olid omad huvid, mis ei langenud kokku vabariigi huvidega. See oli tollase juhtimissüsteemi puhul paratamatus.

Tuli tegelda ka metsamajandusega. Koos teadlase Olev Luga ja teiste metsandusspetsistidega otsisime võimalusi lehtpuidu kasutamiseks, mida tol ajal peeti väheväärtuslikuks. Püüsi ehitati lääne moodsal tehnikal põhinev puitlaastplaatide tehas võimsusega 100 000 m³ plaate aastas. Tööstusprojekt valmis nendel aastatel koostöös plaanikomiteega Suur-Sõjamäe tööstusrajooni projekt, mille eesmärgiks oli linnaehituslikel eesmärkidel viia linnasüdamest välja Narva maanteelt Eesti Kaabel, raudteejaama piirkonnast elavhõbealadite tehas, mööblivabrikust vineerispoonide valmistamine jne. Selle projekti autoritele, kelle hulka ka mina kuulusin, määrati ENSV riiklik preemia.

Tööstuse arendamine ei ole ju eesmärk omaette, seda dikteerib elu ise. Paljud tööstusettevõtted said alguse sõjaeelsest Eesti Vabariigist või isegi kunagisest Vene impeeriumist. 1940 need natsionaliseeriti, muudeti artellideks, liideti omavahel, spetsialiseeriti ümber jne. Need ettevõtted valmistasid üsna laias nomenklatuuris turul nõutud kaupu. Piiramatu nõudluse tingimustes ja sõjajärgsetel aastatel avanenud tohutu suure Nõukogude Liidu turu tõttu

vois toodete nomenklatuuri kitsendada ja jõupingutused suunata mõne majanduslikult kasulikuma toote väljalaske tunduvale suurendamisele. Kui mõni ettevõtte saavutas mingi tootega märgatava osaluse üleliidulisel turul, sattus ta vastava liidulise ministeeriumi huviorbiiti ja peatselt ka selle alluvusse. Piltlikult toimus ettevõtte teiskordne natsionaliseerimine. Tööstuse juhtimine toimus valdavalt liiduliste ministeeriumide kaudu, mis tekitas üleliidulises ulatuses suuri vastuolusid, oli häiritud majanduse tasakaalustatud areng piirkonniti, suurenesid kulutused veostele, kohalikud partei- ja majandusjuhid ei olnud rahul ülitsentraliseeritud tööstuse juhtimisega.

1957. aastal mindi Nõukogude Liidus üle tööstuse juhtimise territoriaalsele põhimõttele, milleks moodustati rahvamajandusnõukogud.

Eestis allutati valdav osa tööstusettevõtteid rahvamajandusnõukogule, mille esimeheks määrati Arnold Veimer. See oli suhteliselt soodne ajajärk Eesti tööstusele. Saime jõulisemalt kaasa rääkida ettevõtete arengu, tootmissidemete ja toodangu struktuuri kujundamise probleemidele ja spetsialistide valikus. Uus juhtimissüsteem tõi enesega kaasa uued vastuolud Moskva tasandil, võim hakkas keskusest libisema üha enam regioonide kätte. Selle vältimiseks (?) kukutati võimult Hruštšov ja riiki hakkasid juhtima Brežnev ja Kossõgin, mis tõi kaasa järjekordse tööstuse juhtimise ümberkorraldamise, mille tulemusena rahvamajandusnõukogud 1965. aastal likvideeriti. Juhtimine läks taas ministeeriumide kätte.

Sama toimus ka Eestis. Näiteks, aparatuur-, masinaehituse-, ja metallitööstuse ettevõtted allutati valdavalt vastavatele liiduliste ministeeriumidele.

Ma ei välista, et paljudele ettevõtetele isegi meeldis niisugune allumine: ülemused kaugel, sai sageli Moskvast ja vahel ka välismaal lähetustes käia, kaubelda välja moodsamaid seadmeid, mida kohapeal oli raske saada jne. Selle tagajärjel hakkas kohalik turg üha enam puudust tundma kõige tavalisematest tööstustoodetest ja laiatarbekaupadest. Lünka püüdsid täita ETKVL-i, Eesti põllu-

majandustehnika, pimedate ühingu jmt. süsteemide ettevõtted. Eriti jõudsalt hakkasid Eestis arenema kohaliku tööstuse ministri teeriumi ettevõtted. See valdkond oli täielikult vabariigi alluvuses ja selle tulihingelised arendajad olid eri aegadel ministrid Vladimir Kão, Feliks Jürgens ja Viljar Veskiväli ning hilisem plaanikomitee esimehe esimene asetäitja Leonhard Tammeväli. Moskvast kaubeldi välja välisvaluutat, importseadmeid ja -toorainet. Kerksid uued tehased: Norma, Pioneer, Polümeer, Tartu plástmassitehas, turbabriketivabrikud, Vasar, Flora, Tallinna klaverivabrik ja paljud teised. Kohalik tööstus arenes kiires tempos, ennetades ülejäänud tööstust. Keskkomitee kippus plaanikomiteed süüdistama, et eelistame seda valdkonda liidualluvusega tööstusele, mis oligi tõsi. Kuid kohaliku tööstuse arendamine ei suutnud oluliselt parandada meie oma rahva vajaduste rahuldamist. Valdav osa tootangust oli orienteeritud liidulisele turule, kus turustamisraskustest polnud kunagi kuuldudki.

Üle poole tööstustoodangust andis töötlev tööstus ja nendes tööstusharudes oli vabariigil suurem õigus arengut dikteerida. Kergetööstuses, ehk nagu praegu nimetatakse, tekstiili-, õmblus- ning jalatsitööstuses töötas üle 30 000 inimese, enamik ettevõtteid olid suured ka maailma mastaabis. Rekonstrueerimine ja tehniline ümberseadistamine olid selles valdkonnas pidevad protsessid, kuid lõpptoodang oli jällegi orienteeritud üleliidulisele turule. Väga pikka aega juhtis seda tööstusharu ministrina väsimatu Jüri Kraft.

Toiduainetetööstus oli oma aja kohta moodne, kuna suures osas olid sisseseaded läänest muretsed. Eesmärgiks oli vabariigi elanike parem varustamine toiduainetega. Probleemidest mainin kaht: suurusehullustust tootmise kavandamisel ja kohustusi piima ja liha müügiks keskvalitsusele. Moskva ei tunnistanud optimaalse suurusega tootmisvõimsusi, millised oleksid Eesti oludele sobinud; mõõtu võeti Ameerikast, mitte Skandinaavia riikidest. Mitmel puhul (Pärnu piimakombinaat, Paide juustutsehhi, Põlva piimakombinaat, Rakvere lihakombinaat) püüdsin tõestada liidudusi võimsuste kavandamisel, sest põllumajanduslikku toorainet

sellistes kogustes lihtsalt ei oleks jätkunud; teiselt poolt veo, hoonete hooldamise ja seadmete amortisatsiooni kulud oleksid kujunenud õigustamatult kõrgeteks. Kuid tol ajal oli see asjatu targutamine. Kedagi ei huvitanud omahind, pankroti mõiste kuulus ulmejuttude maailma. Minu seisukohtadega enamasti nõustuti, kuid rohkem viisakusest, sest kõik teadsid: kui hakkame protestima, jäetakse meid rahadest ja seadmetest ilma, sest peale meie olid Nõukogude Liidus veel 14 liiduvabariiki ja vististi 68 oblastit, kes kõik oleksid ihaldanud neid ehitusi endale.

Mis puudutab piima ja liha müügikohustusi keskvalitsusele – siis nimetati neid liiduhangeteks – siis need olid vast kõige rangemad plaaninäitajad, mille täitmist jälgis NLKP Poliitbüroo ja meie poolelt EKP Keskkomitee esimene sekretär isiklikult. Need näitajad kinnitati liiduvalitsuse poolt viisaastakuplaanis ja mitte kellelgi ei olnud õigust neid muuta, praktiliselt olid need plaanid NLKP Keskkomitee Poliitbüroo pärusmaa. Isegi NSVL Plaanikomitee esimees keeldus sel teemal rääkimast, soovitades pöörduda keskkomiteesse. Piima ja liha väljaveokohustus moodustas 1980. aastatel 40–45% nende kaubalisest tootangust. Osa sellest kogusest jäi Eestisse sõjaväeosade, merelaevanduse ja kaitsetööstuse ettevõtete vajadusteks, ülejäänud saadeti enamasti Leningradi. Kui vaidlesime Moskvast liiduhangete koguste üle, vastati meile lihtsalt: tootke rohkem.

Liiduhankeid seostati söötade eraldamisega liidufondidest, mida samuti kõrgetes sfäärides jaotati. Kaheksakümnendatel kasvasid Eestile eraldatavad jõusöödakogused 400 000–600 000 tonnini aastas, 1989. aastal toodi Eestisse üle 1,2 miljoni tonni söötasid. Nendele kogustele hankisid majandid omal käel Venemaalt ja Ukrainast lisa. Sisseveetavad söödad mängisid olulist osa meie loomakasvatuse söödabilansis ja mõjutasid majandusnäitajaid positiivses suunas. Maatöötajate palgad kasvasid, sealjuures reaalpalk ületas linnaelanike oma. Majandid said rohkem võimalusi elumajade ja lasteaedade ehitamiseks ja külaelu arendamiseks. Hruštiovi kuuekümnendatel alanud põllumajanduslikud ümber-

korraldused hakkasid vilja kandma kaheksakümnendatel. Põllumajanduse pärast ei olnud meil vaja häbeneda, tootmismahud olid sellisel tasemel, mida me ei saavuta lähemate aastakümnete jooksul. Tõnurist ja Männik olid need, kes oskasid soodsat konjunktuuri ära kasutada. Sadade miljonite rublade ulatuses kutsuti Moskvast majandite lootusetuid põllumajanduslaenusid, majanduslikult nõrgad kolhoosid muudeti sovhoosideks, s.t. riiklikeks majanditeks, mis võimaldas neile eraldada riiklike investeringuid, olenemata majanduslikest tulemustest (kolhoosid kui kooperatiivse omandivormiga ettevõtted ei saanud otsestele riiklikele investeringutele pretendeerida). Kirjutan seda selleks, et lugeja saaks aru: just nendel aegadel maal kujunenud süsteem on saanud taasiseseisvunud Eesti oludes üheks rängemaks komistuskiviks. Lihtne maainimene kasutas kõiki saadavaid hüvesid ega pidanud teadma partei ja valitsuse majanduspoliitika keerdkäike. See oli poliitikute ja ideoloogide, vähemal määral majandusmeeste teene. Tegelikult toimus riigis tohutu tulude ümberjaotamise süsteem, lõviosa eelarve tuludest suunati igasugustele dotatsioonidele, milleks kulutati suures ulatuses nafta ja gaasi ekspordist laekuvat valuutat. Lisaks müüdi riigi kullatagavarasid, et osta sisse maailmaturul teravilja ja toiduaineid. Tõelisi tootmiskulusid, s.t. toodete omahinda nii põllumajanduses kui ka teistes majandusharudes, ei teadnud keegi ning seda oli praktiliselt võimatu arvutada, kuigi aeg-ajalt seda mõni püüdis teha, mis oli vaid enesepettus. Propagandaaparaat pasundas üle maailma, et leiva hind (vist 13 kopikat kilo) ja korterite üür (14 kopikat m²) on püsinud muutumatuna 50 aastat! Samal ajal püüti mitmel viisil takistada leiva söömist loomadele. Aga isegi kirjaoskamatu sai aru, et poest ostetud leib oli kõige odavam ja kasulikum loomasööt. Teravilja import oli 1980. aastatel Nõukogude Liidus kasvanud 30–40 miljoni tonnini aastas – ja seda maal, mis veel 20. sajandi alguses oli maailma suurim viljaeksportöör. Väidan, et Nõukogude majandussüsteemi hävitasid dogmaatilise mõtlemisega parteiliidrid ja nende põllumajanduspoliitika. Põllumajandus oli põhjatu soomülgas, mis

neelas iga aastaga enam ja enam ressursse, kuid kus tulemused üha halvenesid ja halvenesid. Baltikum oli selles suhtes erand, kuid ka siin võis igal sammul näha ebaperemehelikkust.

Pöördelised sündmused perekonnas

Kaheksakümnendad olid sündmusterohked ka meie perekonnas.

Kümnendi alguses jooksis Lennarti abielu Reginaga karile. Tema uueks abikaasaks sai Draamateatri näitleja Helle Pihlak. Nende perre sündis tütar Tuule.

Marit lõpetas keskkooli ja pidi otsustama, mida edasi teha. Omavahelise arutelu käigus jäime iluaiaandusel peatuma. Ta astuski Eesti Põllumajanduse Akadeemia agronoomiateaduskonda, kuid peatselt likvideeriti see eriala kui vabariigile mittevajalik. Marit lõpetas EPA 1987. a. ja asus tööle Tallinna aiandussovhoosis. Põllumajandus on mulle alati olnud südamelähedane valdkond, ka tollal nägin selles looduslähedust ja meie rahvuslike huvide kantsi. Võimatu oli ette näha selle mandumist juba lähematel aastatel.

Marit abiellus Andres Seepõlluga. 7. veebruaril 1988. a. sündis neil tütar Sinika ning 1. augustil 1989. a. poeg Rain. Need olid meie kõigi jaoks toredad, meeldejäävad sündmused.

Minu isa Georg Meri oli erakordselt tugeva tervise ja vaimuga inimene. Ta töötas suure jõudlusega oma elu viimaste päevadeni, trotsides rasket haigust, mille sümptomid ilmnid juba 1970. aastatel. Tema viimaseks tõlketööks oli Boriss Sutškov "Realism läbi aegade", mis ilmus eesti keeles 1984. a. Isa suri vähki 1983. aastal. Küllastasin teda haiglas ta elu viimastel päevadel peaaegu igal öhtul pärast tööd. Tema ainus soov oli, et toaksin Boržomi mineraalvett, mida tollal mitte kuskilt saada ei olnud, kuid mida mul siiski läbi tutvuste õnnestus meremeeste interklubist osta.

Palusin isa korduvalt, et ta hakkaks kirjutama oma mälestusi, ta muigas ja lubas seda ka tingimata teha, kuid enne olevat tal veel

mitmed pakilisemad tööd. Kasutasin isa erakordselt head mälu ja lindistasin mõned katked meenutustest, mõni päev enne tema surma, millest suurem osa on veel dešifreerimata, sest lindistuste kvaliteet on allapoole igasugust arvestust. Ehk pakub huvi alljärgnev meenutus, mille lindistasin 5. või 6. juulil 1983. a., mõned päevad enne isa surma, kus ta räägib oma endistest kolleegidest välisministeeriumis ja Eesti Berliini saatkonnas.

Eesti saadikuks Berliini oli 1934. a. värskelt määratud dr. Friedrich Akel. Ta oli silmaarst, seltskondlikult mõnus ja mõjuv nähtus, rääkis väga head saksa keelt, seega seltskonnategelane. Üksvahe oli ta Tallinna volikogu esimees, siis Krediidipanga juhatuse liige jne. Ta paistis seltskonnas välja rahamehena. Tema isa kolme karjamõisa realiseerimisest sai perekond omal ajal 50 000 kuldrubla. Tartu ülikooli lõpetamise järel täiendas ta ennast silmaarstina ühe aasta Berliini ülikoolis. Tallinna tultes öeldi talle, et eesti arstina sureb ta nälga, kuna keegi ei käi eesti arstide juures. See oli võib olla tõsi, kuna sakslasi usaldati rohkem kui eestlasti. Nii ka koguduste vanad eidekesed eelistasid saksa õpetajaid eesti õpetajatele. Kes eesti arstina tahtis tegutseda, pidi sirguma progressiivseks inimeseks. Akel tellis noorelt, alles Riias õpingud lõpetanud arhitekt Habermannilt, kes oli väga intelligentne inimene, kahe maja projektid Roosikrantsi tänavale. Suurema maja ostis Eesti Vabariigi valitsus Riigikontrollile 14 miljoni marga ehk 140 000 krooni eest – päris korralik hind sellise maja eest. Sellele järgnes suur skandaal. Kui Eestil olid mured diplomaatiliste esinduste loomisega, siis dr. Akel läks 1922. aastal saadikuks Soome, kus ta asendas dr. Kallase, kes omakorda oli määratud saadikuks Londonisse. Kuid peatselt sai Akel riigivanemaks, sest ta oli kristlik rahvaerakondlane. Partei koosnes siis viiest liikmest ja kasutas vahel konjunkturi, kui ükski erakond ei saanud ilma temata häälteenamust, ja nii juhtuski, et Akel sai riigivanemaks, mida ta väga kahetses, sest tema ajal toimusid 1. detsembri sündmused, mille käigus ta peaaegu oleks elu kaotanud. Ta oli inime-

ne, kes ei tahtnud millegagi riskida, samal ajal väga meeldiv seltskonnainimene ja anekdootide jutustaja. Tema eelkäija Berliinis oli aastast 1921 Karl Menning, suurimaid eesti lavastajaid, Vaneemuise teatri direktor, kes enam teatrilale tagasi ei läinud. Menning oli kahtlemata Akelist palju intelligentsem. Menningul oli selline õnnetus, et tema abikaasa, sündinud von Feihtlender, oli rahvuselt juuditar, päris kena naine, kellega ta tutvus juhuslikult meie saatkonna lähedal kohvikus. Eesti välisministeeriumis mõeldi, et Hitleri võimuletulekuga pannakse pahaks, et saadiku naine juuditar on ja seetõttu saadeti Menning saadikuks lätlaste juurde Riiga, kus ta ka oma karjääri lõpetas ja pensionile jäi.

Akel tuli Berliini veebruaris 1934. Saatkonna nõunikuks määrati Jaan Mölder, ehitusinsener, kauaaegne konsul Leningradis ja saatkonna sekretär Riias. Mölder oli Leningradis samasugune seltskonnainimene nagu Akel, ainult rahadeta. Ta oli Peterburi Eesti Seltsi esimees ja laulumees. Välisministeeriumis olid eriti need inimesed, kellel majandusega ei olnud tegemist, arvamusel nendest, kes olid veidigi kokku puutunud majandusküsimustega, et nad on suured majandustegelased. Mölder määratigi saatkonna nõunikuks, kuna Eestil olid Saksamaal suured majanduslikud huvid. Saksa keelt ei rääkinud ta nii hästi kui Akel, kuid tema esinemine oli päris soliidne. Berliini tultes ütles ta, et tegi suure vea koha vastuvõtmisega, siin tuleb euroopalikku tööd teha, aga tema olevat rohkem idaasjadega harjunud.

Välisministriks oli tollal Julius Seljamaa, kellel oli küllaldast poliitilist taipu. Seljamaa haigestus maovähki, Viinis opereeriti teda ning selgus, et asi on lootusetu. Kui Akel teada sai, et Seljamaa lahkumine on paratamatu, ütles ta minule, et peab tingimata võitma Tallinna ja riigivanemaga rääkima, kuna välisministri koht vabaneb ning praegusel ajal ei ole sugugi ükskõik, kes on välisminister. Seljamaa suri varsti pärast seda. Seega sai Akel Berliini saadik olla veidi üle kahe aasta. Päts määras ta välisministriks 1936. aastal ja uueks saadikuks Berliini Tohver.

Kaks aastat hiljem suvitas Akel Keila-Joal endises Volkonskõi lossis, mis kuulus välisministeeriumile. Nagu Akel seda mulle üsna rääkis, ühel päeval saabus värske post, ta lööb lahti "Päevaleht" ja loeb sealt, et välisministriks on määratud Karl Selter. Päts ei olnud talle ühtki sõna sellest lausunud.

Eesti välisministri ja tema lähikondlaste reageeringust Ribbentropi-Molotovi kokkuleppe sünnile jutustas isa järgneva loo:

Augustis 1939 komandeeris Selter mind paariks päevaks Soome. Nimelt oli päevakorras Sillamäe põlevkiviõlivabriku saatuse otsustamine. See kuulus Rootsi Wallenbergi kontsernile ja nad tahtsid sellest kiiresti lahti saada, kuna olid kindlad, et sügisel puhkeb sõda. Nad pakkusid vabrikut meie valitsusele. Vabrik oli kõige progressiivsema tootmisega põlevkiviettevõtte, kuna seal osati kasutada kolmanda sordi põlevkivi (peenpõlevkivi – H. Meri märkus). Peenpõlevkivi pressiti kokku kartulisuurusteks tükkideks, mis võimaldas teda kõikjal kasutada. Pealegi oli see ainus ettevõtte, kus teostati põlevkivi maapealset (lahtist) kaevandamist. Sillamäe oli varemalt suvituskoh, kus olid peamiselt Peterburi elanike suvilad, neid võis olla 400–500.

Mina ei olnud selle ostu vastu, kuid Wallenberg tahtis selle eest 4 miljonit krooni. Kuna tal oli kiire, siis oleksime saanud sellest summast ka maha kaubelda. Selter leidis, et valitsusel ei ole selles raha ja saatis mind Soome läbi rääkima Soome Panga ja Soome Tööstusettevõtete Ühingu. Arvestades lähenevat sõjaohu võis Soome sellest ettevõttest kui energeetikaallikast huvitatud olla. Kohtusin hr. Hackzelliga, kes oli ettevõtjate ühingu esimees, pärastine Soome peaminister, ta suri Moskvast jätkusõja läbirääkimistel südamerabandusse. Et olukorraga tutvuda, kutsus ta mind restorani lõunastama. Lõunalauas läbirääkimiste käigus ütles ta, et sõda võib iga hetk alata, seepärast vaevalt Soomest ostjat saab. Söömingu ajal kostis tänavalt kisa ja liikumist, selgus peagi, et ajalehepoisid olid tänavale tulnud viimaste uudistega: Moskvast kirjutati alla Ribbentropi-Molotovi leping. Kuna Hackzell oli ka

kogenud diplomaat, kauaaegne Soome saadik Moskvast, siis arutasime pikalt kujunenud olukorda ning leidsime, et see on meie mõlema maale süge. Samal päeval lendasin Tallinna tagasi ja leidsin ministeeriumis eest Selteri, tema abi Öpiku ja Kirotari kõige roosilisemas meeleolus, et nüüd, pärast lepingu allakirjutamist ei olevat meil enam midagi karta...

Baltisakslaste ümberasumisest meenutas isa järgnevat:

1939 oli mul komandeeritud Rootsi, Taani ja Norrassse. Kuna ma ajasin väliskaubanduse ja välismajanduse asju võrdlemisi iseseisvalt, siis mind keegi ei komandeerinud, vaid ma ise otsustasin sinna sõita. Selleks, et lõplikult realiseerida seda kokkulepet, mis mul maikuus rootslastega sõlmitud ja mis meile oli üsna soodne. Taani sõitsin umbes samal põhjusel ja et likvideerida mõned lahtised otsad ja Norrassse peamiselt selleks, et vaadata, kas me saame veel meritsi tarnida metalle, esmalt vaske Norrast.

Ärasõidupäeval kanti mulle ette, et mingisugune Saksa laev on saabunud sakslaste pealevõtmiseks, kuid keegi ei saanud aru, mis sakslasi tuleb peale võtta. Lendasin samal päeval Stockholmi. Kesköö paiku palus Saksa saadik Frohwein Pätsu üles äratada, et tal on äärmiselt tõsine ja tähtis asi edasi anda. Saksa saadik seletas talle, et Hitler on otsustanud baltisakslased Baltikumist ära kutsuma. Pätsule see uudis loomulikult ei meeldinud, ta oli eriti löödud, kuna oli kõik lootused rajanud Saksamaale ja ei pidanud võimalikuks midagi Saksa tahtmise vastu ette võtta ega protesti avaldada. Järgmisel hommikul jõudis Berliinist kohale Saksa delegatsioon ja algasid läbirääkimised. Mingisugustel segastel asjaoludel usaldati läbirääkimised sakslastega Ants Markusele, meie saadikule Varssavis ja Budapestis. Markusel mingeid isamaalisi seisukohti ei olnud. Ta oli lihtsalt üks välisministeeriumi ametnik. Nõue meie kodanikud välja anda, sest baltisakslased olid Eesti kodanikud ja nende varad kinni maksta, oli rahvusvahelises praktikas ainupärane. Kui mina oleksin kohal olnud, siis tõenäoliselt oleks mind pandud neid läbirääkimisi pidama ja ma ei oleks seda niisama läbi lasknud, vaid püüdnud sakslaste nõudmisi kärpida.

Seda ei süündinud, vastupidi, sõlmiti sakslastega see tuntud leping, mis nägi ette ka Saksa usaldusvalitsuse loomise Eesti pinnal. Kuusjuures see usaldusvalitsus pidi koosnema ainult sakslastest ja ilma mingisugusegi kontrolli võimaluseta. Kontrolli võimalus, väga etlets, tuli hiljem seoses riigivarade küsimustega ning selleks määrati Teemant, kuid lepingu põhjal tal mingeid õigusi polnud.

Kui ma oma Skandinaavia-reisilt mõne aja pärast tagasi jõudsin, oli kõik juba tehtud ja uus Saksa delegatsioon juba kohale jõudnud. Piip oli selle delegatsiooniga läbirääkimisi alustanud. Ma sattusin esimesele koosolekule ja pärast seda, kui olin seal sõna võtnud, usaldas Piip läbirääkimised minule ja enam sakslastega tegemist ei teinud. See valdkond, mis mulle jäeti, olid majanduslikud kokkulepped sakslastega (kuidas varasid hinnata, kuidas tasuda jne.). Imelik oli see, et majandusminister Leo Sepp, kes oli kõrgharidusega majandustegelane, ei ilmutanud mingit murei probleemide üle, milliseid tagajärgi meie rahandusele võib tekitada sakslaste nõudmise – hakata neile võrdlemisi kiires tempos tasuma siia jäetud väärtusi – rahuldamine. Kas võib tekkida inflatsioonioht? Oletati, et neid varasid saab olema kuni 200 miljonit krooni. Arhiivi ja haruldaste raamatute osas kehtestati kord, mille järgi neid nimetusi, milliseid oli avalikes raamatukogudes vähem kui 4 eksemplari, ei lubatud kaasa võtta. Kultuuriväärtuseid, nagu maalid ja skulptuurid, kui neil oli otsene seos meie maa ajaloo, ei lubata välja. Haridusministeeriumi loata ei lastud midagi välja viia. Selle töö eesotsas oli magister Laid, sõjaväeõppejõud. Saksa delegatsiooni juht, kes oli nats, ulatas mulle Hitleri allkirjaga kirja, mis oli adresseeritud temale, et ta peab välja kauplema Bernt Notke kuulsa altari. Ütlesin talle, et mul on väga kahju, kuid see altar on tellitud Tallinna Rae poolt Bernt Notke Lüübeki töökojast 1480. aasta paiku, sellel on ka Tallinna linna vapp peal ning see on seotud linna ajaloo.

Peaminister Jüri Uluots kirjutas 28. septembril 1939 alla otsusele, millega Georg Meri määrati valitsuse volinikuks väärtuste

üleandmise korraldamisel, mis oli ette nähtud protokollis Eestis asuva saksa rahvusgrupi Saksa riiki ümberasumise kohta. Tema esistumisel moodustati väärtuste üleandmise küsimuste lahendamiseks komisjon, mille liikmeteks määrati majandusministri abi A. Keller ja Eesti Panga asedirektor L. Parkas.

Võiksin veel mitmeid isa meenutusi kirja panna, kuid ma ei ole sugugi kindel, kas nooremad põlvkonnad selliste küsimuste vastu huvi tunnevad, sest elu läheb oma rada edasi, informatsiooni hulk suureneb iga päevaga, inimestel on omad probleemid... Võib-olla ma eksin?

1983 oli raske aasta. Harjumatu oli, et isa enam ei olnud. Nii tore oli olnud temaga jagada oma muresid ja head nõu saada, nii palju jäi temalt veel küsimata. Nüüd oli see kõik läbi. Ema jäi üksinda Vabaduse puistee korterisse ega tahtnud mingist elukohavahetusest kuulda. Ta oli aastatega muutunud väga koduseks, käis harva külas, eelistas rohkem ise külalisi kohviga kostitada. Isegi Laulasmaa suvilasse külla tulles või linnas meid külastades ei tahtnud ta kunagi ööseks oma kodust eemale jääda. Õnneks oli tal tervis päris hea, ainult jalad tegid veidi vaeva. Ta oli hea iseloomuga, heasüdamlik, armastav ja hoolitsev ema, kuid hindas iseseisvust, sõltumatust ja vabadust. Meil vennaga ei olnud võimalik teda majanduslikult toetada, sest ta oleks solvunud. Võin öelda, et meie vanemad toetasid meid vennaga peaaegu oma surmani. Oli me sellega niivõrd harjunud, et ei andnud sellest endile aru veel täiskasvanud peast. Kui vahel emalt küsisin, kuidas ta ots otsaga kokku tuleb, siis naeris ta, et toitjakaotuspensioniga (vist 70–80 rubla kuus) pidi ta lähedalt ära elama.

Järgmisel, 1984. aastal tähistasin Andineemel Kuusalu lähistel omaste ja sõpradega oma esimest tõsisemat juubelit – 50. sünnipäeva. Oli päris tore pidu.

1986. aastal oli tõeline talv ja lumised jõulud. Kogu jõululaupäev, mis sel ajal oli tööpäev, sadas paksu lund, tänavad olid umbed, autod ukerdasid ja inimesed liikusid suurte raskustega. Oli me kokku leppinud, et ema tuleb jõululaupäevaks meile, Marit oli

Tartus. Ema ainsaks jõulusooviks oli saada kohviube, mida sel ajal poodides polnud, nagu seda periooditi ühe või teise kaubaga ette tuli. Juhtus nõnda, et mul oli raha ainult mõni rubla, kohvikilo maksis vist 20 rubla ja teistelt oli piinlik laenata, pidin seda võtma hoiukassast (sel ajal nimetati nii panka, kus olid eraisikute hoiused). Õhtupoolikul võtsin ametiauto, et sõita Raekoja platsile hoiukassasse, võtta kiiresti raha, muretseda kohvi ja sõita Nõmmele, et ema meile Mustamäele viia. Tegelikkus tegi minu plaani oma korrektiivid. Hoiukassa alumine saal oli remondi tõttu suletud, ülemise korruse saali järjekord ulatus alla välja. See näitas, et jõulud olid rahva jaoks suured pühad ka nõukogude ajal. Kulus peaaegu tund raha saamiseks ning autojuht oli ootamise pärast nii vihane, et mul tuli tööle tagasi sõita. Taksot oli võimatu saada. Kui mõne aja pärast emale helistasin, ta enam ei vastanud ja ma järeldasin, et ta läks omal käel. Töölt koju jõudes olin üllatunud, et ema ei olnud meile veel jõudnud. Mingi aimdus võimalikust õnnetusest andis enesest märku. Sai helistatud siia-sinna, närvid olid äärmiselt pingul. Paari tunni pärast saime teada, et ema enam ei ole, ta oli hukkunud autoavariis umbes 100 meetri kaugusel oma koduvärvast. See oli mitte üksnes minu kõige süngem jõululaupäev, vaid kõige jubedam päev minu elus. Ema oli alati olnud perekonda ühendavaks lüliks. Matuseasjade korraldamisel läks tarvis arstide tõendit Nõmme polikliinikust, ent see vist jäigi saamata, sest emal puudus haigekaart: nimelt polnud ta kordagi arstiabi vajanud.

Muudatustest plaanikomitees

1983. aasta augustis teatas Paulman, et ta andis nõusoleku asuda tööle partei keskkomiteesse ökonoomikaosakonna juhataja kohale. See koht ei olnud tegelikult midagi väärt, kuid oli olulise tähtsusega edasisele karjäärile. Ta võttis endaga kaasa mõned plaanikomitee inimesed. Sellest ajast peale nägin ma Paulmanis hoopis

teistsugust meest, kui olin seni tundnud. Tema ümbersünd oli minu jaoks kohutav. Olin ennegi näinud metamorfoose, kus igati normaalne keskastme ametnik ei tunne edutatuna enam kunagisi kolleege ja karjääri katkemisel muutub taas endiseks, justkui poleks vahepeal midagi olnud. Kahjuks on see tingitud vähesest intelligentist ja inimese enesekontrollimehhanismi nõrkusest. Inimene sellest ise ilmselt aru ei saa, tahaks loota, et see kõik minu kohta ei käi. Jumal teab? Paulmanist ma ei oleks selliseid muutusi oodanud. Mäletan, et ta kutsus meid Endel Eeroga keskkomiteesse. Arutasime mingisuguseid tööstuse perspektiivse arengu kavasad. Arutelu läks ägedaks ja lõppes, kui Paulman hüsteeriliselt rusikat vibutades kärkis, et ta alles näitab meile kõigile, kui me jätkame tõrksat suhtumist liidualluvusega tööstuse arendamisse. Ta käitumine ja kõnemanneer olid omandanud uue värvingu.

Plaanikomitees algas pärast Paulmani keskkomiteesse asumist kiire kaadrivahetus. Aseesimees Aleksander Logussov lahkus ja teda tuli asendada Jakob Saks. Rahandusministeeriumist toodi uueks aseesimeheks karjääriametnik Igor Belistov. Aseesimees Georgi Maltsev saadeti pensionile ning tema kohale edutati minu valitsuse osakonnajuhataja Vladimir Radovski. Nüüd tekkis uus mure, keda leida Radovski asemele. Uus kandidaat tuli kooskõlastada Paulmaniga. Pakkusin talle ridamisi mitmeid inimesi, ent ükski kandidaat ei läinud läbi. Mitme kandidaadi osas võis tal olla õigus neid mitte toetada. Lõpuks otsisin üles Edgar Savisaare, kuna juhtusin lugema mõningaid tema artikleid ja mul tekkis huvi autori isiku vastu. Vestlesin temaga, mulje jäi hea. Tal oli üks soov või tingimus uuele töökohale asumisel: saada sõiduauto ostuluba, mille ka Tõnspoja abiga lubasin muretseda. Kandidatuuri kooskõlastamine Paulmaniga oli üle ootuste lihtne, ta toetas Savisaart kahel käel.

Savisaar elas kiiresti sisse uude ametisse ja, mis veelgi olulisem, lõi osakonnas soodsa töökliima. Valitsuse juhina olin üsna killustatud igasuguste jooksvate rutiinsete küsimustega ja Moskvast käimistega, seepärast ma ei saanud Savisaare ja perspektiivküsimustega

sel määral tegeleda, kui oleks vaja olnud. Savisaar esines sageli raadios ja kirjutas ajalehtedes. Meil oli temaga kokkulepe, et sel puhul ta ei puuduta plaanikomitee temaatikat, see oli tol ajal tabu nagu ka nüüd iseseisvas Eestis ja ka mujal; riigiteenistujad ei ka jasta meedias ministeeriumi või valitsuse tegemisi.

Mis mulle eriti silma paistis ja on meelde jäänud, on Edgar Savisaare erakordselt hea reaktsioon, suur töövõime ja kiirus. Ühel korral arutasime mingi kirja teksti ja ma palusin teha mõned täiendused. Savisaar lahkus. Pidasin ühe telefonikõne, kui Savisaar oli juba tagasi. Ma ütlesin, et me juba leppisime kokku. Tema vastab, et jah muidugi, kõik on juba valmis. Selline tempo pani mind tõesti imestama. Kiired asjad kirjutas ta ise kirjutusmasinal, kusjuures kümnel sõrmel ja märksa kiiremini kui meie masinakirjutajad.

Mõni aasta hiljem, kui Paulman oli juba plaanikomitee esimees, kutsus mind enda juurde, oli väga ärritatud ja alustas rünnakuga: miks ma Savisaart tööle ei pane, vaid võimaldan tal haltuurat teha, kas ma tean, et Savisaar maksab parteimaksu summalt, mis ületab tema kui esimehe kuupalga. Sain aru, kust tuuled puhuvad, see ei olnud midagi muud kui ühe meie väheandeka ja kadedavõitu kolleegi "koputus" esimehele. Võtsin asja rahulikult ja kinnitasin, et olen asjadega kursis ja kui soovitakse veenduda, et Savisaar teeb oma eratööd väljaspool tööaega, siis tuleb tulla kell seitse hommikul, sest kell kaheksa on ta juba raadios, et õigeks ajaks, s.t. üheksaks tööl olla. Sellega kõik piirdus. Loodan, et ma Savisaarega seda teemat ei puudutanud. Savisaarega juhtus mitmeid lugusid, milles tundsin talle südamest kaasa. Kord sain kirja autoinspeksioonist, milles paluti arutada Savisaare kiiruseületamise juhtumit. Teinekord tuli Savisaar Leedu reisilt ja jutustas, kuidas ta Palanga merevaigumuseumist väljudes pani tähele, et auto on kahtlaselt viltu vajunud, lähemal uurimisel selgus, et auto ühe poole rattad olid varastatud. Kord Lasnamäel oma maja ees hommikul auto juurde astudes avastas ta, et esiklaas oli koos tihendiga ära varastatud. See oli tõsisem juhtum, sest uus klaas õnnestus

osta, kuid klaasitihendit ei olnud kuskiltki saada. Kolleeg Tammeväli pani oma oskused ja tutvused mängu ning uus tihend saadi viist otse tehaseist.

1986. aasta aprillis asus plaanikomitees tööle lühemat kasvu, tiheduse poole kalduv üle keskea meesterahvas, keda teistele eriti ei tutvustatud. Üksnes plaanikomitee tollane esimees Gustav Tõnspoo nimetas mulle, et nüüdsest töötab meil KGB esindajana eksperti ametikohal Roland Kesker. Ta oli asutuses kui võõrkeha, alguses pandi ta majandusosakonda, mida siis juba asjadevalitsuseks nimetati, kuid hiljem vormistati ta välismajandussidemete ekspordi allosakonna juhatajaks. Minul temaga kokkupuuteid praktiliselt ei olnud, pealtnäha oli ta rahuliku loomuga inimene. Millised olid tema ülesanded, jäigi mulle selgusetuks, oletan, et ta kirjutas oma leivaisadele ettekandeid asutuses valitsevast meelsusest ja ülemuste usaldusväärsusest. Kas tal oli mingi roll meie esimehe Gustav Tõnspoo väljavahetamisel Valeri Paulmani vastu, jääb ilmselt igaveseks teadmata, kuid see vahetus toimus aasta pärast Keskeri tööleasumist meil. Nagu veidi hiljem teatavaks sai, määrati peaaegu igasse asutusse ja suurde ettevõttesse julgeolekukomitee töötaja. Mõeldes nendele ettevõetud sammudele, tundub praegu, et KGB tundis tol ajal kõigist kõige paremini lõpu alguse saabumist.

1987. aasta veebruaris külastas Eestit Mihhail Gorbatsšov abikaasaga. Juba varakult alustati ettevalmistustega. Üksikasju enam ei mäleta, kuid partei käivitas laialdase aktsiooni kõikvõimalike ettepanekute kogumiseks, et kaubelda temalt välja võimalikult palju investeeringuid ja valuutat. Kogu see šou oli üles ehitatud Gorbatsšovi lemmiktemale – tootmise moderniseerimisele ja efektiivsuse kasvule. Selle rumala tööloigu sain endale kaela. Suurem osa laekunud ettepanekutest praagiti välja, kuid need, mis jäid sõelale, tuli hiljem korralikult vormistada ja majanduslikult põhjendada. Enne Moskvasse saatmist vaatasime need materjalid rida-realt Karl Vaino juures läbi. Hiljem pidin koos oma kolleegidega Moskvas plaanikomitees kabinetist kabinetti käima, et seisukohti saada.

Gorbatšov alustas oma visiiti Eestis kõnega, milles ta Tallinna Riiaks pidas, solvates sügavalt meie eneseväärikust. Ta püüdis kõigiti näidata, et me ei suuda ilma Nõukogude Liiduta toime tulla. See oli liialt julm isegi kohalikele kommunistidele ja vallandas rahva seas tohutu pahameelelaine. Ka teised väiksemad liiduvabariigid tunnetasid seda kui kõigi liiduvabariikide pihta suunatud ülekohtust seisukohta. Sellest peale, aga muidugi mitte ainult selle tõttu, hakkas käärimine ja ilmnesid rahulolematuse märgid kogu Nõukogude Liidus. Olin ise veendunud, et tolle Gorbatšovi esinemise ettevalmistamises osalesid ka EKP Keskkomitee inimesed eesotsas Karl Vainoga, sooviga panna rahvale päitsed pähe. Kukkus välja teisiti, otsekui õli valati tulle ning rahva vabadusiha tärkas uue jõuga. Miskipärast tunnetan, et just too Gorbatšovi esinemine äratas rohkem kui kunagi varem nõukogude aastatel iseseisvumise ideed ning konsolideeris selle nimel tegutsevaid inimesi, sõltumata nende parteilisest ja sageli ka rahvuslikust kuuluvusest.

23. veebruaril võttis NLKP Keskkomitee vastu põhimõttelise otsuse Gorbatšovi külaskäigul tõstatatud küsimuste läbivaatamise kohta ning selle alusel andis NSVL Ministrite Nõukogu oma korraldused juba 4. märtsil. Kuu aega hiljem (3. ja 7. aprillil) oli samal teemal NSV Liidu Plaanikomitee esimehe asetäitja A. Reuti juures nõupidamine, milles osalesid K. Vaino, B. Saul, G. Tõnspoeg, L. Tammeväli, minu asetäitja E. Eero jt., kokku üle 30 inimese. Mõned asjad õnnestus isegi välja kaubelda. Näiteks, Sili kaadi tehases kavandati uuendada telliste presside seadmetik, Koeru teleülekandejaamale kavatseti eraldada raha ja seadmed, anti korraldus raha eraldamiseks mehaanikatehase Teras rekonstrueerimiseks, Tallinna Polütehnilisele Instituudile lubati seadmete soetamiseks igal aastal kaks miljonit rubla, otsustati eraldada valuuta õõnespaneelide liini ostmiseks Soomest ja seadmete ostmiseks tekstiilivabrikule Areng, nõustuti Lääne-Saksamaalt margariinivabriku ostmisega võimsusega 30 000 tonni aastas. Lisaks nimetatule anti korraldused läbi vaadata tekstiiliettevõtete tehniline ümberseadistamine, Poola firmade kaasabil uue linavabriku

ehitamine Võrru, kartuli ümbertöötlemistehase ehitamine, Kohtla-Järvele majaehituskombinaadi ehitamine võimsusega 140 000 m² elamispiinda aastas, 300 kohaga võõrastemaja ehitamine Tartusse poolakate poolt ja mitmeid teisi küsimusi. Tallinnas Ristiku tänaval asunud amortiseerunud vana margariinivabriku asemele oli kavandatud ehitada tehas Suur-Sõjamäe tööstuspiirkonda. Meie soov oli ehitada tehase seadmed 10 000 tonni margariini tootmiseks, millest oleks piisanud meie ja Läti vajadusteks, kuid moskvalased ei nõustunud nii väikse võimsusega. Peatselt saabusid Eestisse Saksamaalt seadmed, alustati isegi ehitustöödega, kuid sotsialistliku majanduse kokkuvarisemisega see ehitus seiskus. Mul ei ole õrna aimu, kuhu see moodsa margariinivabriku sisseseade erastamise käigus kadus. Sama saatus tabas peaaegu kogu kavandatud programmi. Minu arvates iseloomustavad eelnevad näited sotsialistliku plaanimajanduse põhjalaskmist, kui arvestada, et peasekretär ja teised poliitbüroo liikmed külastasid pidevalt riigi eri piirkondi ning igal pool toimus taoline almuste palumine ja riigipea ning parteijuhtide heldekäelised annetused, kuid Eestiga võrreldes mitme suurusjärgu võrra mahukamad. Kas sellise valitsemisstiili juures sai üldse rääkida tasakaalustatud plaanidest ja plaanimajandusest? Aastast aastasse suurendati materjalide ja rahaliste vahendite "reserve", et ülemustel oleks midagi jaotada. Sellise kombe algeid tuleb otsida ajaloost. Halb oli see tsaar või kõrge ametnik, kes alamatele midagi ei jaganud. Samasugune süsteem oli valdav alates Moskvast, liiduvabariikidest, oblastitest ja rajoonidest kuni kolhoosideni välja ning oli paisuva korruptsiooni üheks lätteks. Neid hoobasid hakkasid kasutama oma isiklikes huvides ka keskastme ametnikud. Nii mõnigi Eesti kohalik ülemus sai Moskva tutvuste kaudu oma asutusele luksusautodeks peetud Tšaika või ZIM-i vastutasuna ametniku ja tema perekonna suvepuhkuse korraldamise eest Eestis.

1987. aasta märtsis lahkus mulle teadmatul põhjusel ametist plaanikomitee aseesimees Vello Rosenberg, kelle asemele määrati Roland Nymann. Kuu aega hiljem teatas Gustav Tõnspoeg Karl

Vaino "ettepanekust", et tal tuleb asuda tööle rahvakontrollikomitee esimehena. Kirjutasin sellest lühidalt eespool, kui kommenteerisin Bruno Sauli mälestusteraamatut (vt. ptk. "Kokkupuudetest tolle aja partei- ja riigitegelastega"). Tolle aja võimuvõrgudele iseloomulikult kutsuti 28. mail 1987. aastal kokku kolleegiumi liikmed, osa võtsid ka keskkomitee sekretär Nikolai Ganjušev ja osakonnajuhataja Valeri Paulman. Kõik toimus vene keeles. Ganjušev esines paariminutilise mittemidagiütleva sõnavõtuga, et partei keskkomitee pidas vajalikuks suunata Gustav Tõnspoe teisele tööle ja tema asemele määrata plaanikomitee esimeheks kõigile hästi tuntud Valeri Paulman. Sõna sai Paulman. Ta tõusis püsti, pani pintsakunööbid kinni, kõhatas ja alustas oma kõnet. Paulmani esinemisest mäletan üksnes fraase, et kõrvalseisjana näinud ta keskkomiteest hästi neid puudusi, mis ilmnevad plaanikomitee juhtimises ja asutuse töös, tema tänab parteid usalduse eest ja on valmis uuel tööpostil tegema kõik selle heaks, et puudused kõrvaldada. Minu süda oli sees lõhkemas, uhke ja alati sirge seljaga Gustav Tõnspoe istus kühmuvajunult, näost punane, kolleegiumilaua otsas. Ma ei mäleta tema sõnavõttu. Lõpuks ütles Ganjušev: "Kui küsimusi ei ole, siis lõpetame." Meie, Tõnspoja kolleegid, olime kui lambakari, sõnatud ja tegutsemisvõimetud. Sellisteks oli süsteem meid kujundanud.

Paulman jätkas kaadrimuudatusi ja asutuse struktuuri täiustamist. Belistov suunati tööle keskkomiteesse Paulmani endisele töökohtale, sealt toodi plaanikomitee aseesimeheks Sergei Trifonov. Aseesimees Jakob Saks vahetati välja Urmo Kala vastu. Jätkus struktuuri reorganiseerimine, milleks esimees isiklikult joonistas kastikesi ja kavandas alluvussuhteid. Sel ajal võeti vastu NLKP Keskkomitee ja NSVL Ministrite Nõukogu ühismäärus plaanorganisatsioonide töö tugevdamisest, milles nähti ette koondplaani struktuuriüksuse juhtimine vahetult aseesimehe poolt. Samasugune dokument võeti vastu ka Eestis. See tähendas kas minu vallandamist või määramist aseesimeheks. Paulman kutsuski mind välja ja näitas, et on kavandanud struktuurimuudatuse, milles nähakse mulle ette

makond, mis hakkaks koordineerima mitme teise iseseisva osakonna tööd. Ma ei mõelnud hetkegi, hakkasin valjusti naerma ja ütlesin, et ei soovi täita vankri viienda ratta rolli. Ma lõin Paulmani oma üleoleva käitumisega rööpast välja. Ta lausus vaid, et sel juhul jätkab ta minu jaoks teiste võimaluste otsimist. Selle peale julgesin lausuda, et üheks võimaluseks oleks mind määrata aseesimeheks. Ta vastas, et ei saa, Vaino olevat vastu. Küsisin, miks. Ta ei teadvat. Usun, et see tegelikult nii ka oli.

Püüd vabaneda Moskva haardest ilmselt motiveeris nelja mehe – Edgar Savisaare, Siim Kallase, Tiit Made ja Mikk Titma – laia kõlapinda leidnud artiklit "Isemajandav Eesti", mis ilmus "Edasis" 1987. aasta septembris. Artikkel lõi laineid üle kogu Nõukogude Liidu. Mul puuduvad andmed, kuid arvan, et sellele reageeriti pressis laiemaltki. Samas oletan, et artikli autorid ei osanud ette näha sedavõrd tormilisi reageeringuid.

Artikkel tõi kaasa tugeva vastureaktsiooni, mida ma Paulmani tõttu otsekohe tunda sain. Ärritust ei põhjustanud mitte niivõrd artikli seisukohad kui autorite ootamatu käitumine. Küsimust arutati kolleegiumi kinnisel istungil, õieti ei olnud arutelu, olid vaid Paulmani emotsioonid. Üksikasju ma ei mäleta, kuid lõppotsus kõlas järgmiselt: Meril tuleb lähipäevil televisioonis esineda ja artikli sisu kummutada; plaaniinstituudi direktoril Vambola Vokil tuleb kirjutada "Rahva Hääles" kogu lugu hukkamõistev artikkel. Ütlesin, et ei soovi sel teemal esineda, mille peale tehti mulle kurja häälega selgeks, et see on käsk, mis kuulub täitmisele. Sattusin jubedasse olukorda ning ei osanud kellegagi nõu pidada. Vahetasin Ellen Ternoga mõtteid, kuidas asjale läheneda. Valmistasin ette mingi teksti, mis on säilinud siamaani, ja näitasin seda Lennartile. Tal ei olnud aega mind aidata, kuid ta ütles, et sellise tekstiga ma esineda ei või. Saade oli juba järgmiseks päevaks välja kuulutatud. Närveerisin kõvasti. Olen lõputult tänulik telekommentaator Feliks Unduskile, kes oskas küsimused neutraalses vaimus esitada ning juhtis saate meie majandusprobleemidele, remaldudes artiklist ja selle autoritest. Tundus, et artiklile vastu-

rünnaku korraldamise idee ei tulnud Paulmanilt. Olin tunnistajaks, et talle pidevalt keegi helistas ja nõudis vastusammusi, kes keegi pidi olema üks keskkomitee sekretäridest.

Mul on säilinud pealiskaudsed märkmed EKP Keskkomitees 22. detsembril 1987 toimunud nõupidamisest, kus osalesin. Asjatult otsisin dokumentidest vihjeid selle ürituse kohta. Nõupidamise teemana olen üles kirjutanud: "Balti vabariikides aset leidnud nationalistlikest ilmingutest". Arutusel oli NLKP Keskkomitee samateemaline kiri. Ettekande kohta olen teinud üheainsa kirjaliku märkuse – etteheide, et 90% juhtivtöötajatest on ikka veel eestlased.

Sõnavõtjatest. Karl Vaino: "Tuleb minna üle aktiivsele ründele, et ennetada ideoloogilisi vastaseid."

Karl Kortelainen (julgeolekukomitee esimees): "Ei tohi lubada, et ajaloolist tõde kasutatakse meie vastu. Glasnost (avalikustamine) täidab nõukogudevastaseid eesmärke."

Indrek Toome: "Sügavamalt tuleb tegeleda rahvustundega. Rahvuslik uhkus on loomulik asi."

Arno Almann: "Varem kurtsime, et noored on passiivsed, nüüd ei osata noorte aktiivsusega midagi teha."

Gustav Naan: "Kas "Edasi" ja "Vikerkaar" toimetajad on võimelised juhtima? Kas KGB ei ole vigu teinud?"

Need napid märkmed näitavad, et partei juhtkond oli selleks ajaks lõhenenud vanadeks ja noorteks. Noored olid juba küpsed teisiti mõtlema, vanad seda ei osanud.

Partei alustas ägedat ideoloogilist võitlust: kohalikke algorganisatsioone kohustati koostama ideoloogilise tegevuse tööplaan, nõuti loengute pidamist. Plaanikomitee 1988. aasta veebruaris toimunud parteikoosoleku protokollis ilmus punkt, mis nõudis osakonnajuhatajate vastutuse suurendamist ametialaste andmete väljastamisel. Neid asju ei võetud enam tõsiselt, kuid selget tulevikunägemust enamikul samuti polnud.

Ühest tähelepanu väärivast minevikusündmusest

Sõitsin järjekordselt Moskvasse lähetusse. See oli tavaline ametisõit kaheksakümnendatel. Moskva vahet tuli ametnikel pidevalt sõeluda. Sageli sõitsin Moskva vahet mitu korda kuus, kuid juhtus sedagi, et tuli sõita paaril korral nädalas. Eelistasin sõita lennukiga, kuid kui tuli osaleda mõnel tähtsamal nõupidamisel, siis kasutasin rongi, et mitte hilineda, nagu seda lennukitega ilmaolude tõttu ka tänapäeval juhtub.

Sõitsin õhtuse rongiga. Kupees oli peale minu veel kolm inimest: kaks keskealist meesterahvast ja kolmas oli vanemapoolne tüsedusele kalduv admiralimundris ohvitser, kes ennast tutvustas kui kontradmiral Kortšaaginit Paldiski mereväebaasist. Ta lisas veel, et on mereväes poliittöötaja. Erinevalt teistest oli see reisikaaslane väga jutukas. Varsti pärast rongi liikumahakkamist sättis ta ennast restoranvagunisse minema ning palus tungivalt mind tulla talle õhtusöögiks seltsiks. Ütlesin viisakalt kutsesest ära, mis talle sugugi ei meeldinud. Paar tundi hiljem restoranist tulles olid tal kõvad alkoholiõhmad juures ja jutuhoog veelgi lennukam. Mitmesugustest juttudest jätsin meelde ühe uskumatu loo, mille püüan allpool kirja panna, kuigi sellest on möödunud vähemalt kakskümmend aastat.

Ta alustas küsimusega: "Kas te ei olegi Daugaval juhtunud midagi kuulnud? Sel juhul jutustan teile sellest üksikasjalikult." Järgnevalt kuulsin tunni vältel detailidesse tungivat ülipõnevat juttu. Juba veerandtunni möödumisel hakkasid ülejäänud kaks kupeekaaslast jutustajat ründama ja süüdistama laimujuttude levitamises. Nad nimetasid teda "valeadmiraliks", "mundri võivat igaüks endale saada", ähvardasid teatada tema kohta "kuhu vaja" ning lahkusid pikemaks ajaks kupeest.

Reisikaaslase jutustatud lugu olevat juhtunud Riias Daugava jõel nn. oktoobripühade paiku 1975. aastal. Nagu kombeks oli, toodi pühadeks Daugavale sõjaväeparaadiks lipuehtes sõjalaevad. Nende seas ka II klassi miiniristleja "Storoževoi". Meeskonnas

võis olla 100–120 mereväelast, nende hulgas ka väga hea renomee ja haridusega kapten-leitnant, kelle esivanemad mitme põlvkonna jooksul olid mereväehvitseridena Vene riiki teeninud. Tema eestvõtmisel otsustasid mõned ohvitserid laeval haarata võimu ja põgeneda Rootsi, Gotlandi saarele. Mõned ohvitserid olid sellele kavale vastu, nad võeti kinni ja lukustati eraldi ruumidesse. Meeskonnale teatati mingist erakorralisest ülesandest ning väljumisest merele. Hetk enne ankru hiivamist toodi kaatriga laevale linna loaga poolpurjus mereväelane, kes olevat olnud laeval julgeolekutöötaja ülesannetes. Teada saanud laeval toimuvast, oli ta mingil moel saanud hüpata naaberlaevale ja teatada “Storoževoi” kapteni kavatsusest. Oli juba hilja, “Storoževoi” võttis kursi Daugava suudme poole. Informatsioon juhtunust liikus ülespoole ja käsi sama rada pidi allapoole. Kõigepealt anti vastav käsk piirivalvele laev iga hinnaga peatada. Piirivalve kaatrid ei julgenud laevale läheneda, sest relvastus oli ebavõrdne. Laeval olid peale suurtükki-de ka reaktiivrelvad ja torpeedod. Seejärel suunati laeva ründama hävitajad, ka need ei suutnud midagi teha. Laev jätkas täiskäigul kurssi Gotlandile ja oli juba jõudmas Nõukogude Liidu territooriumi piirini. Viimases hädas saadeti välja ründelennukid, mis avasid laeva pihta marulise tule. Laeval vastupanu ei osutatud, kuid jätkati liikumist samal kursil. Lõpuks saabusid helikopterid, neil visati suure täpsusega pommid laeva juhtimiskeskusesse, laev kaotas juhitavuse. Helikopteritelt lasti laevale merejalaväe dessantüksus, mis vallutas laeva ja võttis selle üle. Kogu meeskond vahistati. Selleks ajaks olid saabunud ka teised sõjalaevad. Miiniristleja võeti püksiiri ja toimetati Liepaja sõjasadama laevatehasesse. Laev oli tõsiselt purustatud ja põlenud.

Samal päeval viidi kõik ellujäänud meeskonnaliikmed lennukitega Moskvasse julgeoleku keskvanglasse Lubjankale. Algasid uurimised, sõjatribunalid, mahalaskmised, vangistused, erru saatmised. Kogu see lugu kuulutati rangeks riigisaladuseks. Maailm ei tohtinud sellest midagi teada.

Selline oli lühidalt lugu, mille üleskirjutamise vajalikuks pidasin. Paljud detailid on ununenud ning nii mõnigi asi võib ehk olla ebatäpne. Ja kas ikka selline sündmus tõepoolest toimus?

Hommikul Moskvasse saabumisel oli admiral mures, kuidas ta raudteejaamast linna saab, temasugusel ei sobivat ju mundris seista taksojärjekorras (sel ajal oli takso saamine tõepoolest probleematuuline) või sõita metroos. Eks selline mõtisklus näitab ka inimest ennast, tema mõttemaailma ja ellu suhtumist. Teadsin, et mulle saadetakse auto jaama vastu, kuid ütlesin seda talle alles vagunist väljumisel, lubasin ta kohale toimetada. Ta oli õnnelikum kui seitsmendas taevas, jättis mulle oma telefoni ja palus kindlasti helistada. Teiste asjatoimetuste tõttu kogu see lugu ununes. Umbes aasta pärast juhtusin lehest lugema kaastundeavaldust admirali surma puhul.

Seda jutustust olen hiljem korduvalt meenutanud, olen kümnelt inimestelt: teadlastelt, poliitikutelt, riigimeestelt, sealhulgas Läti riigitegelastelt küsinud, kas nad on kunagi juhtunud kuulma sellist lugu, kuid alati sain eitava vastuse. Vahel vaadati mulle küsiva ja kaastundliku pilguga otsa, et sellist ulmejuttu tõe pähe olen võtnud. Eks see pani ka mind kogu selle loo tõepäras kahtlema.

Kuid mõne aasta eest juhtusin seda lugu mainima oma endisele kolleegile, kes minu suureks üllatuseks vastas, et on seda lugu nagu kunagi kuulnud, vist televiisorist mingisuguselt venekeelselt kanalilt, kuid üksikasju ei suutnud meenutada. Minus tärkas taas huvi asja vastu. Helistasin Meremuuseumi töötajale, allveelaeva Lembit varahoidjale härra Vladimir Koppelmannile, kes oli endine Nõukogude mereväehvitser ja võinuks sellest loost midagi teada. Nii see oligi, ta kinnitas Daugaval toimunut ja teadis selle sündmuse üksikasju. Pealegi andis ta kogu sellele ajaloolisele sündmusele omapoolse laiema tausta. Mäss Punalipulises Baltimere Laevastikus olevat olnud poliitiline sündmus, millega mereväelaste noorema põlvkonna esindajad tahtsid tõmmata riigi ja maailma tähelepanu Nõukogude mereväes Brežnevi ajastul valitsenud välja-

kannatamatule olukorrale, mis oli tekitatud vanameelsete ja eba-pädevate mereväe kõrgemate juhtide poolt.

Sõjaajaloolaselt Mati Õunalt sain teada, et sellest sündmusest on ilmunud raamat ning tema on kirjutanud sellest ka artikli "Horisondis".

Raamat anti välja vene keeles 1992. aastal Riias.* Selle autor Andrei Maidanov kirjeldab üksikasjalikult Daugaval 9. novembril 1975. a. asetleidnud sündmusi. Enne Riias raamatu avaldamist oli autor 18 korral üritanud seda mujal teha, kuid kõikjal keelduti sellest. Esmakordselt teatati sellest loost rahvale alles 28. veebruaril 1990. aasta "Izvestijas" nr. 59.

Pole oluline võrrelda admirali jutustuse ja raamatus toodud faktide erinevusi, need on detailid, oluline on sündmus ise.

Ülalnimetatud raamatust selgub, et tegemist oli allveelaevade tõrjelaevaga "Storoževoi" pardanumbriga 500, mida juhtis 3. järgu kapten Valeri Sablin, kes oli 1960. a. lõpetanud Leningradi kõrgema mereväekooli laevastiku suurtükiohvitserina.

Laskemoon oli laevalt maha laaditud, kuna seisis ees dokki minek Liepajas.

Mõtlemata paneb toimunud sündmuse eesmärkide kaksipidi esitlemine: admirali väitel oli tegemist põgenemisega läände, raamatu autori versiooni kohaselt – suundumine Leningradi, et töölistkonna toel saavutada riigis kehtiva režiimi muutmine. Minule on viimane variant väheusutav.

Kolm minutit kulus Brežnevil otsuse langetamiseks: "Puruka pommitada ja laev uputada!" Pommitajad heitsid hommikuni pomme, seejärel astusid tegevusse ründelennukid JAK-28-d. Tukumis lennukil tõusid kolme kaupä neli lüli ja pikeerisid 300–400 meetri kõrguselt, iga lennuk heitis kuni kolm tonni pomme. Lendurid ei teadnud, et laev on relvitu. Laev sai pihta, kaotas juhtivuse ja hakkas ringlema. Kell 15.00 vallutasid dessantväelased laeva, meeskond vahetati välja. Informatsioon puudus, seepärast

* Andrei Maidanov. "Prjamo po kursu – smert". Riga, 1992.

ka kõrgemad ohvitserid olid arvamusel, et alanud on sõda. Üks lendur oli pärast neid sündmusi küsinud lennukiväe kindralilt: "Kui oleks kästnud pommitada Riia?" Kindral olevat üksnes huuled kokku surunud.

Järgmise päeva varahommikul saadeti kõik ohvitserid kättesaadavaks kahe lennukiga AN-24 Moskvasse.

Esiolgu süüdistati kõiki kodumaa reetmises, mis hiljem asendati leebema süüdistusega – grupiviisilise allumatusega. Ohvitserid vabastati vangistusest 20. märtsil 1976, alandati madrusteks ja demobiliseeriti sõjaväest. Liikvel oli ka teisi versioone. Laevakapten Valeri Sablini mõistis VNFSV Ülemkohus 13. juulil 1976. a. surma mahalaskmise läbi.

Isegi nüüd, pea 35 aastat hiljem, tundub uskumatu, et meie vahetus läheduses toimunud julm sündmus, sõda ilma vastaseta, jäi üldsusele ning ilmselt ka tolle aja riigimeestele teadmatuks.

Seniajani puudub selles asjas täielik selgus.

Uskumatu hakkab teoks saama

1987. aastast on Eestis tunda rahva aktiivsuse olulist tõusu, toimus nn. fosforiidisõda, rahvuselased korraldasid 23. augustil Molotovi-Ribbentropi pakti aastapäeval Tallinnas Hirvepargis meelevaheldust, elavat vastukaja tekitas nelja mehe artikkel isemajandamisele üleminekust, millest oli juba eespool juttu. Inimeste eneseteadvuses toimusid olulised muutused, varajasem passiivsus ja ükskõiksus asendusid aktiivse ja leppimatus hoiakuga mitmesugustes ühiskonnaelus küsimustes. Hoo sai sisse muinsuskaitse liikumine, asutati Eesti Muinsuskaitse Selts. Esmakordselt toodi Võrus avalikkuse ette sinimustvalge lipp.

1988. aasta kujunes Eesti jaoks murranguliseks. 2. veebruaril tähistati Tartu rahu aastapäeva ja 24. veebruaril Eesti iseseisvuspäeva, meelevaheldustel lehvisid sinimustvalged lipud – kõik see

tundus uskumatu. Varasematel aastatel represseeriti inimesi üksnes nendel teemadel rääkimise eest. 1.–2. aprillini toimus loominguliste liitude ühispleenum, kus nõuti poliitiliste ja loominguliste õiguste laiendamist ning vabariigi juhtkonna värskendamist. Edgar Savisaare ja Marju Lauristini algatusel loodi Rahvarinne – demokraatlik rahvaliidumise. Algas laulva revolutsiooni ajajärk. 10.–14. juunini Tallinnas toimunud öölaulupidudel lauldi isamaalisi laule. See kõik oli alles algus.

31. mail 1988 arutati EKP Keskomitee büroo istungil järgmise aasta plaani projekti. See oli pikk ja tüütu arutelu, sellepärast nimetan üksnes kahte momenti, millest aimus kohalike juhtide arusaam, et rahva kannatused on jõudnud ohtliku piirini. Oma lõppsõnas olid nii Bruno Saul kui ka Karl Vaino ennast ümber häälestanud tööstuse eelisarendamisest rahva sotsiaalsete vajaduste paremale rahuldamisele. See oli mõnevõrra uudne moment. Bruno Saul: “Kuueaastasi ei hakka me sunniviisiliselt koolidesse panema, lahendamise lõplikult lasteaedade küsimuse.” Karl Vaino: “Plaani projekti lihvimisel pöörata suuremat tähelepanu sotsiaalse sfääri arendamisele; tuleb arvestada, et see on meie peaülesanne, see puudutab ka elamuehitust. Lihakonservide tootmisest peame lahti saama, see on meile kahjulik, kuna need lähevad postisaadetistega vabariigist välja.”

Aeg lendas kiiresti, perestroika ideed tiirlesid kõikjal, ainult ei igaüks sai neist aru nii, nagu ta ise soovis. Olin igapäevase tööga sedavõrd hõivatud, et ei olnud tegeliku poliitilise atmosfääriga lähemalt kursis, ent õhus oli tunda muutusi. Mind hämmastasid paljud moskvalased Nõukogude Liidu Plaanikomiteest, kes olid veendunud Balti liiduvabariikide eelseisvas iseseisvumises. Sel ajal külastasid meid Armeenia plaanikomitee töötajad, kes peaaegu õnnitlesid mind peatse iseseisvumise puhul ja tundsid kadedust, kuna nendel jääb see ainult unistuseks, sest oma naabrite pärast ei ole neil võimalik Nõukogude Liidust välja astuda.

Poliitiliste sündmustega kaasnesid jätkuvad kaadrimuudatused ka plaanikomitees. 1988. aasta kevadel lahkus töölt omal soovil Edgar Savisaar.

1988. aasta 12. septembril kutsus Paulman mind enda juurde ja teatas, et on valmistatud ette valitsuse määrus minu määramiseks plaanikomitee esimehe asetäitjaks. Olin üllatusest keeletu, kuid võtsin asja rahulikult. Järgmisel päeval kutsus ta mind uuesti välja ja teatas, et valitsuse eelmise päeva otsus muudeti, mind määrati plaanikomitee esimehe esimeseks asetäitjaks. Need sündmused olid minu jaoks küllalt olulised, kuid üldsuse eest jäid nad varju, sest massiteabevahenditel oli sel ajal hoopis tähtsamaid asju valgustada.

12. septembrist 1988 vabastati Valeri Paulman plaanikomitee esimehe kohustustest. Sellega lõppes Paulmani üks aasta ja viis kuud kestnud esimehekarjäär plaanikomitees. Plaanikomitee uueks esimeheks määrati majandusdoktor Rein Otsason.

19. septembril 1988 olin Kremlis, kus algasid järgmise aasta plaani projekti arutelud ülemnõukogu komisjonides. Plenaaristungil tegi ettekande majandusolukorra ja plaani projekti kohta NSV Liidu Plaanikomitee esimehe esimene asetäitja Reut. Ettekandja väitis, et uuendused planeerimises tagavad majanduses murrangu paremuse poole. Kahjumiga ettevõtted kuuluvad likvideerimisele. Hoopis kriitilisema ettekande tegi NLKP keskkomitee ökonoomikaosakonna juhataja Gostev. Ta nimetas, et eelarve täitmise raskused said alguse juba seitsmekümnendate lõpul ja kaheksakümnen-date algusaastatel. Lisandusid uued objektiivsed tegurid: võitlus alkoholismiga läks maksma 30 mld. rubla, väliskaubanduse puudujääk väljendus 27 mld. rublas, täiendavalt tuli eraldada elamumajandusele 7 mld. ja sotsiaalsfäärile 25 mld., paljuskki oli see seotud Tšernobõli katastroofiga. Iga viies ettevõtte riigis ei täida plaani. Raha emissioon on tunduvalt kiirem kui ringlus. Dotatsioonid moodustavad 107 mld. rubla ehk neljandiku riigieelarvest ning sellest 92 mld. suunatakse põllumajandusse. Elanike vanuse struktuur suurendab pensionäride arvu 6 miljonile, mis nõuab eelarvest

täiendavaid miljardeid. Ettevõtted on oma kasumiplaanid teinud kontrollarvudega võrreldes 13 mld. rubla väiksemana. Peaaegu iga kümnes ettevõtte töötab kahjumiga. Üksnes loomade nälga lõpetamine toob 2 mld. rubla kahjumit.

Järgmisel kahel päeval kuulati liiduvabariikide samateemalisi ettekandeid. Mina tegin 15-minutilise ülevaate majanduse arengust ja plaaniprojektist, Endel Mändmaa tegi 10-minutilise ettekande eelarve täitmisest ja eelarve projektist ning keegi Liidu ülemnõukogu saadikutest oponeeris meid temale antud 10 minuti jooksul. Kõik oli nii kenasti korraldatud, et vähem asjaga kursis olevad osalejad ei andnud enesele arugi, et kogu see protseduur oli vaid usutav vaatamäng meie demokraatlikust riigivalitsemissüsteemist.

Rein Otsason oli plaanikomitees esimene teadlasest ja doktori kraadiga esimees. Ta oli töötanud mitmetel ametikohtadel, sealhulgas majanduseksperdina NSV Liidu Budapesti saatkonnas, kuid suure osa oma töömeheaastatest oli ta pühendanud teaduse teenimisele. Tõtt-öelda mõjus uus ülemus harjumatuna ja ega ta igapäevaste majandusprobleemide vastu erilist huvi ei ilmutanudki. Ka asutuse osakondade töö ja töötajad jätsid teda üsnagi ükskõikseks. Otsasoni ajal istusin mina kolleegiumilaua taga tema vasakul käel ja Tammeväli samuti kui esimene asetäitja temast paremal pool. Oma töös toetuski ta peamiselt meile kahele ning vältis aja kulutamist nõupidamistele ja töötajate vastuvõtmisele. Mul on jäänud meelde juhtumid, kui mõni osakonnajuhataja helistas palvega tulla tema jutule. Otsason päris ja kuulas ära, millises küsimuses tema juurde tahetakse tulla, ent vastas rahulikult, et teda see küsimus ei huvita, lahendatagu see probleem asetäitjatega. Niimoodi vabastas ta ennast igapäevasest ametnikutöö ruttiinist. Aja jooksul kogunes ta kirjutuslauale üha rohkem visiitkaartide hoidikuid, sest tutvusringkond üha laienes, teda külastas palju ajakirjanikke, ka välismaalasi ja moskvalasi. Näis, et talle meeldis ajakirjanikega suhelda.

Vahetult enne järjekordset ministrite nõukogu istungit või mingit nõupidamist, kus ta pidi esinema või sõna võtma, kutsus ta

mind oma kabinetti, selgitas esinemise teemat ja tahtis kuulda minu seisukohti. Pärast hetkelist kontsentreerumist püüdsin esitada oma arusaama ja argumendid. Otsason kirjutas väikesele märkmapaberile minu jutust üksnes märksõnad. See oli minu jaoks audne, sest seni pidin kõik sõnavõtud esimeestele kirjalikult ette valmistama, nagu ka minu kolleegid. Seepärast tundsin isegi veidi imeret Otsasoni eelseisva esinemise pärast. Kuid valitsuse istungitel Toompea valges saalis, millest plaanikomitee esimehe asetäitjad alati osa võtsid, tundsin sügavat imestust, nähes ja kuuldes oma ülemuse esinemisi. Seesama väike paberilipik näpu vahel, esines ta sellise kindluse ja veenvusega, et sageli ei järgnenud isegi küsimusi. See oli tal paljudest teistest tema eelkäijatest täiesti erinev võimekus.

Plaanikomitee kolleegiumi istungitel võtsid alati sõna ka osakondade juhatajad, mitte kolleegiumi liikmed. Meie Tammeväljaga pidime esimehele selgitama, kes on kes. Ühel korral, kui Rein Otsason oli juba pool aastat ametis olnud, küsis ta minult kolleegiumi istungi ajal, kes on järjekordne sõnavõtja. Vastasin: see on sinu 25-aastase tööstaažiga alluv, kaubandusosakonna juhataja ja plaanikomitee ametiühingu eluaegne esimees Viktor Stepanov.

Otsason oli teadlane ja jäi selleks, igapäevane administreerimine ei olnud tema natuuriga kooskõlas.

Uued reisirid

Kaheksakümnenndatel toimus selge põlvkondade vahetus ja noored ei olnud enam nii leplikud ja kartlikud nagu minuealised. Panin seda tähele erinevates auditooriumides loengutega esinedes. Varemadel aastatel ei pööratud lektorile suurt tähelepanu, mõned kuulajad laotasid ajalehed laiali, mõni luges raamatut, naisterahvad võtsid kudemisvardad kätte... Seda võis tõlgendada kui vaikivat protesti, sest enamik oli tulevikuväljavaadete asjus pessimistlikult

häälestatud ja kellegi lektori jutuvada majanduse arengu välja-
vaadetest jättis neid ükskõikseks. Nüüd oli olukord hoopis teine,
ilmselt aitas inimeste aktiivsust mingil määral tõsta Gorbatšovi
perestroika-ponnistus. Kuulajad olid julgemad ja aktiivsemad,
noored küsisid otse, miks inimesed elavad sotsialismi tingimustes
viletsamalt kui kapitalistliku majandusega riikides, näiteks Soomes
ja Rootsis. Auditooriumid muutusid sedavõrd aktiivseks, et oli
vaja jätta rohkem aega küsimustele vastamiseks ja inimeste ära-
kuulamiseks. Mingil ajal seati sisse niinimetatud poliitpäevade
süsteem, mille kohaselt kõik juhtivtöötajad, kaasaarvatud minist-
rid, pidid igas kuus teatud päeval rahvale päevakohastel teemadel
esinema. Üks osa ühiskonnast muutus vabamaks, iseseisvalt mõt-
lejate osakaal suurenes. Võib-olla on selle perioodi kohta tehtud
ka sellesuunalisi uuringuid. Minu tähelepanekute järgi läks suur
kontingent kuni 1920. aastani sündinuid, sealhulgas sõjavetera-
ne, sel ajavahemikul pensionile ja neid vahetasid välja nooremad.
Just see asjaolu mõjutas edasisi poliitilisi sündmusi, mis hakkasid
arenema Nõukogude Liidus ja tema satelliitriikides.

Mõnevõrra vabamaks läks ka reisimine. Ei saa välistada, et se-
dagi soodustas noorte, avarama pilguga inimeste juurdevool nen-
desse ametkondadesse, kellest reisimisvõimalused olenesid. An-
nan enesele aru, et minu reisimist soodustas ka tõus ametiredelil.

1983. aasta sügisel saime koos Jutaga käia imetoredal Doonau
laevareisil, külastasime kuut riiki. Austrias käisime Viinis ja Salz-
burgis. Kuid reisil oli ka varjupool. Meie mugaval jõelaeval oli
kokku 200 turisti, eestlaste rühm oli 30-liikmeline. Päril reisi al-
guses, 1. septembril 1983. aastal vapustas meid Lõuna-Korea rei-
silennuki allatulistamine venelaste poolt, mille tõttu hukkus 269
inimest. Katastroofi üksikasjad jäid meile kogu reisi ajaks tead-
mata. Enne Viini saabumist korraldati rühmajuhtidele instrueeri-
miskoosolekuid, et Austrias tuleb olla väga ettevaatlik, on and-
meid, et nõukogude inimeste vastu kavandatakse juba sadamas
provokatsioone ja meeleavaldusi seoses Korea reisilennuki allatu-
listamisega. Tekkis tunne, et sedapuhku jääbki Viin nägemata.

Kui meie uhke laev ennast kai äärde kinnitas ja trapp maha pandi,
siis selgus, et meie vastu tundis tagasihoidlikku uudishimu ainult
üksik kail kõlkuv hulgas. Viinlastel oli muud teha: Viini külastas
pärast 150 aasta pikkust vaheaega Rooma paavst. See oli sünd-
mus, mida miski ei saanud varjutada.

Kail ei olnud politseid ega piirivalvet, tollist rääkimata. See-eest
olime ümbritsetud omade, s.t. Moskva julgeolekumeeskonnast.
Neid oli palju ja nad olid tänu närvilisele olekule ja läbitungivate-
le pikkudele eksimatult äratuntavad, nagu oleks amet neile otsaet-
te kirjutatud. Tundus, et eriti hoiti silm peal just eestlastel. Ühest
eestlaste grupist oli aasta tagasi teleajakirjanik Riho Mesilane Vii-
nis jalga lasknud ja seetõttu suhtuti meisse kui ebaustavatesse.
Muuseumides liikudes ei tohtinud teistest maha jääda, kui hetkeks
peatuma jäid, tuli nuhk juurde ja käskis edasi liikuda (Mesilane
olevat pagenud just läbi ühe muuseumi tualettruumi akna). Mind
peeti vist usaldatavaks, sest määrati viieliikmelise grupi juhiks,
nagu oli üldine kord turismireisidel kapitalistlikesse riikidesse.
Viimasel päeval saime Viinis paar tundi vaba aega, kuid pidime
vist kella kuueks olema laevas õhtusöögil ning kell kümme oli ka-
vandatud tagasisõitu alustada. Tegin oma grupile ettepaneku õh-
tusöögist loobuda ja seeläbi pikendada Viinis viibimist kahe tunni
võrra, millega oldi nõus. Kogu laeva juhtkond, julgeolekukoman-
do ning lisaks paar inimest saatkonnast olid kogunenud laeva trapi
juurde ja kõik ootasid meie viieliikmelist seltskonda ilmselt üli-
mas närvipinges, sest meie ilmumine silmapiirile muutis nad jala-
maid rõõmsameelseks. Saatkonna töötajad lahkusid laia naeratu-
sega, trapp tõmmati laeva ning kohe alustati tagasiteed. Keegi ei
olenud ühtegi halba sõna, millest ma järeldasin, et meie tagasitu-
lek oli suisa kergenduseks.

Kui jõudsimme Doonau suudmealal asuvasse Izmaili, mis oli rei-
si algus- ja lõpp-punkt, puistas toll meid väga põhjalikult. Ühel
Kilingi-Nõmme metsamehel katsuti aparaadiga koguni habe läbi.

1988. aasta kevadel käisin turismireisil Indias. Seekord määra-
ti mind grupijuhiks, mis tähendas tasuta sõitu, ainult valuutat

pidin ostma. See oli samuti väga tore reis ja ilma Doonau kruisi pingeteta. Grupp oli väga meeldiv, inimesi oli igast eluvaldkonnast ning ma kogesin, et grupijuhid ei pruukinud ilmtingimata olla julgeolekuga seotud. Samal aastal külastasin ametiühingute delegatsioonide koosseisus ka Itaaliat ja Soomet. Need olid samuti meeldivad sõidud, kuid selliste nime järgi ametisõitude kasutegur seisnes üksnes silmaringi laiendamises ja meelelahutuses.

Süües kasvab isu, ütleb vanasõna. Saime koos Jutaga loa sõita Rootsi tema sugulastele külla. Tagantjärele on kahju, et me ei proovinud ka Maritit kaasa võtta. Oli imetore reis. Nädalapäevad tii-rutasime Lõuna-Rootsis, käisime ka Taanis ära. Tagasi sõitsime mööda idarannikut Falsterbrost Kalmari ja Ölandi kaudu minu onutütre juurde Nordköpingisse ja sealt Stockholmi, kus peatusime Jutta sugulaste pool, perekond Käbinite kesklinnas asuvas korteris. Pererahvas ise oli Landskrona lähistel oma suvilas.

Väga meeldiv oli tänu Jutta sugulastele kohtuda Stockholmis Jaan Tõnissoni poja Helduri ja tema abikaasaga. Täpselt kokkulepitud ajal sõitis meie peatuskoha ukse ette hiiglaslik luksuslimusiin. Tutvustasime end ja muidugi nõustusin ettepanekuga ühitada meie vestlus lõunatamisega. Auto vuras ooperiteatri restorani ukse ette, erakordselt ukse lähedale. Meid juhutati aknaalusesse lauda. Ilm oli päikesepaisteline, aknast avanes oiuline vaade kuninga-lossile ja arvututele väikestele lõbusõidulaevadele promenaadi kääres. Meile ulatati menüüd, millele järgnes minu jaoks kordumatu tseremoniaalne toiduvalimine. Selle toimingu käigus vestlesime mitmesugustel olmelistel teemadel. Sain teada, et Tõnissonidel polegi nagu päris kodu, et nad elavad kord Ühendriikides, siis jälle Euroopas, peatuvad põhiliselt hotellides ja söövad restoranides. Menüüd uurides kommenteeris härra Tõnisson üht või teist toitu, mina kuulasin, suu ammul, muudkui nõusoleku märgiks noogutades, oskamata millegi kohta oma arvamust avaldada. Näiteks põdramaksapasteete või praade välja pakkudes pööras kostitaja jutu kohe Tšernobõli katastroofile ja põdrasamblikute võimalikule saastatusele. Sellises vaimus käis siis toiduvalimine. Vähe-

mal kahel korral käis ülemkelner koos nelja ülesrivistatud kelneriga tellimust võtmas ja nad pidid lahkuma, kuna valik ei olnud veel tehtud. Ei mäleta, mida me sõime, kuid meeles on, et kõik oli oiuline.

Tõnissoni huvitas Eesti majanduse käekäik. Ma loodan, et suutsin talle anda objektiivse ülevaate meie ja mõnevõrra ka Nõukogude Liidu majandusest, kuid tollal olin ma kahtlemata üleliia optimistlik ega näinud peatselt algavat majanduse allakäiku ja Venemaa turgude kadumist. Seepärast võis Heldur Tõnissonil jääda minust mulje kui tulihingelisest kommunistist. Kõrvallauas istuvates meestes, kes meid pidevalt jälgisid, tundsin eksimatult ära "omad". Oli ju alles nõukogude aeg ja minu põlvkonnale oli hirm sisse programmeeritud. Kutsusin härra Tõnissoni Eestisse, aga ta keeldus kategooriliselt, ka minu veenmiskatsed ei muutnud seda hoiakut. Ega ta põhjust otse välja ei öelnud, kuid saan alles nüüd aru, et tema jaoks oli ebaeetiline tulla okupeeritud ja seni veel kommunistliku režiimiga kodumaale. Meie meelde jääv kohtumine võis kesta umbes paar tundi. Tore oli ka selle lõputseremoonia: ülemkelner tõi nahkkaante vahel arve, meie võõrustaja lasi silmad arvest üle käia, tõmbas lõppsummale joone alla ja kirjutas juurde üpris soliidse jootraha. Selle lõuna arve oli muidugi suurem kui meie kahenädalased kulud Rootsis. Lahkumisel olid kelnerid uuesti üles rivistatud kuni autoni, mis oli jällegi otse ukse juures. Meid sõidutati koju, jätsime hüvasti ja pärast seda ei ole ma Heldur Tõnissoniga kohtunud ega midagi temast kuulnud. Mul on kahju, et ma ei ole saanud talle kunagi midagi head, südamest tulevat soovida ega ka kaastunnet avaldada tema abikaasa surma puhul, kuna mul puudub tema aadress. Minu meelest oli ta nii välimuselt kui ka olemiselt väga oma isa Jaan Tõnissoni moodi, kuigi tean viimast üksnes fotode järgi.

Vaino Väljas – EKP Keskkomitee esimene sekretär ja
Indrek Toome – Ministrite Nõukogu esimees

1988. aastast sai Vaino Väljas Karl Vaino asemel parteijuhiks ja Indrek Toome vahetas valitsusjuhina välja Bruno Sauli. Uued mehed olid kohalikud, sünnipärased eestlased, üldsusele hästi tuntud inimesed.

16. novembril võttis ENSV Ülemnõukogu vastu Eesti suveräänsusdeklaratsiooni. Istungit juhatas Vaino Väljas. Nagu tavaks oli, arutati seda küsimust eelnevalt EKP Keskkomitee büroo istungil, kus iseseisvusdeklaratsiooni kehtestamine põhimõtteliselt heaks kiideti. See otsus oli kohustuslik igale büroo liikmele ja liikmekandidaadile ning oli ühtlasi oluliseks toeks ka Arnold Rüütlile, kui Mihhail Gorbatsšov ja tema kaaslased talle kogu maailma silme ees (teatavasti toimus Moskva Kremli TV-otseülekanne) survet avaldasid ja nõudsid Eesti NSV Ülemnõukogu otsuse tühistamist.

Ministrite nõukogu 21. novembri istungil, mida juhtis Indrek Toome, arutati keskkonnakaitse kontseptsiooni. Otsustati suurendada keskkonnakaitsete ehituste finantseerimist, mitte suurendada põlevkivi kaevandamist ning loobuda uute keemiaettevõtete rajamisest. Rein Otsason informeeris valitsust isemajandamise kontseptsiooni väljatöötamisest Moskvast ja teistes liiduvabariikides üsna pessimistlikes toonides. Valitseb ettevaatlik, isegi tõrjuv hoiak. Gustav Tõnspöeg väljendas oma arvamust, et sellises olukorras peame viima sisse oma raha või sulgema piirid.

Mõned väljavõtted ministrite nõukogu 1. detsembri 1988. a. istungilt, kus arutati väga põhjalikult vabariigi isemajandamise üleminekut. Ettekande tegi Otsason. Ta oletas, et paremal juhul võtab Moskva vastu kuni 30% meie ettepanekutest. Sõnavõtjaid oli palju, aga oli ilmne, et keegi ei kujuta enesele ette, kuidas Eesti konkreetsetes olukorras isemajandamisele üle minna saab. Viljar Vesikiväli kutsus üles ettevaatlikkusele: kontseptsioon antakse kätte, kuid hoovad selle realiseerimiseks puuduvad; tähtaeg – 1. jaanuar

1990 – on ebareaalne, puudub hinnang ressursside kohta jne. Minister Valter Eks: plaan on idealistlik ja toores; Peeter Palu: olukord suurepärane, kuid mitte lootusetu, igal juhul peame isemajandamisele üle minema. Üle paari tunni kestnud diskussiooni võttis kokku Indrek Toome: rahvas usub ja ootab, et valitsus ütleb välja oma seisukoha; regionaalsele isemajandamisele pole alternatiivi, seega ei kuulu küsimus vaidlustamisele.

Järgmisel päeval olin EKP Keskkomitee büroo istungil, kus Rein Otsason andis 7 minuti jooksul ülevaate eeloleva aasta plaani projektist, Endel Mändmaa tegi sama riigieelarve kohta. Seejärel kuulati Otsasoni informatsiooni isemajandamisele üleminekust. Tähtsag 1. jaanuar 1990 tulenes NSVL Ministrite Nõukogu otsusest Eesti ja Tatari kohta. Kriitilise sõnavõtuga esines Teaduste Akadeemia president Karl Rebane: "Eesmärgid õiged, kuid puudub suund, kuidas nendeni jõuda; sisaldab poliitilisi momente (eraomandi tunnustamine, liiduettevõtete staatuse lahendamine), mille lahendamise ei saa kontseptsiooni rakendada." Sellele järgnes Vaino Väljase repliik: "Paneb imestama, kuna kontseptsioon on ju koostatud Teaduste Akadeemia poolt; mina olen ideoloog ja pragmaatik ühes isikus." Rebane jätkas, kuid Väljas katkestas teda: "Teie informatsioon on äärmiselt konstruktiivne. Palun juhtige töögruppi, milleks teil on kõik volitused." Rebane mainis IME materjalide ebarahuldavat arutelu ajakirjanduses, et ei saa otsustada teadusprobleeme häälteenamise teel. Järgnes veel üksikuid repliike, mille peale Väljas kõrgendatud toonil lausus: "Juhin ministrite nõukogu ja ülemnõukogu presiidiumi tähelepanu asjaajamisele. Te ei ole kontor! Praegu on vaheetapp, peame informeerima saadikuid. Rein Otsason informeerib neid lühidalt, sõnavõttusid ei avata."

Nõukogude Liidus oli sel ajal perestroika kõrghari. Töötasid komisjonid, riigi ja majanduse juhtimises loodeti leida mingisuguseid uusi, kõiki rahuldavaid lahendusi. Väga aktuaalseks oli muutunud majanduse harukondliku ja territoriaalse juhtimise ja planeerimise põhimõtete ühildamine. NSV Liidu valitsus moodustas sellele probleemile lahenduste leidmiseks ekspertkomisjoni, mille

esimeheks oli NSV Liidu Plaanikomitee esimehe esimene asetäitja Stepan Sitarjan ja liikmeteks põhiliselt liiduvabariikide plaanikomiteede esimehed, kes olid ühtlasi valitsusjuhtide asetäitjad. Kuna Eestis arenesid poliitilised sündmused suure kiiruga, siis Rein Otsason, võib-olla ka vabariigi juhtkond, pidas õigemaks, et selle komisjoni töös osalen mina.

Komisjon kogunes valitsuse Moskva-lähedases residentsis, endises tsaari õukonna Morozovka mõisakompleksis kümnekond kilomeetrit Šeremetjevo lennujaamast. Tundsin ennast nagu kuninga kass, ei mingisuguseid olmemuresid. Auto lennujaamas vastas, kõigi mugavustega mõisatuba, esmaklassiline toidlustamine, teejoomised ja soojad pirukad või saiad. Töörežiim oli liberaalne ja inimlik. Ainult Eestit ja Leedut esindasid aseesimehed, teistest liiduvabariikidest olid kohal esimehed. Täpselt ma ei mäleta, kuid töötasime peaaegu kuu aega, vahepeal käisin kahel korral ka Tallinnas. Ülepäeviti helistasin Otsasonile ja informeerisin teda olukorrast.

Algusest peale oli ilmne, et see töö ei vii kuhugi välja. Komisjonis oli mul toetajaks üksnes Leedu esindaja, mingil määral toetas ka Gruusia esindaja, kõik teised vaatasid esimehe suhu ja noogutasid, kusjuures ka esimees armastas valjusti mõtelda, kas see või teine aspekt või formuleering leiab poliitbüroos heakskiitmist.

Tagantjärele tarkusega võin nüüd öelda, et sellises tsentraliseeritud juhtimisega riigis, üheparteilise süsteemi juures ja olukorras, kus kõik ametnikud, olgu nad keskastme või tippametnikud, olid palgapäevast palgapäevani majanduslikult kindlustatud, oli raske, vist isegi võimatu olulisi reforme läbi viia. Komisjoni töö tulemusena sündis mahukas ettekanne, kuidas reformida majanduse juhtimist ja planeerimist Nõukogude Liidu tasemel selliselt, et liiduvabariikide huvid oleksid senisest enam arvestatud. Mina ja mu leedulasest kolleeg olime ainsad, kes lisasid ettekandele oma eri-arvamused. Tol ajal äratas selline käitumine teistes hämmastust, kuid täna võib üksnes häbeneda nende eri- arvamuste tühisust. Ma ei tea, kas meie ettekannet keegi luges, minu Eestisse toodud

eksemplari vist mitte keegi. Sündmuste areng oli sel ajal sedavõrd kiire, et sellised dokumendid jäid juba nende valmimisel elule jalgu.

Plaanikomitee viimased hingetõmbed

Poliitilised sündmused arenesid üha kiirenevas hoos. 1989. a. veebruaris alustasid rahvusradikaalid kodanikekomiteede moodustamist, kus hakati registreerima Eesti Vabariigi kodanikke. Kodanikutunnistuse sain minagi. Vabadusliikumisele lisas hoogu juurde kommunistliku süsteemi kokkuvarisemine Ida-Euroopa riikides. Meeliülendav oli 23. augustil 1989. a. seista oma sõprade ja kolleegidega Balti ketis, mis oli üks maailma suurim poliitiline meeleavaldus. 11. novembril langes Berliini müür. Samal kuul moodustati Eesti Vabariigi Kodanike Peakomitee, mille esimeheks sai Tunne Kelam. 1990. aasta alguses toimusid Eesti Kongressi valimised, kus juhtpositsiooni said rahvusradikaalid, kes valisid Eesti Komitee. Toimusid ülemnõukogu valimised uue valimisseaduse järgi. Eesti Komitee ja ülemnõukogu koostöö kiirendas omariikluse taastamist õigusliku järjepidevuse alusel. Võeti vastu hulgaliselt uusi seadusi, selhulgas ka riigikontrolli seadus juunis 1990. Algas üleminekuperiood, mis kestis uue põhiseaduse jõustumiseni.

Rein Otsason sai esimeheametit pidada vaevalt kümme kuud, seejärel siirdus ta panga presidendina Eesti Panka looma ning tegi ettevalmistusi rublade asendamiseks Eesti krooniga. 1992. aastal asutas ta Krediidipanga, mida juhtis presidendina ja omanikuna edukalt oma elupäevade lõpuni.

Plaanikomitee uueks esimeheks sai alates 16. juulist 1989 Edgar Savisaar. Ta võttis endale asetäitjateks Erik Terki ja Enn Roose. Moodustati uusi osakondi ja võeti tööle uusi töötajaid. Meie maja muutus otsekui mesilastaruks, kus sisse ja välja sõelus inimesi, keda ma varem polnud kohanud. Savisaar pani kõik tööle, sealhulgas ülemnõukogu saadikud. Tööpäevad venisid nüüd paljude

jaoks keskööni. Savisaarega oli meeldiv töötada. Koostas in talle mingi ettekande ülemnõukogus esinemiseks. Aega oli vähe jäänud, ta kutsus veel mõned kolleegid enda juurde, arutasime ettekande läbi, ta kirjutas lehe vabad ääred ja pöörded oma raskesti loetava käekirjaga täis. Kartsin, et tal tekivad tõsised raskused nende märkmete dešifreerimisel, kuid kõik sujus suurepäraselt.

Kord kutsus ta külanõukogude esimehed plaanikomiteesse nõupidamisele. Saal oli rahvast täis, inimesed ootasid, oli juba hiline õhtutund, kuid Savisaart ennast ei olnud veel majja tulnud. Ootamatult helistas ta mulle, et on valitsuse istungil ega saa ära tulla, mingi ma ja vestelgu saali kogunenud inimestega, ta ise jõuab ka niipea, kui vabaneb. Mul ei olnud õrna aimu, mis eesmärgil inimesed olid kokku kutsutud ja millest peaksin nendega vestlema. Ma ei mäleta, kuidas ma selle asjaga hakkama sain ja kuidas kõik lõppes, vast hästi.

Hunnikute viisi valmis IME programme, kontseptsioone, seaduseelnõusid; moodustati komisjone-töörühmasid, peeti südaööni koosolekuid, tehti seminare Lohusalus. Koostati ajagraafikud, millal üks või teine seaduseelnõu valmima peab ja millal neid üldsusele tutvustada tuleb. Sakala tänava tollases poliitharidusmaja hoones viidi igal nädalal läbi debatte IME seaduseelnõude teemadel, saal oli tavaliselt rahvast täis, seaduseelnõud avaldati päevalehtedes. Sellesse tegevusse haarati kohalikud nõukogud, teadlased ja ülemnõukogu saadikud. Kuid elu ise kulges vanade mängureeglite järgi edasi, tuli pingutada, et hoida ettevõtted käigus, hankida tooret ja kütet. Tekkisid tootmiskooperatiivid, väikeettevõtted, püüti pääseda välisturule, arenesid bartertehingud, suuri lootusi pandi liiduvabariikidevahelisele kaubavahetusele jne. Seega tegeles osa inimesi uue sünnitamisega ja teine osa pidi hoolitsema elu püsimise eest.

Mäletan, et esinesin 1989. aasta sügisel Eesti NSV Ülemnõukogu istungil ettekandega majanduse 1990. aasta arengukavadest ja pidin vastama saadikute küsimustele, kuidas me ikkagi kavatsesime loomakasvatuse eeloleval aastal jõusöötadega kindlustada,

selle asemel, et ausalt vastata – ei tea, ajasin ma mingit udu, et peame otsesidemete korras Kasahstanist hankima. Süsteem, milles olin kasvanud, ei talunud mõistet “ei tea”, tuli kas või valetada, aga nii enesekindlalt, et isegi asjast teadlikud hakkaksid sind uskuma.

1989. a. sügisel olin Savisaarega viimast korda Moskvast plaanide kaitsmisel. Liidu ülemnõukogu plaani-eelarvekomisjonis Kremli tegin ettekande mina, sest temal ei olnud aega, kuid NSV Liidu Ministrite Nõukogu istungil Kremli osalesime kolmekesi, Indrek Toome, Edgar Savisaar ja mina. Õhkkond oli juba siis pingeline.

Tuginedes Eesti NSV Ülemnõukogu deklaratsioonile “Eesti NSV suveräänsusest” nimetas ülemnõukogu 6. detsembril 1989. a. Eesti NSV Ministrite Nõukogu ümber Eesti NSV Valitsuseks ja Eesti NSV Riikliku Plaanikomitee Majandusministeeriumiks. Sellega oli plaanikomitee õiguslikult likvideeritud, kuigi sisulisi muutusi kohe ei toimunud, küsimus taandus esialgu ainult sildivahetusele. Edgar Savisaar määrati majandusministriks 25. jaanuaril 1990. Mind määras valitsus majandusministri asetäitjaks 9. veebruaril 1990.

Teenistuse jätkamine majandusministeeriumis

1990. aastaga algas iseseisvuse teele asunud Eestis majanduslikult kõige raskem ajajärk. Julgen väita, et ei meie majandusteadlased ega ka statistikud pole seni suutnud analüüsida usaldusväärseid ja võrreldavaid arvandmeid vabariigi majanduse languse kohta. Kaheksakümnendate lõpuaastate ja üheksakümnendate algusaastate järjepidevus Eesti majanduses on statistika andmete põhjal raskesti jälgitav. Sama võime täheldada sõjaeelse Eesti Vabariigi algusaastatel, nõukogude perioodi algusaastatel, Saksa okupatsiooni ajal.

See annab tunnistust objektiivsetest raskustest andmete võrrelda vaks tegemisel, kuid näitab samal ajal ka meie oskamatus ja suutmatust majanduslikke protsesse fikseerida.

1990. aastat nimetaksin majanduse languse algusaastaks, sest järgnevatel aastatel kiirenes langus veelgi. Kütteenergeetika valdkond toimis veel rahuldavalt, kuid mitmetes tööstusharudes võis juba täheldada tootmismahdade langemist: metsa-puidutööstuses (saematerjalid, vineer, tselluloos, paber), tekstiilitööstuses, toiduainetetööstuses. Põllumajandus sai liidulistest ressurssidest jõusõttasid ja valgu-vitamiinilisandeid 30% vähem võrreldes eelmise aastaga (1989 – kokku 1 236 000 t ja 1990 – kokku 748 000 t). Liha- ja piimasaaduste tarneplaanid üleliidulisse fondi jäid täitmata, lihasaadusi tarniti 40 300 t ja piimasaadusi 369 600 t, mis oli vastavalt 23% ja 22% eelmisest aastast vähem.

See oli närviline ajajärk: polnud selgust, mida ja kuidas teha. Paljud asjad toimisid lihtsalt inertsist. Savisaar oli suurema aja Toompeal mitmesugustel nõupidamistel. Töötasime sageli südaöötundideni.

Poliitilisel tandrill olid jõuvahekorrad vahepeal muutunud, ülemnõukogu nimetas 3. aprillil 1990. a. valitsuse esimeheks Indrek Toome asemele Edgar Savisaare ning majandusministriks sai samast päevast Jaak Leimann.

Juba kümme päeva hiljem võttis Savisaar vastu valitsuse istungi protokoll nr. 15 "Eesti NSV Valitsuse ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu vahelise kokkuleppe ettevalmistamisest tsentraliseeritult jaotatava toodangu ja kaubahangete kohta 1991. aastal". Toon ära selle dokumendi esimese punkti, mis peegeldab meie valitsuse arusaama majandussuhete korraldamisest iseseisva Eesti ja säiliva Nõukogude Liidu vahel:

"Märkida, et 1991. aasta tootmistegevuse kindlustamiseks tarbekaupadega korraldatakse Eesti NSV ja teiste liiduvabariikide vahelist kaubavahetust järgmistes koostöövormides:

- NSV Liidu valitsuse ja Eesti NSV Valitsuse vaheline kaubavahetusleping tsentraliseeritult jaotatava tootmistehnolise otstarbega

toodangu, toidu- ja tööstuskaupade ning põllumajandussaaduste vastastikuste hangete kohta;

- teiste liiduvabariikide valitsuste või nende ametkondadega sõlmitavad kaubavahetuslepingud;

- horisontaalsete otsesidemete korras sõlmitavad tootja- ja tarbijaettevõtete vahelised lepingud".

Protokoll pani paika ministriumide ülesanded vastavate materjalide ettevalmistamiseks ning majandusministeeriumile anti ülesanne esitada valitsusele läbivaatamiseks ettepanekud kaubavahetuskokkuleppe sõlmimiseks 1. juuniks 1990. a.

See oli kui kirbu hammustus elevandile. Ma ei uskunud, et sellest saab midagi välja tulla. Moskva ei võinud endale lubada, et keegi hakkab temale majanduse planeerimise osas näpunäiteid andma. Eranditult kõik plaanivormid koostati Moskvast. Veelgi enam, kas või kõige tühisema hammasrattakese eemaldamine süsteemist halvanuks kogu süsteemi. Samal ajal ei osanud keegi neis tingimustes midagi oluliselt paremat välja pakkuda kui see, mis oli valitsuse otsuses.

Kuna viimastel aastatel oli kogu Nõukogude Liidus üha teravamalt kritiseeritud majanduse planeerimist, milles nähti majanduse languse ja elatustaseme halvenemise peamist põhjust, siis tehti meeletult katseid planeerimise muutmiseks. Keegi ei tahtnud tunnistada, et tegelikud põhjused ei peitu niivõrd planeerimises kui just väärtusseaduse ignoreerimises ning kogu süsteemi jäikus ja tsentraliseeritus.

Moskva ametnikud töötasid palehigis planeerimise ja juhtimise täiustamise kallal. NSVL Ministrite Nõukogu võttis 4. mail 1990 vastu määruse 1991. a. plaani formeerimisest majandusreformi süvendamise tingimustes. See määrus oleks olnud kümme aastat varem vapustavalt edumeelseks sammuks, kuid 1990. aastate tingimustes oli kui surnult sündinud lapsuke. Formuleeringud olid selles määruses tõepoolest uudsed, pealtnäha huvitavad. 1991. aasta plaan tuli koostada majandamise printsiipiaalselt uutest seaduslikest alustest lähtudes. Liiduliste keskastutustele antud

korraldused lähteandmete teatamiseks liiduvabariikidele ja ministriumidele tuli täita nädala jooksul. Olgu vahemärkusena öeldud, et määrus ise jõudis täitjateni alles 11. päeval. Nädala jooksul pidi Nõukogude Liidu Plaanikomitee teatama kõigile kontrollarvud, mis viitas sellele, et sisulisi muutusi polnud oodata. Peagi saabusid ka meile kontrollarvud kohaliku majanduse (umbes $\frac{1}{10}$ kogu majandustegevusest) plaani koostamiseks. Eesti arenenud majanduse taustal näisid need näitajad naeruväärsetena. Tööstuses tuli toota: tavalise kvaliteediga traati – 15 500 t, koguda vanarauda – 131 000 t, saematerjale – 30 000 m³ (tegelikult toodeti Eesti territooriumil juba siis ligi 600 000 m³ aastas), 200 l metallvaate – 200 000 tk. jne. Mõnevõrra suuremad olid toiduainetetööstuse kontrollarvud alates kartulijahust ja lõpetades 45 000 kg raviotstarbeliste metsa- ja kultuurtaimede kogumisega. Põllumajanduse 11 kontrollarvust võiks nimetada loomade ja lindude varumist – 320 000 t eluskaalus, ja piima varumist – 1 355 000 t. Kogu see lugu kinnitas, et põhimõttelisi muudatusi planeerimisel ja majanduse juhtimisel ei suudetud teha, vankumatult jäi püsima liiduline, liidulis-vabariiklik, vabariiklik ja kohalik majandus, igaüks oma huvide ja eesmärkidega; rahva heaolu kasv ja majanduse tulemuslikkus jäid paratamatult teisejärgulisteks, rääkimata õiguste saamisest majanduselu korraldamiseks.

Sellel olid meie majanduse iseseisvumise esialgsed ponnistused seatud löögi alla, tuli leida uusi teid ja võimalusi, et täita ülemnõukogu 1990. aasta 23. veebruari otsus ettevalmistustest Eesti riiklikuks iseseisvumiseks ja 1990. aasta 30. märtsi otsus Eesti riiklikust staatusest.

Väliseestlastest majandus- ja ärimeeste kaasamine

Umbes samal ajal lülitusid tuntud väliseestlastest majandus- ja äritegelased meie ees seisvate keeruliste ülesannete lahendamisse. Ka selle ettevõtmise initsiaator oli Edgar Savisaar. Korraldasime ühis-seminare ja nõupidamisi, tutvustasime neile Eesti majandust ja lahendamist ootavate probleemide pundart. Saime nendelt omakorda vajalikku nõu ja selgitusi ühe või teise küsimuse lahendamiseks turumajanduse tingimustes, mis oli tollal meile sama vajalik kui hapnik hingamiseks. Esimesena tuli juba plaanikomitee päevil Eestisse noor majandusspetsialist Toomas Käbin, kelle eestvedamisel järgnesid teised. Meenuvad sellised energilised inimesed nagu Meemo Trepp, Mart Nurk, Madis Üürike, Lembit Soots, Rudolf Jalakas, Ilmar Roostal ja Jaan Manitski Rootsist, Ilmar Martens, Arvo Niitenberg ja Ernst Hopp Kanadast, Toomas Waldin USA-st ja Harry Männil Venezuelast. Kõikide nimed ei tule enam meelde. Korraldasime mitmeid kohtumisi ja seminare, põhiliselt Toompeal, kuid vähemalt ühel korral Keila-Joal. Meie ei teadnud suurt midagi turumajanduse mängureeglitest ja nemad jällegi plaanimajandusest. Jutuajamine oli minu mäletamist mööda väga lapselik ja elementaarne. Kuna selle ürituse taga oli Edgar Savisaar, siis tegi keegi ettepaneku nimetada kokkutulnud seltskonda Savisaare majandussõprade klubiks ning selle esimeheks valiti Harry Männil. Toomas Käbin meenutab neid aegu mulle saadetud e-kirjas:

Tulin 1988. aasta suvel siia, kui parajasti oli käimas laulev revolutsioon. Öölaulupidu oli äsja lõppenud, lipud olid heisatud ja Draamateatri fassaadil ja mujal toodi päevavalgele kipsi sisse peidetud riigisümbolid. Sõitsime Sinu ja Jutaga Haapsalusse, kus kohtusime Andres Lipstokiga ja täitevkomitee esinaise Lea Tuusoviga, viimane hakkas lausa nutma. Muu hulgas vestlesime tee-

mal, et oleks vähemalt üks kiosk, mis pakuks normaalset kaubavalikut turistidele ja kus saaks hädavajalikku osta.

Minu meelest käisin ka plaanikomitees. Esimest korda kohtusin vist Savisaarega Stockholmis, kui ta käis seal Marju Lauristiniga. Nad tulid mulle Rootsi Eksportnõukogusse külla. Ilmselt oli see peale minu suvist külaskäiku.

Üsna kindlasti meenub, et Sina viisid mind kokku Ivar Rätigiga, kes tutvustas mulle IME kontseptsiooni. Ta rääkis hästi rutu ja ma ei saanud eestikeelsest majandusterminoloogiast aru, kuna see oli seotud nõukogulike mõistetega. Tekkis ka kontakt EMI-ga (Eesti Majandusjuhtide Instituut – H. Meri märkus).

1988. a. sügisel tulin tagasi koos Rudolf Jalaka ja Ilmar Roostaliga. Siis toimus EMI korraldusel, mille Rootsi-poolseks koordinaatoriks olin mina, üks esimesi seminare Eesti ettevõtjatele, kus lektorid olid väliseestlased ja kus seminar toimus täitsa vabas õhkkonnas.

Minu meelest sõitsin kohe peale seda üritust Saaremaale Tiit Tammemäega. Seal toimus üritus kohalikele ettevõtjatele. Võõrustajaks oli Saare maavalitus. Unustamatuks jäi sõit selle tõttu, et lennuk pidi hommikul välja lendama, jõudsime aga halva ilma tõttu alles õhtuks kohale. Nalja sai lennukis oodates päev läbi. Meie Kuressaarde saabumisel olid kõik saarlased kohusetruult saalis.

1989. aasta jaanuaris korraldasin esimese äridelegatsiooni külaskäigu Rootsist Eestisse. Rootslased kartsid endiselt Nõukogude Liitu, mistõttu leiti, et esimene peatus peab olema Leningradis. Seal toimus veel täitsa vanas vaimus seminar venelastele. Kui magamisvagnis hommikul Tallinna jõudsime (pohmell!) pakuti hotell Olümpias sooja ja maitsvat kohvi koos värskete saiakestega. Kõik tundus puhas ja ilus! Peale üritust toimus minu meelest huvitav hotell Tallinnas, kus ka Sina ja Juta olite kohal.

Nüüd siis Savisaare klubi juurde. Millal see kokku kutsuti, ei mäleta. Käisime vist kahe aasta jooksul neli-viis korda koos. Eesmärk oli väliseestlastega kontaktide ja võrgustike loomine ja nende oskuste ja sidemete ärakasutamine. Ei oska hinnata, kuidas ja

mis abi suudeti pakkuda, aga usun, et see oli sel ajal küllaltki oluline. Tuleb meeles pidada, et läänes ei olnud Nõukogude Liidu kokkuvarisemine veel kaugeltki mitte iseenesestmõistetav. Lääs tahtis häid suhteid Liiduga, mis oli arusaadav. Selle tõttu ei olnud Eestil sel ajal võimalik välisriikide ametnike peale lootma jääda, oli vajalik teisi kontakte luua ja neid lobigruppidega ära kasutada.

Koos käisime Toompea lossis. Meil olid erinevad mitteformaalsed töörühmad ja igaüks vastutas enda valdkonnas olevate küsimuste eest. Meid majutati Rataskaevu hotelli ja maksti päevaraha. Kuna aeg oli väga heitlik, on mälu jäänud rabamine, jooksmine, ajakirjanikud, küsimused, millele ei osanud vastata. Ilmselt sellest kaosest siiski sündis midagi.

Savisaar käis tollel ajal paaril korral ka Rootsis. Sain temaga alati kokku ja käisin temaga kaasas tõlgina ja nõunikuna. Imestas, kuidas ta küll jaksas ringi joosta, suur keha, otsa ees higi ja hingeldas! Abistasin teda ka kaudselt Eesti Informatsioonibüroo avamisega, kuigi ma ei olnud mingi peategelane. Olin ka kontaktis Eimar Rahumaaga, kes töötas Nõukogude saatkonnas ja kes minu meelest ületas oma volitusi mitmekordselt, tehes asju, mis olid risti vastu saatkonna lojaalsele töötajale. Ilmselt Savisaar usaldas teda.

Minu märkmetes on kirjas, et 17.–18. maini 1990 toimus Tallinnas turumajandusele ülemineku küsimustes kaalukas seminar, kus esinesid erinevatest riikidest saabunud väliseestlased. Kahjuks ei ole meeles, kes oli selle ürituse korraldaja, arvan, et Savisaar ise. Harra Horn Rootsist pidas ettekande välisinvesteeringute, laenu- ja ekspordikrediitide saamise võimalustest. Ernst Hopp Kanadast, kes oli juba Saaremaa Dolomiidi ühisettevõtte juht, rääkis koostöövõimalustest ettevõtluses. Andres Bergmann Saksamaalt kõneles riiklike ettevõtete saneerimisest. Ilmar Roostal Rootsist peatus töökorraldusel ning ütles välja, et Estoplasti-suguses tehases peaks töötama ainult 300 inimest 1000 asemel. Sõna võtsid Meemo Trepp, Mart Nurk, Ilmar Jalakas, Toomas Käbin Rootsist,

Toomas Waldin USA-st, Lembit Soots, Niitenberg, Ilmar Martens ja Toivo Miljan Kanadast. Meie poolt osalesid ja võtsid sõna Jaak Leimann, Mehis Pilv, Enn Roose, Aleksander Sikkal, Naatan Tõnnison ja mina.

Väliseestlastest abiliste hulgas oli haritud rahandusmehi ja äritegelasi, kuid puudusid kogemustega riigimehed, kes oleksid osanud peaministrile igaks vajalikuks elujuhtumiks käisest retsepti puistata.

Ma ei mäleta, millal Savisaare majandussõprade klubi oma tegevuse lõpetas, minu meelest hakkas asi vaikselt ära vajuma juba enne 1991. aasta taasiseseisvumist.

Edgar Savisaare valitsuse programm

Mõni sõna valitsuse 15. mail 1990 vastuvõetud tegevusprogrammist. Pooleteise kuuga panna kokku ja avaldada valitsuse programm – see on lausa fantastiline, seda enam, et ka sisule ei olnud olulisi etteheiteid. Tuleb mõista, et see dokument koostati olukorras, kus tankid ja sõjavägi ootasid ainult käsku, kus KGB polnud positsioone loovutanud, kus OMON võis igal hetkel sooritada välkdessandi, kus interliikumine oli juba formeerunud. Juba sisesejuhatuses võime lugeda: “Alljärgnevalt esitab Valitsus oma programmi põhiseisukohad, pöörates erilist tähelepanu: iseseisvumise taktikale ja strateegiale.”

Säilinud märkmetest leidsin, et programmi koostamine algas 5. aprillil 1990, kui Savisaar (kes oli alles 3. aprillil määratud peaministriks) kutsus minu ja Erik Terki enda juurde nõupidamisele. Panime paika programmi kava ja iga peatüki täitjad. Tegijate hulgas leidsin selliseid nimesid, nagu L. Valt, A. Junti, I. Fjuk, I. Moss, E. Terk, Ü. Sarv, E. Roose, I. Raig, E. Kraav, A. Tõnissoo jt. Paika panime ka tähtajad. Töö käigus võis tegijate ring laieneda.

Majanduspoliitika peatükist tahan välja tuua mõned jõulised programmilised seisukohad: “Valitsus on veendunud, et Eesti väljapääs majanduskriisist seisneb üleminekus turumajandusele radikaalse ja kompleksse majandusreformi tulemusel. /.../ tuleb kiirendada reformi käivitamist (otsuste vastuvõtmist uue maksekorralduse kohta, üleminekut uuele eelarvele, vajalike sotsiaalse-te kompensatsioonimehhanismide väljatöötamist jne.). Üleminekut Eesti oma rahale peab Valitsus majandusreformi oluliseks teguriks, kuid leiab samas, et reformi tuleb alustada juba enne oma raha käibelelaskmist.”

Minu arvates pole ühelgi hilisemal valitsusel nii selget ja konkreetset programmi õnnestunud vastu võtta. Muidugi, ka tingimused ja ülesanded on hilisematel aegadel olnud teistsugused. Savisaare valitsuse programm ületab oma haarde poolest sellisele dokumendile esitatavad nõuded ja võinuks olla paljudeks aastateks üldrahvalikuks manifestiks ka järgmiste valitsuste jaoks. Tunnistan, et majandusministeeriumi staažikad ja teadmistega töötajad ei oleks suutnud sellist programmi kokku panna.

Lääne turumajandust tudeerimas

Vabariigi valitsuse esimehena tegutsedes ei lasknud Savisaar ennast Moskva jäikusest heidutada. Koos ülemnõukoguga töötati süstemaatiliselt võimu ülevõtmise ja vana lammutamise nimel. Arvukad töörühmad valmistasid ette uusi seaduseelnõusid, mis muudeti kiiresti seadusteks. Moskvas oli endal muresid küllalt, juhtkonnas polnud ilmselt üksmeelt ning meie toimetamisi ei võetud üleliia tõsiselt: nii mõnigi lihtsameelne uskus, et kõik toimub perestroika raamides.

Samal ajal vaevlesime igasugustes raskustes. Tuli kiiresti otsustada, kuid alati ei olnud kindlust, kas me talitame õigesti.

Alatasa arutasime Savisaarega, kuidas miski peaks turumajanduses välja nägema.

Omavahelise arutelu käigus tegi Edgar Savisaar mulle ettepaneku tutvuda naaberriikides, kuidas ikka üks või teine asi turumajanduse tingimustes toimib, milline on riigi ja valitsuse roll majanduse juhtimisel. Nõustusin. Pakkusin reiskaaslasteks välja ressursside ministeeriumi aseministri Ülo Sarve ja majandusministeeriumi välissuhete peaspetsialisti Signe Ratso. Sõitu finantseeris Estimpeks, sest valitsusel raha polnud. Otsustasime sõita Rootsi ja Taani ning tagasiteel peatuda ka Soomes.

Neid inimesi, kes oleksid nõukogude ajal valitsusasutuste tasandil suhelnud, Eestis peaaegu ei olnud, seepärast tuli kasutada kõiki võimalusi kontaktide loomiseks. Head nõu sain Indrek Toomelt. Hindamatut abi saime Kopenhageni, Stockholmi ja Helsingi Nõukogude Liidu saatkondades sel ajal töötanud eestlastelt Heino Veldilt, Eimar Rahumaalt ja Jaan Sandrakult. Nemad tegid eel töö, s.t. koostasid programmid, leppisid kokku kohtumised, broneerisid hotellid, korraldasid transpordi jne. Olen neile praegugi kõige selle eest tänulik.

Raha oli napilt ja me pidime kokkuhoiu mõttes iga oma sammu arvestama. Lennuühendus oli tollal ainult idasuunaline, seepärast sõitsime Helsingi kaudu Stockholmi ja sealt oli kõige odavam moodus Kopenhagenisse rongiga sõita. Ma ei ole kindel, kas peale meie kolme on veel mõni Eesti riigiametnik rongiga Taani sõitnud. Me kohtusime nendes riikides põhiliselt majandus- ja rahandusministeeriumide juhtivtöötajatega, Taanis tutvusime ka maksuministeeriumi, tööstusnõukogu ja põllumajandusnõukogu tegevusega; Rootsis ka tarbijakaitseametiga ning Soomes oli kohtumine riigipangas.

Huvitav oli tutvuda Soome majandusedenduse sihtasutuse SITRA tegevusega. Muljeid ja informatsiooni oli kuhjaga, kuid mis sellega teha, oli omaette probleem. Tagantjärele sellele mõeldes taipan, et oleksime pidanud ennast reisiks paremini ette valmistama. Nüüd piirdus kogu lugu sellega, et kirjutasime kokku

paarikümneleheküljelise aruande, mille peaministrile üle andsin. Kuid asjade käik Eestis võttis üha kiiremaid tuure, nii et juhtkonnalt lihtsalt ei jätkunud selliste paberite lugemiseks aega.

Meile kolmele oli see sõit kasulik enesetäiendamine ja silma ringi laiendamine ning arvatavasti nii mõnigi kuuldud-nähtud asi kulus edaspidises töös marjaks ära. Signe Ratso töötas kaua majandusministeeriumi asestantslerina, hiljem Brüsselis Euroopa Liidu komisjonis; Ülo Sarv on juhtinud pikki aastaid riigihangete keskust.

Stockholmis kohtusime tänaseks juba manalamehe Meemo Trepri hubases kodus meile juba tuttavate Rootsi eestlastest majandussõpradega ja nautisime proua Trepri maitsvaid küpsetisi. Kopenhagenis võõrustasid meid suure soojusega Heino Veldi abi-kaasaga.

Üha pingelisemad tööpäevad

16. aprillil 1990. a. tutvustas Edgar Savisaar ministeeriumi kolleegiumi saalis meile uut majandusministrit Jaak Leimanni. Oma troonikõnes lubas too mõne nädala jooksul uude rolli sisse elada ja seejärel rääkida ministeeriumi uutest ülesannetest, kuid avaldas siiski mõned omapoolsed arusaamad asutuse lähituleviku kohta: reorganiseerimisi ei tule, vähemalt alguses mitte; majandusministeerium kujuneb reformide ministeeriumiks, tuleb eristada tähtsad ja vähemtähtsad asjad, käivitada ettevõtlus; tõsta teiste ministeeriumide rolli; säilitada suhted Moskvaga; tagada enesedistsipliin ja informeeritus.

27.–28. aprillini 1990 korraldasime seminari Soome riigieelarve koostamise põhimõtetest ja protseduuridest. Lektoritest on mul kirjas hr. Virtanen. See oli tähtis, elamuslik teave, sest tol ajal oli meil väga ähmane ettekujutus nendest asjadest läänemaailmas. Olen üles märkinud asju, mis on isegi tänapäeval veel aktuaalsed.

Riigieelarve prognoosid tuginevad viie aasta arvestuslikele plaanidele, mida koostatakse igal aastal. Ministrid saavad iga aasta märtsis kulutuste piirmäärad, mille alusel esitavad maikuu alguses oma ettepanekud. Jaanipäevast septembrini vaadatakse eelarvet valitsuses ja poliitikute ringkondades, seejärel toimub aasta lõpuni arutelu parlamendis. Eksperdid ei tööta eelarvega, vaid seaduseelnõudega, millesse tehakse sadakond parandust ja täiendust ning need peavad olema parlamendis vastu võetud enne eelarve kinnitamist. Lisaeelarvete osatähtsus on aastast aastasse kahanenud: kui 1975. a. moodustas see kuni 28%, siis 1989. a. ainult 2,5% riigieelarve aastakulutustest. Juba tol ajal oli kava täiustada riigieelarve koostamise protsessi, pöörates olulist rõhku omavalitsuste (kundade) riikliku toetamise süsteemi ajakohastamisele.

1990. aasta suvekuudel algasid meil raskused inimeste igapäevase toiduga kindlustamisel, tuli piirata tarbimist ning astuda energilisi samme kaupade ja tooraine hankimiseks teistest liiduvabariikidest. Väike ülevaade selle perioodi tegemistest:

10. mail arutasime Jaak Leimanni juures omandiseaduse ja rendiseaduse eelnõusid, valitsuse programmi projekti.

11. juunil kell 9.00 nõupidamine minister J. Leimanni juures, arutati leiva ja teraviljasaaduste hindade tõusu ning võimalike kompensatsioonisüsteemide rakendamist.

15. juunil kell 9.00 nõupidamine minister J. Leimanni juures, arutati spetsialistide väljaõppe korraldamist.

21. juunil nõupidamine Savisaare juures, arutati 1990. a. teise poolaasta riigieelarvet; otsustati: R. Milleril ette valmistada ettekanne, kus näidata, mida saab täiendavalt teha Kirde-Eesti vajaduste rahuldamiseks.

Ühel pühapäeva õhtul kell 19.00 toimus Savisaare juures nõupidamine, arutati 1991. a. riigieelarvet; halduskulude kokkuhoiu võimalusi; reservfondi suurendamist kulude vähendamise arvel; riigikaitsekulutusi; siselaenu kehtestamist. Sõna võtsid 30 inimest.

26. juuni. Teema: turumajandusele üleminekust. 1. septembriks esitada ülemnõukogule turumajandusele ülemineku kontseptsioon.

27. juunil informeerib J. Leimann kohtumisest N. Rõžkoviga.

30. juulil nõupidamine Savisaare juures, arutati bensiiniga varustamist. Reservis oli riigil 3000 t. Lepiti kokku: Riho Sild sõidab kolmapäeval Vilniusse, Leedust peame saama 15 000 tonni bensiini; Kirišist 14 900 tonni, sinna sõidab Katz; Surgutist peame saama 7 500 t, saata sinna Riima; saata Anatoli Sobtsakile telegramm, et olukord on halb, meie esindaja tuleb neljapäeval Leningradi.

3. juulil kell 18.30 Savisaare juures nõupidamine, arutati kaupade nomenklatuuri, et müüa 2,5 miljoni rubla väärtuses kaupu Kuibõševi ja Ufa naftatehastele kokku 10 000 t bensiini saamiseks.

9. augustil arutati Savisaare juures pankade olukorda. Osalesid Ivi Proos ja Rein Otsason. Arutati NSV Liidu Panga Eesti kontori ühendamist Eesti Pangaga ja pankade juriidiliste õiguste taastamist.

14. augustil 1990 olin Kremlis NSVL Ministrite Nõukogu istungil, kuid ei mäleta ja puuduvad ka märkmed, kellega koos. Päril põhjalikud märkmed on säilinud N. Rõžkovi ettekandest majanduse olukorra prognoosi kohta 1991. aastaks.

Mõned väljavõtted tema ettekandest:

"NSVL Ministrite Nõukogu 26. juuli 1990. a. määruse nr. 746 alusel teostasime analüüsi ja modelleerisime hinnangulise prognoosi nõukogude majanduse võimalikust olukorrast 1991. aastal seoses üleminekuga reguleeritavale turumajandusele: ülimalt tõenäoline on tootmise ja elanike elatustaseme languse kiirenemine käesoleva aasta tendentsidega võrreldes, mida põhjustavad ettevõtete töö ümberkorraldamine, vanade juhtimisstruktuuride häähumine, kogemuste puudumine uute majandussidemete loomisel ja suur välisvõlgnevus.

Riik vaesub: riigieelarve puudujääk on suurenenud 18 miljardilt rublalt 1985. a. kuni 90 miljardi rublani 1989. a. ja 1990. a. alguseks juba 400 miljardi rublani. Välisvõlg kasvas viimastel aastatel 18 miljardi rubla võrra. Rahva käes ringlevat nn. üleliigset raha, mis ametnike keeles pidi näitama edasilükatud nõudlust,

kuna puudusid nõutavad kaubad ja muud raha kulutamise võimalused (nt. reisimine), on ligi 200 miljardit rubla.

Eelmistest perioodidest kogunenud lahendamata probleemid avaldavad oma mõju, olenemata turumajandusele üleminekust, seda eriti põllumajanduses.

Vähenevad külvipinnad ja mineraalväetiste kogused. Puudu on 5 mln. tonni suhkrut, kalamajandus on pankrotis (puudub 5,5 mld. rubla selle tööstusharu finantseerimiseks), toiduainetööstusele tooraine ostmiseks on puudu 10,5 mld. rubla. Samal ajal võimaldab kogu agrokompleks (põllumajandus + töötlev tööstus jt.) koos puuvillatööstusega saada toodangu ekspordist 1,5 mld. rubla.

Tööstustoodang võib eeloleval aastal langeda 20%, sealhulgas masinaehituses ja keemiatööstuses 30%, kergetööstuses 15–20%. Energeetikas on puudu 25–30 mld. rubla investeeringuid. Sõetööstus vajab dotatsioonidena 30 mld. rubla, on kaks võimalust kas tõsta sõe hinda 70-lt 130 rublani tonnilt või lasta hinnad vabaks.

Jaekaubanduse käive kasvab 90% ulatuses hindade kallinemise arvel.

Töötu abiraha maksmine 100 rbl. kuus nõuab 30 mld. rubla. Riigist emigreerub 1,2 miljonit inimest võrreldes 200 tuhandega käesoleval aastal.

Eriti teeb valvsaks, et riigi ja ühiskonna arengu peamiseks hädahuks kujunevad vabariikide separatismi ilmingud, nagu kohalikud finants- ja rahasüsteemid, tollieeskirjad jne., ning võimalikud rahvuste konfliktid. Nendes ohtudes on kaks võimalust: esimene – vabariikide majanduslikud ja rahalised nõudmised, kui iga vabariik hakkab tõestama, et mitte tema pole teistele võlgu, vaid tema le ollakse võlgu. Selline suhtumine on perspektiivitu ja viib Liidu lagunemisele. Teine oht on, et separatistlikud meeleolud avalduvad iga vabariigi siseselt.”

See oli signaal, et iga uppuja pääsemine on tema enda asi. Imetama paneb, et seesama Rõžkov, kes oli juba pikemat aega olnud valitsuse juht, praktiliselt teine inime riigis, otsustas järsku eesriide üles tõsta ning avameelitseda, kuigi mitte üldsuse ees. Kui

kõik ülimalt kuulekad ja ustavad käsutäitjad oleksid partei ja valitsuse sellist pihtimust riigi pankrotistumisest õige ajal kuulnud, oleksid igasugused interliikumised ja turumajandusele üleminekuuga seotud kõhklused olnud kergemini ületatud.

16. augustil arutati Savisaare juures teraviljakasvatuse programliga seotud probleeme, tehnikaga varustamist, hinnakujundamise küsimusi. Osavõtjate ring oli lai – peale ministrite ja ametnike ka teadlased ning majandite juhid. Nõuti tehnikat, massilist viljakuivatite ehitamist, valuutavahendite eraldamist, garantiisid vedelkütuse saamiseks, 2–3 aastaks stabiilseid hindasid taliviljadele jne. Kuid kõlasid ka mõistlikud ettepanekud: lasta vabaks õlle hind (Aksel Treiman), 1 hektarilt kogutud põhk võimaldab kuivatada 7 ha teraviljasaagi, vaja on väikseid põhukatlaid (Kallasmaa). Vastavat töögruppi laiendati. Peeti vajalikuks täiendavalt töötada läbi ja lisada programmi: hinnad, sordiaretus, kemikaalid, seadmete hankimine, koostöö välisriikidega. Mul tuli selle tööloiguga tegeleda. Küllastasin Adavere sovhoosi ja olin vaimustuses teraviljakasvatuse tulemustest seal. Majandis töötas ligemale paarkümmend teaduskraadiga teraviljaspetsialisti, arendati omal initsiatiivil tulemuslikku koostööd Soome firmaga Kemira. Adavere teraviljapõllud paistavad ka tänapäeval oma iluga silma. Korraldasin Savisaare allkirjaga tänukirja saatmise Kemirale. Küllastasin Jõgeva Sordiaretuskeskuse direktorit hr. Kүүtsi ja mitmeid majandeid, kuna pidasin tugevat teraviljamajandust meie põllumajanduse ja rahva toidulaua oluliseks päästjaks. Kahjuks ei läinud kõik nii lihtsalt.

29. augustil 1990 kutsus Arnold Rüütel mind Kadriorgu nõupidamisele, kus arutati graniitkillustiku tootmise alustamist Eestis ja seostati seda hoidlate ehitamisega. Mul pole kirjas nõupidamisest osavõtjad, kuid säilinud märkmete põhjal ilmneb, et seal arutati ka majanduse perspektiivseid probleeme ja ettevalmistamist võimalikuks kohtumiseks Soome presidendi Mauno Koivistoga. Kirja olen pannud mõned märksõnad Arnold Rüütli mõttelõngast, nagu kaubandusesinduste sisseseadmine; vajadus luua Soomega

suhted parlamentide tasemel; keskkonnareostuse vähendamine Kirde-Eestis; Ester-3 konservantide tootmise organiseerimine; muud aravi korraldamine lääne patsientidele; turismialase koostöö arendamine riiklikul tasemel; metsatööstuse mahajäämuse vähendamine; mööblitööstusele ekspordisuunitluse andmine. Laevaehituse taasalustamine Eestis, keskmise suurusega laevade, sealhulgas kalalaevade tootmine. Laevade eksport ja koopereerumine Soomega. Põllumajanduses ja töötlevas tööstuses töötada läbi küsimused, võimaldamaks joota lõss värskelt vasikatele, linnadesse viia üksnes joogipiim. Kogu korraldus ja väikeste konteinermeiereide soetamise võimalused töötada läbi rootslaste ja taanlastega.

Need mõtted on kirjeldatavale ajastule iseloomulikud, kuid olukorras, kus autod seisid bensiinipuudusel ja kauplustes ei jätkunud toiduaineid, tundusid nad mõnevõrra ennatlikud.

31. augustil kell 14.00 toimus nõupidamine Savisaare juures bensiini küsimuses. Analüüsiti eelnevatel kuudel saadud ja aasta lõpuni loodetavaid bensiinikoguseid kuude kaupa; otsustati oktoobrikuust sisse viia bensiinitalongid – 50 liitrit auto kohta kuusi arutati bensiini hinna vabakslaskmist.

9. septembril oli suurem nõupidamine Savisaare juures, kus arutasime aktuaalseid, kiiret lahendamist vajavaid probleeme: piirikontrolli kehtestamist kõigis Balti riikides; valuuta ostu ja müügi korraldamist; kooperatiivide tegevuse korrastamist, sisekaubanduse korraldamist. Minu ettepanek oli hulgikaubanduse ülevõtmine turumajanduse alustele, Kalev Kukk pakkus välja kaardisüsteemi kehtestamise ning välistas hindade tõstmise edasilükkamise; Ivi Proos tegi ettepaneku seada sisse ostukaardid, säilitada suhted NSVL Panga Eesti kontoriga. Erik Terk väljendas mitmeid arvamusi, nagu vajadust eristada kruvide kinnikeeramist turegulatsiooni elementidest; kaaluda, kas ei peaks minema erinevat teed võrreldes Läti ja Leeduga, see annaks meile eeliseid lääne ees; teha maksusoodustusi ettevõtetele. Edgar Savisaar andis Jaak Leimannile, Rein Millerile, Mehis Pilvele, Ants Laosele, Ülo Sarvele ja mulle ülesanded töötada välja ettepanekud kõigis arutelul olnud

küsimustes ning Kalev Kukul panna kokku 21. septembriks abiandude plaani lõppvariant, et seda arutada 24. septembril valitsuse istungil.

10. septembril valitsuse istungil anti välismajandusametile ülesanne koostada kahe nädala jooksul ettekanne, millised koostöövormid on välisriikidega praeguses situatsioonis võimalikud. Otsustati tõsta leiva hinda ja laekuvate vahendite arvel suurendada liha ja piima varumishindasid.

Samal ajal algasid Moskvast läbirääkimised suhete korraldamise küsimustes. ENSV Ülemnõukogu Presiidium võttis vastu otsuse läbirääkimiste delegatsiooni moodustamisest. Delegatsiooni juhiks oli vist Rein Otsason, delegatsiooni liikmeteks olid arvatud justiitsminister Advig Kiris, sotsiaalminister Marju Lauristin, rahvastikuminister Klara Hallik, ajaloolane Evald Laasi, jurist Eerik-Juhan Truuväli ja mina majandusmehena.

Esimene kohtumine toimus Kremli 6. septembril 1990. a. Minu märkmetest leidsin teise poole esindajatest sellised nimed: Venjamin Jakovlev, Komplektov, Kudrjavitsev, Dogužajev.

Kohtumise algus ei tootanud midagi head. "Läbirääkimisi peetakse riikide vahel, aga Eesti on vastavalt meie konstitutsioonile liiduvabariik, seega me võime pidada üksnes konsultatsioone," oli eesistuja sissejuhatus. Seejärel hakkasid teised tema kolleegid veidi asja siluma: konsultatsioonid on vajalikud kui esimene etapp. Läbirääkimised on vajalikud, sellest me ei pääse, kuid neile peavad eelnema konsultatsioonid. Nimetame oma töö konsultatsioonideks, esimeseks etapiks, mis on suunatud töö jätkamiseks. Teisel etapil osalevad kõrgema astme juhid. Lepiti kokku, et ekspertide tuumik koosneb alalistest liikmetest, kuid vastavalt vajadusele võib nende koosseisu täiendada. Iga töö etapp tuleb lõpetada protokolliga.

Teine kohtumine leidis aset 13. septembril Kalinini prospekti majas nr 27. Moskva delegatsiooni koosseisus oli 9 inimest erinevatest ministeeriumidest, ma oletan, et nii mõnelgi oli üpris ähmane ettekujutus Eestist ja meie probleemidest, rääkimata teadmistest

ajaloo valdkonnas. Delegatsiooni juht oli vist üks NSVL Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjatest. Lepiti kokku, et delegatsioonid arutavad esmalt riigiõiguslikke, seejärel majanduslikke aspekte. Vestlus kulges suhteliselt rahulikult. Meie seisukoht oli, et rahvas otsustas vastavalt oma tahtele taastada riigi iseseisvus *de jure*. Nüüd on meie ülesanne saavutada iseseisvus *de facto*, sellega kergendame Liidu olukorda, võtame pinged maha. Targutati majanduse mitmesuguste näitajate ümber, mis kuhugi ei viinud. Moskvalased pareerisid kõik jutud võlgadest ja kompensatsioonidest. Tundsime huvi, mida me neilt vajame. Nad ei saanud veel kõigest aru või vähemalt teesklesid seda. Näiteks ei mahtunud neile pähe, et raudtee või merelaevandus võiksid toimida Eestis iseseisvalt. Selgitasin, et nii see oli kuni 1940. aastani, nii on see Soomes ka praegu. Selle peale vastati, et Soome näide on küll veenev, kuid ebakorrekne, kuna Soome ei ole arenenud samasugustes tingimustes. Lepiti kokku valmistada ette täiendavalt oma nägemused panganduse ja Liidu ning Eesti majanduse ühitamise valdkonnas ning määrata järgnev kohtumine 27. septembriks.

18. septembril olin uuesti Moskvast järgmise aasta plaani formeerimise küsimuste arutamisel. Anti selgitusi, et 1991. a. plaan kujundatakse kahes osas: 1. prognoos 1991. a. kohta (analüüs ja orientiirid) ja 2. direktiivne osa (hanked liidufondi, materiaaltehnilised ressursid ja ekspordi-importi kvoodid). Üsna leebel toonil noomiti liiduvabariike, et kõik nende poolt järgmiseks aastaks kavandatud majandusnäitajad on madalamad jooksva aasta omadest. Liha ja piima hanked liidufondi on kaks korda väiksemad tolleaegsetega võrreldes. Liidufondist rahuldatakse Moskva, Leningradi, aatomiajandus, KGB, kaitseministeeriumi ja ekspordi vajadused. Ukraina ja Kasahstan nõuavad Moskva ja Leningradi vajaduste väljajätmist liidufondist, millega Liidu valitsus nõustuda ei saavat, kuna Venemaa ei ole võimeline neid linnasid varustama.

Liiduvabariikidevaheline kaubavahetus hakkab toimuma rahalise arvestuse alusel. Säilib NSV Liidu Plaanikomitee koordi-

neeriv roll. Välisvaluuta vahendeid liiduvabariikidele eraldada ei ole võimalik, kuna neid pole. 1 miljardi valuutarubla eest tuleb importida liha-piimasaadusi, 8 miljardi eest muid toiduaineid ja teravilja.

Kõigest sellest jäi mulje, et riik on pankrotis, kuid majanduslikust olukorrast veelgi tõsisem oli, et liiduvabariigid hakkasid keskvoimule vastu, tekkis allumatuse sündroom. Selle poolest paistsid silma tooniandvad suured liiduvabariigid, nagu Ukraina, Kasahstan ja Valgevene.

19. septembril oli nõupidamine Arnold Rüütli juures, kus arutasime läbirääkimiste tulemusi Moskvaga. Nõupidamisest võtsid osa läbirääkimiste delegatsiooni liikmed ning Ülo Nugis, Endel Lippmaa, Ignar Fjuk ja Arno Almann. Otsustati läbirääkimisi jätkata, olenemata vastaspoole pealesurutud terminoloogiast. Klaarida kõigi liiduvabariikidega majanduslikud pretensioonid ja teatada neile, et meil nõudmisi pole. Oluline on saada teiste liiduvabariikide poliitiline tunnustus.

26. septembril toimus jälle nõupidamine Rüütli juures. Osalesid Ülo Nugis, Marju Lauristin, Endel Lippmaa, Indrek Toome, Advig Kiris, R. Mälk ja mina. Arutasime uuesti läbirääkimiste käiku Moskvaga ja lepingu allakirjutamist. Delegatsioon sai edasiseks tegutsemiseks juhised, sealhulgas otsustati piiride küsimust mitte tõstatada, vaid lükata edasi, arutada kodakondsuse ja remigratsiooni küsimusi.

27. septembril 1990 jätkusid läbirääkimised Moskvast. Seekord juhtis läbirääkimisi NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja Vitali Dogužajev, Moskva delegatsiooni liikmed olid enamasti uued inimesed, meie poolele olid lisandunud Rein Otsason ja Marju Lauristin.

Dogužajev: "Läbirääkimiste käik oleneb sündmuste arengust. Tegime kahepäevase vaheaja, kuid asjad ei arenenud nii kiiresti, kui oleksime tahtnud. Meie pool on raskustes, teie samuti. Võlakohustustest ei tahaks rääkida. Peame omandi-, finantsküsimusi ja vaatlema turumajanduse seisukohalt. Omand tuleb piiritleda

lepingu raames, liidulepingu alusel Liit omandab mingid varad (tundub, et eesistuja pidas silmas liidualluvusega majandust). Juristid arutavad vabariikide kuulumist Liitu. Deklaratsioon on moraalse tähendusega dokument, kuid konstitutsioon on juriidiline dokument (see oli vihje meie iseseisvusdeklaratsioonile).

Advig Kiris peatus liiduomandi mõistel, märkides, et sellist omandit pole olemas, on vaid riiklik omand ja liiduvabariikide omandi summa.

Rein Otsason: "Liiduomandi formeerimine tähendaks vabariikide röövimist, kõik on vabariigi oma, nagu ka vabariigi territoorium. Me ei saa olla majandusliidus, vaid üksnes majanduslikes sidemetes".

Nii kestsid need läbirääkimised mitmeid tunde. Lõpetuseks hakkas Dogužajev otsi kokku võtma:

1. Kiires korras määrata kindlaks operatiivne küsimuste reguleerimise protseduur.
2. Kehtestada mõlemapoolne lühiajaline üleminekuperiood.
3. Me ei saa loobuda liidulepingust, tuleb saada selgus, kuidas ehitada üles omavahelised suhted.
4. Luua ülemnõukogu saadikutest ja spetsialistidest lepituskomisjon eriarvamuste lahendamiseks.
5. Vabariigi juhtkonnal kohtuda NSV Liidu valitsusjuhtidega ja allkirjastada dokumendid 10 päeva jooksul.
6. Liidulepingu kontseptsioon vaadata läbi. Eesti poolel konkreetselt öelda Liidust väljaastumise teed ja tingimused.
7. Ajutiselt katkestada konsultatsioonid.
8. Järgmine kord arutada kodakondsuse ja humanitaarprobleeme.

Meelde on jäänud, et see kohtumine toimus aasta hiljem kuulsaks saanud Valges majas, Venemaa valitsushoones, ning meie delegatsiooni auks korraldati vastuvõtt, kuhu saabus ka NSV Ülemnõukogu esimees Ruslan Hasbulatov.

Tundus, et kõik läheb kui lepsi reega, üldsus võttis kõigest aktiivselt osa, valitses enamjaolt üksmeel, selline asi nagu opositsioon oli veel tundmata.

Ma ei mäleta, kuidas need asjad edasi arenesid, ei välista ka ebatäpsusi, sest minu märkmed on kahjuks väga napid. Tundub, et rohkem ma nendes kõnelustes ei osalenud, sest olin juba uues ametis ja mind ootasid uued ülesanded.

Panin eelneva skemaatilise ülevaate kirja selleks, et anda edasi üleminekuaja töömiljööd. Isiklikku elu nagu poleks olnudki, ei olnud vahet töö- ja puhkepäevadel, aina nõupidamised ja komanderingud, mõnikord sai kaks korda nädalas Moskvast käidud. Peale kirjeldatu oli veel jooksev igapäevane töö ministeeriumis, kolleegiumi istungid, nõupidamised ministri juures ja alluvatega. Asja tegi palju raskemaks see, et puudus selge ettekujutus lähitulevikust, tegevus oli rahutu ja mõnevõrra süsteemitu, kuna korraga tuli tegeleda väga paljude ja äärmiselt erinevate küsimustega. Valitsus lülitas mind mitmetesse komisjonidesse: bensiiniga varustamise töörühma, panganduse ekspertkomisjoni, mida juhtis Bo Kragh, teraviljakomisjoni jt. Paneb imestama, et sellisel kiirel ja segasel ajal oli valitsusel tahet tegeleda ka alkoholismivastase võitlusega. Seda töörühma juhtis karskusliikumise esinaine Urve Elmi, töörühma kuulusid Bruno Junk ja mina, võib-olla veel keegi. Arutasime seda probleemi valitsuse istungil.

Millalgi 1980. aastate keskpaiku oli Arnold Rüütel kutsunud mind Kadrioru tööle. Tol korral jõime kohvi ja rääkisime kahekesi üle tunni aja Eesti tulevikust. Mul polnud varem olnud nii avameelset vestlust sellise taseme juhiga. Talle tegi muret juhtimise ülitentraliseeritus, ta leidis, et igapäevaelu korraldus ja otsustused peaksid sündima kohtadel, mitte Moskvast või Tallinnast. Rüütel pakkuski mulle juhtida osakonda, mis hakkaks ette valmistama ümberkorraldusi majanduse regionaalsel tasandil juhtimiseks. Täna ja võtsin aega järelemõtlemiseks. Oli sügav stagnaag ja ma tulin pärast pikka kaalumist järeldusele, et Rüütli ideed on liialt naiivsed, me oleme süsteemi raudses haardes. Ma ei näinud

tol ajal reaalsel võimalust põhimõteteliseks muudatusteks ja loobusin pakkumisest.

Oli 1990. aasta september, kui Arnold Rüütel mind järjekordselt Kadriorgu kutsus. Seekord pakkus ta mulle riigikontrolöri austavat ametit ja andis mulle tutvumiseks mõne kuu eest vastu võetud riigikontrolli seaduse. Sain ööpäeva mõtlemisaega ja võtsin ettepaneku vastu. Aeg oli teine, nüüd olime kõik optimistlikult meelestatud ja valmis iseseisva Eesti heaks käised üles käärima.

Minu 33-aastane tööaeg plaanikomitees, uue nimega majandusministeeriumis, jõudis lõpule. Arvestades toda aega ja olukorda Eestis, ei olnud töösuhte lõpetamine minu jaoks traagiline, seda enam, et riigikontrolörina jätkasin tööd esialgu samas majas paar korrust kõrgemal. Oktoobrikuu viimasel päeval jätsin oma kauaaegsete ja armsate kolleegidega hüvasti. Minu järglaseks majandusministri asetäitja ametis sai Mart Opmann. Minu endised kolleegid said suhteliselt lühikese aja jooksul kahel korral tunda asutuse nime muutust (plaanikomitee, majandusministeerium, rahandusministeerium) ja seda üldjuhul kabinetti ja tooli vahetamata.

Seitse aastat Eesti riigikontrolör

Riigikontrolli taasloomine

Riigikontrolli taasloomine algas ammu enne Eesti tegelikku iseseisvumist. 1988. a. teravnes Eestis poliitiline võitlus. Enamikul oli villand elust Moskva diktaadi all, Gorbatšovi perestroika ja kohaliku initsiatiivi nõutamine vallandasid enneolematu tegutsemistahte. Julgen väita, et ka muukeelne elanikkond pooldas vabariigi õiguste laiendamist ja tsentraalse juhtimise vähendamist. Kuid see hoiak ei kestnud pikalt. Tarvitses tõstatada Nõukogude Liidust eraldumise ja Eesti täieliku iseseisvumise nõue, kui muulaste ridades võtsid maad kõhklused. Moskva keskvõimude poolt toetatu

na arenes kohalike venekeelsete hulgas liikumine suurriigi huvidest ehk, nagu me kõik seda nimetasime, interliikumine. Meie õnn oli, et sõjaväelased näitasid üles tasakaalukust ega sekkunud sündmustesse. Intensiivselt valmistati ette Eesti üleviimist täielikule isemajandamisele. Seda tööd juhtis tegelikult Rahvarinne eesotsas Edgar Savisaarega, kes oli toleaks ajaks lahkunud plaanikomiteest ja töötas Mainoris, kus tal olid vabad käed tegutsemiseks. 1988. a. aprillis valas õli tulle ja andis vabadusliikumisele täiendava impulsi loomeliitude ühispleenum, kus nõuti vanameelsete juhtide väljavahetamist.

Vältimaks asjade käigust kõrvalejäämist ja püüdes kogu toimuvat mingites raamides hoida, moodustas ka tolleaegne valitsus mitmeid komisjone ja töögrupe, seades eesmärgiks ettepanekute väljatöötamise rahvamajanduse planeerimise ja majandamishoobade täiustamiseks. Sama suund oli võetud ka Moskvast, kus tehti partei käsul jõupingutusi harukondliku ja territoriaalse planeerimise ühitamise valdkonnas. Inimestele mõistetavas keeles pidi see tähendama keskvalitsuse ja liiduvabariikide majanduslike huvid ühitamist, mis juba tol ajal oli täitumatu või isegi teeseldud soov.

16. novembril 1988 vastuvõetud Eesti suveräänsusdeklaratsioon oli murranguline sündmus eestlastele ja väljakutse kogu sotsialismisüsteemile. Olime indu täis, antagu meile aga otsustamisõigus ja me näitame, kuidas tuleb majandada ja riiki juhtida. Majandusmehena tajusin paratamatuid raskusi, mis seisid ees seoses aastakümnete jooksul väljakujunenud majandussidemete katkemisega.

Esialgu kavandati üksnes majanduslikku iseseisvumist, kuid ka selline samm vajab uusi seadusi ja normdokumente. Mõistusest ja teadmistest tuli puudu, arhiivideest otsiti üles Eesti Vabariigi seadused ja riigielu korraldavad dokumendid, kuid möödunud viis aastakümnet olid need valdavas osas aegunuks muutnud. Ülemnõukogu võttis vastu otsuse, milliste seaduste eelnõud tuleb esmajärjekorras koostada, ning moodustati vastavad töögrupid.

Sel ajal olid ajalehed täis uusi seaduseelnõusid, mida rahvas luges suure huviga ja arutles nende üle väga aktiivselt. Lohusalu

pansionaadis kogunesime aruteludeks ja diskussioonideks peaaegu igal nädal. Neis osalesid teadlased ja oma ala spetsialistid, me kõik võtsime neid asju tõsiselt. Sakala keskuse suures saalis toimusid avatud diskussioonid riigijuhtimise ja majanduse arendamise teemadel. Saal oli alati rahvast tulvil. Ka minul tuli neis küsimustes esineda. Tagantjärele on reformimise püüe tolleaegsetes tingimustes tundunud katsena iseennast kõrvust üles tõsta. Erik Terk on aastaid hiljem seda meie uuendamispüüdu väga tabavalt võrrelnud laste liivakastimänguga. Võim oli ikkagi Moskva käes, kuigi libises sealt iga hetkega üha enam ja enam välja.

30. märtsil 1990 võttis ülemnõukogu vastu otsuse Eesti riikliku staatuse kohta, millega kuulutati välja Eesti Vabariigi taastamine ja üleminekuajajärk. Reaalselt iseseisvusime alles 20. augustil 1991, NSV Liidus nurjunud riigipöördekatse järel, kui Eesti ülemnõukogu võttis vastu otsuse "Eesti riiklikust iseseisvusest" ja meie valitsus haaras kontrolli riigis enda kätte. 17. septembril 1991 võeti Eesti ÜRO liikmeks. Sellistes tingimustes tuli luua taasiseisvunud Eesti riiklikke struktuure, nende seas ka Eesti Vabariigi riigikontroll.

Nõukogude Liidus tegutsesid liidulis-vabariikliku alluvusega rahvakontrolliorganid, kellel olid kõikjal oma struktuuriüksused, isegi ettevõtetes ja asutustes. Rahvakontrollil olid väga laialdased volitused alates partei ja valitsuse määruste täitmise vahetust kontrollimisest kuni pisasjadeni, nagu kõnniteede liivatamise jälgimiseni talvel. Sageli segunesid tolle süsteemi funktsioonid seadusandliku, täidesaatva ja kohtuvõimu õigustega. Kontrollitavaid kohustati, karistati või määrati neile tasendusmaksid. Algperioodil nimetati seda organit partei- ja rahvakontrolli komiteeks ja siis oli sellel veel suurem võim: kontrollitavatele võis määrata ka parteilisi karistusi. See sarnanes kohtupidamisega, kus süüdistataval ei olnud kaitse ja viimase sõna õigust. Sel perioodil oli komitee eesotsas partei kõrge funktsionäär. Meil Eestis oli selles ametis Artur Vader, kes oli nii partei keskkomitee sekretär kui ministrite nõukogu esimehe asetäitja. Rahvasuus kutsuti rahvakontrolli

vahel gestaapoks. Käsumajanduse tingimustes oli taolisel süsteemil kahtlemata ka positiivseid külgi: hirm, et keegi kontrollib ja võib karistada, ning see, et iga kodanik võis sealt ametnike ülekohtu eest kaitset otsida. Eesti rahvakontrolli struktuuris tegutses kodanike avalduste läbivaatamise büroo, mille tolleaegse juhataja sõnul laekus neile elanikkonnalt aastas kuni 30 000 avaldust.

Peale Vaderi juhtisid seda kontrolliorganisatsiooni pikki aastaid Ivar Kallion, Paul Neerot, Otto Merimaa ning lühemat aega Gustav Tõnspöeg ja Kalev Benno.

Rahvakontroll ei olnud üldsuse silmis populaarne ning seetõttu kadus tal Eestis puhkenud iseseisvumismeeleolude taustal jalgealune. Mulle tundub, et see organisatsioon elas juba alates 1989. aastast varjusurmas. 4. aprillil 1990 otsustas ülemnõukogu rahvakontrolli likvideerida. Moskvale oli see kui härjale punase räti näitamine. Üksikasjad ei ole mulle teada, kuid umbes kuu aega hiljem võeti Moskvast vastu otsus luua üleliidulise alluvusega rahvakontrollikomiteed liiduliste kaitsetööstusettevõtete Dvigateli ja Sillamäe keemiakombinaadi juurde. See oli keskvalitsuse viimane agoonia ja püüd nende ettevõtete juurde koondunud interrinde aktiviste toetada, millest midagi välja ei tulnud.

Uue asutuse sünnivalud

Riigikontrolli seaduse eelnõu töögrupp (Olav Lüüs, Rein Rannik, dr. Heinrich Schneider ja Hilja Merzin) oli vahepeal päris tulemuslikult töötanud: tutvuti sõjaeelsete dokumentidega, käidi Soomes ja Rootsis, kohtuti sealsete parlamendiliikmete ja riigikontrolli töötajatega, uuriti riiklikku kontrolli teostavate asutuste tegevust ja rolli riigiasutuste süsteemis. Hangiti informatsiooni kontrolliasutuste tegevuse kohta ka teistes riikides. Kuna Eesti Vabariigis kehtestati 1938. aastast uus riigikontrolli seadus, pidas töögrupp võimalikuks sellest seadusest küllalt palju üle võtta. Eelnõu oli ehitatud üles Euroopas omaksvõetud põhimõttel, et riigikontroll

peab olema majanduskontrolli teostav sõltumatu põhiseaduslik riigiorgan, mida juhib parlamendi poolt ametisse nimetatud riigikontrolör.

Seaduseelnõu menetlemisel ülemnõukogus osales seaduse viimistlemisel valitsuse juriidilise osakonna juhataja asetäitja Rein Söörd.

6. juunil 1990 võttis ülemnõukogu eelnõu seadusena vastu. On huvitav märkida, et selle seaduse põhimõtted kanti üle 1992. aastal XI peatükina põhiseadusesse. Ka see võiks olla seaduse kvaliteedi hinnanguks. Hiljem tutvustasin seadust Saksamaa riigikontrolörile, kes ütles, et ta oleks uhke, kui tema riigi seadus niisama asjalik oleks. Kiitva hinnangu seadusele andsid ka teiste riikide riigikontrolörid. Riigikontrolli seaduse vastuvõtmine 1990. aastal andis meile Läti ja Leedu ees umbes kaheaastase edumaa.

Uue asutuse loomine on mõne olemasoleva lammutamisest võrreldamatult raskem. Ametisse astudes ei olnud mul mitte midagi peale riigikontrolli seaduse ja sulepea. Endises töökohas tuli mitmed pooleliolevad toimetamised lõpetada. Sain endale appi rahandusministeeriumis likvideeritud revisjoniteenistuse endise juhi, suurte kogemustega finantsisti Sven Potapovi, kellega koos valmistasime ette ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsuse projekti riigikontrolli kui asutuse käivitamiseks. 9. oktoobril kaitsesin presiidiumi istungil otsuse projekti, millega kinnitati esialgne eelarve, riigikontrolöri palgale määrati mind alates 1. novembrist 1990. Seda kuupäeva hakkasime lugema riigikontrolli taasloomise tähtpäevaks. Uue asutuse koosseisuks määrati 100 inimest. Sain õiguse rakendada teiste riigiasutustega võrreldes 20% kõrgeimaid palkasid ja lisatasusid, mis oli tolle aja tingimustes suur eelis. Otsuses olid antud ülesanded valitsusele ametiruumide, transpordivahendite ja bürootehnika muretsemiseks.

Esimesed käskkirjad kirjutasin alla juba oktoobris. Vormistasin tööle esimesed töötajad: Sven Potapovi, Svetlana Rõbakova, Peeter Annuse ja enda abiks personaalal Mare Kallaste. Peatselt lisandusid veel mõned, nii et 1. novembril oli meid juba 12 inimest.

Seaduse kohaselt pidid kontrolliga tegelevaid osakondi juhtima peakontrolörid, keda nimetas ametisse ülemnõukogu. 5. detsembril nimetatigi ametisse peakontrolöridena Olav Lüüs (TPI ehitusökonomisti haridus), Georg Männik (TRÜ meditsiiniline haridus ja TPI automaatikainsener), Sven Potapov (TRÜ finantsistiharidus) ja Jaan Tedder (TPI tööstuse planeerija haridus).

1991. aastal nimetas ülemnõukogu minu asetäitjaks Rein Söördi (TRÜ juristiharidus), kes hiljem juhatas ühtlasi õigusosakonda, ja tõlt lahkunud Georg Männiku asemele Jüri Kõrge (TRÜ juristiharidus). Esimese tegevusaasta lõpuks oli riigikontrollis 46 töötajat.

Omajagu peamurdmist oli asutuse struktuuri kujundamisega. Visandasime mitu varianti, kuid jäin peatuma kõige lihtsama juurde:

- arendusosakond (töökorraldus, planeerimine, aruandlus jt.);
- riigiasutuste osakond (valitsusasutuste kontroll, riigieelarve);
- rahvamajandusosakond (riigiettevõtted, põllumajandus, transport, keskkonnakaitse jt.);
- sotsiaalosakond (haridus-, tervishoiu-, kultuuriasutused jt.);
- õigusosakond (riigikontrolöri ja kontrollosakondade õigusalane teenindamine);
- kantselei (kirjavahetus, dokumentide arvestus, arhiiv jt.);
- pearaamatupidaja;
- majandusosakond.

See struktuur õigustas ennast ja ma arvan, et oli tol ajal optimaalne. Kitsaskohaks muutus aastate jooksul peakontrolöride suur töökoormus, mille leevendamiseks jagasin hiljem rahvamajandusosakonna kaheks, uueks peakontrolöriks sai tehnikakandidaat Rein Randma. Tartusse lõime Lõuna-Eesti osakonna, mille juhatajaks ja peakontrolöriks sai EPA haridusega energeetikainsener, endine ülemnõukogu liige Kalju Koha. Need struktuuri täiendused tõhustasid riigikontrolli tööd. Esialgu kavandasin luua osakonnad Kohtla-Järvel, Pärnus, Viljandis ja vastavalt vajadusele ka mujal, kuid mõni sellesuunaline katse sundis nendest kavadest loobuma. Riigikontrolli töös on oluline roll tugiteenustel, eeskätt

õiguse valdkonnas, mida oli väljaspool Tallinnat keeruline ja kulukas korraldada. Peale kõige muu oli algusperioodil raske ette kujutada riigisektori osatähtsuse nii suurt langust maapiirkondades, kui see erastamisprotsesside käigus tegelikult aset leidis, kahandades kontrollimise valdkondi.

Personali leidmine oli aastaid raske probleem. Soovijaid oli, kuid meile sobivaid vaid üksikuid. Tööle võtsime inimesi konkursi korras ja katseajaga. Tuli ette ka juhtumeid, kui me valikus eksisime ja olime sunnitud mõnest inimesest vabanema.

Sain riigikontrolli tubli pearaamatupidaja Mai Piirmetsa, kes tuli üksinda toime oma tööõiguga. Enne rublaaja lõppu ei jätkunud meilegi nn. lepalehti palkadeks, pidime välja andma tšekiraamatud. Üks selline on mul seni alles. Õnneks tuli peatselt oma raha – Eesti kroon.

Aastaid hiljem tingis kaitsejõudude areng ja ühes sellega kaitsekulutuste kasv eraldi kontrolliüksuse moodustamise, osakonnajuhatajaks-peakontrolörriks sai TPI ehitusinseneri haridusega Liidia Heinlo. Kuna kujunenud olukorras oli raske osakondadele nimesid anda, siis loobusime nimedest üldse ning nummerdasime oma kontrollosakonnad, moodus, mida kasutatakse paljudes riikides.

Jälgisin, et teenindavate ja abistavate üksuste töötajate osatähtsus ei paisuks ega varjutaks põhitegevust, mistõttu ma ei moodustanud eraldi infotehnoloogia, välissuhtlemise ega personaliosakonda ning pressiteenistust, vastavaid ülesandeid täitvad inimesed olid arendusosakonna koosseisus, välja arvatud personalijuht, kes oli ühtlasi minu abi. Töökorraldus oli alluvatele koormav, kuid säästis rahalisi vahendeid.

Majandusminister Jaak Leimanni vastutulekul sain neli-viis kuud kasutada ministeeriumi ruume Väike-Ameerika tänaval, mis päästis meid, kuni ma bürooruume otsisin. Tänu peaminister Edgar Savisaarele ja riigikantselei asedirektorile Andres Eesmaale sai riigikontroll ruumid Narva mnt. 4 asuvas majas, kus oli varem asunud nõukogudeaegne teenindusministeerium ja tehnokeskus. Maja haldas endise ministeeriumi tehnokeskus ja seda kasutas üle 20

rentniku. Tehnokeskuse juht Egon Truve hakkas maja rendilepinguid vähendama ja ruume remontima. 1991. a. märtsis kolisime sisse. Sain riigikontrollile toimeka ja ausa majandusjuhataja Aadu Alti, kes tellis tööruumide sisustamiseks Tartu mööblivabrikust kena valge büroomööbli, mis siis tundus päris moekas. Importmööblit ja luksussisustust ma muretseda ei lubanud. Telefonisüsteemi ostime endise Kirovi kolhoosi elektroonikatsehhist ning paar-kolm Volgat rentisime valitsuse garaazist. 1995. aasta lõpul, kui Savisaar siseministri kohalt lahkus, sain enda kasutusse tema suhteliselt uue ametiauto Mercedese. Uhiuut ametiautot pole mul kunagi olnud ja ma ei tundnud selle järele ka vajadust.

Riigikontrolli infotehnoloogiasüsteemi väljakujundamine oli suuresti arendusosakonna ja selle juhataja Jaan Tedderi teene. Oli me esimeste riigiasutuste seas, mis kujundas oma kodulehekülje Internetis ja me saime selle eest ka mingi preemia või tänukirja. Tänuulik olen arvutispetsialist Rein Harjole, kes oli kogu meie asutuse infotehnoloogiasüsteemi projekteerija ja looja. Tema initsiatiivil saime Phare abirahade toel muretseda moodsa arvutisüsteemi ja luua asutusesisese sidesüsteemi. Meie Rootsi kolleegid, kes meid nendes küsimustes konsulteerisid, rõõmustasid koos meiega ja saabusid Eestisse, et osaleda infosüsteemi vastuvõtmise tseremoonial.

Töökorraldusest

Seaduse kohaselt moodustasime riigikontrolli nõukogu, millesse kuulusid riigikontrolör, tema asetäitja ja peakontrolörid. Nõukogu oli nõuandva õigusega organ riigikontrolöri töö hõlbustamiseks. Idee pärines 1938. a. kehtinud riigikontrolli seadusest. Töötasime välja nõukogu töö reglemendi, mille järgi arutasime nõukogus läbi kontrollimiste aasta- ja kvartaliplaanid ning analüüsisime nende täitmise käiku. Pidasime istungeid kord nädalas. Peakontrolörid võisid nõukogu päevakorda lülitada keerukamate kontrollimiste

materjalide läbiarutamise. Nõukogus arutasime ka selliste dokumentide koostamise käiku, nagu osakondade põhimäärused, riigikontrolli töökorra alused, kontrollimise alused, riigikontrolli töötajate eetikanormistik, riigikogule esitatavad aastaaruanded ja paljud muud küsimused. Leian, et nõukogu töövorm õigustas ennast. Nõukogu liikmed said vajalikku informatsiooni, võisid avaldada oma arvamust probleemides, mis neid otseselt ei puudutanud, said nõu küsimustes, kus neil võisid olla kahtlused. Arutelud ja mõttevahetused nõukogus avardasid kõigi osaliste silmaringi ja kujundasid teadmise, et peale oma tööloigu tuleb hoolt kanda kogu riigikontrolli maine eest.

Kontrollimine kulges rangelt plaani järgi. Harva tuli ette mõni plaaniväline kontrollimine, kui selleks tõesti võis ootamatult mingi mõjuv põhjus tekkida, ning seda sai teha üksnes minu nõusolekul. Kontrolörid ja vanemkontrolörid tegutsesid kontrollides peakontrolöri poolt kinnitatud ülesande alusel, millest kontrollitavaid aegsasti informeeriti. Kontrollimine võis olenevalt kontrollitava objekti suurusest ja nõutud täiendmaterjalide esitamise kiirusest kesta mõnest nädalast kuni mõne kuuni. Kontrolli tulemused vormistati nõuetekohase aktina, millele kirjutasi alla kontrollija ja kontrollitav. Viimasele võimaldati 10 päeva aktiga tutvuda ja vajaduse korral sellele lisada oma eriarvamused või mittenõustumise põhjendused. Peakontrolöri õigused sätestas seadus. Peakontrolör arutas kontrollitavaga eelnevalt läbi tema märkused akti kohta ja vormistas kontrolli materjalide põhjal oma otsuse, mis oligi riigikontrolli otsus. Otsusega mittenõustumise korral võis kontrollitav protestiga riigikontrolöri poole pöörduda, milliseid juhtumeid ka esines. Juhul, kui ka riigikontrolöri seisukohad ei rahuldanud, võis kontrollitav pöörduda kohtusse. Selliseid juhu-seid minu ametiajal ei olnud.

Peakontrolöri otsus saadeti selles näidatud puuduste kõrvaldamiseks kontrollitavale ning olenevalt küsimuste tähtsusest minist-rile, kelle tegevusvaldkonda kontroll puudutas, vajadusel suuna-sin otsuseid ka valitsusele ja olulisemates küsimustes riigikogule.

Kontrollimiste tulemusena laekus riigieelarvesse igal aastal kümneid miljoneid kroone riigile kuuluvat raha, mille kohta pida-sime arvestust. Kuid nõrdima pani meid nõrk tagasiside ministeeriumidest, valitsusest ja riigikogust. Kõik olid meie materjalidega justkui nõus, kuid ei osanud või ei tahtnud astuda mingeid samme avastatud puuduste kõrvaldamiseks. Eriti kummalised olid vahel mõne riigikogu liikme reageeringud, kes arvasid, et riigikontroll on just puuduste kõrvaldamiseks ellu kutsutud. Paraku tulnuks seda nõuda täitevvõimult. Vahel tundus, et meie parlamentaarne riigikorraldus on seoses erakonnastumise ja siduvate koalitsioonilepetega ennast ammendamas.

Riigikontroll kui sõltumatu majanduskontrolli teostav riigior-gan kontrollib riigiasutustes, ja riigi enamusosalusega äriettevõtte-s riigi vara kasutamist ja säilimist, riigi raha kasutamist, tehingu-te seaduslikkust ja otstarbekust, majandustegevuse tulemuslikkust, raamatupidamisarvestuse ja aruandluse õigsust ning muid seadu-sega määratud valdkondi.

Riigikontrolli tegevuse algperioodil oli riigisektori osatähtsus hinnanguliselt ligi 90%, kontrollobjektide arvu hindasime 9000-le. Seega oli kontrolli valdkond haaramatu. Peale selle tegutsesid veel liidualluvusega asutused ja ettevõtted, mille kontrollimine oli prob-lemaatiline. Võrdluseks olgu nimetatud, et Rootsis oli tol ajal riik-liku kontrolli all vaid 350 kontrollitavat üksust.

Käivitunud ümberkorraldustega likvideeriti kui üleliigsed ra-handusministeeriumi revisjonivalitsus ja ministeeriumide koos-seisus olnud kontrolli-revisjonide teenistused. Arvestuslikult töötas varem kontrolli-revisjoni valdkonnas 600–800 töötajat. Selles suhtes on raske tagantjärele etteheiteid teha, sest uue kontrollisüs-teemi loomine vana rüpes oleks olnud keeruline ja raske.

Kurvem lugu oli, et paljud noored poliitikud ja majandusjuhid, propageerides liberaalset turumajandust, eitasid kategooriliselt igasuguse kontrollisüsteemi vajalikkust riigis: riigikontroll on ole-mas, muud pole vaja.

Mingil ajal kaotati valitsuse aparaadis isegi kontroll asjaajamise üle, mistõttu otsekohe kadus ka täitevdistsipliin. Keegi ei kontrollinud enam riigikogu ega valitsuse otsuste täitmist, kirjadele ei vastatud või tuli vastuse saamiseks teha suuri jõupingutusi.

Nendes tingimustes polnud eeldusi sisekontrollisüsteemi loomiseks valitsusasutustes. Esinesin korduvalt selles küsimuses nii riigikogus kui valitsuses ja esitasin viimasele kirjaliku ettekande koos otsuse eelnõuga sisekontrollisüsteemi käivitamiseks. See minu üritus ei leidnud toetajaid. Inimesed lihtsalt ei mõistnud, mis on sisekontroll. Otsustasime taktikat muuta. Kanadast tuli abiks tubli audiitor John Pass, kellel oli suur sisekontrolli praktika. Arendusosakonna juhataja Jaan Tedder hakkas koos Tallinnas Sütiste teel asunud Eesti Majandusjuhtide Instituudiga korraldama riigiametnikele seminare ja õppusi sisekontrollist, tõlkisime eesti keelde juhendmaterjale, kutsusime Soome riigikontrolli töötajaid seminaridele esinema jne. Tagantjärele võin öelda, et need jõupingutused hakkasid kandma vilja üheksakümnendate teisel poolel, kui ka poliitikud said aru, et ilma riigiasutustes funktsioneeriva sisekontrolliteenistusega pole meil Euroopa Liitu asja. Peatusin sellel küsimusel pikemalt, kuna ilma tõhusa sisekontrollisüsteemita võib riigikontroll pisiküsimustesse uppuda. Euroopa riikide riikliku kontrolli süsteem tugineb paljus just sisekontrolli töö tulemustele.

Riikliku kontrolli valdkonnad muutuvad ajas, olenedes paljus sellest, kuhu seadusandja raha suunab. Riigikontrolli roll on kindlustada, et maksumaksjate iga krooni kulutamine oleks tulemuslik ning jälgitav.

Omajagu murettekitav on olnud omavalitsuste raha kontrollimatus. Seadusandja ei pidanud vajalikuks seda küsimust lahendada, kuid vajadus riigipoolseks kontrolliks oli ilmne: suurem osa kohalikest eelarvetest formeerub nagu riigieelarvegi maksumaksjate rahast ja maksumaksjail peab olema kindlustunne, et nende teenitud raha kulutatakse otstarbekalt. Nüüdseks on seadusandja seda viga veidi parandanud.

Algusaastate probleeme

Kõige suurem raskus oli oskuste puudus: see, mis kõlbas sotsialistlikus ühiskonnas, enam ei sobinud. Töötasime läbi suure osa sõjaeelsete aastate riigikontrolli materjale. Mingi kasu sellest oli, kuid vahepealsed 50 aastat olid nõudeid ja inimeste teadmisi oluliselt muutnud, seega me ei saanud vanadele eeskujudele eriti tugineda. Pealegi olid kontrolli mastaabid muutunud.

Ennesõjaaegsetest kontrollimistest jäid mulle arhiivimaterjalide põhjal meelde mõned lood. Nii leidis Tapal sõjaväeosa majanduskulusid kontrollinud revident, et keegi veltveebel oli kasutanud sõjaväele kuuluvat autot 5 ruumimeetri puude veoks oma koju ja tekitanud sellega riigile 5 krooni suuruses summas kahju. Teine juhtum oli selline, et Narva tolli kontrollimisel avastati, et ülalpidamisrahad eraldati kahe ahju kütmiseks, tegelikult köeti ainult ühte, seega olnud tegu pettusega. Riigikontrolöri ja valitsuse tasemel otsiti mitu aastat lahendust kontrollimisel avastatud rikkumisele, mis seisnes selles, et Tartu Ülikool oli maksnud Tallinnast kutsutud külalislektorile paarkümmend krooni sõiduraha, mida tolle aja seadus lubas rakendada üksnes riigiteenistujate suhtes. Lugesin ka oma eelkäija, kauaaegse Eesti Vabariigi riigikontrolöri Karl Johannes Soonpää päevikumärkmeid, mis olid 1990. a. avaldatud "Akadeemias". See oli huvitav lugemine, kuid töö jaoks ma seal midagi olulist ei leidnud, üksnes imestasin elu üle nendel aastatel, mis võimaldas riigikontrolöril mitu korda nädalas pärast tööd hilja õhtuni klubides bridži mängida. Minul tuli poole ööni tööd teha. Ajad olid muutunud ja me pidime ise õppima. Kutsusin Kanadast suurte kogemustega tuntud audiitori Ivo Sillaste riigikontrolli tööle ja mul on praegugi piinlik, kui tühist palka ma talle tema tänuväärse töö eest maksin. Tema hakkas meie kontrolöre ja revidente sõna tõsisel mõttes treenima. Nii alustasimegi oma tegevust.

Algusaastatel ei olnud meil piisavalt õiguslikke aluseid, millele kontrollimistel tugineda. Pealegi raskendas meie olukorda käibe

lastud lendlause: "Kõik on lubatud, mis ei ole keelatud." Ka asja vastuvõetud seadusi muudeti sellise kiirusega, et kontrollimise ajal kehtis üks säte, kuid otsuste tegemisel oli see juba muudetud.

Iseseisvuse taastamise järel tuli sellisel hulgal muutusi, et head noored spetsialistid haarati pangandusse, erafirmadesse, diplomaatilisse teenistusse jne., riigiasutustel oli raskusi töökohtade komplekteerimisega. Nimi "riigikontroll" pigem peletas kui meelitas noori, ei aidanud ka veidi kõrgem palk, sest erasektoris olid tingimused veelgi soodsamad. Minu abil Mare Kallastel õnnestus üles leida sõjaeelse riigikontrolli neli endist töötajat, proud Herta Proses, Elin Stein-Abram, Hilda Soosalu ja Nelli Soosalu. Need neli eakat daami esinesid meie töötajatele oma mälestustega kolmekümnnendate aastate riigikontrollist. Meelde on jäänud, kui prestiižne oli siis riigikontrollis töötada ja kui raske oli sellesse asutusse tööle saada. Nimelt olid nad olnud pärast Tartu Ülikooli lõpetamist kaks aastat riigikontrollis ilma palgata praktikandid, et tõendada oma võimeid ning ametile sobivaid omadusi. Nii oli siis.

Meid häiris asjaajamise loidus ministeeriumides ja üldse valitsusasutustes. Kirjadele vahel ei vastatud või ei tehtud seda õigel ajal, seda ka pärast korduvaid meeldetuletusi. Mul tuli mitmeid kordi valitsuse istungitel juhtida ministrite tähelepanu tähtaegselt vastamata jäetud riigikontrolli materjalidele, kuid olukord paranes visalt, sest riigis puudus täpne ja range asjaajamise süsteem. Ministrid vahetusid sageli, uus minister ei tahtnud suurt teada oma eelkäija tegematajätmistest ega varasematest kokkulepetest.

Seaduse järgi edastas riigikontroll kuritöökahtlusi sisaldavad kontrollimaterjalid juurduse läbiviimiseks politseile, kuid enamasti saime vastuseks keeldumise kriminaalasja algatamisest kuritöökoosseisu puudumise tõttu. Osaliselt oli see tingitud majandusliku ja juriidilise haridusega spetsialistide vähesusest majanduspolitseis, mida ka politsei ise tunnistas. Vahel tagastasime materjalid politseile või prokurörile täiendava uurimise läbiviimiseks, kuid sageli uurimised sumbusid.

Koostööst riigikogu ja valitsusega. Suhtlemine meediaga

Imelik, kuid kõige tihedam oli koostöö päris alguses, kui Toompeal oli veel ülemnõukogu ja selle eelarve- ja rahanduskomisjoni tööd juhtis Ants Veetõusme. Puutusin temaga sageli kokku ja komisjon tundis riigikontrolli töö vastu elavat huvi, mitmel korral kogunes kogu komisjon minu kabinetti ning me informeerisime komisjoni liikmeid tähtsamatest kontrollimistest. Veetõusme juhtis komisjoni tööd rahulikult ja kindlakäeliselt.

Järgnevate riigikogu koosseisude komisjonidega nii tihedaid sidemeid enam ei kujunenud, ühe käe sõrmedel võib üles lugeda neid kordi, kui mõni komisjoni liige riigikontrolli sisse põikas, ilmselt hakkas saadiku väarikus segama. Ka komisjoni istungitel tunnetasin esimeeste kärsitust, oli see siis Olev Raju või Valve Kirsipuu. Komisjoniliikmete sõnavõttudes hakkasid domineerima mängulised efektid, üksteise aasimine, mõned pidasid vajalikuks lahkuda, teised tulid koosolekule suure hilinemisega – kõik see ei jätnud mulle just parimat muljet.

Vastavalt seadusele olin kohustatud kord aastas esitama riigikogule ülevaate riigi vara kasutamise ja säilimise kohta. Mahukale kirjalikule ülevaatele ja aastaaruandele lisandus minu 20-minutilise ettekanne riigikogus. Neid esinemisi kuulati huviga, küsimustele vastamiseks kulus tund või enam. Kogu selle protseduuri ettevalmistamiseks kulus riigikontrollil umbes kaks nädalat aega ja kümnekonna inimese töö, kuid lõpptulemusena võttis riigikogu vastu otsuse: "Võtta teadmiseks." Pärast seda jäi hingele midagi kripeldama, mul oli raske oma kolleegidele mingit tagasisidet anda peale tagasihoidliku tänu tehtud töö eest.

Aastaaruande saatsime ajalehtede toimetustele, Eesti Televisioonile, Eesti Raadiole, BNS-ile, ETA-le, igale riigikogu ja valitsuse liikmele, igale maavanemale, igale omavalitsusele ja põhilistele raamatukogudele ning püüdsime levitada isegi raamatuäride

kaudu. Pärast aastaaruande laialisaatmist korraldasime pressikonverentsi, kus ajakirjanikud said esitada meie tööd puudutavaid küsimusi.

Põhiseadus võimaldab riigikogu liikmetel esitada riigikontrolörile neid huvitavates küsimustes arupärimisi, millele mul tuli riigikogu saalis vastata. Saadikutel oli õigus esitada mulle ka täiendavaid küsimusi. Arupärimistele tuli sageli vastata ja ma valmistasin selleks põhjalikult, süvenedes probleemi sisusse. Ehkki kolleegid valmistasid materjale ette, tegin oma vastused ise kirjalikult valmis, 10–15-minutiline vastus nõudis sageli mitmeid tunde ettevalmistamisega, mida pean loomulikuks. Kuid solvav oli riigikogu ees vastata, kui küsija ise ei suvatsenud kohale tulla. Kord pidin vastama arupärimisele, kui arupärijat saalis ei olnud ja 101-st riigikogu liikmest oli kohal kolm pluss riigikogu esimees.

Põhiseadus annab riigikontrolörile õiguse osaleda ja sõna võtta valitsuse istungitel, mida ma ka kasutasin. Valitsuse istungitel oli minu parempoolseks naabriks õiguskantsler Eerik-Juhan Truuväli ja vasakpoolseteks naabriteks erinevate valitsuste koosseisudest riigiminister Raivo Vare, riigisekretärid Ülo Kaevats ja Uno Vee-ring. Ametis oldud seitsme aasta jooksul osalesin seitsme valitsuse töös, seega töötasin seitsme peaministri ja 139 ministriga, nimesid üles lugedes tuleksid arvud väiksemad. Need olid huvitavad, kuid rasked aastad, iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigi ülesehitamise aeg, uut tüüpi riigijuhtide esilekerkimise ja kogemuste omandamise aeg. Iga peaminister oli omanäoline, isegi Tiit Vähi oli teistkordselt valitsusjuhina erinev, võrreldes tema esimese peaministriaajaga. Kõik nad olid noored ja arenemisvõimelised, lahendamist vajavad probleemid aga olid pidevalt uued ning uudsed. Ei jätkunud kütust ega toitu, ei saanud maksta palkasid, sest ei jätkunud rublaaja rahatahti, oli vaja rahustada meeleolusid Kirde-Eestis, oli vaja alustada erastamist (aga kuidas?), oli vaja tagastada õigusvastaselt võõrandatud varad (aga kuidas?), oli vaja alustada maareformi (aga kuidas?), oli vaja likvideerida Pullapää allumatuse juhtum, oli vaja luua reisilaeva Estonia hukkumise põhjuste uurimiseks

komisjon jne. jne. Samal ajal oli käivitatud seaduseelnõude konveiersüsteem: igal nädalal suunas valitsus riigikokku seaduseelnõusid, sest uusi seadusi vajati ühiskonnaelu edendamiseks kui õhku. Tagantjärele olukorda hinnates tundub loomulikuna, et seaduseelnõudesse tekkisid ebakõlad ja lüngad ning et riigikontrolli tegemistele ei jätkunud sellisel määral süvenemisaega, nagu me oleksime seda soovinud.

Esinesin valitsuse istungitel üsna sageli. Istungile esitatud materjalid lasin oma kolleegidel eelnevalt läbi töötada, sain neilt rohkesti motiveeritud ettepanekuid ning pidin neist kaalukamad valima, mida valitsusele esitada. Enamjaolt minu märkusi või ettepanekuid arvestati, kuid juhtus ka seda, et ei arvestatud. Sel juhul, kui minu arvates oli tegemist olulise või põhimõttelise küsimusega, jäin eriarvamusele ja palusin oma arvamuse kanda istungi protokollis. Selliseid eriarvamusi kogunes aastatega kena hulk, kuid ega need kedagi ei kohustanud. Tegin seda lootuses, et riigikogus hakkab vast keegi asja vastu huvi tundma. Seitsme aasta kestel tundis riigikogu liikmeist ainsana Liina Tõnisson huvi, mis põhjusel ma jäin valitsuse istungil ühe probleemi puhul eriarvamusele.

Põhiseadus andis ja annab ka praegu riigikontrolörile sõltumatus nii riigikogust kui ka valitsusest, kuid seda õigust tuli alatasa kaitsta. Rünnauid riigikontrolöri vastu oli, kuid enamasti jäid need avalikkuse eest varju. Riigikontrolörina pidin balansseerima kui köietantsija, et mitte poliitikasse libastuda. Kuna minu ründajad olid ühed ja samad inimesed, siis pidasin õigemaks loobuda vasturünnakutest ja jätkata tööd oma parima tõekspidamise järgi. Sain aru, et rünnakud sündisid sellest, et mõnele olime valusalt varvastele astunud, kuigi selliseid personaalseid eesmärke ei seatud kontrollimistes mitte kunagi. Kuid iseenesestmõistetavalt püüdsid poliitikud kontrollimise materjale kasutada oma vastaste materdamiseks. Meenub kunagine rutiinne prokuratuuri kontrollimine, mille käigus leiti mõned tühised puudused, kuid meie suureks imetuseks puhusid poliitikud juhtumi üles, et oleks kergem seda asutust lammutada.

Enamus valitsusjuhte ja -liikmeid respektieris riigikontrolli ja mind kui riigikontrolöri, sama võin öelda ka riigikogu liikmete kohta. Suurt toetust tundsin Edgar Savisaarelt ja Mart Laarilt, kelle ametiaeg langes kõige raskemale ajale iseseisvuse taastanud Eestis. Probleeme tekkis seevastu peaminister Tiit Vähiga. 1996. aasta märtsist algatati minu kui riigikontrolöri vastu rünnakute kampaania. Nendes süüdistustes ei lükatud ümber mitte ühtegi kontrollimist ilmsiks tulnud puudust. "Äripäev" olid ära toodud meie peakontrolöri Rein Randma äsja lõppenud kontrollimisest tulenenud negatiivsed hoiakud Estonian Airi juhtkonna suhtes. Järjekordsel valitsuse istungil oli teede- ja sideminister Kalev Kukk (1995–1996) endast päris väljas ja süüdistas oma ägedas sõnavõtus riigikontrolli soovis sihilikult firma erastamine nurjata. Sellise süüdistusega esines ta ka mõni aeg hiljem televisioonis koos firma tollaegse juhi Toomas Petersoniga. Järgmisena võttis valitsuse istungil sõna rahandusminister Mart Opmann, kes samuti alustas ägedat rünnakut riigikontrolli vastu: tema süüdistas meid Põhja-Eesti Panga kontrollimise materjalide avalikustamises, millega olevat panga mainet kahjustatud. Seejärel asus riigikontrolli ründama peaminister ise. Tema väitel olevat Eesti Gaasi kontrollimise materjalide avalikustamine kahjustanud Eesti riigi mainet ja sundinud Ruhr Gasi astuma tõsisel sammel, mille sisu ta muudugi ei maininud. Sellest, et Liivalaia tänaval asuv firma peahoone erastati 380 000 krooni eest, teistest tehingutest rääkimata, ta muudugi juttu ei teinud. Kokkuleppe, et me vaatame Eesti Gaasi kontrollimise materjalid läbi valitsuse istungil, ta annulleeris. Järgnes rünnak Tallinna sadama kontrollimise vastu, mis olevat lubamatult pikaks veninud. Kontrolörid pidavat seal toole üle lugema. (Tõepoolest oli paljude probleemide hulgas ka miljonite kroonide eest ostetud mööbli küsimus.)

See oli üks tõeliselt must päev, kuid mitte niivõrd riigikontrollile kui demokraatliku riigi valitsusele, kes näitas üles lugupidamatust põhiseadusliku institutsiooni vastu ja kartust asjade avalikustamise pärast.

Kuu aega hiljem helistas Tiit Vähi ja ründas mind ilma erilise sissejuhatusest. Riigikontroll tundvat liialt palju huvi ka tema isiku vastu. Meie jutuaajamine kestis ligi pool tundi ja lõppes sellega, et ta ei avalda survet sadama kontrolli lõpetamiseks, oleme kolleegid, mõlemad oleme parlamendi poolt määratud ja peame seisma riigi huvide eest.

Sellised asjad on ebameeldivad, kuid jäävad paraku hästi meelde. Need mõned näited kinnitavad, et riigikontroll töötas nendel aastatel tõhusalt.

Vaatamata sellistele juhtumitele pean Tiit Vähit tugevaks majandusmeheks ja tegudeinimeseks, pealegi hea huumorimeele ja suhtlemisoskustega inimeseks.

Ma pidasin meediaga suhtlemist oluliseks, et rahvas oleks riigiasutuste tegevusest, eeskätt majandustegevusest igakülgsest informeeritud. Üldsus ei teadnud algaastatel veel midagi riigikontrollist, majandus käis alla, levisid vargused ja ärastamised, inimesed olid pessimistlikus meeleolus. Pidasin vajalikuks avalikult näidata, et riik tunneb kujunenud olukorra pärast muret ja riigikontroll nõuab riigi omandi kaitset. Pidasin kolleegidega nõu ja me otsustasime, et pressiteadete väljastamisel ei tohiks meie asutuses omaloomingut olla. Seadusest tulenevalt ei või riigikontrolli teenistuja avalikustada oma seisukohti ega hinnanguid lõpuni kontrollimata asjaolude kohta. Otsisin pingsalt ajakirjanikku, kes oleks nõus olnud tulema riigikontrolli pressiesindajaks. Saime endile tööle laia tutvuskonnaga ajakirjaniku Jüri Hanseni, kes elavdas tunduvalt meie suhteid meediaga. Korraldasime sageli pressikonverentse, nagu tol ajal oli kombeks. Iga tööpäeva alguseks andis sekretär mulle ülevaate ajakirjanduses riigikontrolli tööd puudutanud materjalide kohta. Kui nädal möödus, ilma et riigikontrolli oleks mainitud, tekitas see minus juba küsimusi. Arvan, et meil kujunesid meediaga normaalsed suhted. Vahel ärritasid toimetajate väljamõeldud pealkirjad, mis pidid ilmselt olema intrigeerivad, kuid ei läinud sageli kirjutise sisuga ega kontrollijate tõekspidamistega kokku ning tekitasid asjatuid pingeid kontrollitavate ja kontrollijate vahel.

Välissuhted

Välissuhete loomine oli riigikontrolli töö käivitamisel eluliselt vajalik. Arvestades riikliku kontrolli tähtsust tänapäeva tsiviliseeritud maailmas, loodi juba 1953. aastal ÜRO egiidi all ülemaailmne Kõrgeimate Kontrolliasutuste Rahvusvaheline Organisatsioon INTOSAI, mis ühendab üle 180 riigi riigikontrolli organisatsiooni. INTOSAI liikmetest on peaaegu igas maailmajaos loodud regionaalsed organisatsioonid, nagu näiteks EUROSAI Euroopas. Viimane ühendab Euroopa riikide riigikontrolli-organisatsioone. Meie jaoks oli äärmiselt vajalik saada nende organisatsioonide täieõiguslikuks liikmeks, et korraldada oma töö rahvusvaheliselt tunnustatud standardite alusel. Esimeseks sammuks sellel teel oli enda tutvustamine. Tõlkisime riigikontrolli seaduse inglise keelde, koostasime ülevaate Eesti majandusest, poliitilistest sündmustest ning alustatud reformidest.

Esimesed kontaktid loime Põhjamaade riigikontrolli organisatsioonidega. Meile korraldati seminare, me õppisime nagu koolilapsed, panime kõike kõrva taha ja kirja, küsisime palju. Esimestel aastatel olid need kontaktid hindamatult kasulikud.

1991. aastal saime kutse osaleda EUROSAI seminaril Prahas. Et lähetusraha oli napilt, valisime kõige odavama mooduse: sõitsime rongiga, ümberistumisega Varssavis. Nii lühikest vahemaad mitu päeva sõita ei ole õnneks hiljem ette tulnud. Esimese väliskülalisenä võtsin Tallinnas vastu Suurbritannia riigikontrolöri *sir* John Bourni, kellele korraldasin kohtumise Arnold Rüütli ja Tiit Vähiga.

1992. aastal INTOSAI ja 1993. aastal EUROSAI organisatsioonide liikmeks saamine oli suur sündmus, mis tähendas meie rahvusvahelist tunnustamist ja kontrolliasutuste omavahelise suhtlemise laienemist. Nende organisatsioonide poolt moodustatakse mitmeid töökomisjone, millistesse valitakse erinevate riikide riigikontrolli silmapaistnud spetsialiste. Komisjonid valmistavad ette

standardeid, metoodilisi abimaterjale ja soovitusi kontrollimiste läbiviimiseks. Neid materjale arutatakse omakorda seminaridel ja seejärel kiidetakse heaks kongressil. See on omaette tööloik, milles kõik riigid peavad osalema. Koormavam on see töö väikeste riikide kontrolliasutustele, sest sageli kaasnevad ka kohustused võtta enda peale ühe või teise ürituse läbiviimine, rääkimata osalemisest nõupidamistel ja seminaridel ning sellega seotud kulutustest. Rahvusvahelised üritused olid alati suurejoonelised, ametlikule osale lisandusid kultuuriprogrammid ja rikkalikud õhtused vastuvõtud. Riigikontrolöride palgad olid tol ajal paljudes riikides kuni paarkümmend korda kõrgemad meie omast, mis võimaldas neil peatuda esinduslikes hotellides ja võtta üritustele kaasa perekonna.

1992. aastal osalesin INTOSAI kongressil Washingtonis. Oma saatjaks valisin Eve Tarmi, haruldase suhtlusoskusega inimese, kelle kaasabil saime USA Eesti saatkonnast toetust sõidukuludeks. Sõlmisin kongressil hulgaliselt tutvusi. Algusest peale korraldas riigikontrolli välissuhtlemist edukalt Karin Kuller.

Kui mind 1996. aastal EUROSAI Praha kongressil valiti selle organisatsiooni juhatusse, oli see Eestile suur au, kuna olin esimene juhatuse liige Nõukogude Liidust vabanenud riikidest. Tihe koostöö kujunes meil Rootsi, Taani, Soome, Norra, Saksamaa, Hollandi, Suurbritannia, Poola, Läti ja Leedu riigikontrolliorganisatsioonidega. Eesti Vabariigi Riigikontrolli külastasid algusaastatel ka Saksa LV riigikontrolör ja parlamendi riigieelarve komisjoni esimees, Norra, Soome, Läti, Leedu, Poola riigikontrolörid ja Rootsi ning Hollandi riigikontrolöride asetäitjad.

Meie töötajatel avanesid võimalused enesetäiendamiseks ja stažeerimiseks USA-s, Kanadas, Suurbritannias, Soomes ja Norras. Suhtumine Eesti riigikontrolli ja tema töötajatesse oli siiras ja sõbralik. Oleksime võinud neid õppimisvõimalusi palju laiemalt kasutada, kuid paraku oli meil neil aastatel vähe võõrkeelteoskajaid kontrolöre.

Eesti Vabariigi riigikontrolöriks nimetamisel olin 56-aastane. Siis ma sellele ei mõelnud ega tundnud ennast ka vanana. Tervis oli mul hea, töötahe ja -võime suur. Töövaldkond oli uudne ja huvitav. Materiaalselt olin kindlustatud, minu palk oli võrdne peaministri omaga, millele lisandusid esinduskulud. Peale ametiauto kasutamise õiguse mul muid privileege polnud. Riigikantselei pakkus mulle mingil ajal suvila kasutamise õigust Keila-Joal, kuid eelistasin siiski oma suvilat Laulasmaal.

Mu ametiaja lõpul tundis meedia elavat huvi, kas ma jätkan riigikontrolörina või mitte. Tol ajal oli veel riigikontrolli seaduses säte, et riigikontrolöri kandidaat ei tohi olla vanem kui 60 aastat (mina olin siis 63-aastane). Ajakirjandus tegi riigikogu liikmete hulgas isegi küsitluse, kas ma peaksin edasi töötama või riigikontrolöri ametist loobuma. Nii mõnigi pidas mind liiga vanaks ja soovis minu asemel näha nooremat. Nüüd on kunagised küsitletud ise ligikaudu samasse ikka jõudnud ja peavad end oma töö jaoks piisavalt nooreks. Mõned erakonnad soovisid minu jätkamist, seaduses muudeti ka vanusepiirang, avaldati arvamust, et riigikogu enamus toetab minu kandidatuuri. Enda jaoks olin selle küsimuse juba aegsasti otsustanud. Ajakirjandusele teatasin oma loobumisest, otsuse motiive kommenteerimata. Nüüd teen seda. Põhiseaduse kohaselt teeb riigikogule riigikontrolöri ametissenimetamise ettepaneku vabariigi president, kelleks oli siis minu vend Lennart Meri. Seega ei saanud ma teisiti mõelda ega toimida. Sel teemal polnud ma vennaga ühtegi sõna vahetanud. Võrdselt võimatud olid nii minu nõustumine kui ka tema poolt minu kui oma venna kandidatuuri riigikogule esitamine.

Minult on küsitud, kuidas oleksin talitanud, president olnuks keegi teine. Arvatavasti samamoodi. Soovisin, et mõni noorem inimene vankrit edasi veaks.

31. oktoobril 1997 lahkusin pärast seitsmeaastase ametiaja lõppemist riigikontrollist. Peaminister Mart Siimanni ja valitsuse liikmete, õiguskantsleri ja riigisekretäri osalusel toimus Toompeal Kalevipoja saalis veerandtunnine šampanjatseremoonia, kus

vahetasime sõbralikke komplimente ja kõlistasime pokaale, vastastikku parimat soovides. Riigikontrollis pidasime kolleegidega veidi pikema lahkumispeo. Kui oligi tsipake kurbustunnet, siis mitte töö ega ametikoha pärast. Kahju oli lahkuda headest kolleegidest, kellega olime palju aastaid sõbralikult koos töötades pärast 50-aastast vaheaega taastanud ühe põhiseadusliku institutsiooni – Eesti Vabariigi Riigikontrolli tegevuse.

Olen saatusele tänulik, et mulle langes osaks au olla iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigi esimene riigikontrolör. See oli rikastav kogemus: õppisin, arenesin ja muutusin ka ise. Sain jätkuvalt olla Eesti majandussündmuste keskmes, nii mõneski küsimuses nõu anda ja oma kogemustele tuginedes kaasa rääkida. Õppisin tundma uusi inimesi, ent ka endisi tuttavaid uutes rollides – ministritena, peaministritena, riigikogu liikmetena või muudes ametites. Tagantjärele olen väga rahul, et suutsin tolle aja keerulistes tingimustes leida ausaid, töökaid, oma alale ja Eesti riigile andunud abilisi. Õigusteadlane Rein Söörd (minu asetäitja), peakontrolörid (osakondade juhatajad) majandusteadlased Olav Lüüs, Sven Potapov, Jaan Tedder, õigusteadlane Jüri Kõrge, meditsiinidoktor ja elektroonikainsener Georg Männik, energeetikainsener Kalju Kõha, masinaehitusinsener, tehnikakandidaat, tänaseks meie seast lahkunud Rein Randma, minu abi personali alal Mare Kallaste, raamatupidaja Mai Piirmets ning haldusjuht Aadu Alt – keegi neist ei küsinud tööle asudes minult, kui palju ta palka hakkab saama ega esitanud muid tingimusi. Mulle ei meenu intriigid, riidud ega pealekaebamised. Ainult sellise sõbraliku, üksteist toetava perena saab nii riigi- kui eraasutus tulemuslikult töötada.

Töö omapärast tulenevalt kogesime enamasti negatiivseid emotsioone. Seda rõõmustavamad olid need harvad juhtumid, kui mõne kontrollitava asutuse või ettevõtte juht saatis meile tulemusliku kontrolli läbiviimise eest tänukirja. Positiivseid emotsioone andsid ka ametialased rahvusvahelised kontaktid. Minu ametiajal toimusid INTOSAI kongressid Washingtonis 1992 ja Kairos 1995, EUROSAI kongressid Stockholmis 1993 ja Prahas 1996, temaatilised seminarid

Prahas, Budapestis, Luksemburgis, Varssavis ja EUROSAI juhatuses istung Haagis. Osalemine nendel rahvusvahelistel üritustel oli omaette põnev. Me imesime endasse kõikvõimalikku informatsiooni, et leida ja talletada kasulikku ja õpetlikku. Nendel üritustel tutvusin paljude riikide riigikontrolöridega, kellest mõnega saime päris lähedasteks tuttavateks. Pidevas kontaktis olime Soome, Leedu ja Läti kolleegidega.

Viis aastat ja neli kuud Eesti Panga Nõukogu liige

Mulle oli meeldiv, et riigikogu nimetas mind Eesti Panga Nõukogu liikmeks 1998. aasta oktoobris. Olin Eesti Panga asjadega omajagu tuttav, kuna riigikontroll viis seal läbi mõne aasta eest päris ulatusliku kontrolli, pealegi ei kuulunud ma ühtegi erakonda ning majandusküsimustega olin kursis. Nõukogu liikmena sain pangalt piisavalt informatsiooni Eesti majanduse kohta ja hoidsin ennast kursis põhiliste majandus- ja rahandusprobleemidega. Peale selle sain osaleda huvitavatel panga korraldatud seminaridel, tutvuda mitme teise riigi panganduse ja majandusega.

Panga nõukogu esimeheks nimetas riigikogu teistkordselt professor Mart Sõra. Liikmeteks nimetati Erik Terk, Mati Meos, professor Jüri Sepp, Ants Järvesaar, riigikogu liikmed Kalev Kukk ja Mihkel Pärnoja, keda asendas asendusliikmena Kalle Jürgenson ja mina. Vahur Kraft kui panga president kuulus nõukogusse oma ametikoha tõttu. Hindan sellist nõukogu koosseisu kõrgelt, vaatamata kahele riigikogu liikmele ei tegutsenud me erakondlikest huvidest lähtudes. Koostöö oli asjalik ja tulemuslik, kuigi sageli diskuteerisime probleemide üle päris pikalt, juhtus sedagi, et nii mõnigi meie seast jäi teistest erinevale seisukohale.

Mulle tundus, et panga juhatus püüdis paljudes küsimustes nõukogu üle domineerida, kuid saime sellised asjad lahendatud ning töötasime kui ühtne meeskond. Aja jooksul toimus mõningane panga personali vahetus, mis parandas asutuse sisekliimat ja mõjus soodsalt kõigile ning ka töö tulemustele. Panga asepresidentidena asusid tööle energilised noored finantsistid Rein Minka, Märten Ross ja Andres Sutt. Eesti Panka on koondunud tugevad noored majandusspetsialistid, kes on suutelised analüüsima ja prognoosima vabariigi majanduse käekäiku.

Tulenevalt Eesti Panga seadusest täitis panga nõukogu talle pandud panga tegevuse järelevalve funktsioone: kinnitasime panga iga-aastaseid eelarveid, analüüsisime nende täitmist ning kinnitasime majandustegevuse aruanded, panga aastakasumi jaotuse jne. Hoidsime silma peal kommertspankade tegevusel. Osalesime seaduseelnõude ettevalmistamises ja mitmesuguste normatiivse iseloomuga pangadokumentide koostamises. Nõukogu kõigi tegemiste ülesloetlemine läheks pikaks.

Akadeemik Raimund Hagelberg oli kunagi panga nõukogu liige, nüüd juba pikemat aega nõunik, on olnud algusest peale taastoodud Eesti Panga järjepidevuse hoidja, suunaja ja järelevaataja.

Panga nõukogu sekretär Ülle Rohtla on inimene, kes hingestas nõukogu tegevuse ja aitas kaasa nõukogu liikmete vaheliste sõbralike suhete arengule. Kuid ühtlasi on tema kirjutatud stenogrammid ja protokollid hindamatu väärtusega Eesti Panga ajaloo uurijatele.

Panga nõukogu probleeme aitas lahendada nõunikuna majandusteadlane Ivi Proos, alati rõõmsameelne ja positiivselt meelestatud daam, kellega puutusin kokku juba kaheksakümnnendate lõpuaastatel IME programmide koostamise aegadel.

Panga nõukogu töötulemusi on raske hinnata. Vale oleks seda teha istungite või vastuvõetud otsuste hulgaga. Hindaksin tööd panga põhitegevuse tulemuslikkusega. Nii teeksin seda ka iga äriühingu nõukogu suhtes.

Kirjeldatava nõukogu tegevuse aastatel kasvas panga rahaliste varade tootlus märgatavalt, ühelgi aastal ei olnud pank kahjumit

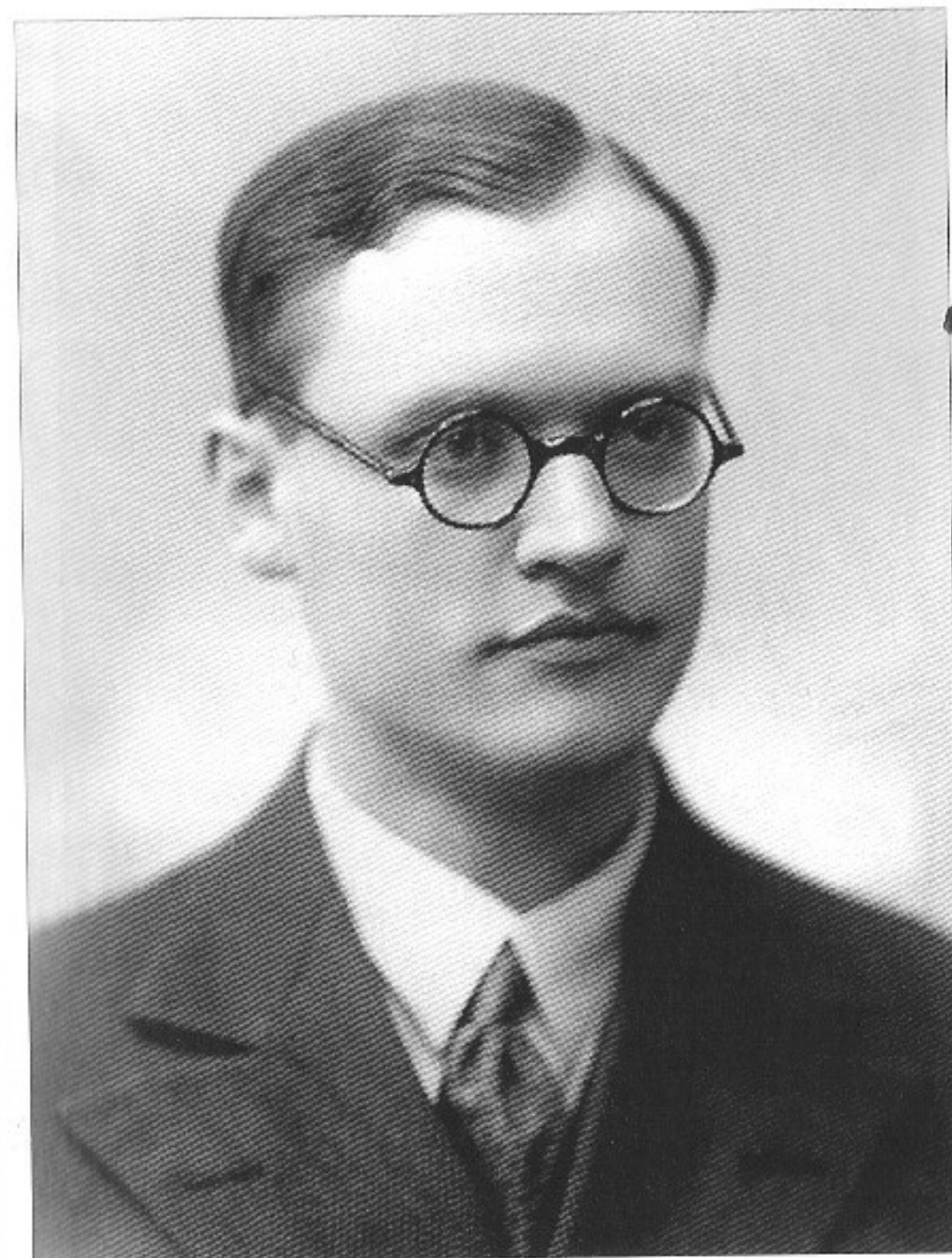

tootnud nagu seda varem juhtus. Muidugi pole keskpanga ülesanne raha teenida, vaid raha väärtust säilitada ja krooni kattevara ja panga reserve kindlalt hoida ning kasvatada. Kasumi aastane maht ulatus keskmiselt 400–500 mln. kroonini, panga kapital ja reservid kasvasid viie aastaga 3,2 mld. kroonini ehk ligemale 1,9 korda, veidi raha eraldati ka riigieelarve tuludepoolele. Kahtlemata ei saa seda lugeda üksnes panga teeneks, tegemist oli Eesti majanduse kiire kasvuga ja soodsa ajajärguga maailmamajanduse arengus.

Sügise rõõmud

1990. aastate oluliseks muutuseks oli piiride avamine ja hoopis suuremad reisimisvõimalused. Tekkisid eeldused ka omal käel ette võtta tagasihoidlikke (olenevalt muidugi rahakotist) puhkusereise välismaal. Selle üle on olnud tõeliselt hea meel. Täitus sisemine, aastakümnetega üha tugevnenud unistus tunda ennast vaba ja sõltumatusena. Minu jaoks oli see meie iseseisvumise üheks suurimaks võiduks. Liikumis- ja suhtlemisvabadus on esmased vabaduse viljad. Hea meel on, et noor põlvkond ei pea sellistest asjadest unistama, teiselt poolt on kahju, et nad selle võrra vähem vabaduse hinda oskavad tunnetada.

Välismaareisid on Eesti taasiseseisvumise järel muutunud nii võrd igapäevaseks ja geograafiliselt kogu maailma hõlmavateks, et neist rääkimine või kirjutamine kedagi enam ei köida, kui just pole tegu kaugete ja eksootiliste piirkondadega. Mäletan, millise õõnsa tunde see minus tekitas, kui enne iseseisvumist mõni tuttav väliseestlane nimetas, et puhkas Mallorcal või Costa del Solis. Pidin leppima teadmisega, et see on üksnes läänemaailma privileeg. Lausa uskumatu, et nüüd võin rahuldustundega meenutada oma puhkusereise mainitud kohtadesse ja kaugemalegi.

Minu isa Georg Meri (1900–1983) kolmekümnedatel aastatel.

Minu ema Alice Meri (1902–1986) kolmekümnedatel aastatel.

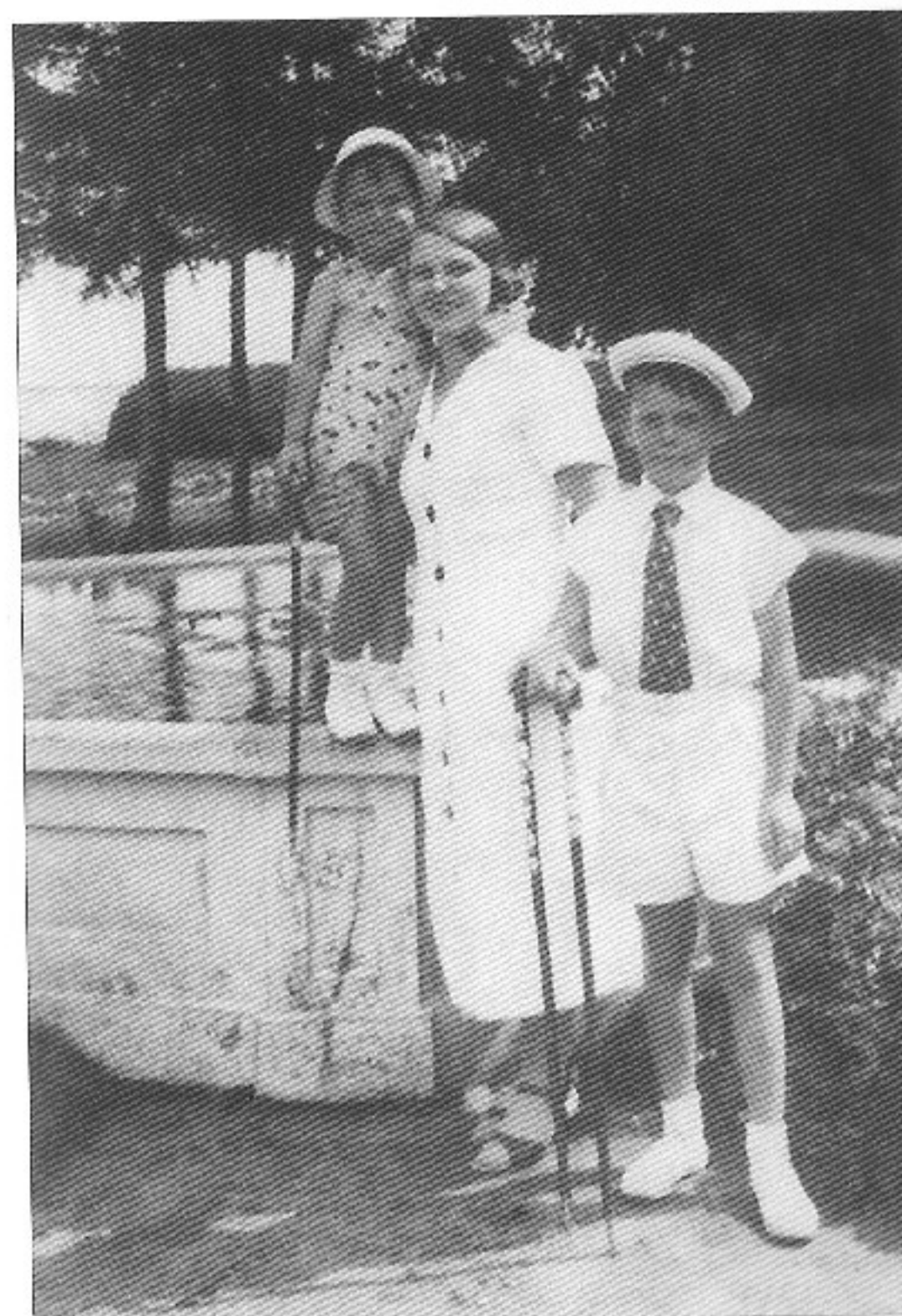

Minu vanaema Jülie Meri (1864–1958).

Lennartiga Berliinis 1936. a.

Lennarti ja meie hoidja Meeta Saalistega Haapsalus 10. juunil 1937. a.

Kabekeši Chapiga Nõmmel 1947. a.

Hiiu kool sai läbi (1949). Keskel klassijuhataja õpetaja Valdre.

*Tallinna 10. keskkooli laskespordivõistkond 1951. a.
Paremalt esimene Enn Rusi, hilisem Venezuela maailmameister
laskmises.*

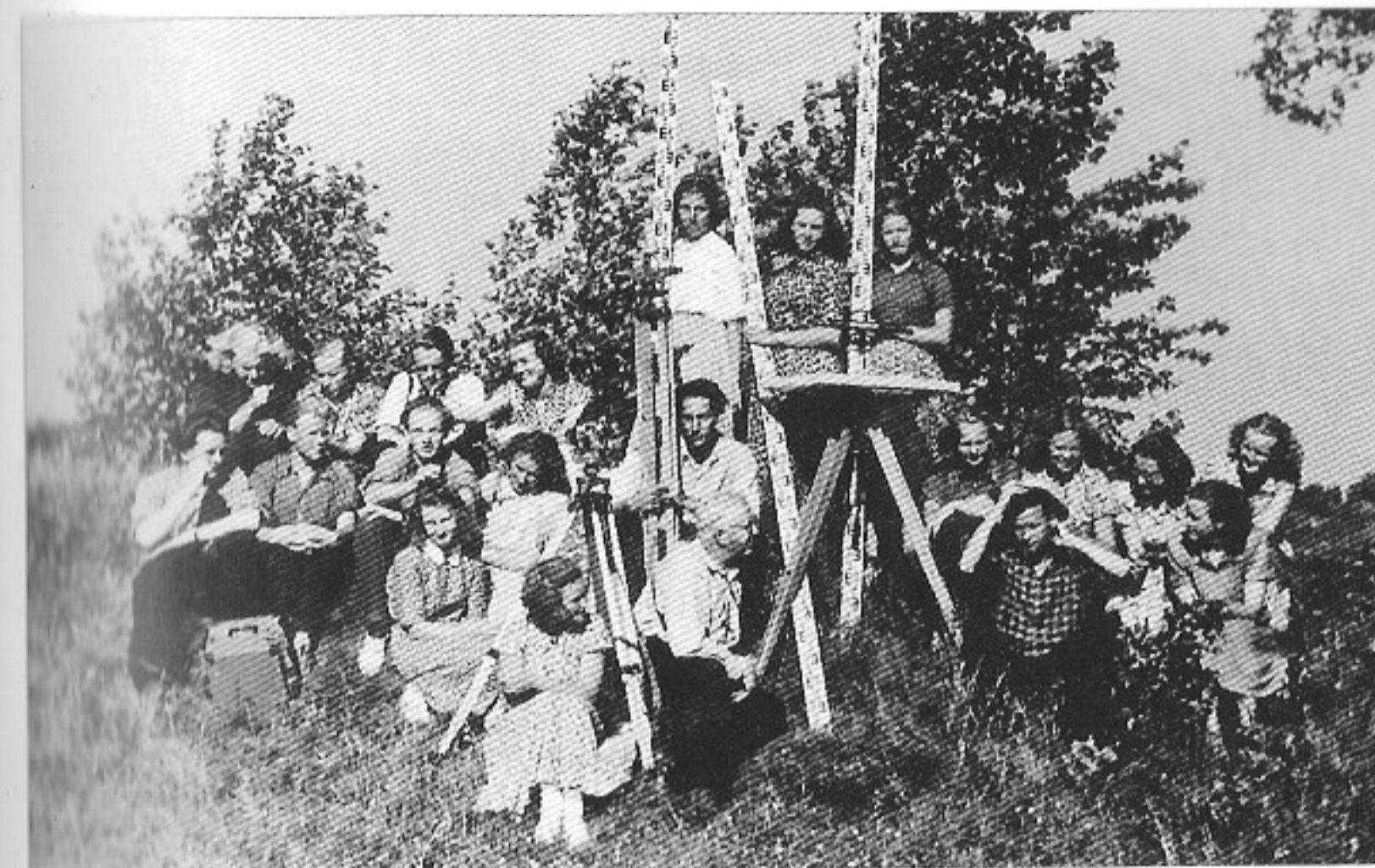

*Noore autojuhina Tallinna Taksopargis 1952. a.
Tehnilise abi auto mark on GAZ-67, rahvakeeli Ivan Willis.
Pildil paremalt mehaanikud Must ja Kadarpi.*

*Üliõpilaselu algas 1953. a. põllukoristustöödega Misso kandis
Lydia Koidula nimelises kolhoosis.*

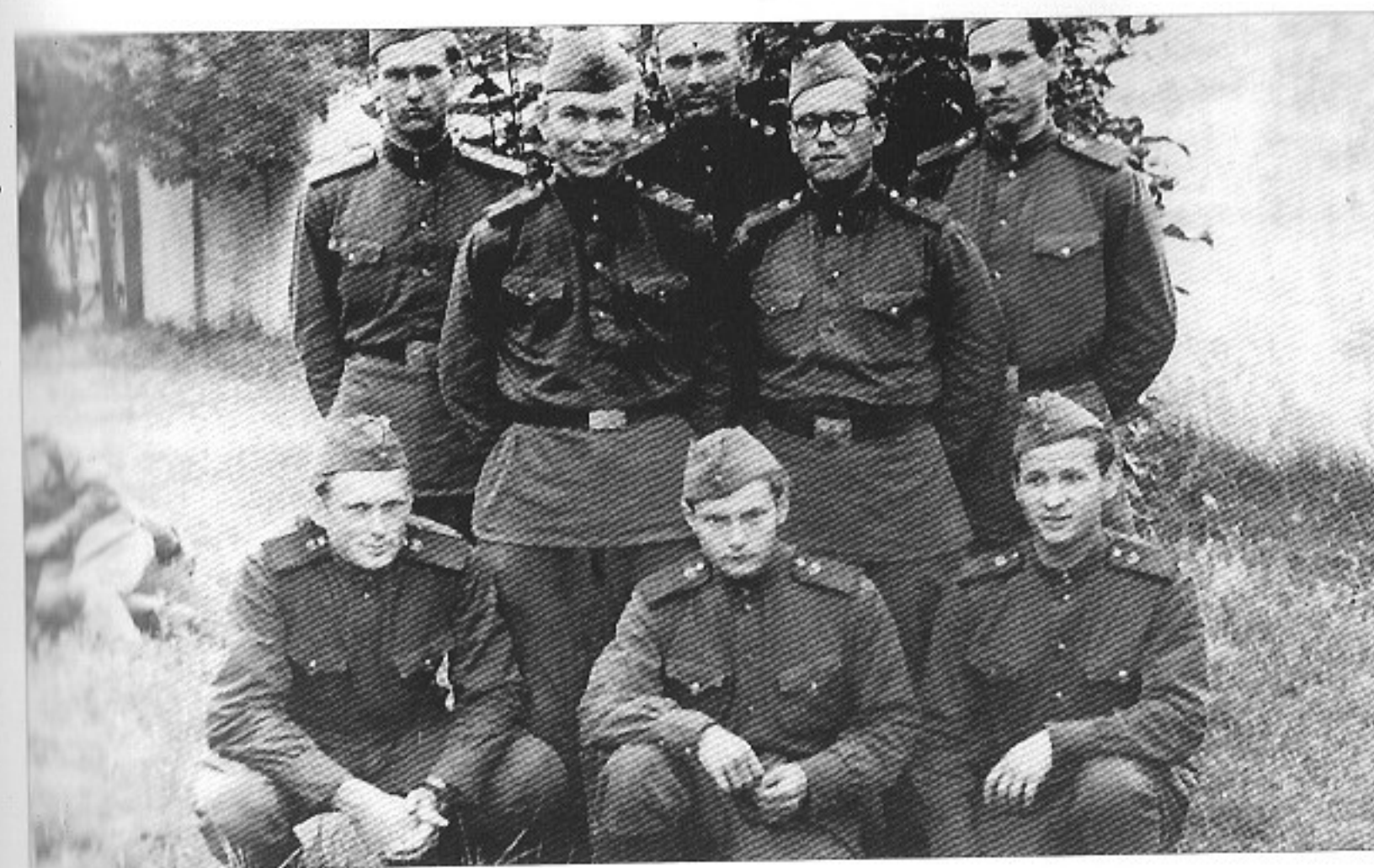

*Geodeesia praktikal 1954. a.
Keskel all praktika juhendaja dotsent Herbert Muischneek.*

*Kursusekaaslased valmis niklikaevandusse minekuks
Koola poolsaarel Montšegorskis.*

*Rühm geoloogia ja geograafia üliõpilasi stažeerimas 1957. a.
Vene sõjaväes Tondil. Teises reas vasakult teine praegune akadeemik
Anto Raukas.*

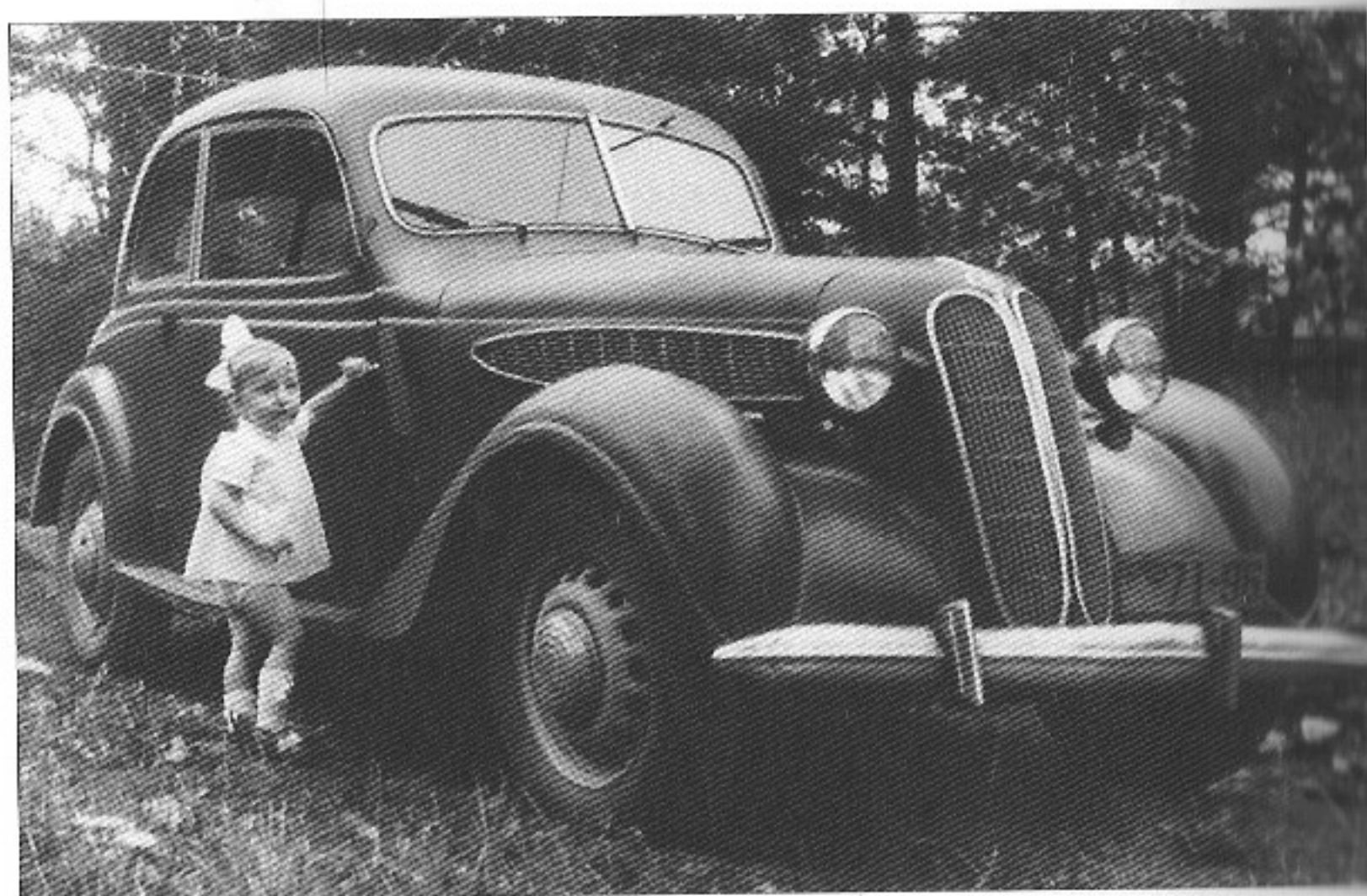

Ema, isa ja Suur Sigrid Nõmmel 1964. a.

Juta ja Marit 1965. a.

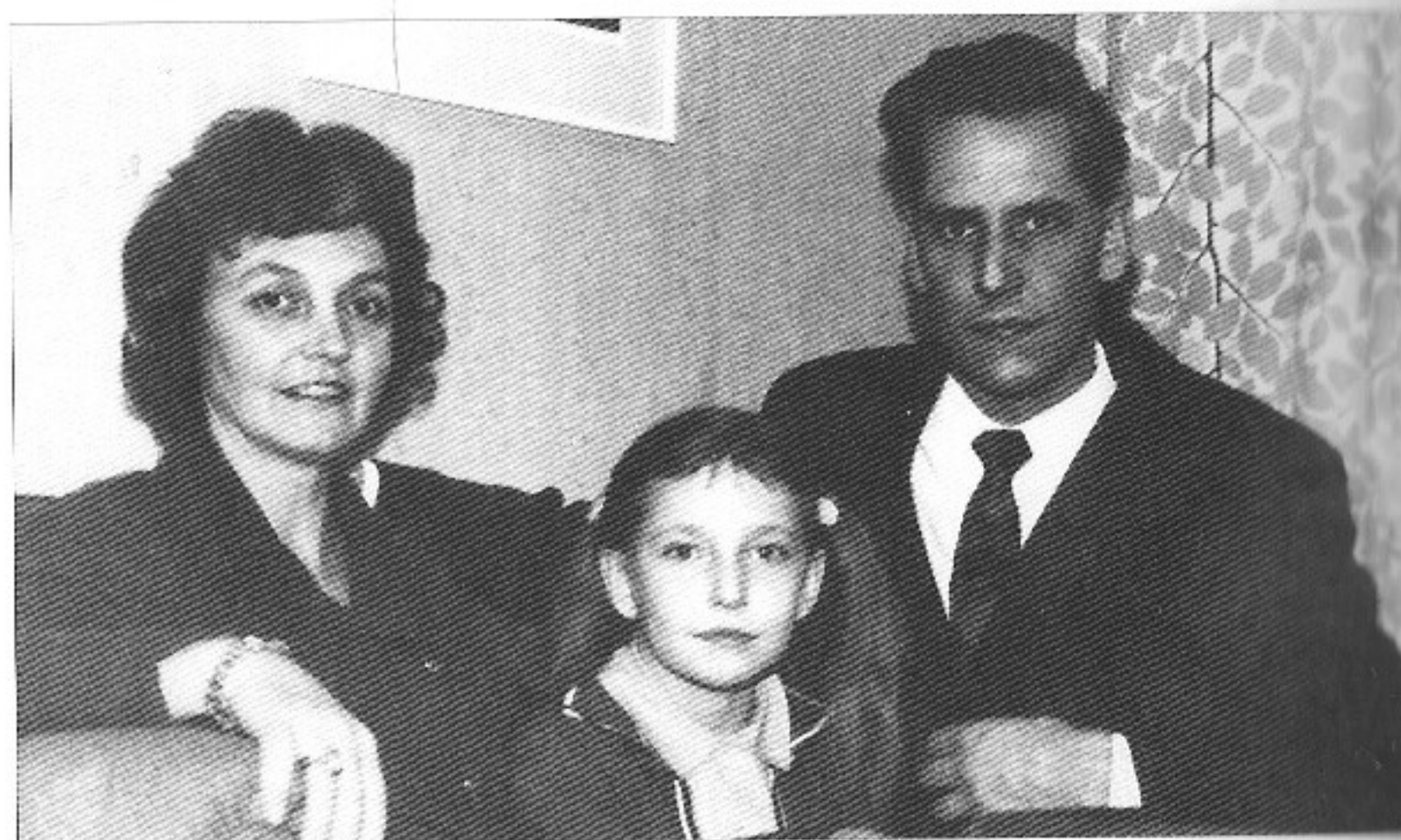

Marit teeb tutvust meie BMW-ga 1966. a.

Ema lastelastega: paremalt Mart, Marit ja Kristjan 1972. a.

Juta, Marit ja mina 1972. a.

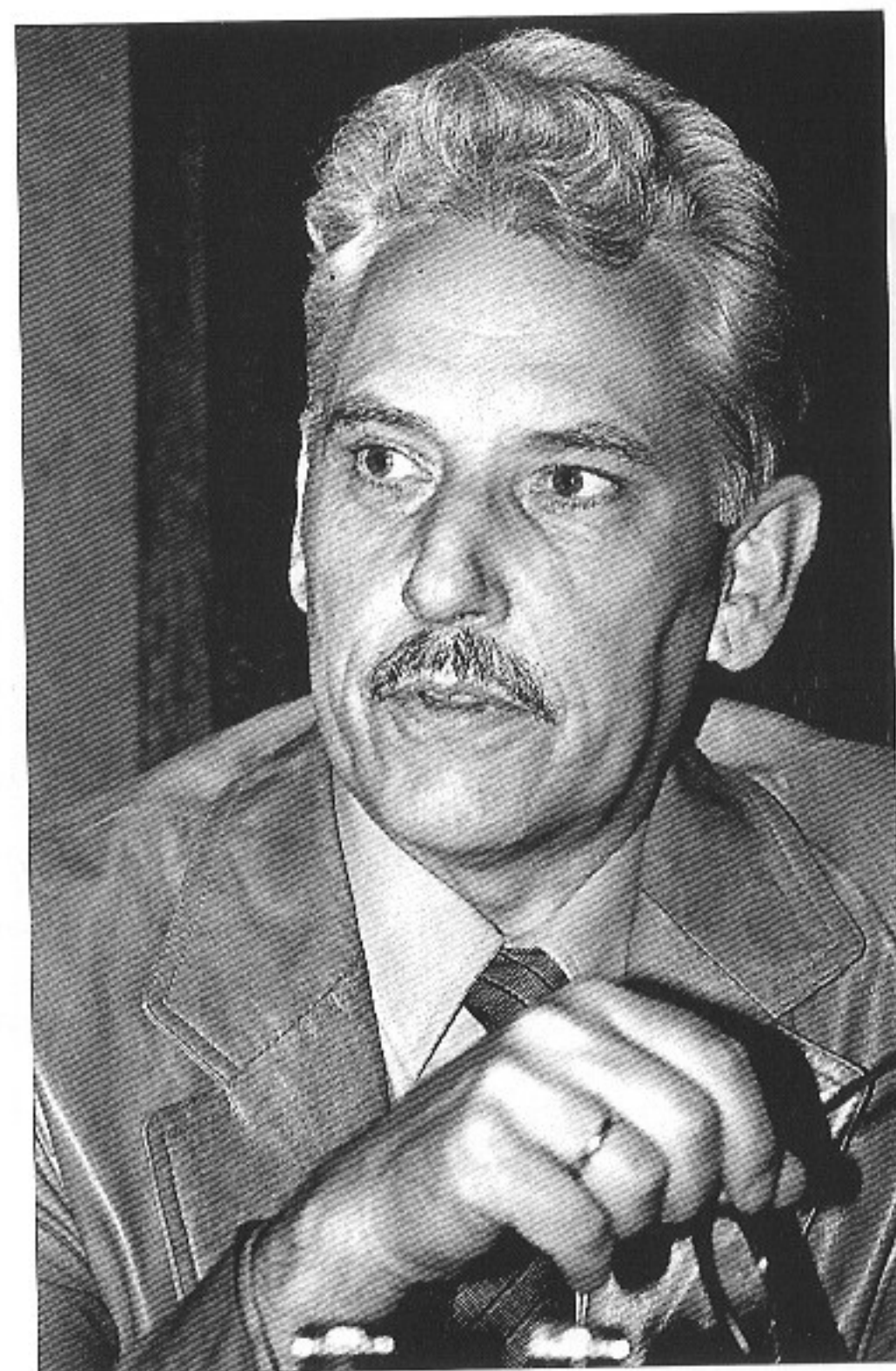

Vietnami SV peaministri Pham Van Dongi vastuvõtul 1981. a.

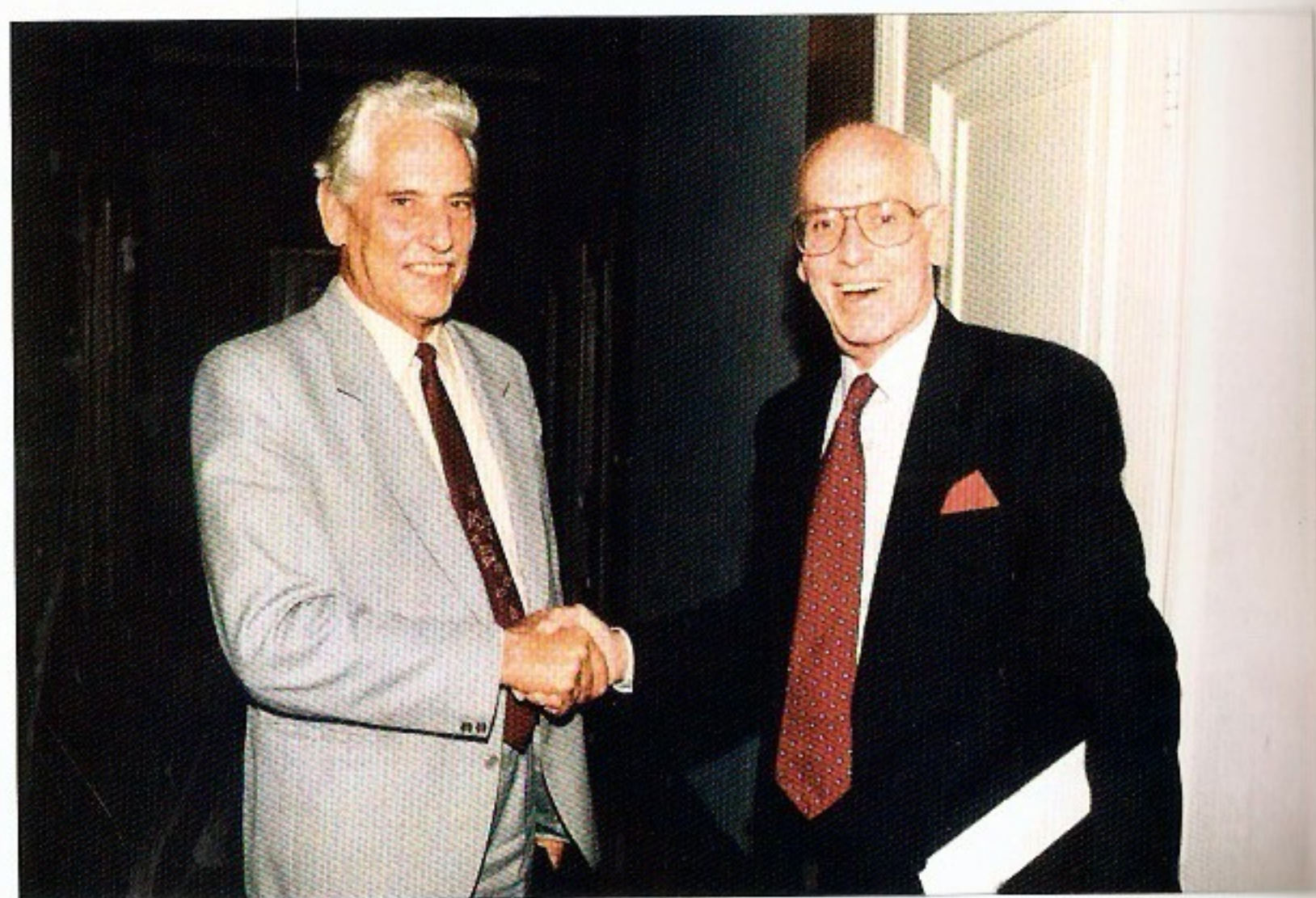

Maantee-äärne küla Lõuna-Vietnamis.

Mina ise 1980-ndatel.

*Toompea lossi koridoris tabas fotograaf 1991. a.
riigikontrolöri ja välisministri.*

Eesti Riigikontrolli asutamise 75. aastapäeval 1993. a.

*Eesti delegatsioon EUROSAI II kongressil Stockholmis juunis 1993. a.
Vasakult: Karin Kuller, mina ja Rein Söörd.*

*Viimast korda riigikontrolörina valitsuse istungil oktoobris 1997. a.
Pildil minust vasakul õiguskantsler Eerik-Juhan Truuväli,
paremal riigisekretär Uno Veering, ministrid Villu Reiljan ja
Andres Varik.*

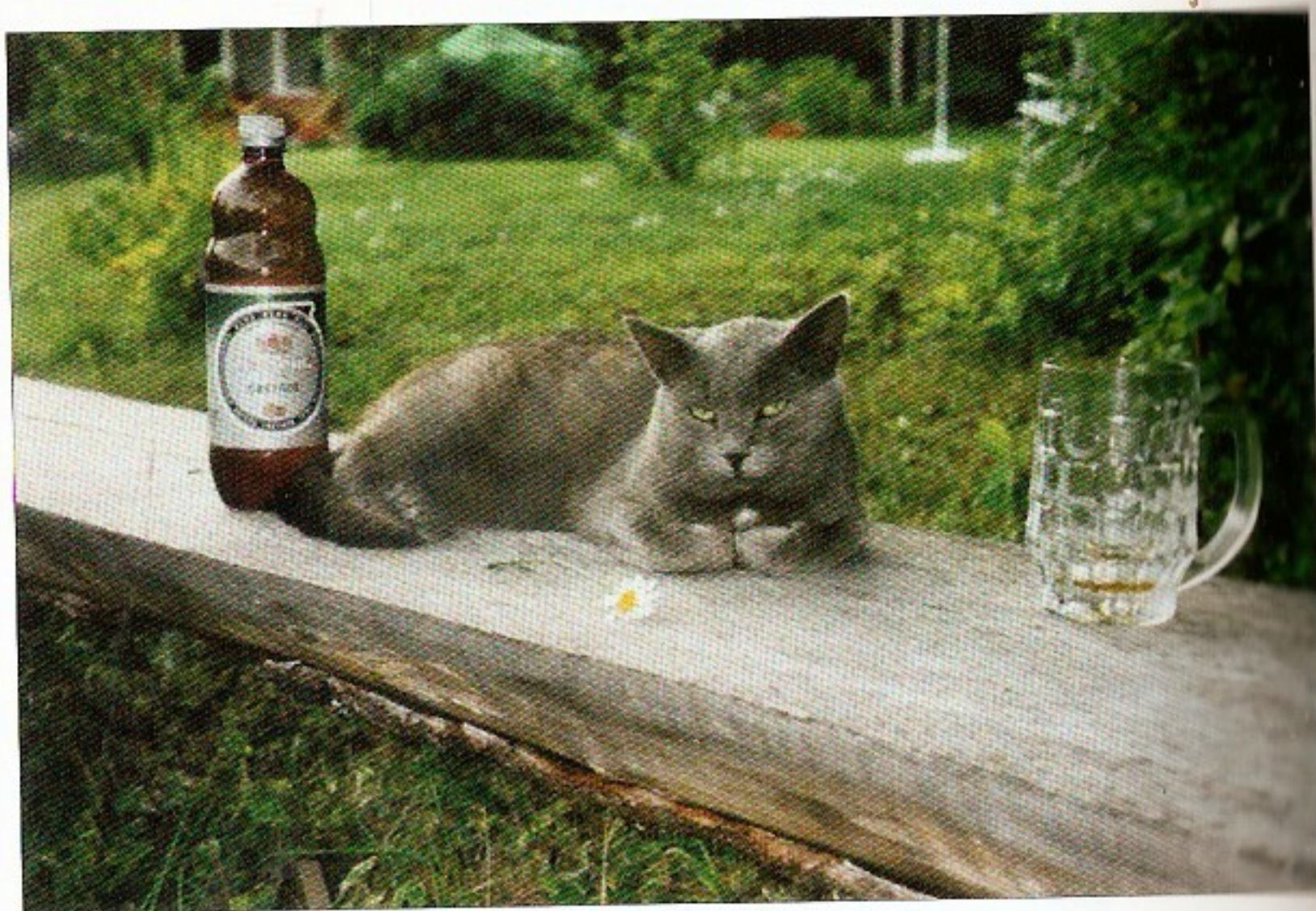

*Eesti Panga Nõukogu novembris 1998. a.
Istuvad: Kalev Kukk, nõukogu esimees Mart Sõrg, Eesti Panga
president Vahur Kraft. Seisavad: Mihkel Pärnoja, Mati Meos,
Ants Järvesaar, Ülle Rohtla (nõukogu assistent), Hindrek Meri,
Jüri Sepp, Erik Terk.*

Kauaaegne õpingutekaaslane ja sõber Ergo Raukas veebruaris 1999. a.

Tema Kõrgeausus – Paekiila Jüri.

Saareke Kasari jõel Paekülas.

Edukas põdrajaht.

Olen sõitnud autoga ja telkinud mitmeid kordi Soomes, Rootsis, Ahvenamaal, nautinud bussiekskursioonil Norra imekaunist loodust, puhanud Kreetal ja imetlenud kauneid maastikke ja ajaloolisi vaatamisväärsusi.

Aeg-ajalt mõlgutasin oma viimastel tööaastatel mõtteid edasistest elusihetidest ja tulevases pensionipõlvest. Helged ideed ja plaanid olid visad tekkima. Kuid ühel 1997. aasta kevade tavalisel tööpäeval sattus mulle ametiposti lugedes pihku uus "Riigi Teataja" number. Seda lehitsedes torkas silma teade riigi omandis olevate suvilate ja puhkemajade müügi enampakkumise korraldamisest. Alghinnad ei olnud kõrged. Näpuga järke vedades jäin peatuma ühel puhkemajal, mille vastu ärkas uudishimu. Helistasin oksjoni korraldajatele ja sain täiendavat informatsiooni, et tegemist oli kunagise Paeküla mõisaga Märjamaa vallas Kasari jõe ääres. Sõitsin kohapeale vaatama. Looduse ilu võlus mind ainsa hetkega. Iidsed tammed, pärnad, saared, suursugused kuused ning kevadise suurveega kallastest väljunud kiirevooluline Kasari jõgi justkui kutsusid mind enda juurde. Kinnistu juurde kuulus umbes kahe hektari suurune lepavõsaga kaetud saar koos lagunenenud saunaga. Kõik oli imeilus, ehkki võssakasvanud ja räämas. Eriti kurb lugu oli hoonetega: kõik olid rüüstatud ja lõhutud. Mida võtta andis, oli ära viidud. Polnud peaaegu ühtegi tervet aknaklaasi, ühtegi ust ega akent, isegi elektrijuhtmed olid krohvi alt välja tõmmatud. Häbi hakkab eesti rahva pärast, kuid häbi on mul ka enda ja kõigi riigi- ja omavalitsuste ametnike pärast, kes ei suutnud riigi varade säilimise eest hea seista.

Nagu selgus, oli mõis kuulunud parun Georg Edler von Rennenkampffile. Mõisa härrastemaja uusehitis sai valmis 1901. a. ja põletati juba 1905. a. Mõis küll taastati, kuid mitte enam endises hiilguses. 1950. aastatel asus mõisas Paeküla kolhoosi kontor. Peagi hävis hoone järjekordses tulekahjus ja jäi aastaks varemetesse. 1970. a. omandas mõisa üks Tallinna automajand ja rajas vanadele vundamentidele ja varemetele arhitektuuriliselt väheütleva puhkemaja. Ajaloolane Ants Hein kirjutab:

“... küllaltki head arhitektuuritaset pakuvad Kukulinna, Kolu, Lasila, Paeküla (Märjamaa lähedal, arh. Otto Schott, valminud 1901. a., põletatud 1905. a.) mõisad.”*

Osalesin oksjonil, mis oli juba korduv, ja hinda oli ostjate huvi puudumisel alandatud. Kuna olin ainus ostuhuviline, omandasin mõisa vallasvarana alghinnaga. Hiljem erastasin ka maavalduse, mida oli 24,5 ha, sellest 2,8 ha metsa. Nüüd pensionil olles on mul hea meel, et on koht, kus tunnen ennast alati hästi. Naudin vaikust ja kuulan linnulaulu, istutan puid ja niidan murulahmakaid.

Algusest peale polnud mul mõisaga mingit äriplaani. Polnud tahtmist siduda ennast mingite kohustuste ja muredega, aga selle taga peitub ilmselt ka mu laiskus ja mugavus.

Laulasmaa suvila andsin tütre perele. Ise taastasin Kasari jõe saarel endise sauna, millest olid säilinud ainult korsten ja vundamendipostid. Saarele pääsesin läbi jõeharu, kus vesi ainult kevadel ja sügisel üle põlve ulatub. Kuid mõnikord juhtus, et suurvee ajal, vahel ka pärast kestvaid vihmaseid, ulatus kiirevooluline vahutav vesi rinnuni ja tuli appi võtta üle jõe tõmmatud köis. Vahetevahel tekkis mõtte ehitada midagi silla või purde taolist, kuid peletasin selle mõtte eemale kartuses, et kaotan oma saare tunde, üsna sama lugu nagu eesti rahval on Saaremaa ja mandri vahelise sillaga. Pean tunnistama, et 2006. aasta veebruaris suvel sai sillaehitamine siiski teoks ning saarega seotud romantilised elamused ahenesid oluliselt.

Mõisa enese kallal pole ma suuri töid teinud, senised jõupingutused on suunatud rohkem hoone konserveerimisele ehk edasise lagunemise peatamisele. Kasutan ruume majapidamisotstarbel ja ühte tuba külaliste lühiajaliseks majutamiseks.

Palju aega ja vaeva nõuab pargi korrastamine. Igal aastal lõikan võsa, mis kasvab uskumatu kiirusega. Pargi pindala on üle viie hektari, siia kuuluvad ka mõisa tiigid ning kogu selle lahmaka

* Ants Hein. “Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini”. Tallinn: Hattrope 2003, lk. 103.

korrashoidmine käib minusugusele nii füüsiliselt kui majanduslikult üle jõu, teen nii palju, kui parajasti suudan. Suvel tuleb igal nädalal niita, milleks muretsesin aiatraktori.

Lillekasvatuse ja aianduse hingeks on minu kauaaegne kolleeg ja sõber Mare Kallaste, kes on Paekülast tõsiselt võlutud ja kannab kõige ja kõigi eest hoolt. Ka abikaasa Juta paneb jõudumööda lillekasvatusele ja rohimisele käed külge.

Paeküla piirkond Märjamaa vallas on hõredalt asustatud ja maad on väheviljakad. Enamikku endisi talukohti kasutatakse suvemajadena, kunagised põllud on suuremas osas söötis, loomapidamisest on loobunud, söögipoolis ostetakse Märjamaa kauplustest. Seejuures on tragikoomiline, et nendest kauplustest tuleb eesti-aise asemel osta meile harjumata maitsega Prantsusmaa kartulit, Hollandi tomatit, Hispaania tilli või Norra sealiha. Miks ei soovi nende küsimustega tegeleda ükski meie põllumajandusminister, kas tõesti pole võimalik midagi inimlikumaks muuta? See pärast eelistan maale tulles teha paljude toiduainete ostud Tallinna turult, kus seni siiski on veel võimalik leida ka meelepärasemat kodumaist toidukraami.

Esimestel Paekülas veedetud aastatel sai oma väiksele aiamaalapile ja mõnele viljapuule ning marjapõõsale veel õiget laudasõnikut muretseda, nüüd on seegi mälestuseks jäänud. Ka minul tekkis probleem, mida teha söötis põldudega. Otsustasin alustada nende metsastamist. Kogemused puudusid, tuli ette mitmeid möödalaskmisi. Raskusi oli ka istikute hankimisega. Rajasin miniatuurse puukooli ja olin üllatunud, et see asi minusugusel linnamehel õnnestus. Mõtlesin paneb mind ka, miks nendel aastatel pidi Eesti kulutama raha välismaalt istikute ostmiseks, miks ei võinud just meie neid välismaale müüa. Kas mõni riigikogu saadik on esitanud vastavasisulise järelepärimise keskkonnaministrile? Kas see on õige, et inimesel pole võimalust taotleda seadusega sätestatud metsakasvatuse rahalist hüvitist, kuna tal pole võimalik ette näidata istikute ostmist tõendavat kuludokumenti, sest ta on need istikud ise kasvatanud? Kõigele vaatamata olen sõprade abiga

metsastanud umbkaudu neli hektarit endist põllumaad. Võiks ka rohkem metsastada, kuid muude tegemiste kõrval muutub hool-dus koormavaks. Ka metsloomad teevad omajagu tüska, sest igal aastal peab osa vigastatud noori puukesi uutega asendama. Kuid mõne aastaga ilusaks sirguvad puud korvavad kogu vaeva. Tore on mõelda, et olen teinud midagi käegakatsutavat tulevastele põlvkondadele, keda ma näha ei saa ja kes 75 aasta pärast ka mi-nust midagi ei tea.

Paekülas on mul kolm naabrit, kuid keegi neist ei ela seal alali-selt. Üks neist, Karl Veske, elab oma perega Märjamaal ja on ko-haliku metallitööstuse Ferrum omanik. Paekülas on tema vanema-te talukoht, kus ta varem pidas piimakarja, kuid nüüd kasvatab lihhaveiseid, varub heina, kasvatab kartulit ning on rajanud jõe äärde forellikasvatuse. Igati ettevõtlik ja edukas mees, kes on abi-valmis igas asjas. Kui vaja, lööb traktorile hääled sisse ja toob mul metsast puud välja, annab mulle oma kaubaautot kasutada, val-mistab töökojas mingi vajaliku detaili jne. Ilma temata oleks mul üpris keeruline kõigega toime tulla. Seda nagu ei sobigi öelda, et kõik, mida ta minu heaks on teinud, on tehtud tasuta. See on tema arvates iseenesestmõistetav. Karliga oleme kogu ümbruskonna läbi sõitnud, ta teab igat talu ja igat kohta. Käin temaga soku- ja kitsejahil ning olen temalt palju jahitarkusi õppinud.

Teine naaber Riho Veske on Karli vennapoeg, kes oma perega ainult suviti Paekülas suvilas elab, muul ajal on aga Märjamaa mees ja puutöömeister. Ta on selle kandi kirklik kalamees, kes 2005. aastal püüdis koos poja Siimuga 6-kilose, peaaegu meetri-pikkuse haugi. Kolmandad naabrid Paul ja Aime Viil elavad samu-ti Märjamaal, olid endistel aegadel rändkinomehaanikud. Paul on nüüd traktorist ja ekskavaatorijuht. Nemad ostsid endale suveko-duks teisel pool jõge endise metsavahimaja. Majale ei ole otsest juurdepääsu, sest endised metsateed on kinni kasvanud või maha-langenud puudega risustatud. Ainus võimalus on tal sõita läbi mõisapargi, jätta auto kaldale ning ületada jõgi paadiga. Suurvee ajal nõuab see suurt meisterlikkust ja füüsilist jõudu, sest vool on

väga tugev. Majani jõudmiseks tuleb neil oma kandamitega jalgsi veel umbes 250 meetrit minna. Veevaestel aegadel õnnestub neil jõest ka autoga läbi sõita.

Kõik naabrid on kenad inimesed ning läbisaamises pole meil probleeme olnud.

Tänu Karlile on minust pärast neljakümneaastast vaheaega saa-nud jälle jahimees, tagasihoidlikumalt öeldes harrastusjahimees. Meil on tore jahiseltskond: oma 35 meest, valdavalt minust noo-remad, kuid suurte kogemustega jahimehed. Juba selle seltskonna pärast on huvitav jahil käia. Olen neilt palju metsloomadega seonduvat õppinud, nii jahipidamist, nahanülgimist, põdramaksa praadimist ja selle söömise rituaali. Looduses olemine ning mets-loomade nägemine on elamus. Huvitav on maameestega suhelda, kuulda nende argitegemistest, saada teada nende suhtumist maa-elusse ja jagada nostalgilisi meenutusi. Meeldiv on ka osasaamine jahisaagist, olgu see siis värske liha või põdravorst. Minu tähele-panekute järgi on viimase 6–8 aasta kestel, kui ma olen selle selts-konnaga kokku puutunud, toimunud olulised muutused. Vähem on kuulda halisemist eluraskuste üle ja võimu kirumist, on haka-tud jahimeheliikumalt riietuma, sileraudsete püsside asemele tule-vad meestel vintrelvad, vanad autod vahetatakse uuemate vanade vastu ning igal aastal lisandub kalleid maastureid.

Toon ära ühe jahipäeva kirjelduse, mille olen vahetult pärast jahti üles kirjutanud.

Ühest jahielamusest

2004. aasta on ilmade poolest olnud eriline kogu maailmas, alates hiigeltornaadodest Ameerikas, maavärisemistest ja tsunamitest Aasias ning lõpetades lausvihmade ja üleujutustega Eestis. Juuli lõpupäevil sadas vahetpidamata. Põllud olid mitmel pool vee all ja jõed väljusid kallastest. Nii oli ka Märjamaa vallas. Kasari jõgi,

mis lookleb läbi Paeküla mõisa, mühises kui mägijõgi. Veetase tõusis meetri võrra ja voolukiirus muutus sedavõrd võimsaks, et jõe ületamine nõudis ettevaatusabinõude kasutamist. Väiksele jõe saarele suveelamise juurde pääsemiseks tõmbasin üle jõe kõie, selle külge kinnitasin karabiini ja abikõie ümber keha. Nii me siis liikusime ja vedasime saarele toitu ja vett. Nii kestis see mõnede ilusate päevadega vaheldudes kuni novembrikuuni välja.

Oktoobris algas jahihooaeg. Meie jahiseltskonnal oli 15 põdralaskeluba. Esimene laskepäev oli laupäeval, 2. oktoobril. Tegime vististi seitse aju, kuid põtru isegi ei näinud. Ajajatest oli tõsiselt kahju, nad olid läbimärjad ja kurnatud, kuna metsas ja rabades liikumine nõudis otse ebainimlikke jõupingutusi. Jaht ebaõnnestus ka järgmisel laupäeval, kahel järgmisel jahikorral läks siiski korda seitse põtra küttida. Olime läbimärjad ja väsinud, kuid tulemuslik jaht ning sellele järgnev põdramaksa praadimine ja söömine pühkis kogu eelneva väsimuse.

Oktoobrikuu viimane jahilkäik oli 30. kuupäeval. Tõusin pool seitse. Väljas oli kottpime. Kraadiklaas näitas kahte soojakraadi. Panin ennast soojalt riidesse: villane kampsun, kahel villased sokid jne. Jalga jätsin pikad kalamehekummikud, sest läbi jõe lühikestes minna ei saanud ja kummikute vahetamine vastaskaldal olnuks tülikas ja aeganõudev. Märjamaale sõiduks kulus vast 12 minutit. Auto jätsin jahikaaslase Karli juurde alevi lõunaserva. Jahil käime tema džii biga, sest minu madalapoolne auto ei sobi kuidagi metsateedele.

Meie jahiseltskond kogunes, nagu ikka, kella kaheksaks Märjamaa kirikuäärsele parkimisplatsile. Sellel ajal hakkab juba valgenema. Tavaliselt koosneb meie seltskond 20–30 inimesest, enamuses Märjamaa alevi- ja vallarahvas, kogenud ja pikaajalise staažiga jahimehed mitmesugustest eluvaldkondadest, kümme-kond jahimeest tuleb ka Tallinnast. Parkimisplatsile koguneb umbes 15 autot, neist vähemalt viis on viimastel aastatel soetatud võimsad ja kallid džii bigid. Samasuguseid muutusi on relvade osas: umbes kolmandikul on hinnalised optiliste sihikutega vintpüssid,

ülejäanutel vanad sileraudsed jahipüssid. Alles mõned aastad tagasi oli üksnes mõnel jahimehel optilise sihikuga vintpüss. On ka selliseid jahimehi, kel puudub relvaluba, need käivad põdrajahil ajajatena. Jahisaagi jaotamisel on nad laskuritega võrdsed.

Jahiseltskonna juht Mati Viska selgitab jahieeskirju, instrueerib, milliseid loomi võime lasta, vajadusel kontrollib jahimeeste laskelubasid, koostab jahiprotokolli, mille iga jahimees kinnitab allkirjaga, määrab jaht vastutava juhi. See on tavaline, igakordne rutiin. Järgneb lõputuna näiv arutelu, kuhu minna, kustpoolt puhub tuul, kuhu seada kütiliin, kustpoolt panna liikuma ajajad, millised külgmised lõigud täiendavalt sulgeda, et loom minema ei lipsaks. Need arutelud kestavad vähemalt pool tundi. Eelnevalt kuulatakse jahimeeste teateid, kes, kus ja mida viimastel päevadel on juhtunud nägema: loomi või jälgi. Kui on langetatud otsus, kuhu küttima minna, istutakse autodesse ning võimas jahikolonn asub teele. Kohale jõudes algab uus nõupidamine, nüüd juba märksa konkreetsem, sest määratakse ajajad ja laskurid. Vahel kuulan seda juttu nagu hiina keelt ja ei saa palju millestki aru. Umbes nii: "sina lähed suure kuuse juurde" (kõik kohad on kuuski täis), "sina lähed mäe peale" (ühtegi mäe lauskmaal silma ei hakka) jne. Kõige enam üllatab mind see, et kõik teised saavad poole sõna pealt aru. Pärast seda minnakse laiali – ajajad viiakse tavaliselt autodega ette, laskurid suunduvad kütiliinile. Vahemaad on suured. Meie jahimaad paiknevad ligikaudu 12 000 hektaril, ühest otsast teise on kuni 15 km. Ka väljavalitud jahipidamise lõigus tuleb ajajatel sageli mitu kilomeetrit jalgsi läbida ja kütiliini pikkus võib samuti mitme kilomeetrini ulatuda.

Jahisektsiooni teenekatest liikmetest nimetaksin lisaks Karl Veskele ja Mati Viskale veel elupõliseid jahimehi Ilmar Pilovit, Vello Pärnat, Ülo Kaasikut, Arved Viisutit, Avo Orgussaart, Heino Vikatit, Jüri Jaansood, Jevgeeni Pavljukovi, Eduard Rimmelit, nooremat generatsiooni esindavaid osavaid kütte Toomas Lõhmust, Aivar Jõgistet, vendi Kotkaseid, Gennadi Bestšastnovit, Alo Raggast. Selline on meie jahiseltskonna tuumik.

Märjamaal jahipidamist alustades käisin minagi koos teistega loomi ajamas. Peatselt veendusin, eriti pärast üht vettekukkumist kraavi ületamisel, et ajamine on rohkem nooremapoolsete töö. Meie vald on looduslike tingimuste poolest teistest karmim, kõikjal sood ja rabad, sügavad maaparanduskraavid, kitsad võssakasvanud ja langenud puid täis savised jalgrajad, kus kiire liikumine ka noore inimese võhmale võtab, vanematest rääkimata. Isegi kohalikud jahimehed ei suhtu eksimisvõimalustesse üleolekuga. Igal kogenud jahimehel on igaks juhuks kompass kaasas, ka mobiiltelefon on julgestuseks oluline.

Kirjeldataval jahikorral tegime Männiku küla piirkonnas edutult mituaju. Keegi ajajatest justkui oli näinud emapõtra vasikaga, kuid üldiselt oli kõik vaikne. Uusaju võeti ette Kasari jõe ja taastatud metsasihi piirkonnas. Ajajad saadeti ette, kütid võtsid kohad sisse. Minu kohaks sai poolenisti kinnikasvanud metsakraavi siht. Kraav oli üle paari meetri sügav, sinisaviste pervedega, pool meetrit vett põhjas. Libedad savised kraavikaldad olid loomajälgi täis, mis andis tunnistust, et siin oli nende ülekäigukoht. Minust umbes kuuskümmend meetrit paremal võttis koha sisse linnamees Jevgeni Bestšastnov. Vasakule jäi arvata viiskümmend meetrit võsastunud sihti, seejärel peaaegu kilomeetripikkune lage metsatee, kus seisid punastes vestides kütid. Võtsin koha sisse, murdsin ära mõned oksad, et miski mind ei segaks, laadisin püssi ja asusin ootele. Ilm oli kuiv, kuid puhus külm läbilõikav kirdetuul. Olin juba eelmistest ajudest jõudnud läbi külmuda, eriti külmetasid käed, seepärast vahetasin enne uutaju õhukesed kindad soojemate vastu. Tegin sooja ühelt jalalt teisele tammudes. Tavaliselt kestabaju tund või veidi enam, sõltuvalt ajajate tee pikkusest. Tubli pool tundi oli möödunud, kui kuulsin ajajate kisa ja püüdsin olla tähelepanelik. Nähtavus ette ja paremale oli hea, kuid vasakul olid raagus põõsad. Äkki kostis okste kerget praginat. Vaatasin pingsalt ettepoole, kuid midagi ei näinud, ei mingit liikumist. Hetk hiljem kuulsin sahinat endast vasakul. Ei uskunud oma silmi: umbes 40 meetri kauguselt liikus üle sihi põõsaste vahel justkui põdra-

vasikas, tema järel teine, kolmas... Siis taipasin, et on hoopis sead, suured, arvata vähemalt meetrikõrgused. Mida teha? Kas tohin lasta? Järgnesid kesikud. Sihin, lasen ühte, kuid mööda. Proovin kohe uue lasu teha, kuid sõrmkinnas ei mahu püssi päästiku vahele, lask jäi tegemata. Kesikutele järgnesid väiksemad noored vöödilised sead ja neile omakorda päris väiksed, kuid kärmed põrsad. Viimased tundusid väikeste pruunikate karvanässakatena, karvad olid justkui püsti, valgus paistis läbi. Muidugi ei lugenud ma neid, kuid arvan, et neid võis olla kahe-kolmekümne ümber. Nad liikusid väikeste vahedega üksteise järel ja nende voorimine tundus lõputuna. Isegi püssipauk ei suutnud nende liikumissuunda muuta ega mahajääjaid häirida. See oli minu jaoks vapustav elamus. Isegi igal staažikal jahimehel ei ole ilmselt õnnestunud nii lähedalt sellist liikuvat armaadat näha. Muidugi olin käest lasknud haruldase võimaluse. Ma seda nii väga ei kahetsegi, sest vaatamäng ise oli midagi ainulaadset. Veidi piinlik oli teiste jahimeeste ees ja kahju ka, et jätsin nad seapraest ilma.

Sellega jahipäev veel ei lõppenud. Järgmineaju oli Konnaveski oja ja jõe vahel. Seal ma sain eelmisel korral põdrale pihta, kelle kuul ta tappis, ei tea, sest teine jahimees laskis ka. Nüüd olin vahetult silla juures, eelmisest kohast kilomeeter eemal, kuid kogu kütiliin oli kinni pandud. Veidi ebaõnnestunult olid oma kohad valinud vintpüssi-, ehk nagu neid nimetatakse, pikapüssimehed. Karl pikapüssimehena läks ojakallast kinni panema. Enne silda võtsid koha sisse kolm või neli tavaliste sileraudsete püssidega meest, nende hulgas ka mina. Laskusin teetammist alla ja jäin noore kuuse taha ootele. Nähtavus ette oli hea, lasta oleks saanud nii või teisiti, kuigi üldjuhulaju sisse laskmine on ohutuse tagamiseks keelatud. Tulejoone taha jäi maantee, mille muldkeha oli selles kohas ligemale kaks meetrit minust kõrgemal. Aju algas seekord vaikelt. Möödus umbes pool tundi. Kuulsin mingit liikumist vasakul. Maanteele hüppas väga suur emapõder, hetke nägin ta pead, sihtisin, kõlasid ka naabrimehe kaks järjestikust lasku. Põder justkui kummardus, ma arvasin, et kukub, aga ta keeras tagumise poole

minu suunas ja kadus tee muldkeha taha. Oleksin pidanud laskma, kuid puudus otsustuskindlus, peast käis läbi mitu kiiret mõtet: sai pihta, pikapüssimees laseb, olen liialt kaugel.

Maantee lähem uurimine näitas, et põder oli saanud pihta, sest palju karvu oli maas, kuid verd ei olnud näha. Algasid otsingud. Teisel pool teed, kuhu põder oli põgenenud, laius soo. Kõikjal vesi ja vesi. Sellist vett pole varasematel aastatel isegi Märjamaal nähtud.

Alguses läksin piki mingit vana metsasihti, mis oli kunagi kaetud palkide ja pindudega, kuid sel sooteel oli oma poole meetri jagu vett. Ma ei tea, mis sundis mind otsimisretkes osalema, kas süütunne või kõrged kalamehekummikud, milliseid teistel polnud, kuid ma läksin. Liikuda oli peaaegu võimatu, iga natukese maa tagant libisesin palkidelt sügavasse vette, rabelesin välja – ja nii kordus see lõputuid kordi. Põdra jäljed kadusid selles vesises keskkonnas sootuks või oli neid kõik kohad täis. Mingi puutüüka najale toetudes uurisin ümbrust. Kolletunud kõrge soorohi ulatus rinnuni, haavatud loom võis sellises maastikus varjuda kus iganes. Tundsin, et jõud on otsakorral ja otsustasin teha pöörde vasakule, lootes jõuda välja Konnaveski ojani ja teerajani selle kaldal. See oli ränk viga. Sattusin suurde soolaukasse, kus ükski mätas mind ei pidanud, need ujusid vees nagu saarekesed, vahel harva õnnestus haarata kinni mõnest kuivanud vaevakaseoksast. Olin nabast saadik vees. Väsisin, hingeldasin, enam ei jätkunud õhku hingamiseks, ei olnud jõudu jalgu veest ja mudast välja tõmmata. Teadsin umbes õiget suunda, kuhupoole liikuda. Mõtlesin juba mobiiliga abi kutsuda. Kui see äkitselt helises, tärkas lootus, et keegi mind otsib. Helistas Marit, aga mul oli raske hingeldades rääkida, lubasin helistada tagasi. Eemal nägin mände kasvamas, järelikult pidi maapind tõusma, liikusin sinnapoole vaevaliselt edasi. Sundisin ennast rahule, sest sain aru, et paanika hakkab minus võimust võtma. Aeg-ajalt hõikasin lootuses, et keegi kuuleb. Mõne aja pärast kuulsingi hääli. Kartsin kui merehädaline, et need hääled mööduvad ja kaovad. Viimaks õnnestus mul soost välja jõuda ja tunda veidi tugevamat jalgealust. Seal seisid Rein Loel ja

Arvi Mariste, püssid peos, minu asemel haavatud põtra ootamas. Heitsin pikali, tõstsin jalad taeva poole, et vesi kummikutest välja joosta saaks. Kogu minu teekond ei saanud olla pikem kui 800–1000 meetrit, kuid see tundus lõputu ja lootusetuna.

Sellega meie jaht siis ka lõppes. Karl viis mind alevisse. Mati käest sain eelmise jahikorra vorstid. Koju jõudsin enne kuut, tuba ja saun olid köetud. Riietusin ümber, panin asjad kuivama, jõin kuuma teed meega ja tegin vanarahva kombe kohaselt mõned tervisetropid. Järgmisel päeval tundsin ennast suurepäraselt. Kindlasti lähen veel jahile, ehk naeratab siis ka jahiõnn.

Peale jahipidamise pean lugu ka seenekorjamisest ja seenetoidude valmistamisest. Mõnus on otse toast metsa astuda, korv käes, ja teada, et tunni-kahega on see parimaid seeni ääreni täis. Jalutus käik tuttavas metsas ei ole ainult seente otsimine, see kosutab hinge.

Ühel 2005. aasta kevadpäeval tuli meie tegemisi pargis uudistama võõras hundikoer. Nuusutas mind igast kandist, nii et olin isegi veidi ärevil: palju räägitakse marutaudis loomadest, kuid sellel neid sümptomeid ei paistnud olema, ainult üks kõrv oli lontis. Vist sümpatiseerisime teineteisele, sest ta võttis meid esimesest hetkest omaks ning meilgi ei jäänud midagi muud üle. Eriliselt soe sõprus kujunes koeraga Marel, kes korvas lotovõitudest ilmajäämise koerale Bingo nime andmisega. Nii sai kodutu noor koer endale kodu ja meist said koeraomanikud. Koer on armas, peab kodust lugu, ei hulgu ringi, üksnes külastab oma sõpru – naabri koeri Vessit ja Ressit. Sügise saabumisega tekkisid muremõtted: mis saab meie Bingost? Tema linna viimine võrdunuks talt vabaduse võtmisega, ta oli oma rolli sisse elanud ja tundis ennast oma kodu ümbruses peremehena. Kaalusime mitmeid variante, kuid mitte koerast loobumist. Pidasime nõu naaber Karliga, kes pea iga päev käib Paekülas oma lehma ja koeri toitmas, ta lubas meid aidata. Ehitasime talveks Bingole suure soojustatud kuudi, kuid kahjuks eelistab ta ka käreda pakasega magada oma vaibal sauna ukse ees. Meie äraolekul istub ta sageli tundide kaupa värava lähistel ja ootab ning omade inimeste saabumisel otse hullub rõõmust:

püherdab selili, ajab taga oma saba või sooritab pargis marulisi hüppeid ja välkkiireid söoste. Koer on muutnud meie igapäevast elurütmi – käime turul konte ostmas, keedame süüa ja käime talve läbi igal nädalal maal koera toitmas.

Seltskondlikud üritused Paekülas on piirdunud Mariti pere, lähisõprade ja heade tuttavate külastustega suvel. Suvekoha ehk mõisa territoorium on üpris avar, kuid peopidamise ruume meil pole. Lisaks väikesele saunaruumile saame külalisi vastu võtta avatud taeva all, kus vihma eest võib kaitset leida suvises telkmajakeses. Aeg-ajalt külastasid meid Paekülas ka Lennart Hellega. Tegi veidi nalja, kui ka presidendil tuli saarele pääsemiseks kalurikumikud jalga tõmmata.

Vend Lennart

Lennartist on raske kirjutada. Temast on palju kirjutatud ning ta voorused ja puudused on üldsusele tuntud. Näiliselt oli ta väga avala iseloomuga.

Kuigi oleme vennad ja koos üles kasvanud, jäi ta mullegi sageli mõistatuslikuks, kinniseks, avanematuks. Ta oskas jätta midagi oma mõtetest enda teada. Mulle tundus, et see oli tingitud soovist asju põnevaks teha või ergutada vestluspartnereid mingi teema arutelus osalema. See oli isikupärane käitumise kunst, mis aitas suuresti kaasa ta edule kõigis ettevõtmistes, sealhulgas tegevuses nii diplomaadina kui ka riigijuhina. Ta oli aeglase kõnemaneeeriga, mis võis mõne kuulaja või kaasvestleja isegi närvi ajada, kuid samas reageeris ta vastavalt olukorrale kiirelt ja tabavalt. Tugev huumorimeel oli tema abiliseks ja kaaslaseks igas olukorras juba noorukieas.

Lennart oli jonnakalt järjekindel oma tegemistes, ta pidi alati püstitatud eesmärgini jõudma. Ta ei sallinud hallust, keskpärasust

ega käegalöömist. Sellistes olukordades võis ta inimestele käre-dalt moraali lugeda ja vajadusel ka koha kätte näidata.

Hästi on tabanud Lennartile omaseid mõtte- ja käitumisjooni kirjanik Mihkel Mutt oma raamatus "Rahvusvaheline mees". Tõepoolest, tema mõttekäik ja käitumine oli alati omapärane. Ta ei olnud eriti seltsiv, pigem mõtiskleja ja vaatleja. Juba lapsena oli ta raamatuhull. Luges armastas ta valjusti naerda. Mina ei osanud siis veel lugeda, aga oleksin ka niimoodi naerda tahtnud. Kord võtsin mingi juhusliku raamatu lehitsemise ette ja jäljendasin venna naeru. Mäletan ta üllatunud ilmet.

Lennart alustas kooliteed Saksamaal ja Prantsusmaal, juba 6–7-aastasena luges ta nendes keeltes raamatuid. Koduõpetaja tarkusi võttis tema minust paremini vastu. Olin ju viis aastat temast noorem, mis sel eluperioodil on midagi muud kui 10–15 aastat hiljem. Ta oli hea õpilane. Veel sõjajärgsetel aastatel olid vanaemal säilinud Lennarti koolivihikud, milles minu imestuseks ilutsesid punase tindiga kirjutatud hinded – puha ühed ja kahed. Alles siis sain teada, et Saksamaal pandi hindeid vastupidi meie tavale.

Kui olime Venemaal, püüdis ta mind koolitada. Et kirjababerit polnud, kirjutas ta ühe vana raamatu lehekülgedele lihtsaid matemaatiliste tehete tulpasid, kuhu pidin vastused leidma, kuid minust ei saanud kuulekat õpilast. Ilmselt oli 12-aastane õpetaja liialt nõudlik ja mina jällegi jäärpäine.

Nagu juba lapsepõlvemälestustes kirjutasin, oli ta Venemaal üle poole aasta raskesti haige ja sai kooliõpinguid 8. klassis alustada 1943. aasta sügisel. Moskvast olles oli ema ostnud antikvariaadist muinasjutuliselt odava hinnaga võõrkeelseid raamatuid, nende hulgas ka mitmeköitelise saksakeelse üldajaloo. Lennart pühendus põhiliselt nendele raamatutele. Ta istus päevast päeva raamatute taga, nii et ta silmanägemine halvenes, prille aga saada polnud. Lennart meisterdas juhuslikust suurendusklaasitükist endale luubi ja jätkas lugemist sellega. Vahel harva, kui käisime kinos, istusime esimestes ridades ning Lennart vaatas filmi läbi oma luubi.

Ta oli väga koduse eluviisiga, ei käinud kordagi isegi ema töökohas. Minul lasusid "majandusmured": tõin peaaegu iga päev ema töökoha sööklast teekannuga (tšainikuga) vennale suppi ja tüki leiba. Ka küttepuud turult ostsin mina. See tegevus meeldis mulle, ent Lennart ei armastanud argiaskeldusi. Seevastu oli tal tahtmist ja huvi meie väikesel (umbes 10 x 6 meetrit) aialapil toimetamiseks. Seemneid saime kohalikelt, kuid kogu aiatöö tegi Lennart. Uskumatu, kuid meie porgandid ja kõrvitsad, kurgid ja sibulad kasvasid suurepäraselt. Minu osalus piirdus kastmisega, mis nõudis vee toomist umbes 250 meetri kaugusel asuvast pumbamajast 3-liitrise kasetohust anumaga, sest ämbrit polnud.

Eestisse tagasi tulles läks Lennart Tallinna 10. keskkooli 9. klassi. Sel ajal muutus ka tema iseloom ja käitumine. Ta oli sestpeale tunduvalt elavam, suhtles oma klassivendadega, ennekõike Eino Tambergi ja Endel Lippmaaga. Sellest ajast on jäänud mulle meelde üks lugu. See võis olla 1948. aastal, kui toimusid ülemnõukogu valimised, kus Lennart sai vanuse poolest esimest korda osaleda. Valimisjaoskond asus Nurme tänaval ja jaoskonnakomisjoni esimees oli meie isa tööandja, Eesti Riikliku Kirjastuse direktor Kosenkranius. Tol ajal avati valimisjaoskonnad hommikul kell 6 ja suleti kell 12 öösel, kuid hea tooni juurde kuulus varakult hääletamas käia. Isa-ema said sellega lõunaks ühele poole, kuid Lennartist polnud midagi teada. Õhtupoolikul hakkas telefon helisema, ikka ja jälle küsiti valimisjaoskonnast Lennartit. Oli hiline õhtutund, kui Kosenkranius isiklikult meile sõitis. Isal oli piinlik, kuid midagi polnud teha, Lennartit polnud. Veidi enne keskööd saabus rõõmsas tujus Lennart ja hakkas kõrgendatud meeleolus seletama, millist furoori ta valimisjaoskonnas põhjustas, kui sisenenes saali, kus üksnes süngete nägudega valimiskomisjoni liikmed istusid. Kõik olevat teda vaadanud, aga keegi polevat midagi öelnud. Seepeale ütles isa talle mõned krõbedad sõnad, mis ilmselt võisid ka edaspidiseks meelde jääda. Küsimus polnud ju poliitilises demonstratsioonis valitseva korra vastu, vaid tavaliste inimeste lollitamises, kes täitsid vaid neile pandud kohustust.

1948. aastal astus Lennart Tartu Ülikooli ajalugu õppima ja me puutusime harvemini kokku. Aasta hiljem, kui olin seitsmenda klassi juntsu, otsustasin venda Tartus külastada. Mäletan külma jaanuarikuud, oli tulemas riiklik püha – Lenini surma-aastapäev. Saabusin rongiga Tartusse ja leidsin kergesti Tiigi intri, mille uksest mul oli au esimest korda siseneda. Lennart elas ühes alumise koruse 6–7 voodiga toas. Astusin sisse. Kõik voodid peale ühe olid üles tehtud ja keegi juhatas mind just selle aseme juurde. Seal magas Lennart, päitsis käsitsi kirjutatud plakat: "Siin puhkab peale ajaloo eksami edukat sooritamist ajaloolane Lennart Meri, kelle äratamiseks on luba ainult tema vennal".

Läksime kohe linna ja ülikooliga tutvuma, kõikjal oli veel sõjaaja purustusi ja varemeid. Mõlemal pool raekoja uksi ilutsesid hiigelsuured Lenini ja Stalini portreed. Lenini oma oli ümbritsetud laia musta lindiga. Lennart osutas käega raekoja poole ja käskis pildistada, sellest pidavat saama ajalooline ülesvõte. Vaatasin talle küsivalt otsa. – "Jah, tuleb aeg, mil sellised portreed muutuvad ajalooks." See aeg tuli.

Emajõe ääres jäadvustasin Kalevipoja jääpurikates monumendi. Lennart ei osanud oletada, et ka too võte võib ajalooliseks kujuneda, sest juba aasta pärast saadeti see kunstiteos sulatusahju.

Veel ühest vennale omasest joonest – alatisest hilinemisest. See polnud päritud komme, sest polnud pärandajaid, isa ja ema olid täpsed. Lennart pigem nautis oma hilinemisi, see tegi asja põnevamaks. Meenub, et pärast järjekordset viimasel hetkel Tartu rongile ruttamist saatis ta mõni päev hiljem kirja, kus teatas: "... jõudsin hüpata viimasesse vagunisse." See kõlas uhkelt. Selliseid seiku oli tal sõpradele ja omastele arvukalt rääkida.

Meie perekonna argipäevaelust ja sealhulgas Lennartist viiekümnenndatel ja järgnevatel aastatel olen juba rohkesti kirjutanud. Lisaksin vaid üht: vanemate juures söögi- või kohvilauavestlustes küsis ta aastast aastasse jonnaka järjekindlusega, millal Nõukogude majandus kokku variseb. Iga kord pidin tema kurvastuseks vastama, et selliseid tundemärke seni märgata veel pole. Olin selles

tõepoolest ka ise veendunud ning arvan ka praegu, et süsteemi lagunemise põhjustasid poliitiline kriis ja majanduse stagneerunud juhtimine kompartei direktiivide kaudu.

Meie omavaheline suhtlemine tihenes pärast tema presidendiks valimist ning seda tõusvas joones. Lennart helistas mulle sageli. Vahel venisid kõned väga pikaks, tund ja enamgi. Ta küsis ühes või teises küsimuses nõu, kas või mõne eelseisva kõne kohta, milline võiks olla tema sõnum rahvale. Mõnel korral on ta hiljem küsinud, kas ma sain aru, et ta kasutas ka minu mõtteid oma kõnes. Võtsin seda tunnustusena.

Lennart armastas oma lapsi ja lapselapsi ning tundis uhkust nende käekäigu üle.

Ta võttis enda kanda meie perekondi ühendava missiooni, mis varemadel aegadel oli lasunud vanematel. Tore on nüüd meenutada koos perede ja lähedaste inimestega peetud jõulupühi, vabariigi aastapäeva, sünnipäevi, olid need siis tema kodus Kadriorus või Viimsis. Jaanipäeviti saime perekonniti minu juures kokku. Lennartile meeldis väga Paekülas, kus tegime temaga pikki jalutuskäike metsas ja pargis. Teda huvitas kõik, ka naabrite tegemised, puude kasvatamine-istutamine, lilled, muidugi ka mõisa ajalugu.

Meie jalutuskäikudel olid Lennarti kõik meeled rakkes: ta pani kõike tähele, mõte töötas pidevalt, üks idee sündis teise järel. Vahel ajas see mind isegi närvi, sest vaatamata ühe või teise idee originaalsusele ja võlule tundusid need konkreetsetes tingimustes minu jaoks ebareaalsetena.

Kõik need aastad võttis ta hoogu, et külastada mind koos endise Saksa suursaadiku Henning von Wistinghauseniga, kelle esivanemad olid naabruses asuvast Sõtke mõisast pärit, kuid alati tuli midagi muud vahele ja nii jäigi see kava realiseerimata. Meenutasime seda hiljem von Wistinghauseniga ja avaldasime lootust selle vea osaliseks parandamiseks, paraku ilma Lennartita.

2005. aasta jaanipäeval oli ilus päikesepaisteline suvepäev, sõime sokupraadi ja omasuitsutatud searibi, jõime kohvi, kõigil oli hea tuju. Eelmisel päeval olid Lennart ja Helle olnud Paides

võidupäeva pidustustel ja seal tugevasti päikest saanud, mida oli näha nende punaseks põlenud nägudest. See jäi viimaseks Lennarti Paekülas olemiseks.

Meie perele, omastele, sõpradele ja Lennartist lugupidavatele inimestele saabusid kurvad ajad tema tervise ootamatu halvenemisega 2005. aastal. Ta võitles haigusega. Istusime Viimsis tema voodi serval, ajasime juttu, aknast avanes imeilus vaade vahutavate laineharjadega merele, Muuga sadama suunas liikusid laevad. Äkki lausus ta vaikselt: "Teen kõik, et neid mõtteid peletada, kuid nad ronivad ikka aknast ja uksest sisse."

Mul on südamest kahju Lennartist, mul pole enam venda, kellega vestelda, küsida nõu, arutleda jumal teab mille üle. Vaidlesime omavahel palju ja jäime sageli eri seisukohtadele. Tegin etteheiteid, et keegi ei võta enda peale vastutust anda objektiivne hinnang okupatsiooniaastatel toimunu kohta. Sellesse aega mahub pea kaks põlvkonda. Oleme lahanud ja päevavalgele toonud kommunismi kuritöid. Kuid see ei ole ju kõik. Arenesid teadus, kultuur, kunst, tööstus, põllumajandus, transport ja paranes rahva elujärg. Kas see oli okupantide teene? Või oli selles ka meie oma rahva vaeva ja rõõmu? Oma naiivsuses mõtlesin, et peaksime nendele aastatele ja tegudele hinnangu andma, et edasiliikumine oleks kergem. Ma ei saanud Lennartilt sellele küsimusele vastust.

Nüüd, kus teda ei ole, mõtlen, et mingit üheselt võetavat hinnangut ei saagi tulla. Jääb nagu alati: Rootsi aeg, Vene aeg, enne sõjaaegne Eesti, okupatsiooniaeg, iseseisvuse taastanud Eesti ning nende perioodidega seotud faktid ja kaasnevad müüdid.

Igaüks otsigu ise tõde.

Tallinn, 1997–2007

Nimeloend

Aarna, Olav 137
 Aasalo, Lembit 107, 150
 Aasamaa, Heinrich 191, 194
 Aava, Uno 307
 Aaviksoo, Jaak 193, 222
 Abakumov, siseasjade rahvakomissari asetäitja 37
 Ahmedov, Usbekistani plaanikomitee esimees 345
 Akel, Friedrich 418–419
 Aleksejev, lennutranspordi ametnik 266
 Allik, Hendrik 133, 264–269, 273, 278, 303, 323, 329, 332, 335
 Alliksaar, Virve 303
 Almann, Arno 432, 469
 Alt, Aadu 479, 493
 Alver, Peeter 280
 Ambros, Aare 19–20, 27
 Ambros, Eda 19–20, 27
 Ambros, Richard 19–20, 27, 363
 Andersson, Juhan 136, 159, 168, 178
 Andresen, Nigol 30
 Andrijanova, "Sovetskaja Estonia" majandusjuhataja 168
 Andropov, Juri 312
 Aneljas, Helga 280
 Anissimov, Pavel 375
 Anna, majaperenaine 46–49, 51–52
 Annus, Leida 136, 159
 Annus, Peeter 476
 Antonov, Aleksander 280
 Arbeiter, R. 229
 Arold, Ivar 186, 201, 313
 Aruksaar, Heinrich 194, 199
 Astok, Hannes 219
 Astok, Maret 187
 Astok, Villu 187, 192, 219, 225
 Aulik, Erika 243

Ausmees, Peet 107, 136
 Baibakov, Nikolai 339–341, 344, 346–349
 Baskin, Eino 45
 Batša, Johannes 124
 Belistov, Igor 425, 430
 Benno, Kalev 475
 Bereczki, Gabor 295–296
 Bereczki, Mai 295
 Bergmann, Andres 457
 Beria, Lavrenti 36, 61, 63–65, 92, 139, 180
 Bestšastnov, Gennadi 535
 Bestšastnov, Jevgeni 536
 Birjukov, NSVL plaanikomitee kolleegiumi liige 345
 Blees, Hermann 238
 Blees, Siigrid 237, 359
 Bourn, John 490
 Brazauskas, Algirdas 340
 Bratšenko, NSVL söetööstuse minister 346
 Brežnev, Juri 410
 Brežnev, Leonid 171, 300, 347–348, 375, 380–381, 409–410, 413, 435–436
 Brehhov, NSVL naftatööstuse minister 346
 Brenner, taksopargi töötaja 158
 Budjonnoi, Semjon 139
 Buschmann (Viidalepp), Urve 6, 170
 Christie, Agatha 284
 Clauss, Edgar 64
 De Gaulle, Charles 45
 Dekanozov, Vladimir 64
 Dembovski, Roman 212
 Djukarev, Viktor 158
 Do Van Yong 383, 386, 390
 Dogužajev, Vitali 467, 469–470

Dokutšajev, major 209
 Doždikovid, naabrid Jaranskis 90–91
 Ederberg, Ernst 146
 Eero, Endel 325, 406, 425, 428
 Eesmaa, Andres 478
 Eilart, Jaan 364
 Eks, Valter 447
 Eller, Heiti 277, 280
 Elmi, Urve 471
 Engmann, Egon 8, 21, 33
 Engmann, Hellevi 21, 33
 Engmann, Josef 7
 Engmann, Maria (Brant) 7
 Engmann, Peeter 7
 Engmann, Selma 8, 21
 Ernesaks, Gustav 314
 Ester, Gustav 236, 280
 Fjuk, Ignar 458, 469
 Frohwein, Hans 62, 421
 Gaazer, erikosakonna töötaja 282
 Ganjušev, Nikolai 430
 Gaponov, polkovnik 164
 Garik, kooliõpilane 79
 Garik, naaber Jaranskis 93
 Glaase, Vahur 140
 Glazunov, Jevgeni 376
 Gorbatsšov, Mihhail 338, 427–428, 442, 446
 Gostev, NLKP Keskkomitee osakonnajuhataja 439
 Grant, Otto 148–149
 Green, Arnold 368
 Habermann, Eugen 418
 Hackzell, Antti 420
 Hagelberg, Raimund 495
 Haldna, Ülo 220–221
 Hallik, Klara 467
 Halturin, Stepan 71
 Hang, Endel 194
 Hanschmidt, doktor 80, 86, 89
 Hansen, Arvi 277
 Hansen, Jüri 489

Harjo, Rein 479
 Hasbulatov, Ruslan 470
 Hein, Ants 539–530
 Heinlo, Liidia 478
 Helgren, Elisabeth 8, 356–358
 Hendrikson, Aleksander 256–257
 Hiir, Randar 227
 Hiire, Bernhard 192
 Hiired, naabrid Laulasmaal 314
 Hildebrandt, õhtukooli õpetaja 170
 Hint, Aadu 148
 Hint, Johannes 177, 187
 Hitler, Adolf 9–10, 55, 63, 161–162, 175, 419, 421–422
 Hopp, Ernst 455, 457
 Horn, väliseestlane 457
 Hozjainov, taksopargi peainsener 175
 Hromov, Aleksander 236, 248–249, 264
 Hruštšov, Nikita 180, 262, 273, 297–299, 303, 306, 413, 415
 Hugo, kaaslane Jaranskis 86
 Huimerind, 10. kk. võimlemisõpetaja 136, 151
 Häggblom (Soosaar), Aale 228, 232
 Ilves, Aleksei 167
 Inno, Ants 280
 Issako, Voldemar 318
 Issakov, kindralleitnant 210
 Jaanson, Kaido 64, 181
 Jaansoo, Jüri 535
 Jaanus, kooli kojamees 136, 155
 Jakko, Geza 295
 Jakobson, Idel 269, 273–275
 Jakovlev, Venjamin 467
 Jalakas, Ilmar 457
 Jalakas, Rudolf 455–456
 Jazov, Dmitri 370
 Ježov, Nikolai 44
 Johansoo, Kaljo 19, 103, 136
 Johansoo, Liia 19
 Johansoo, Ülo 19, 103, 136

Joonits, küüditatu 41, 43
 Joost, Eino 276–277, 289, 315–317, 333–334
 Joost, Helga 276, 289
 Junk, Bruno 471
 Junti, Arvo 458
 Jurjev, Ivan 280
 Juske, raudteeinsener 322
 Jõgiste, Aivar 535
 Jõulu, taksopargi töötaja 158
 Järv, Ülo 236, 294
 Järvesaar, Ants 494, 524
 Jürgens, Feliks 414
 Jürgenson, Kalle 494
 Jürisoo, Uno 280
 Jürjo, Indrek 240
 Jürviste, Ivo 136
 Jüssi, Fred 188, 225
 Kaasik, Ain-Elmar 136–137
 Kaasik, Madis 280
 Kaasik, Ülo 535
 Kädarpik, Väino 158, 507
 Kaevats, Ülo 486
 Kaganovitš, J. 300
 Kahk, Juhan 137
 Kahn, Harry 280
 Kala, Hiiu kooli õpetaja 107, 109
 Kala, Raimond 280
 Kala, Urmo 280, 430
 Kalda, Hillar 188, 212
 Kalda, Maimu 212
 Kalinin, Mihhail 92
 Kaljuvee, õhtukooli õpetaja 170
 Kallas, Oskar 418
 Kallas, Siim 431
 Kallasmaa 465
 Kallaste, Mare 280, 476, 484, 493, 531, 539
 Kallion, Ivar 475
 Kalmanson, Jaguda 277
 Kaltenbrunner, Ernst 63
 Kan, riigikohtuniku abikaasa 44

Kana, Berliini atašee 13
 Kangro, Johannes 236, 318
 Karnaušenko, Nikolai 169, 171–172, 179
 Karotamm, Nikolai 21, 133
 Kase, Märt 280
 Kasjanov, Segei 380
 Kask, Peeter 162
 Kazanets, NSVL mustametallurgia minister 345
 Katz 463
 Kattai, kolonel 122–123
 Kaur, Hillar 212
 Kedars, Eerik 408
 Kelam, Tunne 449
 Keller, A. 423
 Kennedy, John F. 301
 Keppe, Otto 256
 Kepper, Heinrich 7
 Keres, Paul 264, 276
 Kesa, Hiiu kooli õpetaja 107
 Kesker, Roland 427
 Kiet, major 207
 Kiho, Toomas 6
 Kiik, Heino 96
 Kiljako (Ojaver), Elve 152
 Kimmel, õhtukooli õpetaja 170
 Kinter, 10. kk. õpetaja 135, 151, 159, 168
 Kiris, Advig 467, 469–470
 Kirotar, Elmar 241, 421
 Kirret, Oskar 268
 Kirsipuu, Valve 485
 Kirss, Tiit 280, 406
 Kirt, Kaljola 186, 219
 Kitsel, Taivo 107, 136, 156
 Kivimägi, Rea 280
 Klas, Eri 260
 Klauson, Valter 254, 283–284, 320–321, 326, 331–332, 334–335, 340, 362–363, 368
 Kleis, Richard 220

Kleist, Peter von 63–64
 Klement, Feodor 193
 Kogermann, Avo 43
 Kogermann, Eda 43, 55
 Koha, Kalju 477, 493
 Koidula, Lydia 163
 Koivisto, Mauno 465
 Kokk, Robert 136, 140
 Kokla, Betty 111, 114
 Kokla, Karl 111
 Kokla, Karl jun. 111
 Kokla, Lennart 111
 Kokla, Rudolf 111, 114
 Kokla, Salme 111
 Kokla, Trudsen 111, 238
 Kolbre, Hiiu kooli õpetaja 107
 Kollontai, Aleksandra 64
 Komolov, Eduard 282
 Komplektov 467
 Konev, Ivan 343
 Kongo, Ago 194
 Kook, Urmet 367
 Koppelman, Vladimir 435
 Koržukov, Oleg 195
 Kortelainen, Karl 370, 432
 Kortšaagin, admiral 433
 Kose, Jaan 280
 Kosenkranius 542
 Kossõgin, Aleksei 300, 413
 Kostandov, NSVL keemiatööstuse minister 345
 Kozlov, Mihhail 264, 272–273
 Kozlov, NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi ametnik 100
 Kotkased, vennad 535
 Kotli, Alar 186–187, 313
 Kotli, Helve 187
 Kotov, Fjodor 347
 Kotavid, naabrid Laulasmaal 314
 Kraav, Eeva 458
 Kraft, Jüri 414
 Kraft, Vahur 494, 524

Kragh, Bo 471
 Kraut, 10. kk. sõjanduse õpetaja 160
 Kristin, Kronid 279, 328
 Krutob, Herbert 280
 Kruus, Hans 133, 182
 Kudrjavitsev 467
 Kukk, Kalev 466–467, 488, 494, 524
 Kukk, Pariisi atašee 13
 Kull, Viktor 280
 Kulla, Vello 280
 Kuller, Hiiu kooli klassijuhataja 107
 Kuller, Karin 491, 522
 Kullus, Leo 186, 192
 Kumm, Boriss 99
 Kuzmanov, Ernst 141
 Kuusik, Edgar 146
 Kuusik, Tiit 265
 Kõrge, Jüri 477, 493
 Käbin, Johannes (Ivan) 21, 133, 148, 254, 266, 269, 302, 331–332, 363–367
 Käbin, Toomas 455, 457
 Känd, Karla 60
 Kāo, Vladimir 318, 332–334, 366, 414
 Köstner, Ado 136
 Kõorna, Arno 411
 Künnapuu, Sulev 194, 200–201
 Küttis, Johannes 277–278
 Laar, Mart 488
 Laarsid, naabrid Laulasmaal 314
 Laasi, Evald 467
 Laasik, parteisekretär 221
 Laid, magister 422
 Laidoner, Maria 238–239
 Laos, Ants 466
 Larka, Andres 141
 Lass, Aadu 236, 294
 Laur, doktor 19
 Laurik, Berta 149

Lauristin, Marju 438, 456, 467, 469
 Leguan 380–381
 Leimann, Jaak 452, 458, 461–463, 466, 478
 Lenin, Vladimir 543
 Lentsman, Leonid 312
 Leonov, Arseni 248, 264
 Leonov, Leonid 195–197, 213
 Lepik, Peet 107, 136
 Lermontov, Mihhail 151
 Lessel, Harri 158
 Levitan, Juri 86, 93
 Liiv, Hillar 107, 136
 Lill, Sulev 212, 215, 217
 Lippmaa, Endel 125, 137, 157, 268, 469, 542
 Lipstok, Andres 455
 Lipstok, Erich-Roland 238, 242
 Litvinov, Maksim 300
 Loel, Rein 538
 Logussov, Aleksander 247, 264, 280, 425
 Lohk, Vello 107
 Loop, Uno 260
 Lugus, Olev 412
 Luigaleht, Paul 231
 Lukk, Peeter 279, 327
 Luukas, Aino 139
 Lõhmus, Ahto 225
 Lõhmus, Toomas 535
 Lüüs, Olav 475, 477, 493
 Made, Tiit 431
 Maidanov, Andrei 436
 Majakovski, Vladimir 73
 Malenkov, Georgi 300
 Mallene, Ülo 314
 Malmetid, naabrid Laulasmaal 314
 Maltsev, Georgi 264, 271–272, 425
 Malvõgin, Arkadi 195
 Manitski, Jaan 455
 Maran, Olav 136, 156, 172
 Marandi, Enn 188, 212, 215
 Mariste, Arvi 539
 Marksoo, Ann 194
 Markus, Ants 421
 Marta Jõgisoolt 115
 Martens, Ilmar 455, 458
 Martin, polkovnik 207
 Masing, Paul 124, 136
 Masljukov, Juri 339
 Medijainen, Eero 241
 Melnikov, julgeoleku alam-
 polkovnik 99
 Menning, Karl 419
 Meos, Mati 494, 524
 Mereste, Uno 409
 Meri (Pihlak), Helle 417, 540, 545
 Meri, Alice-Brigitta (sünd.
 Engmann) 8–47, 51–60,
 67–102, 109–111, 115–117,
 121, 125, 140, 144, 152–154,
 161–164, 168, 171–177, 196,
 237–239, 242, 259, 308, 314,
 352–360, 423–424, 498, 515,
 541–543
 Meri, Arnold 7, 65, 92, 100, 102
 Meri, Georg-Peeter 5, 7–15, 18,
 20–21, 24–35, 44, 55, 58–63,
 65–67, 92, 97–106, 115–118,
 126, 137–154, 160–165, 168,
 170–174, 177–181, 183, 185,
 218, 223, 234–239, 241, 248,
 270, 274, 295, 303, 314,
 352–353, 356, 367, 417–423,
 497, 542–543
 Meri, Julie-Marie (sünd. Kepper)
 7–8, 21, 92, 95, 99–100, 102,
 162, 242, 499, 541
 Meri, Jutta (Kesamaa) 289–292,
 294, 307, 309, 313–315, 353,
 356–357, 377, 408, 442, 444,
 455–456, 513, 516, 531
 Meri, Konstantin (Kostja) 7, 66,
 92, 100

Meri, Kristjan 310, 525
 Meri, Lennart-Georg 9–22, 25–26,
 28, 31–34, 44, 50–51, 53,
 59–60, 68–69, 73–74, 76–80,
 82, 84, 86–89, 92–93, 97, 104,
 106, 117, 125–126, 130, 135,
 137, 140, 157, 162–163, 176,
 184–185, 215, 228, 235, 237,
 295–296, 310, 314, 352–353,
 359, 417, 423, 431, 492,
 500–501, 520, 540–545
 Meri, Mart 237, 352, 515
 Meri, Otto 7
 Meri, Peeter 7
 Meri, Regina 176, 184, 235, 359,
 417
 Meri, Tuule 417
 Merilain, Boris 139
 Merilain, Raul 136
 Merimaa, Otto 475
 Merkulov, julgeoleku rahvakomissar
 36–37, 61, 63
 Merzin, Hilja 475
 Mesilane, Riho 443
 Metsanurk, Mait 8
 Metsmaa, Tiina 136
 Mihkelsoo, Aino 194
 Mikojan, Anastass 62, 116, 300
 Miks, taksopargi töötaja 158
 Miljan, Toivo 458
 Miller, Rein 462, 466
 Minka, Rein 495
 Miša, sõber Jaranskis 87, 91
 Mitt, Anatoli 193, 226, 230, 232
 Mitt, Richard 143
 Molotov, Vjatšeslav 62
 Moss, I. 458
 Muhel, Jüri 125
 Muischneek, Herbert 194, 199, 509
 Muravjov, Nikolai 373, 409
 Murumets, Hiiu kooli direktor
 107–108, 123–124
 Must, taksopargi töötaja 507
 Mutt, Mihkel 541
 Mägi, Jüri 303
 Mälk, R. 469
 Mändmaa, Endel 440, 447
 Männik, 10. kk. õpetaja 136, 159
 Männik, Georg 477, 493
 Männik, Harald 283, 364, 416
 Männil, Harry 455
 Männisalu, Endel 136
 Mölder, Jaan 419
 Möldre, Mari 152
 Mürk, Herman 194
 Mürk, Raimond 107, 110,
 117–121, 123, 127, 503
 Müür, Agnes 275, 303
 Müür, Heiki 194, 409
 Müürid, naabrid Laulasmaal 314
 Müürisepp, Aleksei 133, 361, 363
 Naan, Gustav 432
 Nagrodskid, naabrid 32
 Naissoo, Uno 260
 Natalja, söökla juhataja 75–76
 Neerot, Paul 475
 Nekrassov, akadeemik 344
 Nguen Hiep 382
 Nguen Lam 382, 399, 402
 Niitenberg, Arvo 455, 458
 Nikitin, akadeemik 77
 Nikitina, Jekatarina 77
 Nitem, Nikolai 241–243
 Nops, Olga 137–138, 240–241
 Norak, Albert 118
 Notke, Bernt 422
 Nugis, Ülo 469
 Nurk, Mart 455, 457
 Nurme, Minni 148
 Nõmmik, Salme 194
 Nõva, Ants 136, 178
 Nõva (Mürk), Tiiu 121, 136, 178
 Nymann, Roland 280, 429
 Ojaver, Elve 290

Ojaveri, Lembit 184, 290, 321
 Okas, Evald 133
 Olesk, Peeter 228, 230, 233
 Olga, kaaslane Jaranskis 86
 Oppmann, Mart 472, 488
 Ora, Eugen 212
 Orgussaar, Avo 535
 Orudžev, NSVL gaasitööstuse
 minister 346
 Oskar, kaaslane Jaranskis 85
 Oskar, töömees 18
 Otlot, Mare 136
 Otsason, Rein 264, 439–441,
 446–449, 463, 467, 469–470
 Paakspuu, Valdur 188, 225
 Paavel, polkovnik 102–103, 109
 Palm, Mati 260
 Palm, Viktor 226
 Palu, Peeter 447
 Parašin, Leonid 356
 Parijõgi, Aili 136, 151, 154
 Parijõgi, Jüri 151
 Parikas, Georg Johannes 143
 Parikas, Peeter 143
 Parkas, L. 423
 Parmasto, Erast 137, 268
 Parts, Hiiu kooli õppealajuhataja
 106, 136
 Paskar, Pjotr 375, 401
 Pass, John 482
 Passov, Ber 280
 Pata, Endel 263
 Paul, polkovnik 207
 Paulman, Valeri 264, 279, 327–328,
 340, 369, 373–374, 405–406,
 424–426, 430–432, 439
 Pavljukov, Jevgeni 535
 Pede, Aavo 156
 Peterson, Toomas 488
 Pham Van Dong 517
 Piegay, koduõpetaja 14–16, 18, 20, 28
 Piho, Arnold 194

Piip, Ants 422
 Piiper, Johannes 144
 Piirisild, Arvo 136
 Piirmets, Mai 478, 493
 Pilov, Ilmar 535
 Pilv, Mehis 458, 466
 Pilving, Ants 280
 Pletnjov, alampolkovnik 174
 Pley, Hartvi 280
 Ploom, 10. kk. direktor 136
 Podolski, Georg (Torsa) 20
 Podolski, Ljova 20
 Podpalõi, NSVL teedeministri ase-
 täitja 346
 Polikarpov, perekond Jaranskist 79
 Polikarpov, Serjoža 79
 Poolake, Teet 280
 Potapov, Sven 476–477, 493
 Prokofjev, Aleksander 144–146
 Proos, Ivi 463, 466, 495
 Propst, Eevi 136, 159
 Proses, Herta 484
 Pupõšev, uurija 274
 Purre, Jaak 19, 27
 Purre, Peep 19, 27
 Purre, Tiit 19–20, 27
 Pusta, Kaarel Robert 241
 Puusepp, Tiit 136
 Põder, Aldo 280
 Põllo, Toivo 107
 Pärna, Vello 535
 Pärnoja, Mihkel 494, 524
 Päts, Konstantin 178, 419–421
 Raba, Tiiu 212
 Raba, Vello 107, 136
 Radovski, Vladimir 280, 406, 425
 Raeda, aednik 155
 Raggas, Alo 535
 Rahumaa, Eimar 457, 460
 Raig, Ivar 456, 458
 Raik, Ants 183
 Raik, Helve 192

Raju, Olev 485
 Raman, Läti plaanikomitee esimees
 348
 Rammul, professor 191
 Randes, Mait 107, 109, 165
 Randma, Rein 477, 488, 493
 Rannik, Rein 475
 Ratas, Fridrich 107
 Ratso, Signe 460–461
 Raud, Karl 280
 Raudkivi, Estonia teatri partorg 150
 Raudsepp, Hiiu kooli õpetaja 107
 Raudsepp, Hugo 268
 Raudsepp, õhtukooli direktor 170
 Raukas, Anto 188, 511
 Raukas, Ergo 107, 135, 156, 185,
 225, 525
 Rea, Tarmo 194
 Rebane, Ene 212
 Rebane, Jüri 236–237, 240–241, 248,
 261, 264, 283, 303–304, 320,
 341
 Rebane, Karl 265
 Rebane, Karl (akadeemik) 268, 362,
 412, 447
 Reek, Nikolai 367
 Reiljan, Villu 523
 Reimann, Matti 260
 Reimann, Tõnu 260
 Reimann, Villem 314
 Reindorff, Adele 313
 Reindorff, Günther 313–314
 Reino, Udo 136
 Reinson, plaanikomitee ametnik 281
 Reintam, Loit 137
 Relvik, 10. kk. õpetaja 136, 159
 Rennenkampff, Georg Edler von 529
 Repin, Ilja 56
 Reut, A. 428, 439
 Ribbentrop, Joachim von 62–63, 65
 Riima 463
 Riina, klassiõde 83

Rimmel, Eduard 535
 Rinaldo, motosportlane 119
 Ristlaan, Rein 136
 Rohtla, Ülle 495, 524
 Rokk, Kalju 236
 Romanovskaja, Julia 147–148, 163
 Roose, Enn 449, 458
 Roosma, Sulev 140
 Roostal, Ilmar 455–457
 Rootsmäe, Taavet 190
 Rosenberg, Alfred 62–63
 Rosenberg, Vello 264, 429
 Ross, Märten 495
 Rummo, Mall 188
 Rusi, Enn 107, 136, 506
 Rõbakova, Svetlana 476
 Rõžkov, Nikolai 371, 463–464
 Rüütel, Arnold 254, 332, 366–367,
 446, 465, 469, 471–472, 490
 Saaga (Mürk), Vaike 205, 228, 230
 Saaliste, Meeta 10–11, 501
 Saarepera, peretuttav 149
 Saar-Kirotar, Harri-Inglar 241–243
 Saat, Tiit 280, 330, 406
 Sabbo, Hilda 36, 38, 299
 Sablin, Valeri 436–437
 Saks, Jakob 280, 425, 430
 Salum, Aare 236, 318
 Samarüütel, Peet 136
 Sammul, Aino 239–240, 242–243
 Sammul, J. 241
 Sandrak, Jaan 280, 460
 Santluk, õhtukooli õpetaja 170
 Sarv, Enn 267
 Sarv, Ülo 458, 460–461, 466
 Sauks, Luutsi 149
 Saul, Bruno 332, 340–341, 368–371,
 412, 428, 430, 438, 446
 Savi, Heino 225
 Savisaar, Edgar 264, 340,
 425–426, 431, 438–439,

449–452, 455–463, 465–466,
478–479, 488
Savisikk, Kaido 125
Schneider, Heinrich 475
Schnurre, Karl 62–63
Schott, Otto 530
Schulenburg, Friedrich Werner von
der 62, 65
Seepõld (Meri), Marit 290–292,
306–307, 309, 314, 353, 360,
408, 417, 423, 444, 513–516,
538, 540
Seepõld, Rain 417
Seepõld, Sinika 417
Seljamaa, Julius 419
Seljamaa, peretuttav 149
Selter, Karl 420
Sengbush, Juhan 136
Sepp, Jüri 494, 524
Sepp, Leo 422
Sepp, Toivo 119, 127, 129
Sepre, Oskar 248, 264
Serov, Ivan 36–37
Siff, Juhan 318
Siimann, Mart 492
Siimre, Ago 280
Sikkal, Aleksander 458
Sild, Riho 463
Sildmäe, Ilo 193, 212, 233
Sillaots, Marta 21
Sillaste, Ivo 483
Simm, Viktor 221–222, 262
Sinijärv, Karl-Martin 314
Sinijärved, naabrid Laulasmaal 314
Sinisoo, Mark 136
Sitarjan, Stepan 448
Skljanski, Venjamin 280
Sobtsak, Anatoli 463
Sokolov, Boriss 180
Sokolov, Vjatseslav 380
Solženitsõn, Aleksander 296
Soonpää, Karl Johannes 483

Soopere, Helju 136, 186
Soosalu, Hilda 484
Soosalu, Nelli 484
Soots, Ago 280
Soots, Lembit 455, 458
Spuul, Gunnar 280
Stafenau, Eesti konsul Valgas 149
Stalin, Jossif 36, 45, 93, 139, 168,
175, 180, 182, 192, 218, 238,
248, 299–300, 363, 372, 543
Stamenov, Bulgaaria saadik 65
Stein-Abram, Elin 484
Steinberg, Harri 125
Steinberg, Meelis 280
Stepanov, Viktor 280, 293, 441
Sternbeck, Otto 149
Sudoplatov, P. 65
Suimets, Heino 280
Sunegina, Varvara 81
Susi, Märt 107
Sutškov, Boriss 417
Sutt, Andres 495
Suurkask, Endel 301
Suur-Siigrid 237, 512
Svetlana, kooliõpilane 79, 87, 93
Sõrg, Mart 494, 524
Sõtsõvid, naabrid Jaranskis 97
Säga, Silver 188, 230
Söörd, Rein 476–477, 493, 522
Sügis, Anatoli 136
Süvalepp, Kulno 137
Šišov, Lev 197
Švernik, Nikolai 92
Zagajenov, Ivan 79
Zagejanova, Anna 79
Žukov, Georgi 234
Žurakovski, Eduard 282
Taagepera, Rein 367
Tajur, Enn 136
Talvik, Mai 280
Talõšin, NSVL Plaanikomitee esi-
mees 339–340

Tamberg, Eino 125, 137, 542
Tamm, Ado 107
Tamm, Ilmar 136
Tamm (Säga), Tea 205
Tammekann, August Ferdinand 219
Tammemägi, Tiit 456
Tammeväli, Leonhard 247, 264,
326–327, 333, 414, 427–428,
440–441
Tammsaared, peretuttavad 149
Tamre, Bruno 280, 406
Tannberg, Tõnu 180
Tarm, Eve 491
Tauts, Urve 260
Tedder, Jaan 477, 479, 482, 493
Teder, Heino 364
Teemant, Jaan 422
Telling, Voldemar 100
Terasmaa, Kalju 260
Terk, Erik 449, 458, 466, 474, 494,
524
Terno, Ellen 279, 406, 431
Tiik, Leo 194, 225–226, 228–233
Tiitserid 16
Timofejev, NSVL metsatööstuse mi-
nister 346
Tiru, Maimu 280
Titma, Mikk 431
Tobel, taksopargi töötaja 158
Tohver, saadik Berliinis 154, 419
Toi, katlakütja 313
Tolli, Ferdinand 136
Tolts, 10. kk. õpetaja 136
Tompson, motosportlane 119
Tomson, Toivo 136
Toome, Arnold 264, 269–271, 323,
340
Toome, Indrek 254, 332, 340, 371,
432, 446–447, 451–452, 460,
469
Toomsalu, Leo 280
Toomsalu, Rein 278

Tooni, Lennarti koolivend 12
Torma, August 240
Traat, Silvi 136
Trapido, Isi 280
Trass, Hans 137
Tregubov, Anatoli 332, 340, 366
Treiman, Aksel 465
Trepp, Meemo 455, 457, 461
Trifonov, Sergei 430
Triik, Hiiu kooli õpetaja 107
Truman, Harry S. 104
Truuväli, Eerik-Juhan 467, 486, 523
Truve, Egon 479
Tšaplin, Boris 385
Tšernenko, Konstantin 376
Tšutšelov, Aleksander 141
Tuldava, Juhan 146–147
Tulviste, Peeter 137
Tuusov, Lea 455
Tõnisson, Heldur 444–445
Tõnisson, Jaan 162, 444–445
Tõnisson, Liina 487
Tõnisson, Moidela 227
Tõnissoo, Ado 121–123
Tõnissoo, Ants 458
Tõnnison, Naatan 458
Tõnspöeg, Gustav 247, 264, 284,
323–327, 333, 340, 360,
363–364, 370, 372–373, 405,
410, 425, 427–430, 446, 475
Tõnurist, Edgar 363–365, 416
Tõrs, Johannes 140
Tähiste, Heino 187, 201
Tänav, Jaak 136
Uhutta, P. 174
Ukrainski, Dmitri 375
Uluots, Jüri 422
Undusk, Feliks 431
Univerid, küüditatud 40
Upsi, Bernhard 254
Uritam (Haaberman), Juta 188, 222
Uritamm, Antonina 150

Ušanjov, keskkomitee sekretär 364
 Uuema, Ivi 136
 Uusküla, Udo 236, 318
 Vabamäe (Tamm), Eha 136, 160, 186
 Vader, Artur 363, 474–475
 Vahi, Vaike 280
 Vaht, sideteenistuse polkovnik 207
 Vaino, Karl 266, 302, 332, 366, 369–370, 427–428, 430–432, 438, 446
 Valdre, Hiiu kooli õpetaja 107, 505
 Valdre, Uno 125
 Valt, Lembit 458
 Vare, Raivo 486
 Varep, Endel 194, 261
 Vares, Johannes 92, 99–100
 Varganova, 10. kk. õppealajuhataja 136
 Varik, Martin 13
 Varvas, Rein 136
 Veera, naaber Jaranskis 79, 87, 93
 Veering, Uno 486, 523
 Veetõusme, Ants 485
 Veiderma, Mihkel 268
 Veimer, Arnold 133, 413
 Velbri, Peep 136
 Veldi, Heino 460–461
 Vellau, Imbi 280
 Velner, Harald 25
 Vendelin, Albert 321
 Vendik, Leonhard 303
 Veretennikov, alampolkovnik 174
 Veske, Karl 532–533, 535, 537, 539
 Veske, Riho 532
 Veske, Siim 532
 Veski, Viljar 414, 446
 Viil, Aime 532
 Viil, Ivar 125

Viil, Paul 532
 Viisimaa, Vello 152
 Viisut, Arved 535
 Vikat, Heino 535
 Vikerpuu, Evi 188
 Villmann, Vaike 136
 Vinter, Ülo 260
 Viola 288
 Virkhaus, Otto 279
 Virtanen, lektor 461
 Viska, Mati 535
 Vladõtšin, Juri 266
 Vokk, Vambola 431
 Volkov (Parmas), Tiiu-Liis 136, 152
 Vooglaid, Ülo 188, 212
 Voolmaa, Ants 136
 Voolmaa, Mai 136
 Vorobjov, julgeolekukapten 99
 Võhandu, Enn 107
 Võrno, Juhan 211–212, 215–217
 Võšinski, Andrei 62–63
 Vähi, Tiit 486, 488–490
 Väli, Jüri 135, 145, 155–156, 181–183
 Väljas, Vaino 192, 293, 366, 369, 371–372, 446–447
 Väljataga, Märt 352
 Väljataga, Paul 279
 Waldin, Toomas 455, 458
 Wistinghausen, Henning von 544
 Õispuu, 10. kk. looduslooõpetaja 159
 Õispuu, 10. kk. õpetaja 136
 Õun, Mati 436
 Õunapuu, Leo 158
 Õunapuu, pinginaaber 107
 Õunapuud, küüditatud 41
 Õpik, Ilmar 198, 268, 334
 Õpik, Oskar 421
 Üürike, Madis 455

Sisukord

Saateks 5

LAPSEPÕLV

Vanematest 7
 Minu esimesed eluaastad 9
 Eesti Vabariik ja juunisündmused lapse silme läbi 16
 Teekond teadmatusse. Sõja algus 37
 Esimene aasta võõral maal 43
 Süvenev teadatus tuleviku ees 55
 Kohtumine isaga 58
 Kuidas minust koolipoiss sai 67
 Teine talv. Võitlus ellujäämise eest 70
 Tänavapoisina elu avastamas 75
 Muutused paremuse poole 79
 Kolmas talv tulekul 85
 Rinne liigub läände 89
 Sõja lõpp 94
 Tagasi kodumaal 99
 Hiiu koolis 106
 Põgus kokkupuude talueluga 111
 Ots otsaga kokku 115
 Sõber Raimond Mürk 117
 Lapsed ja poliitika 121
 Päevad pole vennad 125
 Seiklustest Tallinna-Moskva rongis 127

NOORUSAASTAD

Nõukogude korra "viljastavates tingimustes"	130
Uus kool ja uus kodu	135
Perekonnasõbrad ja tuttavad	143
Koolipoisielu	150
1951. aasta sündmusterikas koolivaheaeg	156
Meenutusi õpetajatest	159
Keerulised ajad: isa jälle arreteeritud	160
Miljonite pisarad ja sadade miljonite rõõm	173
Teeristil	176
Üliõpilaspõlve algus	185
Tiigi inter	195
Suvised praktikad	199
"Homme sõda kui on..."	206
Laskespordist ja treener Juhan Vörnöst	211
Üliõpilaste eluolu	218
Eesti hümnid lauldi ka viiekümneandel	225
Hüvasti, vabadus!	235
Perekond ja laienev tutvusring	237
Viiskümmend aastat hiljem	240

40 AASTAT RIIGITEENISTUST

Mälestusi plaanikomisjonist, hilisemast plaanikomiteest	244
Eesti NSV Plaanikomitee	245
Millega plaanikomitee tegeles?	250
Igapäevasest tööst ja seltsielust	258
Ametnike soodustustest	261
Ülemused ja kolleegid	263
Eriosakonnast	282
Talvepuhkus Karpaatides	285

Jumalaga, poissmehepõli!	289
Esimene reis lähislaände	293
NSV Liidu sisepoliitiliste sündmuste mõju igapäevaelule	297
Soome telesaated – aken vabasse maailma	301
Esimene ülendamine	302
Pereelust	305
Suvila ehitamine. Suvised sõidud	310
Millest jäljed jäid	318
Muudatused plaanikomitee juhtkonnas seitsmekümneandel ..	323
Nagu väravavaht jalgpallimängus	328
Meenutusi NSV Liidu Plaanikomiteest	337
Mõnest Nõukogude Liidu majanduse vähetuntud faktist	343
Raudne eesriie paotub	349
Kokkupuudetest tolle aja partei- ja riigitegelastega	361
Teine taevas, teised tähed. Kolmveerand aastat Vietnamis ..	372
Äkiline ärasõit	375
Nõukogude Liidu ja Vietnami suhetest	380
Vietnamlased	385
Vietnami loodusest ja majandusest	391
Lähetus jõuab lõpule	400
Tagasi Eestis	404
Õpingud NSV Liidu Rahvamajanduse Akadeemias	407
Murrangulised kaheksakümneandel	409
Tegevusest ENSV Plaanikomitee	
Rahvamajandusplaani Valitsuse juhatajana	409
Pöördelised sündmused perekonnas	417
Muudatustest plaanikomitees	424
Ühest tähelepanu väärivast mihevikusündmusest	433
Uskumatu hakkab teoks saama	437
Uued reisirid	441
Vaino Väljas – EKP Keskkomitee esimene sekretär ja	
Indrek Toome – Ministrite Nõukogu esimees	446
Plaanikomitee viimased hingetõmbed	449

Teenistuse jätkamine majandusministeeriumis	451
Väliseestlastest majandus- ja ärimeeste kaasamine	455
Edgar Savisaare valitsuse programm	458
Lääne turumajandust tudeerimas	459
Üha pingelisemad tööpäevad	461
Seitse aastat Eesti riigikontrolör	472
Riigikontrolli taasloomine	472
Uue asutuse sünnivalud	475
Töökorraldusest	479
Algusaastate probleeme	483
Koostööst riigikogu ja valitsusega. Suhtlemine meediaga ..	485
Välissuhted	490
Viis aastat ja neli kuud Eesti Panga Nõukogu liige	494
Sügise rõõmud	496
Ühest jahielamusest	533
Vend Lennart	540
Nimeloend	546